

พระอภิธรรมปิฎก

เล่มที่ ๒°

วิภังค์ ภาคที่ ๒

ขออนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

๗. สติปิฎฐานวิภังค์

สูตรต้นตภาชนีย

[๔๓๑] สติปิฎฐาน ๔ ก่อ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นภายในภายในภายในเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นภายในภายในภายในนอกเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นภายในภายในทั้งภายในและภายนอกเนื่องๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในและภายนอกเนื่องๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

๑. บาลีเล่มที่ ๓๕

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็น
จิตในจิตภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในและ
ภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา
และโทมนัสเสียได้ในโลก.

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณา
เห็นธรรมในธรรมภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม
ทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

กายานุปัสสนานิทเทศ

พิจารณาเห็นกายนกายภายใน

[๔๓๒] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นกายในกายภายในเนื่อง ๆ อยู่ เป็น
อย่างไร ?

ภิกษุในศาสนา นี้ พิจารณาเห็นกายภายใน แต่พื้นเท้าขึ้นไปในเบื้องบน
แต่ปลายผมลงมาในเบื้องต่ำ มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาด
มีประการต่าง ๆ ว่า ในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก
เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังศิณ ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใสน้อย
อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน
น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูลตร^๑.

๑. บาลีในทุกแห่งไม่มี มตุถลุงคิ = มันสมอง.

ภิกษุ^{นั้น} ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^{นั้น}
ภิกษุ^{นั้น} ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^{นั้น}แล้ว ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในกายภายนอก.

พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก

[๔๓๓] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ เป็น
อย่างไร ?

ภิกษุในศาสนา^{นี้} พิจารณาเห็นกายภายนอก แต่^{พื้น}เท้าขึ้นไปในเบื้อง
บน แต่ปลายผมลงมาในเบื้องต่ำ มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่
สะอาดมีประการต่าง ๆ ว่า ในกายของเขา^{ผู้นั้น} มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง
เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่
ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น
น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร.

ภิกษุ^{นั้น} ย่อมเสพ เจริญทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^{นั้น} ภิกษุ
^{นั้น} ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^{นั้น}แล้ว ย่อม^{น้อม}
จิตเข้าไปในกายทั้งภายในและภายนอก.

พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในและภายนอก

[๔๓๔] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในและภายนอก
เนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนา^{นี้} พิจารณาเห็นกายทั้งภายในและภายนอก แต่^{พื้น}เท้า
ขึ้นไปในเบื้องบน แต่ปลายผมลงมาในเบื้องต่ำ มีหนังหุ้มโดยรอบเต็มไปด้วย

ของไม่สะอาดมีประการต่างๆว่า ในกายนี้ มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ใจ หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร.

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในและภายนอกเนื่องๆอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

[๔๓๕] ในบทเหล่านั้น บทว่า พิจารณาเห็นเนื่องๆ มินิเทศว่า การพิจารณาเห็นเนื่องๆ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ อันใด นี้เรียกว่า การพิจารณาเห็นเนื่องๆ. ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยการพิจารณาเห็นเนื่องๆ นี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า พิจารณาเห็นเนื่องๆ.

[๔๓๖] บทว่า อยู่ มินิเทศว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

[๔๓๗] บทว่า มีความเพียร มินิเทศว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีความเพียร.

[๔๓๘] บทว่า มีสัมปชัญญะ มินิเทศว่า สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทัญญู อันใด นี้เรียกว่า มีสัมปชัญญะ. ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้ว
ด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี
ประกอบแล้ว ด้วยสัมปชัญญะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า สัมปชัญญะ.

[๔๓๙] บทว่า มีสติ มินิเทศว่า สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ นี้เรียกว่า สติ ภิกษุ เป็นผู้
เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้า
ถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยสตินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า
มีสติ.

[๔๔๐] บทว่า กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก มินิเทศ
ว่าโลก เป็นไฉน ?

กายนั่นเอง ชื่อว่าโลก แม้อุปทานชั้น ๕ ก็ชื่อว่า โลก นี้
เรียกว่าโลก.

อภิชณา เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อัน
ใด นี้เรียกว่า อภิชณา.

โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิด
แต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัส.

อภิชณาและโทมนัสดังกล่าวมานี้ ถูกกำจัด ถูกกำจัดราบคาบ สงบระงับ
เข้าไปประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศ
ไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุคปปราศไป
แล้วในโลกนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

กายนุปัสสนานิทเทศ จบ

เวทนानุปัสสนานิทเทศ

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายใน

[๔๔๑] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในเนื่อง ๆ อยู่
เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา
เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา
ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา เมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เรา
เสวยสุขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวย
สุขเวทนาไม่มีอามิส เมื่อเสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา
มีอามิส หรือเมื่อเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาไม่
มีอามิส เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา
มีอามิส หรือเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขม-
สุขเวทนาไม่มีอามิส.

ภิกษุ^๑นั้น ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้น
ภิกษุ^๑นั้น ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้นแล้ว ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในเวทนาภายนอก.

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอก

[๔๔๒] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกเนื่อง ๆ อยู่
เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ รู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยสุขเวทนาว่า เขาผู้นั้น
กำลังเสวยสุขเวทนา รู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยทุกขเวทนาว่า เขาผู้นั้นกำลัง
เสวยทุกขเวทนา รู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาว่า เขาผู้นั้นกำลัง
เสวยอทุกขมสุขเวทนา รู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยสุขเวทนามีอามิสว่า เขาผู้นั้น
กำลังเสวยสุขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส
ว่า เขาผู้นั้นกำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส รู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยทุกข-
เวทนามีอามิสว่า เขาผู้นั้นกำลังเสวยทุกขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดบุคคลอื่นผู้
กำลังเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิสว่า เขาผู้นั้นกำลังเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส
รู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิสว่า เขาผู้นั้นกำลังเสวย
อทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มี
อามิสว่า เขาผู้นั้นกำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส.

ภิกษุ^๑นั้น ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้น
ภิกษุ^๑นั้น ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้นแล้ว ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในเวทนาทั้งภายในและภายนอก.

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในและภายนอก

[๔๔๓] ก็ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในและภาย

นอกเนื่อง ๆ อยู่เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ รู้ชัดสุขเวทนาว่า เป็นสุขเวทนา รู้ชัดทุกขเวทนาว่า เป็นทุกขเวทนา รู้ชัดอทุกขมสุขเวทนาว่า เป็นอทุกขมสุขเวทนา รู้ชัดสุขเวทนามีอามิสว่า เป็นสุขเวทนามีอามิส รู้ชัดสุขเวทนาไม่มีอามิสว่า เป็นสุขเวทนาไม่มีอามิส รู้ชัดทุกขเวทนามีอามิสว่า เป็นทุกขเวทนามีอามิส รู้ชัดทุกขเวทนาไม่มีอามิสว่า เป็นทุกขเวทนาไม่มีอามิส รู้ชัดอทุกขมสุขเวทนามีอามิสว่า เป็นอทุกขมสุขเวทนามีอามิส รู้ชัดอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิสว่า เป็นอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส.

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุ ชื่อว่าพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

[๔๔๔] ในบทเหล่านั้น บทว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ มินิเทศว่า การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ.

บทว่า อยู่ มินิเทศว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า อยู่.

บทว่า มีความเพียร มินิเทศว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่ามีความเพียร.

บทว่า **มีสัมปชัญญะ** มีนิตเทศว่า **สัมปชัญญะ** เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **มีสัมปชัญญะ**.

บทว่า **มีสติ** มีนิตเทศว่า **สติ** เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **มีสติ**.

บทว่า **กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก** มีนิตเทศว่า **โลก**
เป็นไฉน ?

เวทนานั้นเอง ชื่อว่า **โลก** แม้อุปาทานชั้น ๕ ก็ชื่อว่า **โลก**
นี้เรียกว่า **โลก**.

อภิชณา เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อัน
ใดนี้เรียกว่า **อภิชณา**.

โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาที่เสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิด
แต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า **โทมนัส**.

อภิชณาและโทมนัสดังกล่าวมานี้ ถูกกำจัด ถูกกำจัดราบคาบ สงบ
ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำ
ให้พินาศไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุคปราคาไป
แล้ว ในโลกนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก**.

เวทนานุปัสสนานิทเทศ จบ

จิตตานุปัตตสนานิทเทศ

พิจารณาเห็นจิตในจิตภายใน

[๔๔๕] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในเนืองๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เมื่อจิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเรามีราคะ หรือเมื่อจิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราปราศจากราคะ.

เมื่อจิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเรามีโทสะ หรือเมื่อจิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราปราศจากโทสะ.

เมื่อจิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเรามีโมหะ หรือเมื่อจิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราปราศจากโมหะ.

เมื่อจิตหดหู่ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราหดหู่ หรือเมื่อจิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า จิตของเราฟุ้งซ่าน.

เมื่อจิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราเป็นมหัคคตะ หรือเมื่อจิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราไม่เป็นมหัคคตะ.

เมื่อจิตเป็นสอตุตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราเป็นสอตุตตระ หรือเมื่อจิตเป็นอนตุตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราเป็นอนตุตตระ.

เมื่อจิตตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตของเราตั้งมั่น หรือเมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตของเราไม่ตั้งมั่น.

เมื่อจิตหลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตของเราหลุดพ้น หรือเมื่อจิตยังไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตของเรายังไม่หลุดพ้น.

ภิกษุหนึ่ง ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิตนั้น
ภิกษุหนึ่ง ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิตนั้นแล้ว ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในจิตภายนอก.

พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอก

[๔๔๖] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ เป็น
อย่างไร

ภิกษุในศาสนานี้ เมื่อจิตของเขาผู้นั้นมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา
ผู้นั้นมีราคะ หรือเมื่อจิตของเขาผู้นั้นปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา
ผู้นั้นปราศจากราคะ.

เมื่อจิตของเขาผู้นั้นมีโทสะ ก็รู้ชัดว่าจิตของเขาผู้นั้นมีโทสะ หรือ
เมื่อจิตของเขาผู้นั้นปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขาผู้นั้นปราศจากโทสะ.

เมื่อจิตของเขาผู้นั้นมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขาผู้นั้นมีโมหะ หรือ
เมื่อจิตของเขาผู้นั้นปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขาผู้นั้นปราศจากโมหะ.

เมื่อจิตของเขาผู้นั้นหดหู่ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขาผู้นั้นหดหู่ หรือเมื่อ
จิตของเขาผู้นั้นฟู่งช่าน ก็รู้ชัดว่า จิตของเขาผู้นั้นฟู่งช่าน.

เมื่อจิตของเขาผู้นั้นเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขาผู้นั้นเป็น
มหัคคตะ หรือเมื่อจิตของเขาผู้นั้นไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขาผู้
นั้นไม่เป็นมหัคคตะ.

เมื่อจิตของเขาผู้นั้นเป็นสอตุตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขาผู้นั้นเป็น
สอตุตตระ หรือเมื่อจิตของเขาผู้นั้นเป็นอนตุตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขาผู้นั้น
เป็นอนตุตตระ.

เมื่อจิตของเขานั้นตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตของเขานั้นตั้งมั่น หรือเมื่อ
จิตของเขานั้นไม่ตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตของเขานั้นไม่ตั้งมั่น.

เมื่อจิตของเขานั้นหลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตของเขานั้นหลุดพ้น หรือ
เมื่อจิตของเขานั้นยังไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตของเขานั้น ยังไม่หลุดพ้น

ภิกษุ นั้น ข่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิตนั้น
ภิกษุ นั้น ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิตนั้นแล้ว ข่อม
น้อมจิตเข้าไปในจิตทั้งภายในและภายนอก.

พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในและภายนอก

[๔๔๗] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในและภายนอก

เนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เมื่อจิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ เมื่อจิตปราศ
จากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ.

เมื่อจิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ เมื่อจิตปราศจากโทสะ ก็รู้
ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ

เมื่อจิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะ เมื่อจิตปราศจากโมหะ ก็
รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ.

เมื่อจิตหตну ก็รู้ชัดว่า จิตหตну เมื่อจิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่าจิตฟุ้งซ่าน

เมื่อจิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ เมื่อจิตไม่เป็น
มหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ.

เมื่อจิตเป็นสอตุตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นสอตุตตระ จิตเป็นอนุตตระ
ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นอนุตตระ.

เมื่อจิตตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตตั้งมั่น เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตไม่ตั้งมั่น.

เมื่อจิตหลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตหลุดพ้น เมื่อจิตยังไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตยังไม่หลุดพ้น.

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุ เชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสเสียได้ในโลก.

[๔๔๘] ในบทเหล่านั้น บทว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ มินิเทศว่า การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ

บทว่า อยู่ มินิเทศว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

บทว่า มีความเพียร มินิเทศว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีความเพียร. บทว่า มีสัมปชัญญะ มินิเทศว่า สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีสัมปชัญญะ.

บทว่า มีสติ มินิเทศว่า สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีสติ

บทว่า กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก มินิเทศว่า โลกเป็นไฉน ?

จิตนั่นเอง ชื่อว่าโลก แม้อุปทานขันธ ๕ ก็ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่า โลก.

อภิขณา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนึก ฯลฯ ความกำหนดนึกแห่งจิต อันใด
นี้เรียกว่า อภิขณา.

โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่
เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัส.

อภิขณาและโทมนัสดังกล่าวมานี้ ถูกกำจัด ถูกกำจัดราบคาบ สงบ
ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำ
ให้พินาศไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูก
ทำให้มีที่สุดปราศจากไปแล้ว ในโลกนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า กำจัดอภิขณา
และโทมนัสเสียได้ในโลก.

จบจิตตานุปัตสนานิทเทศ

ธัมมานุปัตสนานิทเทศ

พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายใน

[๔๔๕] ก็ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในเนื่อง ๆ อยู่ เป็น
อย่างไร ?

นิเวรณปัพพะ

ภิกษุในศาสนานี้ เมื่อกามฉันทะภายในจิตมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า กามฉันทะภายในจิตของเรามีอยู่ หรือเมื่อกามฉันทะภายในจิตไม่มี ก็รู้ชัดว่า กามฉันทะภายในจิตของเราไม่มี อนึ่ง กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง การละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วจะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง กามฉันทะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

เมื่อพยาบาทภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่อถีนมิทระภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่ออุทธัจจกุกกุงจะภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่อวิจิกิจฉาภายในจิตมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า วิจิกิจฉาภายในจิตของเรามีอยู่ หรือเมื่อวิจิกิจฉาภายในจิตไม่มี ก็รู้ชัดว่า วิจิกิจฉาภายในจิตของเราไม่มี อนึ่ง วิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดขึ้นจะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง การละวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้วจะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง วิจิกิจฉาที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

โพชนังคปัพพะ

เมื่อสติสัมโพชฃงค์ภายในจิตมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า สติสัมโพชฃงค์ภายในจิตของเรามีอยู่ หรือเมื่อสติสัมโพชฃงค์ภายในจิตไม่มี ก็รู้ชัดว่า สติสัมโพชฃงค์ภายในจิตของเราไม่มี อนึ่ง สติสัมโพชฃงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฃงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

เมื่อธัมมวิจยสัมโพชฃงค์ภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่อวิริยสัมโพชฃงค์ภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่อปีติสัมโพชฃงค์ภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่อปีสัททธิ-

สัมโพชฌงค์ภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์ภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ
เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในจิตมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายใน
จิตของเรามีอยู่ หรือเมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในจิตไม่มี ก็รู้ชัดว่า อุเบกขา
สัมโพชฌงค์ภายในจิตของเราไม่มี อนึ่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น
จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งอุเบกขา
สัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย.

ภิกษุ นั้น ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต นั้น
ภิกษุ นั้น ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต นั้นแล้ว ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในธรรมภายนอก.

พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอก

[๔๕๐] ก็ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกเนื่อง ๆ อยู่
เป็นอย่างไร ?

นิวรรณปีพพะ

ภิกษุในศาสนานี้ เมื่อกามฉันทะของเขาผู้นั้นมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า กาม-
ฉันทะของเขาผู้นั้นมีอยู่ หรือเมื่อกามฉันทะของเขาผู้นั้นไม่มี ก็รู้ชัดว่า กาม-
ฉันทะของเขาผู้นั้นไม่มี อนึ่ง กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด
รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง การละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วจะมีได้ด้วยเหตุใด รู้
ชัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง กามฉันทะที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยเหตุใด รู้
ชัดเหตุ นั้นด้วย เมื่อพยายามของเขาผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่อถีนมิทระของเขา
ผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่ออุทัจจกุกกุจจะของเขาผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่อวิจิกิจฉา

ของเขาผู้นั้นมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า วิภังค์ของเขาผู้นั้นมีอยู่ หรือเมื่อวิภังค์ของเขาผู้นั้นไม่มี ก็รู้ชัดว่า วิภังค์ของเขาผู้นั้นไม่มี อนึ่ง วิภังค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง การละวิภังค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง วิภังค์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย.

โพชนังคปัพพะ

เมื่อสติสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า สติสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นมีอยู่ หรือเมื่อสติสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นไม่มี ก็รู้ชัดว่า สติสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นไม่มี อนึ่ง สติสัมโพชนังคที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชนังคที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย.

เมื่อธัมมวิจยสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่อวิริยสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่อปีติสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่อปีสัทธสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่อสมาธิสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่ออุเบกขาสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นมีอยู่ เมื่ออุเบกขาสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นไม่มี ก็รู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชนังคของเขาผู้นั้นไม่มี อนึ่ง อุเบกขาสัมโพชนังคที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งอุเบกขาสัมโพชนังคที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย.

ภิกษุ นั้น ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิตนั้น ภิกษุ นั้น ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิตนั้นแล้ว ย่อม น้อมจิตเข้าไปในธรรมทั้งภายในและภายนอก.

พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในและภายนอก

[๔๕๑] ก็ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

นิเวรณปีพพะ

ภิกษุในศาสนานี้ เมื่อกามฉันทะมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า กามฉันทะมีอยู่ หรือเมื่อกามฉันทะไม่มี ก็รู้ชัดว่า กามฉันทะไม่มี อนึ่ง กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง การละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง กามฉันทะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

เมื่อพยาบาทมีอยู่ ฯลฯ เมื่อถีนมิทระมีอยู่ ฯลฯ เมื่ออุทธัจจะกุกกุจจะมิอยู่ ฯลฯ เมื่อวิจิกิจนามิอยู่ ก็รู้ชัดว่า วิจิกิจนามิอยู่ หรือเมื่อวิจิกิจนาไม่มี ก็รู้ชัดว่า วิจิกิจนาไม่มี อนึ่ง วิจิกิจนาที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง การละวิจิกิจนาที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง วิจิกิจนาที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

โพชฌังคปีพพะ

เมื่อสติสัมโพชฌงค์มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์มีอยู่ หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ไม่มี ก็รู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ไม่มี อนึ่ง สติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

เมื่อธัมมวิจยสัมโพชฌงค์มีอยู่ ฯลฯ เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์มีอยู่ ฯลฯ เมื่อปิตีสัมโพชฌงค์มีอยู่ ฯลฯ เมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์มีอยู่ ฯลฯ เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์มีอยู่ ฯลฯ เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มี ก็รู้ชัดว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มี อนึ่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย.

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุ ชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายใน และภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสเสียได้ในโลก ?

[๔๕๒] ในบทเหล่านั้น บทว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ มินิเทศว่า การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด นี้เรียกว่า การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยการพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ นี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ.

[๔๕๓] บทว่า อยู่ มินิเทศว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไป อยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า อยู่.

[๔๕๔] บทว่า มีความเพียร มินิเทศว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร. ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้า

มาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความเพียร
นี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีความเพียร.

[๔๕๕] บทว่า มีสัมปชัญญะ มีนิตทศว่า สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทัญญู อันใด นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ. ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึง
แล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี
ประกอบแล้วด้วยสัมปชัญญะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีสัมปชัญญะ.

[๔๕๖] บทว่า มีสติ มีนิตทศว่า สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า สติ. ภิกษุ
เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี
เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยสตินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า
มีสติ.

[๔๕๗] บทว่า กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก มี
นิตทศว่า โลก เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านั้นเอง ชื่อว่าโลก แม้อุปาทานชั้น ๕ ก็ชื่อว่า โลก
นี้เรียกว่าโลก.

อภิชณา เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อัน
ใด นี้เรียกว่า อภิชณา.

โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัส.

อภิขมาและโทมนัสดังกล่าวมานี้ ถูกกำจัด ถูกกำจัดราบคาบ สงบระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้งแล้ว ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุคปราสไปแล้วในโลกนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า กำจัดอภิขมาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

ชัมมานุปัสสนานิทเทศ จบ

สุดตันตภาษณีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๔๕๘] สติปัฏฐาน ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่
๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่
๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่
๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่

พิจารณาเห็นกายในกาย

[๔๕๙] ก็ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจ

จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิัญญา พิจารณาเห็นภายใน ภายเนื่อง ๆ อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่าสติปัญฐาน. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญฐาน.

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา

ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิัญญา พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่าสติปัญฐาน. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญฐาน.

พิจารณาเห็นจิตในจิต

ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ

จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิญา พิจารณาเห็นจิตในจิต เนื่อง ๆ อยู่ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่าสติปัฏฐาน. **ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัฏฐาน.**

พิจารณาเห็นธรรมในธรรม

ก็ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิญา พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่าสติปัฏฐาน. **ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัฏฐาน.**

ในธรรมเหล่านั้น สติปัฏฐาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิญา พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ

อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติปัฏฐาน. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัฏฐาน.

[๔๖๐] สติปัฏฐาน ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่.

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่.

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่.

[๔๖๑] ก็ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมฌามิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน. ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิเชปะ มีในสมัยใด สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชนิดสุญญตะ พิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ. อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติปัฏฐาน. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัฏฐาน.

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา

ก็ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา อยู่ในสมมัชฌิต ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมมัชฌิต สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม ฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้ แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็น ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา ชนิดสุญญตะ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ ในสมมัชฌิต สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อัน เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมมัชฌิต อันใด นี้เรียกว่า สติ- ปัญฐาน. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญฐาน.

พิจารณาเห็นจิตในจิต

ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา อยู่ในสมมัชฌิต ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมมัชฌิต สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา ชนิดสุญญตะ พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่ในสมัยใดสติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรคนับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติปัญญา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญญา.

พิจารณาเห็นธรรมในธรรม

ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฎฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ในสมัยใดผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา ชนิดสุญญตะ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติปัญญา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญญา.

ในธรรมเหล่านั้น สติปัญญา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไป จากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหantumทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ฝัสะสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญแล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัน-ธาภิญญา ชนิดสุญญตะ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติปัญญา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญญา.

จบอภิธรรมภาษณีย์

ปัญหาปุจฉะ

[๔๖๒] สติปฏิฐาน ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

ติกมติกาศปุจฉา ทุกมติกาศปุจฉา

บรรดาสติปฏิฐาน ๔ สติปฏิฐานไหนเป็นกุศล สติปฏิฐานไหนเป็นอกุศล สติปฏิฐานไหนเป็นอัพยากฤต ฯลฯ สติปฏิฐานไหนเป็นสรวณะ สติปฏิฐานไหนเป็นอรณะ.

ติกมติกวิธาน

[๔๖๓] สติปัฏฐาน ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอภัยกถกก็มี

สติปัฏฐาน ๔ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัม-
ปยุตก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นวิบากก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นอนุปาทินานุปาทานियะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิเลสิกะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นสวิตักกสวิจาระก็มี เป็นอวิตักกจิจรมัตตะก็มี เป็น
อวิตักกาวิจาระก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุเปกขา-
สหคตะก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหาดัพพะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหาดัพพะเหตุกะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นอปัจจัยคามิกก็มี เป็นเนวปัจจัยคามินาปัจจัยคามิกก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นเสกขะก็มี เป็นอเสกขะก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นอปปมาณะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นอปปมาณารัมมณะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นปณิตะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นสัมมัตตนิยตะก็มี เป็นอนियตะก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นมัคคารัมมณะ.

สติปัญฐาน ๔ เป็นมคฺคเหตุกะก็มี เป็นมคฺคาธิปติก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นมคฺคเหตุกะ แม้เป็นมคฺคาธิปติก็มี.

สติปัญฐาน ๔ เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอนุปปีนนะก็มี เป็นอุปปาทีก็มี
สติปัญฐาน ๔ เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี.

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้
เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะ.

สติปัญฐาน ๔ เป็นอชฌัตตะก็มี เป็นพหิททาก็มี เป็นอชฌัตตพหิททา
ก็มี.

สติปัญฐาน ๔ เป็นพหิทธารัมมณะ.

สติปัญฐาน ๔ เป็นอนิทฺสสนอัปปฏิฆะ.

ทุกมติกาวิสาขนา

๑. เหตุโจฉกวิสาขนา

[๔๖๔] สติปัญฐาน ๔ เป็นนเหตุ สติปัญฐาน ๔ เป็นสเหตุกะ
สติปัญฐาน ๔ เป็นเหตุสัมปยุต สติปัญฐาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่าเป็นเหตุสเหตุกะ
แต่เป็นสเหตุกนเหตุ สติปัญฐาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต
แต่เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ สติปัญฐาน ๔ เป็นนเหตุสเหตุกะ.

๒. จูพันตรทุกวิสาขนา

สติปัญฐาน ๔ เป็นสปปัจจยะ สติปัญฐาน ๔ เป็นสังขตะ สติปัญฐาน
๔ เป็นอนิทฺสสนะ สติปัญฐาน ๔ เป็นอัปปฏิฆะ สติปัญฐาน ๔ เป็นอรูป

สติปัฏฐาน ๔ เป็นโลกุตตระ สติปัฏฐาน ๔ เป็นเคนจิวิญญูชยะ เป็นเคนจิ-
นวิญญูชยะ.

๓. อาสวโคจรกวิสัยนา

สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนอาสวะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นอนาสวะ สติปัฏฐาน
๔ เป็นอาสววิปยุต สติปัฏฐาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวสาสวะ แม้
เป็นสาสวโนอาสวะ สติปัฏฐาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต
แม้เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ.

๔,๕,๖,๗,๘,๙,๑๐ สัตถุโยชนโคจรกวิสัยนา

สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนสัตถุโยชณะ ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนคันถะ
ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนโอะมะ ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนโยคะ ฯลฯ
สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนนิวรณะ ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ
สติปัฏฐาน ๔ เป็นสารัมมณะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนจิตตะ สติปัฏฐาน ๔
เป็นเจตสิกะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสัมปยุต สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสัง-
กัฏฐะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสมุฏฐานะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสทกุ
สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตานุปริวัตติ สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสังกัฏฐสมุฏฐานะ
สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสังกัฏฐสมุฏฐานสทกุ สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสังกัฏฐ-
สมุฏฐานานุปริวัตติ สติปัฏฐาน ๔ เป็นพาหิระ สติปัฏฐาน ๔ เป็นนอุปาทา
สติปัฏฐาน ๔ เป็นอนุปาตินนะ.

๑๑,๑๒,๑๓, อุปาทานโคจรกวิสัยนา

สติปัฏฐาน ๔ เป็นนอุปาทานะ ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนกิเลสะ
ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ เป็นนทัสสนปหาดัพพะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นนภาวานา-

ปหาตัพพะ สติปัญฐาน ๔ เป็นนทสสนปหาตัพพะเหตุกะ สติปัญฐาน ๔ เป็น
นภวานาปหาตัพพะเหตุกะ สติปัญฐาน ๔ เป็นสวิตักกะกัมมิ เป็นอวิตักกะกัมมิ
สติปัญฐาน ๔ เป็นสวจิระกัมมิ เป็นอวจิระกัมมิ สติปัญฐาน ๔ เป็นสัปปิติกะกัมมิ
เป็นอปปิติกะกัมมิ สติปัญฐาน ๔ เป็นนปีตีสหคตะกัมมิ เป็นปีตีสหคตะกัมมิ
สติปัญฐาน ๔ เป็นสุขสหคตะกัมมิ เป็นนสุขสหคตะกัมมิ สติปัญฐาน ๔ เป็น
อุเปกขาสหคตะกัมมิ เป็นนอุเปกขาสหคตะกัมมิ สติปัญฐาน ๔ เป็นนกามาวจร
สติปัญฐาน ๔ เป็นนรูปาวจร สติปัญฐาน ๔ เป็นนอรูปาวจร สติปัญฐาน ๔
เป็นอปริยาปนนะ สติปัญฐาน ๔ เป็นนียยานิกะกัมมิ เป็นอนียยานิกะกัมมิ
สติปัญฐาน ๔ เป็นนียตะกัมมิ เป็นอนียตะกัมมิ สติปัญฐาน ๔ เป็นอนุตตระ
สติปัญฐาน ๔ เป็นอธนะ ฉะนีแล.

จบปัญหา/จลกะ

สติปัญฐานวิภังค์ จบบริบูรณ์

สัมโมหวิโนทนี°

อรรถกถาวิภังค์

สติปัฏฐานวิภังคินิทเทศ

วรรณนาสูตรต้นตภาชนีย

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในสติปัฏฐานวิภังค์ อันเป็นลำดับต่อจาก
ปัจจุสมุปปาตวิภังค์นั้น ต่อไป

คำว่า ๔ เป็นคำกำหนดจำนวน. ด้วยคำนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อม
ทรงแสดงกำหนดสติปัฏฐานไว้ว่า มีจำนวนไม่ต่ำกว่านั้น ไม่เกินกว่านั้น
ดังนี้.

คำว่า สติปัฏฐาน ได้แก่ สติปัฏฐาน ๑ อย่าง คือ สติโคจร ๑
ความที่พระศาสดาผู้ประพาศิต่างความยินดียินร้ายในหมู่พระสาวกผู้ปฏิบัติ ๑
อย่าง ๑ ตัวสติ ๑.

จริงอยู่ สติโคจร (อารมณ์ของสติ) ท่านเรียกว่า สติปัฏฐาน ใน
คำว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงเหตุให้เกิด และความดับไป
แห่งสติปัฏฐาน ๔ เธอทั้งหลายจงฟังคำนั้น จงมนสิการให้ดี ฯลฯ
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเล่าเป็นเหตุให้เกิดกาย ความเกิดขึ้น
แห่งกายย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาหาร เป็นต้น. โดยทำนอง
นั้น กายย่อมเป็นอารมณ์ปรากฏ มิใช่สติปรากฏ.

๑. บาลีอรรถกถาหน้า ๒๗๕ เป็นต้นไป

ฟังทราบวินิจฉัย ในคำว่า สติอุปัฏฐาน^๑ และ สติ เป็นต้น. เนื้อความแห่งคำนั้น ฟังทราบว่า ที่ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งมั่น.

ถามว่า อะไร ย่อมตั้งมั่น

ตอบว่า สติ. ที่เป็นที่ตั้งมั่นแห่งสติ จึงชื่อว่า สติปัฏฐาน. อีกอย่างหนึ่ง ที่ตั้งมั่นอันเป็นประธาน ชื่อว่า ปัฏฐาน ที่ตั้งอันเป็นประธานแห่งสติ จึงชื่อว่า สติปัฏฐาน เหมือนคำว่า ที่อันเป็นที่ตั้งอยู่ของช้าง และของม้า เป็นต้นฉะนั้น.

การที่พระศาสดาเป็นผู้ประพฤติกว้างความยินดียินดีร้ายในหมู่สาวกผู้ปฏิบัติ ๓ อย่าง ท่านเรียกว่า สติปัฏฐาน ในคำนี้ว่า พระศาสดาผู้ริยะเสพธรรมใด ธรรมนั้นคือ สติปัฏฐาน ๓ ก็เมื่อเสพธรรมนั้นอยู่ จึงควรเพื่อตามสอนหมู่คณะ^๒ ดังนี้. เนื้อความแห่งคำนั้น ฟังทราบว่า ชื่อว่า ปัฏฐาน เพราะเป็นธรรมควรให้ตั้งไว้. อธิบายว่า เพราะควรให้เป็นไป.

ถามว่า ควรให้ตั้งไว้ด้วยธรรมอะไร.

ตอบว่า ด้วยสติ การให้ตั้งไว้ด้วยสติ จึงชื่อว่า สติปัฏฐาน.

ก็ตัวสตินั้นแหละ ท่านเรียกว่า สติปัฏฐาน ในคำเป็นต้นว่า สติปัฏฐาน ๔ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมยังโพชนงค์ ๓ ให้บริบูรณ์ ดังนี้. เนื้อความแห่งคำนั้น ฟังทราบว่า ชื่อว่า ปัฏฐาน เพราะอรรถว่า ย่อมดำรงอยู่. อธิบายว่า ย่อมปรากฏ คือ ก้าวลงแล้วย่อมแล่นไป ย่อมเป็นไป. สตินั้นแหละ ชื่อว่า สติปัฏฐาน เพราะอรรถว่า ดำรงอยู่ (หรือการตั้งมั่น). อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สติเพราะอรรถว่า การระลึก. ชื่อว่า ปัฏฐาน เพราะอรรถว่า เข้าไปตั้งมั่น. ด้วยประการฉะนี้ สตินั้นด้วย ปฏ-

๑. คำว่า สติอุปัฏฐาน แปลว่า การเข้าไปตั้งสติ.

๒. จาก สพายนวิภังคสูตร มัช.อ. ข้อ ๖๓๓-๖๓๖.

ฐานนั้นด้วย จึงชื่อว่า สติปัฏฐาน. สติปัฏฐานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ประสงค์เอาไว้ดังนี้.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ท่านจึงทำคำว่า สติปัฏฐาน
ให้เป็นพหูพจน์เล่า.

ตอบว่า เพราะความที่สติมีมาก. จริงอยู่ ท่านทำสติไว้มาก ก็เพราะ
ความต่างกันแห่งอารมณ์.

ถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติปัฏฐานไว้ ๔
เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่ง.

ตอบว่า เพราะจะให้เป็นประโยชน์เกื้อกูล แก่เวไนยสัตว์. จริงอยู่
บรรดาสัตว์ทั้งหลาย ประเภทตณฺหาจริต และทิกฺขุจริต หรือสมถยานิก และ
วิปัสสนาขานิกเป็นไป ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งมันทะและติกขบุคคล (คือ
จริตอ่อนและแก่กล้า) กายานุปัสสนาสติปัฏฐานอันโอฬาร เป็นทางแห่งความ
หมจดจของบุคคลผู้ตณฺหาจริตอย่างอ่อน. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานอันสุขุม
เป็นทางแห่งความหมจดจของบุคคลผู้มีตณฺหาจริตอย่างแก่กล้า. จิตตานุปัสสนา
สติปัฏฐานซึ่งมีอารมณ์อันแยกออกไม่มากนัก เป็นทางแห่งความหมจดจของ
บุคคลผู้มีทิกฺขุจริตอย่างอ่อน. รัชมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งมีอารมณ์อันแยก
ออกมาก เป็นทางแห่งความหมจดจของบุคคลผู้มีทิกฺขุจริตอย่างแก่กล้า.

อนึ่ง สติปัฏฐานที่ ๑ ซึ่งมีนิมิตอันบุคคลพึงบรรลุได้โดยไม่ลำบาก
เป็นทางแห่งความหมจดจของบุคคลผู้สมถยานิกอย่างอ่อน. สติปัฏฐานที่ ๒
เป็นทางแห่งความหมจดจของบุคคลผู้สมถยานิกอย่างแก่กล้า เพราะไม่เกิดใน
อารมณ์อันหยาบ สติปัฏฐานที่ ๓ มีอารมณ์อันแยกออกไม่มากนัก เป็นทาง
แห่งความหมจดจของบุคคลผู้วิปัสสนาขานิกอย่างอ่อน. สติปัฏฐานที่ ๔ มี
อารมณ์อันแยกออกมากยิ่ง เป็นทางแห่งความหมจดจของบุคคลผู้วิปัสสนาขานิก
อย่างแก่กล้า.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติปัฏฐานไว้ ๔ โดยไม่หย่อนไม่ยิ่งด้วยประการฉะนี้แล.

สติปัฏฐานตามนัยแห่งปรภรณ์^๑

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสติปัฏฐาน ๔ เพื่อละวิปลาส ๔ เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระองค์ตรัสสติปัฏฐาน ๔ ก็เพื่อละสุกวิปลาส สุข-วิปลาส นิจจวิปลาส อัคตวิปลาส คือเข้าใจว่า เป็นสุขะ เป็นสุขะ เป็นของเที่ยง เป็นอัตตา. จริงอยู่ กายเป็น อสุกะ แต่สัตว์ทั้งหลายผู้เข้าใจผิดด้วยสุกวิปลาสในกายนั้น มีอยู่. พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสสติปัฏฐานที่ ๑ ไว้เพื่อจะให้สัตว์เหล่านั้นละวิปลาสนั้น โดยการแสดงถึงความเป็นอสุกะในกาย. อนึ่ง บรรดาธรรมทั้งหลาย มีเวทนา เป็นต้น แม้อันสัตว์ถือเอาแล้วว่า เป็นสุข เป็นของเที่ยง เป็นอัตตา ที่จริงเวทนาเป็นทุกข์ จิตก็ไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายก็เป็นอนัตตา. แต่สัตว์ทั้งหลายผู้เข้าใจผิดมีความเห็นคลาดเคลื่อนในธรรมทั้งหลายมีเวทนา เป็นต้นเหล่านั้นว่า เป็นสุข เป็นของเที่ยง เป็นอัตตา. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสติปัฏฐาน ๑ ที่เหลือไว้ก็เพื่อจะให้สัตว์เหล่านั้นละวิปลาสนั้นโดยการแสดงถึงความเป็นทุกข์ เป็นต้น ในธรรมมีเวทนา เป็นต้นเหล่านั้น ฟังทราบว่าได้ตรัสสติปัฏฐานไว้ ๔ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่งดังนี้ เพื่อละวิปลาสในความเห็นว่าเป็นสุขะ เป็นสุข เป็นของเที่ยง เป็นอัตตา อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้. ก็เพื่อการละวิปลาสเท่านั้นก็หาไม่ โดยที่แท้ ฟังทราบวาพระองค์ตรัสสติปัฏฐานไว้ ๔ เพื่อละโอฆะ ๔ โยคะ ๔ อาสวะ ๔ คันถะ ๔ อุปาทาน ๔ อคติ ๔ และเพื่อให้กำหนดรู้อาหาร ๔ ด้วย.

นัยแห่งปรภรณ์ มีเพียงเท่านั้น

๑. นัยนี้รจนาขึ้นโดยภาษาของชาวเกาะลังกา

นัยแห่งอรรถกถา

ก็ในอรรถกถา ท่านกล่าวคำไว้เพียงเท่านั้นว่า สติปัญญาอันมีอย่าง เดียวเท่านั้น ด้วยสามารถแห่งการระลึก และด้วยสามารถแห่งการ ประชุมโดยความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่ว่าเป็น ๔ ได้ด้วย สามารถแห่งอารมณ์. ดังนี้. เหมือนอย่างว่าในนครหนึ่งมี ๔ ประตู ชน ทั้งหลายผู้มาจากทิศตะวันออก ถือเอาสิ่งของอันมีอยู่ทางทิศตะวันออกแล้วก็ เข้าไปสู่ นครทางประตูทิศตะวันออกนั้นนั่นแหละ. ผู้มาจากทิศใต้ ผู้มาจากทิศ ตะวันตก ผู้มาจากทิศเหนือ ถือเอาสิ่งของอันมีอยู่ทางทิศเหนือแล้วก็เข้าไปสู่ นครทางประตูทิศเหนือนั่นแหละ ฉะนั้น คำอุปมาเครื่องยังอุปไมยให้ถึงพร้อมนี้ บัณฑิตพึงทราบฉะนั้นนั่นเถิด. จริงอยู่ พระนิพพาน เปรียบเหมือน นคร. โลกุตตรมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ เปรียบเหมือน ประตู. ความเป็น ต้นเปรียบ เหมือนทิศตะวันออก เป็นต้น. ชนทั้งหลายผู้มาจากทิศตะวันออก ถือเอาสิ่งของอันมีอยู่ทางทิศตะวันออกแล้วก็เข้าไปสู่ นครโดยประตูทิศตะวันออก นั้นแหละ ฉะนั้น พระโยคาวจรทั้งหลาย ผู้มาด้วยกายานุปัสสนาเป็นประธาน ก็ฉนั้นนั่น เจริญกายานุปัสสนาโดย ๑๔ ปีพพะ แล้วหยังลงสู่พระนิพพานหนึ่ง เทียว ด้วยอริยมรรคอันเกิดขึ้นด้วยอานูภาพแห่งการเจริญกายานุปัสสนา.

ชนทั้งหลายผู้มาจากทิศใต้ ถือเอาสิ่งของอันมีอยู่แต่ทิศใต้แล้วก็เข้าไป สู่ นคร โดยประตูด้านใต้นั้นนั่นแหละ ฉะนั้น พระโยคาวจรทั้งหลายผู้มาด้วย เวทนानุปัสสนาเป็นประธาน ก็ฉนั้นนั่น เจริญเวทนานุปัสสนาโดย ๘ ปีพพะ แล้วหยังลงสู่พระนิพพานหนึ่งนั่นนั่นแหละ ด้วยอริยมรรคเกิดขึ้นด้วยอานูภาพ แห่งการเจริญเวทนานุปัสสนา.

ชนทั้งหลายผู้มาจากทิศตะวันตก ถือเอาสิ่งของอันมีอยู่แต่ทิศตะวันตก แล้วเข้าไปสู่ นคร โดยประตูด้านตะวันตกนั้นนั่นแหละ ฉะนั้น พระโยคาวจร

ทั้งหลาย ผู้มาด้วยจิตตานุปัตสนาเป็นประธาน ก็ฉันทันเจริญจิตตานุปัตสนา ๑๖ ปีพพะ แล้วหยั่งลงสู่พระนิพพานหนึ่งนั้นแหละ ด้วยอริยมรรคอันเกิดขึ้น ด้วยอานุภาพแห่งจิตตานุปัตสนา.

ชนทั้งหลายผู้มาจากทิศเหนือ ถือเอาสิ่งของอันมีอยู่แต่ทิศเหนือแล้ว เข้าไปสู่นคร โดยประตูด้านเหนือนั้นแหละ ฉันทันใด พระโยคาวจรทั้งหลายผู้มา ด้วยธัมมานุปัตสนาเป็นประธาน ก็ฉันทันนั้น เจริญธัมมานุปัตสนาเป็นประธาน ก็ฉันทันนั้น เจริญธัมมานุปัตสนาโดย ๕ ปีพพะ แล้วหยั่งลงสู่พระนิพพานหนึ่ง นั้นแหละ ด้วยอริยมรรคอันเกิดขึ้นด้วยอานุภาพของธัมมานุปัตสนา.

ด้วยประการฉะนี้ พึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสติปิฎฐานไว้ ๑ เท่านั้นด้วยสามารถแห่งการระลึก และด้วยสามารถแห่งการ ประชุมโดยความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่ตรัสสติปิฎฐานไว้ ๔ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ ดังนี้.

กายนุปัตसनานิเทศ

อุทเทสวารกถา

อธิบายคำว่า อธิ ภิกขุ (ภิกขุในพระศาสนา)

ในคำว่า อธิ ภิกขุ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งในเทวโลกตรัส สติปิฎฐานวิภังค์นี้ แม้ภิกขุรูปหนึ่ง ชื่อน่าจะอยู่ในสำนักของพระองค์ใน เทวโลกนั้นไม่มีก็จริง เมื่อความเป็นอย่างนั้น (เพราะเหตุไร พระองค์จึงตรัสคำ ว่า อธิ ภิกขุ นี้) ก็เพราะสติปิฎฐานเหล่านั้นเป็นอารมณ์ของภิกขุ ทั้ง ภิกขุทั้งหลายก็เจริญสติปิฎฐาน ๔ เหล่านั้น ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสคำว่า อธิ ภิกขุ ดังนี้.

ถามว่า ก็พวกภิกษุเท่านั้นหรือ ย่อมเจริญสติปัญญาเหล่านี้ ภิกษุณี
เป็นต้นไม่เจริญหรือ ?

ตอบว่า คนเหล่านี้แม้มีภิกษุณีเป็นต้นก็เจริญ แต่ภิกษุทั้งหลาย
เป็นบริษัทชั้นเลิศ. พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อิท ภิกขุ เพราะความเป็น
บริษัทชั้นเลิศ ด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง พระองค์ตรัสอย่างนั้นก็เพราะ
จะแสดงความเป็นภิกษุด้วยการปฏิบัติ จริงอยู่ บุคคลใดดำเนินไปสู่การปฏิบัติ
นี้ บุคคลนั้น ชื่อว่า ภิกษุ ด้วยว่าบุคคลผู้ปฏิบัติจะเป็นเทวดาหรือเป็น
มนุษย์ก็ตาม ย่อมถึงการนับว่าเป็น ภิกษุ ทั้งนั้น. เหมือนอย่างที่ตรัสพระ-
คาถา ว่า

แมถ์ถาว่า ผู้ใด มีธรรมอันประดับ

แล้ว ผู้สงบแล้ว ผู้ฝึกตนแล้ว ผู้เที่ยง ผู้

ประพฤติพรหมจรรย์ สละอาชญาในสัตว์

ทั้งปวง ประพฤติธรรมอันสงบ ผู้นั้น

เป็นพราหมณ์ เป็นสมณะ เป็นภิกษุ.

อธิบายคำ อหฺมตฺตํ กาย (ในกายภายใน)

คำว่า อหฺมตฺตํ ท่านประสงค์เอาภายในอันเป็นของตน.
เพราะฉะนั้น คำว่า อหฺมตฺตํ กาย จึงได้แก่ ในกายของตน. บรรดาคำ
เหล่านั้น คำว่า กาย ได้แก่ ในรูปกาย. จริงอยู่ รูปกาย ประสงค์เอาว่า กาย
ในที่นี้ คือกายช้าง กายม้า และกายรถ เป็นต้น เพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุม
แห่งธรรม คือ อวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลาย และโกฏฐาสทั้งหลายมีผม เป็นต้น.
ก็รูปกาย ท่านประสงค์เอาว่า กายเพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุม ฉะนั้น รูป

กาย ท่านก็ประสงค์เอาว่า กาย เพราะอรรถว่าเป็นบ่อเกิดแห่งสิ่งเลวทราม ฉะนั้น. จริงอยู่ ที่ชื่อว่ากาย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้นอันเลวทราม คือ อันนารังเกียจอย่างยิ่ง. ประเทศอันเป็นบ่อเกิด ชื่อว่า อายะ. พึงทราบวจนัตถะในคำว่า อายะ นั้น ดังนี้

กายชื่อว่า อายะ (บ่อเกิด) เพราะอรรถว่า เป็นแดนเกิดแห่งกรรมทั้งหลาย (หรือว่า ธรรมทั้งหลาย ย่อมเกิดแต่กายนี้ ฉะนั้น กายนี้จึงชื่อว่า อายะ) ถามว่าธรรมเหล่าใหนย่อมเกิด. ตอบว่า โกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น อันนารังเกียจ ย่อมเกิด. เพราะฉะนั้น กาย ก็คือ บ่อเกิดแห่งโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้นอันนารังเกียจ ด้วยประการฉะนี้.

อธิบายคำว่า กายานุปสุตี (มีปกติตามเห็นกาย)

คำว่า กายานุปสุตี ได้แก่ มีปกติตามเห็นกาย หรือว่า เห็นกาย อยู่เนื่อง ๆ ก็คำนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าแม่ตริสคำว่ กาย ดังนี้แล้วทรงทำศัพท์กายที่ ๒ ว่า กายานุปสุตี ดังนี้อีก เพื่อจะแสดงการกำหนดและการแยกขณะเป็นต้น ไม่ให้ปะปนกัน. ด้วยเหตุนี้ จึงมิได้ตรัสว่า มีปกติตามเห็นเวทนาในกาย หรือว่า มีปกติตามเห็นจิต มีปกติตามเห็นธรรมในกายเลย โดยที่แท้ ทรงแสดงการกำหนดมิให้ปะปนกัน โดยการแสดงอาการ คือ การตามเห็นกายในวัตถุกล่าวคือกาย ในคำว่า กาย กายานุปสุตีเยว (มีปกติตามเห็นกายในกายเท่านั้น) ดังนี้. โดยทำนองเดียวกัน ก็ไม่ตรัสว่า มีปกติตามเห็นธรรมอื่นสักอย่างหนึ่งนอกจากอวัยวะน้อยใหญ่ในกาย ทั้งไม่ตรัสว่า มีปกติตามเห็นผู้หญิง ผู้ชาย นอกจากผมขนเป็นต้น. ก็กายแม้ใดกล่าวคือที่ประชุมแห่งภูตรูป และอุปาทารูปมีผมขนเป็นต้น มีอยู่

ในกายนี้ จึงมิได้ตรัสว่า มิปกติตามเห็นธรรมสักอย่างหนึ่งนอกจากภูตรูป และ
อุปาทารูปในกายเมื่อนั้น. อันที่จริง ทรงแสดงการแยกขณะ โดยการแสดง
วัตถุกล่าวคือกาย ด้วยอำนาจแห่งกายคือที่ประชุมกันแห่ง โดยประการต่างๆ
ว่า เป็นผู้มีปกติตามเห็นการประชุมแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลาย เปรียบ
เหมือนบุคคลผู้ตรวจดูส่วนประกอบแห่งรถด้วย เป็นผู้มีปกติตามเห็นการประชุม
แห่งโกฏฐาตทั้งหลายมีผสมจนเป็นคัน เปรียบเหมือนบุคคลผู้ตรวจดูส่วน
ประกอบน้อยใหญ่ของเมืองด้วย เป็นผู้มีปกติตามเห็นการประชุมของภูตรูป
อุปาทารูปทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุคคลแยกใบกล้วยหว่ากกล้วยออกจากลำต้น
กล้วย และเปรียบเหมือนผู้แบกามีอันเปล่าด้วย ฉะนั้น. จริงอยู่ในอธิการนี้
จะเป็นกายที่นอกจากกายคือที่ประชุมตามที่กล่าวแล้วก็ตาม จะเป็นหญิง เป็น
ชาย หรือว่าเป็นธรรมอะไร ๆ อื่นก็ตาม ย่อมไม่ปรากฏ. แต่ว่าสัตว์ทั้งหลาย
ย่อมกระทำการยึดมั่นเพราะความเห็นผิด ในเหตุสักว่าการประชุมแห่งธรรม
ตามที่กล่าวแล้วโดยประการนั้น ๆ มีอยู่ ด้วยเหตุนี้ โบราณจารย์ทั้งหลาย จึง
กล่าวว่า

ยํ ปสฺสตี น ตํ ทิฏฺฐิํ ยํ ทิฏฺฐิํ ตํ น ปสฺสตี
อปสฺสํ พชฺชเต มุหุโห พชฺชมาโน น มุจฺจตี.

แปลว่า

บุคคลเห็นอยู่ซึ่งสิ่งใด^๑ สิ่งนั้น^๒ ชื่อ
ว่าอันเขาเห็นแล้วก็หาไม่ สิ่งใด^๑ อันเขา
เห็นแล้ว เขาชื่อว่าย่อมไม่เห็นซึ่งสิ่งนั้น
บุคคลผู้หลง เมื่อไม่เห็นย่อมติด เมื่อติด ก็
ย่อมไม่หลุดพ้น.

๑. คือเห็นเป็นผู้หญิงผู้ชาย ๒. ๓. หมายถึงรูปายตนะ

คำว่า มีปกติตามเห็นภายในกาย ท่านกล่าวแล้ว เพื่อการแสดง
การแยกขณะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง ในอธิการนี้ บัณฑิตพึงทราบ
เนื้อความนี้ ด้วยอาทิสัพพัต. จริงอยู่ พระโยคาวจรนี้มีปกติตามเห็นภายใน
กายนี้เท่านั้น มิใช่มีปกติตามเห็นธรรมอื่น. ถามว่า ข้อนี้ ท่านอธิบายไว้
อย่างไร. ตอบว่า ท่านอธิบายว่าชนทั้งหลาย ผู้มีปกติตามเห็นพยัคฆแดนแม้อัน
ไม่มีน้ำ ว่าเป็นน้ำ ฉะนั้น พระโยคาวจรมีปกติตามเห็นภายใน อันเป็นของ
ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นอสุภะนั่นแหละว่า เป็นของเที่ยง เป็นสุข
เป็นอัตตา เป็นสุภะ ฉะนั้นหามิได้ โดยที่แท้ มีปกติตามเห็นภายในก็คือ มี
ปกติตามเห็นการประชุมแห่งอาการของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
เป็นอสุภะเท่านั้น ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบเนื้อความนี้ว่า ภายในใจ มีลม
อัสสาสะปัสสาสะเป็นเบื้องต้น และมีกระดูกอันแตกเป็นจุนไปเป็นที่สุด ที่
พระผู้พระภาคเจ้าตรัสไว้ในมหาสติปัญญา โดยนัยว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุในศาสนา นี้ ไปที่ป่าก็ตาม ฯลฯ เขอย่อมมีสติเที่ยวหายใจเข้า"
เป็นต้น. และภายในที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาวา
ภิกษุบางพวกในพระศาสนา นี้ ย่อมตามเห็นภายใน คือปลฐวิ โดยความ
เป็นสภาพไม่เที่ยง โดยทำนองเดียวกัน ย่อมตามเห็นภายใน คืออาโป
ภายในคือเตโช ภายในคือวาโย ภายในคือผม ภายในคือชน ภายในคือผิว
ภายในคือหนัง ภายในคือเนื้อ ภายในคือเลือด ภายในคือเอ็น ภายในคือกระดูก
ภายในคือเยื่อในกระดูก โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงเป็นต้น ก็เพราะ
การตามเห็นอยู่ในภายในนั่นแหละแห่งกายทั้งปวง จึงชื่อว่า มีปกติตามเห็น
ภายในกาย (กาย กายานุปลฐิ) ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบบรรดาอย่างนี้ว่า ชื่อว่า มีปกติตามเห็น
กาย กล่าวคือ ที่ประชุมแห่งธรรม มีผมเป็นต้นในกาย โดยการ
ไม่ตามเห็นอะไร ๆ อันพึงถือเอาในกายอย่างนี้ว่า เป็นเรา หรือว่า
เป็นของเรา ดังนี้ แต่เพราะการตามเห็นที่ประชุมแห่งธรรมต่าง ๆ มีผมขน
เป็นต้นนั้น นั้นแหละ จึงชื่อว่า กาย กายานุปสุติ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบเนื้อความเมื่ออย่างนี้ว่า ชื่อว่า มีปกติตามเห็น
กายในกาย แม้เพราะการตามเห็นกาย กล่าวคือที่ประชุมแห่งอาการอันมี
อนิจลักษณะเป็นต้นทั้งปวงเที่ยวซึ่งมีนัยอันมาแล้วในปฏิสัมภิทามรรคโดยลำดับ
ว่าภิกษุย่อมตามเห็นในกายนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง มิใช่โดยความเป็นของ
เที่ยงเป็นต้น ดังนี้. จริงอย่างนั้นภิกษุนี้ดำเนินไปสู่การปฏิบัติคือ การตาม
เห็นกายในกาย* ย่อมตามเห็นกายนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ด้วยอำนาจ
อนุปัสสนา ๑ มีอนิจจอนุปัสสนาเป็นต้น มิใช่ตามเห็นโดยความเป็นของ
เที่ยง ย่อมตามเห็นโดยความเป็นทุกข์ มิใช่ตามเห็นโดยความเป็นสุข,
ย่อมตามเห็นโดยความเป็นอนัตตา มิใช่ตามเห็นโดยความเป็นอัตตา, ย่อม
เบื่อหน่าย มิใช่ย่อมเพลิดเพลน ย่อมคลายความกำหนัด มิใช่ย่อมกำหนัด.
ย่อมให้ดับ มิใช่ย่อมให้เกิด, ย่อมสลละคืน มิใช่ย่อมยึดถือ. ภิกษุนั้น เมื่อตาม
เห็นกายนั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญา, เมื่อตามเห็นโดย
ความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญา, เมื่อตามเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละ
อัตตสัญญา, เมื่อหน่าย ย่อมละความเพลิดเพลน, เมื่อคลายความกำหนัด
ย่อมละราคะ, เมื่อดับ ย่อมละสมุทัย และเมื่อสลละคืน ย่อมละการยึดถือ ดังนี้.

๑. หรือใช้คำว่า พิจารณาภายในกายเนื่อง ๆ ก็ได้

อธิบายคำว่า วิหริติ (อยู่)

คำว่า วิหริติ นั้น เป็นคำแสดงการประกอบการอยู่ด้วยอิริยาบถ อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาการอยู่ด้วยอิริยาบถ ๔. อธิบายว่า ตัดขาดการ เบียดเบียนอิริยาบถหนึ่งด้วยอิริยาบถนั้น แล้วจึงนำอรรถภาพอันยังไม่ตกไป ให้ เป็นไปอยู่.

อธิบายคำว่า พหิทฺธา กาย เป็นอาทิ (ในกายภายนอกเป็นต้น)

คำว่า พหิทฺธา กาย ได้แก่ ในกายของผู้อื่น.

คำว่า อชฺฌตฺตพหิทฺธา กาย ความว่า ในกายของตนตามกาล สมควร ในกายของผู้อื่นตามกาลสมควร. ก็โดยนัยแรก ท่านกล่าวการกำหนด กายในกายของตน. โดยนัยที่ ๒ ท่านกล่าวกำหนดกายในกายของผู้อื่น. โดย นัยที่ ๓ ท่านกล่าวการกำหนดกายในกายของตนตามกาลสมควร ในกายของ ผู้อื่นตามกาลสมควร. ก็ชื่อว่า อารมณฺ์ที่กระทบทั้งภายในทั้งภายนอก (พร้อม กัน) ย่อมไม่มี. แต่ว่า ท่านกล่าวกาลเป็นที่สัญจรของกรรมฐานอันคล่องแคล่ว แล้ว ๆ เล่า ๆ ไว้ในคำว่า อชฺฌตฺตพหิทฺธา นี้.

อธิบายคำว่า อาตาปี สมฺปชาโน สติมา

คำว่า อาตาปี (มีความเพียร) นั้น เป็นคำแสดงการประกอบความ เพียรของผู้กำหนดกาย (เป็นอารมณฺ์). ก็เพราะเหตุที่ภิกษุนี้ ประกอบความ เพียรที่ท่านให้ชื่อว่า อาตาปะ เพราะเป็นเครื่องเผาผลาญกิเลสทั้งหลายในภพ ทั้ง ๓ ในสมัยนั้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อาตาปี.

คำว่า สมฺปชาโน (มีสัมปชัญญะ) คือผู้ประกอบด้วยญาณ กล่าว คือ สัมปชัญญะ อันกำหนดเอาซึ่งกาย (เป็นอารมณฺ์).

คำว่า สติมา (มีสติ) คือผู้ประกอบด้วยสติอันกำหนดกาย. ก็เพราะเหตุที่ภิกษุนี้กำหนดอารมณ์ด้วยสติ แล้วก็ตามเห็นอยู่ด้วยปัญญา. จจริงอยู่ขึ้นชื่อว่า การตามเห็นของภิกษุเว้นจากสติ ก็ไม่มี. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติแล้วเป็นธรรม มีประโยชน์ในทั้งปวง** ฉะนั้น กายานุปัสสนาสติปัฏฐานกรรมฐาน ในคำว่า กายะ กายานุปัสสี วิหระติ นี้ ย่อมเป็นคำอธิบายอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า เพราะความหุดหู่ภายในเป็นธรรม ทำอันตรายแก่ภิกษุผู้ไม่มีอาตาปี ผู้ไม่มีสัมปชัญญะ ย่อมหลงไหลในการกำหนดธรรมอันเป็นอุบาย และในการเว้นจากสิ่งที่มีใช่อุบาย. ผู้มีสติหลงลืม ก็ย่อมเป็นผู้ไม่สามารถในการไม่สละอุบายและในการกำหนดสิ่งที่มีใช่อุบาย. เพราะฉะนั้น กรรมฐานของเขาจึงไม่รุ่งเรือง ด้วยเหตุนี้กรรมฐานนั้นย่อมรุ่งเรืองด้วยอานุภาพแห่งธรรมเหล่าใด เพื่อการแสดงธรรมเหล่านั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำนี้ว่า **อาตาปี สมุปชาโน สติมา** ดังนี้. ครั้งทรงแสดงกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน และสัมปโยคะ (การประกอบพร้อม) ด้วยประการฉะนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงองค์แห่งการละ จึงตรัสว่า **วิเนยฺย โลก อภิขณาโทมนสุตฺถิ** ดังนี้.

อธิบายคำว่า วิเนยฺย โลก อภิขณาโทมนสุตฺถิ °

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **วิเนยฺย** ได้แก่ นำออกแล้ว ด้วยตักก-วินัย หรือด้วยวิกขัมภนวินัย. กายนี้ใด อันต่างด้วยกายภายในเป็นต้น ที่ทรงกำหนดในคำว่า **โลก** นี้ กายนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **โลก** ในที่นี้. อธิบายว่า

๑. แปลว่า " พึงกำจัดอภิขณาและโทมนัสเสียได้ในโลก "

นำอภิขมาโทมนัสในโลกนี้ออก. แต่เพราะในที่นี้ กามฉันทะ ย่อมถึงการ สงเคราะห์ด้วย อภิขมา ศัพท์ พยาบาทะย่อมถึงการสงเคราะห์ด้วยโทมนัส ศัพท์ ฉะนั้น ฟังทราบว่าการละนิวรณ์ เป็นคำอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้วโดยการแสดงธรรม ๒ อย่าง ที่มีกำลังอันนับเนื่องในนิวรณ์ดังนี้.

อนึ่ง ว่าโดยพิเศษ ในที่นี้ ฟังทราบว่าการละนิวรณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส การละความยินดีอันมีกายสมบัติเป็นมูล ด้วยการนำอภิขมาออก ละการยินดี ร้ายอันมีกายวิบัติเป็นมูล ด้วยการนำโทมนัสออก. ตรัสการละความยินดีซึ่งใน กาย ด้วยการนำอภิขมาออก ละการไม่ยินดีซึ่ง ในกายภาวนา (การเจริญกาย) ด้วยการนำโทมนัสออก. และตรัสการละซึ่งการเพิ่มใส่ในสิ่งอันไม่มีในกายอันมี ความงามความสุขเป็นต้น ด้วยการนำอภิขมาออก ละการนำออกซึ่งสิ่งอันไม่มี ในกายอันมีความไม่งาม ความสุขเป็นต้น ด้วยการนำโทมนัสออก ด้วยคำ นั้น อานุภาพแห่งความเพียรและความเป็นผู้สามารถในความเพียร ย่อมเป็น คำอันพระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงแล้ว. จริงอยู่ อานุภาพแห่งความเพียรนั้น ย่อม หลุดพ้นจากความยินดี ยินร้าย อดทนต่อความไม่ยินดีและยินดี ทั้ง เว้นจากการเพิ่มใส่ในสิ่งที่ไม่มี และเว้นจากการนำสิ่งที่มีออกไป. ก็พระโยคา- วรานั้น เว้นจากความยินดียินร้าย อดทนต่อความไม่ยินดีและยินดี เมื่อไม่ เพิ่มใส่ในสิ่งอันไม่มี และไม่นำสิ่งที่มีออกไป จึงชื่อว่า ผู้มีความสามารถใน ความเพียรดังนี้.

อีกนัยหนึ่ง ฟังทราบ ในคำว่า กาย กายานุปลสุติ นี้ พระผู้มี- พระภาคเจ้าตรัสกรรมฐานไว้ ด้วยอนุปัสสนา (การตามเห็น). ในคำว่า วิหริติ นี้ ตรัสการบริหารกายของผู้ปฏิบัติกรรมฐาน ด้วยการอยู่ตามที่กล่าว แล้ว. ในคำว่า อาตปปี เป็นต้น ตรัสสัมมปปธานไว้ ด้วยอาตปปะ. ตรัส

กรรมฐานอันมีประโยชน์ทั้งปวง หรืออุบายเป็นเครื่องบริหารกรรมฐานไว้ ด้วยสติสัมปชัญญะ. ตรีสการได้สมณะ ด้วยสติหรือว่าด้วยอำนาจ กายานุปัสสนา. ตรีสวิปัสสนาไว้ ด้วยสัมปชัญญะ. และตรีสผล แห่งภาวนาไว้ ด้วยการนำอภิขณาโทมนัสออก ดังนี้.

พรรณนา^๑เนื้อความอุทเทสแห่งกายานุปัสสนาสติปัญญา^๒ จบ

พรรณนา^๑เนื้อความอุทเทสแห่งเวทนานุปัสสนาเป็นต้น

วินิจฉัย ในอุทเทสแห่งเวทนานุปัสสนาสติปัญญา^๒ เป็นต้น.

พึงทราบ เวทนาภายใน เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ก็บรรดา เวทนาเป็นต้นเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการกำหนดไว้ ๓ อย่าง คือ ใน เวทนาเป็นต้น ของตน ๑ ในเวทนาเป็นต้น ของผู้อื่น ๑ ในเวทนาเป็นต้น ของตนตามกาลสมควร และของผู้อื่นตามกาลสมควร ๑. ก็ประโยชน์ในการ กล่าวซ้ำซึ่งธรรมมีเวทนาเป็นต้น ในคำทั้งหลาย มีคำว่า เวทนาสุ เวทนา- นุปัสสูติ เป็นต้น พึงทราบ โดยนัยที่กล่าวแล้วในกายานุปัสสนานั้นแหละ.

ก็ในคำว่า เวทนาสุ เวทนานุปัสสูติ, จิตฺเต จิตฺตานุปัสสูติ, ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปัสสูติ นี้ คำว่า เวทนา ได้แก่ เวทนา ๓ และเวทนาเหล่านั้น ก็เป็นเพียงโลกีย์เท่านั้น. แม้จิตก็เป็นโลกีย์. แม้ธรรมทั้งหลาย ก็อย่างนั้น. การจำแนกธรรมเหล่านั้น จักปรากฏในนิทเทสวาระ แต่ในที่นี้ เวทนาอันภิกษุ พึงตามเห็นได้โดยประการใด เมื่อตามเห็นโดยประการนั้น ก็พึงทราบว่า เป็น ผู้มีปกติตามเห็นเวทนา ในเวทนาทั้งหลาย ดังนี้. ในจิตและธรรมทั้งหลาย ก็นัยนี้.

ถามว่า เวทนา พระโยคาวจรจะฟังตามเห็นอย่างไร ?

ตอบว่า สุขเวทนาก่อน ฟังตามเห็นโดยความเป็นทุกข์ ทุกขเวทนา ฟังตามเห็นโดยความเป็นดังลูกศร อทุกขมสุขเวทนา ฟังตามเห็นโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ภิกษุใด เห็นสุขโดยความเป็นทุกข์

เห็นทุกข์โดยความเป็นดังลูกศร เห็นอทุกข-

มสุข อันสงบแล้ว โดยความเป็นสภาพไม่

เที่ยง ภิกษุนั้นแล เป็นผู้เห็นชอบ จักเป็น

ผู้สงบ เทียวไป ดังนี้.

อนึ่ง เวทนาเหล่านั้นทั้งหมดเทียว ฟังตามเห็นว่า เป็นทุกข์เท่านั้น ก็ได้ ซ่อนี่สมกับคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เวทนาทั้งหมดนั้นเรากล่าวว่า เป็นทุกข์ ดังนี้. สุขเวทนา ฟังตามเห็น โดยความเป็นทุกข์ก็ได้ เหมือนคำที่ตรัสว่า สุขเวทนายังตั้งอยู่ก็เป็นสุข เมื่อแปรไปก็เป็นทุกข์ ดังนี้ บัณฑิตควรยังคำทั้งหมดให้พิสดาร.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังตามเห็นเวทนา ด้วยสามารถแห่งอนุปัสสนา ๗ มี อนิจจานุปัสสนา เป็นต้นบ้างก็ได้. คำที่เหลือจักมีแจ้งในนิทเทสวาระ. แม้ ในจิตและธรรมทั้งหลาย เฉพาะจิต ฟังตามเห็นด้วยสามารถแห่งอนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น อันมีประเภทต่าง ๆ กัน โดยเป็น อารมณฺ์ อธิปติ สหชาติ ภูมิ กรรม วิบาก และกิริยา เป็นต้น และด้วยสามารถแห่งการ แดกต่างกันแห่งจิตมีราคะ เป็นต้น อันมาแล้วในนิทเทสวาระ. ธรรมทั้งหลาย ฟังตามเห็นด้วยสามารถแห่งสลักขณะ และ สามัญญลักษณะ สุกขัญตา- ธรรม อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น และด้วยสามารถแห่ง

อันต่างด้วยธรรมอันสงบและไม่สงบเป็นต้น อันมาแล้วในนิทเทสวาระ. คำที่ เหลือมีนัยดังที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ก็ในอธิการนี้ อภิขณาโทมนัสในโลกกล่าว คือกาย อันบุคคลใดละได้แล้ว อภิขณาโทมนัสนั้น แม้นในโลกกล่าวคือเวทนา เป็นต้น ก็ชื่อว่า บุคคลนั้นละได้แล้วเหมือนกันก็จริง ถึงอย่างนั้นพระผู้มี- พระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ในสติปัฏฐานทั้งหมด ด้วยสามารถแห่งบุคคลต่าง ๆ และ ด้วยสามารถแห่งการเจริญสติปัฏฐาน อันเกิดขึ้นในขณะที่แห่งจิตที่แตกต่างกัน. จริงอยู่ การละอภิขณาโทมนัสในโลกหนึ่งได้แล้ว ก็ชื่อว่า ละอภิขณาโทมนัส ในโลกที่เหลือได้. ด้วยเหตุนี้แหละ ฟังทราบว่าเป็น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส คำนั้นไว้ ก็เพื่อแสดงการละอภิขณาโทมนัสในโลกเหล่านั้น ของบุคคลนั้น แล.

อุทเทสวารกถา จบ

นิทเทสวารกถา

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์จะกระทำสัตว์ทั้งหลาย ให้ บรรลुकุณวิเศษต่าง ๆ มีประการมีใช้น้อย ด้วยสติปัฏฐานเทศนา จึงทรงแบ่ง สัมมาสติข้อหนึ่งนั้นแหละ ออกเป็น ๔ ส่วน เป็นสติปัฏฐาน ๔ ด้วยสามารถ แห่งอารมณ์ โดยนัยว่า ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายในกาย ภายในเบื้อง ๆ อยู่ เป็นต้นแล้ว เมื่อจะทรงถือเอาสติปัฏฐานหนึ่ง ๆ จาก สติปัฏฐาน ๔ นั้นจำแนกออกไป จึงเริ่มตรัสนิทเทสวาระ โดยนัยเป็นต้นว่า ก็ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในเบื้อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ดังนี้ เปรียบเหมือนช่างสานผู้ฉลาด ต้องการจะทำอุปกรณ์ทั้งหลาย มีเสื่อลำแพน ชนิดหยาบละเอียด เตียบ ข้อง และชะลอมเป็นต้น ได้ไม้ไผ่ลำใหญ่มาลำ หนึ่งแล้วตัดออกเป็น ๔ ท่อน ถือเอาท่อนหนึ่ง ๆ จาก ๔ ท่อนนั้นผ่าออกแล้ว

จึงทำอุปกรณ์นั้น ๆ ก็หรือว่าเปรียบเหมือนช่างทองผู้ฉลาด ต้องการจะทำเครื่องประดับชนิดต่าง ๆ ได้แห่งทองคำอันบริสุทธิ์อย่างดี ตัดออกเป็น ๔ ส่วน แล้วถือเอาส่วนหนึ่งๆ จาก ๔ ส่วนนั้น ทำเครื่องประดับนั้น ๆ ฉะนั้น

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า กถญจ (แปลว่าเป็นอย่างไร) เป็นต้น เป็นคำถามโดยประสงค์จะกล่าวให้พิสดาร. ก็ในอธิการนี้ มีเนื้อความโดยสังเขป ดังนี้ว่า โดยอาการอย่างไร โดยประการอย่างไร ภิกษุ ชื่อว่า พิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ ดังนี้. แม้ในวาระแห่งคำถามที่เหลือ ก็เช่นนี้เหมือนกัน.

คำว่า อธิ ภิกษุ คือ ภิกษุในศาสนานี้ ศัพท์ว่า อธิ ในที่นี้ เป็นคำแสดงถึงศาสนาอันเป็นที่อาศัยของบุคคล ผู้ทำกายนุสสนาโดยประการทั้งปวง ด้วยสามารถแห่งกายภายใน เป็นต้น ให้เกิดขึ้น และปฏิบัติเสรฐความเป็นอย่างนั้น ของศาสนาอื่น ดังที่ตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะมีอยู่ในศาสนา** นี้เท่านั้น ฯลฯ ศาสนาอื่นว่างจากสมณะ ดังนี้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ภิกษุในศาสนานี้** ดังนี้.

คำว่า อชฺฐมตุตฺถ กายํ คือ กายของตน

คำว่า อุกุทฺธ ปาทตลา คือ แต่พื้นเท้าขึ้นไปในเบื้องบน

คำว่า อโธ เกสมตุตถกา คือ แต่ปลายผมลงมาในเบื้องต่ำ.

คำว่า ตจฺปริญฺหตุ คือ มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ

คำว่า ปุรฺนุหนานปฺปการุสฺส อสุจฺจโน ปจฺจเวกฺขติ ความว่า พระโยคาวจรย่อมเห็นว่า กายนี้เต็มไปด้วยขี้ของไม่สะอาด มีเกสาเป็นต้น ซึ่ง

มีประการต่าง ๆ คืออย่างไร คือ **อตุถิ อิมสุมี กาย เกสา โลมา ฯลฯ**
มุตฺตํ ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อตุถิ** แปลว่า มีอยู่. คำว่า **อิมสุมี** ได้แก่
ในกายที่ท่านกล่าวว่าเบื้องบน ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำ ตั้งแต่ปลายผม
ลงมา มีหนังห่อหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ นี้.
คำว่า **กาย** ได้แก่ ในสรีระ. จริงอยู่ ท่านเรียกว่า **กาย** เพราะสังขมของ
ไม่สะอาด เป็นบ่อเกิดแห่งโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น อันนารังเกียจ ทั้ง
เป็นบ่อเกิดแห่งโรคหลายร้อยอย่าง มีโรคตา เป็นต้น. คำว่า **เกสา โลมา**
เป็นต้นนี้ คือ อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น.

พึงทราบความสัมพันธ์ (คือ การเกี่ยวเนื่องกัน) ในโกฏฐาสเหล่านั้น
อย่างนี้ว่า **ผมมีอยู่ในกายนี้ ขนมีอยู่ในกายนี้** เป็นต้น จริงอยู่ ในกเพวระ
คือ อตภาพประมาณวาหนึ่งนี้ เบื้องบน ตั้งแต่เท้าขึ้นไป เบื้องต่ำ ตั้งแต่
ปลายผมลงมา โดยที่สุครอบ ๆ ตั้งแต่หนังเข้าไป เมื่อค้นหาอยู่แม้โดยอาการ
ทุกอย่าง ใคร ๆ ย่อมไม่พบอะไร ๆ คือ จะเป็นแก้วมุกดา แก้วมณี แก้ว
ไพฑูรย์ กฤษณา จันทน์แดง การบูร หรือจุนสำหรับอบ เป็นต้น หรือว่า
สิ่งที่เป็นของสะอาดแม้สักชนิดหนึ่ง โดยที่แท้ ย่อมพบแต่สิ่งที่ไม่สะอาดทั้งสิ้น
อันต่างด้วยผม ขน เป็นต้น มีประการต่าง ๆ อันมีกลิ่นเหม็นนารังเกียจ
อย่างยิ่ง ทั้งการดูก็ไม่เป็นสิริ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
อตุถิ อิมสุมี กาย เกสา โลมา ฯลฯ มุตฺตํ ดังนี้. นี่เป็นการพรรณนา
บทสัมพันธ์ในอธิการนี้.

กรรมฐานกล่าวด้วยอำนาจสมณะ

อุคคหโกศล

ก็กุลบุตรผู้ใคร่จะเจริญกรรมฐานนี้ เพื่อบรรลุพระอรหัตต์ เบื้องต้น ต้องชำระศีล ๕ ให้บริสุทธิ์ ตั้งอยู่ในศีลอันบริสุทธิ์ดีแล้ว ตัดปติโพธิที่มีอยู่ ยังปฐมฌานให้เกิดขึ้น ด้วยการเจริญปฏิกุศลมนสิการกรรมฐาน ทำฌานให้เป็นบาทเริ่มตั้งวิปัสสนา ก็พึงเรียนเอาในสำนักของกัลยาณมิตรผู้บรรลุพระอรหัตต์ หรือในพระอนาคามีผล เป็นต้น รูปใดรูปหนึ่ง โดยกำหนดอย่างต่ำที่สุด แม้ผู้เป็นต้นคืออาจารย์ (อาจารย์ผู้สอนพระพุทธพจน์) ซึ่งชำนาญในพระบาลี พร้อมทั้งอรรถกถา แต่เมื่อไม่ได้กัลยาณมิตรเช่นนั้น ในวิหารเดียวกัน พึงไปยังที่อยู่ของท่านแล้วเรียนเอาเถิด. บรรดาวิธีการเหล่านั้น การชำระศีล ๔ ให้หมดจด ปติโพธิ การตัดปติโพธิ และวิธีการเข้าไปสู่สำนักของอาจารย์แม่ทั้งหมดนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยพิสดารแล้วในปกรณ์วิสุทธีมรรค เพราะฉะนั้น พึงทราบกิจนั้น โดยนัยที่กล่าวแล้วในปกรณ์วิสุทธีมรรคนั้นนั่นแหละ.

วจสา บอกโดยวาจา

ก็อาจารย์ผู้บอกกรรมฐาน พึงบอกโดยวิธีการ ๓ อย่าง คือ สำหรับ ภิกษุ ที่เรียนกรรมฐานตามปกติ ในวาระที่เขมานั่งแล้ว อาจารย์พึงให้เข ทำการสาธยายครั้งหนึ่งหรือ ๒ ครั้ง แล้วจึงบอก. สำหรับภิกษุ ผู้ต้องการจะ อยู่ในสำนักเรียนเอากรรมฐาน อาจารย์พึงบอกในเวลาที่เขามาแล้ว ๆ. สำหรับ ภิกษุ ผู้ต้องการจะเรียนแล้วไปในที่อื่น อาจารย์พึงบอกกรรมฐาน อย่าให้ ยุ่งยาก อย่าให้สงสัย โดยไม่ทำให้พิสดารเกินไป และไม่ย่อเกินไป.

ถามว่า เมื่อจะบอก อาจารย์พึงบอกอย่างไร ?

ตอบว่า พึงบอกอุคคหโกศล ๗ อย่าง และมนสิการ โกศล ๑๐ อย่าง

ในสองอย่างนั้น อาจารย์พึงบอกอูกคหโกศล ๗ อย่าง อย่างนี้คือ วจสา (โดย
วาจา) มนสา (โดยใจ) วญฺเณโต (โดยสี) สณฺฐานโต (โดยสัณฐาน)
ทิสโต (โดยทิส) โอภาสโต (โดยโอกาส) ปริจเฉทโต (โดยปริจเฉท).

พึงสาธยายด้วยวาจา

ก็ในปฏิภูมมนสิการกรรมฐานนี้ แม้ภิกษุ นั้น จะทรงพระไตรปิฎกก็พึง
ทำการสาธยายด้วยวาจาก่อนในเวลาที่มีมนสิการ. เพราะเมื่อเธอผู้เดียวทำการ
สาธยายอยู่ กรรมฐานย่อมปรากฏ เหมือนพระเถระ ๒ รูปผู้เรียนกรรมฐาน
ในสำนักของพระมหาเทวเถระผู้อยู่ในมลยะประเทศ.

ได้ยินว่า พระมหาเทวเถระ อันพระเถระ ๒ รูปนั้นขอกรรมฐานแล้ว
ได้ให้ทวัตติงสการบาลี โดยสั่งว่า ท่านทั้งหลาย จงทำการสาธยายนี้
อย่างนี้ ตลอด ๔ เดือน พระเถระทั้ง ๒ นั้นแม้มีนิกาย ๒-๓ นิกายเหล่า
นั้นคล่องแคล่วแล้วก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะความที่ตนมีปศุธิรับโอวาทโดย
ความเคารพ จึงได้สาธยายทวัตติงสการตลอด ๔ เดือน ได้เป็นพระโสดาบัน
แล้ว.

เพราะฉะนั้น อาจารย์เมื่อจะบอกกรรมฐาน พึงบอกอันเตวาสิกว่า
ครั้งแรกเธอจงสาธยายด้วยวาจาก่อน ดังนี้ ก็เมื่อจะกระทำการสาธยาย
พึงกำหนดตจปัญจกรรมฐานเป็นต้น แล้วกระทำการสาธยายด้วยสามารถแห่ง
อนุโลมและปฎิโลม.

วจสา (วิธีการสาธยายด้วยวาจา)

จริงอยู่ ภิกษุหนึ่งครั้งกล่าวว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ
แล้ว ฟังว่าโดยปฏิโลมอีกว่า ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา ดังนี้.

ครั้งว่า มํ ตํ นหารุ อฏฺฐิ อฏฺฐิมิลฺลํ วกฺกํ ในวัคกปัญจะ อัน
เป็นลำดับแห่งตปัญจะนั้นแล้ว ฟังว่าโดยปฏิโลมอีกว่า วกฺกํ อฏฺฐิมิลฺลํ
อฏฺฐิ นหารุ มํ ตํ , ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา ดังนี้.

ลำดับนั้น ครั้งว่าในปฺปผาสปัญจะว่า หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหํ
ปฺปผาสํ แล้วฟังว่าโดยปฏิโลมอีกว่า ปฺปผาสํ ปิหํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ ,
วกฺกํ อฏฺฐิมิลฺลํ อฏฺฐิ นหารุ มํ ตํ , ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา ดังนี้.

ลำดับนั้น ฟังยก มตฺถลฺลํ อันมาในปฏิสัมภิตามรรคแม้ไม่ได้ยก
ขึ้นสู่บาลีนี้ ให้ขึ้นสู่บาลีในที่สุดแห่งกิริสะ แล้วว่าในมตฺถลฺลคปัญจะนี้ ว่า
อนฺตํ อนฺตคฺคณํ อฺทริยํ กริสํ มตฺถลฺลํ แล้วฟังว่าโดยปฏิโลมอีกว่า
มตฺถลฺลํ กริสํ อฺทริยํ อนฺตคฺคณํ อนฺต, ปฺปผาสํ ปิหํ กิโลมกํ ยกนํ
หทยํ , วกฺกํ อฏฺฐิมิลฺลํ อฏฺฐิ นหารุ มํ ตํ , ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา
ดังนี้.

ลำดับนั้น ฟังว่าในเมทจกคะว่า ปิตฺตํ เสมหํ ปุพฺโพ โลหิตํ
เสโท เมโท แล้วฟังว่าโดยปฏิโลมอีกว่า เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ
เสมหํ ปิตฺตํ , มตฺถลฺลํ กริสํ อฺทริยํ อนฺตคฺคณํ อนฺตํ , ปฺปผาสํ ปิหํ
กิโลมกํ ยกนํ หทยํ , วกฺกํ อฏฺฐิมิลฺลํ อฏฺฐิ นหารุ มํ ตํ , ตโจ ทนฺตา
นขา โลมา เกสา ดังนี้.

ลำดับนั้น ฟังว่าในมุตตฉกคะว่า อสฺสุ วสา เขโพ สีมานิกา
ลลิกา มุตฺตํ แล้วฟังว่าโดยปฏิโลมอีกว่า มุตฺตํ ลลิกา สีมานิกา เขโพ

วสา อสุสุ, เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสหมํ ปิตุํ , มตฺถลฺลํ
กริํ อฺหริํ อนุตฺตํ อนุตฺ , ปฺปฺผาํ ปิหํ กิโลมํ ยกนํ หพฺยํ ,
วกํ อญฺญิมิณฺหํ อญฺญิํ นหารุํ มํ ตํ , ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา
ตังนี้.

พึงทำการสาธยายร้อยครั้งบ้าง พันครั้งบ้าง แสนครั้งบ้าง ด้วยวาจา
คังพรรณนามาจะนี้. จริงอยู่ ระบบแห่งกรรมฐาน ย่อมเป็นอันคล่องแคล่ว
โดยการสาธยายด้วยวาจา จิตย่อมไม่แล่นไปข้างโน้นข้างนี้ โภกฺกฺฐาสทั้งหลาย
ย่อมปรากฏเหมือนสายสร้อยข้อมือ เหมือนแถวหลักนิ้ว ฉะนั้น.

มนสา (วิธีการสาธยายด้วยใจ)

ก็พระโยคาวจร พึงทำการสาธยายด้วยวาจา ฉันทิเด แม้การสาธยาย
ด้วยใจก็ฉันทินั้นนั่นแหละ เพราะการสาธยายด้วยวาจาเป็นปัจจัยแก่การสาธยาย
ด้วยใจ. การสาธยายด้วยใจเป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดซึ่งลักษณะ. การแทง
ตลอดลักษณะ เป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดมรรคและผล.

วณฺณโตติ (กำหนดโดยสี่ เป็นต้น)

ชื่อว่า **วณฺณโต** ความว่า พึงกำหนดสี่แห่งโภกฺกฺฐาสทั้งหลาย มีผม
 เป็นต้น. คำว่า **สณฺฐานโต** คือ พึงกำหนดสณฺฐานแห่งโภกฺกฺฐาสทั้งหลาย
 มีผม เป็นต้นเหล่านั้นนั่นนั่นแหละ. คำว่า **ทิสโต** ความว่า ในสรีระนี้ ทิศเบื้อง
 บนตั้งแต่นาภีขึ้นไปทิศเบื้องต่ำจากนาภีลงมา ฉะนั้น พึงกำหนดทิสว่า โภกฺกฺ-
 ฐาสนี้อยู่ในทิศชื่อนี้. คำว่า **โอกาสโต** ความว่า พึงกำหนดโอกาสแห่งโภกฺกฺ-
 ฐาสนั้น ๆ อย่างนี้ว่า โภกฺกฺฐาสนี้ตั้งอยู่ในโอกาสชื่อนี้. คำว่า **ปริจฺเจทโต** ได้

แก่การกำหนด ๒ อย่าง คือ สภาคปริจเฉท (กำหนดส่วนที่เสมอกัน) และ
วิสภาคปริจเฉท (กำหนดส่วนที่ไม่เสมอกัน). ในการกำหนด ๒ อย่างนั้น พึง
ทราบสภาคปริจเฉท อย่างนี้ว่า โกฎฐาสนี้ กำหนดตัดตอนด้วยกฎฐาสชื่อนี้
ทั้งเบื้องล่าง เบื้องบน เบื้องขวางโดยรอบ. พึงทราบ วิสภาคปริจเฉทด้วย
อำนาจความไม่ปะปนกันแห่งกฎฐาส อย่างนี้ว่า **ผมมิใช่ชน แม้ชนก็ไม่
ใช่ผม เป็นต้น.**

ข้อที่ควรทราบก่อนจะบอกอุคคหโกศล

ก็พระอาจารย์ เมื่อจะบอกอุคคหโกศล ๗ อย่าง อย่างนี้ ควรจะ
ทราบว่า " กรรมฐานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระสูตรนั้น ด้วย
อำนาจแห่งปฏิภูม กรรมฐานนี้ตรัสไว้ในพระสูตรนั้น ด้วยอำนาจแห่งธาตุ "
ดังนี้ แล้วจึงบอก.

จริงอยู่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้ในมหาสติปัฏฐานด้วยอำนาจแห่งปฏิภูมเท่านั้น แต่ในมหาหัตถิป-
โทปมสูตร มหาราหุโลวาทสูตร และชาตุวิภังค์ ตรัสไว้ด้วยอำนาจ
แห่งธาตุ. ก็ในกายคตาสติสูตร ตรัสจำแนกมาน ๔ หมายเอามาน
ที่ปรากฏโดยสี่แห่งกฎฐาส.

บรรดากรรมฐานสองอย่างนั้น วิปัสสนากรรมฐานตรัสด้วย
อำนาจแห่งธาตุ สมถกรรมฐานตรัสด้วยอำนาจแห่งปฏิภูม. อาจารย์
บางพวก กล่าวว่า สมถกรรมฐานนี้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสติ-
ปัฏฐานวิภังค์นี้ ด้วยสามารถแห่งสาธารณกรรมฐานทั้งปวง โดยไม่แปลกกัน
แล.

มนสิการโกศล ๑๐

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงบอกอรรถโกศล ๙ อย่าง อย่างนี้แล้ว จึงบอกมนสิการโกศล ๑๐ อย่าง อย่างนี้คือ

๑. อนุพุพุดโต (โดยลำดับ)
๒. นาคีสิมโต (โดยไม่รีบด่วน)
๓. นาคีสณิกโต (โดยไม่ช้าเกินไป)
๔. วิกฺเขปปฏิพาหนโต (โดยการห้ามความฟุ้งซ่าน)
๕. ปญฺณตฺตฺติสมตฺตฺกมฺนโต (โดยการก้าวล่วงบัญญัติ)
๖. อนุพุพุดมฺญจนโต (โดยการปล่อยลำดับ)
๗. อปฺปนาโต (โดยอปปนา)
๘. ๕. ๑๐. ตโย จ สุตฺตฺนฺตฺตา (โดยสุตตันตะ ๓)

มนสิการโดยลำดับ

บรรดาโกศล ๑๐ เหล่านั้น ชื่อว่า อนุพุพุดโต ความว่า พระโยคาวจรพึงทำกรรมฐานนั้นไว้ในใจโดยลำดับ คือ ตั้งแต่การสาธยาย ไม่พึงเว้นกรรมฐานหนึ่งไว้ในระหว่าง เพราะเมื่อมนสิการเว้นกรรมฐานหนึ่งไว้ในระหว่าง จิตก็จะเหน็ดเหนื่อย ย่อมตกไปจากอารมณ์ เพราะความไม่บรรลุดตามใจชอบที่จะพึงได้ด้วยสามารถแห่งภวานาสมบัติ ย่อมไม่ทำภวานาให้สำเร็จ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ไม่ฉลาด ก้าวขึ้นบันได ๓๒ ขั้น โดยข้ามไปขั้นหนึ่ง ในระหว่าง ฉะนั้น.

มนสิการโดยไม่รีบด่วน

อนึ่ง แม้เมื่อมนสิการไปโดยลำดับ ก็ไม่พึงมนสิการโดยรีบด่วน เพราะว่เมื่อมนสิการโดยรีบด่วนเกินไป ธรรมเนียมย่อมถึงที่สุดอย่างเดียว แต่ไม่แจ่มแจ้ง ทั้งไม่นำมาซึ่งคุณวิเศษ เปรียบเหมือนเมื่อนุรุษเดินทาง ๓ โยชน์ ไม่ได้กำหนดทางเบี่ยง และทางแยกไว้ เดินไปเดินมา โดยรวดเร็วแม้ทั้ง ๓ ครั้ง ทางย่อมจะสั้นไปเร็วแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ต้องถามคนอื่นทุกครั้งจึงจะเดินทางไปได้ เพราะฉะนั้นพระโยคาวจรไม่พึงมนสิการโดยรีบด่วนเกินไป.

มนสิการโดยไม่ช้าเกินไป

ก็พระโยคาวจร มนสิการโดยไม่รีบด่วน ฉันทใด พึงมนสิการโดยไม่ช้าช้าเกินไป ฉันทนั้น. เพราะว่ เมื่อมนสิการโดยช้าช้าเกินไป ธรรมเนียมย่อมจะไม่ถึงที่สุด ทั้งไม่เป็นปัจจัยแก่การบรรลุคุณวิเศษ เปรียบเหมือนนุรุษผู้ต้องการเดินทางไกล ๓ โยชน์นั้นแหละ มัวแต่ช้าช้าหยุดพักตามโคนไม้เชิงเขา เป็นต้นในระหว่างทาง ทางก็ย่อมไม่ถึงการสั้นไป ต้องเดินไป ๒ - ๓ วัน จึงจะถึงที่สุดทางได้.

มนสิการโดยห้ามความฟุ้งซ่าน

ชื่อว่า วิกุเขปปฏิพาหนโต ความว่ พึงห้ามจิตที่สละกรรมฐาน ฟุ้งไปในอารมณ์ภายนอกมากมายเสีย เพราะเมื่อไม่ห้ามจิตไว้ เมื่อจิตฟุ้งไปภายนอก ธรรมเนียมย่อมเสื่อมสลายไป เปรียบเหมือนเมื่อนุคคลเดินทางข้ามเหว อันเป็นทางเดินได้คนเดียว ไม่กำหนดทางที่เหยียบ มัวเหลือวดูทางโน้นทางนี้ย่อมก้าวพลาด ที่นั่นเขาจะตกลงไปในเหวลึกชั่วร้ายนุรุษ เพราะฉะนั้น พึงมนสิการ โดยการห้ามความฟุ้งซ่านเสีย.

มนสิการโดยการก้าวล่วงบัญญัติ

ชื่อว่า **ปณฺณตฺตสมตฺกมฺนโต** ความว่า พระโยคาวจร พึงก้าวล่วงบัญญัติว่า ผม ขน เป็นต้น และพึงตั้งจิตว่า นั่นเป็นของปฏิกุศล. คือในครั้งแรก ความเป็นปฏิกุศลย่อมปรากฏ ลำดับนั้น พึงก้าวล่วงบัญญัติว่า เกสา โลมา แล้วตั้งจิตไว้ในความเป็นปฏิกุศลเท่านั้น เปรียบเหมือน ในเวลาที่น้ำหาได้ยาก พวกมนุษย์เห็นที่มีน้ำในป่า จึงผูกอะไร ๆ มีใบตาล เป็นต้น ไว้เป็นสัญญาณ (เครื่องหมาย) ในที่นั้น พวกเขาเข้ามาอาบน้ำและดื่ม ด้วยสัญญาณนั้น. ก็แล ในกาลใด รอยเท้าของพวกเขาที่สัญจรมาบ่อย ๆ ปรากฏแล้ว ในกาลนั้น ก็ไม่มีความจำเป็นด้วยสัญญาณนั้นอีก เขาย่อมไปอาบน้ำและดื่มได้ในขณะที่ต้องการ ๆ.

มนสิการโดยการปล่อยลำดับ

ชื่อว่า **อนฺุพฺพมฺนุจฺจนโต** ความว่า โภกฺกุฐาสใด ๆ ไม่ปรากฏ เมื่อปล่อยโภกฺกุฐาสนั้น ๆ ก็พึงมนสิการไปโดยการปล่อยตามลำดับ คือว่า พระโยคาวจรผู้อาทิภักมิกะ (ผู้เริ่มทำครั้งแรก) เมื่อมนสิการว่า **เกสา** ก็มนสิการไปจนจดโภกฺกุฐาสสุดท้ายว่า **มุตฺตํ** นี้ และเมื่อมนสิการว่า **มุตฺตํ** ก็มนสิการไปจนจดโภกฺกุฐาสต้นว่า **เกสา** นี้ นั่นแหละ ที่นั่นเมื่อมนสิการโภกฺกุฐาสนั้นอยู่ โภกฺกุฐาสบางอย่างย่อมปรากฏ บางอย่างก็ไม่ปรากฏ โภกฺกุฐาสใด ๆ ปรากฏด้วยมนสิการนั้น พึงทำกรรมฐานนั้น ๆ ก่อน บรรดาโภกฺกุฐาสเหล่านั้น เมื่อปรากฏ ๒ โภกฺกุฐาส โภกฺกุฐาสหนึ่งปรากฏคิดว่า มนสิการโภกฺกุฐาสนั้นนั่นแหละบ่อย ๆ อยู่ ก็พึงให้อุปปนาเกิดได้. ในข้อนี้มีอุปมาดังนี้.

เหมือนอย่างว่า นายพรานต้องการจะจับลิงที่อยู่ในดงตาล ซึ่งมีต้นตาล ๓๒ ต้น เอาลูกศรยิงไปยังใบตาลต้นแรกแล้วตะเพิด

ที่นั่นแล ถึงตัวนั้น ฟิงกระโดดไปที่ต้นตาลนั้น ๆ โดยลำดับ จนถึง
ต้นตาลต้นสุดท้าย เมื่อนายพรานไปที่ต้นตาลเมื่อนั้นแล้วก็ทำอย่างนั้น
นั้นแหละ ถึงนั้นก็ฟิงมายังต้นตาลต้นแรก โดยนัยนั้นนั้นแหละอีก
ถึงนั้น เมื่อไปโดยลำดับแล้ว ๆ เล่า ๆ อย่างนี้ก็จะปรากฏตัวออกไป
ในที่ที่นายพรานตะเปิดเท่านั้น แล้วจะหมอบลงที่ต้นตาลต้นหนึ่ง
โดยลำดับอีก แล้วจับยอดใบตาลอ่อนกลางต้นตาลนั้นแหละไว้มัน
แม้จะถูกนายพรานยิงก็ไม่หนีไป ฉนใด คำอุปมัยนี้ ก็ฟิงทราบ
ฉนนั้น. ในข้อนั้น มีคำเปรียบเทียบอุปมาและอุปมัยดังต่อไปนี้.

การอุปมาและอุปมัย

โกฏฐาส ๓๒ ในกายนี้ เปรียบเหมือนต้นตาล ๓๒ ต้น ในคงตาล.
จิตเปรียบเหมือนลิง. พระโยคาวจรเปรียบเหมือนนายพราน. การที่จิตของ
พระโยคาวจรเล่นไปเนื่อง ๆ ในกายอันมีโกฏฐาส ๓๒ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์
เปรียบเหมือนการที่ลิงอยู่ในคงตาล อันมีต้นตาล ๓๒ ต้น. การทที่เมื่อพระ-
โยคาวจร. เริ่มมณสิการว่า เกสา เป็นต้น จิตก็จะดำเนินไปตามลำดับแล้ว
หยุดอยู่ที่โกฏฐาสสุดท้าย เปรียบเหมือนเมื่อนายพรานเอาลูกศรยิงไปยังใบตาล
ต้นแรกแล้วตะเปิด ลิงจะกระโดดไปที่ต้นตาลต้นนั้น ๆ แล้วไปยังต้นสุดท้าย.
แม้ในการที่ลิงกลับมาอีก ก็นัยนี้เหมือนกัน. การที่เมื่อพระโยคาวจร มณสิการ
บ่อย ๆ ครั้นเมื่อโกฏฐาสบางอย่างปรากฏแล้ว ละทิ้งโกฏฐาสที่ไม่ปรากฏทำ
บริกรรมในโกฏฐาสที่ปรากฏ เปรียบเหมือนการปรากฏของลิงผู้ไปอยู่โดยลำดับ
แล้ว ๆ เล่า ๆ ในที่ที่นายพรานตะเปิดแล้ว ๆ. การที่เมื่อโกฏฐาส ๒ โกฏฐาส
ปรากฏ โกฏฐาสใดปรากฏดีกว่า พระโยคาวจรมณสิการโกฏฐาสนั้นนั้นแหละ

บ่อย ๆ แล้วยังอัปนาให้เกิดขึ้นในกาลที่สุด เปรียบเหมือนการที่ลิงหมอบลงที่ตาลต้นหนึ่งโดยลำดับ แล้วยึดใบตาลอ่อนกลางต้นตาลนั้นนั่นแหละไว้มัน แม้อุณายพรานยิงก็ไม่หนีไป ฉะนั้น. ฟังทราบคำอุปมาเมื่ออื่นอีก.

เปรียบเทียบเหมือน ภิกษุผู้มีบิณฑบาตเป็นวัตร* อาศัยบ้าน ๓๒ สกฺลอยู่ ได้ภิกษา ๒ ที่ในบ้านหลังหนึ่งแล้ว ฟังเวณบ้านหลังหนึ่งข้างหน้า ในวันรุ่งขึ้นได้ภิกษา ๓ ที่ ฟังเวณบ้าน ๒ หลังข้างหน้า ในวันที่ ๓ ได้ภิกษาเต็มบาตรในบ้านหลังแรกนั้นแหละ แล้วยังไปยังอาสนศาลาฉันภิกษา ฉนฺได ขออุปมัยนี้ ฟังทราบ ฉนฺนนั้น. จริงอยู่

อาการ ๓๒ เปรียบเหมือนบ้าน ๓๒ สกฺล. พระโยคาวจรเปรียบเทียบเหมือนภิกษุผู้มีบิณฑบาตเป็นวัตร. การที่พระโยคาวจร ทำบริกรรมในอาการ ๓๒ เปรียบเหมือน ภิกษุนั้นเข้าไปอาศัยหมู่บ้านนั้นอยู่. การที่พระโยคาวจรมนสิการไปๆ ละทิ้งโกฏฐาสทั้งหลายที่ไม่ปรากฏ กระทำบริกรรมในโกฏฐาสทั้ง ๒ ที่ปรากฏ เปรียบเหมือน ภิกษุนั้นได้ภิกษา ๒ ที่ ในบ้านหลังแรกแล้วเวณบ้านหลังหนึ่งข้างหน้า และเปรียบเทียบ ในวันที่ ๒ ได้ภิกษา ๓ ที่ แล้วเวณบ้าน ๒ หลังข้างหน้า. การที่เมื่อสองโกฏฐาสปรากฏแล้ว โภฏฐาสใดดีกว่า ก็มนสิการโกฏฐาสนั้น ๆ นั่นแหละบ่อย ๆ แล้วยังอัปนาให้เกิดได้ เปรียบเหมือน ในวันที่ ๓ ได้ภิกษาเต็มบาตรในบ้านหลังแรกนั้นแหละ แล้วยังไปนั่งฉันในอาสนศาลา.

โดยอัปนา

ชื่อว่า **อัปนาโต** ได้แก่ โภฏฐาสที่เป็นอัปนา ในข้อนี้ มีอธิบายว่า ฟังทราบ ว่า บรรดาโกฏฐาสทั้งหลายมีเกสาเป็นต้น ทุก ๆ โภฏฐาสเป็นอัปนาได้.

* ระเบียบการถือบิณฑบาตเป็นวัตรของท่านในสมัยนั้น ปัจจุบันนี้รู้สึกว่ายาก

โดยสุดตันตะ ๓

ในชื่อว่า ตโย จ สุตตุนตา นี้ มีอธิบายดังนี้ว่า ฟังทราบสุดตันตะ ๓ อย่างเหล่านี้ เพื่อประโยชน์แก่วิริยะและสมาธิ คือ อธิจิตตสูตร สัตติภาวสูตร โภชนังคโกศลสูตร.

อธิจิตตสูตร

บรรดาพระสูตรเหล่านั้น พระสูตรนี้ว่า คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอธิจิต ฟังมนสิการนิमित ๓ โดยกาลอันสมควร คือ ฟังมนสิการสมาธินิमितโดยกาลอันสมควร ฟังมนสิการปัสคหนิมิตโดยกาลอันสมควร ฟังมนสิการอุเปกขานิमितโดยกาลอันสมควร. คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอธิจิต ฟังมนสิการสมาธินิमितโดยส่วนเดียวเท่านั้น ไชริ์ ฐานะนั้น ฟังให้จิตเป็นไปเพื่อโกธัสชะได้. คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอธิจิต ฟังมนสิการอุเปกขานิमितโดยส่วนเดียว ไชริ์ ฐานะนั้น ฟังให้จิตเป็นไปเพื่ออุทธัจจะได้. คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอธิจิต ฟังมนสิการอุเปกขานิमितโดยส่วนเดียว ไชริ์ ฐานะนั้น จิตย่อมไม่ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ในกาลใดแล ภิกษุประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอธิจิต มนสิการสมาธินิमित ปัสคหนิมิต อุเปกขานิमित โดยกาลอันควร จิตนั้น ย่อมเป็นธรรมชาติอ่อนควรแก่การงาน เป็นปัสสสร ไม่เปราะ (คือ ไม่ย่อยยับ) ย่อมตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย. คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนายช่างทอง หรือลูกมือของนายช่างทอง ประกอบเบ้า (คือ ทำเตาสำหรับหลอมทอง) ครั้นประกอบเบ้าแล้วก็สูมไฟปากเบ้า ครั้นสูมไฟ

แล้วก็เอาคีมคิบทองใส่เข้าไปในปากเบ้า ย่อมสุบลมเข้าไปตามกาลอันควร ย่อม
เอาน้ำประพรมโดยกาลอันควร ย่อมวางเฉยโดยกาลอันควร. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
ถ้านายช่างทอง หรือลูกมือของนายช่างทอง ฟิงเป่าลมเข้าไปโดยส่วนเดียวไซ้
ฐานะนั้น ทองก็ฟิงละลายไป. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้านายช่างทอง หรือ
ลูกมือของนายช่างทอง ฟิงเอาน้ำประพรมโดยส่วนเดียวไซ้ ฐานะนั้น ทอง
ก็จะฟิงเย็นไป. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้านายช่างทอง หรือลูกมือของนายช่างทอง
ฟิงดูทองนั้นเฉย ๆ อยู่อย่างเดียวไซ้ ฐานะนั้น ทองก็ไม่ฟิงสุกปลั่ง. คุณก่อน
ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแล นายช่างทอง หรือลูกมือของนายช่างทอง ย่อมเป่าลม
เข้าไปโดยกาลอันควร ย่อมเอาน้ำประพรมโดยกาลอันควร ดูเฉย ๆ อยู่ตาม
กาลอันควร ทองนั้นย่อมเป็นธรรมชาติอ่อน ครอบแก่การงาน สุกปลั่ง ไม่
เปราะ ย่อมใช้งานได้ดี. นายช่างทอง หรือลูกมือของนายช่างทอง จำงอยู่ด้วย
เครื่องประดับชนิดใด ๆ ฝิวจะทำเข็มขัด จะทำคัมพู จะทำสร้อยคอ จะทำ
มาลัยทอง แท่งทองคำนั้น ย่อมสำเร็จประโยชน์แก่เขา ฉนั้นใด คุณก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอริจิต ฯลฯ ย่อมตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อ
ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย. ภิกษุนั้นย่อมโน้มจิตไปเพื่อธรรมที่ควรทำให้
แจ้งด้วยอภิญญาใด ๆ เมื่อสติอาตนะ มีอยู่ เธอย่อมถึงความเป็นผู้สามารถ
เพื่อทำให้แจ้ง ด้วยอภิญญาในธรรมนั้น ๆ นั้นแหละ ดังนี้ ฟิงทราบว่ ชื่อว่า
อริจิตตสูตร.

สติภาวสูตร

พระสูตรนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ เป็น
ผู้ควร เพื่อทำให้แจ้งซึ่งสติภาวะ (ความเป็นผู้สงบ) อันยอดเยี่ยม. ธรรม ๖
เป็นไฉน ? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมข่มจิตในสมัย

ที่ควรข่ม ย่อมระคองจิตในสมัยที่ควรระคอง ย่อมทำให้จิตร่าเริงในสมัยที่ควรทำให้ร่าเริง ย่อมวางจิตเฉยๆ ในสมัยที่ควรวางจิตเฉยๆ ย่อมเป็นผู้โน้มจิตไปในธรรมอันประณีต และเป็นผู้ยินดียิ่งในพระนิพพาน. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ เหล่านี้แล เป็นผู้ควร เพื่อทำให้แจ้งซึ่งสติภาวะอันยอดเยี่ยม ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นชื่อว่า สติภาวสูตร.

โพชฌงค์โกศลสูตร

ก็ โพชฌงค์โกศลสูตร มาแล้วในโพชฌงค์สังยุตต์นั้นแหละ ในสังยุตต์ มหาวารวรรคว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นนั่นแล ในสมัยใด จิตหดหู่ สมัยนั้น มิใช่กาลที่จะเจริญปีสัทธัมโพชฌงค์ ดังนี้ เป็นต้น.

พระโยคาวจรนั้น ครั้นทำการเรียนอุคคหโกศล ๗ อย่างนี้ได้ดีแล้ว และกำหนดมนสิการโกศล ๑๐ อย่างนี้ให้ดีแล้ว พึงเรียนกรรมฐานด้วยสามารถแห่งโกศลทั้งสองให้แม่นยำ. ก็แล ถ้าเธอมีความผาสุกอยู่ในวิหารเดียวกันกับอาจารย์ไซ้ร ก็ไม่จำเป็นต้องให้อาจารย์บอกกรรมฐานโดยพิสดารอย่างนั้น พึงประกอบเนื่องๆ ซึ่งกรรมฐานไป เมื่อไม่ได้คุณวิเศษแล้ว จึงให้ท่านบอกให้ยิ่งต่อไป.

พระโยคาวจร ผู้ปรารถนาจะไปอยู่ที่อื่น พึงให้อาจารย์บอกโดยพิสดารโดยวิธีตามที่กล่าวแล้ว ทบทวนอยู่บ่อยๆ ทำลายบทธอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยทั้งปวง และเสนาสนะอันไม่สมควรแก่การเจริญกรรมฐานเสีย อยู่ในวิหารอันสมควร เว้นจากวิหารอันเป็นโทษ ๑๘ ประการ มีความเป็นอาวาสใหญ่เป็นต้น ตัดปติโพชเล็กน้อย ภิกษุใดเป็นผู้มีราคะจิตน้อย เพราะจะต้องละระคาก่อน ฉะนั้น พึงทำบริกรรมไปในปฏิภูมมนสิการ. ก็เมื่อจะทำ พึงถือเอานิมิตใน

ผมทั้งหลายก่อน. คือ ฟังถอนผมเส้นหนึ่งหรือสองเส้น วางไว้บนฝ่ามือแล้ว ฟังกำหนดดีก่อน. จะดูผมทั้งหลายในที่เป็นที่ปลงผมก็ได้. จะดูผมในบาตร ใสน้ำ หรือในบาตรใส่ยาสูบ ก็ได้เหมือนกัน. เห็นในเวลาที่มีสีดำ ก็ฟัง มนสิการว่า ดำ เห็นในเวลาที่มีสีขาว ก็มนสิการว่า ขาว แต่ในเวลาที่มีผม มีสีปนกัน (เหมือนดอกเลา) ก็ฟังมนสิการด้วยอำนาจแห่งสีที่มาก. ก็ในผมทั้งหลาย ฉันใด ในตจปัจจุขณะแม้ทั้งสิ้นก็ฉันนั้น เห็นแล้ว ก็ฟังถือเอานิมิต ที่เดียว. ครั้นถือเอานิมิตอย่างนี้แล้ว ฟังกำหนดในโกฏฐาสด้วยสามารแห่งสี **สังฐาน ทิส โอกาสและปริจเจท**แล้ว ฟังกำหนดโดยความเป็นปฏิภูล ๕ อย่าง ด้วยสามารแห่งสี **สังฐาน กลิ่น ที่อยู่ และโอกาส.** ต่อไปนี้เป็น อนุப்புพิกถา (การกล่าวตามลำดับ) ในโกฏฐาสทั้งปวงเหล่านั้น.

๑. เกสา (ผมทั้งหลาย)

ผมทั้งหลายก่อน **ว่าโดยสี**ตามปกติมีสีดำ เหมือนสีลูกมะคำดีควาย สด ๆ **ว่าโดยสังฐาน** ขาวกลม มีสังฐานคล้ายคันชั่ง **ว่าโดยทิส** เกิดใน ทิสเบื้องบน **ว่าโดยโอกาส** ที่ข้างทั้งสองกำหนดด้วยจอนหู ข้างหน้ากำหนด ด้วยหน้าผาก ข้างหลังกำหนดด้วยกคคอ หน้งสดที่หุ้มกระโหลกศีรษะ เป็น โอกาส (คือ ที่ตั้ง) แห่งผมทั้งหลาย **ว่าโดยปริจเจท** ผมทั้งหลายเบื้องต่ำ กำหนดด้วยพื้นรากของผม ที่ยังลึกลงไปในหนังหุ้มศีรษะประมาณปลายเมล็ด ข้าวเปลือก เบื้องบน กำหนดด้วยอากาศ (ที่ว่าง) โดยรอบ กำหนดด้วย เส้นผมด้วยกัน. การกำหนดว่า ผมสองเส้น มิได้รวมเป็นเส้นเดียวกันนี้ ชื่อว่า **สภาพปริจเจท.** การกำหนดว่า ผมไม่ปะปนกันด้วยโกฏฐาส ๓๑ ที่เหลืออย่างนี้ว่า **ผมมิใช่ขน ขนมิใช่ผม** ธรรมดาว่าผม ย่อมเป็น โกฏฐาส

แผนกหนึ่ง นี้ ชื่อว่า **วิสภาคปริจเจท**. นี่เป็นการกำหนดผมทั้งหลาย โดย
สี่เป็นต้น.

ก็พึงทราบการกำหนดผมเหล่านั้น โดยความเป็นปฏิภูม ๕ อย่าง ด้วย
สามารถแห่งสี่เป็นต้น ดังต่อไปนี้ จริงอยู่ ชื่อว่าผมทั้งหลายเหล่านี้ **แม้โดย
สี่ก็เป็นปฏิภูม แม้โดยสังฐาน แม้โดยกลิ่น แม้โดยอาศัย (อาศัย)
และแม้โดยโอกาส** ก็เป็นของปฏิภูม ด้วยว่า ชนทั้งหลายเห็นอะไร ๆ ที่มี
สีกคล้ายผม ในภาวะที่ใส่ข้ายาก หรือภาวะที่ใส่กัด แม้อันเป็นที่ชอบใจ
ก็ย่อมจะรังเกียจโดยกล่าวว่า **น้ำมันผม จงนำมันออกไปเสีย**. ผมเป็น
ของปฏิภูมโดยสี่อย่างนี้.

แม้ชนทั้งหลายบริโภคอาหาร ในเวลากลางคืน ถูกต้องเส้นป่าน หรือ
เส้นปอ ซึ่งมีสังฐานเหมือนผมทั้งหลาย ก็รังเกียจ ฉะนั้นนั่นแหละ. ผม
เป็นของปฏิภูม โดยสังฐานอย่างนี้.

อนึ่ง กลิ่นของผมเว้นจากการตกแต่งด้วยสิ่งของมีการทาด้วยน้ำมัน
และอบด้วยดอกไม้เป็นต้น ย่อมเป็นกลิ่นน่ารังเกียจอย่างยิ่ง กลิ่นของผมที่ใส่
เข้าไปในไฟ ย่อมมีกลิ่นน่ารังเกียจมากกว่านั้น. แท้จริง **เมื่อว่าโดยสี่ และ
สังฐาน** จะไม่พึงเป็นของปฏิภูมก็ได้ **แต่เมื่อว่าโดยกลิ่นแล้ว** ย่อมเป็น
ของปฏิภูมทีเดียว. เปรียบเหมือนก้อนอุจจาระของเด็กเล็ก เมื่อว่าโดยสี่ ก็มีสี
เหมือนขมิ้น แม้ว่าโดยสังฐาน ก็มีสังฐานเหมือนแ่งขมิ้น และซากสุนัขดำ
ที่พองขึ้น อันเขาทิ้งไว้ในที่ที่ทิ้งขยะ โดยสี่ ก็มีสีเหมือนผลตาลสุก โดยสังฐาน
ก็มีสังฐานเหมือนตะโพนที่เขาปล่อยกลิ้งไป แม้เขียวของมัน ก็เช่นกับดอก
มะลิตูม เพราะเหตุนี้ อุจจาระเด็กเล็ก และซากสุนัขดำ แม้ทั้งสอง **เมื่อ
ว่าโดยสี่ และสังฐาน** ไม่พึงเป็นของปฏิภูมก็ได้ **แต่เมื่อว่าโดยกลิ่น**

แล้ว ย่อมเป็นของปฏิภูคนั้นแหละ ฉนฺได แม้ผมทั้งหลาย ก็ฉนฺนนั้น เมื่อว่าโดยสี และสัณฐาน ไม่พึงเป็นของปฏิภูมก็ได้ แต่เมื่อว่าโดยกลินแล้ว ย่อมเป็นของปฏิภูมแท้.

ก็พักสำหรับแกงอันเกิดขึ้นในที่อันไม่สะอาด ด้วยการหลั่งไหลไปแห่งน้ำคร่ำจากหมู่บ้าน ย่อมเป็นของนารังเกียจ ไม่น่าบริโภคสำหรับชนชาวนครทั้งหลาย ฉนฺได แม้ผมทั้งหลาย ก็ฉนฺนนั้น ชื่อว่า นารังเกียจยิ่งนัก เพราะเกิดขึ้นด้วยน้ำที่ไหลซึมออกมาจากน้ำเหลือง เลือด น้ำอุจจาระ น้ำปัสสาวะ น้ำดี และเสมหะเป็นต้น นี่เป็นปฏิภูมแห่งผมเหล่านั้น โดยอาสยะ (โดยอาศัย).

อนึ่ง ผมเหล่านี้ เกิดขึ้นที่กองแห่งโกฐฐาส ๓๑ (อันไม่สะอาด) คุณพักฐาเกิดขึ้นที่กองแห่งคุณ ผมเหล่านั้น ชื่อว่า นารังเกียจอย่างยิ่ง เพราะเกิดในที่อันไม่สะอาด คุณพักที่เกิดขึ้นในที่ป่าช้าและกองขยะเป็นต้น และคุณดอกไม้มีบัวหลวงบัวสายเป็นต้น ที่เกิดขึ้นในที่ไม่สะอาดมีคูเมืองเป็นต้น นี่เป็นความปฏิภูมแห่งผมเหล่านั้นโดยโอกาส (คือ ที่ตั้งอยู่). ก็ความเป็นปฏิภูมแห่งผมทั้งหลาย ฉนฺได พึงกำหนดความเป็นปฏิภูมแห่งโกฐฐาสทั้งปวง ๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่งความปฏิภูม โดยสี สัณฐาน กลิน อาสยะ และโอกาส ฉนฺนนั้นเกิด. แต่ ว่า เมื่อว่าโดยสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และปริจเฉท แม้ในโกฐฐาสทั้งปวง พึงกำหนดแต่ละแผนก.

๒. โลมา (ขนทั้งหลาย)

บรรดาโกฐฐาสเหล่านั้น พึงกำหนดขนทั้งหลายก่อน ว่าโดยสีตามปกติ ไม่ดำสนิทเหมือนผม แต่เป็นสีดำปนเหลือง โดยสัณฐาน มีสัณฐาน

ปลายโค้ง เหมือนรากต้นตาล โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส เว้นโอกาสที่ผมทั้งหลายตั้งอยู่ และพื้นฝ่ามือ ฝ่าเท้าแล้ว โดยมากเกิดตามหนังหุ้มสรีระที่เหลือ โดยปริจเฉท เบื้องล่างกำหนดด้วยพื้นรากของชนที่ยังลึกเข้าไปในหนังหุ้มสรีระประมาณลิกขา° หนึ่ง เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ โดยรอบกำหนดเส้นขนด้วยกัน การกำหนด ขนสองเส้นมิได้รวมเป็นเส้นเดียว นี้เป็นสภาคปริจเฉทแห่งชนเหล่านั้น ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับเส้นผมนั่นแหละ.

๓. นขา (เล็บทั้งหลาย)

คำว่า นขา เป็นชื่อของใบเล็บ ๒๐ อัน เล็บทั้งปวงนั้น ว่าโดยสี เป็นสีขาว ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานดั่งเกล็ดปลา. ว่าโดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ คือ เล็บเท้าเกิดในทิศเบื้องต่ำ เล็บมือเกิดในทิศเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่เฉพาะที่หลังตอนปลายนิ้วทั้งหลาย. ว่าโดยปริจเฉท ในทิศทั้ง ๒ กำหนดด้วยเนื้อปลายนิ้ว ข้างในกำหนดด้วยเนื้อหลังนิ้ว ข้างนอกและปลายกำหนดด้วยอากาศ เบื้องขวางกำหนดเล็บด้วยกัน. การกำหนดว่า เล็บ ๒ อัน มิได้รวมเป็นอันเดียวกัน นี้ เป็นสภาคปริจเฉท ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับเส้นผมนั่นแหละ.

๑. คำว่า ลิกขานี้ เป็นชื่อมาตราวัชระยะความยาว ในอภิธานปัปปีกา กล่าวดังนี้

๓๖	ปรมานู	เท่ากับ	๑ อณู
๓๖	อณู	"	๑ ศัชชารี
๓๖	ศัชชารี	"	๑ รถเรณู
๓๖	รถเรณู	"	๑ ลิกขา
๗	ลิกขา	"	๑ อูกา
๗	อูกา	"	๑ รัญญูมาส

ฯลฯ

๔. ทนฺตา (พินทั้งหลาย)

คำว่า **ทนฺตา** คือ กระจกพิน ๓๒ ซึ่ง สำหรับผู้มีพินบริบูรณ์. แม้พินเหล่านั้น ว่าโดยสี ก็มีสีขาว. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานมิใช่น้อย จริงอยู่บรรดาพินเหล่านั้น พิน ๔ ซึ่ง ตรงกลางพินแฉวต่างก่อน มีสัณฐานคจเมล็ดน้ำเต้าที่เขาปักเรียงกันไว้ที่ก่อนดินเหนียว. สองข้างพินกลาง ๔ ซึ่งนั้น พินข้างละซึ่ง มีรากเดียว มีปลายเดียว มีสัณฐานดังดอกมะลิตูม. ถัดจากนั้น พินข้างละซึ่ง มีราก ๒ มีปลาย ๒ มีสัณฐานคังไม้ค้ำยานน้อย (เกวียน). ถัดไป พินข้างละ ๒ ซึ่ง มีราก ๓ มีปลายก็ ๓. ถัดไป พินข้างละ ๒ มีราก ๔ มีปลาย ๔. แม้พินแฉวข้างบน ก็นั้นนั้นนั่นแหละ. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ที่กระจกกรามทั้ง ๒. ว่าโดยปริจเฉท ข้างล่างกำหนดด้วยพินรากของพินอันตั้งอยู่ที่กระจกกราม เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ เบื้องขวางกำหนดพินด้วยกัน. การกำหนดว่า พิน ๒ ซึ่ง มิได้รวมเป็นซึ่งเดียวกัน นี้เป็นสภาพปริจเฉท ส่วนวิสภาพปริจเฉท เช่นกับเส้นผม นั่นแหละ.

๕. ตโจ (หนัง)

คำว่า **ตโจ** คือ หนังหุ้มสรีระทั้งสิ้น เนื้อหนังนั้น มีผิวสีดำคล้ำ เหลือง เป็นต้น ผิวหนังนั้นเมื่อดึงออกจากสรีระทั้งสิ้น ก็จะมีประมาณเท่าเมล็ดในพุทรา. หนังนั้น ว่าโดยสี มีสีขาวเท่านั้น ก็ความที่หนังเป็นสีขาวนั้น ย่อมปรากฏเมื่อผิวถลอกออกไป เพราะเปลวไฟลวก หรือถูกประหารด้วยเครื่องประหาร เป็นต้น. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนร่างกายนั้นแหละ นี้ เป็นความตั้งเขปในชื่อว่า ว่าโดยสัณฐาน.

ถือว่าโดยความพิศดาร หนังกิ้วเท้า มีสัณฐานดั่งรังของตัวไหม. หนังก้างเท้า มีสัณฐานดั่งรวงเท้าหุ้มสั้น. หนังก้าง มีสัณฐานดั่งใบตาลห่อข้าว. หนังก้าง มีสัณฐานดั่งถุงยาวบรรจุข้าวสาร. หนังก้าง มีสัณฐานดั่งผืนผ้ากรองน้ำอันเต็มด้วยน้ำ. หนังก้าง มีสัณฐานดั่งหนังก้างไม้. หนังก้าง มีสัณฐานดั่งหนังก้างรางพิณ. หนังก้าง โดยมากมีสัณฐาน ๔ เหลี่ยม. หนังก้าง ทั้ง ๒ มีสัณฐานดั่งหนังก้างแฉ่ง. หนังก้างมือ มีสัณฐานดั่งฝักมิด หรือดั่งถุงไม้. หนังก้างมือ มีสัณฐานดั่งฝักกุญแจ. หนังก้าง มีสัณฐานดั่งเปลือกคอก. หนังก้างซึ่งมีช่องน้อยช่องใหญ่ มีสัณฐานดั่งรังตึกแดน. หนังก้าง มีสัณฐานดั่งถลกบาตร.

วิธีการกำหนดหนังก้าง พระโยคาวจร ผู้จะกำหนดหนังก้างเป็นอารมณ์ พึงส่งญาณไปบนหนังก้าง ตั้งแต่ริมฝีปากบนขึ้นไป แล้วกำหนดหนังก้างหน้าก่อน. แต่หนังก้าง พึงกำหนดหนังก้างปาก. จากนั้น ก็พึงส่งญาณไประหว่างกระโหลกศีรษะ และหนังก้างศีรษะ คุจสอดมือไประหว่างบาตรกับถลกบาตรที่สวมไว้จะนั้น โดยแยกความที่หนังก้างติดกันกับกระโหลกศีรษะออก กำหนดแต่หนังก้างศีรษะ. ต่อไปก็กำหนดหนังก้างคอก. ต่อไปกำหนดหนังก้างมือขวา ทั้งโดยอนุโลม (จากหัวไหล่ลงไปทางแขน) ทั้งโดยปฏิโลม (จากข้อมือขึ้นไปถึงหัวไหล่). ลำดับนั้น ก็พึงกำหนดหนังก้างซ้าย โดยนัยนั้นนั่นแหละ. ต่อไปก็กำหนดหนังก้างหลัง. ครั้นกำหนดหนังก้างนั้น ๆ แล้ว พึงกำหนดหนังก้างขาทั้งโดยอนุโลม ทั้งโดยปฏิโลม. ลำดับนั้น พึงกำหนดหนังก้างซ้าย โดยนัยนั้นนั่นแหละ. จากนั้นพึงกำหนดหนังก้างท้องน้อย หนังก้างท้อง หนังก้างอก หนังก้างคอก โดยลำดับทีเดียว. ลำดับนั้น พึงกำหนดหนังก้างใต้คาง ถัดจากหนังก้างคอกขึ้นไปจนถึงริมฝีปากล่างเป็นที่สุดจึงเสร็จ. เมื่อพระโยคาวจรกำหนดหนังก้างใหญ่ ๆ อยู่อย่างนี้ แม้หนังก้างเล็ก ๆ ก็ย่อมปรากฏ.

ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้ง ๒ ว่าโดยโอกาส ตั้งกลุ่มสรีระทั้งสิ้น. ว่าโดย
ปรีจเฉทเบื้องล่าง กำหนดด้วยพื้นที่ตั้งอยู่เบื้องบน กำหนดด้วยอากาศ. นี้
เป็นสภาคปรีจเฉท ส่วนวิสภาคปรีจเฉท เช่นกับเส้นผมนั่นแหละ.

๖. มัม สั (เนื้อ)

คำว่า มัม สั คือ ซีนเนื้อ ๕๐๐ ซีน. ซีนเนื้อแม่ทั้งปวงนั้น ว่าโดยสิ
มีสีแดงเช่นกับดอกทองกวาว. ว่าโดยลักษณะ เนื้อปรีเฉง มีลักษณะดั่งข้าว
ห่อด้วยใบตาล. เนื้อหลัง มีลักษณะดั่งแผ่นตาลง. เนื้อสีข้างทั้ง ๒ มีลักษณะ
ดั่งการฉาบทาด้วยดินเหนียวบาง ๆ ในท้องขู่ข้าว. เนื้อถันทั้ง ๒ มีลักษณะ
ดั่งก้อนดินเหนียวที่เอาแฉวนห้อยไว้. เนื้อแขนทั้ง ๒ มีลักษณะดั่งหนูตัวใหญ่
ที่เอาถลกหนังทำไว้เป็นสองส่วน. เมื่อพระโยคาวจร กำหนดเนื้อซินใหญ่ ๆ
อยู่อย่างนี้ แม่เนื้อซินเล็ก ๆ ก็ย่อมปรากฏ. ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้ง ๒
ว่าโดยโอกาส ตั้งฉาบติดกระดูก ๓๑๐° ท่อน. ว่าโดยปรีจเฉท เบื้องล่าง
กำหนดด้วยพื้นที่ตั้งอยู่ที่ร่างกระดูก เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง เบื้องขวาง
กำหนดเนื้อด้วยกัน. นี้เป็นสภาคปรีจเฉท ส่วนวิสภาคปรีจเฉท เป็นเช่นกับ
เส้นผมนั่นแหละ.

๗. นหารู (เอ็นทั้งหลาย)

คำว่า นหารู คือ เอ็น ๕๐๐ เส้น ว่าโดยสี เอ็นทั้งหมดมีสีขาว.
ว่าโดยลักษณะ มีลักษณะต่าง ๆ จริงอยู่ เอ็นเหล่านั้น เอ็นใหญ่ ที่รัด
สรีระตั้งแต่เบื้องบน แห่งคอห้อยลงไปข้างหน้าหทัย ๕ เส้น ข้างหลัง ๕ เส้น
ข้างขวา ๕ เส้น ข้างซ้าย ๕ เส้น แม้รัดมือขวา ข้างหน้ามือก็ ๕ เส้น

๘. พม่า - ๓๐๐ ท่อนเศษ

ข้างหลังมือก็ ๕ เส้น แม่ที่รีงรัดมือซ้ายก็อย่างนั้น ที่รีงรัดเท้าขวา ข้างหน้า
เท้าก็ ๕ เส้น ข้างหลังก็ ๕ เส้น แทะที่รีงรัดเท้าซ้ายก็อย่างนั้น เอ็นใหญ่ ๖๐
เส้น รีงรัดหยังตลอดกายอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ จึงชื่อว่า สรีรธารกา
(ทรงไว้ซึ่งสรีระ) ท่านเรียกว่า กัณฑรา ดังนี้บ้าง เอ็นเหล่านั้นแม่ทั้งหมด
มีสัณฐานดั่งต้นกล้วย อ่อน ๆ ส่วนเอ็นเหล่าอื่นที่รีงรัดส่วนนั้น ๆ อยู่ คือที่เล็ก
กว่า (สรีรธารกา) นั้น มีสัณฐานดั่งเชือกด้าย. เอ็นเหล่าอื่นที่เล็กกว่านั้น
มีสัณฐานดั่งเถากระพังโหม. เอ็นเหล่าอื่นที่เล็กกว่านั้น มีสัณฐานดั่งสายพิณ
ใหญ่ เอ็นเหล่าอื่นอีกมีสัณฐานดั่งเส้นด้ายใหญ่. เอ็นที่หลังมือ และเท้า มี
สัณฐานดั่งตีนนก. เอ็นที่ศีรษะมีสัณฐานดั่งตาข่ายคลุมหัวเด็ก. เอ็นที่หลังมี
สัณฐานดั่งอวนเปียกที่เขาแผ่ผึ่งแดด. เอ็นที่เหลื่อซึ่งไปตามอวัยวะน้อยใหญ่
นั้น ๆ มีสัณฐานดั่งเสื่อร่างแหที่คลุมสรีระ. ว่าโดยทิส เอ็นเกิดในทิสทั้ง ๒.
ว่าโดยโอกาสตั้งยึดกระดูกทั้งหลาย ในสรีระทั้งสิ้น. ว่าโดยปริจเฉท เบื้องต่ำ
กำหนดด้วยพื้นอันตั้งอยู่บนกระดูก ๓๐๐ ท่อน เบื้องบนกำหนดด้วยประเทศที่
ตั้งอยู่จุดเนื้อและหนัง เบื้องขวางกำหนดซึ่งกันและกัน. นี้เป็นสภาคปริจเฉท
ของเอ็นเหล่านั้น ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับเส้นผมนั้นแหละ.

๘. อภุจี (กระดูกทั้งหลาย)

คำว่า อภุจี ความว่า เว้นกระดูกฟัน ๓๒ ซี่ กระดูกที่เหลื่อมี
ประมาณ ๓๐๐ ท่อน คือ.

กระดูกมือ	๖๔ ท่อน
กระดูกเท้า	๖๔ ท่อน
กระดูกอ่อนติดเนื้อ	๖๔ ท่อน

กระดูกลิ้นเท้า	๒ ท่อน
กระดูกลิ้นเท้าสองข้าง	๒ ท่อน
กระดูกแข็งสองข้าง	๒ ท่อน
กระดูกเข้าสองข้าง	๒ ท่อน
กระดูกขา	๒ ท่อน
กระดูกสะเอว	๒ ท่อน
กระดูกสันหลัง	๑๘ ท่อน
กระดูกซี่โครง	๒๔ ท่อน
กระดูกหน้าอก	๑๔ ท่อน
กระดูกใกล้หัวใจ	๑ ท่อน
กระดูกไหปลาร้า	๒ ท่อน
กระดูกสะบัก	๒ ท่อน
กระดูกแขนท่อนบน	๒ ท่อน
กระดูกแขนท่อนล่างสองข้าง	๔ ท่อน
กระดูกคอ	๗ ท่อน
กระดูกกลาง	๒ ท่อน
กระดูกคั้งมูก	๑ ท่อน
กระดูกเข่าตา	๒ ท่อน
กระดูกหู	๒ ท่อน
กระดูกหน้าผาก	๑ ท่อน
กระดูกกระหม่อม	๑ ท่อน
กระดูก (กระดูก) ศีรษะ	๕ ท่อน

กระดูกเหล่านั้นแม่ทั้งหมด ว่าโดยสี มีสีขาว. ว่าโดยสัณฐาน มี
สัณฐานต่าง ๆ จริงอยู่ บรรดากระดูกเหล่านั้น กระดูกนิ้วเท้าก่อนปลาย มี
สัณฐานดั่งเมล็ดบัว กระดูกท่อนกลางถัดจากก่อนปลาย มีสัณฐานดั่งเมล็ดขนุน
กระดูกท่อนโคน มีสัณฐานดั่งบัณเฑาะว์. กระดูกหลังเท้า มีสัณฐานดั่งหมู
ต้นกล้าที่ถูกทุบ. กระดูกสันเท้า มีสัณฐานดั่งจาวตาลลอนเดียว. กระดูก
ข้อเท้า มีสัณฐานดั่งลูกสะบ้าคู่. กระดูกแข้งในที่เป็นที่ตั้งข้อเท้า มีสัณฐาน
ดั่งหน่อไม้อ่อนที่ปอกเปลือก กระดูกแข้งท่อนเล็ก มีสัณฐานดั่งคันธนู ท่อน
ใหญ่ มีสัณฐานดั่งหลังงูที่แห้งแล้ว. กระดูกเข่า มีสัณฐานดั่งคอมน้ำที่แหง
ไปข้างหนึ่ง ตรงที่เป็นกระดูกแข้งจรดกระดูกเข่า นั้น มีสัณฐานดั่งเขาโคปลายทู่.
กระดูกขาอ่อน มีสัณฐานดั่งค้ำพร้าว หรือค้ำขวานที่เขาทำหยาบ ๆ ที่ตรง
กระดูกขาอ่อนจดอยู่ที่กระดูกสะเอวนั้น มีสัณฐานดั่งลูกสะบ้ากีฬา ตรงที่กระดูก
สะเอวจรดกระดูกเข่า นั้น มีสัณฐานดั่งผลมะม่วงใหญ่ปลายปาด. กระดูกสะเอวแม่
๒ อัน มีสัณฐานดั่งเตาของนายช่างหม้อ แยกแต่ละอันมีสัณฐานดั่งกิมของ
นายช่างทอง. กระดูกตะโพกตอนปลาย มีสัณฐานดั่งพังพานงูที่เขาจับคว่าหน้า
มีช่องน้อยช่องใหญ่ ๗ แห่ง. กระดูกสันหลังข้างหน้า มีสัณฐานดั่งห้วงแผ่น
ตะกั่วที่วางซ้อน ๆ กันไว้ ข้างนอกมีสัณฐานดั่งลูกประคำ ในระหว่าง ๆ แห่ง
กระดูกเหล่านั้น มีเคียวสองสามอันเช่นกับฟันเลื่อย. บรรดากระดูกซี่โครง
๒๔ ซี่ ซี่ที่ไม่เต็มมีสัณฐานดั่งเคียวที่ไม่เต็มเล่ม ซี่ที่เต็มมีสัณฐานดั่งเคียว
เต็มเล่ม กระดูกซี่โครงแม่ทั้งหมดมีสัณฐานดั่งปีกกางของไก่ขาว. กระดูกอก
๑๔ ชิ้น มีสัณฐานดั่งลูกทรงคานหามเก่า. กระดูกใกล้หัวใจ มีสัณฐานดั่ง
จวัก. กระดูกไหปลาร้า มีสัณฐานดั่งค้ำมิดโลหะเล่มเล็ก. กระดูกสะบัก มี
สัณฐานดั่งจอบชาวสีหัพที่เขี่ยไปข้างหนึ่ง. กระดูกต้นแขน มีสัณฐานดั่งค้ำ

แวน ท่อนปลายมีสัณฐานดังรากตาลคู่. กระจุกข้อมือ มีสัณฐานดังห้วงแผ่น ตะกั่วที่เขาเชื่อมติดกันตั้งไว้. กระจุกหลังมือ มีสัณฐานดังกองต้นกล้าที่ทาบ แล้ว. กระจุกข้อโคนนิ้วมือ มีสัณฐานดังบันฑาะวะ ท่อนกลางมีสัณฐานดัง เมล็ดขนุนไม่เต็มเม็ด ท่อนปลายมีสัณฐานดังเมล็ดตุ้มกา. กระจุกคอ ๗ ซี่น มีสัณฐานดังแวนหน่อไม้ไผ่ที่เขาใช้ไม้เสียบตั้งไว้โดยลำดับ. กระจุกกลาง มี สัณฐานดังกิมเหล็กของนายช่างโลหะ. ท่อนบนมีสัณฐานดังเหล็กขูด กระจุก- เป้าตาและกระจุกหลุมจุก มีสัณฐานดังเต้าของลูกตาลอ่อนที่ควักจาวออกแล้ว. กระจุกหน้าผาก มีสัณฐานดังเปลือกสังข์ที่ตั้งคว่ำหน้า. กระจุกกกหู มีสัณฐาน ดังฝักมีดโกนของช่างกลบ. กระจุกที่ตั้งติดกันเป็นแผ่นตอนบนของกระจุก หน้าผากและกระจุกกกหู มีสัณฐานดังท่อนแผ่นผ้าเต็มหม้อที่ยับยู่. กระจุก กระจุกนม มีสัณฐานดังกระโหลกมะพร้าวเปี้ยวที่ปาดหน้าแล้ว. กระจุกศิระษะ มีสัณฐานดังกระโหลกน้ำเต้าเก่าที่เขาเย็บติดกันตั้งไว้.

ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้งสอง. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ในสรีระทั้งสิ้น โดยไม่แปลกกัน. แต่เมื่อว่าโดยแปลกกันในที่นี้ กระจุกศิระษะตั้งอยู่บน กระจุกคอ. กระจุกคอตั้งอยู่บนกระจุกสันหลัง. กระจุกสันหลังตั้งอยู่บนกระจุก สะเอว. กระจุกสะเอวตั้งอยู่บนกระจุกขาอ่อน กระจุกขาอ่อนตั้งอยู่บนกระจุก เข่า. กระจุกเข่าตั้งอยู่บนกระจุกแข้ง. กระจุกแข้งตั้งอยู่บนกระจุกข้อเท้า. กระจุกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระจุกหลังเท้า. ว่าโดยปริจเฉท ภายในกำหนดด้วยชื่อ ในกระจุก ข้างบนกำหนดด้วยเนื้อ ที่ปลายและโคนกำหนดกระจุกด้วยกัน. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของกระจุกเหล่านั้น ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้น แหละ.

๘. อภุจิมิณฺหํ (เยื่อในกระดูก)

คำว่า อภุจิมิณฺหํ คือ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกเหล่านั้น ๆ เยื่อในกระดูกนั้น ว่าโดยสี มีสีขาว. ว่าโดยสังฆฐานเยื่อที่อยู่ภายในแห่งกระดูกท่อนใหญ่ ๆ มีสังฆฐานดังยอดหว่ายใหญ่ที่เขาฉนไฟช้ดไว้ในกระบอกไม้ไผ่ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกท่อนเล็ก ๆ มีสังฆฐานดังยอดหว่ายเล็กที่เขาฉนไฟช้ดไว้ในปล้องแห่งข้อไม้ไผ่ (บางแห่งว่า ในปล้องไม้ไผ่) ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้งสอง. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในกระดูกทั้งหลาย. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดด้วยพื้นภายในแห่งกระดูกทั้งหลาย. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของเยื่อในกระดูก ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั่นแหละ.

๑๐. วฏฺกั (ไต โบราณว่า ม้าม)

คำว่า วฏฺกั คือ ไต เป็นก้อนเนื้อ ๒ ก้อน มีขั้วเดียวกัน ไตนั้น ว่าโดยสี มีสีแดงอ่อนดังสีเม็ดไม้ทองกลาง. ว่าโดยสังฆฐาน มีสังฆฐานดังสะบ้าคู่สำหรับเล่นของเด็ก ๆ หรือมีสังฆฐานดังผลมะม่วงคู่มีขั้วเดียวกัน. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่โดยเป็นขั้วเดียวกับด้วยเอ็นใหญ่ มีรากเดียวกัน ออกจากหลุมคอไปหน่อยหนึ่งแล้วก็แยกออกเป็น ๒ เส้น โอบเนื้อหัวใจ. ว่าโดยปริจเฉท ไตกำหนดได้ด้วยส่วนที่เป็นไต. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของไต ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั่นแหละ.

๑๑. หทยํ (เนื้อหัวใจ)

คำว่า หทยํ คือ เนื้อหัวใจ เนื้อหัวใจนั้น ว่าโดยสี มีสีแดงดังสีหลังกลีบดอกปทุม. ว่าโดยสังฆฐาน มีสังฆฐานดังดอกปทุมตูม ที่เขาปลิดกลีบข้างนอกออกแล้วตั้งคว่ำลง ภายนอกเกลี้ยง แต่ภายในเป็นเช่นกับภายในผล

บวบวม เนื้อหัวใจของคนมีปัญญาเข้มนานหน่อยหนึ่ง ของคนผู้ไร้ปัญญา เป็นดังดอกบัวตูมนั้นแหละ. ก็ภายในของเนื้อหัวใจนั้น เป็นหลุมมีประมาณจุ่มเม็ดในดอกบุนนาคได้ ในที่ใด โลหิตมีประมาณถึงพายมือขังอยู่ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุอาศัยที่ใดเป็นไปอยู่ ก็แลโลหิตนั้น ๆ ในที่นั้น ๆ ของคนมีราคะจริตเป็นสีแดง ของคนมีโทสะจริตเป็นสีดำ ของคนมีโมหะจริตเป็นเช่นกับสีน้ำตาลเนื้อ ของคนมีวิตกกังวลจริตเป็นสีเช่นกับน้ำคั้นถั่วพู่ ของคนมีสังขารจริตเป็นสีดังดอกดอกกระฉิกการ์ ของคนมีปัญญาจริต สี ผุดผ่อง ไม่หมองมัว ชาว บริสุทธิ ย่อมปรากฏรุ่งเรืองอยู่ คุณแก้วมณีบริสุทธิ์ที่เจียรระโนแล้ว. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ใกล้ท่ามกลางระหว่างถันทั้ง ๒ ในภายในสรีระ. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นเนื้อหัวใจ. นี้เป็นสภาคปริเฉทของเนื้อหัวใจ ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมมันแหละ.

๒. ยกน (ตับ)

คำว่า ยกน คือ แผ่นเนื้อคู่ ตับนั้น ว่าโดยสี มีสีแดงพื้นเหลือง ไม่แดงจัดดังสีหลังกลีบกุหลาบ (ดอกบัวแดง). ว่าโดยสัณฐาน ที่โคนเป็นแผ่นเดียวกัน ที่ปลายเป็น ๒ แฉก มีสัณฐานดั่งใบทองหลาง. อนึ่ง ตับนั้น สำหรับของคนไม่มีปัญญา เป็นแผ่นใหญ่แผ่นเดียวเท่านั้น ของคนมีปัญญา เป็นแผ่นเล็ก ๆ ๒ หรือ ๓ แผ่น. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส อาศัยอยู่ข้างขวาภายในระหว่างถันทั้งคู่ตั้งอยู่. ว่าโดยปริจเฉท ตับก็กำหนดโดยส่วนที่เป็นตับ. นี้เป็นสภาคปริจเฉท ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมมันแหละ.

๑๓. กิโถมกั (พังผืด)

คำว่า กิโถมกั คือ พังผืด เป็นเนื้อสำหรับหุ้มมี ๒ ชนิด โดยแยกเป็นพังผืดชนิดปกปิด และพังผืดชนิดที่ไม่ปกปิด พังผืดแม้ทั้งสองนั้นว่าโดยสี มีสีขาว ดังสีผ้าทูล (ผ้าทำด้วยเปลือกไม้) เก่า. ว่าโดยสังขาร มีสังขารตามที่ตั้งอยู่ของตน. ว่าโดยทิส พังผืดชนิดที่ปกปิด เกิดในทิสเบื้องบน พังผืดนอกนี้เกิดในทิสทั้งสอง. ว่าโดยโอกาส พังผืดชนิดที่ปิด ตั้งหุ้มหัวใจและไตอยู่ พังผืดชนิดที่ไม่ปกปิด ตั้งยึดเนื้อใต้หนังในสรีระทั้งสิ้น. ว่าโดยปริเฉท เบื้องล่างกำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง และเบื้องขวางกำหนดโดยส่วนที่เป็นพังผืด. นี้เป็นสภาคปริเฉทของพังผืด ส่วนวิสภาคปริเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๑๔. ปัททัก (ม้าม โบราณว่า ไต)

คำว่า ปัททัก คือ เนื้อเป็นดั่งลื่นอยู่ในท้อง ม้ามนั้น ว่าโดยสี มีสีนิล (คือ สีน้ำเงินแก่) กระจดอกคนทิส. ว่าโดยสังขาร มีสังขารดั่งลื่นถูกโคดำ ขึ้นออกไปประมาณ ๗ นิ้ว. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส อาศัยตั้งอยู่ข้างบนพื้นท้องทางซ้ายของหัวใจ เมื่อมันออกมาข้างนอกเพราะถูกประหารด้วยเครื่องประหาร สัตว์ทั้งหลายก็จะสิ้นชีวิต. ว่าโดยปริเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นม้าม. นี้เป็นสภาคปริเฉทของม้าม ส่วนวิสภาคปริเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๑๕. ปปฺพฬาสั (ปอด)

คำว่า ปปฺพฬาสั คือ ปอด แยกออกจะเป็นชิ้นเนื้อ ๓๒ ชิ้น ปอดนั้น ว่าโดยสี มีสีแดงดั่งผลมะเดื่อไม่สุกจัด. ว่าโดยสังขาร มีสังขารดั่ง

ขนมจีนหนาๆ ที่ตัดไม่เสมอกัน ส่วนภายในมันซิดเผือด เพราะถูกไอร้อนที่เกิดแต่กรรมเผาผลาญโดยไม่มีสิ่งที่กินและดื่มเข้าไป เหมือนก้อนโบไม้มันที่เขากี้ยวกินแล้ว (เหลือแต่กาก) หารสและโอชะมิได้. ว่าโดยทิส เกิดในทิส เบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งห้อยปกคลุมหัวใจและดับ อยู่ระหว่างถันทั้ง ๒ ในภายในสรีระ. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดด้วยส่วนที่เป็นปอด. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของปอด ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๑๖. อนุต (ไส้ใหญ่)

คำว่า อนุต ได้แก่ ไส้ใหญ่ สำหรับของผู้ชายยาวประมาณ ๓๒ ศอก ของผู้หญิงยาวประมาณ ๒๘ ศอก เป็นไส้ทบ เพราะขดไปมาในที่ ๒๑ แห่ง. ไส้ใหญ่นั้น ว่าโดยสี มีสีขาวดังสีก้อนกรวดขาว. ว่าโดยสังฐาน มีสังฐานดังงู (ปลาไหลเผือก) ที่เขาคัดหัวขดไว้ในรางเลือด. ว่าโดยทิส เกิดในทิส ทั้ง ๒. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในสรีระ มีคอและทวารหนักเป็นเขตแดน โดยเนื่องเป็นอันเดียวกัน คือ เบื้องบนตั้งอยู่ที่หลุมคอ เบื้องล่างตั้งอยู่ที่ทวารหนัก. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดส่วนที่เป็นไส้ใหญ่. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของไส้ใหญ่ ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๑๗. อนุตคุณ (ไส้ฝอย)

คำว่า อนุตคุณ คือ ไส้ที่เป็นสายพันอยู่ในที่ขดไส้ใหญ่ ไส้ฝอยนั้น ว่าโดยสี มีสีขาวดังรากงกกลนี้. ว่าโดยสังฐาน มีสังฐานดังรากงกกลนี้ นั่นแหละ. ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้งสอง. ว่าโดยโอกาส ไส้ฝอยนั้นตั้งยึดขดไส้ใหญ่ไว้เป็นมัดเดียวกัน คุดสายเชือกเครื่องยนต์ที่ยึดแทนยนต์ไว้ในเวลา

ที่เครื่องยนต์ตั้ง ของนายช่างผู้ทำกรงานทั้งหลาย มีการเจาะและการฉาก เป็นต้น ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างขนคไต้ใหญ่ในที่ ๒๑ แห่ง เหมือนเชือกที่เขี่ย ร้อยในระหว่างมณฑลเชือกสำหรับเช็ดเท้า ฉะนั้น ว่าโดยปริจเฉท กำหนด โดยส่วนที่เป็นไต้่น้อย. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของไต้่น้อย ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๑๘. อุทริย (อาหารใหม่)

คำว่า **อุทริย** ไต้่แก่ ของที่กิน (ข้าว) ที่ต้ม (น้ำ) ที่เคี้ยว (ผลไม้ เป็นต้น) ที่ลื้ม (น้ำผึ้ง เป็นต้น) เข้าไปอยู่ในท้อง. อาหารใหม่นั้น ว่าโดยสี มี สีดำอาหารที่กลืนเข้าไป. ว่าโดยลักษณะ มีลักษณะดังถูกบางๆ ที่บรรจุข้าว สาร. ว่าโดยที่สเกิดในทิศเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ในอุทร (กระเพาะอาหาร) อวัยวะเชื่อมลำไต้่ เช่นกับโป่งฝ้าที่เกิดขึ้นตรงกลางแห่งฝ้าเปือกที่เขา รวบชายไว้ เรียกว่า อุทร. อุทรนั้นข้างนอกเกลี้ยง ข้างในเช่นกับฝ้าที่ห่อ เศษเนื้อหรือฝ้าห่อประจำเดือนที่เปื้อนแล้ว แม้จะกล่าวว่า เช่นกับภายในแห่ง ลูกขนุนละมุด ก็ควร. ในอุทรเล่า ก็มีหมู่หมอนทั้งหลายแยกออกไต้่ถึง ๓๒ ตระกูล คือ มีพยาธิไต้่เดือน พยาธิตัวกลม พยาธิเสียนตาล พยาธิปาก เข้ม (ตัวจิ๊ด) พยาธิตัวแบน พยาธิเส้นด้าย เป็นต้น เป็นตระกูลต่างๆ เกลือ่นกล่นอาศัยอยู่เที่ยวไปเป็นหมู่ๆ ครั้นเมื่อน้ำและข้าวเป็นต้นไม่มีอยู่ มัน ก็จะไปพล่งพลา้นกัดกินเนื้อที่มันอาศัยอยู่ ในเวลาที่กลืนอาหารมีน้ำและข้าวเป็น ต้นลงไป มันก็จะพากันชูปากขึ้นรับ ตะลิตะตานยื้อแย่งคำข้าวที่กลืนลงไปครั้ง แรก ๒-๓ คำ. **ที่อุทรนั้นแล** เป็นดุจเรือนตลอด วัจจุกฎิ (เรือนถ้าย) โรงพยาบาล และสุสาน (ป่าช้า) ของหนอนเหล่านั้น. อาหารทั้งหลายมีน้ำ

และข้าว เป็นต้น มีประการต่างๆ ที่เหล็กด้วยสาก คือ ฟัน พลิกกลับไปมา ด้วยมือ คือ ลิ่น คลุกเคล้าด้วยน้ำลาย ขณะนั้นแหละก็จะเป็สิ่งที่ปราศจาก คุณสมบัติของสี กลิ่น รส เป็นต้น เป็นเช่นกับข้าวข้อมด้ายของนายช่างหูก หรือเป็นเช่นสุนัขกับรากสุนัข ครันตกลงไปในคอก็จะคลุกเคล้าด้วยน้ำดี น้ำ เสดคเดือดขึ้นแล้วด้วยกำลังแห่งความเผาของไฟในท้อง (ธาตุไฟย่อยอาหาร) อากูลไปด้วยหมุ่นอน ปล่อยฟองขึ้นข้างบนโดยลำดับ ถึงซึ่งความเป็นสิ่ง สกปรก มีกลิ่นเหม็นยิ่งนัก ตั้งอยู่ในอุทรนั้น เปรียบเหมือน เมื่อฝนเมล็ด หนา ตกลงมาในฤดูแล้ง ชากสัตว์ต่าง ๆ จำเดิมแต่บุตร กูถ ท่อนหนั ง กระดุก เอ็น น้ำลาย น้ำมูก และเลือด เป็นต้น ที่น้ำพาไปตกลงที่แอง น้ำโสโครกใกล้ประตูบ้านของคนจัณฑาล และผสมเข้ากับโคลนตมสองสามวัน ก็มีหมุ่นอนเกิดขึ้นแล้ว แองน้ำนั้นเดือดขึ้นแล้วด้วยความร้อนด้วยกำลังแห่ง แสงแดด ปล่อยฟองขึ้นข้างบนบ่อย ๆ เป็นของมีสีเขียวคล้ำ เป็นสิ่งน่ารังเกียจ ด้วยกลิ่นเหม็นอย่างยิ่ง ถึงซึ่งความเป็นรูปไม่น่าเข้าไปใกล้ ไม่น่าเห็น จะป่วย กล่าวไปยถึงการเป็นสิ่งน่าดม น้ำลิ้มเต่า แม้จันใด น้ำและข้าวเป็นต้นมี ประการต่างๆ ก็จันนั้นเหมือนกัน อันสากคือฟันบดละเอียดแล้ว อันมือคือลิ่น ตวัดพลิกกลับไปมา แล้วคลุกเคล้าด้วยน้ำลาย ปราศจากความถึงพร้อมด้วยสี กลิ่นและรส เป็นต้นในทันที เสมือนรากสุนัขในรางสุนัข รวมกันคลุกเคล้า ด้วยน้ำดีและเสลด เดือดด้วยแรงไฟและความร้อนในท้อง หนอนตระกูลใหญ่ น้อยปล่อยฟองฟอดขึ้นข้างบนถึงความเป็นกองขยะมีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง ตั้งอยู่ แม้เพราะฟังเรื่องอุทรไรเล่า ความไม่พอใจในน้ำและข้าว เป็นต้น ก็เกิดขึ้นได้ จะกล่าวไปยถึงความไม่พอใจในน้ำและข้าวเป็นต้น เพราะ การแลดูด้วยปัญญาจักขุเล่า.

อนึ่ง ในอุทรใด ในอุทรนั้น ที่มีของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้น ตกลงไปแล้ว ย่อมถึงซึ่งการแยกเป็นส่วน ๆ ๕ ส่วน คือสัตว์ (พยาธิ) ทั้งหลายย่อมเคี้ยวกินเสียส่วนหนึ่ง ไฟธาตุย่อมเผาผลาญเสียส่วนหนึ่ง ส่วนหนึ่งก็เป็นมูล ส่วนหนึ่งก็เป็นอุจจาระ ส่วนหนึ่งถึงความเป็นอาหารไปเพิ่มพูนโกฏฐาสมิเลือดและเนื้อเป็นต้นให้เจริญ. ว่าโดยปริเฉทกำหนดด้วยเชื้ออุทร และส่วนที่เป็นอุทรียะ (คืออาหารใหม่). นี้เป็นสภาคปริเฉทของอาหารใหม่ ส่วนวิสภาคปริเฉทเช่นกับผมนั่นแหละ.

๑๕. กรีส (อาหารเก่า)

คำว่า กรีส คือ อุจจาระ อุจจาระนั้น ว่าโดยลี มีลีตั้งอาหารที่กลืนเข้าไปนั่นแหละโดยมาก. ว่าโดยสังฐาน มีสังฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องต่ำ. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ที่กระเพาะอุจจาระ (ปกุทาสเย ที่พักอาหารสุก). ชื่อว่า กระเพาะอุจจาระ เป็นเช่นกับกระบอกไม้ไผ่ สูงประมาณ ๘ องคุลี อยู่ตอนสุดของลำไส้ใหญ่ ในระหว่างนาภี (สะดือ) ตอนล่างกับโครงกระดูกสันหลัง. อาหารอย่างใดอย่างหนึ่งมีน้ำและข้าวเป็นต้น ตกไปแล้วในกระเพาะอาหาร (อามาสเย ที่พักอาหารดิบ) เดือดเป็นฟองด้วยไฟในอุทร (ไฟธาตุ) สุกไป ๆ แผลกละเอียดแล้ว ราวกะบดด้วยลูกหินบด แล้วเคลื่อนไป ๆ ตามโพรงแห่งลำไส้ใหญ่ ตกไปทับถมกันอยู่ราวกับดินสีเหลืองที่เขาขยำใส่ไว้ในปล้องไม้ไผ่ เปรียบเหมือนน้ำฝนอันตกลงข้างบน ๆ ไหลลงมา ทำให้ภาคพื้นเบื้องต่ำข้างอยู่เต็ม ฉะนั้น.

ว่าโดยปริเฉท กำหนดด้วยเชื้อกระเพาะอุจจาระ และโดยส่วนที่เป็นอุจจาระ. นี้เป็นสภาคปริเฉทของกรีสะ ส่วนวิสภาคปริเฉท เช่นกับผมนั่นแหละ.

๒๐. มตฺถลฺลุจฺจํ (มันฺทมมอญ)°

คำว่า มตฺถลฺลุจฺจํ คือ กองเชื้อที่ตั้งอยู่ภายในกระโหลกศีรษะ. มันสมมตนั้นว่าโดยสี มีสีขาวดังดอกเห็ด แม้จะกล่าวว่า มีสีดั่งนมสดที่ยังไม่เปลี่ยนเป็นนมส้มก็ควร. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส อาศัยแนวประธาน ๔ แห่ง ตั้งรวมกันอยู่ภายในกระโหลกศีรษะ ดูก่อนแป้ง ๔ ก้อนที่เขาตั้งไว้รวมกัน. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดด้วยพื้นภายในกระโหลกศีรษะ และโดยส่วนที่เป็นมันสมมต. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของมตฺถลฺลุจฺจํ ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมมันนั้นแหละ.

๒๑. ปิตฺตํ (น้ำดี)

คำว่า ปิตฺตํ ได้แก่ น้ำดี ๒ ชนิด คือ น้ำดีที่อยู่ในถุงน้ำดี (พทุช-ปิตฺตํ) และน้ำดีที่ไม่อยู่ในถุง (อพทุชปิตฺตํ). ในน้ำดีทั้ง ๒ นั้น น้ำดีที่อยู่ในถุง ว่าโดยสี มีสีดั่งน้ำมันมะขางชั้น ๆ น้ำดีที่ไม่อยู่ในถุง มีสีดั่งดอกพิกุลแห้ง ว่าโดยสัณฐาน น้ำดีแม่ทั้ง ๒ มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส น้ำดีในถุงเกิดในทิสเบื้องบน น้ำดีนอกนี้เกิดในทิสทั้ง ๒. ว่าโดยโอกาส เว้นผม. ขน เล็บ ฟัน และหนังที่แห้งกระด้างแล้ว ตั้งอยู่เอิบอาบซึมซาบ ในสรีระที่เหลือ ดูหยาดน้ำมันในน้ำเอิบอาบซึมซาบแผ่ไปฉะนั้น เมื่อน้ำดีนี้กำเริบหยันต์ตาของสัตว์ย่อมเหลือง ย่อมวิงเวียนศีรษะ ร่างกายย่อมหวั่นไหว ย่อมคัน. น้ำดีที่ขังอยู่ในถุงน้ำดี ตั้งอยู่ในฝัก (ถุง) ของน้ำดี เช่นกับฝักของบวบใหญ่ มันติดอยู่ที่เนื้อตับในระหว่างหัวใจกับปอด. เมื่อน้ำดีนี้กำเริบ สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นบ้า มีจิตวิปลาส ละทิ้งหิริโอตตปปะ ย่อมกระทำการที่ไม่ควรกระทำ ย่อมกล่าวสิ่งที่ไม่ควรกล่าว ย่อมคิดสิ่งที่ไม่ควรคิด.

๑. บาลีกถาวรววมไว้ใน อญฺฐิมินฺชํ เยื่อในกระดูก

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นน้ำดี. นี่เป็นสภาคปริจเฉทของน้ำดี ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๒๒. เสมหะ (เสมหะ หรือ เสลด)

คำว่า **เสมหะ** คือ เสลด มีประมาณเต็มกอบหนึ่ง อยู่ในร่างกาย. เสมหะนั้น ว่าโดยสี มีสีขาว ดั่งสีน้ำใบแดงหนู ว่าโดยสังฐาน มีสังฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ที่เชื้ออุทร ในเวลาที่กลืนน้ำและข้าวเป็นต้น ก็เมื่อน้ำและข้าวเป็นต้นตกลงไป มัน (เสมหะ) ก็จะแยกออกจากกันแล้วก็กลับหุ้มปกปิดตามเดิม เปรียบเหมือนเหนียวในน้ำ ครั้นเมื่อไม้หรือกระบือตกลงไป มันก็จะแยกออกจากกันแล้วก็กลับหุ้มเข้าตามเดิม ฉะนั้น อนึ่ง เมื่อเสมหะมีน้อยไป อุทรจะส่งกลิ่นเหม็นซากสัตว์อันน่ารังเกียจอย่างยิ่ง คุดหัวผี หรือใจเนาที่แตก ฉะนั้น. และเพราะกลิ่นอันฟุ้งขึ้นจากอุทรนั้น ลมเรอกดี ปากก็ดี ย่อมมีกลิ่นเหม็นเช่นกับซากสัตว์น่า ทั้งเขาผู้นั้น ย่อมจะถูกขับไล่ว่า ออกไป เจ้าตัวส่งกลิ่นเหม็น. อนึ่ง เสมหะนั้นมีมากแล้ว มันก็จะปิดกั้นกลิ่นสัตว์ไว้ภายในอวัยวะอุทรนั้นแหละเหมือนแผ่นกระดานที่ปิดวัจจุกฎี ฉะนั้น.

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดส่วนที่เป็นเสมหะ. นี่เป็นสภาคปริจเฉทของเสมหะ ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๒๓. ปุพฺพโพ (น้ำเหลือง น้ำหนอง)

คำว่า **ปุพฺพโพ** ว่าโดยสี มีสีแดงใบไม้เหลือง. แต่ในร่างกายของผู้ตาย มีสีแดงน้ำข้าวขุ่นที่บูด. ว่าโดยสังฐาน มีสังฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้งสอง. ว่าโดยโอกาส ชื่อว่าโอกาสของปุพฺพโพมิได้ขังอยู่เป็นนิคย์ ก็แต่เมื่อส่วนแห่งร่างกายใด ถูกกระทบด้วยดอกไม้ หนามแหลม เครื่องประหาร

และเปลวไฟเป็นต้นโลหิตก็จะหือขึ้น หรือว่าต่อมมีฝิเป็นต้นเกิดขึ้นในที่ใด ๆ
ปุปพโพนันก็พึงก่อตัวขึ้นในที่นั้น ๆ

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นปุปพโพนัน นี้เป็นสภาคปริจเฉท
ของปุปพโพนัน ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับมมณันนแหละ.

๒๔. โลหิต (โลหิตเลือด)

คำว่า โลหิต ได้แก่ โลหิต ๒ ชนิด คือ สันนิจิตโลหิต (โลหิตที่
ขัง) และสังสรณโลหิต (โลหิตที่ไหลเวียนไป). ใน ๒ อย่างนั้น สันนิจิต-
โลหิต ว่าโดยสี มีสีแดงน้ำครั่งขุ่นที่แก่ไฟ. สังสรณโลหิต มีสีแดงน้ำครั่งใส ๆ
ว่าโดยสัณฐาน แม้ทั้งสองมีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส สันนิจิตโลหิต
เกิดในทิสเบื้องบน โลหิตนอกนี้เกิดในทิสทั้งสอง ว่าโดยโอกาส สังสรณโลหิต
ตั้งแผ่ไปสู่อุปาทินนกสรีระทั้งสิ้นตามเส้นโลหิต เส้นผม ขน เล็บ ฟัน และ
หนังที่แห่งกระด้าง. สันนิจิตโลหิต มีประมาณบาตรหนึ่ง (ขนาดใบเล็ก) ตั้งอยู่
เต็มส่วนใต้ของที่ตั้งของตับ ค่อย ๆ ไหลไปบนไต หัวใจ ตับ ปอด ทำให้
ไต หัวใจ ตับ ปอดชุ่มอยู่เสมอ เพราะว่าเมื่อโลหิตนี้ไม่ทำให้ไต หัวใจเป็น
ต้นชุ่มอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมกระหาย.

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดส่วนที่เป็นโลหิต. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของ
โลหิต ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับมมณันนแหละ.

๒๕. เสโท (เหงื่อ)

คำว่า เสโท คือ อาโปธาตุที่ไหลออกตามรูขนเป็นต้น. เหงื่อนั้น
ว่าโดยสี มีสีแดงน้ำมันงาใส. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดย
ทิส เกิดในทิสทั้งสอง ว่าโดยโอกาส ชื่อว่าโอกาสของเหงื่อมิได้มีอยู่เป็นนิตย์
เหมือนโลหิต แต่เมื่อใด ร่างกายย่อมร้อนด้วยความร้อนของไฟ ของแสงแดด

และความเปลี่ยนแปลงของอตุเป็นต้น เมื่อนั้น เหนือก็จะไหลออกจากรูผมและ
ขนทั้งปวง ราวกะกำสายบัวพอดอนขึ้นพ้นจากน้ำซึ่งมีรากเหง้าขาดไม่เสมอกัน
น้ำก็จะไหลออกไป ฉะนั้น เพราะฉะนั้น แม้สัณฐานของเสโทนั้น ก็พึงทราบ
ด้วยสามารถแห่งช่องรูผมและขนนั้นแหละ. พระโยคีผู้กำหนดเสโทเป็นอารมณ์
พึงมนสิการเสโทตามที่ขังอยู่เต็มในช่องรูผมและขนนั้นแล.

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นเสโท. นี้เป็นสภาคปริจเฉท
ของเสโท ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๒๖. เมโท (มันขี้)

คำว่า เมโท คือ มันขี้. มันขี้ นั้น ว่าโดยสี มีสีดงขมิ้นที่ผ้า
ออกแล้ว. ว่าโดยสัณฐาน สำหรับบุคคลผู้มีร่างกายอ้วนก่อน มีสัณฐานดั่งผ้า
ทุกุลเก่ามีสีขมิ้นตั้งอยู่ในระหว่างหนังกับเนื้อ. ส่วนบุคคลผู้มีร่างกายผอม มี
สัณฐานดั่งผ้าทุกุลเก่ามีสีขมิ้นที่ทำเป็น ๒-๓ ชั้น อาศัยเนื้อเหล่านี้คือ เนื้อ
แข็ง เนื้อขา เนื้อหลังติดอยู่กับกระดูกสันหลัง และเนื้อท้องน้อย. ว่าโดยทิส
เกิดในทิสทั้งสอง ว่าโดยโอกาส สำหรับคนอ้วน มันแผ่ไปสู่ศีรษะทั้งสิ้น
สำหรับคนผอมอาศัยเนื้อแข็งเป็นต้นตั้งอยู่ มันขี้ นี้ แม้ถึงการนับว่าเป็นน้ำมัน
ได้ แต่เพราะเป็นของน่ารังเกียจอย่างยิ่ง ขนทั้งหลาย จึงมิได้ถือเอาเพื่อใช้
ทาศีรษะและใช้เป็นน้ำมันหยอดจุมูกเป็นต้น.

ว่าโดยปริจเฉท เบื้องต่ำกำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง
เบื้องขวางกำหนดโดยส่วนที่เป็นมันขี้. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของมันขี้ ส่วน
วิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๒๗. อสุสุ (น้ำตา)

คำว่า อสุสุ คือ อาโปธาตุน้ำไหลออกจากนัยน์ตา. ว่าโดยสี มีสี
ดงน้ำมันงาใส. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส เกิดในทิส

เบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ที่เข้าตา แต่ว่าน้ำตานันมีได้ขังอยู่ในเข้าตา
ทุกเมื่อ เหมือนน้ำดีในถุงน้ำดี ก็เมื่อใดสัตว์ทั้งหลาย เกิดโสมนัสหวัระะใหญ่
เกิดโทมนัสร้องไห้คร่ำครวญ กินอาหารอันเป็นวิสภาคมีอย่างนั้นเป็นรูป
(หมายความว่า กินอาหารชนิดที่ทำให้ น้ำตาไหลได้) และเมื่อใด ดวงตาของ
สัตว์ทั้งหลายกระทบกับคลื่นละอองธุลีเป็นต้น มัน (น้ำตา) ย่อมมาตั้งอยู่ที่
เข้าตา หรือยอมไหลออก เพราะการเกิดขึ้นด้วยโสมนัส, โทมนัส, อาหาร
อันเป็นวิสภาค, และอุตุเหล่านั้น.

ก็พระโยคีผู้กำหนดน้ำตาเป็นอารมณ์ พึงกำหนดด้วยสามารถแห่งน้ำตา
ที่ตั้งอยู่เต็มเข้าตานันแหละ. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นน้ำตา.
นี้เป็นสภาคปริจเฉทของน้ำตา ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับมนันแหละ.

๒๘. วสา (มันเหลว)

คำว่า วสา คือ น้ำมันเหลว. น้ำมันเหลวนัน ว่าโดยสี มีสีแดง
น้ำมันมะพร้าว แม้จะกล่าวว่ามีสีแดงน้ำมันที่ลาดลงในข้าวตัง ก็ควร. ว่า
โดยสัณฐาน มีสัณฐานแผ่ไปค้งหยาดน้ำมันที่ลอยกว้างอยู่เหนือน้ำอันใสในเวลา
ที่ทำการชำระล้าง. ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้งสอง ว่าโดยโอกาส โดยมากตั้ง
อยู่ที่ฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และจะงอยปาก
ก็แต่มันเหลวนันมีได้ละลายอยู่ในที่เหล่านั้นทุกเมื่อ เมื่อใด ส่วนของร่างกาย
เหล่านั้นเกิดความร้อนขึ้นด้วยไฟ, แสงแดด อุตุวิสภาคะ, และธาตุวิสภาคะ
เมื่อนัน จึงซ่านไปข้างโน้นข้างนี้ ราวกะการแผ่ไปของหยาดน้ำมันเหมือนน้ำใส
ในเวลาทำความสะอาดนัน ฉะนั้น. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็น
มันเหลว. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของมันเหลว ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับ
มนันแหละ.

๒๕. เขโฬ (น้ำลาย)

คำว่า **เขโฬ** คือ อาโปธาตุที่ประสมขึ้นเป็นฟองภายในปาก. เขพะ นั้น ว่าโดยสี มีสีขาวดังฟองน้ำ. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่ แม้จะกล่าวว่า มีสัณฐานดังฟองน้ำ ก็ควร. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ออกจากกระพุ้งแก้มทั้งสองมาตั้งอยู่ที่ลิ้น แต่มิได้ขังอยู่ในที่นั้นทุกเมื่อ แต่เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเห็นหรือนึกถึงอาหารเห็นปานนั้น (หมายถึงอาหารที่ทำให้น้ำลายออกได้) หรือว่า วางสิ่งอะไร ๆ มีรสร้อน ขม เผ็ด เค็ม และเปรี้ยวลงไปในปาก หรือว่าเมื่อใด หัวใจของสัตว์เหล่านั้นอ่อนเพลียหรือเกิดความหิวกระหายในอะไร ๆ ขึ้น เมื่อนั้น น้ำลายเกิดขึ้นแล้วก็หยั่งลงที่กระพุ้งแก้มทั้งสองข้างมาอยู่ที่ลิ้น. อนึ่ง น้ำลายนั้น ที่ปลายลิ้นมีน้อย ที่โคนลิ้นมีมาก มีรู้จักหมดสิ้นไป ทั้งสามารถเพื่อจะยังอะไร ๆ มีข้าวเม่า หรือข้าวสาร หรือของที่ควรเคี้ยว ที่ใส่เข้าไปในปากให้ชุ่มอยู่ คุบ่อน้ำที่เขาขุดไว้ใกล้หาดทราย ฉะนั้น.

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นน้ำลาย. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของน้ำลาย ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๓๐. สิงฆานิกา (น้ำมูก)

คำว่า **สิงฆานิกา** ได้แก่ น้ำไม่สะอาด อันไหลออกจากมันสมอง. น้ำมูกนั้น ว่าโดยสี มีสีแดงเยื่อในจาวตาลอ่อน. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่เต็มโพรงจมูก แต่มิได้ขังอยู่ในที่นั้นทุกเมื่อ ก็แลเมื่อใด สัตว์ทั้งหลายร้องไห้ หรือเป็นผู้มีธาตุกำเริบอันเกิดขึ้นด้วยอาหารอันแสลงหรือฤดูเปลี่ยนแปลง เมื่อนั้นมันสมองที่ถึงความเป็นเสมหะเสีย จึงเคลื่อนหยั่งลงตามช่องเพดานข้างบนมา

ตั้งอยู่เต็มโพรงจมูก หรือยอมไหลออกไป เปรียบเหมือน คนหอนมส้มด้วย
ใบบัว แล้วเอาหนามแทงข้างล่าง ที่นั่น น้ำเหลวของนมส้มก็จะไหลออกตาม
ช่องนั้น แล้วฟุ้งตกไปภายนอก ฉะนั้น.

ก็พระโยคีผู้กำหนดน้ำมูกเป็นอารมณ์ ฟังกำหนดด้วยสามารถแห่ง
น้ำมูกที่ตั้งอยู่เต็มจมูก แล. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นน้ำมูก. นี้
เป็นสภาคปริจเฉทของน้ำมูก ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั่นแหละ.

๓๑. ลลิกา (ไขข้อ)

คำว่า ลลิกา ได้แก่ ไขเส้นเป็นมัน ที่มีกลิ่นเหม็นสางภายในข้อ
ต่อของร่างกาย. ไขข้อนั้น ว่าโดยสี มีสีดั่งยางดอกกรรณิการ. ว่าโดยสัณฐาน
มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิศ เกิดในทิศทั้งสอง ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ที่
ข้อต่อ ๑๐๘ แห่ง ซึ่งทำกิจ คือ การหยอดทาข้อต่อกระดูกทั้งหลายให้สำเร็จ
อยู่ ก็ไขข้อนั้น ของผู้ใดมีน้อยไป เมื่อผู้นั้นลุกขึ้น นั่งลง ก้าวไปข้างหน้า
ถอยมาข้างหลัง คุก เขยิบค กระดูกทั้งหลายจะลั่นดังกฏะ ๆ เหมือนคนที่เที่ยว
คิดนิ้วมือ เมื่อเดินทางไกล แม้ประมาณโยชน์หนึ่งหรือสองโยชน์ วาโยธาตุ
ก็จะกำเริบ ร่างกายยอมเป็นทุกข์ แต่ของผู้ใดมีมาก กระดูกทั้งหลายยอมไม่
ส่งเสียงดังกฏะ ๆ ในเวลาลุกขึ้นและนั่งลงเป็นต้น เมื่อเดินทางไกล วาโยธาตุ
ก็ไม่กำเริบ ร่างกายก็ไม่เป็นทุกข์.

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นไขข้อ. นี้เป็นสภาคปริจเฉท
ของไขข้อ ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั่นแหละ.

๓๒. มุตต์ (น้ำมูตร)

คำว่า มุตต์ ได้แก่ น้ำมูตร ว่าโดยสี มีสีดั่งน้ำค้างถั่วเหลือง.
ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานดั่งน้ำอยู่ในหม้อน้ำที่เขาตั้งปิดปาก. ว่าโดยทิศ เกิด
ในทิศเบื้องต่ำ. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะ, ถุงแห่งกระเพาะ

ปีศาจวะ ท่านเรียกว่า กระทบปีศาจวะ. ในกระทบนั้นเล่า น้ำมูตรย่อมไหลออกจากศีรษะ แต่ทางที่เข้าไปของน้ำปีศาจวะมิได้ปรากฏ ส่วนทางที่ออกไปย่อมปรากฏ เปรียบเหมือนน้ำคร่ำที่ซึมเข้าไปในหม้อน้ำเกลือ (หม้อเนื้อหยาบ) ที่ปิดปากอันเขาทิ้งไว้ในแอ่งน้ำคร่ำ ทางเข้าของมันมิได้ปรากฏ ฉะนั้น. อนึ่ง ในกระทบอะไรเล่า เต็มแล้วด้วยน้ำมูตร ความขวนขวายของสัตว์ทั้งหลาย จึงเกิดว่า เราจักถ้ายปีศาจวะ ดังนี้.

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยภายในแห่งกระทบ และโดยสิ่งที่เป็นน้ำมูตร. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของน้ำมูตร ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผม นั่นแหละ.

ก็แล พระโยคาวจร ครั้นกำหนดโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น โดยสี่ สัณฐาน ทิศ โอกาส และปริจเฉท อย่างนี้แล้ว เมื่อจะมนสิการ ด้วยสามารถแห่งการก้าวล่วงบัญญัติ โดยใส่ใจว่า ปฏิภูม ปฏิภูม ๕ อย่าง ด้วยสี่ สัณฐาน กลิ่น อาสยะ และโอกาส โดยนัย อนุப்புพโต (โดยลำดับ) นาคีสิมโต (โดยไม่เร็วเกินไป) นาคิสณิกโต (โดยไม่ช้าเกินไป) เป็นต้น โดยพิจารณาภายในว่า อตุล อิมสุมี กาย เกสา ในกายนี้มีผม เป็นต้น ธรรมทั้งปวงเหล่านั้น (โกฏฐาสทั้งหมด) ก็ย่อมปรากฏ คุณไม่ก่อนไม่หลังกัน เปรียบเหมือน บุคคลผู้มีตาดี แลดูพวงดอกไม้ ๑๒ สี ที่เขาร้อยไว้ด้วยด้ายเส้นเดียว ดอกไม้ทั้งหลายย่อมปรากฏ คุณไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ในถกแห่งมนสิการ โกศลว่า ก็เมื่อพระโยคาวจร มนสิการว่า เกสา มนสิการไปจนจดโกฏฐาสสุดท้ายว่า มุตตํ นี้นั่นแหละ.

ก็ถ้าว่า จิตจะพิจารณามนสิการไปในภายนอกบ้างไซ้ เมื่อโกฏฐาสทั้งปวงปรากฏแล้ว ในลำดับนั้น มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายผู้เดินไปมา ก็จะละอาการว่าเป็นสัตว์ ปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นโดยเป็นกองแห่งโกฏฐาสเท่านั้น และ

อาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้น อันสัตว์เหล่านั้นกลืนเข้าไปอยู่ ก็ย่อมปรากฏ
ราวกะของที่เขาใส่เข้าไปในกองแห่งโกฏฐาส. ในลำดับนั้น เมื่อพระโยคาวจร
มนสิการเนื่อง ๆ ว่า ปฏิภูต ปฏิภูต ด้วยการมนสิการโกศล โดยอนุพุพมุญจ-
นโต (การปล่อยลำดับ) เป็นต้น อัปปนาก็ย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับ. ในการเกิด
ขึ้นแห่งอัปปนานั้น การปรากฏด้วยอำนาจแห่ง สี สันฐาน ทิศ โอกาส และ
ปริจเฉท เป็นอุคคหนิमित. การปรากฏแห่งโกฏฐาสด้วยอำนาจแห่งปฏิภูต
โดยอาการทั้งปวง เป็นปฏิภูตคหนิमित. เมื่อพระโยคาวจรรับอารมณ์ปฏิภูต-
คหนิमितนั้นมามนสิการอยู่ ตรีกอยู่บ่อย ๆ นามขันธ์ ๔ ก็จะมีปฏิภูตเป็นอารมณ์
อัปปนาก็จะดำรงอยู่ด้วยอำนาจแห่งปฐมฉาน. ในปุพภาค จิตมีบริกรรมและ
อุปะจารเป็นไปกับด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติสหระคด้วยโสมนัส มีปฏิภูตเป็น
นิमित แม้อัปปนา ก็มีวิตก วิจารณ์ ปีติสหระคด้วยโสมนัสเทียว. แต่ว่า
โดยลำดับแห่งภูมิ อัปปนานั้นเป็นมหัคคตะ เป็นรูปาวจร. ก็โสมนัสย่อมเกิด
ขึ้นเพราะความเป็นผู้มีปกติเห็นอนิสงส์ในอารมณ์แม้ปฏิภูตนั้น. อีกอย่างหนึ่ง
โสมนัสนั้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งอารมณ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน. ส่วน
ทุติฉานเป็นต้นมิได้เกิดขึ้นในอารมณ์ปฏิภูตนั้น. ถามว่า เพราะอะไร. ตอบว่า
เพราะความเป็นอารมณ์อันหยาบ. จริงอยู่ ปฏิภูตนี้ เป็นอารมณ์หยาบ ทุติ-
ฉานเป็นต้นจึงมิได้เกิดขึ้น. ในอธิการนี้ ความเป็นเอกัคคตาแห่งจิต ย่อม
เกิดได้ด้วยกำลังแห่งวิตกเท่านั้น มิได้เกิดขึ้นด้วยการก้าวล่วงวิตกเลย. นี้เป็น
กรรมฐานกถาด้วยอำนาจแห่งสมณะก่อน.

กรรมฐานกถา ว่าด้วยอำนาจสาธารณะ

ก็พึงทราบกรรมฐานดังพรรณนามานี้ ด้วยอำนาจสาธารณะโดยไม่
แปลกกัน. จริงอยู่ พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญกรรมฐานนี้ เรียนเอากรรมฐาน

นี้ เรียนเอากรรมฐานแล้ว ฟังท่องแล้ว ๆ ซึ่ง นิमितแห่งสี่ นิमितแห่ง
ธรรมาสน์ นิमितแห่งทิศ นิमितแห่งโอกาส และนิमितแห่งปริจเฉท
แห่งโกฏฐาสน์ทั้งหลายมีผมเป็นต้น ด้วยวาจาในเวลาที่เราขายนั่นแหละ แล้ว
มนสิการในแต่ละโกฏฐาสน์ว่า โกฎฐาสน์นี้ คล้ายกับสิ่งนั้น ดังนี้ แล้วทำการ
สาธยายโดย ๓ วิธี. ถามว่า ฟังทำการสาธยายอย่างไร. ตอบว่า ในตจ-
ปัญจะก่อน ฟังทำการสาธยายโกฏฐาสน์เหล่านั้นตลอดกึ่งเดือนเดียว คือโดย
อนุโลมตลอด ๕ วัน โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแหละ โดยปฏิโลม
ตลอด ๕ วัน และทั้งโดยอนุโลมทั้งโดยปฏิโลมอีกตลอด ๕ วัน. ต่อจากนั้น
ฟังไปสู่สำนักของอาจารย์เรียนเอาวัคกปัญจะ แล้วก็ฟังทำการสาธยายตลอด
กึ่งเดือน โดยทำนองนั่นนั่นแหละ. ต่อจากนั้น ฟังทำการสาธยายโกฏฐาสน์
ทั้ง ๑๐ เหล่านั้นรวมกันตลอดกึ่งเดือน. ฟังเรียนเอาโกฏฐาสน์หนึ่งและหนึ่ง แม้
ในปีพาสปัญจะจะเป็นต้นอีก แล้วทำการสาธยายตลอดกึ่งเดือน. จากนั้น
ฟังทำการสาธยายโกฏฐาสน์แม้ทั้ง ๑๕ เหล่านั้น ตลอดกึ่งเดือน. ฟังทำการ
สาธยายมัตถลุงคปัญจะตลอดกึ่งเดือน. จากนั้น ฟังทำการสาธยายโกฏฐาสน์
แม้ ๒๐ เหล่านั้น ตลอดกึ่งเดือน. ฟังทำการสาธยายเมตถักกะตลอดกึ่งเดือน.
จากนั้น ฟังทำการสาธยายโกฏฐาสน์แม้ ๒๖ เหล่านั้น รวมกันตลอดกึ่งเดือน
ฟังทำการสาธยายมุตตถักกะตลอดกึ่งเดือน. จากนั้น ฟังทำการสาธยายโกฏฐาสน์
๓๒ แม้ทั้งหมด รวมกันตลอดกึ่งเดือน. ฟังทำการสาธยาย ๖ เดือนอย่างนี้
ด้วยประการฉะนี้.

ในกรรมฐานนั้น ภิกษุผู้มีอุปนิสัยอันถึงพร้อมแล้ว ผู้มีปัญญาเรียน
กรรมฐานอยู่นั่นแหละ โกฎฐาสน์ทั้งหลายย่อมปรากฏ. ย่อมไม่ปรากฏแก่ภิกษุ
บางรูป. ด้วยเหตุนี้ ภิกษุนี้ก็ไม่ฟังสละความเพียร ด้วยคิดว่า โกฎฐาสน์

ทั้งหลาย ไม่ปรากฏแก่เรา ดังนี้. โกฎฐาสทั้งหลายมีประมาณเท่าไร ยังมิได้ปรากฏ ฟังถือเอากฎฐาสเหล่านั้น ทำการสาธยายไปเถิด.

อนึ่ง อาจารย์ผู้บอก ก็ไม่ฟังบอกกรรมฐานอย่างนี้ แก่ผู้มีปัญญา มาก และผู้มีปัญญาน้อย ควรบอกแก่ผู้มีปัญญาปานกลาง เพราะว่า อาจารย์ทั้งหลายกำหนดวางแบบแผนไว้ ๖ เดือนสำหรับผู้มีปัญญาปานกลาง ส่วนกฎฐาสทั้งหลายของภิกษุใดแม้มีประมาณเท่านี้ยังมิได้ปรากฏ ภิกษุนั้น ก็ฟังทำการสาธยายต่อไปนั้นแหละ จะไม่กำหนดต่อจากนั้นไปหาควรไม่ ฟังกำหนดตลอดทุก ๆ ๖ เดือน. เมื่อเธอทำการสาธยายอยู่ ไม่ฟังพิจารณาดี ไม่ฟังมนสิการลักษณะ ฟังทำการสาธยายด้วยอำนาจแห่งกฎฐาสเท่านั้น. แม้อาจารย์เล่า ก็ไม่ฟังบอกกำหนดจำกัดลงไปว่า เธอจงทำการสาธยายด้วยอำนาจแห่งดี ดังนี้.

เมื่อบอกกำหนดจำกัดจะเป็นโทษอย่างไร

เมื่อบอกกำหนดจำกัด การผิดพลาดด้วยการสำคัญผิด (จะฟังมี) แม้ในสิ่งที่เขาจะฟังถึงพร้อม เพราะถ้า อาจารย์บอกว่า เธอจงทำการสาธยายด้วยอำนาจแห่งดี ดังนี้ไซ้ร้ เมื่อภิกษุนี้ ทำอยู่อย่างนั้น กรรมฐานไม่ปรากฏโดยดี หรือว่าโดยอำนาจปฏิภูถ หรือโดยอำนาจแห่งธาตุ ที่นั้น ภิกษุนั้นก็จะสำคัญว่า นี้มิใช่ลักษณะของกรรมฐาน ทั้งมิใช่กรรมฐาน เธอจะกำหนดถือเอาเฉพาะคำอันอาจารย์บอกแล้วเท่านั้น. ถ้าอาจารย์ แม้บอกว่า เธอจงทำการสาธยายกรรมฐานนี้ ด้วยอำนาจแห่งปฏิภูถ ดังนี้ไซ้ร้ เมื่อภิกษุนั้นทำอย่างนั้นอยู่ กรรมฐานไม่ปรากฏโดยปฏิภูถ หรือว่าโดยอำนาจแห่งดี หรือว่าโดยอำนาจแห่งธาตุ ที่นั้น เธอก็จะสำคัญว่า นี้มิใช่ลักษณะของกรรมฐาน

มิใช่กรรมฐาน จะกำหนดถือเอาเฉพาะคำที่อาจารย์บอกแล้วเท่านั้น. ถ้าอาจารย์บอกว่า เธอจงทำการสาธยาย ด้วยสามารถแห่งธาตุ ไชรี เมื่อภิกษุ นั้น ทำอย่างนั้นอยู่ กรรมฐานไม่ปรากฏโดยธาตุ หรือว่าโดยสามารถแห่งสี หรือว่าโดยสามารถแห่งปฏิภูมิตานั้น ภิกษุ นั้น ย่อมจะสำคัญว่า นี้มิใช่ลักษณะมิใช่กรรมฐาน จะกำหนดถือเอาเฉพาะคำอันอาจารย์บอกแล้วเท่านั้น. นี้เป็นโทษในถ้อยคำที่อาจารย์กล่าวกำหนดจำกัด.

อาจารย์พึงบอกอย่างไร

อาจารย์ผู้บอกกรรมฐาน พึงบอกว่า เธอจงทำการสาธยาย ด้วยสามารถแห่งโกฏฐาส ดังนี้. คือ อย่างไร? คือ อาจารย์พึงบอกว่า เธอจงทำการสาธยายโกฏฐาสว่า เกสา โลมา เป็นต้น ก็ถ้าภิกษุ นั้นทำการสาธยาย ด้วยสามารถแห่งโกฏฐาสอย่างนี้ กรรมฐานปรากฏอยู่โดยสี ที่นั้น ภิกษุ นั้นก็จะพึงบอกแก่อาจารย์ผู้ให้โอวาทว่า กระทบทำการสาธยายอาการ ๓๒ ด้วยสามารถแห่งโกฏฐาส แต่กรรมฐานนั้น (โกฏฐาส) ปรากฏแก่กระทบโดยสี ดังนี้ อาจารย์ไม่พึงกล่าวขัดแย้งว่า **นั่นมิใช่ลักษณะ (ของกรรมฐาน)** มิใช่กรรมฐาน เป็นจุดกรรมฐาน ดังนี้. แต่พึงกล่าวว่า **สัปปบุรุษ ดีแล้ว** ในกาลก่อน เธอจักเคยกระทำให้บริกรรมในวันณกสิณมา กรรมฐานนี้นั้นแหละ เป็นสัปปายะของเธอ เธอจงทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งสีทีเดียว. แม้ภิกษุ นั้น ก็ควรทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งสีนั้นแหละ.

การปรากฏแห่งโกฏฐาส

เมื่อภิกษุ นั้น ทำอยู่อย่างนี้ ย่อมจะได้วิณณกสิณ ๔ คือ นิลกกสิณ (กสิณสีเขียว) पीตกกสิณ (กสิณสีเหลือง) โลहितกกสิณ (กสิณสีแดง)

โธทาคกสิณ (กสิณสีขาว). คือ **อย่างไร ?** คือ เมื่อภิกษุนั้น มนสิการ
สีที่หม ขน น้ำดี และในสีดำแห่งลูกตาว่า **นึล นึล (เขียว ๆ)** อยู่ ฌาน
อันเป็นจตุกกนัย หรือปัญจกนัย ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนั้นทำฌานให้เป็นบาท
เริ่มตั้งวิปัสสนาไว้แล้ว ย่อมบรรลुพระอรหันต์. ก็เมื่อภิกษุนั้นมนสิการสีมันขุ่น
และในที่สีเหลืองแห่งลูกตาว่า **ปิตกัม ปิตกัม (เหลือง ๆ)** อยู่ ฌานอันเป็น
จตุกกนัยหรือปัญจกนัย ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนั้นทำฌานให้เป็นบาท เริ่มตั้ง
วิปัสสนาไว้แล้ว ย่อมบรรลुพระอรหันต์. ก็เมื่อภิกษุนั้น มนสิการสีเนื้อ
เลือด และในที่สีแดงแห่งลูกตาว่า **โลहितกัม โลहितกัม (แดง ๆ)** อยู่ ฌาน
อันเป็นจตุกกนัย หรือปัญจกนัย ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนั้น ทำฌานให้เป็นบาท
เริ่มตั้งวิปัสสนาไว้แล้ว ย่อมบรรลुพระอรหันต์. ก็เมื่อภิกษุนั้น มนสิการสีเล็บ
ฟัน หนั ง กระดู ก และในที่สีขาวแห่งลูกตาว่า **โธทาคัม โธทาคัม (ขาว ๆ)**
อยู่ ฌานอันเป็นจตุกกนัย หรือปัญจกนัย ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนั้นทำฌานให้
เป็นบาท เริ่มตั้งวิปัสสนาได้แล้ว ย่อมบรรลุพระอรหันต์. ข้อนี้ เป็นการ
ออกไป ของภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ด้วยอำนาจแห่งสี จนถึงพระอรหันต์

ภิกษุอื่นอีก เมื่อทำการสาธยาย ด้วยสามารถแห่งโกฏฐาสอยู่ กรรม-
ฐานย่อมปรากฏโดยปฏิภูถ ที่นั่น ภิกษุนั้นพึงบอกแก่อาจารย์ผู้ให้โอวาท
อาจารย์ก็ไม่พึงกล่าวขัดแย้งว่า นั่นมิใช่ลักษณะ (ของกรรมฐาน) มิใช่
กรรมฐาน เป็นคุณกรรมฐาน ดังนี้ แต่พึงบอกว่า สัมบุรุษ ดีแล้ว ในปางก่อน
เธอจัดเคยประกอบความเพียรในปฏิภูถมนสิการมา กรรมฐานนี้นั้นแหละเป็น
สัมปายะของเธอ เธอจงการทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งปฏิภูถนั้นแหละ.
แม้ภิกษุนั้น ก็ควรทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งปฏิภูถ. เมื่อภิกษุนั้นทำการ
สาธยายด้วยสามารถแห่งปฏิภูถอย่างนี้ว่า **ขึ้นชื่อว่า ผมทั้งหลายเป็นของ**

ไม่งาม ไม่น่าขบใจ มีกลิ่นเหม็น น่ารังเกียจ เป็นของปฏิกูล

ตั้งนี้อยู่ ปฐมฌานย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ปฏิกูลได้. ภิกษุนี้ ทำมานให้เป็นบาท เริ่มตั้งวิปัสสนาได้แล้ว ย่อมบรรลुพระอรหัต ข้อนี้เป็นการออกไปของภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วด้วยอำนาจแห่งปฏิกูล จนถึงพระอรหัต.

ภิกษุอื่นอีก กระทำการสาธยาย ด้วยสามารถแห่งโกฏฐาส grunnฐานย่อมปรากฏโดยธาตุ. ถามว่า กรณฐานเมื่อปรากฏโดยธาตุ ย่อมปรากฏเป็นเช่นไร? **ตอบว่า** ผมทั้งหลายก่อน เมื่อปรากฏ ย่อมปรากฏเป็นราวกะดันหญาปนคฺลุมบนจอมปลวก. **ขนทั้งหลาย** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าหญาแพรททั้งหลายเกิดในที่ของบ้านเก่า. **เล็บทั้งหลาย** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าปลอกเม็ดในผลมะขางที่เขาติดไว้ปลายท่อนไม้. **ฟันทั้งหลาย** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าเม็ดน้ำเต้าที่เขาปักไว้ที่ก้นดินเหนียว. **หนัง** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าหนังโคสดหุ้มไม้เล็กน้อย (หรือหุ้มข้อต่อของพิณ). **เนื้อ** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าดินเหนียวที่เขาฉาบทาไว้ข้างฝาเรือน. **เอ็นทั้งหลาย** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าเถาวัลย์พันทับพัสสัมภาระ. **กระดูก** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าพัสสัมภาระของฝาเรือนที่ยกขึ้นตั้งไว้. **เยื่อในกระดูก** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่ายอดหวายลนไฟที่ใส่ไว้ในไม้ไผ่ลำใหญ่. **โกฏฐาสทั้ง ๖** คือ **ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม และปอด** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าโรงฆ่าสัตว์. **ไส้ใหญ่ ยาว ๓๒ ศอก** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่างูเรื้อนที่เขาฆ่าแล้วใส่ไว้ในรางเลือด. **ไส้สั้น** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าเส้นเชือกเล็กที่เขาเย็บไว้ที่ผ้าสำหรับเช็ดเท้า. **อาหารใหม่** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าข้าวสารในถุงผ้าบางห่ออ่อน ๆ. **อาหารเก่า** (อุจจาระ) ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าก้อนดินเหลืองที่เขาขุดไว้ในกระบอกลไม้ไผ่. **มันสมอง** ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าก้อนแป้งข้าวสาร ๔ ก้อน ที่เขา

ขยำแล้วตั้งไว้. อาโปธาตุ ๑๒ อย่าง ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าน้ำเต็มถ้วย
น้ำ ๑๒ ถ้วย ที่เขตั้งเรียงกันไว้. ที่นั่น ภิกษุหนึ่ง ฟังบอกแก่อาจารย์ผู้ให้
โอวาท อาจารย์ก็ไม่ฟังกล่าวขัดแย้งว่า นั่นมิใช่ลักษณะ (ของกรรมฐาน)
มิใช่กรรมฐาน เป็นราวกะว่ากรรมฐาน ดังนี้ แต่ฟังกล่าวว่า สัตบุรุษ ดีแล้ว
ในกาลก่อน เธอจักเคยกระทำความเพียรในชาติมุนสิการมา กรรมฐานนั้นนั่น
แหละ เป็นสัปปายะของเธอ เธอจงทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งธาตุเกิด.
แม้ภิกษุหนึ่ง ก็ควรทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งธาตุ แล.

ในข้อนั้นพึงทราบวิธีการสาธยายโดยหัวข้อมณสิการ ดังนี้

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมมณสิการ (คือกระทำไว้ในใจ) ว่า ผม
ทั้งหลายเกิดที่หนังหุ้มศีรษะ ผมเหล่านั้นย่อมไม่รู้ตัวเองว่า เราเกิดที่หนัง
หุ้มศีรษะ แม้หนังหุ้มศีรษะเล่า ก็ย่อมไม่รู้ ว่า ผมทั้งหลายเกิดในเรา
สิ่งเหล่านั้น ไม่มีการคิด เป็นอภัยาคะ เป็นของว่างเปล่า เป็นสภาพ
แข็ง กระด้าง นี้เป็นปลฐวิธาตุ. ย่อมมณสิการว่า ขนทั้งหลายเกิดที่หนัง
หุ้มศีรษะ ขนเหล่านั้นย่อมไม่รู้ ว่า เราเกิดที่หนังหุ้มศีรษะ แม้หนังหุ้ม
ศีรษะเล่า ก็ไม่รู้ ว่า ขนทั้งหลายเกิดในเรา แม้สิ่งเหล่านี้ ก็ไม่มีการคิด.
เล็บทั้งหลายเกิดที่ปลายนิ้วทั้งหลาย เล็บเหล่านั้นย่อมไม่รู้ ว่า เราเกิดที่ปลาย
นิ้วทั้งหลาย แม้ปลายนิ้วทั้งหลายเล่า ก็ไม่รู้ ว่า เล็บทั้งหลายเกิดในเรา
แม้สิ่งเหล่านี้ ก็ไม่มีการคิด. ฟันทั้งหลายเกิดที่กระดูกคาง ฟันเหล่านี้ย่อมไม่
รู้ ว่า เราเกิดที่กระดูกคาง แม้กระดูกคางเล่า ก็ไม่รู้ ว่า ฟันทั้งหลาย
เกิดในเรา แม้สิ่งเหล่านี้ ก็ไม่มีการคิด. หนังย่อมไม่รู้ ว่า เราหุ้มศีรษะ
แม้ศีรษะเล่า ก็ไม่รู้ ว่า เราถูกหนังหุ้มไว้ แม้สิ่งนี้ ก็ไม่มีการคิด. เนื้อ

ย่อมไม่รู้ว่ เราฉาบทาสิริระ แม้สิริระเล่าก็ไม่รู้ว่ เราถูกเนื้อฉาบทาไว้
แม้สิ่งนี้ ก็ไม่มีการคิด. เอ็นยอมไม่รู้ว่ เราผูกกองกระดูกไว้ แม้กอง
กระดูกเล่า ก็ไม่รู้ว่ เราถูกตาข่ายแห่งเอ็นผูกไว้ แม้สิ่งนี้ ก็ไม่มีการ
คิด. กระดูกสิริระ ย่อมไม่รู้ว่ เราตั้งอยู่ที่กระดูกคอ แม้กระดูกคอเล่า
ก็ไม่รู้ว่ กระดูกสิริระตั้งอยู่ในเรา กระดูกคอ ก็ไม่รู้ว่ เราตั้งอยู่ที่
กระดูกสันหลัง แม้กระดูกสันหลัง กระดูกสะเอว กระดูกขาอ่อน กระดูก
แข้ง กระดูกข้อเท้า ย่อมไม่รู้ว่ เราตั้งอยู่ที่กระดูกสันเท้า แม้กระดูก
สันเท้าเล่า ก็ไม่รู้ว่ เรายกกระดูกข้อเท้าตั้งไว้ ฯลฯ กระดูกคอ ย่อม
ไม่รู้ว่ เรายกกระดูกสิริระตั้งไว้ กระดูกทั้งหลายตั้งอยู่โดยที่สุดกันตาม
ลำดับ. จากนี้ไปในที่ต่อมิใช้น้อย เอ็นอะไร ๆ มิได้ผูกไว้. กองกระดูกนี้
ก็ไม่มีการคิดเป็นดังท่อนไม้ เป็นสภาวะอันขราเตือนแล้ว. เชื้อในกระดูก แม้
ก็ไม่มีการคิด. ไต ฯลฯ มันสมอง ก็ไม่มีการคิด เป็นอphyakตะ เป็นของ
ว่างเปล่า แข็งกระด้าง เป็นปฐวิธาตุ ดังนี้. ย่อมกระทำไว้ในใจว่า น้ำดี
เสลด ฯลฯ น้ามูตร ไม่มีการคิด เป็นอphyakตะ เป็นของว่างเปล่า เป็น
เครื่องเกาะกุม เป็นอาโปธาตุเอิบอาบซึมซาบไป. เมื่อพระโยคาวจรกำหนด
มหาภูตรูป ๒ เหล่านี้อยู่ เตโชธาตุอันมาก ย่อมปรากฏที่อุทร. วาโยธาตุ
อันมาก ย่อมปรากฏที่จมูก. เมื่อกำหนดมหาภูตรูป ๔ เหล่านี้้อยู่ อุปาหารรูป
ย่อมปรากฏ. ชื่อว่ามหาภูตรูปยอมกำหนดได้ด้วยอุปาหารรูป อุปาหารรูปก็กำหนด
ได้ด้วยมหาภูตรูป. เปรียบเหมือน ชื่อว่า แสงแดดกำหนดได้ด้วยเงา เงาก็
กำหนดได้ด้วยแสงแดด ฉนั้นใด มหาภูตรูป ก็ฉนั้นนั้นนั้นแหละ กำหนดได้
ด้วยอุปาหารรูป อุปาหารรูปก็กำหนดได้ด้วยมหาภูตรูป. ครั้นเมื่อความเป็นอย่าง
นั้น เมื่อภิกษุฉนั้นกำหนดรูปจันธุ์ว่า มหาภูตรูป ๔ อุปาหารรูป ๒๓ เป็น

รูปชั้นนี้ อย่างนี้ อยู่ อรูปชั้นนี้ก็ย่อมปรากฏตัวด้วยอำนาจแห่งอายตนะและทวาร. การกำหนดรูปและอรูปชั้นนี้ คือชั้น ๕ ย่อมปรากฏด้วยประการฉะนี้. ชั้น ๕ คือ อายตนะ ๑๒ และอายตนะ ๑๒ ก็คือ ธาตุ ๑๘ เพราะฉะนั้น ภิกษุพึงกำหนด นาม และ รูป กระทำให้เป็น ๒ ส่วน ด้วยสามารถแห่งชั้น อายตนะและธาตุ ให้เป็นราวกะว่าผ่าอยู่ซึ่งเง่าตาลคู่ ฉะนั้น.

ภิกษุนั้น ใคร่ครวญอยู่ว่า นามรูปนี้ เกิดขึ้นเพราะไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัยหาไม่ได้ เกิดขึ้นเพราะมีเหตุ มีปัจจัย ก้อะไรเล่า เป็นเหตุ เป็นปัจจัยของนามรูปนั้น จึงกำหนดปัจจัยแห่งนามรูปนั้นว่า นามรูปเกิดขึ้นเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เพราะตัณหาเป็นปัจจัย เพราะกรรมเป็นปัจจัย เพราะอาหารเป็นปัจจัย ดังนี้แล้ว ย่อมก้าวล่วงความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี ในกาลบัดนี้ (คือปัจจุบัน) กิติ ปัจจัยทั้งหลาย และธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้น นอกจากนั้นแล้ว หามีสัตว์หรือบุคคลไม่มี แต่กองสังขารล้วน ๆ เท่านั้น ดังนี้. ก็วิปัสสนานี้ มีสังขารเป็นเครื่องกำหนด จึงชื่อว่า ญาตปริญญา. เมื่อภิกษุกำหนดสังขารแล้วดำรงอยู่อย่างนี้ รากฐานในศาสนาแห่งพระทศพลของเธอ ชื่อว่ายังลงแล้ว ชื่อว่าได้ที่พึงแล้ว ภิกษุนั้น เป็นผู้ชื่อว่า พระจุลโศดาบันผู้มีคติแน่นอน.

ก็ภิกษุนั้น ได้อุตุสัปปายะ ปุคคลสัปปายะ โภชนสัปปายะ และธัมมสัปปายะเช่นนั้นแล้ว อาศัยอยู่ด้วยเอกบัลลังก์อันประเสริฐในอาสนะเดียว พิจารณาสังขารทั้งหลายยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยลำดับแห่งวิปัสสนา ย่อมถือเอาพระอรหัตได้ ฉะนี้แล. ข้อนี้ เป็นการออกไปของภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นด้วยสามารถแห่งธาตุ.

ส่วนภิกษุใด กรรมฐานไม่ปรากฏโดยสี โดยปฏิกุล โดยสุญญตะ
ภิกษุนั้น ก็ไม่พึงนั่งสละกรรมฐานเสีย โดยคิดว่า **กรรมฐานไม่ปรากฏ**
แก่เรา แต่พึงกระทำความเพียรมนสิการในโกฐฐาสต่อไปโดยแท้. ได้ยินว่า
พระเถระในปางก่อนกล่าวว่า ภิกษุ ผู้มนสิการโกฐฐาส แล มีอยู่เป็นนิจเสมอ
ดังนี้. เมื่อภิกษุนั้นทำการสาธยายด้วยสามารณแห่งโกฐฐาสเนื่อง ๆ อยู่อย่างนี้
โกฐฐาสทั้งหลายย่อมคล่องแคล่ว. ก็ในกาลใดเล่า โกฐฐาสทั้งหลาย จึงจะ
ชื่อว่าคล่องแคล่ว. เมื่อไร สักว่าเธอรำพึงไปว่า **เกสา มนสิการไปจนตั้งอยู่**
ที่โกฐฐาสสุดท้าย คือ มตตลุงคิ และพอรำพึงว่า **มตตลุงคิ มนสิการ**
มาจนตั้งอยู่ที่โกฐฐาสต้น คือ เกสา ที่นั่น โกฐฐาส ๓๒ ย่อมปรากฏแก่ภิกษุ
นั้น เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีจักขุมองดูพวงดอกไม้ ๓๒ สี ที่ร้อยไว้ด้วยด้าย
เส้นเดียว ก็หรือว่า มองดูเสาไว้ ๓๒ ต้น ที่ฝังไว้โดยลำดับ ดอกไม้ ๓๒ สี
หรือว่า เสาไว้ ๓๒ ต้น ย่อมปรากฏตามลำดับ ฉะนั้น. สัตว์เดรัจฉาน
ทั้งหลายก็ดี มนุษย์ทั้งหลายก็ดี ซึ่งเที่ยวไปอยู่ ย่อมไม่ปรากฏ (แก่พระ-
โยคาวจรนั้น) ว่าเป็นสัตว์ ย่อมปรากฏเป็นโกฐฐาสทั้งหลาย ขาพนิยะโกชนิยะ
ก็ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าสิ่งของที่เขาส่งเข้าไปในระหว่างโกฐฐาส. จำเดิมแต่
โกฐฐาสทั้งหลายคล่องแคล่วแล้ว ภิกษุนั้น จักหลุดพ้นได้ โดยหัวข้อหนึ่งใน
หัวข้อทั้ง ๓ (คือ โดยสี โดยปฏิกุล โดยสุญญตะ). กรรมฐานย่อมปรากฏ
โดยสี หรือโดยปฏิกุล หรือโดยสุญญตะ จำเดิมแต่โกฐฐาสทั้งหลายคล่องแคล่ว
แล้วก็จักหลุดพ้นโดยหัวข้อหนึ่งในหัวข้อทั้ง ๓ เปรียบเหมือนสตรีที่ต้องการจะ
ทอดขนม ปรารถนาซึ่งขนมชิ้นใด ๆ ก็ย่อมจะทอดขนมชิ้นนั้น ๆ ได้จากแป้ง
ที่ตนขย่ำตั้งไว้แล้ว ก็หรือว่า เปรียบเหมือนบุคคลหมุนหม้อเต็มด้วยน้ำที่เขา
ตั้งไว้ในภูมิประเทศเสมอกันไป แต่ที่ใด ๆ น้ำก็จะไหลออกไปแต่ที่นั่นนั่นแหละ

ฉันทัน. เมื่อภิกษุหวังอยู่โดยดี หวังอยู่โดยปฏิกุศล หวังอยู่โดยสุญญตกรรมฐานก็จักปรากฏได้โดยแท้. นี้ชื่อว่า อุกคหสนธิมีประมาณเท่านี้. ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในอุคคหสนธิแล้วบรรลุพระอรหัตมีประมาณมากมาย.

อนึ่ง กรรมฐานของภิกษุใด ไม่ปรากฏในอุคคหสนธิ ภิกษุนั้นเรียนเอากรรมฐานแล้ว ถ้าอาจารย์อยู่ในอาวาสใด อาวาสนั้นเป็นสัปปายะแก่เธอไซ้ร้ นั่นเป็นการดี แต่ถ้าไม่ได้เช่นนั้น พึงอยู่ในที่อันเป็นสัปปายะ. เมื่ออาศัยอยู่ พึงเว้นวิหารโทษ ๑๘* แห่ง แล้วอยู่ในเสนาสนะอันประกอบด้วยองค์

แม้ภิกษุเอง ก็พึงประกอบด้วยองค์ ๕. จากนั้น ภิกษุผู้กลับจากบิณฑบาตหลังจากฉันภัตแล้ว ก็พึงไปสู่ที่พักในเวลารাত্রี หรือที่พักในเวลากลางวันแล้วมณสิการกรรมฐาน. พึงมณสิการอย่างไร? คือ พึงมณสิการกรรมฐานโดยลำดับแต่ต้น ตามนัยที่กล่าวแล้วก่อน. ไม่พึงมณสิการเว้นกรรมฐานไว้หนึ่งในระหว่าง. ก็เมื่อเธอมณสิการกรรมฐานโดยลำดับอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจากกรรมฐาน และย่อมเสวยโลกุตตรธรรม ๘ ประการ อันเช่นกับอานิสงส์แห่งปราสาท เปรียบเหมือน บุรุษผู้ก้าวขึ้นบันได ๑๒ ชั้น โดยลำดับขั้น ขึ้นสู่ปราสาทและเสวยอานิสงส์ของปราสาท ฉะนั้น.

(๑) วิหารที่ควรเว้น ๑๘ แห่ง คือ

๑. วิหารใหญ่	๗. วิหารใกล้บ่อน้ำ	๑๓. วิหารอยู่ชายแดน
๒. วิหารเก่าคร่ำ	๘. วิหารที่มีคนชอบอยู่	๑๔. วิหารอยู่ระหว่างพรมแดน
๓. วิหารสร้างใหม่	๙. วิหารมีผักมาก	๑๕. วิหารใกล้เมือง
๔. วิหารใกล้ป่าไม้พิน	๑๐. วิหารมีดอกไม้	๑๖. วิหารที่มีวิสกาคบुकคคค
๕. วิหารใกล้ทาง	๑๑. วิหารมีผลไม้	๑๗. วิหารที่อยู่แล้วไม่สบาย
๖. วิหารใกล้ที่นา	๑๒. วิหารใกล้ท่า	๑๘. วิหารที่ไม่มีกัลยาณมิตร

(๒) วิหารประกอบด้วยองค์ ๕ คือ ๑. วิหารที่ไม่ใกล้่นักไม่ไกลนักไปมาสะดวก ๒. กลางวันไม่พลุกพล่านกลางคืนเงียบสงัด ๓. ปราศจากสัมผัสเหลือบและยุง ๔. มีปัจจัยสี่ไม่ฝืดเคือง ๕. มีผู้เป็นพหูสูตอยู่ด้วย.

เมื่อมนสิการโดยลำดับ ไม่พึงมนสิการโดยเร็วนัก ไม่มนสิการโดย
ช้านักด้วย. เพราะว่า เมื่อมนสิการเร็วเกินไป กรรมฐานย่อมคล่องแคล่วแม้
ก็จริง ถึงอย่างนั้นกรรมฐานก็ไม่แจ่มแจ้ง. ในข้อนี้ พึงทราบความอุปมาโดย
นัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ. เมื่อมนสิการช้าเกินไป กรรมฐานย่อมไม่
ถึงที่สุด ย่อมเสื่อมไปในระหว่างเที่ยว. เปรียบเหมือน คนเดินทาง ๓ โยชน์
เพราะสนใจในร่มเงาอันร่มเย็นจำเดิมแต่ที่เป็นที่ออกไปแล้ว พบร่มเงาอันเย็น
สบายก็พักเสีย พบพื้นทรายอันเป็นที่ร้อนรมย์ก็เหยียดหลังเสีย พบสระโบกขรณี
ในป่าย่อมดื่มย่อมอาบ พบภูเขาก็มขึ้นไปชมทิวทัศน์อันเป็นที่รื่นรมย์แห่งภูเขา
สีหะ หรือเสือโคร่ง หรือเสือเหลือง ย่อมฆ่าเขาเสียในระหว่างนั่นแหละ. ก็
หรือว่า พวกโจรย่อมปล้น ย่อมฆ่า ฉันทิ เมื่อมนสิการช้าเกินไป ก็ฉันทิ
นั่นแหละ กรรมฐานย่อมไม่ถึงที่สุด ย่อมเสื่อมไปในระหว่างเที่ยว เพราะ
ฉะนั้น ในวันหนึ่ง ภิกษุพึงมนสิการสิ้น ๓๐ ครั้ง โดยไม่เร็วเกินไป
ไม่ช้าเกินไป แล.

ในเวลาเช้าพึงทำการส่ายยา ๑๐ ครั้ง กลางวัน ๑๐ ครั้ง เย็น
๑๐ ครั้ง การไม่ทำย่อมไม่ควร เหมือนการตื่นนอนเช้า การไม่ล้างหน้าก็ไม่
ควร การไม่เคี้ยวกินขาทินิยะและโกชนิยะก็ไม่ควร ควรยังกิจนี้ให้เป็นไป
กิจนี้นั่นแหละ ไม่ทำเลยสักส่วนหนึ่งหาควรไม่ เมื่อกระทำจึงจะถือเอาประ-
โยชน์อันใหญ่ดำรงอยู่ได้ เปรียบเหมือน บุคคลมีนา ๓ แปลง นาแปลงหนึ่ง
ให้ข้าว ๘ กุมภะ (๔๐๐ ถัง) นาแปลงหนึ่งให้ข้าว ๑๖ กุมภะ (๘๐๐ ถัง)
และนาแปลงหนึ่งให้ข้าว ๓๒ กุมภะ (๑,๖๐๐ ถัง) บุคคลนั้นไม่อาจทำนาแม่
ทั้ง ๓ แปลงได้ พึงทิ้งเสีย ๒ แปลง แล้วทำนาแปลงหนึ่งอันให้ข้าว ๓๒ กุมภะ
เท่านั้น คือพึงทำการไถ การหว่าน การเก็บเกี่ยวเป็นต้นในนาแปลงที่ ๓

นั่นแล นาแปลงที่ ๓ นั้นนั่นแหละ ย่อมแสดงการให้เกิดความอุตสาหะของ เขาในนา ๒ แปลง นอกนี้ฉันใด ข้อนี้ ก็ฉันนั้นนั่นแหละ ภิกษุแม้จะการทำงานที่เหลือมีการล้างหน้าเป็นต้นแล้ว ฟังทำกรรมในที่นี้โดยแท้ การไม่ทำหาควรไม่ เมื่อทำจึงถือเอาประโยชน์อันใหญ่ดำรงอยู่ ฉะนั้นแล ชื่อว่า**มัชฌิมา-ปฏิบัติ** ท่านกล่าวไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

ภิกษุผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ฟังป้องกันความฟุ้งซ่านได้. เพราะว่า เมื่อสละกรรมฐาน จิตก็จะถึงความฟุ้งซ่านไปในภายนอก ย่อมเสื่อมจากกรรมฐาน ย่อมไม่อาจก้าวล่วงวิภูฏกัย เปรียบเหมือน บุรุษคนหนึ่ง (พ่อค้า) ยังบุคคลให้ชำระหนี้พันหนึ่ง ได้กำไรแล้วเดินทางมา ในระหว่างทางก้าวขึ้นสะพาน ท่อนไม้อันเดินได้คนเดียวที่พาดข้ามลำธารชอกเขาอันลึกมีจระเข้ มังกร และ รากษส (ผีเสื้อน้ำ) เขาเดินปล่อยเท้าก้าวไป เพราะแลดูข้างโน้นข้างนี้ เลยพลัดตกลงไปเป็นอาหารของจระเข้เป็นต้น ฉันใด ภิกษุแม้นี้ ก็เหมือนกัน นั่นแหละ ครั้นเมื่อจิตของตนสละกรรมฐานถึงความฟุ้งไปในภายนอก ย่อมเสื่อมจากกรรมฐาน ย่อมไม่อาจก้าวล่วงวิภูฏกัยได้.

ข้อนี้ ฟังทราบความอุปมา ดังนี้

ก็กาลที่ภิกษุนี้เรียนกรรมฐานในสำนักของอาจารย์ เปรียบเหมือน กาลที่บุรุษยังบุคคลให้ชำระหนี้หนึ่งพันได้กำไรแล้ว. สังสารวัฏ เปรียบเหมือน ชอกเขาอันลึกในระหว่างทาง. ทุกข์ใหญ่มีวิภูฏกัยเป็นมูล เปรียบเหมือน กาลที่บุรุษนั้นถูจระเข้เป็นต้นเห็นแล้ว. วิถีแห่งการสาธยายของภิกษุนี้ เปรียบเหมือน สะพานท่อนไม้เดินได้คนเดียว. ฟังทราบว่า ความที่ภิกษุนี้ สละกรรมฐาน มีจิตฟุ้งไปในภายนอก เสื่อมจากกรรมฐาน ไม่สามารถก้าวล่วง

วิภูฏกัยได้ เปรียบเหมือน กาลที่บุรุษนั้น ก้าวขึ้นสู่สะพานท่อนไม้เดินได้ คนเดียว แล้วปล่อยเท้าสำหรับเหยียบ ม้วนแลดูข้างโน้นข้างนี้พลัดตกลงไป ถึงความเป็นอาหารของจระเข้เป็นต้น. เพราะฉะนั้น พระโยคาวจร ฟังมนสิการ เกสาทิ้งหลาย ครั้นมนสิการเกสาทิ้งหลายแล้ว ก็จะห้ามมิให้จิตตูปบาทพุ่ง ไปภายนอก โดยจิตอันหมกคดอยู่นั้นแหละ ฟังมนสิการต่อไปว่า โลมามา ขาทนตา ตโจ เมื่อมนสิการอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่เสื่อมจากกรรมฐาน ย่อมก้าว ล่วงวิภูฏกัยได้.

ข้อนี้ ฟังทราบความอุปมานั้นนั่นแหละ

ให้เป็นไปโดยสิ้นเชิง

ฟังทราบว่า การที่ภิกษุผู้ฉลาด มนสิการมมทั้งหลาย ห้ามมิให้ จิตตูปบาทพุ่งไปในภายนอกแล้ว ด้วยจิตอันหมกคดนั้นแหละ ฟังมนสิการอยู่ ซึ่งคำว่า โลมามา ขาทนตา ตโจ ดังนี้ ไม่ให้เสื่อมจากกรรมฐาน จึง ก้าวล่วงวิภูฏกัยได้ เปรียบเหมือน การที่บุรุษผู้ฉลาด ยังบุคคลให้ชำระหนี้ หนึ่งพันได้กำไรแล้วก้าวขึ้นสู่สะพานท่อนไม้ ระมัดระวังเครื่องนุ่งห่ม กระทำ ชาติ คือ ภายให้ทะมัดทะแมงไปจนถึงฝั่งโน้นได้โดยความสวัสดิ. แม้เมื่อเธอ ห้ามความพุ่งชานไปในภายนอกอย่างนี้แล้ว ฟังมนสิการ โดยการก้าวล่วง บัญญัติ โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแหละ. คือ ฟังปล่อยบัญญัติว่า เกสา โลมามา เสีย แล้วตั้งสติว่า ปฏิภูม ปฏิภูม ดังนี้. ก็กรรมฐานแรกนั้น แหละยังมีได้ปรากฏโดยความเป็นปฏิภูม ทราบใดกรรมฐานยังมีได้ปรากฏโดย ความเป็นปฏิภูม ก็ไม่ฟังสละบัญญัติก่อน. กาลใด กรรมฐานปรากฏโดยความ เป็นปฏิภูม กาลนั้น ฟังสละบัญญัติ มนสิการซึ่งคำว่า ปฏิภูม ดังนี้. ก็ภิกษุ

เมื่อกระทำ ฟังมนสิการกรรมฐาน โดยความเป็นปฏิภาณโดยอาการ ๕ อย่าง โดย
นัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ เพราะว่าในตจปัญจะ ย่อมได้ความเป็น
ปฏิภาณแม้ทั้ง ๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่งสี่ สันฐาน กลิ่น อาสยะ (ที่อาศัย)
และโอกาส (ที่ตั้ง) นั้นแหละ. แม้ในกรรมฐานที่เหลือ ภิกษุได้ปฏิภาณใด ๆ
ก็พึงให้มนสิการเป็นไปด้วยสามารถแห่งส่วนนั้น ๆ. บรรดาโกฏฐาสเหล่านั้น
โกฏฐาส ๕ มีผมเป็นต้น ถึงการนับว่า เป็นสุกนิมิต เป็นที่ตั้งแห่งราคะ
เป็นอิฏฐารมณ์ ขึ้นชื่อว่าสัตว์ผู้ยังยินดีเหล่าใดเหล่าหนึ่ง สัตว์เหล่า
นั้นทั้งหมดย่อมยินดีในโกฏฐาส ๕ เหล่านี้. แต่ว่า ภิกษุนี้ย่อมบรรลु
อัปนาในโกฏฐาสอันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดีของมหาชนว่า เป็นของปฏิภาณได้
จำเดิมแต่การบรรลुอัปนาในโกฏฐาส ๕ เหล่านี้ ต่อจากโกฏฐาสนั้นไป เธอ
เป็นผู้ไม่ลำบากเลยที่จะบรรลुอัปนาเทียว. ในข้อนี้ ฟังทราบความอุปมา
ดังนี้.

เปรียบเทียบ นายขมังธนูผู้ฉลาด ให้พระราชาโปรดปรานแล้ว
ได้บ้านส่วยซึ่งมีรายได้แสนหนึ่ง ผูกสอดอาวุธ ๕ อย่าง ไปในบ้านนั้น ใน
ระหว่างทางพบพวกโจร ๓๒ คน บรรดาโจรเหล่านั้น เขาพึงฆ่าหัวหน้าโจร
ทั้ง ๕ คน จำเดิมแต่โจรเหล่านั้นถูกฆ่าแล้ว ในโจรเหล่านั้น โจร ๒ คน
ชื่อว่าเดินไปทางเดียวกันย่อมไม่มี ฉันทใด อุปไมยนี้ ฟังทราบฉันทนั้น. กาล
ที่ภิกษุนี้ เรียนกรรมฐานในสำนักอาจารย์ ดำรงอยู่ เปรียบเหมือน กาลที่
นายขมังธนู ให้พระราชาโปรดปรานแล้วได้บ้านส่วย. โกฏฐาส ๓๒ เปรียบ
เหมือนโจร ๓๒ คน โกฏฐาส ๕ มีเกสา เป็นต้น เปรียบเหมือนหัวหน้าโจร
๕ คน. กาลที่ภิกษุนี้ บรรลุอัปนาในตจปัญจะอันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดี
ของสัตว์ทั้งหลายว่า เป็นของปฏิภาณ ดังนี้ เปรียบเหมือน กาลที่หัวหน้าโจร

ทั้ง ๕ ถูกฆ่าตายแล้ว. ฟังทราบว่า การบรรลุอัปนาของภิกษุผู้ไม่ลำบากอยู่ใน โภคภูมิต่างที่เหลือนั้นแหละ เปรียบเหมือน กาลที่พวกโจรที่เหลือหนีไปโดย เพียงการประมือนของนายขมังธนูเท่านั้น. ภิกษุผู้ก้าวล่วงบัญญัติอยู่อย่างนี้ ฟังให้ มนสิการเป็นไปโดยการปล่อยตามลำดับ คือ เมื่อมนสิการผมทั้งหลายซ้ำ ๆ อยู่ไม่นานแหละ ครั้นฝึกไฟในผมทั้งหลายแล้ว ฟังส่งสติไปในโลมาทั้งหลาย ครอบงำโลมายังมิได้ปรากฏ ก็ฟังมนสิการว่า เกสา เกสา ไปก่อน แต่ เมื่อใดโลมาทั้งหลายปรากฏอยู่ในกาลนั้น ฟังเว้นเกสาทั้งหลายแล้วให้สติเข้าไป ตั้งไว้ในโลมาทั้งหลาย. ในภุคภูมิต่างหลาย แม้มินขาเป็นต้น ก็ฟังให้ มนสิการเป็นไปอย่างนี้. ในข้อนี้ ฟังทราบความอุปมาต่อไป.

เหมือนอย่างว่า ปลิงเมื่อจะไป ยังไม่ได้ที่ฟังข้างหน้าก็ยังไม่ปล่อยที่ที่ หางเกาะไว้ข้างหลัง แต่เมื่อใดได้ที่ฟังข้างหน้า เวลานั้นก็จะยกหางขึ้นไปเกาะ อยู่ในที่ใกล้ปากจับไว้ ฉนั้นใด ข้อนี้ ก็ฉนั้นนั้นแหละ เมื่อมนสิการเกสา ซ้ำ ๆ อยู่ไม่นานแหละ ฝึกไฟในเกสาแล้ว ก็ฟังส่งสติไปในโลมา ครอบงำโลมา ยังมิได้ปรากฏ ก็ฟังมนสิการว่า เกสา เกสา ก่อน เวลาใดโลมาปรากฏ เวลานั้น ฟังปล่อยเกสาแล้วจึงให้สติตั้งไว้ในโลมา. แม้นินขา (เล็บ) เป็นต้น ก็ฟังให้มนสิการเป็นไปอย่างนี้ อัปนาย่อมเกิดโดยนัยอันเป็นไปแล้วอย่างนี้ เพราะฉะนั้น ฟังยังมนสิการโกศลตามที่กล่าวแล้วให้ถึงพร้อม. คืออย่างไร ? คือว่า เมื่อมนสิการอัปนากรรมฐานนี้อยู่ ก็ย่อมบรรลุอัปนาได้ ครั้งแรกที่ เดียวอัปนายังไม่ปรากฏก่อน จริงอยู่ จิตที่เคยเจริญกรรมฐานมาแล้วใน สังสารวัฏอันหาที่สุดมิได้ ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ต่าง ๆ มีอยู่ ครั้นเมื่อเธอรำพึง ว่า เกสา โดยทำนองแห่งกระแสการสาชยายดำเนินไปตั้งอยู่ที่ มตุลลुक และสักว่ารำพึงว่า มตุลลुक โดยกระแสแห่งการสาชยายดำเนินไปตั้งอยู่ที่

เกสา ก็เมื่อมนสิการซ้ำ ๆ อยู่ โภทฐาสนั้น ๆ ย่อมปรากฏ สติก็ตั้งมั่น ดำรงอยู่เป็นไป. ด้วยเหตุนี้ โภทฐาสนั้น ๆ ปรากฏยิ่งกว่า พึงทำความเพียร ในโภทฐาสนั้น ๆ โดยทวิคุณแล้วจะพึงบรรลुอัปนา. จำเดิมแต่กาลที่บรรลु อัปนาแล้วอย่างนี้ เธอย่อมบรรลुอัปนาในโภทฐาสนั้นที่เหลือได้โดยไม่ลำบากเลย. ในข้อนี้ พึงทราบความอุปมาเหมือนลิงในป่าตาล แล.

อีกอย่างหนึ่ง ในข้อนี้ พึงทราบการประกอบความเมื่อยังนี้ว่า ลิงอาศัยอยู่ในป่าตาล ๓๒ ต้น. นายพรานต้องการจะจับลิงนั้น จึงยืนอยู่ใกล้ ต้นตาล ฯลฯ ในที่สุดได้กระทำเสียงขับไล่. ลิงผู้มีมานชาติ (มีชาติแห่งสัตว์ มีมานะ คือการถือตัว) โลดไปสู่ตาลต้นนั้น ๆ แล้วหยุดอยู่ที่ตาลต้นสุดท้าย. นายพรานไปในที่มั่นแล้วได้ทำเสียงขับไล่. ลิงจึงไปหยุดอยู่ที่ตาลต้นแรกนั้น นั้นแหละ. ลิงนั้นถูกนายพรานติดตามจับอยู่บ่อย ๆ เหน็ดเหนื่อยอยู่ ก็หยุด อยู่ที่ตาลต้นนั้น ๆ นั้นแหละ ในกาลที่นายพรานทำเสียงขับไล่ ๆ มันจึงจะลุก ขึ้นไป. เมื่อมันเหน็ดเหนื่อยมากก็จะยึดยอดใบตาลของต้นตาลต้นหนึ่งไว้แน่น แม้ถูกนายพรานยิงด้วยธนูจับมาก็ไม่หนีไป. ในข้อนี้ โภทฐาสนั้น ๓๒ เปรียบ เหมือนตาล ๓๒ ต้น. จิต (ของพระโยคาวจร) เปรียบเหมือนลิง.

พระโยคาวจร เปรียบเหมือนนายพราน. การที่พระโยคาวจรมีจิตเคย อบรมแล้วในสังสารวัฏอันหาที่สุดมิได้ และในอารมณ์ต่าง ๆ พอเธอรำพึงว่า เกสา โดยทำนองแห่งกระแสการสาธยายไปตั้งอยู่ที่ มตฺถลฺลํ เปรียบ- เหมือน กาลที่ลิงผู้มีมานชาติในขณะที่ถูกนายพรานยืนอยู่ใกล้ต้นตาลทำเสียง ขับไล่ จึงหนีไปหยุดอยู่ที่ตาลต้นสุดท้าย. การที่พระโยคาวจรเพียงรำพึงว่า มตฺถลฺลํ โดยทำนองแห่งกระแสการสาธยายมาหยุดอยู่ที่ เกสา เปรียบเหมือน กาลที่ลิงอยู่ที่ตาลต้นสุดท้าย เมื่อถูกนายพรานทำเสียงขับไล่ ก็กลับมาในที่สุด

แห่งตาลข้างนี้. การที่พระโยคาวจรมนสิการซ้ำ ๆ อยู่ เมื่อโกฏฐาสนั้น ๆ ปรากฏอยู่ สติก็จะตั้งมั่น ดำรงอยู่เป็นไป เปรียบเหมือน กาลที่ถึงนั้นอุกนายพรานติดตามอยู่บ่อย ๆ เหน็ดเหนื่อยอยู่ จึงลุกขึ้นไปในขณะที่อุกนายพรานจับไล่ ๆ. การที่โกฏฐาสไคปรากฏยิ่งกว่า (ชัดกว่า) แล้วจึงทำมนสิการในโกฏฐาสนั้นให้ทวีคูณไปจนบรรลุอัปนา เปรียบเหมือน กาลที่ถึงแม้อุกนายพรานยังด้วยธนูจับตัวมาก็ไม่หนีไป ฉะนั้น. ในโกฏฐาสนั้น จำเดิมแต่บรรลุอัปนาแล้ว จักบรรลุอัปนาในโกฏฐาสนั้นที่เหลือได้โดยไม่ลำบากเลย. เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรพึงรำพึงว่า **ปฏิกูล ปฏิกูล** บ่อย ๆ พึงนำปฏิกูลมาตริกบ่อย ๆ เมื่อทำอยู่อย่างนี้ นามขันธ ๔ ย่อมมีอารมณ์ปฏิกูลก็จะบรรลุอัปนาได้. คำทั้งปวงที่ว่า ปุพภาคจิตทั้งหลาย มีวิตก วิจารณ์ กล่าวคือ บริกรรม และอุปจาระ เป็นต้น เช่นกับคำที่กล่าวแล้วในหลังนั้นแหละ. แต่ว่าเมื่อมนสิการโกฏฐาสนั้น ปฐมณานหนึ่งเท่านั้นย่อมเกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยเฉพาะแต่ละโกฏฐาส ปฐมณาน ๓๒ ย่อมเกิดขึ้น.

คำว่า **โส ตํ นิमित्तํ** ได้แก่ ภิกษุ นั้น... ซึ่งนิमितแห่งกรรมฐานนั้น. คำว่า **อาเสวติ** คือ ย่อมเสพ ย่อมคบ. คำว่า **ภาเวติ** คือ ย่อมเจริญ. คำว่า **พหุลีโร** คือ กระทำบ่อย ๆ. คำว่า **สุวาทุณฺณํ ววตฺถเปติ** คือ กระทำกำหนดให้ดี. ข้อว่า **พหิทฺธา กายเ จิตฺตํ อุปลํ หฺรติ** (แปลว่า ย่อมน้อมจิตไปในกายภายนอก) อธิบายว่า ครั้นกระทำอย่างนี้แล้ว ย่อมน้อมคือยอมให้จิตไป ย่อมส่งจิตของตนไปในกายของผู้อื่นอันเป็นไปภายนอก

คำว่า **อตุณฺณสฺส กายเ** คือ มีอยู่ในกายของผู้นั้น. ข้อว่า **อชฺฌตฺต-พหิทฺธา กายเ จิตฺตํ อุปลํ หฺรติ** (แปลว่า ย่อมน้อมจิตไปในกายทั้งภายในและภายนอก) อธิบายว่า ย่อมน้อมจิตไปในกายของตนตามกาลสมควร น้อมจิตไปในกายของผู้อื่นตามกาลสมควร.

คำว่า **อตุลิกาย** (มีอยู่ในกาย) นี้ ท่านไม่ประสงค์เอากาย
ของคุณและกายของผู้อื่นโดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
ตรัสว่า **มีอยู่ในกายนี้**. ก็ในข้ออื่น เมื่อพระโยคาวจรทำบริกรรมว่า **ปฏิกูล**
ในสรีระอันมีอยู่ของคุณ อปฺปนาก็ดี อุปจาระก็ดี ย่อมเกิดขึ้น เมื่อทำบริกรรม
ว่า **ปฏิกูล** ในสรีระอันมีอยู่ของผู้อื่น อปฺปนาย่อมไม่เกิด อุปจาระก็ไม่เกิด.
ถามว่า ก็ปฏิกูลแม้ทั้งสองย่อมเกิดในอสุภ ๑๐ มิใช่หรือ? **ตอบว่า** ใช่
เพราะอสุภ ๑๐ เหล่านั้นดำรงอยู่ในฝ่ายอนุปาทินนกสังขาร ฉะนั้น อปฺปนาก็ดี
อุปจาระก็ดี จึงเกิดขึ้นได้ในอสุภ ๑๐ เหล่านั้น ส่วนปฏิกูลในสรีระของผู้อื่นนี้
ตั้งอยู่ในฝ่ายอนุปาทินนกสังขาร ด้วยเหตุนี้แหละ อปฺปนาและอุปจาระแม้
ทั้งสอง จึงไม่เกิดในที่นั้น. **กวีปัสสนา** กล่าวคือ การตามเห็นอสุภ ฟังทราบ
ว่า เป็นภาวนา. **ถามว่า** ในข้อนี้ ท่านเรียกว่าอะไร. **ตอบว่า** ท่านเรียก
ว่า **สมถวิปัสสนา**. บัดนี้ ฟังทราบปกิณณะที่ทั่วไปแก่การมนสิการทั้งปวง
ในที่นี้ ต่อไป.

ว่าโดยนิमितเป็นต้น

จริงอยู่ การวินิจฉัยผมเป็นต้นเหล่านั้น ฟังทราบ โดยนิमित โดย
ลักษณะ โดยธาตุ โดยสุญญตะ และ โดยขันธ เป็นต้น.

ในข้อเหล่านั้น ข้อว่า โดยนิमित คือ พระโยคาวจร ย่อมกำหนด
อาการ ๓๒ โดยโกฏฐาส ด้วยสามารถแห่งนิमित ๑๖๐ มีอยู่ในอาการ ๒๓ คือ
ผม มีนิमित ๕ ได้แก่ วัณณนิमित สันฐานนิमित ทิสานนิमित โอภาสนิमित และ
ปริเฉทนิमित. แม้นในชนเป็นต้น ก็นัยนี้นั้นแหละ (๓๒ * ๕ = ๑๖๐).

ข้อว่า **โดยลักษณะ** คือ พระโยคาวจร ย่อมมนสิการอาการ ๓๒
โดยลักษณะด้วยสามารถแห่งลักษณะ ๑๒๘ ในอาการ ๓๒ คือ ผม มีลักษณะ

๔ ได้แก่ **ถุขตตลกฺขณ** (มีความแข็งเป็นลักษณะ) **อาพนุชนลกฺขณ** (มีการเกาะกุมเป็นลักษณะ) **อุณหตตตลกฺขณ** (มีความร้อนเป็นลักษณะ) **วิตุถมฺภนลกฺขณ** (มีการขยายตัวเป็นลักษณะ) แม้นในชนเป็นต้น ก็นัยนี้นั้นแหละ (๓๒ * ๔ = ๑๒๘).

ชื่อว่า **โดยธาตุ** คือ พระโยคาวจร ย่อมกำหนดอาการ ๓๒ โดยธาตุ ด้วยสามารถแห่งธาตุ ๑๒๘ ในอาการ ๓๒ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษนี้ มีธาตุ ๔ ดังนี้** ผมมีธาตุ ๔ คือ ความแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ความเกาะกุมเป็นอาโปธาตุ ความร้อนเป็นเตโชธาตุ ความขยายตัวเป็นวาโยธาตุ. แม้นในชนเป็นต้น ก็นัยนี้นั้นแหละ (๓๒ * ๔ = ๑๒๘).

ชื่อว่า **โดยสัญญาตตะ** คือ พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นอาการ ๓๒ ด้วยสามารถแห่งสัญญาตตะ ๙๖ ในอาการ ๓๒ คือ ผม มีสัญญาตตะ ๓ ก่อน คือ **อตุตฺตสุตฺตมฺภตา** (ว่างจากตน) **อตุตฺตนิยสุตฺตมฺภตา** (ว่างจากสิ่งที่ตนเป็นของตน) **นิจฺจกฺวาสุตฺตมฺภตา** (ว่างจากความเป็นของเที่ยง) เพราะอรรถว่า ผมทั้งหลาย ว่างจากตน หรือจากสิ่งที่ตนเป็นของตน ...จากความแน่นอน...จากความมั่นคง... จากความเที่ยง... จากธรรมที่ไม่เปลี่ยนแปลง. แม้นในชนเป็นต้น ก็นัยนี้นั้นแหละ (๓๒ * ๓ = ๙๖).

ชื่อว่า **โดยขันธเป็นต้น** พึงทราบวินิจฉัยในข้อนี้ โดยนัยว่า เมื่อพระโยคาวจรกำหนดอาการ ๓๒ ด้วยสามารถแห่งขันธเป็นอาทิ ในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น คือว่า ผมทั้งหลายเป็นขันธเท่าไร เป็นอายตนะเท่าไร เป็นธาตุเท่าไร เป็นสัจจะเท่าไร และเป็นสติปัญญาเท่าไร เป็นต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงกายานุปัสสนาโดยพิสดาร ๓ อย่าง โดยแยกเป็นกายภายในเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงปรารภคำว่า **อนุปสุติ**

เป็นต้น เพื่อจะแจกบทว่า กายานุปสฺสตี วิหริติ อาตปิ สมฺปชานโน เป็น
ต้น ออกไป.

ในข้อนั้น เพื่อแสดงอนุปัสสนา ที่ชื่อว่า กายานุปสฺสตี นั้น
จึงตรัสว่า "ในบทเหล่านั้น การพิจารณาเนื่อง ๆ (อนุปัสสนา) เป็นไฉน
ปัญญาใด ปชานนา" เป็นอาทิ แม้นในคำทั้งหลายมี อาตปิ เป็นต้นก็นัยนี้
นั้นแหละ. คำว่า ปัญญา ปชานนา ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถา
แห่งจิตตูปปาตกัณฑ์ แล.

คำทั้งปวงว่า อุเปโต (ผู้เข้าไปถึงแล้ว) เป็นต้น เป็นไวพจน์ของ
กันและกัน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อุเปโต ด้วยสามารถแห่งอาเสวนะ (การ
ช่องเสพ) ชื่อว่า สมฺเปโต (เข้าไปถึงแล้วด้วยดี) เพราะเข้าถึงด้วยดี ด้วย
สามารถแห่งภาวนา. แม้นคำเป็นคู่ ๆ กันว่า อุปาคโต (ผู้เข้ามาถึงแล้ว) สม-
ปาคโต (ผู้เข้ามาถึงแล้วด้วยดี) อุปปนฺโน (ผู้เข้าถึงแล้ว) สมฺปนฺโน
(ผู้เข้าถึงแล้วด้วยดี) ก็นัยนี้เหมือนกัน. แต่ในที่นี้ ฟังทราบการเชื่อมความ
อย่างนี้ว่า ก็ชื่อว่า ผู้ประกอบแล้ว เพราะสามารถกระทำให้มาก. แม้น
คำว่า ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้วด้วยความเพียร เป็นต้น ก็นัยนี้.

ในบทว่า วิหริติ (อยู่) พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อแสดงโดย
เทศนาปุคคลาธิฐาน จึงตรัสคำว่า อิริยติ (พระพุดติเป็นไปอยู่) เป็นต้น
โดยไม่ทำคำถามว่า บรรดาเหล่านั้น วิหารเป็นไฉน. เนื้อความแห่งคำนั้น
ชื่อว่า อิริยติ เพราะความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง
ในอิริยาบถ ๔. ชื่อว่า วตฺตติ (เป็นไปอยู่) เพราะเป็นไปด้วยเกวียน คือ
กาย ซึ่งเป็นไปด้วยอิริยาบถ ๔ เหล่านั้น. ชื่อว่า ปาเลติ (รักษาอยู่) เพราะ
การกำจัดอิริยาบถหนึ่งอันเป็นทุกข์ ด้วยอิริยาบถอื่นแล้วรักษาสรณะไว้ด้วยความ

เป็นผู้ดำรงอยู่ยั่งยืน. ชื่อว่า ยาศติ (ให้เป็นไปอยู่) เพราะไม่ดำรงอยู่ใน อริยาบถเดียว คือเป็นไปด้วยอริยาบถทั้งปวง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ยาศติ เพราะยังภavnัน ๆ ให้เป็นไปด้วยอริยาบถนั้น ๆ. ชื่อว่า จรติ (เที่ยวไปอยู่) เพราะให้ร่างกายเป็นไปได้ตลอดกาลนาน. ชื่อว่า วิหริติ (อยู่) เพราะเปลี่ยน อริยาบถด้วยอริยาบถแล้วนำชีวิตไป.

ชื่อว่า กายนั่นเอง ชื่อว่า โลก ความว่า ภิกษุมีปรกติดตามเห็น กายในกายโดยอยู่ กายนั่นนั่นแหละ ชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าเสื่อม สลายไป แต่เพราะอภิขมาโทมนัส อันบุคคลใดละได้ในกาย บุคคลนั้น ชื่อว่า ย่อมละได้แม้ในเวทนาเป็นต้นนั่นแหละ ฉะนั้น แม้อุปาทานจันท์ ๕ ก็ชื่อว่า โลก.

พึงทราบวินิจฉัย แม้ในคำว่า สนฺตา เป็นต้น (อภิขมาโทมนัสดังกล่าวนี้) ชื่อว่า สนฺตา (สงบ) เพราะความสงบแล้วด้วยสามารถแห่งนิโรธ. ชื่อว่า สมิตา (ระงับ) เพราะระงับแล้วด้วยภavnานา. ชื่อว่า รูปสนฺตา (เข้าไปสงบ) เพราะความสงบโดยความไม่มีต่อไปแห่งการกำหนดรู้ซึ่งวัตถุ (วัตถุ สัจจะ). ชื่อว่า อัสดงคต (ดับไป) เพราะถึงแล้วซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้ กล่าวคือ นิโรธ. ชื่อว่า อพฺกตฺตงฺคต (ดับไปอย่างราบคาบ) เพราะถึงการดับอย่างขจรยั้ง เหตุที่กำจัดความเกิดบ่อย ๆ เสียได้. คำว่า อปฺปิตา คือ ถูกทำให้พินาศไป คือ ไม่มีต่อไป. คำว่า พุยฺยปฺปิตา คือ ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี คือ ไม่มีเลย. ชื่อว่า โสลิตา (ถูกทำให้เหือดแห้ง) เพราะความให้เหือดแห้งแล้วอย่างนี้ คือ มิให้มีอาสวะเกิดขึ้นอีกในภายหลัง. ชื่อว่า วิโสลิตา (ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี) เพราะเหือดแห้งด้วยดี คือถูกทำให้แห้งแล้ว. ชื่อว่า พุยนฺตฺกต (ถูกทำให้มีที่สุดไปปราศแล้ว) เพราะทำให้ปราศจากไป.

อนึ่ง ในอธิการนี้ การบริหารกายของผู้ปฏิบัติกรรมฐาน โดยการอยู่ด้วยกรรมฐาน ฟังทราบด้วย อนุปัสสนา, สัมมปธาน ฟังทราบด้วยอาตาปะ (ความเพียรเผากิเลส), อุบายเป็นเครื่องบริหารกรรมฐาน ฟังทราบด้วยสติสัมปชัญญะ ผู้มีสมณะอันได้แล้ว ฟังทราบด้วยสติ หรือด้วยสามารถแห่งกายานุปัสสนา, วิปัสสนา ฟังทราบ ด้วยสัมปชัญญะ. และฟังทราบว่า ผลแห่งภavana พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ด้วยการกำจัดอกิขมาโทมนัส ฉะนี้แล.

อรรถกถากายานุปัสสนานิทเทศ จบ

อรรถกถาเวทนานุปัสสนานิทเทศ

แม้ในเวทนานุปัสสนานิทเทศ ฟังทราบเช่นเดียวกับคำที่กล่าวแล้วใน หนหลัง โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ก็ในข้อว่า สุข เวทน เวทยมาโน เป็นต้น คำว่า สุข เวทน อธิบายว่า เมื่อเสวยสุขเวทนาอันเป็นไปทางกาย หรือทางจิต ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา ดังนี้. ในข้อนี้เปรียบเหมือน ทารกทั้งหลาย แม้ยังนอนหงายอยู่ในเวลาที่ค่อมน้ำนม เป็นต้น เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็ย่อมรู้ว่า เราเสวยสุขเวทนา ก็จริง ถึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็มีได้ ตรัสหมายเอาความรู้เช่นนั้น. ด้วยว่า ความรู้เช่นนั้น ย่อมไม่ละสัจตูปัลลธิ (คือ ความเห็นว่าเป็นสัตว์) ย่อมไม่เพิกถอนสัตตัตถัญญา (คือความสำคัญ ว่าเป็นสัตว์) ทั้งมิใช่กรรมฐาน หรือมิใช่การเจริญสติปัญญา. แต่ความรู้ของ ภิกษุนี้ ย่อมละสัจตูปัลลธิ ย่อมเพิกถอนสัตตัตถัญญา ทั้งเป็นกรรมฐานด้วย เป็นการเจริญสติปัญญาด้วย. เพราะว่า ข้อนี้ ท่านกล่าวหมายเอาการเสวย

คือ ความรู้สึกอย่างนี้ว่า ใครเสวยเวทนา เวทนาของใคร เวทนามี
อะไรเป็นเหตุ ดังนี้.

ในปัญหาเหล่านั้น ชื่อว่าใครเสวยเวทนา ความว่าใคร ๆ คือ สัตว์
หรือว่าบุคคลยอมเสวยเวทนาหามิได้. ชื่อว่า เวทนาของใคร ความว่า มิใช่
เวทนาของใคร ๆ ไม่ว่าจะสัตว์ หรือบุคคล. ชื่อว่า เวทนามีอะไรเป็น
เหตุ ความว่า ก็เวทนานั้นแล มีวัตถุเป็นอารมณ์. เพราะฉะนั้น บุคคลนั้น
ทราบชัดอย่างนี้ว่า เวทนาเที่ยว อันเขายอมเสวย เพราะทำวัตถุแห่งสุขเป็น
ต้นนั้นๆ ให้เป็นอารมณ์ แต่เพราะถือเอาความเป็นไปแห่งเวทนานั้น ก็ยอมเป็น
เพียงโวหารว่า เราเสวยเวทนา ดังนี้ ครั้นทำวัตถุให้เป็นอารมณ์อย่างนี้แล้ว
เมื่อกำหนดว่า เราเสวยเวทนา ดังนี้ พึงทราบว่าเขาผู้นั้นยอมทราบชัดว่า
เราเสวยสุขเวทนาอยู่ ดังนี้. เหมือนพระเถระรูปใดรูปหนึ่ง ในจิตตลบบรรพต.

ได้ยินว่า พระเถระ ในเวลาที่ท่านไม่สบาย นอนร้องครวญครางอยู่
เพราะเวทนาท้าว พลิกกลับไปมา ภิกษุหนุ่มองค์หนึ่งมาถามท่านว่า ท่าน
ขอรับ ท่านเจ็บปวดตรงไหน. พระเถระตอบว่า ผู้มีอายุ ขึ้นชื่อว่า
ที่เป็นที่เจ็บปวดอันเป็นส่วนตรงไหน ไม่มี เราเสวยเวทนา เพราะทำ
วัตถุให้เป็นอารมณ์อย่างนี้. ภิกษุหนุ่มจึงเรียนท่านว่า จำเดิมแต่กาลที่ท่าน
ทราบอย่างนี้ การอดกลั้นไม่ควรหรือขอรับ. พระเถระกล่าวว่า เราจะอด
กลั้น. ภิกษุหนุ่ม จึงกล่าวว่า การอดกลั้นเป็นการดี. พระเถระอดกลั้นแล้ว
ลมแผ่ไปจนถึงหัวใจ ได้ทำลำไส้ให้เป็นก้อนแก่ท่านบนเตียงนอน. พระเถระให้
ภิกษุหนุ่มดู แล้วกล่าวว่า ผู้มีอายุ อดกลั้นขนาดนี้ ควรหรือยัง. ภิกษุ
หนุ่มได้เป็นผู้หนึ่ง. พระเถระประกอบวิริยสมาธิแล้วบรรลุพระอรหัตพร้อมด้วย
ปฏิสัมภิตา เป็นพระอรหันต์ผู้สมลลิตี (ผู้มีที่สุดเสมอกัน คือการสิ้นชีวิตพร้อม
กับการบรรลุพระอรหัต) ปรีนิพพานแล้ว.

ก็ สุขเวทนา นั้นใด ทุกขเวทนา ฯลฯ เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ไม่มีอามิส ก็รู้ซ้คว้า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ฉะนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสรูปกรรมฐานแล้ว เมื่อจะตรัสอรูปรูปกรรมฐานอย่างนี้ จึงตรัสด้วยสามารถแห่งเวทนา.

จริงอยู่ กรรมฐานมี ๒ คือ **รูปกรรมฐาน** และ **อรูปรูปกรรมฐาน**. กรรมฐานนั้นนั่นแหละ ตรัสว่า **รูปปริคฺคโห** (คือ การกำหนดรูป) บ้าง **อรูปรปริคฺคโห** (คือ การกำหนดอรูปร) บ้าง. ในกรรมฐาน ๒ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสรูปกรรมฐานจึง ตรัสการกำหนดธาตุ ๔ ด้วยสามารถแห่งมนสิการโดยสังเขปบ้าง โดยพิสดารบ้าง. การมนสิการแม้ทั้ง ๒ นั้น ข้าพเจ้าก็แสดงไว้โดยอาการทั้งปวง ในวิสุทธิมรรคนั้นแหละ. พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อตรัสอรูปรูปกรรมฐาน ย่อมตรัสด้วยสามารถแห่งเวทนาโดยมาก.

อนึ่งความถึอมั่นในอรูปรูปกรรมฐาน มี ๓ อย่าง คือ **ด้วยสามารถแห่งผัสสะ ๑ ด้วยสามารถแห่งเวทนา ๑ และด้วยสามารถแห่งจิต ๑** คืออย่างไร? คือว่า ก็เมื่อพระโยคาวจรกำหนดรูปกรรมฐานโดยสังเขป หรือโดยพิสดาร การที่จิตและเจตสิกตกไปในอารมณ์ครั้งแรกนั้น ผัสสะอันกระทบซึ่งอารมณ์นั้นก็เกิดขึ้น ปราภฏแก่พระโยคาวจรบางรูป. พระโยคาวจรทั้งหลาย ย่อมเสวยอารมณ์นั้น เวทนาเมื่อเกิดขึ้นก็ย่อมปราภฏแก่พระโยคาวจรบางรูป. วิญญูณ อันเกิดขึ้นกำหนดรู้อารมณ์นั้นอยู่ ก็ย่อมปราภฏแก่พระโยคาวจรบางรูป.

ในความถึอมั่น ๓ อย่างนั้น **ผัสสะย่อมปราภฏแก่ภิกษุใด แม้ภิกษุนั้น** ย่อมกำหนดธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นทีเดียวว่า มิใช่ผัสสะอย่างเดียวเท่านั้นย่อมเกิดขึ้น แม้เวทนาอันเสวยอยู่ซึ่งอารมณ์นั้นแหละ ก็เกิดขึ้นพร้อมด้วย

ผัสสะนั้น แม้สัญญาอันจำซึ่งอารมณ์นั้น แม้เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์นั้น แม้
วิญญาณอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์นั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นด้วยผัสสะนั้น ดังนี้ เวทนาย่อม
ปรากฏแก่ภิกษุใด แม้ภิกษุนั้น ก็ย่อมกำหนดธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น
นั้นแหละว่า มิใช่เวทนาอย่างเดียวกันเท่านั้นเกิดขึ้น แม้ผัสสะอันกระทบอยู่ซึ่ง
อารมณ์นั้นนั้นแหละย่อมเกิดขึ้นกับเวทนานั้น แม้สัญญาอันจำซึ่งอารมณ์
นั้น แม้เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์นั้น แม้วิญญาณอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์นั้น ก็ย่อม
เกิดขึ้นกับเวทนานั้น ดังนี้. วิญญาณย่อมปรากฏแก่ภิกษุใด แม้ภิกษุนั้นก็
ย่อมกำหนดธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นนั้นแหละว่า มิใช่วิญญาณอย่างเดียวกัน
เท่านั้นเกิดขึ้น แม้ผัสสะอันกระทบอยู่ซึ่งอารมณ์นั้นนั้นแหละ ย่อมเกิดขึ้นกับ
วิญญาณนั้น แม้เวทนาอันเสวยอยู่ซึ่งอารมณ์นั้น แม้สัญญาอันจำซึ่งอารมณ์
นั้น แม้เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์นั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นกับวิญญาณนั้น ดังนี้.

เมื่อภิกษุนั้นใคร่ครวญอยู่ว่า ธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นเหล่านี้
อาศัยอะไร ดังนี้ เธอย่อมทราบชัดว่า อาศัยวัตถุ ขึ้นชื่อว่า วัตถุ ก็คือ
กรชกย ท่านกล่าวหมายเอาวัตถุคือกรชกยในที่นี้ไว้ว่า ก็แล วิญญาณของเรา
อาศัยในกรชกยนี้เกี่ยวเนื่องในกรชกยนี้ ดังนี้ เมื่อว่าโดยอรรถ กรชกยนั้นคือ
มหาภูตรูป และอุปาทารูปทั้งหลาย. ในข้อนี้ พระโยคาวจร ย่อมเห็นนามรูปนั้น
แหละอย่างนี้ว่า วัตถุเป็นรูปธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น เป็นนามดังนี้.
รูปในที่นี้ก็คือรูปขันธ์ นามก็คือรูปขันธ์ ๔ เพราะฉะนั้น นามรูป จึงเป็น
เพียงขันธ์ ๕ เพราะว่า ขันธ์ ๕ นอกจากนามรูป หรือว่า นามรูป นอกจาก
ขันธ์ ๕ ย่อมไม่มี. ภิกษุนั้น ใคร่ครวญอยู่ว่า ขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น มีอะไร
เป็นเหตุ ดังนี้ ย่อมเห็นว่า มีอวิชาเป็นต้น เป็นเหตุ ในลำดับนั้น จึงยก
ขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ด้วยสามารถแห่งนามรูป พร้อมด้วยปัจจัยว่า นี้เป็นปัจจัย

นี่เป็นปัจจุปัตถัน (คือ ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย) สัตว์หรือว่าบุคคลอื่นไม่มี มีแต่เพียงกองแห่งสังขารล้วนๆ เท่านั้น ดังนี้ พิจารณาเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยลำดับแห่งวิปัสสนา เทียวไปอยู่. หวังอยู่ซึ่งการแทงตลอดว่า ในวันนี้ ในวันนี้ ดังนี้ ก็หรือว่า เธอได้อุตฺตปฺปายะ ปุคคตฺตปฺปายะ โภชน- สฺตปฺปายะ และธมฺมัสสวนสฺตปฺปายะ ในวันเช่นนั้นแล้ว นั่งโดยบัลลังก์เดียวกันนั้น แหละ ยังวิปัสสนาให้ถึงที่สุดแล้วดำรงอยู่ในพระอรหัต. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสธรรมฐานแก่ชนแม่ทั้ง ๓ เหล่านั้น จนถึงพระอรหัต ด้วยประการฉะนี้.

ก็แล ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสอรุปรกรรมฐาน ก็ตรัสไว้ ด้วยสามารถแห่งเวทนา. จริงอยู่ อรุปรกรรมฐานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอยู่ ด้วยสามารถแห่งผัสสะหรือด้วยสามารถแห่งวิญญาณ ย่อมไม่ปรากฏ คล้ายกับความ มีดี เพราะกรรมฐานนั้น ย่อมปรากฏด้วยสามารถแห่งเวทนา. ถามว่า เพราะ เหตุไร ? ตอบว่า เพราะความเกิดขึ้นแห่งเวทนาทั้งหลาย ย่อมปรากฏ เพราะ ความเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งหลายปรากฏอยู่ คือในกาลใด สุข เวทนาเกิดขึ้น ทำให้สรีระทั้งสี่นกระเพื่อมอยู่ สั่นไหวอยู่ ซาบซ่านแผ่ไปอยู่ เป็นราวกะให้เกี่ยวกินเนยใสอันชำระแล้วตั้งร้อยครั้ง ราวกะให้ดับอยู่ซึ่งความ เปรี้ยวร้อนด้วยน้ำตั้งพันหม้อ ย่อมให้เปล่งวาจาว่า สุขหนอ สุขหนอ ดังนี้. ใน กาลใด ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ก็ทำให้สรีระทั้งสี่นกระเพื่อมอยู่ สั่นไหวอยู่ ซาบ ซ่านแผ่ไปอยู่ เป็นราวกะเข้าไปสู่กระเบื้องที่ร้อน ราวกะราดอยู่ด้วยน้ำทองแดง ที่ละลายแล้ว ราวกะกำคอบเพลิงไม้ที่ใส่เข้าไปในหญ้าและต้นไม้อายุที่แห้งใน ป่า ทำให้บ่นเพื่อรำพันอยู่ว่า ทุกข์จริง ทุกข์จริง ดังนี้. ความเกิดขึ้นแห่ง สุขเวทนา และทุกขเวทนา ย่อมปรากฏ ดังพรรณนามาฉะนี้.

ส่วนอุทกขมสุขเวทนา ซึ่งแจ่มให้เห็นได้โดยยาก ไม่แจ่มแจ้งดังความ
มืด. แต่ย่อมปรากฏแก่ผู้เอาโดยนัยว่า อุทกขมสุขเวทนานั้น เป็นอาการ
ปานกลาง ด้วยสามารถแห่งการปฏิเสธความยินดีและยินร้าย เพราะความสุข
และความทุกข์ปราศจากไป. เปรียบเหมือน นายพรานเนื้อ ตามรอยเท้าเนื้อตัว
ที่หนีขึ้นไปบนระหวางแผ่นหิน ในเวลาอื่นพบรอยเท้าเนื้อที่ฝั่งนี้ของแผ่นหิน
แม้ไม่เห็นรอยเท้าในท่ามกลาง ก็จะทราบได้โดยนัยว่า เนื้อนี้ ขึ้นมาจากที่ตรงนี้
ลงมาจากที่ตรงโน้น ในท่ามกลาง มันจักไปบนแผ่นหินโดยประเทศตรงนี้
ฉันทใด ข้อนี้ก็ฉันทนั้น เพราะว่า ความเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนาย่อมปรากฏ เป็น
ราวกะว่า รอยเท้าในที่ที่เป็นที่ขึ้นไป ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์เวทนา ย่อมปรากฏ
เป็นราวกะว่า รอยเท้าในที่ที่เป็นที่ก้าวลง อุทกขมสุขเวทนานี้ ย่อมปรากฏ
แก่ผู้ถือเอาโดยนัยว่า อุทกขมสุขเวทนา เป็นอาการปานกลาง ด้วยสามารถแห่ง
การปฏิเสธความยินดีและยินร้าย ในเพราะการปราศจากสุขและทุกข์เวทนา
ราวกะการถือเอาโดยนัยว่า เนื้อที่ขึ้นไปบนแผ่นหินตรงนี้ ลงไปตรงโน้น ใน
ท่ามกลางมันจะเดินไปตรงนี้ ฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสรูปรูปกรรมฐานก่อนแล้ว เมื่อจะตรัสรูปรู
ปกรรมฐานในภายหลังอย่างนี้ จึงทรงยกย้ายเปลี่ยนไปแสดงด้วยสามารถแห่งเวทนา
ก็พระองค์ทรงแสดงอย่างนี้ ในสติปัญฐานวิภังค์น้ออย่างเดียวเท่านั้น หามิได้ ทรง
แสดงรูปกรรมฐานก่อนแล้ว ทรงแสดงอรูปกรรมฐานยกย้ายไปด้วยสามารถแห่ง
เวทนาในภายหลัง ในสูตรทั้งหลายเป็นอนก คือ ในทีฆนิกาย มีมหานิทาน
สูตร สักกปัญหสูตร มหาสติปัญฐานสูตร ในมัชฌิมนิกาย มีสติปัญฐานสูตร
จุลลัตถมหาสังขยสูตร มหาตถมหาสังขยสูตร จุลลเวทลลสูตร รัฏฐपालสูตร

มาคันทียสูตร ธาตุวิภังค์ อาเนญชสัปปายสูตร ในสังยุตตนิกาย มีจุลลนิทานสูตร รุกโขปมสูตร ปริวิมังสนสูตร สกทเวทนาสังยุตตสูตรทั้งหลาย. ก็ในสติปัญญา วิภังค์แม่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรูปรูปกรรมฐานก่อน แล้วทรงยกย้ายแสดง อรูปกรรมฐาน ด้วยสามารถแห่งเวทนาในภายหลังเช่นในสูตรเหล่านั้น ๆ แล.

ในคำว่า เมื่อเสวยสุขเวทนา เป็นต้นนั้น พึงทราบปริยายแห่งการ รู้อีกอย่างหนึ่ง ดังต่อไปนี้. ชื่อว่า ก็รู้ชัดว่าเราเสวยสุขเวทนา อธิบายว่า ภิกษุหนึ่งเสวยอยู่ซึ่งสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยอยู่ซึ่งสุขเวทนา เพราะ ความไม่มีทุกข์เวทนาในขณะที่แห่งสุขเวทนา ด้วยเหตุนี้ ในข้อนี้ เขาผู้นั้น ย่อมทราบในที่นี้ว่า เพราะทุกข์เวทนาอันใดเคยมีมาก่อน บัดนี้ ทุกข์เวทนา อันนั้นมิได้มี และเพราะไม่มีเวทนาอื่นจากสุขเวทนานี้ จึงชื่อว่าเวทนา จึงเป็นสิ่งไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ดังนี้. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนอภิกขเวสนะ ในสมัยใด เสวยสุขเวทนา สมัยนั้น ไม่เสวยทุกข์เวทนา ไม่เสวยอทุกข์มสุขเวทนา สมัยนั้นย่อมเสวยแต่สุขเวทนาเท่านั้น คุณก่อนอภิกขเวสนะ ในสมัยใด เสวยทุกข์เวทนา ฯลฯ เสวยอทุกข์มสุขเวทนา สมัยนั้น ไม่เสวยสุขเวทนา ไม่ เสวยทุกข์เวทนา สมัยนั้น ย่อมเสวยอทุกข์มสุขเวทนาเท่านั้น คุณก่อนอภิกขเวสนะ แม้สุขเวทนาแล ก็ไม่เที่ยง อันปัจจุปัจปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันเกิดขึ้น มีความ ลึกลงไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา แม้ทุกข์เวทนาแล ฯลฯ คุณก่อนอภิกขเวสนะ แม้ อทุกข์มสุขเวทนาแล ก็ไม่เที่ยง มีปัจจุปัจปรุงแต่งแล้ว ฯลฯ มีความดับไปเป็น ธรรมดา คุณก่อนอภิกขเวสนะ อริยสาวกดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อ หน่ายในเวทนาอันเป็นสุขบ้าง ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นทุกข์บ้าง ย่อม

เปื้อน่ายในเวทนาอันเป็นอกุทขมสุขบ้าง เมื่อเปื้อน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมรู้ชัดว่า เราหลุดพ้นแล้ว เธอย่อมทราบชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่พึงทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก ดังนี้.

ในคำว่า หรือเมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิสเป็นต้น พึงทราบวาทะคติโสมนัสเวทนา ๖ ที่อาศัยอามิส คือ กามคุณ ๕ ชื่อว่า สุขเวทนามีอามิส. เนกขัมมสติโสมนัส ๖ ชื่อว่า สุขเวทนาไม่มีอามิส. เกล็ดติโหมนัสเวทนา ๖ ชื่อว่า ทุกขเวทนามีอามิส. เนกขัมมสติโหมนัสเวทนา ๖ ชื่อว่า ทุกขเวทนาไม่มีอามิส. เกล็ดติอุเบกขาเวทนา ๖ ชื่อว่า อกุทขสุขเวทนามีอามิส. เนกขัมมสติอุเบกขาเวทนา ๖ ชื่อว่า อกุทขมสุขเวทนาไม่มีอามิส. การจำแนกเวทนาเหล่านั้นมาแล้วในบาลีอุปปริณณาสก์ แล.

คำว่า โส ตั นิमित्तได้แก่ ภิกขุ นั้น ...ซึ่งนิमितแห่งเวทนานั้น.

คำว่า พหิทฺธา เวทนาสุ (ในเวทนาภายนอก) คือ ในเวทนาทั้งหลายของบุคคลอื่น.

คำว่า สุขิ เวทนิ เวทยมานิ คือ ฐูปุคคลอื่นกำลังเสวยสุขเวทนา.

คำว่า อชฺมตฺตพหิทฺธา (ทั้งภายในและภายนอก) คือ ย่อมโน้มจิตเข้าไปในเวทนาทั้งหลายของตนตามกาลสมควร ของผู้อื่นตามกาลสมควร เพราะในวาระนี้ มิได้กำหนดตน มิได้กำหนดผู้อื่น ฉะนั้น เพื่อทรงแสดงเพียงการกำหนดเวทนาเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ภิกขุในศาสนา นี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ฯลฯ ข้อความที่เหลือในที่นี้ ง่ายทั้งนั้น. ในข้อนี้ ท่านกล่าววิปัสสนาไว้สั้น ๆ แล.

อรรถถาเวทนานุปัสสนานิทเทศ จบ

อรรถกถาจิตตานุปัสสนานิทเทศ

แม้ในจิตตานุปัสสนานิทเทศ พึงทราบเช่นกับคำที่กล่าวแล้วในหนหลัง โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ถิ่นชื่อว่า **สราคะ วาจิตต์** เป็นต้น บทว่า **สราคะ** คือ จิตสหระคด้วยโลภะ ๘ อย่าง. บทว่า **วิตราคะ** คือจิตเป็นกุศลและอัพยากตะฝ่ายโลภีย์. แต่เพราะการพิจารณานี้ ไม่ใช่ธรรมสโมธาน ฉะนั้น จึงไม่ได้โลกุตรจิตแม้สักบทเดียวในที่นี้. อกุศลจิตเหล่าใด เป็นไป กับด้วยราคะเป็นต้น อันพระโยคาวจรย่อมละได้ ด้วยสามารถแห่งอรรถอันหนึ่ง คือ ปหานะ อกุศลจิตเหล่านั้น ท่านก็ไม่ถือเอา เพราะไม่ได้ในบททั้งสองนี้โดยตรง. อกุศลจิต ๔ ที่เหลือไม่เกี่ยวกับบทหน้าและบทหลัง.

บทว่า **สโทถ** คือ จิตสหระคด้วยโทมนัส ๒ อย่าง. บทว่า **วิตโทถ** คือ จิตที่เป็นกุศลและอัพยากตะฝ่ายโลภีย์. อกุศลจิต ๑๐ ที่เหลือ ไม่เกี่ยวกับบทหน้าและบทหลัง.

บทว่า **สโมห** ได้แก่ จิต ๒ อย่าง คือ จิตที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา และจิตที่สหระคด้วยอุทธัจจะ. แต่เพราะโมหะย่อมเกิดขึ้นในอกุศลจิตทั้งปวง ฉะนั้น **อกุศลจิต** แม้ที่เหลือย่อมเป็นไปในที่นี้ทั้งหมด เพราะว่า อกุศลจิต ๑๒ ท่านถือเอาแล้วในทุกะนี้เหมือนกัน. บทว่า **วิตโมห** คือ จิตที่เป็นกุศลและอัพยากตะฝ่ายโลภีย์.

บทว่า **สจิตต์** คือ จิตที่ตกไปในดินมิทระ (คือ ความซบเซา) จริงอยู่ จิตนั้น ชื่อว่า หดหู่แล้ว. บทว่า **วิกุจิตต์** คือ จิตที่สหระคด้วยอุทธัจจะ. จริงอยู่ จิตนั้น ชื่อว่า จิตชานไปแล้ว.

บทว่า มหุคฺคํ คือ รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต. บทว่า อมหุคฺคํ คือ กามาวจรจิต.

บทว่า สอฺตุตฺรํ คือ กามาวจรจิต. บทว่า อนอฺตุตฺรํ คือ รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต. อีกอย่างหนึ่งในจิตทั้งสองนี้ สอฺตุตฺรจิต ได้แก่ รูปาวจรจิต และอนอฺตุตฺรจิต ได้แก่ อรูปาวจรจิต นั้นแหละ.

บทว่า สสมาหิตํ ได้แก่ จิตของผู้มีอัปนาสมาธิ หรืออุปปจารสมาธิ. บทว่า อสสมาหิตํ คือ จิตที่เว้นจากสมาธิทั้งสอง.

บทว่า วิมุตฺตํ คือ จิตที่หลุดพ้นแล้ว ด้วยตทังควิมุตติ และวิกขัมภณวิมุตติ. บทว่า อวิมุตฺตํ คือ จิตที่เว้นจากวิมุตติทั้งสอง ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ ไม่มีโอกาสในที่นี้.

ชื่อว่า สรทคฺคสฺส จิตฺตํ ได้แก่ จิตของเขาผู้นั้น มีราคะ. คำที่ เหลือมีอรรถคั้นทั้งนั้น เพราะมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้วในหนหลัง. ในข้อนี้ ท่านก็กล่าววิปัสสนาล้วน ๆ ฉะนั้นแล.

อรรถกถาจิตตานุปัสสนานิทเทศ จบ

อรรถกถาธัมมานุปัสสนานิทเทศ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสการกำหนดครูปัจฉัน ด้วยกายานุปัสสนา
ตรัสการกำหนดเวทนาปัจฉัน ด้วยเวทนานุปัสสนา และตรัสการกำหนด
วิญญูณปัจฉัน ด้วยจิตตานุปัสสนานั้นแหละ ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เพราะ
ฉะนั้น บัดนี้ เพื่อจะตรัสการกำหนดสัญญาปัจฉันและสังขารปัจฉัน โดยถือเอาหัว
ข้อแห่งสัมปยุตตธรรม แสดงธัมมานุปัสสนา จึงตรัสว่า กถญจ ภิกขุ เป็น
อาทิ.

อรรถกถานิเวรณปัพพะ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สนฺตํ คือ (เมื่อ) กามฉันทะภายในจิต
มีอยู่ ด้วยสามารถแห่งการปรากฏเนื่อง ๆ. บทว่า อสนฺตํ คือ ไม่มีอยู่
ด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏ หรือว่าเพราะละได้แล้ว. คำว่า ยถา จ คือ
กามฉันทะจะเกิดขึ้น ด้วยเหตุใด. คำว่า ตถญจ ปชานาติ ได้แก่ ย่อม
ทราบชัดซึ่งเหตุนั้น. พึงทราบเนื้อความในบททั้งปวง โดยนัยนี้แล.

ในบทเหล่านั้น กามฉันทะเกิดขึ้น เพราะอโยนิโสมนสิการในสุกนิमित.
ขึ้นชื่อว่า สุกนิमित แม้สิ่งที่งาม ก็เป็นสุกนิमित แม้อารมณ์ในสิ่งที่งาม ก็เป็น
สุกนิमित. ชื่อว่า อโยนิโสมนสิการ คือ ไม่มนสิการในอุบาย (วิธีที่ควร)
มนสิการผิดทาง คือ มนสิการในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง หรือในสิ่งที่เป็นทุกข์
ว่าเป็นสุข หรือในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน ว่าเป็นตัวตน หรือในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม
ดังนี้. เมื่อยังมนสิการนั้นเป็นไปให้มากในธรรมทั้ง ๔ เหล่านี้ กามฉันทะ
ย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย

สุกนิมิตมีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในสุกนิมิตนั้น
นี้เป็นอาหาร เพื่อให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือว่าเพื่อ
ให้กามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วให้่องงามไปพลูดยิ่งขึ้น ดังนี้.

อนึ่ง กามฉันทะนั้นจะได้ด้วยโยนิโสมนสิการในอสุกนิมิต. ขึ้นชื่อว่า
อสุกนิมิต แม้สิ่งที่ไม่งาม ก็เป็นอสุกนิมิต แม้อารมณ์ในสิ่งที่ไม่งาม ก็เป็น
อสุกนิมิต. ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ คือ มนสิการในอุบาย มนสิการถูกทาง
คือ มนสิการ ในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง หรือในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าเป็น
ทุกข์ หรือในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตา ว่าเป็นอนัตตา หรือในสิ่งที่ไม่งาม ว่าไม่งาม
ดังนี้. เมื่อยังมนสิการนั้นเป็นไปให้มากในธรรม ๔ เหล่านี้ย่อมละกาม-
ฉันทะได้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
อสุกนิมิตมีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในอสุกนิมิตนั้น
นี้เป็นอาหารเพื่อให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น ไม่ให้เกิดขึ้น หรือว่า
เพื่อการละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันทะ คือ

๑. การเรียนอสุกนิมิต
๒. การประกอบเนื่อง ๆ ในอสุกภavana
๓. ความเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย
๔. ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. สัมปายกตา

จริงอยู่ เมื่อพระโยคาวจรเรียนเอาอสุกนิมิ ๑๐ อย่างก็ดี ย่อมละกาม-
ฉันทะได้ เมื่อเจริญอสุกะก็ดี เมื่อมีทวารอันเขาปิดแล้วในอินทรีย์ทั้งหลายก็ดี

เมื่อเป็นผู้รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร เพราะเมื่อโอกาสแห่งคำข้าว ๔-๕ คำ มีอยู่ ก็ดื่มน้ำแทนแล้วให้ชีวิตเป็นไปโดยปกติที่ดี ย่อมละกามฉันทะได้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

**ไม่บริโภคอาหารอีก ๔-๕ คำ แล้ว
พึงดื่มน้ำแทนเป็นการเพียงพอเพื่ออยู่เป็น
สุขของภิกษุผู้มีความเพียร.**

แม้เมื่อเสพกัลยาณมิตรผู้ยินดีในอสุภกาวานา เช่นกับพระติสสเถระ ผู้เจริญอสุภกรรมฐาน ก็ย่อมละกามฉันทะได้ ย่อมละกามฉันทะได้ แม้ด้วย สัปายกถาอันอาศัยอสุภะ ๑๐ ในอิริยาบถทั้งหลาย มีการยืนและการนั่ง เป็นต้น. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ธรรมทั้ง ๖ ประการย่อมเป็นไป เพื่อการละกามฉันทะ ดังนี้. ภิกษุนี้ย่อมทราบชัดว่า กามฉันทะอันละแล้ว ด้วยธรรมทั้ง ๖ ประการเหล่านี้ ไม่เกิดต่อไปด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

ก็พยาบาทเกิดขึ้น เพราะอโยนิโสมนสิการในปฏิฆนิमित. ในคำเหล่านี้ แม้ปฏิฆะ ก็ชื่อว่า ปฏิฆนิमित แม้อารมณ์ในปฏิฆะ ก็ชื่อว่า ปฏิฆนิमित. อโยนิโสมนสิการมีลักษณะอย่างเดียวกันในที่ทั้งปวงนั้นแหละ. เมื่อยังมนสิการ นิमितนั้นให้เป็นที่ไปมากในนิमितนั้น พยาบาทย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปฏิฆนิमितมีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในปฏิฆนิमितนั้น นี้เป็นอาหาร เพื่อให้พยาบาทที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือว่า เพื่อให้พยาบาทที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์มากขึ้น ดังนี้.**

อนึ่ง พยาบาทนั้นละได้ด้วยเมตตาเจโตวิมุตติ ในคำเหล่านั้น อปปนา กัถิ อุปจาระกัถิ ย่อมควรในคำที่ท่านกล่าวว่า **เมตตา.** แต่คำว่า **เจโต-วิมุตติ** ได้แก่ อปปนาเท่านั้น. โยนิโสมนสิการ มีลักษณะตามที่กล่าวแล้ว

นั้นแหละ. เมื่อยังมนสิการให้เป็นไป มากในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น ย่อมละ
พยายามได้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุ**
ทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมน-
สิการในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น นี่เป็นอาหารเพื่อให้พยายามที่ยังไม่เกิด
ไม่ให้เกิดขึ้น หรือว่า เพื่อการละพยายามที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม ๖ ประการ** ย่อมเป็นไปเพื่อการละพยายาม คือ

๑. การเรียนเมตตานิมิต
๒. การประกอบเนื่อง ๆ ในเมตตาภาวนา
๓. การพิจารณากัมมัตสกตา
๔. การกระทำการใคร่ครวญให้มาก
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. สัมปายกตา

จริงอยู่ **แม้เมื่อเรียนเมตตา** ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปสู่ทิศโดยเจาะ
จงและไม่เจาะจงอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมละพยายามได้. **แม้เมื่อเจริญเมตตา**
ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปสู่ทิศเจาะจงและไม่เจาะจง ก็ย่อมละพยายามได้. **แม้**
เมื่อพิจารณากัมมัตสกตา ของตนและของผู้อื่น อย่างนี้ว่า **ท่านโกรธ**
เขาแล้วจักทำอะไร จักอาจเพื่อยังคุณมีศีลเป็นต้นของเขาให้พินาศ
ไปได้หรือ **ท่านมาด้วยกรรมของตน** ท่านก็จักไปด้วยกรรมของตน
นั้นแหละ **มิใช่หรือ**. **ขึ้นชื่อว่า** ความโกรธผู้อื่น ย่อมเป็นเช่นกับผู้ต้อง
การจับถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลว จับซีเหล็กอันร้อนและคุณเป็นต้นแล้วประ-
หารผู้อื่น **แม้ความโกรธของท่านนี้จักทำอะไร** จักอาจเพื่อยังคุณมี
ศีลเป็นต้นของเราให้พินาศไปได้หรือ **เรามาด้วยกรรมของตนแล้ว**

จักไปด้วยกรรมของตนเท่านั้น ความโกรธนี้จักตกไปเบื้องบนของเขา
แน่นอน เหมือนกับของขวัญที่บุคคลไม่ยอมรับ และเหมือนกับกำรูลิच्छไป
ทวนลม ดังนี้ ก็ย่อมละความโกรธได้. เมื่อตั้งอยู่ในความใคร่ครวญพิจารณา
กัมมัสสกตาของตนและของคนอื่นอย่างนี้ครั้งใคร่ครวญพิจารณาแล้วซึ่ง
กัมมัสสกตาทั้งสองแล้วตั้งอยู่ในการใคร่ครวญพิจารณาก็ดี, เมื่อเสพกัลยาณมิตร
ผู้ยินดีในเมตตากาวนา เช่นกับพระอัสสกุตตเถระก็ดี, ย่อมละพยายามได้.
ย่อมละพยายามได้แม้ด้วยสัปปายกถาอันอาศัยซึ่งเมตตา ในอิริยาบถทั้งหลายมี
การยืนและการนั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ธรรม
๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละพยายามดังนี้. ภิกษุนี้ ย่อมทราบชัดว่า
พยายามอันละด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้ไม่เกิดต่อไป ด้วยอนาคามิมรรค
ดังนี้.

ความเกิดขึ้นแห่งถีนมิทระในธรรมทั้งหลายมีอรติเป็นต้น ย่อมมีด้วย
อโยนิโสมนสิการ. ความไม่พอใจ ชื่อว่า อรติ. ความเกียจคร้านทางกาย
(หรือความเฉื่อยชาทางกาย) ชื่อว่า ตันที. ความบิดกาย (หรือความบิด
งี้เกียจ) ชื่อว่า วิชัมภิตา. ความชบเซาเพราะภัด ความกระวนกระวายเพราะภัด
(ความเมาภัด) ชื่อว่า ภัตตสัมมทะ. อาการหดหู่แห่งจิต ชื่อว่า เจตโส ลินัตตัง.
เมื่อให้อโยนิโสมนสิการเป็นไปให้มากในธรรมมีอรติเป็นต้นเหล่านี้ ถีนมิทระย่อม
เกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
อรติ (ความไม่พอใจ) ตันที (ความเกียจคร้านทางกาย) วิชัมภิตา
(ความน้อมกายหรือบิดกาย) ภัตตสัมมทะ (ความเมาภัด) และความ
ที่จิตหดหู่มีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น
นี้เป็นอาหารเพื่อให้ถีนมิทระที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือเพื่อความ
ไปพญุย้งขึ้นของถีนมิทระที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้.

อนึ่ง การละถีนมิทระ ย่อมมีด้วยโยนิโสมนสิการ ในอาร์พชธาตุ เป็นต้น. ความเพียรที่เริ่มครั้งแรก ชื่อว่า อาร์พชธาตุ. ความเพียรที่มีกำลังมากกว่าอาร์พชธาตุนั้นเพราะขัดความเกียจคร้านได้แล้ว ชื่อว่า นิกกมชธาตุ. ความเพียรที่มีกำลังกว่าเมื่อนิกกมชธาตุนั้น เพราะขำยิฐานะอื่น ๆ ชื่อว่า ปรักกมชธาตุ. เมื่อยังมนสิการในความเพียร ๓ ประเภทนี้เป็นไปให้มาก ย่อมละถีนมิทระได้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า " ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อาร์พชธาตุ นิกกมชธาตุ ปรักกมชธาตุ มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธาตุเหล่านั้น นี่เป็นอาหารเพื่อมิให้ถีนมิทระที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น หรือว่า เพื่อการละถีนมิทระที่เกิดขึ้นแล้ว " ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อการละถีนมิทระคือ

๑. การถือเอานิมิตในอติโภชนะ (บริโภคมามากเกินไป)

๒. การเปลี่ยนอิริยาบถ

๓. มนสิการในอาโลกสัญญา

๔. การอยู่กลางแจ้ง

๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร

๖. สัมปายกถา

จริงอยู่ เมื่อบริโภคอาหารอันควรแก่การนำมาซึ่งประโยชน์เพียงพอแก่ความต้องการแล้ว นุ่งห่มผ้าสาฎกอันมีค่าน้อยนั่งอยู่ในที่พักอันเป็นเวลากลางคืนหรือกลางวัน กระทำสมณธรรมอยู่ ถีนมิทระย่อมมาท่วมทับ เป็นราวกะว่าถูกช้างใหญ่ทับอยู่. ถือเอานิมิตในโภชนะอันเกินว่า " ก็โภชนะอันเกินนี้ ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้เว้นโอกาส (ช่องว่าง) แห่งคำข้าวอีก ๔-๕ คำ แล้วดื่มน้ำยังอรรถาภาให้เป็นที่ไปตามปกติ " ดังนี้ย่อมละถีนมิทระได้. ถีน-

มิทธะย่อมครอบงำในอิริยาบถใด เมื่อเปลี่ยนอิริยาบถอื่นจากนั้นก็ดี มนสิการ แสงสว่างแห่งพระจันทร์ แสงสว่างแห่งประทีป แสงสว่างแห่งดวงไฟในเวลา ราตรี และแสงสว่างแห่งอาทิตย์ในเวลากลางวัน ก็ดี เมื่ออยู่ที่กลางแจ้ง ก็ดี เมื่อเสพภัตตยามิตรผู้ละถีนมิทธะเช่นกับพระมหากัสสปเถระ ก็ดี ย่อม ละถีนมิทธะได้. ย่อมละถีนมิทธะได้ แม้ด้วยสัปปายกถาอันอาศัยซึ่งรุกขงค์ ใน อิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ธรรมทั้งหลาย ๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละถีนมิทธะ** ดังนี้. ภิกษุเหล่านั้นย่อมทราบชัดว่า "ถีนมิทธะอันละแล้วด้วยธรรม ๖ ประการ เหล่านี้ไม่เกิดขึ้นต่อไป ด้วยอรหัตมรรค" ดังนี้.

อุทัจจกุกุกจะเกิดขึ้น เพราะอโยนิโสมนสิการ ในเพราะความไม่เข้าไปสงบแห่งจิต. อาการแห่งจิตอันไม่เข้าไปสงบ ชื่อว่า อวุปสมะ แต่เมื่อว่าโดย อรรถ คำว่าอวุปสมะนี้ก็คือ อุทัจจกุกุกจะนั่นแหละ. เมื่อยังอโยนิโสมนสิการ ในอุทัจจกุกุกจะนั่นให้เป็นที่ไปมากอยู่ อุทัจจกุกุกจะย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความไม่เข้าไป สงบแห่งจิต มีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรมนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อให้อุทัจจกุกุกจะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่า เพื่อความไม่พยุลงมากขึ้น แห่งอุทัจจกุกุกจะที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้.

อนึ่ง การละอุทัจจกุกุกจะย่อมมีด้วยอโยนิโสมนสิการ ในเพราะ ความสงบแห่งจิต กล่าวคือ สมภา. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเข้าไปสงบแห่งจิต มีอยู่ การทำให้มากซึ่ง อโยนิโสมนสิการในธรรมนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อมิให้อุทัจจกุกุกจะ ที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น หรือว่าเพื่อการละอุทัจจกุกุกจะที่เกิดขึ้น แล้ว" ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลาย ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อการละ
อุทัจจกุกุจะ คือ

๑. ความเป็นพหูสูตร (การสดับตรับฟังมาก)

๒. ปริปัญจกถา (การสอบถาม)

๓. ความเป็นผู้ชำนาญในพระวินัย

๔. การคบบุคคลผู้เจริญ

๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร

๖. สัมปายกถา

จริงอยู่ แม้เมื่อเรียนพุทธพจน์และอรรถ ๑ นิกาย หรือว่า ๒-๓-๔-๕
นิกาย แม้ด้วยการสดับมาก ก็ย่อมละอุทัจจกุกุจะได้. เมื่อเป็นผู้มากด้วยการ
สอบถามถึงสิ่งที่ควรและไม่ควรก็ดี เมื่อเป็นผู้ชำนาญในพระวินัยบัญญัติ
เพราะความเป็นผู้ชำนาญอันตนประพฤติก็นั่นก็ดี เมื่อเข้าไปหาพระเถระผู้ใหญ่
ผู้เจริญ เช่นกับพระอุบาลีเถระก็ดี ย่อมละอุทัจจกุกุจะได้. ย่อมละอุทัจจกุกุจะ
ได้ แม้ด้วยสัมปายกถาอันอาศัยสิ่งที่ควรและไม่ควร. ด้วยเหตุนี้ พระ
ผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า " ธรรม ๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละอุทัจจ-
กุกุจะดังนี้. ภิกษุนี้ย่อมทราบชัดว่า " กุทัจจจะอันละด้วยธรรม ๖ ประการ
เหล่านี้ ไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยอหัตมรรค และกุกุจะอันละได้ด้วยธรรม ๖
ประการเหล่านี้ ไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยอนาคามิมรรค " ดังนี้.

วิจิจฉาเกิดขึ้นเพราะอโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้ง
แห่งความสงสัย. วิจิจฉานั้นเอง ชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย เพราะ
ความเป็นเหตุแห่งความสงสัยบ่อย ๆ. เมื่อให้อโยนิโสมนสิการในธรรมอันเป็น
ที่ตั้งแห่งความสงสัยนั้นเป็นไปให้มาก วิจิจฉาย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้

มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี่เป็นอาหารเพื่อให้วิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่าเพื่อความไม่พวยงยิ่งขึ้นของวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้.

อนึ่ง วิจิกิจฉานั้นละได้ด้วยโยนิโสมนสิการในกุศลธรรมเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศลและอกุศล อันเป็นโทษและไม่เป็นโทษ อันควรเสพและไม่ควรเสพ อันเลวและประณีต อันเปรียบด้วยมรรคดำและธรรมขาว มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี่เป็นอาหารเพื่อมิให้วิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น หรือว่าเพื่อการละวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละวิจิกิจฉา คือ

๑. ความเป็นพหูสูต
๒. ความเป็นผู้สอบถาม
๓. ความเป็นผู้ชำนาญในพระวินัย
๔. ความเป็นผู้มากด้วยอริโมกษ์
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. สปัปายกถา

จริงอยู่ แม้เมื่อเรียนพุทธพจน์และอรรถ ๑ นิกาย หรือว่า ๒-๓-๔-๕ นิกาย แม้ด้วยความเป็นผู้สดับฟังมาก ก็ย่อมละวิจิกิจฉาได้. เมื่อปรารภพระรัตนตรัยมากด้วยการสอบถามก็ดี เป็นผู้ชำนาญในการประพจน์วินัยก็ดี เมื่อมากด้วยอริโมกษ์ กล่าวคือความเชื่อมั่นในพระรัตนตรัยก็ดี เมื่อเสพกัลยาณมิตร เช่น

กับพระเถระชื่อว่าวัคคลี ผู้น้อมไปด้วยศรัทธาก็ดี ย่อมละวิจิกิจฉาได้. และย่อม
ละวิจิกิจฉาได้แม้ด้วยสัปปายกถา อันอาศัยคุณของพระรัตนตรัยในอิริยาบถ
ทั้งหลายมีการขึ้นและการนั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า
ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อการละวิจิกิจฉา ดังนี้. ภิกษุนี้ ย่อมทราบ
ชัดว่า ก็วิจิกิจฉาอันละได้ด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้ ไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วย
โศดาปัตติมรรคดังนี้.

อรรถกถาวิภังคปิฎก จบ

อรรถกถาโพชฌงค์ปิฎก

สติสัมโพชฌงค์

ในโพชฌงค์ปิฎก คำว่า "สนฺตฺ" ได้แก่ มีอยู่ด้วยสามารถแห่งการ
ได้เฉพาะ. คำว่า "อสนฺตฺ" ได้แก่ ไม่มีด้วยสามารถแห่งการไม่ได้. ก็ใน
คำว่า "ยถา จ อรูปปฺนฺนสฺส" เป็นต้น ฟังทราบความเกิดขึ้นแห่งสติสัม-
โพชฌงค์ก่อน อย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่
ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการใน
ธรรมนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่
เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปเพื่อความงอกงามไพบูลย์ยิ่งขึ้นของสติ
สัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น สตินั้นแหละ ชื่อว่า ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่ง
สติสัมโพชฌงค์. โยนิโสมนสิการมีลักษณะตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. เมื่อ

ยังมนสิการนั้นเป็นไปให้มาก ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์นั้น สติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๔ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่ง สติสัมโพชฌงค์ คือ

๑. สติสัมปชัญญะ

๒. ความเว้นจากบุคคลผู้หลงลืมสติ

๓. การเสพบุคคลผู้มีสติตั้งมั่น

๔. ความเป็นผู้น้อมจิตไปในสติสัมโพชฌงค์นั้น

จริงอยู่ สติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น ด้วยสติสัมปชัญญะในฐานะทั้ง ๗ มีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น ด้วยการเว้นบุคคลผู้หลงลืมสติเช่นกับในเรื่อง พนักงานคลังแห่งภัต ด้วยการเสพบุคคลผู้มีสติตั้งมั่น เช่นกับด้วยพระตีสทตตะ-เถระ และพระอภัยเถระ และด้วยความเป็นผู้มีจิตน้อมไปโอนไปเอียงไป เพื่อให้สติเกิดขึ้นในอิริยาบถทั้งหลาย มีการยืนและการนั่ง เป็นต้น. ภิกษุ นั้น ย่อมทราบชัดว่า ก็ภาวนาของเธออันเกิดขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่างนี้ย่อมบริบูรณ์ด้วย อรหัตมรรค ดังนี้.

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

ก็ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลาย อันเป็นกุศลและอกุศล ฯลฯ อันเปรียบด้วยธรรมดำ และธรรมขาวมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมนั้น นี้ เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญองกามไปพญุลย์ยิ่งขึ้นแห่ง ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่ง
สัมมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การสอบถาม
๒. การทำวัตถุให้สะอาด
๓. การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน
๔. การเว้นจากบุคคลผู้มีปัญหาทรม
๕. การเสพบุคคลผู้มีปัญญาดี
๖. การพิจารณาดำเนินไปด้วยญาณอันลึกซึ้ง
๗. การน้อมจิตไปในสัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น

บรรดาธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า การสอบถาม ได้แก่ ความเป็นผู้
มากด้วยการสอบถามอันอาศัยอรรถ แห่งขันธ ชาติ อายุตนะ อินทรีย์ พละ
โพชฌงค์ องค์แห่งมรรค ฌาน สมถะ และวิปัสสนา.

ชื่อว่า การทำวัตถุให้สะอาด ได้แก่ การทำวัตถุทั้งภายในและ
ภายนอกให้สะอาด. เพราะว่าเมื่อใด ผม เล็บ ขนทั้งหลายของเธอยาว หรือ
ว่า ร่างกายของเธอมีโทษมาก เปื้อนด้วยเหงื่อไคล เมื่อนั้น ชื่อว่าวัตถุภายใน
ไม่สะอาด ไม่บริสุทธิ์. ก็เมื่อใด จีวรของเธอเก่าคร่ำคร่ามีกลิ่นเหม็น
หรือว่า เสนาสนะสกปรกรกรุงรัง เมื่อนั้น ชื่อว่าวัตถุภายนอกไม่สะอาด.
ไม่บริสุทธิ์. ฉะนั้น เธอพึงทำวัตถุภายในให้สะอาด โดยการโกนผมเป็นต้น
ด้วย โดยการทำสรีระให้เบาด้วยการชำระเบื้องบน (สระศีรษะ) ชำระเบื้องต่ำ
(การถ่ายท้อง) เป็นต้นด้วย โดยการอาบน้ำลูบไล้ร่างกายด้วย. พึงทำวัตถุ
ภายนอกมีการเช็บ การซัก การข้อม และของใช้ เป็นต้นให้สะอาด เพราะว่า
เมื่อวัตถุภายในและภายนอกอย่างหนึ่งไม่สะอาด แม้ญาณอันดี ในจิตและ

เจตสิกอันดี ก็ไม่แจ่มแจ้ง ไม่บริสุทธิ์ เปรียบเหมือนแสงสว่างของเปลวประทีป
อันเกิดขึ้น เพราะอาศัย ไม้ และน้ำมันแห่งโคมประทีป ฉะนั้น. แต่เมื่อวัตถุ
ภายในและภายนอกสะอาด ญาณอันดีในจิตเจตสิกอันดี ก็แจ่มแจ้งบริสุทธิ์
เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งเปลวประทีปอันเกิดขึ้น เพราะอาศัย ไม้ และน้ำ
มันแห่งประทีปฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า การทำ
วัตถุให้สะอาด ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมวชิยา-
สัมโพชฌงค์ ดังนี้.

การทำอินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นให้เสมอกัน ชื่อว่า การปรับ
อินทรีย์ให้เสมอกัน. ก็ถ้าว่า สัทธินทรีย์ของเรอกำลัง อินทรีย์นอกนี้อ่อน
ไซ้ ที่นั่น วิริยินทรีย์ก็ไม่อาจทำหน้าที่ คือ เพียรประคอง (ปกคฺคหกิจจํ),
สตินทรีย์ก็ไม่อาจทำหน้าที่ คือ การตั้งมั่น (อุปฏฺฐานกิจจํ), สมาธินทรีย์ ก็
ไม่อาจทำหน้าที่ คือ การไม่ฟุ้งซ่าน (อวิกุเขปนกิจจํ), ปัญญินทรีย์ ก็ไม่อาจ
ทำหน้าที่ คือ การเห็น (ทสฺสนกิจจํ), เพราะฉะนั้น สัทธินทรีย์มีกำลัง
กล้า ก็พึงให้ลดลงด้วยการพิจารณาสภาวะธรรม หรือว่า เมื่อมนสิการ
โดยประการใด สัทธินทรีย์มีกำลัง ก็พึงให้ลดลงโดยไม่มนสิการ โดยประการ
นั้น. ในข้อนี้มีเรื่องของพระวัคคลิเถระเป็นอุทาหรณ์. ก็ถ้าว่า วิริยินทรีย์มี
กำลังไซ้ ที่นั่น สัทธินทรีย์ก็ไม่อาจทำหน้าที่ คือ น้อมใจเชื่อ (อิโหมกุข-
กิจจํ) อินทรีย์นอกนั้น ก็ไม่อาจทำหน้าที่อันต่างด้วยหน้าที่นอกนี้ (คือไม่ทำ
หน้าที่ของตน ๆ) เพราะฉะนั้น พึงให้วิริยินทรีย์นั้นลดลง โดยการเจริญ
ปีสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น. แม้ในข้อนี้ ก็พึงแสดงเรื่องของพระโสณเถระ
เป็นนิตฺตสนะ. แม้ในอินทรีย์ที่เหลือ ก็ฉนั้นนั่น คือ เมื่ออินทรีย์หนึ่งมีกำลัง
ก็พึงทราบว่ อินทรีย์นอกนี้ ไม่สามารถในหน้าที่ควรทำของตน.

ที่ว่าโดยพิเศษในที่นี้ บัณฑิตทั้งหลายสรรเสริญความเสมอกันแห่ง
ศรัทธากับปัญญา และแห่งสมาธิกับวิริยะ เพราะว่า บุคคลมีศรัทธากล้าแต่
ปัญญาอ่อน ย่อมเป็นผู้เลื่อมใสอันเปล่า คือ ย่อมเลื่อมใสในสิ่งที่มีใช้วัตถุ
(วัตถุคือพระรัตนตรัย). บุคคลมีปัญญากล้าแต่ศรัทธาอ่อน ย่อมช่องเสพพวก
คนคดโกง ย่อมเป็นผู้แก้ไขไม่ได้ เป็นราวกะว่าโรคที่กล้านั้นเกิดแต่ยารักษา
ไม่ได้ฉะนั้น ก็มีสักว่าจิตตูปาทนนั้นแหละแล่นไปว่าเป็นกุศล แต่ไม่ทำบุญ
ทั้งหลายมีทานเป็นต้น ย่อมเกิดในนรก. แต่เพราะความที่อินทรีย์ทั้งสองเสมอกัน
เขาจึงเลื่อมใสในวัตถุ (คือพระรัตนตรัย) ที่เดียว. อนึ่ง โภคัสยะย่อม
ครอบงำบุคคลผู้มีสมาธิกล้ามีวิริยะอ่อน เพราะความที่สมาธิเป็นฝักฝ่ายแห่ง
โภคัสยะ. อุทธัจจะย่อมครอบงำบุคคลผู้มีวิริยะกล้ามีสมาธิอ่อน เพราะความที่
วิริยะเป็นฝักฝ่ายแห่งอุทธัจจะ. แต่สมาธิอันวิริยะประกอบดีแล้ว ย่อมไม่ได้เพื่อ
อันตกไปในโภคัสยะ. วิริยะอันสมาธิประกอบดีแล้ว ก็ย่อมไม่ได้เพื่ออันตกไป
ในอุทธัจจะ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจร พึงทำอินทรีย์แม้ทั้งสองนั้น ให้
เสมอกัน ด้วยว่าอุปนาย่อมเกิดขึ้นเพราะความเสมอกันแห่งอินทรีย์ทั้งสอง.

อีกอย่างหนึ่ง ศรัทธาแม้มีกำลัง ก็ย่อมควรสำหรับสมาธิกัมมิกบุคคล
(ผู้บำเพ็ญสมาธิ) คือ เมื่อบุคคลนั้นเชื่อมั่นอย่างนั้นจักบรรลุอุปนายได้. แต่
ในสมาธิและปัญญา เขาก็คดตามีกำลังจึงควรแก่สมาธิกัมมิกบุคคล เพราะเขา
จักบรรลุอุปนายได้ด้วยอาการอย่างนั้น. ก็สำหรับวิปัสสนากัมมิกบุคคล (ผู้
บำเพ็ญวิปัสสนา) ปัญญามีกำลังจึงควร เพราะเขาจะถึงการแทงตลอด
ลักษณะได้ด้วยอาการอย่างนั้น. แต่เพราะสมาธิและปัญญาทั้งสองเสมอกัน อุปนาย
จึงมิได้โดยแท้. ส่วนสติมีกำลังในที่ทั้งปวงจึงควร เพราะว่าสติย่อมรักษาจิตมิ
ให้ตกไปสู่อุทธัจจะ เพราะอำนาจแห่งศรัทธา วิริยะและปัญญาเป็นฝักฝ่ายแห่ง

อุทัจจะ และรักษาจิตมิให้ตกไปสู่โกสัชชะ เพราะสมาธิเป็นฝักฝ่ายแห่ง
โกสัชชะ. เพราะฉะนั้น สตินั้นพระโยคาวจรพึงปรารถนาในที่ทั้งปวง เหมือน
การปรุรงรสด้วยเกลือในกับข้าวทั้งปวง และเหมือนอามาศย์ผู้ทำงานทั้งปวงใน
ราชกิจทั้งปวง. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า กัสติแล พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสว่า เป็นคุณธรรมจำปรารถนาในที่ทั้งปวง. เพราะเหตุไร เพราะ
จิตมีสติเป็นที่พึ่ง และมีสติเป็นเครื่องบำรุงรักษา เว้นจากสติแล้วการยกและการ
ข่มจิตก็หาไม่ แล.

การเว้นไกลจากบุคคลผู้มีปัญญาไม่ดี คือ ไม่มีปัญญาหยั่งลงในประเภท
แห่งขันธเป็นต้น ชื่อว่า การเว้นจากบุคคลผู้มีปัญญาทราม. การคบบุคคลผู้
ประกอบด้วยอุทัพพัญญูอันกำหนดเอาซึ่งลักษณะแห่งปัญญาดี ชื่อว่า การ
เสพบุคคลผู้มีปัญญา. การพิจารณาประเภทแห่งธรรมอันลึกซึ้งซึ่งเป็นไปในขันธ
ด้วยปัญญาอันลึกซึ้ง ชื่อว่า การพิจารณาคำเนินไปด้วยญาณอันลึกซึ้ง. ความ
เป็นผู้มีจิตนุ่มไปโอนไปเอียงไป เพื่อยังธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้นใน
อิริยาบถทั้งหลาย ชื่อว่า ความนุ่มจิตไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น. ภิกษุนี้
ย่อมทราบชัดว่า ก็ภวานาของเธออันเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมบริบูรณ์
ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
อาร์พชาติ นิกกมชาติ ปรักกมชาติ มีอยู่ การทำให้มากซึ่ง
โยนิโสมนสิการในชาติเหล่านั้น นี้เป็นอาหาร เพื่อให้วิริยสัมโพช-
ฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญ
ไปพลูยิ่งขึ้นของวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้น

แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การพิจารณาภัยในอบาย
๒. ความเป็นผู้เห็นอันสังข์ของความเพียร
๓. การพิจารณาวิธีเป็นที่ดำเนินไป
๔. การประพตฺติเอื้อเพื่อต่อบิณฑบาต
๕. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งความเป็นทายาท
๖. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งพระศาสนา
๗. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งชาติ
๘. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งสหพรหมจารี
๙. การเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน
๑๐. การเสวนากับบุคคลผู้มีความเพียรอันเริ่มแล้ว
๑๑. ความน้อมจิตไปในวิริยะนั้น

ในข้อเหล่านั้น วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ผู้พิจารณาอยู่ ซึ่งภัยในอบายอย่างนี้ ว่า "ในคราวที่เสวยทุกข์ใหญ่จำเดิมแต่กรรมกรณด้วยเครื่องจองจำ ๕ อย่างในนรกทั้งหลายก็ตาม ในคราวที่ถูกจับด้วยแหเครื่องขัดไปและไซเป็นต้น ในกำเนิดสัตว์เดรัจฉานก็ตาม ในคราวที่เป็นสัตว์นำเกวียนไปถูกเขาตีแทะงด้วยเครื่องประหารมีปฏักและหนามแหลมเป็นต้นก็ตาม ในคราวที่เป็นผู้เอาดูด้วยความหิวระหายตลอดพันปีเป็นอนกบ้าง ตลอดพุทธานุสรณ์บ้างก็ตาม ในคราวที่เสวยทุกข์มีลมแดดเป็นต้น ด้วยอรรถภาพมีเพียงกระดูกและหนัง มีอรรถภาพสูงใหญ่ประมาณ ๑๐ ศอก ๘๐ ศอก ในพวกอสูรซึ่งอากัพัญชิกาก็ตาม ไม่อาจเพื่อให้วิริยสัมโพชฌงค์เกิดได้ คู่ก่อนภิกษุกาลนี้นั้นแหละเป็นกาลสมควรของเธอ เพื่อกระทำความเพียร" ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นแม้แก่ผู้พิจารณาเห็นอนิสงส์อย่างนี้ ว่า "ผู้เกียจคร้านไม่อาจเพื่อได้โลกุตระธรรม ๕ ผู้มีความเพียรอันปรารถแล้วเท่านั้นอาจเพื่อได้ นี่เป็นอนิสงส์ของความเพียร" ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ผู้พิจารณาวิถีแห่งการดำเนินไปอย่างนี้ ว่า "พระโยคาวจรนั้น พึงดำเนินไปตามทางที่พระสัมพุทธะ พระปัจเจกพุทธะ และพระมหาสาวกทั้งหลายของพระพุทธเจ้าดำเนินไปแล้วนั้นแหละ เพราะทางนี้ผู้เกียจคร้านไม่อาจเพื่อดำเนินไปได้" ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นแม้แก่ผู้พิจารณาความประพฤดิเอื้อเพื่อต่อบิณฑบาตอย่างนี้ ว่า "ชนเหล่าใดย่อมบำรุงท่านด้วยบิณฑบาตเป็นต้น มนุษย์เหล่านั้น มิใช่ญาติมิใช่ทาสกรรมกรของท่าน ทั้งมิได้ให้บิณฑบาตเป็นต้น อันประณีตแก่ท่านด้วยการคิดว่า พวกเราอาศัยท่านเป็นอยู่ ดังนี้ ที่แท้เขาหวังซึ่งผลอันใหญ่แห่งการกระทำของตนอยู่จึงให้ แม้พระศาสดา ก็ไม่ทรงอนุญาตปัจจัยทั้งหลายแก่ท่านเพราะพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า ภิกษุนี้บริโภคปัจจัยเหล่านี้แล้วจักเป็นผู้มีร่างกายแข็งแรงอยู่เป็นสุข ดังนี้ โดยที่แท้ ทรงอนุญาตปัจจัยทั้งหลายแก่ท่าน ด้วยทรงประสงค์ว่า ภิกษุนี้ บริโภคปัจจัยเหล่านี้แล้ว กระทำสมณธรรม แล้วจักพ้นจากวัฏฏทุกข์ ดังนี้ บัดนี้ ท่านนั้นเกียจคร้านอยู่ไม่ประพฤดิเอื้อเพื่อต่อบิณฑบาตนั้น เพราะภิกษุผู้มีความเพียรอันเริ่มแล้วเท่านั้น ชื่อว่า มีการประพฤดิเอื้อเพื่อต่อบิณฑบาต" ดังนี้. ในข้อนี้มีเรื่องพระเถระชื่อว่ามหามิตตะเป็นนิพัทธสนะ.

ได้ยินว่า พระเถระอาศัยอยู่ในถ้ำ (ที่กำบัง) ของชวานา ก็ในบ้านเป็นที่โคจรของท่าน อุบาสิกคนหนึ่งปฏิบัติบำรุงพระเถระเสมือนบุตร วันหนึ่งอุบาสิกนั้นเมื่อจะไปป่า จึงสังขิตว่า "ลูกแม่ ข้าวสารเก่าอยู่ในที่โน้น

น้ำนม เนยใส น้ำมัน อยู่ที่ตรงโน้น เจ้าจงหุงกัณฑ์พร้อมด้วยน้ำนมเนยใส และน้ำมันถวายเป็นเวลาที่พระเจ้ามิตตะพี่ชายของเจ้ามา แล้วเจ้าจงบริโภคน้ำ " คัจฉี. ธิดากล่าวว่า " ก็แม่เล่า จะบริโภคน้ำอะไร." อุบาลีกากล่าวว่า " เมื่อวานนี้ ปาวิวาสีกัณฑ์ (ข้าวที่หุงสำหรับภิกษุผู้อยู่ปริวาส) เหลืออยู่ แม่จะบริโภคน้ำนั้นกับน้ำผักคอง." ธิดากล่าวว่า " กลางวันแม่จะบริโภคน้ำอะไร." มารดาบอกว่า " เจ้าจงเอาใบผักใส่เข้าไปแล้วหุงข้าวต้มมีรสเปรี้ยวด้วยข้าวปลายเกรียน (ข้าวสารเหลือง ๆ) แล้วตั้งไว้เถิดแม่" คัจฉี. พระเถระห่มจีวร นำบาตรออกมา ได้ยินเสียงนั้น จึงโอวาทตนเองว่า " ได้ยินว่า มหาอุบาลิกา จะกินปาวิวาสีกัณฑ์ด้วยน้ำผักคอง แม้กลางวันก็จะกินข้าวต้มมีรสเปรี้ยวด้วยใบผัก แต่ว่าอุบาลิกาบอกข้าวสารเก่าเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่ท่าน ก็มหาอุบาลิกานั้นแล มิได้หวังนา สอน ข้าวและวัตถุ เพราะอาศัยท่านเลย แต่เขาปรารถนาอยู่ซึ่งสมบัติ ๓ (คือ มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ นิพพานสมบัติ) จึงให้ ท่าน จักอาจเพื่อให้สมบัติเหล่านั้นแก่เขาหรือไม่ ก็แลภิกษุบาตรนี้ ท่านยังมีราคะ โทสะ โมหะ "ไม่ควรจะกิน" ครั้นโอวาทตนแล้ว ก็เก็บบาตรปลดลูกคุม (ที่จีวร) กลับเข้าไปสู่ถ้ำชานานนั้นแหละ แล้ววางบาตรไว้ได้เพียง พาดจีวรไว้ที่ราวจีวรแล้วนั่งอธิษฐานความเพียรว่า "เรายังไม่บรรลุพระอรหัตแล้ว จักไม่ออกไป" คัจฉีเป็นผู้ไม่ประมาทตลอดกาลนาน เป็นภิกษุผู้มั่นคงแล้ว เจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตในเวลาก่อนภัตทีเดียว เป็นพระจันตาสพผู้เบิกบานนั่งอยู่ ราวกะดอกลพทมแหม่มบานอยู่จะนั้น. เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นไม้ใกล้ ประตูถ้ำชานานา เปล่งอุทานว่า

**ข้าแต่บรูษผู้อาชาไนย ข้าพเจ้าขอ
นอบน้อมท่าน ข้าแต่บรูษผู้สูงสุด ข้าพเจ้า
ขอนอบน้อมท่าน ข้าแต่ท่านผู้นิรทุกข์ ผู้ใด
หมดอาสวะแล้ว ผู้นั้นเป็นทักษิณียบุคคล
ดังนี้.**

แล้วกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ หลิงแก่ถวายภิกษาแก่พระอรหันต์ผู้เช่นกับท่าน
ผู้เข้าไปเพื่อบิณฑบาตจักพ้นจากทุกข์ ดังนี้. พระเถระลุกขึ้นแล้วเปิดประตู
ออกไปตรวจดูเวลา ทราบว่า ยังเช้าอยู่ จึงถือบาตรและจีวรเข้าไปสู่บ้าน. แม้
ทาริกาเตรียมอาหารเสร็จแล้ว ก็เปิดประตูนั่งแลดูอยู่ด้วยคิดว่า "บัดนี้ พี่ชาย
ของเราจักมา". เมื่อพระเถระมาถึงประตูบ้าน ทาริกานั้น จึงรับบาตรแล้วทำ
ให้เต็มด้วยข้าวเจือด้วยน้ำนมปรุงด้วยเนยใสและน้ำอ้อย แล้วจึงวางไว้บนมือ
ของพระเถระ พระเถระกระทำอนุโมทนาว่า "จงเป็นสุขเถิด" แล้วหลีกไป
แม้ทาริกานั้น ก็ยืนแลดูพระเถระอยู่ ในเวลานั้น ผิวพรรณของพระเถระบริสุทธิ์
งามยิ่งนัก อินทรีย์ทั้งหลายผุดส่องไฟโรจน์ยิ่ง เป็นราวกะว่าผลตาลสุกที่หลุด
จากขั้ว ฉะนั้น. มหาอุบาสิกากลับมาจากป่า จึงถามธิดาว่า "ลูกแม่ พี่ชายของ
เจ้ามาแล้วหรือ" ธิดานั้นได้บอกความเป็นไปทั้งปวงนั้น มหาอุบาสิกาทราบว่
วันนี้กิจแห่งบรรพชิตแห่งบุตรของเราถึงที่สุดแล้ว จึงกล่าวว่า "ลูกแม่ พี่ชาย
ของเจ้าจะไม่เดือนร้อนในพระพุทธศาสนา" ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ผู้พิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งความ
เป็นทนายาท (คือผู้รับมรดก) ว่า ชื่อว่า มรดกของพระศาสดา คืออริย-
ทรัพย์นั้นยิ่งใหญ่แล มรดกนั้นอันผู้เกียจคร้านไม่อาจเพื่อได้ เหมือนอย่าง
ว่า บิดามารดา ทำบุตรผู้ปฏิบัติผิดให้มีในภายนอกว่า "ผู้นี้มิใช่บุตรของ
เรา" บุตรนั้นย่อมไม่ได้มรดกโดยกาลอันล่วงไปแห่งบิดามารดา ฉนั้นใด

แม้ผู้เกียจคร้านก็ฉันทันนั้น ย่อมไม่ได้มรดก คือ อริยทรัพย์นี้ ผู้มีความเพียรอันปรารถแล้วนั้นแหละ จึงจะได้" ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ผู้พิจารณาความยิ่งใหญ่ของพระศาสดาอย่างนี้ "ก็พระศาสดาของท่านยิ่งใหญ่ยิ่งนัก แม้หมื่นโลกธาตุก็ห้วนไหว ในเวลาที่พระศาสดาของท่านทรงถือปฏิสนธิในครรภ์พระมารดาแม่ในเวลาออกทรงผนวช แม้ในเวลาตรัสรู้ ในเวลาทรงแสดงธรรมจักร ในเวลาทำยมกปาฏิหาริย์ ในการเสด็จลงจากเทวโลก ในการปลงพระชนนาายุสังขาร แม้ในการปรินิพพานเล่า หมื่นโลกธาตุก็ห้วนไหว การที่ท่านบวชในพระศาสนาของพระศาสดาเห็นปานนี้แล้วเป็นผู้เกียจคร้าน ควรแล้วหรือ ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ผู้พิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งชาติอย่างนี้ว่า "แม้ว่าโดยชาติ บัดนี้ท่านไม่เป็นผู้มีชาติลามก คือ ประสูติในราชวงศ์ของพระเจ้าโอรกาการาชซึ่งเป็นมาโดยมหาสมมตวงศ์ อันไม่แตกแยกกัน (ตัวท่านก็นับว่า) เป็นราชนัดดาของพระเจ้าสิริสุทโธทนมหาราช และพระมหามายาเทวี เป็นน้องของพระราหุลผู้เจริญ การที่ท่านเป็นราชบุตรเห็นปานนั้นแล้ว เป็นผู้เกียจคร้านอยู่ สมควรแล้วหรือ" ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ผู้พิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งสพรหมจารี (เพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์) อย่างนี้ว่า "พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ และพระอสีติมหาสาวกทั้งหลาย แتงตลอดโลกุตตรธรรมได้ด้วย ความเพียรเท่านั้น ตัวท่านจะดำเนินไปตามทางของสพรหมจารีเหล่านั้น หรือไม่" ดังนี้.

เมื่อเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน คือ สละความเพียรทางกายและทางใจ เช่น กับงูเหลือมกินแล้วก็นอนก็ดี เมื่อเสพบุคคลผู้มีความเพียรอันปรารถแล้วมีตน

ส่งไปแล้วก็ดี มีจิตน้อมไป โอนไป เอียงไป เพื่อให้วิริยะเกิดขึ้นในอริยาบถทั้งหลายมีการยืนการนั่งเป็นต้นก็ดี วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น. ภิกษุ นั้น ย่อมทราบชัดว่า ก็ภavanaของเธอเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ย่อมบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

ปีติสัมโพชฌงค์

ปีติสัมโพชฌงค์ เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อให้ปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นของปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้.

ในข้อนั้น ปีตินั้นแหละ ชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ การทำให้ไว้ในใจเพื่อให้ปีตินั้นเกิดขึ้น ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปีติสัมโพชฌงค์ คือ

๑. พุทธานุสสติ
๒. ธรรมานุสสติ
๓. สังฆานุสสติ
๔. ลีลาานุสสติ
๕. จาคานุสสติ
๖. เทวตานุสสติ
๗. อุปสมานุสสติ
๘. การเว้นบุคคลผู้ (มีจิต) เศร้าหมอง

๘. การคบบุคคลผู้ (มีจิต) ผ่องแผ้ว

๑๐. การพิจารณาพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส

๑๑. การน้อมจิตไปในปีตินั้น

จริงอยู่ แม้เมื่อระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ปีติสัมโพชฌงค์ ก็ จะเกิดแผ่ไปตลอดสรีระทั้งสิ้นจนถึงอุปจารสมาธิ. แม้เมื่อระลึกถึงคุณของพระธรรม และพระสงฆ์ก็เหมือนกัน. เมื่อบรรพชิตพิจารณาจตุปาริสุทธิศีล ซึ่งรักษาไว้ไม่ให้ต่างพร้อยสิ้นกาลนาน ก็ดี เมื่อคฤหัสถ์พิจารณาศีล ๕ ศีล ๑๐ ก็ดี ปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อบรรพชิตพิจารณาถึงจาคะว่า เราได้ให้โภชนะ อันประณีตแก่เพื่อนพรหมจรรย์ ก็ดี แม้อคฤหัสถ์เมื่อพิจารณาถึงทานอันถวายเป็นแก่ท่านผู้มีศีลในกาลเห็นปานนั้น ก็ดี ปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น. เทวดาประกอบด้วยคุณเหล่าใดย่อมถึงความเป็นเทวดา แม้เมื่อพิจารณาซึ่งความที่ผู้ทั้งหลายเห็นปานนั้นมีอยู่ในตน ปีติสัมโพชฌงค์ก็เกิดขึ้น. เมื่อกิเลสอันข่มไว้ด้วยสมาบัติมีอยู่ แม้เมื่อพิจารณาว่า กิเลสทั้งหลายไม่เกิดขึ้นตลอด ๖๐ ปีบ้าง ๗๐ ปีบ้าง ดังนี้ ปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น. เมื่อเว้นบุคคลผู้มีจิตเศร้าหมอง คือมีความเศร้าหมองอันสะสมไว้แล้ว โดยไม่กระทำความเคารพในการดูพระเจดีย์ คูตัน โขและดูพระเถระ เพราะไม่มีความเลื่อมใสเสนาหาในพระพุทธเจ้าเป็นต้น เช่น กับฐลีนหลังลา ก็ดี เมื่อเสพบุคคลผู้ ผ่องแผ้ว มีจิตอ่อน มากไปด้วยความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเป็นต้น ก็ดี ปีติสัมโพชฌงค์ก็เกิดขึ้นได้. เมื่อพิจารณาพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส อันแสดงถึงคุณของพระรัตนตรัย ก็ดี เมื่อมีจิตน้อมไป โอนไป เอียงไปเพื่อให้ ปีติเกิดขึ้นในอริยาบถทั้งหลายมีการขยับและการนั่งเป็นต้น ก็ดี ปีติสัมโพชฌงค์ก็เกิดขึ้น. ภิกษุ นั้น ย่อมทราบชัดว่า ภาวนาของเธออันเกิดขึ้นแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภาย-
ปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนาสีการในธรรมเหล่านี้
นั้น นี้เป็นอาหารเพื่อให้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่า ย่อม
เป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นของปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว
ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่ง
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การเสพโภชนะอันประณีต
๒. การเสพอตุอันสบาย
๓. การเสพอิริยาบถอันสบาย
๔. การประกอบความเพียรปานกลาง
๕. การเว้นบุคคลผู้มีกายอันกระสับกระส่าย
๖. การเสพบุคคลผู้มีจิตอันสงบ
๗. ความน้อมจิตไปในปัสสัทธินั้น

จริงอยู่ เมื่อบริโภคนโภชนะอันเป็นสัปปายะอันประณีต อันเป็นที่ชอบ
ใจก็ดี เสพอตุอันเป็นสัปปายะในฤดูทั้งหลายอันหนาวและร้อน และเสพ
อิริยาบถอันเป็นสัปปายะในอิริยาบถทั้งหลาย มีการยืนและการนั่งเป็นต้นก็ดี
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น. แต่ว่า บุคคลใดผู้เป็นชาติแห่งมหาบุรุษ ย่อม
เป็นผู้อดทนในอตุและอิริยาบถทั้งปวงเทียว ท่านมิได้กล่าวหมายเอาบุคคลผู้
เป็นมหาบุรุษชาตินั้น. ความที่บุคคลใดเป็นผู้มีสภาวะและวิสภาวะมีอยู่ เมื่อ
บุคคลนั้นนั้นแหละเว้นอตุและอิริยาบถอันเป็นวิสภาวะ แล้วเสพอยู่ซึ่งสภาวะ

ปีศาจสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น. การพิจารณากัมมัฏสตกตาทั้งของตนเองและของผู้อื่น ท่านเรียกว่า การประกอบความเพียรปานกลาง ปีศาจสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดด้วยความเพียรอันปานกลางนั้น. บุคคลใดเบียดเบียนผู้อื่นด้วยท่อนไม้เป็นต้นเที่ยวไป แม้เว้นบุคคลผู้มีกายอันกระสับกระส่ายเห็นปานนี้ ปีศาจสัมโพชฌงค์ ก็เกิดขึ้น. แม้เสพบุคคลผู้มีกายอันสงบแล้ว ผู้มีมือและเท้าอันตำรวมแล้ว ปีศาจสัมโพชฌงค์ก็ย่อมเกิดขึ้น ปีศาจสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ผู้มีจิตนุ่มไป โอนไป เอียงไป เพื่อให้ปีศาจเกิดในอริยาบถทั้งหลาย มีการขยับและการนั่งเป็นต้น. ภิกษุผู้นั้นย่อมทราบชัดว่า ภาวนาของเธออันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ย่อมบริบูรณ์ด้วยอหัตมรรค ดังนี้.

สมาธิสัมโพชฌงค์

สมาธิสัมโพชฌงค์เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณนิมิต อพยัคคณิมิต มีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในนิมิตเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อให้สมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นของสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้. ในข้อนั้น สมณะนั้นแหละ ชื่อว่าสมณนิมิต และชื่อว่า อพยัคคณิมิต เพราะอรรถว่า ไม่ฟุ้งซ่าน.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้น

แห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การทำวัตรให้สะอาด
๒. การปรับอินทรียี่ให้เสมอกัน
๓. ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต
๔. ความยกจิตในสมัย

๕. ความข่มจิตในสมัย

๖. ความให้จิตรำเริงในสมัย

๗. ความวางจิตเฉยในสมัย

๘. ความเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น

๙. การเสพบุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น

๑๐. การพิจารณาตามวิโมกข์

๑๑. ความน้อมจิตไปในสมาธินั้น

ในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า การทำวัตรดูให้สะอาด และการปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ความเป็นผู้ฉลาดในการเรียนกสิณนิมิตชื่อว่า ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต. ชื่อว่าความข่มจิตในสมัยใด จิตหดหู่ด้วยความเพียรอันย่อหย่อนเกินไปเป็นต้น สมัยนั้น ต้องยกจิตนั้นให้ตั้งขึ้นด้วยธัมมวิจยะ วิริยะ และปีติสัมโพชฌงค์. ชื่อว่า การข่มจิตในสมัยคือ ในสมัยใด จิตฟุ้งซ่านด้วยความปรารถนาคความเพียรเกินไปเป็นต้น ในสมัยนั้นต้องข่มจิตนั้นให้ตั้งขึ้นด้วยปีติสัทธา สมาธิ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์. ชื่อว่าความให้จิตรำเริงในสมัย คือ ในสมัยใด ไม่มีอัสสาหะ (คือไม่มีความพอใจ) เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยปัญญาอันอ่อน หรือเพราะไม่บรรลุความสุขอันเกิดแต่ความเข้าไปสงบ สมัยนั้น ต้องให้จิตสังเวชด้วยการพิจารณาสังเวควัตถุ ๘ ประการ. ชื่อว่า สังเวควัตถุ ๘ คือ ชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ รวมเป็น ๔ อปายทุกข์เป็นที่ ๕ วัฏฏมูลกทุกข์ในอดีตเป็นที่ ๖ วัฏฏมูลกทุกข์ในอนาคตเป็นที่ ๗ อาหารปริเยฏฐิมูลกทุกข์ในปัจจุบันเป็นที่ ๘. และยังความเลื่อมใสให้เกิดขึ้นด้วยการระลึกถึงพระรัตนตรัย นี้ท่านเรียกว่า การยังจิตให้รำเริงในสมัย. ชื่อว่า การวางจิตเฉย ๆ ในสมัย คือ ในสมัยใด จิตไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน มี

อัสสาทะ ดำเนินไปสู่สมถวิถิ เป็นไปโดยชอบในอารมณ์ เพราะอาศัยการปฏิบัติ โดยชอบ สมัยนั้น มิต้องชวนชวายในการยก การข่มและในการยังจิตให้รำแรง เปรียบเหมือนสารถิไม่ต้องชวนชวายในม้ำทั้งหลายที่เป็นไปคิแล้ว ฉะนั้น ท่าน จึงเรียกว่า การวางจิตเฉยๆ ในสมัย. ชื่อว่า การเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น คือ การเว้นไกลจากบุคคลผู้มีจิตฟุ้งชาน คือไม่บรรลุลุอุปจระ หรืออัปปนา. ชื่อว่า การเสพบุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น คือการเสพ การคบ การเข้าไปชองเสพ บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่นด้วยอุปจระหรืออัปปนา. ชื่อว่า การน้อมจิตไปในสมาธิ นั้น คือความเป็นผู้มีจิตน้อมไป โอนไป เอียงไป เพื่อให้สมาธิเกิดขึ้นในอิริยาบถ ทั้งหลายมีการย่นและการนั่งเป็นต้น. เพราะสมาธิสัมโพชฃงค์นั้น ย่อมเกิดขึ้น แก่ผู้ปฏิบัติอยู่ชองนี้. ภิกษุ นั้น จึงทราบชัคว่า ภาวนาชองเธออันเกิดขึ้นแล้ว ชองนี้ ย่อมบริบูรณ์ได้ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

อุปเพกขาสัมโพชฃงค์

อุปเพกขาสัมโพชฃงค์ เกิดขึ้นชองนี้ว่า ชูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปเพกขาสัมโพชฃงค์มีอยู่ การทำให้มากชองโยนิ- โสมนสิการในธรรมนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อให้อุปเพกขาสัมโพชฃงค์ที่ยังไม่ได้เกิด ให้เกิดขึ้น หรือชองย้อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบุลย์ชองขึ้นแห่งอุปเพกขาสัมโพชฃงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้. ในชอนั้น อุปเพกขานั้นแหละ ชื่อว่า ธรรม เป็นที่ตั้งแห่งอุปเพกขาสัมโพชฃงค์.

อีกชองหนึ่ง ธรรม ๕ ประการ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่ง

อุปเพกขาสัมโพชฃงค์ คือ

๑. ความวางเฉยในสัตว์

๒. ความวางเฉยในสังขาร

๓. ความเว้นบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขาร

๔. ความเสพบุคคลผู้วางเฉยในสัตว์และสังขาร

๕. ความน้อมจิตไปในอุpekขานัน

บรรดาธรรมเหล่านั้น ความวางเฉยในสัตว์ ย่อมตั้งขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยการพิจารณากัมมัสสกตาอย่างนี้ว่า ตัวท่านมาด้วยกรรมของตน แล้วก็จักไปด้วยกรรมของตนนั่นแหละ แม้บุคคลอื่นนั้น ก็มาด้วยกรรมของตน แล้วก็จักไปด้วยกรรมของตนเหมือนกัน ท่านรักใคร่กันแล้ว ดังนี้ และด้วยการพิจารณานิสัตตตะอย่างนี้ว่า ว่าโดยปรมัตถ์ สัตว์ย่อมไม่มีเลย ท่านนั้นรักใคร่หนอ ดังนี้.

ความวางเฉยในสังขาร ย่อมตั้งขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยการพิจารณาความเป็นสิ่งที่ไม่ใช่เจ้าของอย่างนี้ว่า จีวรนี้เข้าถึงการเปลี่ยนแปลงไปแห่งสี่โดยลำดับ และเข้าถึงความเป็นของคร่ำคร่าแล้วจะเป็นท่อนผ้าสำหรับเช็ดเท้า แล้วก็จักเป็นสิ่งที่เขาพึงเอาปลายไม้เท้าเหยียดทิ้งไป ก็ถ้าว่า เจ้าของจีวรนั้นพึงมีไชรั เจ้าของนั้นก็จักไม่พึงให้จีวรนั้นพินาศไปอย่างนี้ ดังนี้ และด้วยการพิจารณาโดยความเป็นของชั่วคราวอย่างนี้ว่า จีวรนี้เป็นของไม่ยั่งยืน เป็นของชั่วคราว ดังนี้. อนึ่ง ในจีวร ฉันทิใด พึงกระทำการประกอบแม้ในบริวารทั้งหลาย มีบาตรเป็นต้น ฉันทินั้นเกิด.

ในข้อว่า ความเว้นบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขาร นี้ อธิบายว่า บุคคลใดเป็นภคอุหัตถ์ ย่อมยึดถือบุตริธิดาเป็นต้นของตนนั่นแหละว่าเป็นของเรา หรือว่าเป็นบรรพชิต ย่อมยึดถืออันเตवासิกและอุปัชฌาย์เป็นต้นว่าเป็นของเรา บุคคลนั้นย่อมกระทำกิจทั้งหลายมีการ โกนผม การเหย็บจีวร การซัก การข้อม การรมบาตรเป็นต้นให้แก่ผู้นั้น เมื่อไม่เห็นชนเป็นที่รักนั้นแม้สักครู่หนึ่งก็คิด

ว่า สามณेरูปโน้นไปไหน ภิกษุหนุ่มรูปโน้นไปไหน จะแลดูข้างโน้นข้างนี้ รวากะว่าเนื้อสมันหันไปข้างโน้นข้างนี้ แลดูอยู่ (ระวังภัย) แม้ถูกผู้อื่นขอว่าของท่านส่งผู้โน้นไปเพื่อช่วยประโยชน์ในการตัดผมเป็นต้นสักครู่ ดังนี้ ก็ยอมไม่ ให้อภัยกล่าวว่า พวกเรายังไม่ให้เขาทำงานแม่ของพวกเราเพื่อตน ท่านพาเขาไปจักให้เขาล้าบาก ดังนี้ นี้ชื่อว่า การยึดถือสัตว์.

ส่วนบุคคลใด ย่อมยึดถือสิ่งของทั้งหลายมีจิ๋ว บาตร ถูบาตรและไม้เท้าคนแก่ เป็นต้นว่าเป็นของเรา บุคคลนั้นยอมไม่ให้บุคคลอื่นแตะต้องแม้ด้วยมือ แม้เมื่อคนอื่นข้อมิ่วชั่วคราว ก็กล่าวว่า แม่เราก็ดนอมสิ่งนี้อยู่ไม่ใช่สอย เราจักให้ท่านทำไม้กัน ดังนี้ นี้ชื่อว่า การยึดถือสังขาร.

แต่ว่าบุคคลใดวางตนเป็นกลาง คือ วางเฉยในวัตถุแม่ทั้งสอง (คือสัตว์และสังขาร) เหล่านั้น นี้ชื่อว่าความวางเฉยในสัตว์และสังขาร. อุปกขา-สัมโพชฌงค์นี้ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เว้นไกลจากบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขาร เห็นปานนี้บ้าง ย่อมเกิดแก่ผู้เสพบุคคลผู้วางเฉยในสัตว์และสังขารบ้าง ย่อมเกิดแก่ผู้มีจิตน้อมไป โนมไป โอนไป เอียงไป เพื่อให้อุเบกขานั้นเกิดขึ้น ในอิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่ง เป็นต้นบ้าง ดังพรรณนามาจะนี้. ภิกษุนั้นยอมทราบชัดว่า ภวานาของเธออันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ย่อมบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้. คำที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถตั้งที่นั่น แล.

อรรถกถาโพชฌงค์ปีพระ จบ

ในข้อทั้งสอง (คือ นีวรณบรรพ และโพชฌงค์บรรพ) แม้นี้ ท่านก็กล่าวว่าเป็นวิปัสสนาล้วน ๆ เทียว. โดยประการที่พรรณนามา สติปิฎกฐาน ๔ เหล่านี้ ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น เพราะว่าพระโยคาวจรกำหนด

ายด้วยจิตอย่างหนึ่ง ย่อมกำหนดเวทนาด้วยจิตอย่างหนึ่ง ย่อมกำหนดจิตด้วย
จิตอย่างหนึ่ง ย่อมกำหนดกรรมทั้งหลายด้วยจิตอย่างหนึ่ง แต่ในขณะแห่ง
โลกุตตรมรรค ย่อมได้จิตอย่างเดียวกันโดยแท้. จริงอยู่ สติสัมปยุตด้วยวิปัสสนา
ของพระโยคาวจรผู้กำหนดกายมาตั้งแต่ต้น ชื่อว่า กายานุปัสสนา บุคคลผู้
ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า กายานุปัสสี. สติอันสัมปยุตด้วยมรรคในขณะแห่ง
มรรคของพระโยคาวจร ผู้ชวนชวายวิปัสสนาแล้วบรรลุวิมรรค ชื่อว่า
กายานุปัสสนา บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า กายานุปัสสี. สติอันสัมปยุต
ด้วยวิปัสสนาของพระโยคาวจรผู้กำหนดเวทนา ผู้กำหนดจิต ผู้กำหนดกรรม
ทั้งหลายมาแล้ว ชื่อว่า เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ฌัมมานุปัสสนา
บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า เวทนานุปัสสี จิตตานุปัสสี ฌัมมานุปัสสี.
สติอันสัมปยุตด้วยมรรคในขณะแห่งมรรคของพระโยคาวจรผู้ชวนชวายวิปัสสนา
แล้วบรรลุวิมรรค ชื่อว่า เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ฌัมมานุปัสสนา.
บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า เวทนานุปัสสี จิตตานุปัสสี ฌัมมานุปัสสี.

เทศนาปุคคลาธิษฐาน จบเพียงเท่านี้

ก็สติอันกำหนดกาย ละวิปัสสนาในกายว่าเป็นของงาม ย่อมสำเร็จด้วย
มรรค เพราะเหตุนี้ สตินั้น จึงชื่อว่า กายานุปัสสนา. สติกำหนดเวทนา
ละวิปัสสนาในเวทนาว่าเป็นสุข ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ สตินั้น
จึงชื่อว่า เวทนานุปัสสนา. สติกำหนดจิต ละวิปัสสนาในจิตว่าเป็นสภาพเที่ยง
ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนี้ สตินั้น จึงชื่อว่า จิตตานุปัสสนา. สติ
กำหนดกรรม ละวิปัสสนาในกรรมทั้งหลายว่าเป็นอรรถา ย่อมสำเร็จด้วยมรรค
เพราะเหตุนี้ สตินั้น จึงชื่อว่า ฌัมมานุปัสสนา. ด้วยประการฉะนี้ สติอัน

สัมปยุตด้วยมรรคอย่างเดียวกันนั้น ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง เพราะอรรถว่ายังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ก็ในขณะที่แห่งมรรค สติปัฏฐาน ๔ ย่อมได้ในจิตอย่างเดียวกันนั้น ดังนี้.

วรรณนาสูตรต้นตภาชนีย์ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์

สติปัฏฐานมีกายานุปัสสนาเป็นต้น แม้ทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเพียงหัวข้อนี้แห่งเทศนา อันจำแนกแล้วในธัมมสังคณี แต่มิได้ทรงตั้งไว้เป็นแบบแผน เหมือนในโลกียสติปัฏฐานทั้งหลายมีกายเป็นต้นเป็นอารมณ์ เพราะในอภิธรรมภาชนีย์ ทรงปรารภเทศนาด้วยสามารถแห่งโลกุตตรสติปัฏฐาน. พึงทราบประเภทแห่งนี้ ในอภิธรรมภาชนีย์. คืออย่างไร? คือในการตั้งมั่นด้วยฌานในโสดาปัตติมรรคแห่งกายานุปัสสนาก่อน มี ๑๐ นัย ด้วยสามารถแห่งจตุกกะและปัญจกะอย่างละ ๒ ในฐานะ ๕ เหล่านี้ คือ สุทธิกปฏิบัติ สุทธิกสุญญตา สุญญตปฏิบัติ สุทธิกอัปปนิตตะอัปปนิตตปฏิบัติ (รวมเป็นจตุกกะ ๕ นัย และปัญจกะ ๕ นัย). ในนัยทั้งหลายแม้ที่เหลือ ก็อันนั้นคือ ในการตั้งมั่น* ๒๐ มี ๒๐๐ นัย. ๒๐๐ นัยนั้น คุณด้วยอธิปัตติ ๔ ก็เป็น ๘๐๐ นัย. นัยแม้ทั้งปวงจึงมี ๑,๐๐๐ นัย คือ สุทธิกนัย ๒๐๐ นัยและ สาทิปติ ๘๐๐ นัย ด้วยประการฉะนี้. ก็ในสุทธิกสติปัฏฐาน ใน

* ในการตั้งมั่น คือ มหานัย ๒๐ คือ ฌาน, มรรค, สติปัฏฐาน, สัมมัมปชาน, อิทธิบาท, อินทริย์, พละ, โภชณังค์, ตัจจะ, สมณะวิปัสสนา, ธรรม, ขันธ, आयตนะ, ธาตุ, อาหาร, ผัสสะ, เวทนา, สัญญา, เจตนา, จิตตาทินิเวส.

เวทนานุปัสสนาเป็นต้น ก็เหมือนกัน คือ ในโศคาปัตติมรรคมี ๕,๐๐๐นัย. อนึ่ง ในโศคาปัตติมรรค จันใด แม้ในมรรคที่เหลือ ก็จันนั้นคือ ในกุศลมี ๒๐,๐๐๐นัย. แต่ว่าโดยประเภทสุญญตะและอัปปณิหิตนิमित ในวิบากเป็นตรีคุณจากนัยแห่งกุศลนั้น จึงเป็น ๖๐,๐๐๐ นัย นิเทศแห่งอภิธรรมภาชนียมี ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งนิเทศแห่งสติปัญญาที่เป็นกุศลและวิบาก คือ เป็นการยังกิจของตนให้สำเร็จอย่างหนึ่ง เป็นกิจที่สำเร็จด้วยดีอย่างหนึ่งมี ๑๐ ประเภท ด้วยสามารถแห่งนิเทศสวาระ ๑๐ คือ ฝ่ายกุศล ๕ ฝ่ายวิบาก ๕ ด้วยสามารถแห่งกายนุปัสสนาเป็นต้น และด้วยสามารถแห่งสุทธิกะซึ่งประดับแล้วด้วยนัย ๘๐,๐๐๐ นัยอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ แล.

วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ ฟังทราบความที่สติปัญญาเป็นกุศลเป็นต้น โดยทำนองแห่งพระบาลีนั้นแหละ. ก็ในอาร์มมณติกะ สติปัญญาเหล่านี้ แม้ทั้งหมดเป็นอัปปมาณารัมมณะเท่านั้น เพราะปรารภพระนิพพานอันเป็นอัปปมาณธรรม ไม่เป็นมัคคารัมมณะ แต่เป็นมัคคเหตุกะด้วยสามารถแห่งสหชาติเหตุ. เป็นมัคคาธิปติในการเจริญมรรค เพราะทำวิริยะ หรือวิมังสาให้เป็นประธาน ไม่ฟังกล่าวว่าเป็นมัคคาธิปติเพราะเจริญมรรคอันกระทำฉันทะหรือจิตตะให้เป็นประธาน แม้ในกาลแห่งผลก็ไม่ฟังกล่าวเหมือนกัน. ในอดีตจะเป็น

ต้น ก็ไม่พึงกล่าวแม้โดยความเป็นเอการัมมณะ. แต่เพราะความที่พระนิพพาน เป็นพหิททาธรรม จึงชื่อว่า พหิทธารัมมณะนี้. สติปัญฐาน พระผู้มีพระ- ภาควรรู้ว่าเป็นโลกุตตระอันสำเร็จแล้วนั้นแหละ ในปัญหาปุจฉะนี้ ด้วย ประการฉะนี้. จริงอยู่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสสติปัญฐานอันเป็นโลกิยะและ โลกุตตระปะปนกันไว้ในสุดตันตภาษณีย์ทั้งนั้น แต่ในอภิธรรมภาษณีย์และปัญหา ปุจฉะนี้ ตรัสว่าเป็นโลกุตตระอย่างเดียว. แม้สติปัญฐานวิภังค์นี้ พระผู้มี- พระภาคเจ้าก็นำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปริวารต (คือ ๓ ตอน คือ สุดตันต- ภาษณีย์ อภิธรรมภาษณีย์ และปัญหาปุจฉะ) ดังพรรณนามาฉะนี้ แล.

วรรณนาปัญหาปัจฉกะ จบ

อรรถกถาสติปัญฐานวิภังคินิทเทศ จบ

๘. สัมมปธานวิภังค์

สูตรต้นตภาชนีย์

[๔๖๕] สัมมปธาน ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภ ความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศล ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น.

๒. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

๓. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น.

๔. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความ ภิญโญยิ่ง ความไพบุลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว.

เพียรป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น

[๔๖๖] ก็ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น เป็นอย่างไร ?

ในบทเหล่านั้น บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น เป็นไฉน ?

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตตูปบาท เดียวกันกับโลภะ โทสะ โมหะนั้น เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วย โลภะ โทสะ โมหะนั้น กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม ที่มีโลภะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวะธรรมเหล่านี้ เรียกว่า บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น.

ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม прารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้.

[๔๖๗] บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มินิเทศว่า ฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความฉลาด ความพอใจในธรรม อันใด นี้เรียกว่า ฉันทะ ภิกษุ ข่อมทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดยิ่ง ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด.

[๔๖๘] บทว่า พยายาม มินิเทศว่า ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ความพยายาม ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความ พยายามนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า พยายาม.

[๔๖๙] บทว่า прารภความเพียร มินิเทศว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุ ย่อมปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง ความเพียร ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร.

[๔๗๐] บทว่า ประคองจิตไว้ มีนิตะว่า จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต ภิกษุ ย่อมประคองไว้ ประคองไว้ด้วยดี อุปถัมภ์ ค้ำชู ซึ่งจิตนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

[๔๗๑] บทว่า ทำความเพียร มีนิตะว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวายามะ. อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำความเพียร.

เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

[๔๗๒] ก็ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็น อย่างไร ?

ในบทเหล่านั้น บาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไฉน ?

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตตูปบาท เดียวกันกับโลภะ โทสะ โมหะนั้น เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วยโลภะ โทสะ โมหะนั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีโลภะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ เรียกว่า บาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้
ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านั้นที่เกิดขึ้นแล้ว ด้วยประการฉะนี้

[๔๗๑] ในบทเหล่านั้น บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มีนิตเสวา ฉันทะ
เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความฉลาด
ความพอใจในธรรม อันใด นี้เรียกว่า ฉันทะ. ภิกษุย่อมทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้
เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดยิ่ง ด้วยเหตุนี้
จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด.

[๔๗๔] บทว่า พยายาม มีนิตเสวา ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวาชามะ อันใด นี้เรียกว่า
ความพยายาม. ภิกษุ เป็นผู้เขาไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยความพยายาม
นี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า พยายาม.

[๔๗๕] บทว่า ปรารภความเพียร มีนิตเสวา ความเพียร เป็น
ไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวาชามะ อันใด นี้เรียกว่า
ความเพียร. ภิกษุ ย่อมปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง
ความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร.

[๔๗๖] บทว่า ประคองจิตไว้ มีนิตเสวา จิต เป็นไฉน ?

จิต. มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
จิต. ภิกษุ ย่อมประคองไว้ ประคองไว้ด้วยดี อุปถัมภ์ค้ำชู ซึ่งจิตนี้ ด้วย
เหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

[๔๗๗] บทว่า ทำความเพียร มีนิตทสว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ อันใด นี้
เรียกว่า ความเพียร. ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยความ
เพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำความเพียร.

เพียรสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น

[๔๗๘] ก็ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร
ประกอบจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น เป็น
อย่างไร ?

ในบทเหล่านั้น กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น เป็นไฉน ?

กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เวทนาขันธ สัญญาขันธ
สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วย อโลภะ อโทสะ อโมหะนั้น กาย-
กรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีอโลภะ อโทสะ อโมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน
สภาวะธรรมเหล่านั้น เรียกว่า กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น.

ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประกอบจิตไว้
ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมเหล่านี้ ที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ด้วยประการ
ฉะนี้.

[๔๗๙] บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มีนิตทสว่า ฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำ
ฉันทะให้เกิด.

บทว่า พยายาม มีนิตทสว่า ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า พยายาม.

บทว่า ปรารภความเพียร มีนิตทสว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรารถนาความเพียร.

บทว่า **ประกอบจิตไว้** มีนิตะว่า จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบจิตไว้.

บทว่า **ทำความเพียร** มีนิตะว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร. ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำความเพียร.

เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วมิให้เสื่อม

[๔๘๐] ก็ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนาความเพียร ประกอบจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบลูย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นอย่างไร ?

ในบทเหล่านั้น **กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว** เป็นไฉน ?

กุศลมูล ๓ คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วยอโลกะ อโทสะ อโมหะ นั้น กายกรรม วจกรรม มโนกรรม ที่มีอโลกะ อโทสะ อโมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ เรียกว่า กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนาความเพียร ประกอบจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบลูย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมเหล่านี้ที่เกิดขึ้นแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

[๔๘๑] บทว่า เพื่อความดำรงอยู่ มีนิตเสวา ความดำรงอยู่ อันใด นั้นคือความไม่สาบสูญ ความไม่สาบสูญ อันใด นั้นคือความภิญโญยิ่ง ความภิญโญยิ่ง อันใด นั้นคือความไพบุลย์ ความไพบุลย์ อันใด นั้นคือความเจริญ ความเจริญ อันใด นั้นคือความบริบูรณ์.

[๔๘๒] บทว่า ทำนันทะให้เกิด มีนิตเสวา นันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำนันทะให้เกิด.

บทว่า พยายาม มีนิตเสวา ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า พยายาม.

บทว่า ปรารถนาความเพียร มีนิตเสวา ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรารถนาความเพียร.

บทว่า ประคองจิตไว้ มีนิตเสวา จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

บทว่า ทำความเพียร มีนิตเสวา ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำความเพียร.

สุดตันตภาชนีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๔๘๓] สัมมัตถุสสน ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภ ความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศล ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น.

๒. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

๓. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น.

๔. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความ ภิญโญยิ่ง ความไพบูรณ์ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

เพียรป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น

[๔๘๔] ก็ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้ เกิดขึ้น เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไป จากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ในสมมัชฌิ ใน

สมัยนั้น ภิกษุ นั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียรเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น.

[๔๘๕] ในบทเหล่านั้น บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มีนิเทศว่าฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความฉลาด ความพอใจในธรรม อันใด นี้เรียกว่า ฉันทะ. ภิกษุ ย่อมทำฉันทะนี้ให้ เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดยิ่ง ด้วย เหตุ นั้น จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด.

[๔๘๖] บทว่า พยายาม มีนิเทศว่า ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ หมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดอถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้ง ธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยผละ สัมมา- วายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความพยายาม. ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบ แล้วด้วยความพยายามนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า พยายาม.

[๔๘๗] บทว่า ปรารภความเพียร มีนิเทศว่า ความเพียร เป็น ไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร.

ภิกษุ ย่อมปรารถ ปรารถด้วยดี เสพ เจริญ ซึ่งความเพียรนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ปรารถความเพียร,

[๔๘๘] บทว่า **ประคองจิตไว้** มีนิเทศว่า **จิต** เป็นไฉน ?

จิต มโน มนัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่เสมอกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต. ภิกษุ ย่อมประคองไว้ ประคองไว้ด้วยดี อุปถัมภ์ค้ำชู ซึ่งจิตนี้ ด้วย เหตุ นั้น จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

[๔๘๙] บทว่า **ทำความเพียร** มีนิเทศว่า **ความเพียรชอบ** เป็นไฉน ?

การปรารถความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความเพียรชอบ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรชอบ.

เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

[๔๙๐] ก็ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็น อย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ใน สมัยนั้น ภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียรเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

[๔๕๑] บทว่า **ทำฉันทะให้เกิด** มีนิตะว่า ฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำ
ฉันทะให้เกิด.

บทว่า **พยายาม** มีนิตะว่า ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า พยายาม.

บทว่า **ปรารถนาความเพียร** มีนิตะว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรารถ
ความเพียร.

บทว่า **ประคองจิตไว้** มีนิตะว่า จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้

บทว่า **ทำความเพียร** มีนิตะว่า ความเพียรชอบ เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวายามะ วิริยสัมโพชฌงก์
อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความเพียรชอบ
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรชอบ.

เพียรสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น

[๔๕๒] ก็ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนาความเพียร
ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น
เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญ โลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์

มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิัญญา อยู่ ในสมัยใด ในสมัยนั้น กิณฺฐุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น.

[๔๕๓] ในบทเหล่านั้น บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มีนิตเสว ฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด.

บทว่า พยายาม มีนิตเสว ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า พยายาม.

บทว่า ปรารภความเพียร มีนิตเสว ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร.

บทว่า ประคองจิตไว้ มีนิตเสว จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

บทว่า ทำความเพียร มีนิตเสว ความเพียรชอบ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความเพียรชอบ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรชอบ.

เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม

[๔๕๔] กิณฺฐุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบูรณ์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไป
จากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์
มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ในสมย์ใด
ในสมย์นั้น ภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง
จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง
ความไพบูรณ์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

[๔๕๕] บทว่า เพื่อความดำรงอยู่ มีนิตเสวา ความดำรงอยู่
อันใด นั่นคือ ความไม่สาบสูญ. ความไม่สาบสูญ อันใด นั่นคือ ความ
ภิญโญยิ่ง. ความภิญโญยิ่ง อันใด นั่นคือ ความไพบูรณ์. ความไพบูรณ์ อันใด
นั่นคือ ความเจริญ. ความเจริญ อันใด นั่นคือ ความบริบูรณ์.

[๔๕๖] บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มีนิตเสวา ฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความฉลาด
ความพอใจในธรรม อันใด นี้เรียกว่า ฉันทะ. ภิกษุ ข่อมทำฉันทะนี้ให้เกิด
ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดยิ่ง ด้วยเหตุ
นั้นจึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด.

[๔๕๗] บทว่า พยายาม มีนิตเสวา ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์
อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความพยายาม.
ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ ด้วยเหตุนี้
จึงเรียกว่า พยายาม.

[๔๕๘] บทว่า ปรารภความเพียร มีนิตเสวา ความเพียร เป็น
ไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร. ภิกษุยอมปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร.

[๔๘๘] บทว่า **ประคองจิตไว้** มีนิตเสวา จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต. ภิกษุยอมประคองไว้ ประคองไว้ด้วยดี อุปถัมภ์ค้ำชู ซึ่งจิตนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

[๕๐๐] บทว่า **ทำความเพียร** มีนิตเสวา ความเพียรชอบ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความเพียรชอบ. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรชอบ.

[๕๐๑] ในบทเหล่านั้น **สัมมปปธาน** เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนาี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออก ไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจาก กาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ใน สมัยใด การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรคนับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สัมมปปธาน. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมปปธาน.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๕๐๒] สัมมัตถุสสน ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภ ความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศล ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น.

๒. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น

๔. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความ ภิญโญยิ่ง ความไพบูรณ์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว.

ติกมาติกานุปจนา ทุกมาติกานุปจนา

บรรดาสัมมัตถุสสน ๔ สัมมัตถุสสน ไหน เป็นกุศล, สัมมัตถุสสน ไหน เป็นอกุศล, สัมมัตถุสสน ไหน เป็นอัพยากตะ ฯลฯ สัมมัตถุสสน ไหน เป็น สรณะ, สัมมัตถุสสน ไหน เป็นอรณะ ?

ติกมาติกาวิสาขนา

[๕๐๓] สัมมัตถุสสน ๔ เป็นกุศลอย่างเดียว

สัมมัตถุสสน ๔ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ก็มี

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นวิปากัมมธรรม

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอนุปาตินนอนุปาทานิยะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอสังกิลิฏฐาสังกิลิสะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นสวิตักกสวิจาระกัมมี เป็นอวิตักกสวิจารมัตตะกัมมี
เป็นอวิตักกสวิจาระกัมมี

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นปีติสหคตะกัมมี เป็นสุขสหคตะกัมมี เป็นอุปกขา-
สหคตะกัมมี

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะ สัมมัตตปธาน
เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอปัจจัยคามิ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นเสกกะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอัมปมาณะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอัมปมาณารัมมณะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นปณิตะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นสัมมัตตนิยตะ

สัมมัตตปธาน ๔ ไม่เป็นมัคคารัมมณะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นมัคคเหตุกะ สัมมัตตปธาน ๔ เป็นมัคคาธิปัตติกัมมี
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นมัคคาธิปัตติกัมมี

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอุปปันนะกัมมี เป็นอนุปปันนะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นอุปปาตี

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอดีตกัมมี เป็นอนาคตกัมมี เป็นปัจจุบันกัมมี

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปันนารัมมณะ.

สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นอัมมัตตะกัมมิ เป็นพหิททากัมมิ เป็นอัมมัตตพหิททากัมมิ

สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นพหิททารัมมณะ

สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นอนิทัสสนอปปฎิฆะ.

ทุกมติกาวิธาน

๑. เหตุโจจกวิธาน

[๕๐๔] สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นนเหตุ, สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นสเหตุกะ, สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นเหตุสัมปยุต, กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ แต่เป็นสเหตุกนเหตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แต่เป็นเหตุสัมปยุตต-นเหตุและนเหตุสเหตุกะ.

๒. จุพันธ์ทรทุกวิธาน

สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นสัพปัจจยะ, สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นสังขตะ, สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นอนิทัสสนะ, สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นอปปฎิฆะ, สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นอรูป, สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นโลกุตตระ, สัมมัตถุปปธาน ๔ เป็นเกินจิวัญญะ เป็นเกินจินวิญญะ.

๓. อาสวโคจรกวีศีลขนา

สัมมัตถปธาน ๔ เป็นโนอาสวะ, สัมมัตถปธาน ๔ เป็นอนาสวะ,
สัมมัตถปธาน ๔ เป็นอาสววิปยุต, กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวสาสวะ แม้
เป็นสาสวโนอาสวะ, สัมมัตถปธาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต
แม้เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะ แต่เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ.

๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐. สัตถุญชโนคจรกทวีสัขนา

สัมมัตถปธาน ๔ เป็นโนสัตถุญชนะ ฯลฯ สัมมัตถปธาน ๔ เป็นโน-
คันถะ ฯลฯ สัมมัตถปธาน ๔ เป็นโนโอมะ ฯลฯ สัมมัตถปธาน ๔ เป็นโน-
โยคะ ฯลฯ สัมมัตถปธาน ๔ เป็นโนนัวรณะ ฯลฯ สัมมัตถปธาน ๔ เป็น
โนปรามาสะ ฯลฯ สัมมัตถปธาน ๔ เป็นสารัมมณะ, สัมมัตถปธาน ๔ เป็น
โนจิตตะ, สัมมัตถปธาน ๔ เป็นเจตสิกะ, สัมมัตถปธาน ๔ เป็นจิตตสัมปยุต,
สัมมัตถปธาน ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐะ, สัมมัตถปธาน ๔ เป็นจิตตสมุฏฐานะ,
สัมมัตถปธาน ๔ เป็นจิตตสทท, สัมมัตถปธาน ๔ เป็นจิตตานุปรวัตติ, สัมมัตถป-
ธาน ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ, สัมมัตถปธาน ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐาน-
สทท, สัมมัตถปธาน ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปรวัตติ, สัมมัตถปธาน ๔
เป็นพาหิระ, สัมมัตถปธาน ๔ เป็นอุปาทา, สัมมัตถปธาน ๔ เป็นอนุปาทินนะ.

๑๑, ๑๒, ๑๓. อุปาทานคจรกทวีสัขนา

สัมมัตถปธาน ๔ เป็นนอุปาทานะ ฯลฯ สัมมัตถปธาน ๔ เป็นโน-
กิละสะ ฯลฯ สัมมัตถปธาน ๔ เป็นนทสเสนนปหาดัพพะ, สัมมัตถปธาน ๔ เป็น
นภวานายปหาดัพพะ, สัมมัตถปธาน ๔ เป็นนทสเสนนปหาดัพพะเหตุกะ, สัมมัตถป-
ธาน ๔ เป็นนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ, สัมมัตถปธาน ๔ เป็นสวัตถกะก็มี
สัมมัตถปธาน ๔ เป็นอวัตถกะก็มี สัมมัตถปธาน ๔ เป็นสวัจระกะก็มี สัมมัตถปธาน ๔
เป็นอวัจระกะก็มี สัมมัตถปธาน ๔ เป็นสัปปิติกะกะก็มี สัมมัตถปธาน ๔ เป็นอัสสัปปิติกะ

ก็มี, สัมมัตถะ ๔ เป็นปีติสหคตะก็มี สัมมัตถะ ๔ เป็นปีติสหคตะก็มี,
สัมมัตถะ ๔ เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นนุสสุสหคตะก็มี, สัมมัตถะ ๔
เป็นอุเปกขาสหคตะก็มี เป็นนุเปกขาสหคตะก็มี, สัมมัตถะ ๔ เป็นนกา
มาจร, สัมมัตถะ ๔ เป็นนรูปาวจร, สัมมัตถะ ๔ เป็นนอรูปาวจร,
สัมมัตถะ ๔ เป็นอปริยาปันนะ, สัมมัตถะ ๔ เป็นนิยยานิกะ, สัม-
มัตถะ ๔ เป็นนียตะ, สัมมัตถะ ๔ เป็นอนุตตระ, สัมมัตถะ ๔
เป็นอระณะ ฉะนีแล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

สัมมัตถะวิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาสัมมัตถะวิภังค์

วรรณนาสูตตันตภาษณีย์

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในสัมมัตถะวิภังค์ อันเป็นลำดับแห่ง
สติปัญญานวิภังค์ นั้นต่อไป.

คำว่า ๔ เป็นคำกำหนดจำนวน. ด้วยคำนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อม
ทรงแสดงการกำหนดสัมมัตถะว่า มิไม่ต่ำกว่านั้น ไม่เกินกว่านั้น ดังนี้.
คำว่า **สมมุตถะ** ได้แก่ ความเพียรที่เป็นเหตุ ความเพียรที่เป็นอุบาย
ความเพียรโดยแยกคาย.

คำว่า **อิธ ภิกขุ** ได้แก่ ภิกขุผู้ปฏิบัติในพระศาสนา.

คำว่า **อนุตถะ** ได้แก่ ที่ยังไม่เกิดขึ้น.

คำว่า **ปาปกาณ** ได้แก่ อันลามก.

คำว่า **อกุสถาน ฐมฺมานํ** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศลในอรรถ
ว่าไม่ฉลาด.

คำว่า **อนุปฺปาทย** ได้แก่ เพื่อต้องการไม่ให้เกิดขึ้น.

คำว่า **ฉนฺทํ ชนฺติ** ได้แก่ ย่อมยังฉันทะในกุศล กล่าวคือความ
เป็นผู้ใคร่เพื่อกระทำให้เกิด คือ ให้บังเกิดขึ้น

คำว่า **วายมฺติ** ได้แก่ ย่อมทำความบากบั่นประกอบความเพียร

คำว่า **วิริยํ อารภฺติ** ได้แก่ ทำความเพียรอันเป็นไปทางกายและ
ทางจิต.

คำว่า **จิตฺตํ ปกฺคณฺหาติ** ได้แก่ ย่อมยกจิตขึ้นด้วยความเพียรอัน
เป็นสหชาตินั้น นั่นแหละ.

คำว่า **ปทฺทติ** ได้แก่ ย่อมทำความเพียรอันเป็นประธาน. อนึ่ง
บทแม่ทั้ง ๔ เหล่านี้ พึงประกอบโดยการเสพ การเจริญ การกระทำให้มาก
และการกระทำให้ติดต่อกันไป โดยลำดับ.

คำว่า **อุปฺปนฺนํ ปาปกาณํ** ได้แก่ บาปกรรมอันถึงซึ่งคำอัน
บุคคลไม่ควรกล่าวว่าจะไม่เกิดขึ้น.

คำว่า **ปหานาย** ได้แก่ เพื่อต้องการแก่การละ.

คำว่า **อนุปฺปนฺนํ กุสฺถานํ ฐมฺมานํ** ได้แก่ กุศลธรรมทั้ง
หลายอันยังไม่เกิดขึ้น.

คำว่า **อุปฺปาทย** ได้แก่ เพื่อต้องการให้เกิดขึ้น.

คำว่า **อุปฺปนฺนํ** ได้แก่ บังเกิดขึ้นแล้ว.

คำว่า **จิตฺติยา** ได้แก่ เพื่อความดำรงอยู่.

คำว่า อสมุโสมาย ได้แก่ เพื่อความไม่เสื่อมไป.

คำว่า ภัยโยภวาย ได้แก่ เพื่อความเจริญบ่อย ๆ.

คำว่า เวปุลลตาย ได้แก่ เพื่อความไพบลูย์.

คำว่า ภาวนาย ได้แก่ เพื่อความเจริญ.

คำว่า ปริปุริยา ได้แก่ เพื่อความบริบูรณ์.

นี่เป็นการยกอรรถอันประกอบด้วยบทเฉพาะขึ้นไว้ ด้วยสามารถแห่ง
อุทเทสวาระแห่งสัมมัตถ์ ๔ ก่อน.

วรรณตามพระบาลีนิทเทสวาระ

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงจำแนกบทเหล่านั้น โดยลำดับ พระผู้มีพระภาค-
เจ้าจึงทรงเริ่มนิทเทสวาระ โดยนัยว่า "กถญจ ภิกขุ อนุปฺปนฺนํ "
เป็นอาทิ. ในนิทเทสวาระนั้น บทใด เช่นกับบทที่มีมาแล้วในฉัมมสังคหะ
บทนั้น พึงทราบโดยนัยที่ท่านกล่าวแล้ว ในการวรรณฉัมมสังคหะ
นั้นเกิด แต่ว่า บทใดไม่มาในฉัมมสังคหะนั้น พึงทราบในฉันทนิทเทสใน
พระบาลีนั้น ดังต่อไปนี้

ฉันทนิทเทส

คำว่า โย ฉนฺโท ได้แก่ ฉันทะ ด้วยความสามารถแห่งการตั้ง
ไว้ ซึ่งความพอใจ อันใด.

คำว่า ฉนฺทิกตา ได้แก่ ความเป็นผู้ประกอบด้วยฉันทะ หรือ
อาการ แห่งการกระทำ ฉันทะ.

คำว่า "กตฺตุกมฺมยตา" ได้แก่ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อทำ.

คำว่า "กฺุสโล" ได้แก่ ผู้ฉลาด.

คำว่า "ธมฺมจฺจนฺโท" ได้แก่ จันตะ อันเป็นสภาวะ.

จริงอยู่ ชื่อว่า จันตะนี้มีประการต่างๆมากอย่าง คือ ตัณหา-

จันตะ ทิฏฐิจันตะ วิริยจันตะ ธมฺมจันตะ.

ในจันตะเหล่านั้น คำว่า "ธมฺมจฺจนฺโท" ท่านประสงค์เอาจันตะใน
ธรรมอันเป็นกุศลของผู้ใคร่เพื่อกระทำในที่นี้.

คำว่า "อิมิ จฺนุทํ ชนฺเตติ" ได้แก่ ผู้ทำอยู่ซึ่งจันตะนั้นแหละ
ชื่อว่า ย่อมยังจันตะให้เกิด.

คำว่า "สฺสฺยฺชนฺเตติ" ได้แก่ บท (ชนฺเตติ) นั้น ท่านเพิ่มบท
อุปสรรค.

คำว่า "อฺภูจฺจาเปติ" ได้แก่ ผู้ทำจันตะอยู่นั้นแหละ ชื่อว่า ย่อม
ให้จันตะตั้งขึ้น.

คำว่า "สฺมฺภูจฺจาเปติ" ได้แก่ บท (อฺภูจฺจาเปติ) นั้น ท่านเพิ่ม
บทอุปสรรค.

คำว่า "นิพฺพตฺเตติ" ได้แก่ ผู้ทำจันตะอยู่อย่างนั้น ชื่อว่า ย่อม
ให้จันตะนั้นบังเกิด.

คำว่า "อภินิพฺพตฺเตติ" ได้แก่ บท (นิพฺพตฺเตติ) นั้น ท่าน
เพิ่มบทอุปสรรค.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้ทำจันตะนั้นแหละ ชื่อว่า ย่อมให้จันตะ
เกิด ผู้ทำจันตะนั้นนั้นแหละให้ติดต่อกันไป ชื่อว่า ย่อมให้จันตะ
เกิดด้วยดี ผู้ยกขึ้นอีกซึ่งจันตะอันตกไปแล้วด้วยอันตรายอย่างใด
อย่างหนึ่ง ชื่อว่า ย่อมให้จันตะตั้งขึ้น, ผู้ยังจันตะอันตั้งมั่นติดต่อ
กันไปถึงอยู่ ชื่อว่า ย่อมให้จันตะตั้งขึ้นด้วยดี, ผู้ทำจันตะนั้นให้

ปรากฏ ชื่อว่า ย่อมให้บังเกิด ผู้ให้ฉันทะบังเกิดขึ้นด้วยความเป็นใหญ่ยิ่ง เพราะความไม่ทอดย เพราะความไม่หดหู่เป็นไป จึงชื่อว่า ย่อมให้บังเกิดอย่างยิ่ง.

วิริยนิทเทศ

ในนิทเทศแห่งวิริยะ พระโยคาวจรผู้ทำความเพียรอยู่นั้นแหละ ชื่อว่าปรารภความเพียร. บทที่ ๒ ท่านทำให้เจริญด้วยอุปสรรค. เมื่อทำความเพียรอยู่นั้นแหละ ชื่อว่า ย่อมเสพ ย่อมเจริญ. เมื่อทำความเพียรบ่อย ๆ ชื่อว่าทำให้มาก. เมื่อทำตั้งแต่ต้นเทียว ชื่อว่า ย่อมปรารภ. เมื่อทำบ่อย ๆ ชื่อว่าปรารภด้วยดี. เมื่อช่งเสพด้วยสามารถแห่งภavana ชื่อว่า ย่อมเสพ. เมื่อให้เจริญอยู่ ชื่อว่า ย่อมเจริญ. เมื่อทำสิ่งนั้นนั้นแหละในกิจทั้งปวงให้มาก พึงทราบว่าย่อมกระทำให้มาก ดังนี้.

จิตตปคคหนิทเทศ

ในนิทเทศแห่งการประคองจิตไว้ พระโยคาวจรผู้ประกอบโดยการประคองซึ่งความเพียร ชื่อว่า ย่อมประคองจิตไว้ อธิบายว่า ยกจิตขึ้น. เมื่อประคองซึ่งจิตบ่อย ๆ ชื่อว่า ย่อมประคองจิตไว้ด้วยดี. จิตอันบุคคลประคองซึ่งจิตไว้ด้วยดี ย่อมไม่ตกไปโดยประการใด เมื่ออุปถัมภ์ฐานะโดยประการนั้น โดยการอุปถัมภ์ด้วยความเพียร ชื่อว่า อุปถัมภ์อยู่ เมื่ออุปถัมภ์จิตแม้อันท่านอุปถัมภ์แล้วบ่อย ๆ เพื่อความมั่นคง ชื่อว่า ย่อมค้ำชูซึ่งจิตนั้น.

ในนิทเทศแห่งบทว่า "ฐิตินา" พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงแสดงซึ่งคำไวพจน์ของคำว่าฐิติ° (ความดำรงอยู่) แม้แห่งธรรมทั้งหมดมีความไม่-

๑. คำไวพจน์ของ ฐิติ คือ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความเจริญ ความบริบูรณ์

สาบสูญเป็นต้น จึงตรัสคำว่า "ยา จิตฺโต อสมฺโมโส" เป็นอาทิ (แปลว่า ความดำรงอยู่ อันใด นั้น คือ ความไม่สาบสูญเป็นต้น). อันที่จริง ในข้อนี้ แม้จะกล่าวว่า บทหลัง ๆ เป็นคำอธิบายเนื้อความของบทหน้า ๆ และบทหน้า ๆ เป็นคำอธิบายเนื้อความของบทหลัง ๆ ดังนี้ก็ควร. คำที่เหลือในที่ที่ปวงมีอรรถตั้งที่นั่น แล. นี่เป็นการวรรณตามพระบาลีก่อน.

วินิจฉัยยกถาพระบาลี

ก็พึงทราบวินิจฉัยยกถาในพระบาลีต่อไป

จริงอยู่ สัมมัตถุสสณฺหาณํ มี ๒ อย่าง คือ เป็นโลกียะอย่างหนึ่ง เป็นโลกุตระอย่างหนึ่ง. ในสองอย่างนั้น สัมมัตถุสสณฺหาณํ ที่เป็นโลกียะย่อมมีในบุพภาคทั้งหมด. สัมมัตถุสสณฺหาณํ พึงทราบในขณะที่เป็นโลกิยมรรค โดยปริยายแห่ง กัสสปสังยุต.

สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ดูก่อนอาวุโส บรรดาธรรมเหล่านี้ สัมมัตถุสสณฺหาณํ มี ๔. สัมมัตถุสสณฺหาณํ ๔ เป็นไฉน ? ดูก่อนอาวุโส ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมทำความเพียรเผากิเลส ด้วยการคิดว่า "อกุศลธรรมอันลามกของเราที่ยังไม่เกิดขึ้น เมื่อเกิดพึงเป็นไปเพื่อความฉิบหาย" ดังนี้. เธอย่อมทำความเพียรเผากิเลส ด้วยคิดว่า "อกุศลธรรมอันลามกของเราที่เกิดขึ้นแล้ว อันเราไม่ละเสีย ก็จะพึงเป็นไปเพื่อความพินาศ" ดังนี้. เธอย่อมทำความเพียร ด้วยการคิดว่า "กุศลธรรมทั้งหลายของเรา ที่ยังไม่เกิด เมื่อไม่เกิดขึ้นพึงเป็นไปเพื่อความพินาศ" ดังนี้. เธอย่อมทำความเพียรเผากิเลส ด้วยการคิดว่า "กุศลธรรมทั้งหลายของเรา ที่เกิดขึ้นแล้ว เมื่อดับไป (หมายความว่าถึงการเสื่อมไป) ก็จะพึงเป็นไปเพื่อความพินาศ" ดังนี้.

ก็ในคำว่า "กุศลธรรมของเรายังไม่เกิดขึ้น" นี้ ได้แก่ สมถ-

วิปัสสนา และ มรรค.

สมถวิปัสสนานั้นแหละ ชื่อว่า กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ส่วนมรรค เกิดครั้งเดียวแล้วก็ดับไป ย่อมชื่อว่าเป็นไปเพื่อความพินาศ เพราะว่ามี มรรค นั้น ให้ความเป็นปัจจัยแก่ผลเท่านั้นแล้ว ก็ดับไป.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวไว้ว่า สมถวิปัสสนาในกุศลอันมีมาก่อนนั้นแหละก็พึงถือเอา. แต่ข้อนั้นหาควรไม่ เพราะบรรดากุศลธรรมทั้งหลายมี สมถวิปัสสนาและมรรคนั้น สมถวิปัสสนาอันเกิดขึ้นแล้ว เมื่อดับไปย่อมเป็นไปเพื่อความพินาศ แล.

เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งเนื้อความ พึงทราบเรื่องต่อไปนี้

ได้ยินว่า พระเถระผู้พิจารณาองค์หนึ่ง กับสามเณรผู้ได้สมาบัติเป็นผู้ถือภัณฑะ มาสู่มหาวิหารจากชนบท ท่านคิดว่า "เราจักไหว้พระเจดีย์ และ มหาโพธิ์" ดังนี้ แล้วได้เข้าไปสู่ปิงครบริเวณ. เมื่อภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ไหว้พระเจดีย์อยู่ในเวลาเย็น ท่านมิได้ออกไปเพื่อจะไหว้พระเจดีย์. ถามว่า เพราะเหตุใด. ตอบว่า เพราะพระภิกษุทั้งหลายเป็นผู้เคารพในพระรัตนตรัยมาก ฉะนั้น เมื่อภิกษุสงฆ์ไหว้แล้วหลีกเลี่ยงไปแล้ว พระเถระจึงคิดว่า "ในเวลา ที่มนุษย์ทั้งหลายกินถั่ว (ของกินหลังอาหาร) ตอนเย็น เราจักไม่ให้ใคร ๆ รู้ แม้แต่สามเณร แล้วจักไปไหว้พระเจดีย์" ดังนี้ เป็นผู้เดียวเท่านั้นออกไปแล้ว.

สามเณรคิดว่า "เหตุอะไรหนอ พระเถระจึงเป็นผู้เดียวไปในเวลาที่ ไม่สมควร เราจักทราบเหตุนี้" จึงติดตามอุปัชฌาย์ของตนออกไป. พระเถระ ไม่พิจารณา จึงไม่ทราบการมาของสามเณรนั้น ท่านได้ขึ้นไปสู่ลานของพระ-มหาเจดีย์ทางประตูด้านทิศทักษิณ. แม้สามเณรก็ขึ้นไปตามทางนั้นเหมือนกัน.

พระมหาเถระแลดูพระมหาเจดีย์แล้วถือเอาปัดอันมีพุทธคุณเป็นอารมณ์ แล้วก็ประมวลมาซึ่งพุทธคุณทั้งปวงด้วยใจ เป็นผู้ยินดีแล้ว ยินดียิ่งแล้วไหว้พระมหาเจดีย์อยู่. แม้สามเณรเห็นอาการต่อภริยาที่ไหว้ของพระเถระแล้ว จึงคิดว่า "อุปัชฌาย์ของเรา มีจิตเลื่อมใสอย่างยิ่งไหว้อยู่ ท่านได้ดอกไม้แล้วหรือ จึงทำการบูชา" ดังนี้. เมื่อพระเถระไหว้แล้วลุกขึ้นแล้ว ก็ตั้งอัญชลีโดยเคารพ ยืนแลดูพระมหาเจดีย์อยู่ สามเณรจึงกระแอมไอ ให้พระเถระทราบความที่ตนมาแล้ว.

พระเถระหันมาดูแล้วถามว่า "เธอมาเมื่อไร" สามเณรจึงเรียนว่า "ท่านขอรับในกาลที่ท่านไหว้พระเจดีย์ ท่านมีจิตเลื่อมใสอย่างยิ่งไหว้พระเจดีย์ ท่านได้ดอกไม้ทั้งหลายบูชาหรือ พระเถระกล่าวว่า "เออ สามเณร ชื่อว่าการบรรจุพระธาตุมีประมาณเท่านี้ ในที่ใดที่หนึ่งเหมือนพระเจดีย์นี้มีได้มีมหาสกลุเห็นปานนี้ไม่เป็นเช่นกับสกลุอื่น ใคร ๆ ได้ดอกไม้ทั้งหลายแล้วจะไม่พึงบูชาเล่า"

สามเณรจึงเรียนว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น ขอท่านจงรอกระผมจักนำดอกไม้มา" แล้วเข้าฉาน ในขณะที่นั้นนั่นแหละไปสู่หิมวันต์ด้วยฤทธิ์ ถือเอาดอกไม้ทั้งหลาย อันถึงพร้อมด้วยสีและกลิ่น ให้เต็มชมกรก (กระบอกกรองน้ำ)แล้ว เมื่อพระเถระไปจากมุขด้านทิศใต้ ยังไม่ทันถึงมุขด้านทิศตะวันตก มาแล้ว เรียนท่านว่า "ท่านขอรับ ขอท่านวางชมกรกดอกไม้ที่มีอยู่แล้วบูชาเถิด" พระเถระกล่าวว่า "สามเณร ดอกไม้ของเราน้อยมาก" สามเณรเรียนท่านว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงนึกถึงคุณทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วบูชาเถิด".

พระเถระก้าวขึ้นไปตามบันไดที่ติดมุขทางทิศตะวันตกแล้ว เริ่มกระทำ การบูชาด้วยดอกไม้ ณ แทนบูชา ซึ่งตั้งอยู่ภายในที่นั่นแล พื้นที่แห่งแทน บูชาก็เต็มไปด้วยดอกไม้ทั้งหลาย และตกลงไปยังพื้นชั้นล่าง ให้เต็มสูงขึ้นมี ประมาณถึงหัวเข่า จากนั้น พระเถระก็หยั่งลงสู่ระเบียบเบื้องหลังบนฐาน สำหรับบูชาแล้วบูชาอยู่ แม้ออกไม้ก็เต็มรอบแล้ว พระเถระทราบความที่ ดอกไม้เหล่านั้นเต็มรอบแล้ว จึงเกลี้ยดอกไม้ไปในพื้นเบื้องต่ำแล้วจึงไป ลาน แห่งพระเจดีย์ที่ปวงก็มีดอกไม้เต็มรอบแล้ว เมื่อลานพระเจดีย์มีดอกไม้เต็ม รอบแล้วจึงกล่าวว่า "สามเณร ดอกไม้ยังไม่หมด" สามเณรเรียนท่านว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงคว่ำชมกรก พระเถระจึงคว่ำปากชมกรกแล้ว สะบัด ดอกไม้ทั้งหลายจึงสิ้นไปในกาลนั้น.

พระเถระให้ชมกรกคืนแก่สามเณรแล้วทำปทักษิณพระเจดีย์เดินไปตาม กำแพงประมาณ ๖๐ ศอก แล้วไหว้ในทิศทั้ง ๔ ขณะที่กำลังเดินไปสู่บริเวณ ก็คิดว่า "สามเณรนี้มีฤทธิ์มาก จักอาจเพื่อรักษาอิทธานุภาพนี้ได้ตลอดไปหรือ ไม่หนอ" ในลำดับนั้นก็ทราบว่ สามเณรนี้จักไม่อาจรักษาอิทธานุภาพไว้ได้ จึงได้กล่าวกะสามเณรว่า "สามเณร บัดนี้เธอมีฤทธิ์มาก แต่ในกาลสุดท้ายที่ ฤทธิ์เห็นปานนี้พินาศไปแล้ว เธอจักดื่มน้ำขำอันช่างหูกตาบอดข้างหนึ่งเอาเมื่อ ขยำแล้ว" ดังนี้ ก็ชื่อที่ฤทธิ์เสื่อมไปนี้ เป็นชื่อบกพร่องของความเป็นคนหนุ่ม สามเณรนั้นสลัดจิตด้วยคำของอุปัชฌาย์ ที่มีได้กล่าวขอกรรมฐานว่า "ข้าแต่ ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงบอกกรรมฐานแก่กระผม" ดังนี้ แต่คิดว่า "อุปัชฌาย์ ของเราพูดอะไร" ได้เดินไปแล้ว เหมือนบุคคลผู้ไม่ได้ยินถ้อยคำนั้น.

พระเถระครั้นไหว้มหาเจดีย์และมหาโพธิ์แล้ว ให้สามเณรถือบาตร และจีวร ได้ไปสู่มหาวิหารชื่อว่า กุญพิติสละโดยลำดับ. สามเณรผู้ติดตาม

อุปัชฌาย์ ไม่ปรารถนาจะเดินไปศึกษาจาร จึงถามท่านว่า ท่านขอรับ ท่าน จะเข้าไปสู่บ้านไหน เมื่อทราบว่าเป็นบ้านนี้ อุปัชฌาย์ของตนจึงถึงประตูบ้านแล้ว จึง ถือเอาบาตรและจีวรของตนและของอุปัชฌาย์มาทางอากาศ ถวายบาตรและจีวร แก่พระเถระแล้วจึงเข้าไปเพื่อบิณฑบาต. พระเถระได้กล่าวตักเตือนสามเณร ตลอดกาลทั้งปวงว่า "สามเณร เธออย่าได้กระทำอย่างนี้ ชื่อว่าฤทธิ ของปุลุชน เป็นสภาพวันไหว ไม่แน่นอน ได้อารมณ์มีรูปเป็นต้น อันเป็นอุปนิสัยแล้ว ย่อมแตกไปโดยเหตุเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เมื่อ สมบัติอันมีอยู่เสื่อมไปแล้ว ปุลุชนทั้งหลายย่อมไม่อาจตั้งมั่นในการ อยู่ประพฤติพรหมจรรย์" ดังนี้. สามเณรคิดว่า อุปัชฌาย์ของเราพูดอะไร มิได้ปรารถนาจะฟัง กระทำอยู่อย่างนั้นนั่นแหละ. พระเถระเมื่อทำการไหว้ พระเจดีย์โดยลำดับแล้วไปสู่วิหาร ชื่อกัมพูเปณฑวิหาร. เมื่อพระเถระเมื่อยู่ ในวิหารนั้น สามเณรก็ยังกระทำอยู่อย่างนั้น.

ภายหลังวันหนึ่ง ธิดาของนายช่างหูกคนหนึ่ง ซึ่งมีรูปงาม ดำรงอยู่ ในปฐมวัยออกจากบ้านที่อาศัยแล้ว ก้าวลงสู่สระบัวร้องเพลงขับเค็ดดอกบัวอยู่. ก็ในสมัยนั้นสามเณรผู้ไปสู่สระบัวฟังเสียงแห่งเพลงขับของหญิงแล้ว เป็นราวกะว่าแมลงตาบอดติดอยู่ในรสน้ำหวาน ในขณะที่เดียว ฤทธิอันตรธานไปแล้ว ได้เป็นราวกะนกกาปีกขาดจะนั้น แต่ด้วยกำลัง แห่งสมบัติยังมีอยู่ สามเณรจึงมิได้ตกไปในพื้่นน้ำมัน ได้ยืนอยู่แล้วที่ฝั่งแห่ง สระดอกบัว เป็นราวกะว่าบุษย์ไม้จั่วค่อย ๆ ลอยตกไป. สามเณรนั้นกลับมา โดยเร็วแล้วถวายบาตรและจีวรแก่อุปัชฌาย์แล้วก็ไป. พระมหาเถระไม่กล่าว คำอะไร ๆ ด้วยคิดว่า "เรื่องนั้นเราเห็นแล้ว แม้เราจะห้ามเธออยู่ก็จะไม่

กลับมา" ดังนี้ จึงไปบิณฑบาต. ฝ่ายสามเณรไปยืนอยู่ที่ฝั่งแห่งสระบัว คอยทำธิดาช่างหูกนั้นขึ้นมาอยู่.

แต่ธิดานั้น ก็เห็นสามเณรผู้ไปทางอากาศและกลับมาอีก ก็ทราบได้ว่า "สามเณรนี้อาศัยเราจึงมีความกระสัน" ดังนี้ จึงกล่าวว่า "สามเณร จงหลีกเลี่ยง" สามเณรนั้นก็หลีกเลี่ยง ธิดาช่างหูกขึ้นจากสระบัว นุ่งห่มผ้าแล้วเข้าไปหาสามเณรถามว่า "มีอะไรหรือ" สามเณรนั้นได้บอกเนื้อความนั้นแล้ว ธิดานั้นแม้แสดงโทษในการอยู่ครองเรือนด้วยเหตุมากมาย และแสดงอันสงส์ในการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ตัดเดือนอยู่ ก็ไม่อาจเพื่อให้สามเณรนั้นบรรเทาความกระสันได้ จึงคิดว่า "สามเณรนี้เสื่อมจากฤทธิ์เห็นปานนี้เพราะเรา บัดนี้เราไม่ควรจะทอดทิ้งเธอ" ดังนี้ จึงกล่าวว่า จงยืนอยู่ที่นี้ก่อน แล้วกลับไปบ้าน ได้บอกเรื่องนั้นแก่มารดาและบิดาของเธอ.

มารดาและบิดาไปแล้วให้โอวาทแก่สามเณรมีประการต่าง ๆ ได้กล่าวถ้อยคำอันไม่ต้อนรับว่า "ท่านอย่าสำคัญว่าพวกเรามีตระกูลสูง เราทุกคนเป็นช่างหูก ท่านสามารถจะกระทำการงานของช่างหูกได้หรือ" สามเณรกล่าวว่า "ดูก่อนอุบาสิก ขึ้นชื่อว่าเป็นคฤหัสถ์ก็ต้องทำอะไร ๆ จะเป็นการงานของช่างหูกหรือจะเป็นการงานของคนมดฟอนไม้ก็ตาม ขอท่านอย่าได้หวังผ้าสำหรับนุ่งด้วยเหตุนี้เลย" นายช่างหูกได้ให้ผ้าสาฎกอันพันไว้ที่เอว และนำไปสู่บ้านแล้วยกธิดาให้.

มาณพนั้น (สามเณรที่สึกแล้ว) เรียนการงานของช่างหูกแล้ว ก็กระทำการงานที่ศาลากับด้วยช่างหูกทั้งหลาย. หญิงทั้งหลายของครอบครัวอื่น จัดแจงอาหารแล้วนำมาแต่เช้าตรู่ แต่ภรรยาของมาณพนั้นยังมิได้มา เมื่อชนทั้งหลายพักการงานบริโภคอาหารกัน มาณพนั้นยังนั่งกรอด้ายอยู่ ภริยาของ

เขามาในภายหลัง. ลำดับนั้น มาณพนั้นจึงคุกคามภริยาด้วยคำว่า "เธอมาช้าเกินไป".

**ก็ธรรมดามาตุคามทราบจิตอันใคร ๆ มีความรักในตนแล้ว
ย่อมสำคัญบุคคลทั้งหลาย แม้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชาเป็นราว
กะทาศ.**

เพราะฉะนั้น หญิงนั้น จึงกล่าวอย่างนี้ว่า ในเรือนของชนอื่น เขามีคนนำวัตถุ เครื่องใช้ มีพื้น ใบไม้ เกลือเป็นต้น จากภายนอกมาเก็บเตรียมไว้แล้ว ก็คิดกันเป็นผู้เดียว แม้ท่านก็ไม่รู้ว่า ในบ้านของเรา สิ่งนี้มี สิ่งนี้ไม่มี ถ้าท่านต้องการก็จงบริโภคน ถ้าไม่ต้องการก็อย่าบริโภคน มาณพนั้นโกรธแล้วโดยคิดว่า หญิงนี้ไม่ใช่แค่ นำอาหารมาในเวลาสายเกินไปอย่างเดียว ยังเสียดสีเราแม้ด้วยวาจาครั้งนี้ เมื่อไม่เห็นเครื่องประหารอื่น จึงถอดไม้กระสวยทอผ้า นั้นนั้นแหละออกแล้วขว้างไป. เมื่อหญิงนั้นกำลังจะหลบอยู่ ปลายท่อนไม้ของกระสวยก็เข้าไปกระทบที่ปลายแห่งลูกตา หญิงนั้นได้เอามือทั้งสองกุมลูกตาโดยเร็ว โลหิตไหลออกแล้วจากที่เป็นที่แตกแล้ว.

มาณพนั้น ระลึกถึงคำของอุปัชฌาย์ได้ในเวลานั้น จึงเริ่มร้องไห้คร่ำครวญด้วยเสียงอันดังว่า "อุปัชฌาย์กล่าวกะเราหมายเอาเหตุนี้ว่า ในอนาคตเธอจักดื่มกินน้ำข้าวที่ช่างหูกตาบอดข้างหนึ่งเอามือขยำ" ดังนี้ เหตุอันนี้ จักเป็นอันพระเถระเห็นแล้ว โอ พระผู้เป็นเจ้าเห็นการณ์ไกลหนอ. ช่างหูกทั้งหลายเหล่านี้กล่าวตอบว่า "อย่าเลยเธอ อย่าร้องไห้ไปเลย ธรรมดาว่านัยน์ตาแตกแล้ว อันบุคคลผู้ร้องไห้ไม่อาจเพื่อกระทำนัยน์ตาให้เป็นปกติได้. มาณพนั้นกล่าวว่า "กระผมมิได้ร้องไห้เพื่อเหตุนี้ แต่ว่ากระผมร้องไห้หมายเอาเรื่องนี้" แล้วจึงได้บอกความเป็นไปทั้งหมดโดยลำดับ แล.

สมถวิปัสสนาอันเกิดขึ้นแล้ว เมื่อดับไป ย่อมเป็นไปเพื่อความพินาศ
ดังพรรณนามาจะนี้.

อีกเรื่องหนึ่ง

ภิกษุประมาณ ๓๐ รูป ไหว้พระมหาเจดีย์อันงดงามแล้วก็ก้าวไปสู่ทาง
ใหญ่ โดยหนทางอันเป็นป่าทึบ ในระหว่างทางได้พบมนุษย์คนหนึ่งผู้ทำการ
งานไร่อันไฟไหม้แล้วกำลังเดินทางมา ร่างกายของเขาแปดเปื้อนด้วยเขม่าไฟ
เมื่อใคร ๆ แลดูเขาผู้มีเขม่าอันเปื้อนเขม่าไฟนั้นแหละด้วย เขม่าที่เขานับ
ไว้ที่รักแร้หนึ่งด้วย ก็จะปรากฏเป็นราวกะว่าต่อไม่อันไฟไหม้แล้ว. เขา
กระทำการงานในเวลากลางวันเสร็จแล้วจึงยกมัดฟืนซึ่งไฟไหม้แล้วครึ่งหนึ่งขึ้น
บนหลัง มีผมอันยุ่งเหยิงเดินมาคิดทาง ได้มาหยุดอยู่ตรงหน้าภิกษุทั้งหลาย.

พวกสามเณรเห็นแล้วก็แลดูซึ่งกันและกันแล้วพูดว่า "พ่อของเธอ
ปู่ของเธอ ลุงของเธอ." ดังนี้ หัวเราะกันอยู่แล้วถามว่า "ดูก่อนอุบาสก ท่าน
ชื่ออะไร".

มนุษย์นั้นถูกถามถึงชื่อ ก็มีความร่าเริงใจ โยนมัดฟืนทิ้งแล้วจัดแจง
นุ่งห่มผ้า ไหว้พระมหาเถระแล้วเรียนว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงหยุด
ก่อน".

พระมหาเถระได้หยุดแล้ว พวกสามเณรหนุ่ม ๆ แม้มาแล้วต่อหน้า
พระมหาเถระทั้งหลายก็ยังกระทำความรื่นเริงกัน.

อุบาสกกล่าวว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกท่านเห็นกรรมแล้วหัวเราะ
กันใหญ่เข้าใจว่า พวกเราถึงที่สุดแล้ว ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ทีเดียว เมื่อ
ก่อนแม้กรรมก็ได้เป็นสมณะเช่นเดียวกับพวกท่านนั้นแหละ ก็เหตุสักว่าความ
เป็นเอกัคคตาแห่งจิตของพวกท่านก็ยังไม่มีส่วนกรรมได้เป็นผู้มีฤทธิ์มาก มี

อานาถมากในพระศาสนา^{นี้} กระทำอากาศให้เป็นดังแผ่นดิน กระทำแผ่นดินให้เป็นดังอากาศ ถือเอาระยะทางที่ไกลกระทำให้ใกล้ ทำทางที่ใกล้ให้ไกลไปได้สู่พื้นแห่งจักรวาลโดยขณะเดียว ท่านทั้งหลายจงคู่มือของกรรม ก็แต่ว่าบัดนี้เป็นเช่นกับมือถึง กรรมนั่งอยู่ในโลกนี้นั้นแหละเอามือทั้งสองลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ได้ กรรมนั่งแล้วกระทำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ให้เป็นจุดพื้นที่สำหรับล้างเท้าก็ได้ ฤทธิ์ของกรรมเห็นปานนี้อันตรธาน

ไปแล้วด้วยความประมาท ขอท่านทั้งหลายจงอย่าประมาทเลย

เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายถึงความพินาศไปเช่นนี้เพราะความประมาท

ท่านทั้งหลายเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่จะกระทำที่สุดแห่งชาติ ชรา และมรณะได้ เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายกระทำผมให้เป็นอารมณ์แล้ว จงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิดขอรับ" ครั้นลูกคามแล้วได้ให้แล้วซึ่งโอวาท.

เมื่อมนุษย์นั้นกล่าวอยู่อย่างนั้นนั้นแหละ ภิกษุสามเณร ๓๐ เหล่านั้นถึงความสังเวชแล้ว เห็นแจ้งอยู่ ก็บรรลุพระอรหัต ในที่นั้นนั้นแล.

สมถวิปัสสนาอันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ เมื่อดับไป บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมเป็นไปเพื่อความพินาศ ดังพรรณนามาจะนี้.

วินิจฉัยในโลภยสัมมัมปธานกถา

พึงทราบวินิจฉัยในโลภยสัมมัมปธานกถาก่อน ดังต่อไปนี้.

ก็สำหรับในขณะแห่งโลกุตตรมรรค ความเพียรอย่างหนึ่งเท่านั้นย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งการยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อนุปฺปนฺนํ ได้แก่ (อกุศลธรรมอันลามกทั้งหลาย) ที่ยังไม่เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งการปรากฏ หรือด้วย

สามารถแห่งอารมณ์อันยังไม่เคยเสพ. จริงอยู่ ในสังสารอันหาเบื้องต้นและที่สุดมิได้ ขึ้นชื่อว่าอกุศลธรรมอันลามกทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้วโดยประการอื่น ๆ มิได้มี. ก็อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นเหล่านั้นนั้นแหละแม้เมื่อจะเกิดก็ย่อมเกิดขึ้นได้ แม้เมื่อละก็พึงละได้.

ในชื่อว่า **อนุปปนฺนํ** นั้น กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏ ด้วยอำนาจแห่งวัตรของภิกษุบางรูป คือ ย่อมไม่ปรากฏแก่ภิกษุบางรูป ด้วยสามารถแห่งวัตรอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งคันถะ ชุคคฺ สมาธิ วิปัสสนา นวกรรม และภพ. กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏ ด้วยสามารถแห่งวัตรเป็นอย่างไร. ก็ภิกษุบางรูปเป็นผู้สมบุรณ์ด้วยวัตรมีอยู่ เมื่อเธอการทำอยู่ซึ่งวัตรเล็กๆ น้อยๆ ๘๒ มหาวัตถ ๑๔ และเจตยัคคณวัตร โพธิยัคคณวัตร ปานียวัตร มาพกวัตถ อุโปสถาคารวัตร อาคันตูกวัตร และคมิกวัตถอยู่นั้นแหละ กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส. ก็ในกาลอื่นอีก เมื่อเธอมีวัตรอันแตกเพราะ **กิเลสทั้งหลายอาศัยโยนิโสมนสิการ และการสละสติแล้ว ย่อมเกิดขึ้น.** กิเลสทั้งหลายอันยังไม่พึงเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏอย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นได้.

ภิกษุบางรูปประกอบในการศึกษาเล่าเรียน ถือเอาพุทฺทพจน์ ๑ นิกาย บ้าง ๒-๓ -๔-๕ นิกายบ้าง เมื่อภิกษุนั้นนั้นแหละถือเอา สาธยายอยู่ คิด อยู่ บอกรอยู่ ประกาศอยู่ซึ่งพระไตรปิฎก คือพุทฺทพจน์ ด้วยสามารถแห่งอรรถ ด้วยสามารถแห่งบาลี ด้วยสามารถแห่งอนุสนธิ ด้วยสามารถแห่งบทต้นและบทปลายอยู่ กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส. ก็แต่ในกาลอื่นอีก เธอละการ ศึกษาเป็นผู้เกียจคร้านเที่ยวไปอยู่ **กิเลสทั้งหลายอาศัยโยนิโสมนสิการ และการสละสติแล้ว ย่อมเกิดขึ้น.** กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏแม้อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นได้.

อนึ่ง ภิกษุบางรูปเป็นผู้ทรงรูดงค์ สมาทานประพติริชชงคคุณ ๑๓ มีอยู่. เมื่อเธอบริหารรูดงค์ทั้งหลาย กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส. แต่ในกาลอื่นอีก ภิกษุนั้นสละรูดงค์ทั้งหลายแล้วเวียนมาเพื่อความเป็นผู้มั่งมาก เทียวไปอยู่ กิเลสทั้งหลาย อาศัยโยนิโสมนสิการ และการสละสติ แล้วย่อมเกิดขึ้น. กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏ แม้อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้น.

ก็ภิกษุบางรูปเป็นผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘ มีอยู่. เธออาศัยอยู่ด้วย สามารถแห่งอาวัชชนวสีเป็นต้น ในปฐมฌานเป็นต้น กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส. แต่ในกาลอื่นอีก ภิกษุนั้นเสื่อมจากฌาน หรือสละฌานเสีย หรือเป็นผู้ประกอบเนื่อง ๆ ในการพูดสิ่งที่ไร้ประโยชน์เป็นต้นอยู่ กิเลสทั้งหลาย อาศัยโยนิโสมนสิการ และการสละสติแล้ว ย่อมเกิดขึ้น กิเลสทั้งหลายอันยังไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏแม้อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นได้.

ก็ภิกษุบางรูปเป็นผู้ปฏิบัติวิปัสสนา กระทำอยู่ซึ่งการงานในอนุปัสสนา ๗ หรือมหาวิปัสสนา ๑๘ เป็นไปอยู่. เมื่อเธอปฏิบัติอยู่อย่างนั้น กิเลสทั้งหลาย ย่อมไม่ได้โอกาส. แต่ในกาลอื่นอีก เธอสละการงานแห่งวิปัสสนาเป็นผู้มาก ด้วยการทำร่างกายให้แข็งแรงอยู่ กิเลสทั้งหลายอาศัยโยนิโสมนสิการ และการสละสติแล้ว ย่อมเกิดขึ้น. กิเลสทั้งหลายอันยังไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏแม้อย่างนี้ ชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น.

ภิกษุบางรูปเป็นนวกัมมิกะ (ผู้ก่อสร้าง) ย่อมกระทำโรงอุโบสถและ โรงฉันภัตเป็นต้น. เมื่อเธอคิดอุปกรรมแห่งโรงอุโบสถเป็นต้นเหล่านั้น กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส. แต่ในกาลอื่นอีก เมื่อนวกรรมของเธอเสร็จแล้ว

หรือเป็นผู้สละนวัตรแล้ว กิเลสทั้งหลายอาศัยอโยนิโสมนสิการและการสละสติแล้ว ย่อมเกิดขึ้น. กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏแม้ขณะนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้น.

ก็ภิกษุบางรูป มาจากพรหมโลก ย่อมเป็นสัตว์บริสุทธิ์. กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส เพราะยังไม่มีการชองเสพ. แต่ว่าในกาลอื่นอีก เธอมีการชองเสพอันได้แล้ว กิเลสทั้งหลายอาศัยอโยนิโสมนสิการและการสละสติย่อมเกิดขึ้น. กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏแม้ขณะนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นได้.

พึงทราบความที่กิเลสทั้งหลายยังไม่เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏ ดังพรรณนามาจะนี่ก่อน.

อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ที่ยังไม่เคยเสพเป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ได้อารมณ์อันต่างด้วยอารมณ์มีอารมณ์อันเป็นที่ชอบใจเป็นต้นที่ยังไม่เคยเสพ. กิเลสทั้งหลายมีรากะเป็นต้น อาศัยอโยนิโสมนสิการ และการสละสติแล้ว ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอในอารมณ์นั้นได้. กิเลสทั้งหลาย ที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งอารมณ์อันยังไม่เคยเสพอย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นได้. แต่ว่า ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรค วิริยะหนึ่งนั้นแหละ ย่อมยังกิจ คือ การไม่ให้กิเลสทั้งหลาย ที่ยังไม่เกิดขึ้น และพึงเกิดอย่างนี้ ย่อมไม่ให้เกิดขึ้น ยังกจคือการละกิเลสทั้งหลายอันเกิดขึ้นแล้วด้วย ให้สำเร็จ.

เพราะฉะนั้น ในชื่อว่า "อุปฺปนฺนํ ปาปกํ" นี้ จึงได้ อุปฺปนฺนํ (คือกิเลสที่เกิดขึ้นแล้ว) ๔ อย่าง คือ

๑. วัตตมานุปปันนะ (เกิดขึ้นเป็นไปในขณะทั้ง ๓)
๒. ภูตวา วิคตูปันนะ (เกิดขึ้นเสพอารมณ์แล้วดับไป)
๓. โอกาสกตูปันนะ (เกิดขึ้นกระทำโอกาสให้แก่ตน)
๔. ภูมิลัทธูปันนะ (เกิดขึ้นในภูมิตนได้แล้ว)

บรรดาอุปปีนนธรรม ๔ เหล่านี้ กิเลสเหล่าใดที่มีอยู่ กิเลสเหล่านั้น เป็นสภาพพร้อมด้วยอุปปาทะเป็นต้น (อุปปาทะ ฐิติ ภังคะ) นี้ ชื่อว่า วัตตมานุปปันนะ. ก็เมื่อกิเลสนั้นเสพเพราะกรรมแล้ว เสวยรสแห่งอารมณ์แล้ว วิกตุดับไปแล้ว ชื่อว่า ภูตวา วิคตะ (เสพแล้ว ปราศไปแล้ว). กรรมอันเกิดขึ้นแล้ว ดับไป ก็ชื่อว่า ภูตวา วิคตะ. แม้ทั้งสองนี้ ย่อมถึงซึ่งการนับว่า ภูตวา วิคตูปันนะ. กรรมอันเป็นกุศลและอกุศล ห้ามวิกตุดับแห่งกรรมอื่นแล้ว ให้โอกาสแก่วิกตุดับของตน เมื่อกรรมกระทำโอกาสแล้วอย่างนี้ วิกตุดับอันเกิดขึ้นตั้งแต่การกระทำโอกาส ท่านเรียกว่า อุปปีนนะ (กิเลสเกิดขึ้นแล้ว) นี้ ชื่อว่า โอกาสกตูปันนะ.

อนึ่ง ปัญจันท์ ชื่อว่า ภูมิตนแห่งวิปัสสนา. ปัญจันท์ อันต่างด้วยอดีตเป็นต้นเหล่านั้นมีอยู่ ก็กิเลสอันนอนเนื่องแล้วในขันธเหล่านั้น ใคร ๆ ไม่พึงกล่าวว่า เป็นอดีต หรืออนาคต หรือปัจจุบัน. เพราะว่ากิเลสทั้งหลาย แม้นอนเนื่องแล้วในอดีตขันธทั้งหลายย่อมเป็นสภาวะที่ละไม่ได้ แม้ในอนาคต-ขันธทั้งหลายในปัจจุบันขันธทั้งหลายก็เหมือนกัน นี้ ชื่อว่า ภูมิลัทธูปันนะ.

ด้วยเหตุนี้ อาจารย์ในปางก่อนทั้งหลาย จึงกล่าวว่า กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่ได้ถอนขึ้นในภูมิตนนั้น ๆ ย่อมถึงซึ่งการนับว่า เป็นภูมิลัทธูปันนะ แล.

อุปปีนนธรรม ๔ อย่าง อีกอย่างหนึ่ง คือ

๑. สมุทธารูปปีนนะ

๒. อารัมมณาธิกหิตุปปีนนะ

๓. อวิกขัมภิตุปปีนนะ

๔. อสมุคณาภิตุปปีนนะ

ใน ๔ อย่างนั้น กิเลสทั้งหลายกำลังเป็นไปอยู่ในบัดนี้นั้นแหละ ชื่อว่า สมุทธารูปปีนนะ.

เมื่อบุคคลลิ้มตาดำขึ้นครั้งแรกแล้วถือเอาอารมณ์ ใดๆ ไม่พึงกล่าวว่า กิเลสทั้งหลายจักไม่เกิดขึ้น ในขณะที่ตนตามระลึกถึงแล้ว และระลึกถึงแล้ว. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะความเป็นผู้ยึดถือเอาซึ่งอารมณ์. ท่านกล่าวไว้อย่างไร. ท่านกล่าวเปรียบว่า ใดๆ ไม่พึงกล่าวว่า น้ำนมจักไม่ออกไปจากคันไม้ที่มีน้ำนม ในขณะที่บุคคลเอาขวานตากแล้ว และตากแล้ว ฉันทใด ชื่อนี้ ก็ชื่อว่า อารัมมณาธิกหิตุปปีนนะ ฉะนั้น.

อนึ่ง กิเลสที่ยังมิได้ข่มไว้ด้วยสมาบัติ ใดๆ ไม่พึงกล่าวว่า กิเลสเหล่านั้นจักไม่เกิดขึ้นในที่ชื่อโน้น. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะมิได้ข่มไว้. ท่านกล่าวไว้อย่างไร? ท่านกล่าวไว้ว่า ถ้าว่าบุคคลพึงเอาขวานตากคันไม้มีน้ำนม ใดๆ ก็ไม่พึงกล่าวว่า น้ำนมไม่พึงออกไปในที่ชื่อโน้น ชื่อนี้ก็ฉันทนั้น จึงชื่อว่า อวิกขัมภิตุปปีนนะ.

อนึ่ง บัณฑิตพึงยังคำว่า "กิเลสที่ยังมิได้ถอนขึ้นด้วยมรรคแล้ว จักไม่เกิดขึ้นแม้แก่ผู้บังเกิดในภวักคภูมิ (ขอดภูมิ)" ดังนี้ ให้พิสดารโดยนัยก่อนนั้นแหละ นี้ชื่อว่า อสมุคณาภิตุปปีนนะ.

บรรดาอุปปีนนะ (คือกิเลสที่เกิดขึ้นแล้ว) อุปปีนนะ ๔ อย่าง ที่มรรคไม่พึงฆ่า คือ

๑. วัตตมานุปปันนะ

๒. กุตวา วิคตูปันนะ

๓. โอภาสกตูปันนะ

๔. สมุทาจารูปันนะ

อุปันนะที่มรรคพึงฆ่า ๔ อย่าง คือ

๑. ภูมิลาทรูปันนะ

๒. อารัมมณาทิกตูปันนะ

๓. อวิกขัมภิตูปันนะ

๔. อสมุคมาภิตูปันนะ

จริงอยู่ มรรคเมื่อเกิดขึ้นย่อมละกิเลสทั้งหลายเหล่านี้. ก็แต่ว่า มรรคนั้นละกิเลสเหล่าใด กิเลสเหล่านั้น ใคร ๆ ไม่พึงกล่าวว่าเป็นอดีต หรืออนาคต หรือปัจจุบัน.

ข้อนี้ สมจริงดังที่ท่านกล่าวว่า ถ้าว่า มรรคย่อมละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีตได้ไซ้ร้ ถ้าอย่างนั้นมรรคนั้นก็ยังกิเลสที่สิ้นไปแล้วให้สิ้นไปได้ย่อมยังกิเลสที่ดับไปแล้วให้ดับไปได้ ย่อมยังกิเลสที่ปราศไปแล้วให้ปราศไปได้ ย่อมยังกิเลสอันถึงซึ่งความเสื่อมไปแล้ว ให้ถึงความเสื่อมไปได้ สิ่งใดอันเป็นอดีตมิได้มีอยู่ ย่อมละสิ่งนั้นได้.

ถ้าว่า มรรคย่อมละกิเลสทั้งหลายอันเป็นอนาคตได้ไซ้ร้ ถ้าอย่างนั้นมรรคนั้นก็ย่อมละกิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้วได้ ย่อมละกิเลสที่ยังไม่บังเกิดแล้ว อันไม่เกิดขึ้นแล้ว อันไม่ปรากฏแล้วได้ สิ่งใดอันยังไม่มาถึงอันมิได้มีอยู่ ย่อมละสิ่งนั้นได้.

ถ้าว่า มรรคย่อมละกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า (ปัจจุบัน) ได้ ถ้าอย่างนั้น มรรคนั้นก็มีราคะย่อมแล้ว ย่อมละ

ราคะ มีโทษะประทุษร้ายแล้วย่อมละโทษะ มีโมหะแล้ว ย่อม
ละโมหะ มีมานะผูกพันแล้วย่อมละมานะ มีทิฏฐิยึดถือไว้แล้ว
ย่อมละทิฏฐิ มีความฟุ้งซ่านแล้วย่อมละอุทธัจจะ มีความลังเลไม่ตั้ง
มั่นแล้วย่อมละวิจิกิจฉา มีกิเลสที่มีกำลัง ย่อมละอนุสัยได้. ธรรม
อันดำและขาวกำลังติดกันเป็นไปเป็นคู่ ๆ (เช่นนี้) มรรคภาวนา ก็
ย่อมประกอบไปด้วยสังกิเลส ถ้าอย่างนั้น มรรคภาวนาก็ไม่มี การ
ทำให้แจ้งซึ่งผลก็ไม่มี การละกิเลสก็ไม่มี ธรรมภิสมัย (การตรัสรู้
ธรรม) ก็ไม่มี. อันที่จริงมรรคภาวนามีอยู่ ฯลฯ ธรรมภิสมัย
ก็มีอยู่.

ถามว่า เหมือนอะไร.

ตอบว่า เหมือนต้นไม้ที่ยังไม่เกิดผล ซึ่งมีมาในพระบาลี (สุต-
ตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค) ว่า

เสยฺยถาปี ตรุโณ รุกฺโข ฯลฯ อปาตุญฺจทานเว น ปาตุญฺจวนฺติ

แปลว่า เหมือนต้นไม้กำลังรุ่ม ยังไม่เกิดผล บุรุษพึงตัดต้นไม้
ที่ราก ผลที่ยังไม่เกิดแห่งต้นไม้นั้นก็จะไม่เกิดเลย ที่ยังไม่บังเกิดก็ไม่บังเกิดเลย
ที่ไม่เกิดขึ้นแล้วก็ไม่เกิดขึ้นเลย ที่ยังไม่ปรากฏก็ไม่ปรากฏเลย ฉนั้นใด ฯลฯ

เหมือนอย่างว่า ต้นมะม่วงรุ่มที่มีผล มนุษย์ทั้งหลายพึงบริโภคผลทั้ง
หลายของต้นมะม่วงนั้น ผลทั้งหลายที่เหลือตกลงไปแล้วก็พึงยังต้นมะม่วงที่เกิด
ภายหลังให้สมบูรณ์ ในลำดับนั้น มนุษย์อื่นพึงเอาขวานตัดต้นมะม่วงนั้น
ด้วยเหตุนี้ ผลทั้งหลายของต้นมะม่วงที่เป็นอดีตนั้น จึงมิได้พินาศ ผล
ทั้งหลายของต้นมะม่วงที่เป็นอนาคต และปัจจุบันก็ไม่พินาศไป เพราะว่า ผล
มะม่วงที่เป็นอนาคตเล่าก็ยังไม่เกิดขึ้น จึงมีอาจเพื่อพินาศไป แต่ในสมัยใด

ต้นมะม่วงนั้นถูกตัดขาดแล้ว ในกาลนั้น ผลมะม่วงเหล่านั้นย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น แม้ผลมะม่วงที่เป็นปัจจุบันก็ไม่พินาศไป ก็ถ้าว่า ต้นมะม่วงมิได้ถูกตัดไปแล้วไซ้ ผลมะม่วงเหล่าใดอาศัยรสแห่งปฐวี และรสแห่งอาโปแล้ว ก็พึงเกิดอีก ผลมะม่วง (ต้นที่ถูกตัดแล้ว) เหล่านั้นเป็นของพินาศไปแล้ว. จริงอยู่ ผลมะม่วงที่ยังไม่เกิดเหล่านั้นนั้นแหละย่อมไม่เกิดขึ้น ที่ยังไม่ปรากฏ จันใดมรรคก็ฉันนั้นเหมือนกันย่อมละกิเลสทั้งหลายอันต่างด้วยอดีตเป็นต้น ก็หาไม่ ย่อมไม่ละกิเลสทั้งหลายก็หาไม่ เพราะว่า เมื่อขั้นทั้งหลายอันมรรคยังมีได้กำหนดรู้แล้ว ความเกิดขึ้นแห่งกิเลสเหล่าใดพึงมี เพราะความที่ขั้นทั้งหลายอันมรรคกำหนดรู้แล้ว กิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นเหล่านั้นนั้นแหละย่อมไม่เกิดขึ้น ที่ยังไม่บังเกิดนั้นแหละ ย่อมไม่บังเกิดขึ้น ที่ยังไม่ปรากฏนั้นแหละย่อมไม่ปรากฏ.

บัณฑิตพึงชี้แจงเนื้อความนี้ ด้วยยาที่บุคคลดื่มแล้ว เพื่อการไม่เกิดขึ้นแห่งบุตรของหญิง หรือเพื่อความเข้าไปสงบแห่งโรคของผู้มีพยาธิก็ได้

บัณฑิตไม่พึงกล่าวว่า มรรคย่อมละกิเลสเหล่าใด กิเลสเหล่านั้นเป็นอดีต หรืออนาคต หรือปัจจุบัน ดังพรรณนามาจะนี้. อนึ่ง มรรคย่อมไม่ละกิเลสทั้งหลายก็หาไม่ แต่ว่ามีมรรคละกิเลสเหล่าใด พระผู้มีพระภาคเจ้าหมายเอากิเลสเหล่านั้น จึงตรัสว่า อุปุปนุหนัน ปापกานัน เป็นต้น.

มรรคย่อมละกิเลสอย่างเดียวกันก็หาไม่ อุปาทินนขั้นเหล่าใด พึงเกิดขึ้นเพราะความที่กิเลสทั้งหลายยังมีได้ละ มรรคย่อมละแม้อุปาทินนขั้นเหล่านั้นนั้นแหละด้วย.

ข้อนี้ท่านกล่าวขยายความด้วยโสคาปัตติมคคญาณ อันดับซึ่งอกิสังขาร และวิญญานคือ เว้นภพทั้ง ๗ แล้ว อุปาทินนขั้นเหล่าใด คือ นามและรูป พึงเกิดขึ้นในสังสาร อันหาเบื้องต้นและที่สุดมิได้ อุปาทินนขั้นเหล่านั้น ย่อมดับไปในอริการนี้ ฉะนั้น มรรคนั้นจึงมีอรรถอันกว้างขวาง.

ด้วยประการฉะนี้ มรรคจึงชื่อว่า ย่อมออกไปจากอุปาทินน-
ชั้น และ อนุปาทินนชั้น.

แต่เมื่อว่าโดยอำนาจแห่งภพแล้ว โสดาปัตติมรรค ย่อมออก
ไปจากอบายภูมิจน สกทาคามีมรรค ย่อมออกไปจากสุคติภพบางส่วน.
อรหัตตมรรค ย่อมออกไปจากรูปภพและอรูปรูปภพ.

อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า อรหัตตมรรค ย่อมออกไปจากภพทั้ง
หมดเลย ดังนี้ก็มี. ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ในขณะที่แห่งมรรค ภวานาย่อม
มี เพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อความตั้งมั่นแห่ง
ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วอย่างไร. ตอบว่า ภวานาย่อมมี เพราะความเป็น
ไปแห่งมรรคนั้นแหละ. จริงอยู่ มรรคเมื่อกำลังเป็นไป ท่านกล่าวว่า ไม่เคย
เกิดขึ้น เพราะความที่มรรคนั้นไม่เคยเกิดขึ้น เพราะความที่มรรคนั้นไม่เคย
เกิดแล้วในกาลก่อน. เหมือนชนทั้งหลายผู้ไปสู่ที่อันไม่เคยไป หรือเสวยอารมณ์
อันตนไม่เคยเสวยแล้ว เขาย่อมกล่าวว่า พวกเรามาแล้วสู่ที่อันไม่เคยมา หรือ
ว่า ย่อมเสวยอารมณ์อันไม่เคยเสวย ฉะนั้น. อนึ่ง ความเป็นไปแห่งมรรค
อันใด ชื่อว่าความตั้งมั่นก็อันนั้นแหละ เพราะฉะนั้น การกล่าวว่า ย่อม
เจริญมรรคเพื่อความตั้งมั่น ดังนี้ ก็ควร.

ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรค. ความเพียรของภิกษุนี้ ย่อมได้
ชื่อ ๔ อย่าง ซึ่งมีคำว่า อนุปฺปนฺนํ ปาปกาณฺ อกุสลาณฺ ธมฺ-
มาณฺ อนุปาทาย เป็นอาทิ ดังพรรณนามาฉะนี้. นี้เป็นสัมมปปชานกถา
ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรค.

ท่านซึ่งแจ้งสัมมปปชานอันเจือด้วยโลกิยะและโลกุตระไว้ในสัมมปป-
ชานวิภังค์นี้ด้วยประการฉะนี้.

วรรณนาสูตตันตภาชนียํ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

ในอภิธรรมภาษณีย์ สัมมัตถ์ปธานแม่ทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้เพียงหัวข้อแห่งนัยแห่งเทศนาที่ทรงจำแนกแล้วในธรรมสังคณินั้นแหละ ซึ่งเป็นคำชี้แจงไว้แล้ว.

ในอธิการนี้ พึงทราบนัยที่ต่างกัน.

พึงทราบอย่างไร คือ พึงทราบในโศดาปัตติมรรคในสัมมัตถ์ปธานที่หนึ่งก่อน

ใน ฌานาภินิวส (ในการอาศัยฌาน) มี ๑๐ นัย ด้วยสามารถแห่งจตุกกะและปัญจกะอย่างละ ๒ ในฐานะทั้ง ๕ เหล่านี้ คือ สุทธกปฏิบัติทา สุทธกสุญญตา สุญญตปฏิบัติทา สุทธกอัปปณิหิตา อัปปณิหิตปฏิบัติทา. ในนัยทั้งหลายแม่ที่เหลือก็เหมือนกัน. เพราะฉะนั้น ในอภินิเวส ๒๐ นัย จึงได้ ๒๐๐ นัย. นัย ๒๐๐ เหล่านี้ คุณด้วยอธิบดี ๔ เป็น ๘๐๐ นัย. นัยแม่ทั้งหมด คือ สุทธก ๒๐๐ กับสาริปติ ๘๐๐ จึงเป็น ๑,๐๐๐ นัย ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในสุทธกสัมมัตถ์ปธาน ในทุติยสัมมัตถ์ปธานเป็นต้นก็เหมือนกัน คือ ได้ ๕,๐๐๐ นัย ในโศดาปัตติมรรค. ในโศดาปัตติมรรค นั้นใด แม่ในมรรคที่เหลือก็ฉนั้นนั้น ฉะนั้น จึงเป็น ๒๐,๐๐๐ นัย ด้วยสามารถแห่งกุศล.

แต่ในวิบาก กิจที่พึงกระทำด้วยสัมมัตถ์ปธานทั้งหลายไม่มี เพราะฉะนั้นวาระว่าด้วยวิบาก พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงถือเอา ฉะนี้แล.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ก็ในที่นี้สัมมัมปธานวิภังค์ นี้ ฟังทราบวา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสัมมัมปธานที่เกิดขึ้นเป็นโลกุตตระเท่านั้น. ในปัญหาปุจฉะ ฟังทราบความที่สัมมัมปธานทั้งหลายเป็นกุศลเป็นต้นตามแนวพระบาลีนั้นแหละ. แต่ในอารัมมตติกะทั้งหลาย สัมมัมปธานเหล่านั้นแม้ทั้งหมดเป็นอัปมาณาารัมมณะเท่านั้น เพราะปรารภพระนิพพาน อันเป็นอัปมาณาธรรมเป็นไป ไม่เป็นมัลลการัมมณะ แต่เป็นมัลลคเหตุกะ ด้วยอำนาจสหชาติเหตุ. เป็นมัลลคาธิปติ ในกาลเจริญมรรค เพราะกระทำวิมังสาให้เป็นหัวหน้า. แต่ในมัลลคภาวนาที่มีฉันทะและจิตตะเป็นหัวหน้า ไม่ฟังกล่าวว่าเป็นมัลลคาธิปติ หรือไม่ฟังกล่าวว่าเป็นมัลลคาธิปติ เพราะไม่มีความเพียรอื่น จากความเพียรที่เป็นหัวหน้า หรือไม่ฟังกล่าวแม้โดยความเป็นอารมณ์อย่างหนึ่ง ในบรรดาอดีตอารมณ์เป็นต้น. สัมมัมปธานเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นพหิทถารัมมณะ เพราะความที่พระนิพพานเป็นอารมณ์ภายนอก ด้วยประการฉะนี้. ในปัญหาปุจฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสัมมัมปธานทั้งหลายเป็นโลกุตตระที่เกิดขึ้นแล้ว เท่านั้น. จริงอยู่ในสุดตันตภาชนีย์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสัมมัมปธานทั้งหลายไว้ ทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระปนกัน แต่ในอภิธรรมภาชนีย์และในปัญหาปุจฉะ ตรัสว่าเป็นโลกุตตระเท่านั้น. แม้ในสัมมัมปธานวิภังค์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๑ ปริวัฏ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

วรรณนาปัญหาปุจฉะ จบ

อรรถกถาสัมมัมปธานวิภังค์ จบ

๕. อธิปไตยวิภังค์

สูตรต้นตภาชนีย

[๕๐๕] อธิปไตย ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ เจริญอธิปไตยอันประกอบด้วยฉันท-
สมาธิประธานสังขาร

๒. เจริญอธิปไตยอันประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร

๓. เจริญอธิปไตยอันประกอบด้วยจิตตสมาธิประธานสังขาร

๔. เจริญอธิปไตยอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิประธานสังขาร

เจริญอธิปไตยอันประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขาร

[๕๐๖] ก็ภิกษุ เจริญอธิปไตย อันประกอบด้วยฉันทสมาธิประธาน
สังขารเป็นอย่างไร ?

ถ้าภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้วจึงได้สมาธิ ได้เอาก็คคตาแห่งจิต
สมาธินี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ ภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรก
ความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่
เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรกความเพียร ประคอง
จิตไว้ ทำความเพียรเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ทำฉันทะให้เกิด
พยายาม ปรรกความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศล
ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรกความเพียร
ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความ

ภิญโญยิ่ง ความไพบุลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว สภาวธรรมเหล่านี้ เรียกว่า **ปธานสังขาร**.

ฉันทสมาธิและปธานสังขารดังกล่าวมานี้ ประมวลย่อ ๒ อย่างนั้นเข้าเป็นอันเดียวกัน ย่อมถึงซึ่งอันนับว่า ฉันทสมาธิปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๐๗] ในบทเหล่านั้น ฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ความใคร่เพื่อจะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า **ฉันทะ**.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบสมาธิทริย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า **สมาธิ**.

ปธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งฐานะ ความประคับประคองฐานะไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยทริย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ อันใดนี้เรียกว่า **ปธานสังขาร**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยฉันทะ สมาธิ และปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ประกอบด้วยฉันท-สมาธิปธานสังขาร** ด้วยประการฉะนี้.

[๕๐๘] คำว่า **อิทธิ** ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้อีก ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ของบุคคลผู้บรรลुธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท.

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร

[๕๐๙] ก็ภิกษุ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร เป็นอย่างไร ?

ถ้าภิกษุทำความเพียรให้เป็นอธิบดีแล้วจึงได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต สมาธินี้เรียกว่า วิริยสมาธิ ภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปราปรก ความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปราปรก ความเพียรประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบุลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว สภาวธรรมเหล่านี้ เรียกว่า **ปธานสังขาร**.

วิริยสมาธิและปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ประมวลย่อ ๒ อย่างนั้น เข้าเป็นอันเดียวกัน ย่อมถึงซึ่งอันนับว่า วิริยสมาธิปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๑๐] ในบทเหล่านั้น วิริยะ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า วิริยะ.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงแห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิทริยัม สมาธิพละ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า สมาธิ.

ปธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ปธานสังขาร.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยวิริยะ สมาธิ และปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิริยะ-สมาธิปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๑๑] คำว่า อิทธิ ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้อีก ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า อิทธิบาท ได้แก่ เวทนาขันธํ สัญญาขันธํ สังขารขันธํ วิญญาณขันธํ ของบุคคลผู้บรรลุธรรมเหล่านั้น.

คำว่า เจริญอิทธิบาท ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง ธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท.

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร

[๕๑๒] ก็ภิกษุ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธาน-
สังขารเป็นอย่างไร ?

ถ้าภิกษุทำจิตให้เป็นอธิบดีแล้วจึงได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต สมาธิ
นี้เรียกว่า จิตตสมาธิ. ภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความ
เพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด
ขึ้นมิให้เกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อสร้าง
กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิดขึ้น พยายาม ปรารภความเพียร
ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สับสน ความ
ภิญโญยิ่ง ความไพบลูย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้น
แล้ว สภาวธรรมเหล่านี้ เรียกว่า **ปธานสังขาร**.

จิตตสมาธิและปธานสังขารดังกล่าวมานี้ ประมวลย่อ ๒ อย่างนั้น เข้า
เป็นอันเดียวกัน ข้อมถึงซึ่งอันนับว่า จิตตสมาธิปธานสังขาร ด้วยประการ
ฉะนี้.

[๕๑๓] ในบทเหล่านั้น จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
จิต.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า **สมาธิ**.

ปธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า
ปธานสังขาร.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยจิต สมาธิและ
ปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยจิตตสมาธิ-
ปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๑๔] คำว่า **อิทธิ** ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การ
สำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้อีก ความถึง ความถึงด้วยดี
ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ เวทนาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ
ของบุคคลผู้บรรลุธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งธรรม
เหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท.

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร

[๕๑๕] ก็ภิกษุ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธาน
สังขารเป็นอย่างไร ?

ถ้าภิกษุทำปัญญาให้เป็นอธิบดีแล้วจึงได้สมาธิ ได้เอคัคคตาแห่งจิต
สมาธินี้เรียกว่า วิมังสาสมาธิ ภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภ
ความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยัง
ไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อ
สร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร
ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความ
ภิญโญยิ่ง ความไพบุลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้น
แล้ว สภาวธรรมเหล่านี้ เรียกว่า **ปธานสังขาร**.

วิมังสาสมาธิและปธานสังขารดังกล่าวมานี้ ประมวลย่อ ๒ อย่างนั้น เข้าเป็นอันเดียวกัน ย่อมถึงซึ่งอันนั้นว่า วิมังสาสมาธิปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๑๖] ในบทเหล่านั้น วิมังสา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทัญญูอันใด นี้เรียกว่า วิมังสา.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า สมาธิ.

ปธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียก
ว่า ปธานสังขาร.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยวิมังสา สมาธิ
และปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิมังสา.
สมาธิปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๑๗] คำว่า อิทธิ ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การ
สำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้อีก ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง
ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า อิทธิบาท ได้แก่ เวทนาขันธ สัจจญาณขันธ สังขารขันธ
วิญญานขันธ ของบุคคลผู้บรรลุธรรมเหล่านั้น.

คำว่า เจริญอิทธิบาท ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง
ธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท.

สุดตันตภาชนีย์ จบ

อภิธรรมภาชนีย์

[๕๑๘] อธิติบาท ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ เจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขาร

๒. เจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร

๓. เจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิประธานสังขาร

๔. เจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิประธานสังขาร

เจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขาร

[๕๑๙] ก็ภิกษุ เจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขารเป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ย่อมเจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขาร.

[๕๒๐] ในบทเหล่านั้น ฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ความใคร่เพื่อจะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม อันใด นี้เรียกว่า ฉันทะ.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สมาธิ.

ประธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์
อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **ประธานสังขาร**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้า
มาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยฉันทะ สมาธิ
และประธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยฉันท-
สมาธิประธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๒๑] คำว่า **อิทธิ** ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การ
สำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้อีก ความถึง ความถึงด้วยดี ความ
ถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ ผัสสะ ฯลฯ ปัสสาหะ อวิกเขปะ ของ
บุคคลผู้บรรลุลหณะเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง
ธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เจริญอิทธิบาท**.

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร

[๕๒๒] ก็ภิกษุ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร
เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ **เจริญโลกุตตรฌาน** อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฎฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติ
และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด ในสมัย
นั้น ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร.

[๕๒๓] ในบทเหล่านั้น **วิริยะ** เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **วิริยะ**.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **สมาธิ**.

ปธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **ปธานสังขาร**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยวิริยะ สมาธิ และ ปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิริยสมาธิ-ปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๒๔] คำว่า **อิทธิ** ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้ดี ความดี ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ ผัสสะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้บรรลुธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เจริญอิทธิบาท**.

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร

[๕๒๕] ก็ภิกษุ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธาน-สังขาร เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิกฺขุ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทชาภิญญา อยู่ ในสมัยใด ใน สมัยนั้น ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร.

[๕๒๖] ในบทเหล่านั้น จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็น องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สมาธิ.

ปธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ปธานสังขาร.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยจิต สมาธิ และ ปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยจิตสมาธิ ปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๒๗] คำว่า อิทธิ ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การ สำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้อีก ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า อิทธิบาท ได้แก่ ฝัศสะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ ของ บุคคลผู้บรรลุธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง
ธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เจริญอิทธิบาท**.

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร

[๕๒๘] กัมภิกขุ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธาน-
สังขาร เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทัญญู เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ
และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด ใน
สมัยนั้น ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร.

[๕๒๙] ในบทเหล่านั้น **วิมังสา** เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทัญญู ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด
นี้เรียกว่า **วิมังสา**.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็น
องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **สมาธิ**.

ปธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์
อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **ปธานสังขาร**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้า
มาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยวิมังสา สมาธิ

และประธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิมังสา-
สมาธิประธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๓๐] คำว่า **อิทธิ** ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การ
สำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้อีก ความถึง ความเข้าถึงด้วยดี
ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ ผัสสะ ฯลฯ ปัสสาหะ อวิกเขปะ ของ
บุคคลผู้บรรลุนิพพานเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง
ธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เจริญอิทธิบาท**.

[๕๓๑] **อิทธิบาท ๔** คือ

๑. ฉันทิทธิบาท
๒. วิริยิทธิบาท
๓. จิตติทธิบาท
๔. วิมังสิทธิบาท

ฉันทิทธิบาท

[๕๓๒] ในอิทธิบาท ๔ นั้น **ฉันทิทธิบาท** เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุนิพพาน สัจจจากกาม
สังขารกกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุนิพพาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์
มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ ในสมัย
ใด ความพอใจ การทำความพอใจ ความใคร่เพื่อจะทำ ความฉลาด ความ
พอใจในธรรม ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **ฉันทิทธิบาท**. ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉันทิทธิบาท.

วิริยทธิบาท

[๕๓๓] วิริยทธิบาท เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลก ให้เข้าสู่ นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์ แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า วิริยทธิบาท. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิริยทธิบาท.

จิตติทธิบาท

[๕๓๔] จิตติทธิบาท เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่ นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจ จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิตติทธิบาท. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยจิตติทธิบาท.

วิมังสทธิบาท

[๕๓๕] วิมังสทธิบาท เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญ โลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่ นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม

สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรม-วิชัยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **วิมังสาธิบาท**. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย วิมังสาธิบาท.

อภิธรรมภาษณีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๕๓๖] อธิบาท ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ เจริญอธิบาทอันประกอบด้วยฉันท-สมาธิประธานสังขาร
๒. เจริญอธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร
๓. เจริญอธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิประธานสังขาร
๔. เจริญอธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิประธานสังขาร

ติกมาติกาศุภญา ทุกมาติกาศุภญา

บรรดาอธิบาท ๔ อธิบาทไหนเป็นกุศล อธิบาทไหนเป็นอกุศล อธิบาทไหนเป็นอัพยากตะ ฯลฯ อธิบาทไหนเป็นสรวณะ อธิบาทไหนเป็นอรณะ ?

ติกมาติกาวิสาขนา

[๕๓๗] อธิบาท ๔ เป็นกุศลอย่างเดียว.

อิทธิบาท ๔ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตต์ก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตต์ก็มี.

อิทธิบาท ๔ เป็นวิปากธัมมธรรม.

อิทธิบาท ๔ เป็นอนุปาทินนอนุปาทานิยะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสิกะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นสวิตักกสวิจาระก็มี เป็นอวิตักกสวิจาระก็มี เป็นอวิตักกสวิจาระก็มี.

อิทธิบาท ๔ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุปภกษาสหคตะก็มี.

อิทธิบาท ๔ เป็นเนวทัสสนนภวานายปหาดัพพะ อิทธิบาท ๔ เป็นเนวทัสสนนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอปัจจัยคามิ.

อิทธิบาท ๔ เป็นเสกขะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอัปมาณะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอัปมาณารัมมณะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นปณิตะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นสัมมัตตนิยตะ.

อิทธิบาท ๔ ไม่เป็นมัคคารัมมณะ เป็นมัคคเหตุกะ ไม่เป็นมัคคาธิปติ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอนุปปีนนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปปาที.

อิทธิบาท ๔ เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี.

อิทธิบาท ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ เป็นทั้งอนาคตารัมมณะ เป็นทั้งปัจจุปปันนารัมมณะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอัมมัตตะกัมมี เป็นพหิททาภิรมมี เป็นอัมมัตตพหิททาภิรมมี.

อิทธิบาท ๔ เป็นพหิทธารัมมณะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอนิทัสสนอัปปภูชะ.

ทุกมตีกาวิสัยชา

๑. เหตุโจนกวิสัยชา

[๕๓๘] วิมังสอิทธิบาท เป็นเหตุ อิทธิบาท ๓ เป็นเหตุ, อิทธิบาท ๔ เป็นสเหตุกะ, อิทธิบาท ๔ เป็นเหตุสัมปยุต, วิมังสอิทธิบาท เป็นเหตุสเหตุกะ อิทธิบาท ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ แต่เป็นสเหตุกนเหตุ, วิมังสอิทธิบาท เป็นเหตุเหตุสัมปยุต, อิทธิบาท ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เหตุเป็นเหตุสัมปยุต เป็นแต่เหตุสัมปยุตตนเหตุ, อิทธิบาท ๓ เป็นนเหตุสเหตุกะ, วิมังสอิทธิบาท กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะ,

๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ฐัพันตรทุกาทวิสัยชา

[๕๓๙] อิทธิบาท ๔ เป็นสัจปัจจายะ, อิทธิบาท ๔ เป็นสังขตะ อิทธิบาท ๔ เป็นอนิทัสสนะ, อิทธิบาท ๔ เป็นอัปปภูชะ, อิทธิบาท ๔ เป็นอรูป, อิทธิบาท ๔ เป็นโลกุตตระ, อิทธิบาท ๔ เป็นเคนจิวัญญะ, เป็นเคนจินจิวัญญะ, อิทธิบาท ๔ เป็นโนอาสวะ อิทธิบาท ๔ เป็นอนาสวะ, อิทธิบาท ๔ เป็นอาสววิปยุต อิทธิบาท ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งอาสวาสวะ เป็นทั้ง

สาสวโนอาสวะ, อธิริบาท ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งอาสวอาสวสัมปยุต เป็นทั้งอาสวสัมปยุตตโนอาสวะ, อธิริบาท ๔ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ อธิริบาท ๔ เป็นโนสัจญโณชนะ ฯลฯ อธิริบาท ๔ เป็นโนกัณณะ ฯลฯ อธิริบาท ๔ เป็นโนโอมะ ฯลฯ อธิริบาท ๔ เป็นโนโยคะ ฯลฯ อธิริบาท ๔ เป็นโนนิวรณะ ฯลฯ อธิริบาท ๔ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ

๑๐. มหันตฺรทฺกวิสัยฺชนา

[๕๔๐] อธิริบาท ๔ เป็นสาร์म्मณะ, อธิริบาท ๓ เป็นโนจิตตะ, จิตฺติทริบาท เป็นจิตตะ, อธิริบาท ๓ เป็นเจตฺติกะ, จิตฺติทริบาท เป็นอเจตฺติกะ, อธิริบาท ๓ เป็นจิตตสัมปยุต, จิตฺติทริบาท กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งจิตตสัมปยุต เป็นทั้งจิตตวิปยุต, อธิริบาท ๓ เป็นจิตตสังสฺกฺฐะ, จิตฺติทริบาท กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งจิตตสังสฺกฺฐะ เป็นทั้งจิตตวิสังสฺกฺฐะ, อธิริบาท ๓ เป็นจิตตสมฺภู-ฐานะ, จิตฺติทริบาท เป็นโนจิตตสมฺภูฐานะ, อธิริบาท ๓ เป็นจิตตสทฺทฺ จิตฺติทริบาท เป็นโนจิตตสทฺทฺ อธิริบาท ๓ เป็นจิตตานุปริวัตฺติ จิตฺติทริบาท เป็นโนจิตตานุปริวัตฺติ. อธิริบาท ๓ เป็นจิตตสังสฺกฺฐสมฺภูฐานะ, จิตฺติทริบาท เป็นโนจิตตสังสฺกฺฐสมฺภูฐานะ, อธิริบาท ๓ เป็นจิตตสังสฺกฺฐสมฺภูฐานสทฺทฺ, จิตฺติทริบาท เป็นโนจิตตสังสฺกฺฐสมฺภูฐานสทฺทฺ, อธิริบาท ๓ เป็นจิตตสัง-สฺกฺฐสมฺภูฐานานุปริวัตฺติ, จิตฺติทริบาท เป็นโนจิตตสังสฺกฺฐสมฺภูฐานานุปริวัตฺติ, อธิริบาท ๓ เป็นพาหิระ, จิตฺติทริบาท เป็นอชฺฉัตฺติกะ, อธิริบาท ๔ เป็นนุปาทา, อธิริบาท ๔ เป็นนุปาทินนะ.

๑๑,๑๒,๑๓, อุปาทานโคจฺจกาทิวสัยฺชนา

[๕๔๑] อธิริบาท ๔ เป็นนุปาทานะ ฯลฯ อธิริบาท ๔ เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ อธิริบาท ๔ เป็นนทฺสเนนปหาตฺพะ, อธิริบาท ๔ เป็นนภวานายปหา-

ตัพพ, อธิบาท ๔ เป็นนทสเสนปหาดตัพพเหตุกะ อธิบาท ๔ เป็นนภวานายปหาดตัพพเหตุกะ, อธิบาท ๔ เป็นสวัตักกะก็มี เป็นอวัตักกะก็มี อธิบาท ๔ เป็นสวิจาระก็มี เป็นอวิจาระก็มี อธิบาท ๔ เป็นสัปปิติกะก็มี เป็นอัปปิติกะก็มี, อธิบาท ๔ เป็นปีตีสหคตะก็มี เป็นนปีตีสหคตะก็มี, อธิบาท ๔ เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นนสุขสหคตะก็มี, อธิบาท ๔ เป็นอุเปกขาสหคตะก็มี เป็นนอุเปกขาสหคตะก็มี, อธิบาท ๔ เป็นนภามาวจร, อธิบาท ๔ เป็นนรุปาวจร, อธิบาท ๔ เป็นนอรุปาวจร, อธิบาท ๔ เป็นอปริยาปันนะ, อธิบาท ๔ เป็นนิขยานิกะ, อธิบาท ๔ เป็นนิยตะ, อธิบาท ๔ เป็นอนุตตระ, อธิบาท ๔ เป็นอรณะ ฉะนี้แล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

อิทธิปาทวิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถถาอิทธิปาทวิภังค์

วรรณนาสูตตันตภาชนีย

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยใน อิทธิปาทวิภังค์ อันเป็นลำดับต่อจาก สัมมัมปธานวิภังค์ นั้น ต่อไป.

คำว่า ๔ เป็นคำกำหนดจำนวน. ในคำว่า อิทธิปาทา นี้ ชื่อว่า อิทธิ (ฤทธิ์) เพราะอรรถว่า ย่อมรุ่งเรือง อธิบายว่า ย่อมรุ่งเรืองด้วยดี คือ ย่อมสำเร็จ. อีกอย่างหนึ่งสัตว์ทั้งหลายผู้สำเร็จ ผู้เจริญ ย่อมสำเร็จ ย่อมถึงความเป็นผู้ประเสริฐ ด้วยสภาวะนี้ แม้เพราะเหตุานั้น สภาวะนั้น จึงชื่อว่า

อิทธิ. ว่าโดยอรรถที่หนึ่ง **ปาโท** บาท คือ อิทธินั่นแหละ **ชื่อว่า อิทธิ-**
บาท อธิบายว่า เป็นส่วนหนึ่งของอิทธิ. ว่าโดยอรรถที่สอง **ชื่อว่า**
อิทธิบาท เพราะเป็นบาทแห่งอิทธิ. คำว่า **ปาโท** ได้แก่เป็นที่อาศัย
คือ เป็นอุบายเครื่องบรรลุ. จริงอยู่ เพราะสัตว์ทั้งหลายย่อมถึง ย่อมบรรลุซึ่ง
อิทธิ กล่าวคือคุณวิเศษที่สูงๆ ขึ้นไปด้วยอุบายเป็นเครื่องบรรลุ นั้น ฉะนั้น
ท่านจึงเรียกว่า ปาทะ (คือ เป็นบาท). บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในคำว่า
จตุตทาโร อิทธิปาทา (อิทธิบาท ๔) นี้ ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อจะทรงจำแนกแสดงอิทธิบาทเหล่านั้น
จึงเริ่มคำว่า **อิธ ภิกขุ** เป็นอาทิ. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อิธ ภิกขุ**
ได้แก่ ภิกขุในพระศาสนานี้. ในคำว่า **ฉนฺทสมมาธิปธานตี ขารสมนฺนาคตี**
นี้ ได้แก่สมาธิ มีฉันทะเป็นเหตุ มีฉันทะอันยิ่ง **ชื่อว่าฉนฺทสมมาธิ.** คำว่า
ฉนฺทสมมาธิ นี้ เป็นชื่อของสมาธิอันได้เฉพาะแล้ว เพราะกระทำกัตตुकัมมช-
ดาฉันทะให้เป็นอธิบดี. สังขารทั้งหลายอันเป็นประธาน **ชื่อว่า ปธานสังขาร.**
คำว่า **ปธานสังขาร** นี้ เป็นชื่อของความเพียรที่เป็นสัมมปปธานซึ่ง
ยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ. คำว่า **สมนฺนาคตี** ได้แก่ เข้าไปถึงแล้วด้วย
ฉนฺทสมมาธิและปธานสังขารทั้งหลาย. คำว่า **อิทธิปาโท** อธิบายว่า กอง
แห่งจิตและเจตสิกที่เหลือชื่อว่าเป็นบาท เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่ง
ฉนฺทสมมาธิและปธานสังขารทั้งหลาย อันสัมปยุตด้วยกุศลจิตมีอุปการะและฉาน
เป็นต้น อันถึงซึ่งการนับว่า อิทธิโดยปริยายแห่งความสำเร็จ คือ โดยอรรถ
แห่งความสำเร็จ (อรรถที่หนึ่ง) หรือว่า โดยปริยาย (คือ อรรถที่สอง)
นี้ว่า สัตว์ทั้งหลาย ผู้สำเร็จ ผู้เจริญ ย่อมสำเร็จ ย่อมถึงความเป็นผู้ประเสริฐ
ด้วยสภาวะนี้ ดังนี้. จริงอยู่คำว่า **อิทธิปาโท** ชำนาญ ที่ท่านกล่าวว่

เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ ของบุคคลผู้บรรลุธรรมโดยอาการนั้น อันใด คำนั้น ย่อมถูกต้องด้วยอรรถนี้. แม้ในคำที่เหลือทั้งหลาย ก็พึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้ว่า เหมือนอย่างว่าสมาธิอันได้เฉพาะแล้ว เพราะกระทำนันทะให้เป็นอธิบดี ชื่อว่า นันทสมาธิ ฉะนั้นนั่นแหละ สมาธิอันได้เฉพาะแล้ว เพราะกระทำ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ให้เป็นอธิบดี ท่านก็เรียกว่าวิริยสมาธิ จิตตสมาธิ วิมังสาสมาธินั้น เกิด.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อจะทรงจำแนกแสดงบทบาททั้งหลายมี นันทสมาธิเป็นต้น จึงเริ่มคำว่า กถญจ ภิกขุ เป็นอาทิ. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **นหุทญจ ภิกขุ อธิปตี กริตฺวา** ความว่า ถ้าภิกษุทำนันทะให้เป็นอธิบดี ทำนันทะให้เจริญ ทำนันทะให้เป็นฐานะ ทำนันทะให้เป็นหัวหน้าแล้วได้เฉพาะซึ่งสมาธิ คือ ย่อมให้สมาธิเกิดขึ้น. อธิบายว่าสมาธินี้อันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ท่านเรียกว่า นันทสมาธิ. แม้ในคำทั้งหลาย มีคำว่า **วิริยญเจ** (แปลว่า ถ้าภิกษุทำความเพียร) เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. วิริยะอันยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ กล่าวคือปธานสังขารของภิกษุผู้เจริญอยู่ซึ่งฉันทพิทธีบาท ท่านกล่าวแล้วด้วยคำมีประมาณเท่านี้ว่า **อิมะ วุจฺจนฺติ ปธาน- สํ ขารา** (แปลว่า สภาวธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขาร). คำว่า **ตตฺถกฺขณํ อภิสถฺตฺตฺวา** (แปลว่า ประมวลย่อ ๒ อย่างเข้าเป็นอันเดียวกัน) อธิบายว่า กระทำสภาวะแม้ทั้งหมดนั้นให้เป็นกองเดียวกัน. คำว่า **สํ ขยํ คจฺจติ** อธิบายว่า นันทสมาธิปธานสังขารนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ย่อมถึงโหวหารเดียวกัน ด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะทรงจำแนกแสดงธรรมมีฉันทะ เป็นต้น ที่ประชุมลงในบทว่าฉันทสมาธิปธานสังขารนี้ จึงเริ่มคำว่า **ตตฺถ กตฺโม จนฺโท** เป็นอาทิ. คำนั้น มีอรรถคั่นทั้งนั้น แล.

คำว่า **อุเปโต โหติ** คือ กองแห่งธรรม กล่าวคือ อิทธิบาทเป็น สภาวะที่เข้าไปถึงแล้ว. คำว่า **เตสํ ธรรมานํ** คือ ธรรมมีฉันทะ เป็นต้น อันสัมปยุตด้วยปธานสังขารเหล่านั้น.

คำทั้งปวงมีคำว่า **อิทธิ สมิทธิ** เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของ **นิปผตฺติ** (คือ ความสำเร็จ อรรถแรก) ทั้งนั้น. เมื่อความเป็นอย่างนั้น ท่านจึงเรียกว่า **อิทธิ** เพราะอรรถว่า ความสำเร็จ. **อิทธิอันสมบูรณ์แล้ว** ท่านเรียกว่า **สมิทธิ** อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **สมิทธิ** นี้ เป็นบทที่เจริญแล้วด้วย อุปสรรค. **อาการแห่งความสำเร็จ** ท่านเรียกว่า **อิชฺฌนา** ความสำเร็จ. บทว่า **สมิชฺฌนา** เป็นบทที่เจริญด้วยอุปสรรค. **ความได้ด้วยสามารถ** แห่ง การปรากฏในสันดานของตน ท่านเรียกว่า **ลาภะ**. **ความได้แม้ซึ่งธรรมอัน** เสื่อมไปแล้วด้วยสามารถแห่งการเริ่มความเพียรอีก ท่านเรียกว่า **ปฏิลาภะ** ความได้อีก. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ปฏิลาภะ** นี้ เป็นบทที่เจริญขึ้นด้วยอุปสรรค. บทว่า **ปตฺติ** (การถึง) คือ การบรรลุ. **การบรรลุด้วยดีด้วยสามารถ** แห่งการ ไม่เสื่อมไป ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **สัมปตฺติ** (ความถึงด้วยดี). คำว่า **มุสนา** (ความถูกต้อง) คือการถูกต้องด้วยสามารถแห่งความได้อีก (ปฏิลาภะ). คำว่า **สจฺฉิกิริยา** คือความกระทำให้แจ้งด้วยปฏิลาภะนั้นแหละ. คำว่า **อุปสมฺปทา** (ความเข้าถึง) บัณฑิตพึงทราบว่ ความเข้าถึงด้วยปฏิลาภะเหมือนกัน. คำว่า **ตถาภูตสฺส** ได้แก่ ของบุคคลผู้ปรากฏแล้วโดยอาการนั้น อธิบายว่า บุคคลผู้ ได้เฉพาะแล้วซึ่งธรรมมีฉันทะ เป็นต้นเหล่านั้นแล้วดำรงอยู่. **ชั้นนี้แม้ทั้ง ๔**

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วด้วยคำว่า เวทนาภุขุโธ เป็นต้น โดยกระทำ
ฉันทะเป็นต้นไว้ภายใน. คำว่า เต ธมฺเม ได้แก่ อรูปขันธ์ทั้ง ๔ เหล่านั้น.
อีกอย่างหนึ่ง คำนี้ ท่านกล่าวว่า ธรรมทั้ง ๓ (คือ ฉันทะ สมาธิ ปธานสังขาร)
มีฉันทะเป็นต้น. คำว่า อาเสวติ เป็นต้น มีอรรถตามที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว
นั้นแหละ. แม้ในนิเทศแห่งอิทธิบาทที่เหลือ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความโดย
นัยนี้เหมือนกัน.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ท่านกล่าวไว้อย่างไร พึงทราบดังนี้.

กรรมฐานอันถึงซึ่งที่สุดของภิกษุ ๔ จำพวก

ท่านกล่าวกรรมฐานของภิกษุ ๔ จำพวก อันถึงที่สุด คือ ภิกษุพวก
หนึ่งอาศัยฉันทะ เมื่อมีความต้องการด้วยฉันทะในกุศลธรรมของผู้ใคร่เพื่อจะ
ทำมีอยู่ เธอก็กระทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ทำฉันทะให้เป็นธุระ ทำฉันทะให้เป็น
หัวหน้า ด้วยการคิดว่า เราจักยังโลกุตตรธรรมให้เกิด ความหนักใจของเรา
ด้วยการเกิดขึ้นแห่งฉันทะนี้ไม่มีดังนี้ แล้วจึงยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น. ภิกษุ
พวกหนึ่งอาศัยวิริยะ. ภิกษุพวกหนึ่งอาศัยจิตตะ. ภิกษุพวกหนึ่งอาศัยปัญญาอยู่
เมื่อมีความต้องการด้วยปัญญา เธอก็จะกระทำปัญญาให้เป็นใหญ่ ทำปัญญาให้
เป็นธุระ ทำปัญญาให้เป็นหัวหน้า ด้วยการคิดว่า เราจักยังโลกุตตรธรรมให้
เกิดขึ้น ความหนักใจด้วยการเกิดขึ้นแห่งปัญญานี้ของเราไม่มี ดังนี้แล้ว จึง
ยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น.

เหมือนอย่างว่า บุตรของอำมาตย์ ๔ คน ประรณานานันดรแล้วเที่ยว
ไปอยู่ คนหนึ่งอาศัยการบำรุง. คนหนึ่งอาศัยความกล้า. คนหนึ่งอาศัยชาติ
คนหนึ่งอาศัยความรู้. คือ อย่างไร. คือว่า ในบุตรอำมาตย์เหล่านั้น คนที่
หนึ่ง เมื่อมีความต้องการด้วยฐานันดร จึงคิดว่า เราจักได้ฐานันดรนั้น ดังนี้

แล้วอาศัยการบำรุง เพราะความที่ตนเป็นผู้มีปกติทำความไม่ประมาทในการบำรุง.
คนที่สอง แม้มีความไม่ประมาทในการบำรุงแล้ว ยังคิดว่า บางคน เมื่อ
สงครามเกิดขึ้น ย่อมไม่อาจเพื่อจะตั้งมั่น ก็แลประเทศชายแดนของพระราช
จักกำเริบแน่นแท้ เมื่อประเทศชายแดนกำเริบแล้ว เราจักกระทำกรงานในหน้า
ที่แห่งรด (จับรด) จักให้พระราชพาพระทัยแล้ว ก็จักให้นำมาซึ่งฐานันดร
นั้น ดังนี้ ชื่อว่า อาศัยแล้วซึ่งความเป็นผู้กล้าหาญ. คนที่สาม แม้ความเป็นผู้
กล้าหาญมีอยู่ ก็คิดว่า คนบางคนเป็นผู้มีชาติต่ำ ชนทั้งหลายเมื่อให้ฐานันดรเขา
จักให้แก่เรา เพราะชำระชาติแล้ว ดังนี้ ชื่อว่า อาศัยแล้วซึ่งชาติ. คนที่สี่ แม้
มีชาติ ก็คิดว่า บางคนไม่มีมนต์ (ความรู้) มีอยู่ เมื่อการงานที่พึงกระทำ
ด้วยมนต์ (ความรู้) เกิดขึ้นแล้ว เราผู้มีมนต์ จักให้พระราชนำมาซึ่งฐานันดร
นั้น ดังนี้ จึงชื่อว่า อาศัยแล้วซึ่งมนต์. บุตรอำมาตย์เหล่านั้นทั้งหมดถึงแล้ว
ซึ่งฐานันดรโดยกำลังแห่งภาวะอันเป็นที่อาศัย (โดยความสามารถ) ของตน ๆ.

ในภิกษุเหล่านั้น ภิกษุผู้อาศัยฉันทะ เมื่อมีความต้องการ
ด้วยกุศลธรรมฉันทะของผู้ใคร่เพื่อจะทำมีอยู่ เธอจึงทำฉันทะให้
เป็นใหญ่ ทำฉันทะให้เป็นธุระ ทำฉันทะให้เป็นหัวหน้า โดยคิดว่า
เราจักยังโลกุตตธรรมให้เกิดขึ้น ความหนักใจ ด้วยการเกิดขึ้นแห่งฉันทะของ
เราไม่มี ดังนี้ แล้วจึงยังโลกุตตธรรมให้เกิดขึ้น บัณฑิตพึงเห็นเหมือนบุตร
อำมาตย์ ผู้ไม่ประมาทในการบำรุงแล้ว จึงได้ฐานันดร ราวกะพระรัฐบาล
เถระ จริงอยู่ ท่านพระรัฐบาลเถระนั้น ทำฉันทะให้เป็นธุระแล้วยังโลกุตต-
ธรรมให้เกิดขึ้น.

ภิกษุผู้ทำวิริยะให้เป็นใหญ่ ทำวิริยะให้เป็นธุระ ทำวิริยะให้
เป็นหัวหน้า แล้วยังโลกุตตธรรมให้เกิดขึ้น บัณฑิตพึงเห็นเช่นกับ

บุตรอำมาตย์ ผู้ยังพระราชโอรสให้พอพระทัย โดยความเป็นผู้กล้าหาญแล้วได้
ฐานันดร ราวกะพระโสณเถระ จริงอยู่ที่ท่านพระโสณเถระนั้น ทำวิริยะให้เป็น
ฐานะแล้วยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น.

**ภิกษุผู้ทำจิตตะให้เป็นใหญ่ ทำจิตตะให้เป็นฐานะ ทำจิตตะ
ให้เป็นหัวหน้า**แล้วยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น บัณฑิตพึงเห็นเช่นกับ
บุตรอำมาตย์ ผู้ได้ฐานันดร เพราะความถึงด้วยดีแห่งชาติ เป็นราวกะว่าพระ-
สัมภุตเถระ จริงอยู่ พระสัมภุตเถระนั้น ทำจิตตะให้เป็นฐานะแล้วยังโลกุตตร-
ธรรมให้เกิดขึ้น.

**ภิกษุผู้ทำวิมังสาให้เป็นใหญ่ ทำวิมังสาให้เป็นฐานะ ทำวิมังสา
ให้เป็นหัวหน้า**แล้วยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น บัณฑิตพึงเห็นเช่นกับ
บุตรอำมาตย์ผู้ได้ฐานันดร เพราะอาศัยมณฑล ราวกะพระโมฆราชเถระ จริงอยู่
ท่านพระโมฆราชเถระนั้น ทำวิมังสาให้เป็นฐานะแล้วยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น.

อนึ่ง ในอธิการนี้ ธรรมทั้ง ๓ กล่าวคือ ฉันทะ สมาธิ และปธาน-
สังขาร เป็นอธิด้วย เป็นอธิบาทด้วย ส่วนขันธ ๔ อันสัมปยุตกันที่เหลือ
เป็นอธิเท่านั้น. ธรรมทั้ง ๓ (อย่างละ ๓) แม้กล่าวคือ วิริยะ, จิตตะ, วิมังสา,
สมาธิ และปธานสังขาร ย่อมเป็นอธิด้วย เป็นอธิบาทด้วย ส่วนขันธ ๔ อัน
สัมปยุตกันที่เหลือ เป็นอธิบาทเท่านั้น.

นี่เป็นกลา ว่าโดยความไม่แตกต่างกันก่อน.

อนึ่ง เมื่อว่าโดยความแตกต่างกัน ฉันทะ ชื่อว่า อธิ. นามขันธ ๔
อันอบรมแล้วด้วยฉันทฐานะ ชื่อว่า ฉันทิทธิบาท. ธรรมทั้งสองคือ สมาธิ และ
ปธานสังขาร ย่อมเข้าไปในฉันทิทธิบาท ด้วยสามารถแห่งสังขารขันธ แม้จะ
กล่าวว่า ธรรมทั้งสองนั้น เข้าไปแล้วในบาท ดังนี้ ก็ควรเหมือนกัน ในธรรม

เหล่านั้นนั่นแหละ สมภาณี ชื่อว่า อิทฺธิ, ชั้น ๔ อันอบรมแล้วด้วยสมภาณีฐานะ ชื่อว่า
สมาธิทิธิบาท. ธรรมทั้งสองคือ ฉันทะ และปธานสังขาร ย่อมเข้าไปในสมา-
ธิทิธิบาท ด้วยสามารถแห่งสังขารชั้น ๓. แม้จะกล่าวว่า ธรรมทั้งสองนั้นเข้าไป
แล้วในบาท ดังนี้ ก็ควรเหมือนกัน. ในธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ปธานสังขาร
ชื่อว่า อิทฺธิ, ชั้น ๔ อันอบรมแล้วด้วยปธานสังขาร ชื่อว่า ปธานสังขารทิธิบาท.
ธรรมทั้งสองคือ ฉันทะและสมภาณี ย่อมเข้าไปในปธานสังขารทิธิบาท ด้วย
สามารถแห่งสังขารชั้น ๓. แม้จะกล่าวว่า ธรรมทั้งสองนั้นเข้าไปแล้วในบาท
ดังนี้ ก็ควรเหมือนกัน.

ในธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ วิริยะ ชื่อว่า อิทฺธิ, จิตตะ ชื่อว่า อิทฺธิ,
วิมังสา ชื่อว่า อิทฺธิ ฯลฯ แม้จะกล่าวว่า ธรรมทั้งสองนั้นเข้าไปแล้วในบาท
ดังนี้ ก็ควรเหมือนกัน. นี้ ชื่ออกาโดยความต่างกัน.

ก็ในอริการที่ท่านได้กล่าวแล้วนี้ หาใช่เป็นของใหม่ไม่ เป็นคำที่ท่าน
กระทำอธิบายไว้แจ่มแจ้งแล้ว ก็ถือเอาทีเดียว. คืออย่างไร ก็ว่า ธรรม ๓
อย่างนี้คือ ฉันทะ สมภาณี ปธานสังขาร เป็นอิทฺธิก็ได้ เป็นอิทฺธิบาท
ก็ได้ ส่วนชั้น ๔ อันสัมปยุตกันที่เหลือ เป็นเพียงอิทฺธิบาทเท่านั้น.
จริงอยู่ ธรรม ๓ เหล่านี้ เมื่อสำเร็จย่อมสำเร็จพร้อมกันกับชั้น ๔ อันสัม-
ปยุตกันนั่นแหละ เว้นจากชั้น ๔ ที่สัมปยุตกันแล้วหาสำเร็จได้ไม่. อนึ่ง
ชั้น ๔ อันสัมปยุตกัน ชื่อว่า อิทฺธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ ชื่อว่าเป็นบาท
เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัย. คำว่า อิทฺธิ หรือว่า อิทฺธิปาโท มิใช่
เป็นชื่อของธรรมอะไร ๆ อย่างอื่น คือ เป็นชื่อของชั้น ๔ อันสัมปยุตกันนั่น
แหละ. ธรรมทั้ง ๓ คือ วิริยะ, จิตตะ, วิมังสาสมภาณีปธานสังขาร ฯลฯ ก็
เป็นชื่อของชั้น ๔ เท่านั้นเหมือนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่ บุพภาคชื่อว่า อธิธิบาทอันเป็นบุพภาค ปฏิลาภะ ชื่อว่า อธิธิ อันเป็นปฏิลาภะ. พึงแสดงเนื้อความนี้ ด้วยอุปจาระ หรือวิปีสสนา.

จริงอยู่ปริกรรมของปฐมฌาน ชื่อว่า อธิธิบาท. ปฐมฌาน ชื่อว่า อธิธิ.

ปริกรรมแห่งทุติยะ ตติยะ จตุตถะ อากาसानัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เนวส์ัญญานาสัญญาตนะ ชื่อว่า อธิธิบาท, เนวส์ัญญานาสัญญาตนะ ชื่อว่า อธิธิ.

วิปีสสนาแห่งโสคาปัตติมรรค ชื่อว่าอธิธิบาท, โสคาปัตติมรรค ชื่อว่า อธิธิ

วิปีสสนาแห่งสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค ชื่อว่า อธิธิบาท. อรหัตตมรรค ชื่อว่า อธิธิ.

การแสดงแม้ด้วยปฏิลาภะ ก็ควรเหมือนกัน. จริงอยู่ ปฐมฌาน ชื่อว่า อธิธิบาท. ทุติยฌาน ชื่อว่า อธิธิ.

ทุติยฌาน ชื่อว่า อธิธิบาท. ตติยฌาน ชื่อว่า อธิธิ. ฯลฯ อนาคามิมรรค ชื่อว่า อธิธิบาท. อรหัตตมรรค ชื่อว่า อธิธิ.

ถามว่า ชื่อว่า อธิธิ เพราะอรรถว่าอะไร ชื่อว่า บาท เพราะ อรรถว่าอะไร ?

ตอบว่า ชื่อว่า อธิธิ เพราะอรรถว่า เป็นที่สำเร็จนั้นแหละ ชื่อว่า บาท เพราะอรรถว่า เป็นที่อาศัยนั้นแหละ. ด้วยประการฉะนี้ คำว่า อธิธิ หรือ อธิธิปาโท แม้ในที่นี้ จึงมิใช่เป็นชื่อของธรรมอะไรอื่น แต่เป็น ชื่อของขันธ ๔ อันสัมปยุตกันนั้นแล.

ก็เมื่อข้าพเจ้ากล่าวแล้วอย่างนี้ อาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวคำนี้ว่า ถ้าว่ คำนี้พึงเป็นชื่อของขันธ ๔ นั้นแหละไซ้ พระศาสดาก็ไม่พึงทรงนำชื่ออุดร-

จูฬภาษณีย์มาไว้ข้างหน้า ก็ในอุตตรจูฬภาษณีย์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า
ฉันทะเท่านั้น ชื่อว่า ฉันททิธิบาท วิริยะเท่านั้น จิตตะเท่านั้น วิมังสาเท่านั้น
ชื่อว่า วิมังสทิธิบาท ดังนี้ ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่าสภาวะที่ยังไม่สำเร็จแล้ว
ชื่อว่า อิทฺธิ สภาวะที่สำเร็จแล้ว ชื่อว่า อิทฺธิบาท ดังนี้ ข้าพเจ้าปฏิบัติเสถียรด้วยคำ
ของอาจารย์เหล่านั้นแล้ว จึงทำการสันนิษฐานว่า "อิตฺธิก็ดี อิทฺธิบาทก็ดี
เป็นภาวะอันกระทบแล้วด้วยไตรลักษณ์" ดังนี้ ในสุดตันตภาษณีย์นี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสอิทฺธิบาททั้งหลายเจ็ดด้วยโลกียะและโลกุตระดังพรรณนามา
ฉะนี้ แล.

วรรณาสุตตันตภาษณีย์ จบ

วรรณานอภิธรรมภาษณีย์

ในอภิธรรมภาษณีย์ มีอรรถดั้นทั้งนั้น. ก็บัณฑิตพึงนับจำนวน
ในอภิธรรมภาษณีย์นี้ จริงอยู่ ในฐานะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า
"ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญอิทฺธิบาท อันประกอบด้วยฉันท-
สมาธิประธานสังขาร" ดังนี้ ท่านจำแนกโลกุตระไว้ ๔,๐๐๐ นัย แม้ใน
วิริยสมาธิเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. โดยทำนองนั้น ในอุตตรจูฬภาษณีย์ ท่าน
จึงจำแนกอิทฺธิบาทแม่ทั้งหมดไว้ ๓๒,๐๐๐ นัย ด้วยสามารถแห่งธรรมอันเป็น
หมวด ๔ หมวดๆละ ๘ นัย คือ ในฉันททิธิบาท ๔,๐๐๐ นัย ใน วิริยะ จิตตะ
วิมังสา อย่างละ ๔,๐๐๐ นัย (๔ * ๘ = ๓๒). บัณฑิตพึงทราบค่านี้นี้ว่า ท่านกล่าว
แล้วในอภิธรรมภาษณีย์ อันประดับเฉพาะแล้วด้วยนัย ๓๒,๐๐๐ นัย ด้วย
สามารถแห่งอิทฺธิบาททั้งหลาย อันเป็นโลกุตระที่บังเกิดแล้วนี้นั้นแหละ ดัง
พรรณนามาฉะนี้.

วรรณานอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบความที่อิทธิบาททั้งหลายเป็นกุศล เป็นต้น โดยทำนองแห่งพระบาลีนั้นแหละ. แต่ในอาร์มมณตีกะทั้งหลาย อิทธิบาทเหล่านี้แม้ทั้งหมด เป็นอปปมาณาธรรมเท่านั้น เพราะปรารภพระนิพพานอันเป็นอปปมาณธรรมเป็นไปไม่เป็นมัคคาธรรม. แต่เป็นมัคคเหตุกะ ด้วยสามารถแห่งสหชาติเหตุ ไม่เป็นมัคคาธิปติ. เพราะว่า อธิปติ ๔ ย่อมไม่กระทำซึ่งกันและกันให้เป็นใหญ่. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะความที่ตนเองเป็นใหญ่ที่สุด.

เหมือนอย่างว่า พระราชาบุตร ๔ องค์ ผู้มีพระชาติเสมอกัน มีวัยเสมอกัน มีกำลังเสมอกัน มีศิลปะเสมอกัน ย่อมไม่ให้ความเป็นใหญ่แก่กัน เพราะความที่พระราชาบุตรทั้ง ๔ พระองค์เป็นผู้สูงสุด ฉันทิ อธิปติทั้ง ๔ แม้เหล่านี้ ก็ฉันทิ ย่อมไม่กระทำซึ่งกันและกันให้เป็นใหญ่ เพราะความที่ธรรมเหล่านั้น แต่ละข้อต่างก็เป็นใหญ่ที่สุดด้วยกัน เพราะฉะนั้น อธิปติเหล่านั้น จึงไม่เป็นมัคคาธิปติ โดยส่วนเดียวเท่านั้น. ในอดีตเป็นต้นก็ไม่พึงกล่าวแม้ในความเป็นเอการัมมณะ. ก็อธิปติเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นพหิทถารัมมณะ เพราะความที่พระนิพพานเป็นธรรมภายนอก ดังนี้แล. ในปัญหาปุจฉะนี้ ท่านกล่าวว่า อิทธิบาททั้งหลายเป็นโลกุตตระที่เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ทีเดียว. จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสอิทธิบาททั้งหลายอันเป็นโลกียะและโลกุตตระปนกันไว้ในสูตรตันตภาชนิยน์นั้นแหละ แต่ในอภิธรรมภาชนิยน์ และในปัญหาปุจฉะ ตรัสว่าเป็นโลกุตตระอย่างเดียว. แม้อิทธิบาทวิภังค์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปริวัฏอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

วรรณนาปัญหาปุจฉะ จบ

อรรถกถาอิทธิบาทวิภังค์ จบ

๑๐. โขณังควิภังค์

สูตรต้นคานีเย

โฆณังค ๗ นัยที่ ๑

[๕๔๒] โฆณังค ๗ คือ

๑. สติสัมโฆณังค
๒. ทัมมวิจยสัมโฆณังค
๓. วิริยสัมโฆณังค
๔. ปิติสัมโฆณังค
๕. ปัสสัทธสัมโฆณังค
๖. สมาริสัมโฆณังค
๗. อุเบกขาสัมโฆณังค

[๕๔๓] ในโฆณังค ๗ นั้น สติสัมโฆณังค เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เป็นผู้ที่มีสติประกอบด้วยสติและปัญญาอันยิ่ง ระลึกได้ ระลึกได้บ่อย ๆ ซึ่งกิจที่ทำไว้นาน ๆ หรือวาจาที่กล่าวไว้นาน ๆ นี้เรียกว่า สติสัมโฆณังค.

ภิกษุนั้น มีสติอย่างนั้นอยู่ วิจัย เลือกสรร พิจารณา ซึ่งกรรมนั้น ด้วยปัญญา นี้เรียกว่า ทัมมวิจยสัมโฆณังค.

ความเพียร ความไม่ย่อหย่อน อันภิกษุนั้นผู้วิจัย เลือกสรร พิจารณา ซึ่งกรรมนั้น ด้วยปัญญา ปรารภแล้ว นี้เรียกว่า วิริยสัมโฆณังค.

ปิติ อันปราศจากอามิส เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้มีความเพียรอันปรารภแล้ว นี้เรียกว่า ปิติสัมโฆณังค.

กายก็ดี จิตก็ดี ของภิกษุผู้มีใจปีติ ย่อมสงบระงับ นี้เรียกว่า
ปีสัทธัมมโชนงค.

จิตของภิกษุผู้มีกายสงบระงับแล้ว มีความสุขสบาย ย่อมตั้งมั่น นี้
เรียกว่า สมามิสมโชนงค.

ภิกษุนั้น เป็นผู้เพ่งเล็งอยู่ด้วยดี ซึ่งจิตที่ตั้งมั่นอย่างนั้น นี้เรียกว่า
อุเบกขามิสมโชนงค.

โชนงค ๗ นัยที่ ๒

[๕๔๔] โชนงค ๗ คือ

๑. สติสมโชนงค
๒. รัมมวิจยสมโชนงค
๓. วิริยสมโชนงค
๔. ปีติสมโชนงค
๕. ปีสัทธัมมโชนงค
๖. สมามิสมโชนงค
๗. อุเบกขามิสมโชนงค

[๕๔๕] ในโชนงค ๗ นั้น สติสมโชนงค เป็นไฉน ?

สติในธรรมภายใน มีอยู่ สติในธรรมภายนอก มีอยู่ สติในธรรม
ภายในแม้ใด สติในธรรมภายในแม้นั้น ก็ชื่อว่า สติสมโชนงค ย่อมเป็น
ไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน สติในธรรมภายนอกแม้ใด
สติในธรรมภายนอกแม้นั้น ก็ชื่อว่าสติสมโชนงค ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่าง
เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๔๖] **ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์** เป็นไฉน ?

ความเลื่อมสรในธรรมภายใน มีอยู่ ความเลื่อมสรในธรรมภายนอก มีอยู่ ความเลื่อมสรในธรรมภายในแม้ใด ความเลื่อมสรในธรรมภายในแม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ความเลื่อมสรในธรรมภายนอกแม้ใด ความเลื่อมสรในธรรมภายนอก แม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๔๗] **วิริยสัมโพชฌงค์** เป็นไฉน ?

ความเพียรทางกาย มีอยู่ ความเพียรทางใจ มีอยู่ ความเพียรทางกายแม้ใด ความเพียรทางกายแม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ความเพียรทางใจแม้ใด ความเพียรทางใจแม้หนึ่ง ก็ชื่อว่าวิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๔๘] **ปิติสัมโพชฌงค์** เป็นไฉน ?

ปิติที่มีวิตก มีวิจารณ์ มีอยู่ ปิติที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีอยู่ ปิติที่มีวิตก มีวิจารณ์แม้ใด ปิติที่มีวิตก มีวิจารณ์แม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ปิติที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์แม้ใด ปิติไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์แม้หนึ่ง ก็ชื่อว่าปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๔๙] **ปัสสัทธสัมโพชฌงค์** เป็นไฉน ?

กายปัสสัทธ มีอยู่ จิตตปัสสัทธ มีอยู่ กายปัสสัทธแม้ใด กายปัสสัทธแม้หนึ่ง ก็ชื่อว่า ปัสสัทธสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความ

ตรัสรู้เพื่อนิพพาน จิตตปัสสัทธิแม้ใด จิตตปัสสัทธิแม้ นั้น ก็ชื่อว่า ปัสสัทธิ
สัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๕๐] สมာธิสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

สมาธิที่มีวิตก มีวิจาร์ มีอยู่ สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีอยู่ สมาธิ
ที่มีวิตก มีวิจาร์แม้ใด สมาธิที่มีวิตก มีวิจาร์แม้ นั้น ก็ชื่อว่า สมาธิสัมโพชฌงค์
ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มี
วิจาร์ แม้ใด สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์แม้ นั้น ก็ชื่อว่าสมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อม
เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๕๑] อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

อุเบกขาในธรรมภายใน มีอยู่ อุเบกขาในธรรมภายนอก มีอยู่ อุเบกขา
ในธรรมภายในแม้ใด อุเบกขาในธรรมภายในแม้ นั้น ก็ชื่อว่า อุเบกขา-
สัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน อุเบกขา
ในธรรมภายนอกแม้ใด อุเบกขาในธรรมภายนอกแม้ นั้น ก็ชื่อว่าอุเบกขา-
สัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

โพชฌงค์ ๗ ในที่ ๓

[๕๕๒] โพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์
๒. ทัมมวิจยสัมโพชฌงค์
๓. วิริยสัมโพชฌงค์
๔. ปิติสัมโพชฌงค์
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

๖. สมာธิตัมโพชฌงค์

๗. อุเบกขาตัมโพชฌงค์

ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติตัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุเบกขาตัมโพชฌงค์
เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญสติตัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ
อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสละ เจริญฉัมมวิจยตัมโพชฌงค์ เจริญวิริยตัม-
โพชฌงค์ เจริญปีติตัมโพชฌงค์ เจริญปัสสัทธิตัมโพชฌงค์ เจริญสมาธิ-
ตัมโพชฌงค์ เจริญอุเบกขาตัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัย
นิโรธ น้อมไปเพื่อความสละ.

สุดตันตภาชนียํ จบ

อภิธรรมภาชนียํ

เอกโตปุจฉาวิชันานนํ

[๕๕๓] โพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติตัมโพชฌงค์
๒. ฉัมมวิจยตัมโพชฌงค์
๓. วิริยตัมโพชฌงค์
๔. ปีติตัมโพชฌงค์
๕. ปัสสัทธิตัมโพชฌงค์
๖. สมာธิตัมโพชฌงค์
๗. อุเบกขาตัมโพชฌงค์

ในธรรมเหล่านั้น โพชฌงค์ ๗ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์
มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ ในสมัยใด
โพชฌงค์ ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ มีในสมัยนั้น.

[๕๕๔] ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็นไหน ?

สติ ความรำลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่ง
มรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์.

[๕๕๕] ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นไหน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ
ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้
เรียกว่า ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์.

[๕๕๖] วิริยสัมโพชฌงค์ เป็นไหน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์อัน
เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า วิริยสัมโพชฌงค์

[๕๕๗] ปีติสัมโพชฌงค์ เป็นไหน ?

ความอิมใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง
ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความปีติอย่างโลดโผน ความที่จิตชื่นชมยินดี ปีติ
สัมโพชฌงค์ อันใด นี้เรียกว่า ปีติสัมโพชฌงค์.

[๕๕๘] ปัสสัทธสัมโพชฌงค์ เป็นไหน ?

การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบ
ระงับแห่งเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ปัสสัทธสัม-
โพชฌงค์ อันใด นี้เรียกว่า ปัสสัทธสัมโพชฌงค์.

[๕๕๕] สมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สมาธิสัมโพชฌงค์.

[๕๖๐] อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเล็งยิ่ง ความเป็นกลางแห่งจิต อุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์.

ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า โพชฌงค์ ๗ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยโพชฌงค์ ๗.

ปาฎิเยกกปุจฉาวิสัยขานัย

[๕๖๑] โพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์
๒. ทัมมวิจยสัมโพชฌงค์
๓. วิริยสัมโพชฌงค์
๔. ปิติสัมโพชฌงค์
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
๖. สมาธิสัมโพชฌงค์
๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์

ในโพชฌงค์ ๗ สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิภูลิว เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติ

และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทานธากิญา อยู่ในสมัยใด สติ
ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับ
เนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์. ธรรมทั้ง
หลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิริยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยปีติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยปีสัทธสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสมาธิสัมโพชฌงค์.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก
ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานประกอบด้วย วิตก วิจาร มีปีติและ
สุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทานธากิญา อยู่ในสมัยใด ความวางเฉย
กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเล็งยิ่ง ความเป็นกลางแห่งจิต อุเบกขาสัมโพชฌงค์
ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

เอกโตปุจฉาวิชันานัย

[๕๖๒] โพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์
๒. ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์
๓. วิริยสัมโพชฌงค์

๔. ปิตีสัมโพชฌงค์

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

๖. สมาธิสัมโพชฌงค์

๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์

ในธรรมเหล่านั้น โโพชฌงค์ ๗ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปิติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ๗ ประการ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลมานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปิติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด โโพชฌงค์ ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ ๗ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมมีในสมัยนั้น.

ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

สติ ความระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเล็งยิ่ง ความเป็นกลางแห่งจิต อุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์.

ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า โพชฌงค์ ๗. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยโพชฌงค์ ๗.

ปาฐกถาปุจฉาวิสัชนา

[๕๖๓] โขชนก ๗ คือ

๑. สติสัมโพชนก
๒. ฌัมมวิจยสัมโพชนก
๓. วิริยสัมโพชนก
๔. ปิตติสัมโพชนก
๕. ปัสสัทธสัมโพชนก
๖. สมานสัมโพชนก
๗. อุเบกขาสัมโพชนก

ในโพชนก ๗ นั้น สติสัมโพชนก เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนา^{นี้} เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาพันธชาภิญญา อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้วได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาพันธชาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมย์ใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชนก อันเป็นองค์แห่งมรรค ในสมย์นั้น อันใด นี้เรียกว่า สติสัมโพชนก. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติสัมโพชนก ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌัม-

วิจัยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย
วิริยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย
ปีติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมที่สัมปยุตด้วยปีสัทธสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรม
ทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสมาธิสัมโพชฌงค์

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก
ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ
และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิัญญา อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ
 ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม-
ฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้วได้เจริญไว้แล้วนั้นแล
เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิัญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมย์ใด ความวางเฉย
กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเล็งยิ่ง ความเป็นกลางแห่งจิต อุเบกขาสัมโพชฌงค์
ในสมย์นั้น อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๕๖๔] โพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์

๒. ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์

๓. วิริยสัมโพชฌงค์
๔. ปีติสัมโพชฌงค์
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
๖. สมาธิสัมโพชฌงค์
๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์

ติกมตีกาปุจฉา ทุกมตีกาปุจฉา

บรรดาโพชฌงค์ ๗ ข้อไหนเป็นกุศล ข้อไหนเป็นอกุศล ข้อไหนเป็นอพยากตะ ฯลฯ ข้อไหนเป็นสรัณะ ข้อไหนเป็นอรณะ.

ติกมตีกาวิสังขนา

[๕๖๕] โพชฌงค์ ๗ เป็นกุศลก็มี เป็นอพยากตะก็มี
ปีติสัมโพชฌงค์เป็นสุขเวทนาสัมปยุต โพชฌงค์ ๖ เป็นสุขเวทนา
สัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี
โพชฌงค์ ๗ เป็นวิบากก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี
โพชฌงค์ ๗ เป็นอนุปาทินนอนุปาทานิยะ
โพชฌงค์ ๗ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสะ
โพชฌงค์ ๗ เป็นสวิตักกสวิจาระก็มี เป็นอวิตักกจิจามัตตะก็มี เป็น
อวิตักกจิจาระก็มี
ปีติสัมโพชฌงค์ เป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุเปกขาสหคตะ
โพชฌงค์ ๖ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุเปกขาสหคตะก็มี
โพชฌงค์ ๗ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะ โพชฌงค์ ๗ เป็นเนวทัสเสน-

นภวานายปหาดัพพเหตุกะ โขชนงค์ ๗ เป็นอปัจจัยคามิก็มี เป็นเนวาจคามินา-
ปัจจัยคามิก็มี โขชนงค์ ๗ เป็นเสกะก็มี เป็นอเสกชะก็มี โขชนงค์ ๗ เป็น
อัปมานะ โขชนงค์ ๗ เป็นอัปมานารัมมณะ โขชนงค์ ๗ เป็นปณิตะ,
โขชนงค์ ๗ เป็นสัมมัตตนิยตะก็มี เป็นอนิยตะก็มี, โขชนงค์ ๗ ไม่เป็น
มคคารัมมณะ, โขชนงค์ ๗ เป็นมคคเหตุกะก็มี เป็นมคคาธิปติก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า เป็นทั้งมคคเหตุกะ เป็นทั้งมคคาธิปติก็มี, โขชนงค์ ๗ เป็น
อุปปันนะก็มี เป็นอนุปปันนะก็มี เป็นอุปาทิก็มี โขชนงค์ ๗ เป็นอดีตะก็มี
เป็นอนาคตะก็มี เป็นปัจจุปปันนะก็มี, กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งอดีตารัมมณะ เป็น
ทั้งอนาคตารัมมณะ เป็นทั้งปัจจุปปันนารัมมณะ, โขชนงค์ ๗ เป็นอชฉัตตะก็มี
เป็นพหิทธาภิรมมี เป็นอชฉัตตพหิทธาภิรมมี โขชนงค์ ๗ เป็นพหิทธารัมมณะ
โขชนงค์ ๗ เป็นอนิทัสสนอัปปฎิฆะ.

ทุกมตีกาวิสัยนา

๑. เหตุโคจจกวิสัยนา

[๕๖๖] รัมมวิยสัมโขชนงค์ เป็นเหตุ, โขชนงค์ ๖ เป็นนเหตุ
โขชนงค์ ๗ เป็นสเหตุกะ, โขชนงค์ ๗ เป็นเหตุสัมปยุต. รัมมวิยสัมโขชนงค์
เป็นเหตุสเหตุกะ โขชนงค์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ แต่เป็นสเหตุก-
นเหตุ. รัมมวิยสัมโขชนงค์ เป็นเหตุเหตุสัมปยุต โขชนงค์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แต่เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ. โขชนงค์ ๖ เป็นนเหตุสเหตุกะ
รัมมวิยสัมโขชนงค์ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งนเหตุสเหตุกะ เป็นทั้งนเหตุอเหตุกะ.

๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒ จุฬันตรทุกาทิวัดชันนา

[๕๖๗] โขขณังค ๗ เป็นตัปปัจจยะ โขขณังค ๗ เป็นสังขตะ
โขขณังค ๗ เป็นอนิทัสสนะ โขขณังค ๗ เป็นอัปปภูชะ โขขณังค ๗ เป็น
อรูป, โขขณังค ๗ เป็นโลกุตตระ โขขณังค ๗ เป็นเคนจิวัญญะยะ เป็น
เคนจินวิญญะยะ. โขขณังค ๗ เป็นโนอาสวะ โขขณังค ๗ เป็นอนาสวะ,
โขขณังค ๗ เป็นอาสววิปยุต โขขณังค ๗ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งอาสว-
สาสวะ เป็นทั้งสาสวโนอาสวะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งอาสวอาสวสัมปยุต เป็น
ทั้งอาสวสัมปยุตโนอาสวะ โขขณังค ๗ เป็นอาสววิปยุตอนาสวะ โขขณังค
๗ เป็นโนสญฺญชณะ ฯลฯ โขขณังค ๗ เป็นโนคันถะ ฯลฯ โขขณังค ๗
เป็นโนโอมะ ฯลฯ โขขณังค ๗ เป็นโนโยคะ ฯลฯ โขขณังค ๗ เป็น
โนนิวรรณะ ฯลฯ โขขณังค ๗ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ โขขณังค ๗ เป็น
สารัมมณะ โขขณังค ๗ เป็นโนจิตตะ โขขณังค ๗ โขขณังค ๗ เป็นเจตสิกะ
โขขณังค ๗ เป็นจิตตสัมปยุต. โขขณังค ๗ เป็นจิตตสังสฺฐัญชะ โขขณังค ๗
เป็นจิตตสมุฏฐานะ โขขณังค ๗ เป็นจิตตสทฏ, โขขณังค ๗ เป็นจิตตานุ-
ปริวัตติ โขขณังค ๗ เป็นจิตตสังสฺฐัญชะสมุฏฐานะ โขขณังค ๗ เป็นจิตต-
สังสฺฐัญชะสมุฏฐานสทฏ โขขณังค ๗ เป็นจิตตสังสฺฐัญชานานุปริวัตติ โขขณังค
๗ เป็นพาหิระ โขขณังค ๗ เป็นอนุปาทา โขขณังค ๗ เป็นอนุปาทินนะ
โขขณังค ๗ เป็นอนุปาทานะ ฯลฯ โขขณังค ๗ เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ

๑๓. ปิฎฐิตุกาทิวัดชันนา

[๕๖๘] โขขณังค ๗ เป็นนทัสสนนปหาดัพพะ, โขขณังค ๗ เป็น
นภวานายปหาดัพพะ. โขขณังค ๗ เป็นนทัสสนนปหาดัพพะเหตุกะ โขขณังค ๗
เป็นนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ โขขณังค ๗ เป็นสวิตกกะก็มี เป็นอวิตกกะก็มี

โพชฌงค์ ๗ เป็นสวิจาระกัมี เป็นอวิจาระกัมี. ปิตัสัมโพชฌงค์ เป็นอัปปีติกะ,
โพชฌงค์ ๖ เป็นสัปปีติกะกัมี เป็นอัปปีติกะกัมี. ปิตัสัมโพชฌงค์ เป็น
นปีติสหคตะ. โพชฌงค์ ๖ เป็นปีติสหคตะกัมี เป็นนปีติสหคตะกัมี. ปิตัสัม-
โพชฌงค์ เป็นสุขสหคตะ. โพชฌงค์ ๖ เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นนสุขสหคตะ
กัมี. ปิตัสัมโพชฌงค์ เป็นนอุเปกขาสหคตะ. โพชฌงค์ ๖ เป็นอุเปกขาสหคตะ
กัมี เป็นนอุเปกขาสหคตะกัมี. โพชฌงค์ ๗ เป็นนกามาวจร โพชฌงค์ ๗
เป็นนรูปาวจร โพชฌงค์ ๗ เป็นนอรูปาวจร. โพชฌงค์ ๗ เป็นอปริยาปันนะ
โพชฌงค์ ๗ เป็นนนิขานิกะกัมี อนิขานิกะกัมี. โพชฌงค์ ๗ เป็นนนิยตะกัมี
เป็นอนิยตะกัมี. โพชฌงค์ ๗ เป็นอนุตตระ. โพชฌงค์ ๗ เป็นอรณะ ฉะนี
แล.

ปัญหาปุจฉะ จบ
โพชฌังควิঙ্ค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาโพชฌังควิภังค์

วรรณนาสูตตันตภาษณีย์

โพชฌงค์ ๗ นัยที่หนึ่ง

บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัย ในโพชฌังควิภังค์ อันเป็นลำดับต่อจาก
อิทธิบาทวิภังค์นั้น ต่อไป.

คำว่า ๗ เป็นคำกำหนดจำนวน.

คำว่า โพชฌงฺกา มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะ
อรรถว่า เป็นองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ หรือเป็นองค์แห่งพระ-
สาวกผู้ตรัสรู้. ท่านอธิบายคำนี้ไว้ว่า ธรรมสามัคคีนีใด พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสเรียกว่า โพธิ เพราะทำคำอธิบายว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรม-
สามัคคี กล่าวคือ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา อัน
เกิดขึ้นในขณะแห่งโลกุตตรมรรคอันใด อันเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปัทวะ (อันตราย)
มิใช่น้อย มีการหดหู่ ความฟุ้งซ่าน การตั้งอยู่ (แห่งทุกข์) การพอกพูน
(หรือการประมวลมาซึ่งทุกข์) อันมีการยึดมั่นในกามสุข อตตกิลมถานุโยค
อจเจตทิฎฐิ สัสสตทิฎฐิ เป็นต้น.

คำว่า ย่อมตรัสรู้ คือ ธรรมสามัคคีนัน ย่อมตั้งขึ้นเพื่อทำลายความ
สืบท่อแห่งกิเลส. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ย่อมตรัสรู้ ได้แก่ ย่อมแทงตลอด
สัจจะทั้ง ๔. อีกอย่างหนึ่ง...ได้แก่ ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน

นั่นแหละ. ที่ชื่อว่า โภชณฺคฺเพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ กล่าวคือ ธรรมสามัคคีนั่น คือองค์แห่งฌาน และองค์แห่งมรรคเป็นต้น ก็ได้.

พระอริยสาวกนี้ใด ท่านเรียกว่า โภชิ เพราะทำคำอธิบายว่า ย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคี มีประการตามที่กล่าวมานั้น. แม้เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งพระอริยสาวกผู้ตรัสรู้ ก็ชื่อว่า โภชณฺคฺ เหมือนองค์แห่งเสนา องค์แห่งรถ เป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า หรือว่า ชื่อว่า โภชณฺคฺ เพราะอรรถว่า เป็นองค์ของบุคคลผู้ตรัสรู้ ฉะนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โภชณฺคฺทั้งหลาย ที่ชื่อว่า โภชณฺคฺ เพราะอรรถว่าอะไร ข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบอรรถแห่งโภชณฺคฺโดยนัยแห่งปฏิสัมภานีว่า ที่ชื่อว่า โภชณฺคฺ เพราะอรรถว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความตรัสรู้. ที่ชื่อว่า โภชณฺคฺ เพราะอรรถว่า ย่อมตรัสรู้. ชื่อว่า โภชณฺคฺ เพราะอรรถว่า ย่อมรู้ตาม. ชื่อว่า โภชณฺคฺ เพราะอรรถว่า ย่อมรู้เฉพาะ. ชื่อว่า โภชณฺคฺ เพราะอรรถว่า ย่อมรู้พร้อมดังนี้ ก็ได้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า สติสัมโภชณฺคฺ เป็นต้น. โภชณฺคฺ อันบัณฑิตสรรเสริญแล้วด้วย อันติด้วย ชื่อว่า สัมโภชณฺคฺ. สัมโภชณฺคฺ คือ สตินั้นแหละ ชื่อว่า สติสัมโภชณฺคฺ. (โภชณฺคฺ ที่เหลือก็เช่นเดียวกัน) บรรดาสัมโภชณฺคฺเหล่านั้น สติสัมโภชณฺคฺ มีการตั้งมั่น (อุปัฏฐานะ) เป็นลักษณะ. ธรรมวิจยสัมโภชณฺคฺ มีการพิจารณาค้นคว้า (ปวิจยะ) เป็นลักษณะ. ปัสสัทธิสัมโภชณฺคฺ มีความสงบเป็นลักษณะ. สมาริ- สัมโภชณฺคฺ มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ. อุเบกขาสัมโภชณฺคฺ มี

การเพ่งเฉย (ปฏิสังขานะ)* เป็นลักษณะ. ในสัมโพชฌงค์เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสสติสัมโพชฌงค์ก่อน เพราะความที่สติสัมโพชฌงค์ เป็นธรรมมีอุปการะแก่สัมโพชฌงค์ทั้งหมด ดังพระบาลีว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เราย่อมกล่าวว่ สติแล เป็นธรรมมีประโยชน์ในที่ทั้งปวง (สติแล จำปรารภในที่ทั้งปวง) ดังนี้** เบื้องหน้าแต่นี้ไป เป็นการประกอบบททั้งที่มีมาในพระบาลีโดยลำดับอย่างนี้นั้นแหละ โดยนัยเป็นต้นว่า **ภิกษุ นั้น มีสติอย่างนั้นอยู่ ย่อมเลือกสรรพิจารณา ซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา เป็นต้น.**

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสโพชฌงค์ ๗ เหล่านี้ ว่าไม่ยิ่งไม่หย่อนกว่านี้ เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความหุดหู่ และ อุทัจจะ และเพราะเป็นธรรมมีประโยชน์ในที่ทั้งปวง.

จริงอยู่ในโพชฌงค์เหล่านี้ โพชฌงค์ ๓ (ธัมมวิจยะ วิริยะ ปิติ) เป็นปฏิปักษ์ต่อความหุดหู่. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใดแล จิตหุดหู่ในสมัยนั้นเป็นกาลสมควร เพื่อการเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นกาลสมควรเพื่อเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ เป็นกาลสมควรเพื่อเจริญปิติสัมโพชฌงค์ ดังนี้. โพชฌงค์ ๓ (ปัสสัททิสมาธิ อุเบกขา) เป็นปฏิปักษ์ต่ออุทัจจะ. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ในสมัยใดแล จิตฟุ้งซ่าน ในสมัยนั้น เป็นกาลสมควรเพื่อการเจริญปัสสัททิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลสมควร****

* คำว่า ปฏิสังขานะ คือการเพ่งเฉย ในที่นี้หมายถึงการปรุงแต่งโพชฌงค์ ๖ ที่เหลือ โดยอาการเป็นกลาง อาจารย์บางพวก ได้กล่าวว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ปรุงแต่งศรัทธากับปัญญา วิริยะกับสมาธิ ให้สม่าเสมอกัน

เพื่อเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลสมควรเพื่อเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ดังนี้. อนึ่ง ในโพชฌงค์ทั้งหมดเหล่านั้น โพชฌงค์หนึ่ง (คือสติ) ชื่อว่า เป็นประโยชน์ในที่ทั้งปวง เพราะความเป็นธรรมอันสัตว์พึงปรารถนา เปรียบเหมือนการปรุงรสเค็มในกับแกงทุกอย่าง และเปรียบเหมือนอำมาตย์ผู้ทำการงานทั้งหมดในราชกิจทั้งปวง. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมกล่าวว่ สติแล เป็นธรรมมีประโยชน์ในที่ทั้งปวง.** พระบาลีใช้คำว่า **สพฺพตฺถกัม** จะแปลว่า เป็นธรรมจำปรารถนาในที่ทั้งปวงก็ได้ พระบาลีว่า **สพฺพตฺถกัม** ดังนี้ก็มี. ท่านอธิบายว่า สัตว์พึงปรารถนาในที่ทั้งปวง แม้ทั้งสองบท. พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า โพชฌงค์มี ๗ เท่านั้น เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความห่อหุ้มและอุทธรณ์จะ และเพราะเป็นธรรมมีประโยชน์ในที่ทั้งปวง ดังพรรณนามาจะนี้แล.

สติสัมโพชฌงค์

บัดนี้ เพื่อจะแสดงเหตุแห่งความต่างกันเพราะอารมณ์หนึ่งแห่งโพชฌงค์เหล่านั้นนั่นแหละ ด้วยสามารถแห่งกิจ (หน้าที่) ของตน ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเริ่มคำว่า **ตตฺถ กตฺโม สติสฺมฺโพชฺฌนฺจฺโค** เป็นอาทิ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อิธ ภิกฺขุ** ได้แก่ ภิกษุในพระพุทธศาสนา นี้. คำว่า **สติมา โหติ** ได้แก่ เป็นผู้มีสติ เหมือนบุคคลผู้มีปัญญาเพราะประกอบด้วยปัญญา บุคคลมียศเพราะประกอบด้วยยศ บุคคลมีทรัพย์เพราะประกอบด้วยทรัพย์จะนั้น. อธิบายว่า เป็นผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยสติ. คำว่า **ปรเมน** (แปลว่าประกอบด้วยปัญญาอันยิ่ง) ได้แก่ ด้วยปัญญาอันสูงสุด. จริงอยู่ คำนี้ชื่อว่า เป็นธรรมอย่างยิ่ง เป็นธรรมสูงสุด เป็นธรรมประเสริฐสุด

เพราะเป็นธรรมคล้ายตาม (อนุโลม) ต่อพระนิพพาน อันเป็นปรมัตตสัจจะ และมรรคสัจจะ. พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า **สติเนปกุณ** ดังนี้ **ปัญญา** พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสเรียกว่า **เนปังกะ** อธิบายว่า ถึงพร้อมด้วยสติ และด้วยปัญญา. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงสงเคราะห์ (ถือเอา) ปัญญาในการจำแนกบทแห่งสตินี้. ตอบว่า เพื่อการแสดงซึ่งความที่ สติเป็นสภาพมีกำลัง. **จริงอยู่ สติ แม้เว้นจากปัญญา ก็เกิดขึ้นได้ สตินั้น เมื่อเกิดพร้อมกับปัญญา ย่อมเป็นสภาพมีกำลัง เมื่อเว้นจากปัญญา ย่อมทรพล.** ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงถือเอาปัญญาด้วย เพื่อแสดงซึ่งความที่โพชฌงค์นั้นเป็นสภาพมีกำลัง.

เหมือนอย่างว่า ราชมหาอำมาตย์ ๒ คน พึงยืนอยู่ในทิศทั้งสองบรรดามหาอำมาตย์สองคนนั้น คนหนึ่งอุ้มพระราชบุตรยืนอยู่ คนหนึ่งเป็นผู้เดียวเท่านั้นยืนอยู่ตามธรรมดาของตน. ในมหาอำมาตย์เหล่านั้น คนที่อุ้มพระราชบุตรยืนอยู่ ย่อมเป็นผู้มีอำนาจ ด้วยอำนาจของพระราชบุตรด้วย มหาอำมาตย์ คนที่ยืนอยู่ตามธรรมดาของตน ย่อมไม่มีอำนาจเสมอด้วยอำนาจของมหาอำมาตย์คนที่อุ้มพระราชบุตรนั้น ฉันทิ ข้อนี ก็ฉันทินั้นแหละ สติอันเกิดขึ้นพร้อมกับปัญญา เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ผู้อุ้มพระราชบุตรยืนอยู่ สติเกิดขึ้นเว้นจากปัญญา เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ผู้ยืนอยู่ตามธรรมดาของตน. ในอำมาตย์เหล่านั้น คนที่อุ้มพระราชบุตรยืนอยู่ ย่อมเป็นผู้มีอำนาจ ด้วยอำนาจของตนบ้าง ด้วยอำนาจของพระราชบุตรบ้าง ฉันทิ สติ บังเกิดขึ้นพร้อมด้วยปัญญา ก็ย่อมเป็นสภาพมีกำลัง ฉันทินั้น. มหาอำมาตย์คนที่อยู่ตามธรรมดาของตน ย่อมเป็นผู้ไม่มีอำนาจเสมอด้วยอำนาจของมหาอำมาตย์ คนที่อุ้มพระราชบุตรยืนอยู่ ฉันทิ สติที่บังเกิดขึ้นเว้นจากปัญญา ย่อมมี

กำลังทรม (ทูลพล) ฉะนั้น เพื่อแสดงซึ่งความที่สติเป็นสภาพมีกำลัง พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงถือเอาปัญญาด้วย ดังพรรณนามาจะนี้.

คำว่า **จिरกตมฺปิ** ได้แก่ วัตรอันกระทำไว้นาน ๆ ด้วยกายของตน หรือของผู้อื่น หรือว่าได้แก่ กถิตมมณฑล หรือกถิตนบิรกรรม. คำว่า **จिरภา- สิตมฺปิ** ได้แก่ ธรรมกถาอันตั้งอยู่ในวัดตีสระแม่มากอันตนหรือผู้อื่นกล่าวด้วย วาจาไว้นาน ๆ หรือว่าได้แก่การวินิจฉัยในกรรมฐาน หรือธรรมกถานั้นแหละ อันตั้งอยู่ในวิมุตตายนตีสระ. คำว่า **สริตา โหติ** ได้แก่ ส่วนแห่งอรุปรธรรม อันยังกายวิญญูติและวจิตฺตุนั้นให้ตั้งขึ้นพร้อม เป็นไปทั่วแล้ว ก็ระลึกได้ว่า สิ่งนี้ เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ คับไปแล้วอย่างนี้. คำว่า **อนุสริตา** ได้แก่ ระลึก ได้บ่อย ๆ. คำว่า **อโย วุจฺจติ สติสฺมฺโพชฌงฺโก** ได้แก่ สตินี้ อันสัมปยุต ด้วยวิปัสสนา ซึ่งยังโพชฌงค์ที่เหลือให้ตั้งขึ้น อันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า **สติสฺมฺโพชฌงฺกํ**.

ฉัมมวิจยสฺมฺโพชฌงฺกํ

คำว่า **โส ตถา สโต วิหรนฺโต** ได้แก่ ภิกษุผู้นั้นเป็นผู้มีสติ ด้วย สติอันเกิดขึ้นแล้วด้วยอาการอย่างนั้นอยู่. คำว่า **ตํ ฉมฺมํ** ได้แก่ กิจที่กระทำ ไว้นาน ๆ วาจาที่กล่าวไว้นาน ๆ ซึ่งเป็นธรรมมีประการตามที่กล่าวแล้วในหน. หลังนั้น. คำว่า **ปญฺญา ยวจินฺติ** ได้แก่ ย่อมวิจย (ค้นคว้า) ด้วยปัญญา ว่า นี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา. คำว่า **ปวิจินฺติ** ได้แก่ ยังปัญญา ให้ใคร่ครวญไปในธรรมนั้นว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา. คำว่า **ปรีวิมํ สํ อปาหุชฺติ** ได้แก่ ย่อมถึงการแลดูค้นคว้า. คำว่า **อโย วุจฺจติ** นี้มีประการตามที่กล่าวแล้ว คือ เป็นสมุฏฐานแห่งโพชฌงค์ เป็นวิปัสสนาญาณ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า **ฉัมมวิจยสฺมฺโพชฌงฺกํ**.

วิริยสัมโพชฌงค์

คำว่า **ตสฺส ตํ ฌมฺมํ** ได้แก่ ภิกษุผู้นั้น วิริยธรรมนั้น ซึ่งมีประการตามที่กล่าวแล้วในหนหลัง. คำว่า **อารทฺฐํ โหติ** ได้แก่ เป็นความเพียรที่บริบูรณ์ เป็นความเพียรอันธรรมอุปถัมภ์แล้ว. คำว่า **อสฺสฺสึนํ** ได้แก่ ชื่อว่าความไม่ย่อหย่อน เพราะเป็นความพยายามทีเดียว. คำว่า **อโย วุจฺจติ** นี้ เป็นความเพียรอันยังโพชฌงค์ให้ตั้งขึ้น สัมปยุตด้วยวิปัสสนา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า **วิริยสัมโพชฌงค์**.

ปีติสัมโพชฌงค์

คำว่า **นิรามิสฺสา** ได้แก่ บริสุทฺธิ ชื่อว่าปราศจากอามิส เพราะความไม่มีกามอามิส โลกอามิส และวิภูฏอามิส. คำว่า **อโย วุจฺจติ** ได้แก่ ปีตินี้ เป็นธรรมยังโพชฌงค์ให้เกิด สัมปยุตด้วยวิปัสสนา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเรียกว่า **ปีติสัมโพชฌงค์**.

ปัสสัทธสัมโพชฌงค์

คำว่า **ปีติมนสฺส** แปลว่า ผู้มีใจประกอบด้วยปีติ. คำว่า **กาโยปิ ปสฺสฺสมุภฺติ** ได้แก่ นามกาย กล่าวคือ ชั้นที่ ๓ (เวทนา สัญญา สังขาร) ย่อมสงบระงับ ในเพราะความสงบระงับไปแห่งความเร่าร้อนด้วยกิเลส. คำว่า **จิตฺตมฺปิ** ได้แก่ แม้วิญญาณจันท์ ก็ย่อมสงบระงับ ฉะนั้นเหมือนกัน. คำว่า **อโย วุจฺจติ** ได้แก่ ปัสสัทธินี้ เป็นธรรมยังโพชฌงค์ให้ตั้งขึ้น สัมปยุตด้วยวิปัสสนา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า **ปัสสัทธสัมโพชฌงค์**.

สมาธิสัมโพชฌงค์

คำว่า **ปฐุตฺถกฺกายสุตฺต** สุจิโน ได้แก่ ผู้มีความสุข ด้วยความสุข อันเกิดขึ้นเพราะความที่กายนั้นสงบระงับแล้ว. คำว่า **สมาธิยติ** ได้แก่ ย่อมตั้งมั่นโดยชอบ คือ เป็นสภาวะไม่หวั่นไหวอยู่ในอารมณ์เหมือนบรรลุปณานา. คำว่า **อโย วุจฺจติ** ได้แก่ ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง (สมาธิ) นี้เป็นธรรมยังโพชฌงค์ให้เกิด สัมปยุตด้วยวิปัสสนา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า **สมาธิสัมโพชฌงค์**.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์

คำว่า **ตถา สมาหิตํ** ได้แก่ ตั้งมั่นด้วยสมาธิ คุจการบรรลุปณานานัน. คำว่า **สาธุกํ อหฺมุญฺเพกฺขิตา โหติ** ได้แก่ เข้าไปตั้งมั่นด้วยดี ไม่เป็นสภาวะเปลี่ยนไป ในเพราะการละและการเจริญธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า ย่อมตั้งมั่น. คำว่า **อโย วุจฺจติ** ได้แก่ อุเบกขาสัมโพชฌงค์นี้เป็นสภาวะธรรมยังโพชฌงค์ ๖ ไม่ให้ทอดย ทั้งไม่ให้ก้าวล่วง ให้สำเร็จ ซึ่งอาการของความเป็นกลาง พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า **อุเบกขาสัมโพชฌงค์**.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ คำอะไร ๆ ย่อมชื่อว่า เป็นธรรมอันท่านกล่าวแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสโพชฌงค์ทั้งหลาย โดยรส (หน้าที่) ต่าง ๆ เป็นลักษณะ (เครื่องหมาย) เป็นบุพภาควิปัสสนาในขณะที่แห่งจิตดวงหนึ่ง ไม่ก่อนไม่หลังกัน ดังพรรณนามาจะนี้.

นัยที่หนึ่ง จบ

โพชฌงค์ ๗ นัยที่สอง

บัดนี้ โพชฌงค์ ๗ ย่อมเป็นโพชฌงค์ ๑๔ โดยปริยายใด พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงนัยที่สอง เพื่อทรงประกาศซึ่งปริยายแห่งโพชฌงค์ ๑๔ นั้น จึงตรัสคำว่า **สตต โพชฌงฺกา** เป็นต้นอีก. ในนัยที่สองนั้น พึงทราบการพรรณนาบทโดยลำดับดังนี้.

คำว่า **อชฺมตฺตชฺมเมสุ สติ** (สติในธรรมภายในมีอยู่) ได้แก่ สติอันเกิดขึ้นแก่ผู้พิจารณาสังขารทั้งหลายอันเป็นภายใน. คำว่า **พหิทฺธาชฺมเมสุ สติ** (สติในธรรมภายนอกมีอยู่) ได้แก่ สติอันเกิดขึ้นแก่ผู้พิจารณาสังขารทั้งหลายภายนอก. บทว่า **ยทปี** ท่านแก้ เป็น **ยาปี** (....แม้ใด) บทว่า **ตทปี** ท่านแก้ เป็น **สาปี** (....แม้ นั้น). บทว่า **อภิณฺญา** ได้แก่ เพื่อการรู้อย่างในธรรมที่ควรรู้อย่าง.

มรรค พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมตรัสเรียกว่า **สัมโพธิ** (ความตรัสรู้) ในบทว่า **สมุโพชชาย** อธิบายว่า **เพื่อมรรคผล**.

ตัณหา พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมตรัสเรียกว่า **วานะ** ในบทว่า **นิพพานาย** ตัณหานั้น ไม่มีในที่นั้น เพราะเหตุที่นั่น ที่นั่น จึงเรียกว่า **นิพพาน**. อธิบายว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อพระนิพพานนั้น เพื่ออสังขตะเพื่ออมตธาตุ เพื่อการกระทำให้แจ้ง ดังนี้. แม้ในชั้นมวิจยสัมโพชฌงค์ก็เช่นนี้นั้นแหละ.

คำว่า **กายิก** **วิริย** ได้แก่ ความเพียรอันเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้อธิษฐานอยู่ซึ่งการจกรม. คำว่า **เจตสิก** ได้แก่ความเพียรอันเกิดขึ้นแล้ว เว้นกายปโยคอย่างนี้ว่า **ตราบใด** จิตของเราจักไม่หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย โดยความไม่ถือนั่นแล้ว เราจักไม่ทำลายบัลลังก์นี้ ดังนี้. คำว่า **กายปสุตฺตฺธิ** ได้แก่

ความสงบระงับซึ่งความกระวนกระวายแห่งขั้นที่ ๓. คำว่า **จิตตปัสสทุติ** ได้แก่ ความสงบระงับซึ่งความกระวนกระวายของวิญญาณขั้นที่ ๓. พึงทราบวินิจฉัยในอุปกขาสัมโพชฌงค์ เช่นเดียวกับสติสัมโพชฌงค์นั้นแหละ.

ในนัยนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโพชฌงค์ ๗ เจือด้วยโลกยะและโลกุตตระ.

ส่วนพระเถระในปางก่อนทั้งหลาย แสดงแยกไว้ว่า นัยนี้ ปรากฏได้ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้. เพราะว่าในอัมมัตถธรรมเหล่านี้ ธรรมทั้ง ๓ คือ สติ ปวิจยะ (ชัมมวิจยะ) อุปกขา เป็นโลกยะเท่านั้น เพราะความที่ตน (ธรรมทั้ง ๓) มีขั้นเป็นอารมณ์. ความเพียรทางกาย (วิริยะ) อันยังไม่บรรลุมรรคก็เช่นกัน (ยังเป็นโลกยะ) ส่วนปีติ สมาธิ อันเป็นอวิตกกถาวิจาระเป็นโลกุตตระ ธรรมที่เหลือเจือด้วยโลกยะและโลกุตตระ. ในโพชฌงค์เหล่านั้น ธรรมทั้งหลายอันเป็นอัมมัตถะก่อน สติ ปวิจยะ อุปกขา เป็นอัมมัตถะอารมณ์. ส่วนโลกุตตระทั้งหลายเป็นพหิทถารัมมณะ เพราะฉะนั้น ความเป็นโลกุตตระ จึงมิได้ประกอบด้วยสติ ปวิจยะ และอุปกขาเหล่านั้น. เมื่อจะกล่าวว่า ความเพียร แม้อันเกิดขึ้นด้วยปโยคะในการก้าวไป ว่าเป็นโลกยะ ดังนี้ ก็ไม่หนักใจ. ถามว่า ก็ปีติ สมาธิที่เป็นอวิตกกถาวิจาระในกาลเช่นไร เป็นโลกุตตระเท่านั้น. ตอบว่า ในเบื้องต้น ปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมได้ในกามาวจร. ปีติอันเป็นอวิตกกถาวิจาระย่อมไม่ได้. ปีติอันเป็นอวิตกกถาวิจาระย่อมได้ในรูปาวจร. ก็แต่ว่าไม่ได้ปีติสัมโพชฌงค์. คำที่กล่าวมาโดยประการทั้งปวง ย่อมไม่ได้ในอรูปาจร. ก็ในอธิการนี้ ท่านหมายเอาสภาวะที่ยังไม่เคยได้ จึงปฏิเสธปีติทั้งหลายอันบุคคลทั้งหลายได้อยู่. ก็ว่า ปีติสัมโพชฌงค์อันเป็นอวิตกกถาวิจาระนี้ อย่างนี้ เป็นสภาพออกไปแล้วจากกามาวจรบ้าง จากรูปาจรบ้าง จาก

อรุปาวจรบ้าง ดังนั้น ท่านจึงเรียกว่า เป็นโลกุตตระอันเกิดขึ้นแล้วเท่านั้น.

สมาธิสัมโพชฌงค์ ก็ย่อมได้ในกามาวจร โดยทำนองเดียวกัน. อนึ่ง สมาธิที่เป็นอวิตกกถาวิจาระ ย่อมไม่ได้. สมาธิอันเป็นอวิตกกถาวิจาระ ย่อมได้ในอรุปาวจรและอรุปาวจร. ส่วนสมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อมไม่ได้. ก็แต่ในอธิการนี้ ท่านหมายเอาสภาวะที่ยังไม่ได้ จึงปฏิเสธสมาธิแม้อันบุคคลได้อยู่ สมาธินี้ อย่างนี้ ออกไปจากกามาวจรบ้าง จากอรุปาวจรบ้าง จากอรุปาวจรบ้าง ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า เป็นโลกุตตระที่เกิดขึ้นแล้วทีเดียว.

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงถือเอาโลกิยะแล้วทำโลกุตตระ พึงถือเอาโลกุตตระแล้วทำโลกิยะ ก็ได้. เพราะว่า แม้เวลาเจริญโลกุตตระของสติ ปวิจยะ อุเบกขาในอัมมัตตธรรม มีอยู่. ในอธิการนี้ มีพระสูตรเป็นอุทาหรณ์ว่า

ผู้มีอายุ เราแล ย่อมกล่าวอัมมัตตวิโมกข์ว่า เป็นธรรมชาติ
ไปแห่งความยึดมั่นในที่ทั้งปวง อาสวะทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมไม่นอน
เนื่องแก่ธรรมชาติเหล่านั้นด้วยประการฉะนี้ ดังนั้น โลกุตตระทั้งหลาย
จึงชื่อว่ามิได้อยู่โดยพระสูตรนี้. ก็แต่ว่า ในกาลใด เมื่อความเพียรอัน
เป็นไปทางกายซึ่งเกิดขึ้นด้วยจังกมประโยชน์ อันยังไม่สงบนั้นแหละ
วิปัสสนาย่อมสืบต่อไปสู่มรรค ในกาลนั้น ความเพียรนั้นจึงเป็น
โลกุตตระ.

อนึ่ง พระเถระเหล่าใด ย่อมกล่าววว่า โพชฌงค์ที่ยกขึ้นมิได้เว้น
กสิณฌานทั้งหลาย อานาปานฌานทั้งหลาย และพรหมวิหารฌานทั้งหลาย ใน
วาทะของพระเถระเหล่านั้น ปิติสมาธิสัมโพชฌงค์อันเป็นอวิตกกถาวิจาระ ย่อม
เป็นโลกิย์ แล.

ทุกุติยนัย จบ

โพชฌงค์ ๗ นัยที่ ๓

บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงนัยที่ ๓ อันเป็นไปด้วยสามารถแห่งการเจริญโพชฌงค์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำว่า **สตต โพชฌงฺกา** เป็นอาทิอีก. แม้ในอธิการนี้ บัณฑิตพึงทราบการพรรณานาบท โดยลำดับดังนี้.

บทว่า **ภาเวติ** ได้แก่ ย่อมเจริญ คือ ย่อมให้เกิด ให้บังเกิดยิ่งในสันดานของตนบ่อยๆ. บทว่า **วิเวกนิสฺสิตี** ได้แก่ อันอาศัยวิเวก. บทว่า **วิเวโก** ได้แก่ วิเวกคือความสงบ. อนึ่ง **วิเวก**นี้มี ๕ อย่าง คือ ตทังควิเวก วิกขัมภวิเวก สมุจฺเจทวิเวก ปฏิปัสสัทธิวิเวก นิสสรณวิเวก บรรดาวิเวกเหล่านั้น **วิปัสสนา** ชื่อว่า ตทังควิเวก. **สมาบัติ ๘** ชื่อว่า วิกขัมภวิเวก. **มรรค** ชื่อว่า สมุจฺเจทวิเวก. **ผล** ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิวิเวก. **พระนิพพาน** อันสละซึ่งนิमितทั้งปวง ชื่อว่า นิสสรณวิเวก. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความนี้ว่า พระโยคีย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยซึ่งตทังควิเวก อาศัยซึ่งสมุจฺเจทวิเวก อาศัยซึ่งนิสสรณวิเวก โดยหมายเอาในคำว่า **วิเวก ๕** จึงชื่อว่า อาศัยซึ่งวิเวก. จริงอย่างนั้น พระโยคินี้ ประกอบเนื่อง ๆ ด้วยการประกอบในการเจริญสติสัมโพชฌงค์ ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์อันอาศัยตทังควิเวก โดยกิจในขณะแห่งวิปัสสนา อาศัยนิสสรณวิเวกโดยอหฺมาสัย (อหฺมาสยโต) แต่ในกาลแห่งมรรค อาศัยซึ่งสมุจฺเจทวิเวกโดยกิจ อาศัยซึ่งสมุจฺเจทวิเวกโดยกิจ อาศัยนิสสรณวิเวกโดยอารมณ์.

อาจารย์บางพวก กล่าวว่ **อาศัยวิเวกทั้ง ๕ อย่าง** ก็มี. จริงอยู่อาจารย์เหล่านั้น ไม่ยกโพชฌงค์ทั้งหลายขึ้นในขณะทีวิปัสสนา มรรคและผล มีกำลังอย่างเดียว ยังยกขึ้นแม้ในกสิณฌาน อานาปานฌาน อสุภฌาน พรหม-

วิหารมานอันเป็นบาทแห่งวิปัสสนา. อนึ่ง ข้อนี้พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ไม่ปฏิเสธ เพราะฉะนั้น เมื่อว่าโดยมติของอาจารย์เหล่านั้น พระโยคีย่อมเจริญ สติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิกขัมภณวิเวกโดยกิจในขณะที่เป็นไปของมานเหล่านี้ นั้นนั่นแหละ. อนึ่ง ท่านกล่าวว่า เจริญสติสัมโพชฌงค์อันอาศัยนิสสรณวิเวก โดยอชฌาสัยในขณะที่แห่งวิปัสสนา จันใด แม้จะกล่าวว่า เจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยปฏิบัติสัทธาวิเวก ดังนี้ ก็ควร. ในคำว่า อาศัยซึ่งวิราคะเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

จริงอยู่ วิราคะเป็นต้น ก็มีวิเวกเป็นอรรถนั้นแหละ. อนึ่ง โวสัคคะ (ความสละหรือการถอน) มีเพียง ๒ อย่าง คือ ปริจาคโวสัคคะ และ ปักขันทน- โวสัคคะ. ในโวสัคคะ ๒ นั้น การละกิเลสด้วยสามารถแห่งตทังควิเวก ในขณะที่แห่งวิปัสสนา และด้วยสามารถแห่งสมุจเฉทวิเวกในขณะที่ แห่งมรรค ชื่อว่า ปริจาคโวสัคคะ. การเล่นไปสู่พระนิพพานใน ขณะแห่งวิปัสสนาโดยความเป็นผู้น้อมไปสู่ตทังควิเวกนั้น แต่ในขณะที่ แห่งมรรคโดยการกระทำให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่า ปักขันทนโวสัคคะ. โวสัคคะแม้ทั้งสองนั้น ย่อมควรในนัยแห่งการพรรณนาอันเจือด้วยโลกิยะ และโลกุตตระนี้. จริงอย่างนั้น สติสัมโพชฌงค์นี้ ย่อมสละกิเลสทั้งหลาย โดยประการตามที่กล่าวแล้วด้วย ย่อมเล่นไปสู่นิพพานด้วย ฉะนี้.

บัณฑิตพึงทราบว่ ก็การที่น้อมไปอยู่ น้อมไปแล้ว ถึงที่สุดอยู่ ถึง ที่สุดแล้วด้วยคำทั้งสี่นี้ว่า โวสุตถุคปริณามิ (น้อมไปเพื่อสละ) ซึ่งมีการ สละเป็นอรรถ. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายไว้ว่า ก็ภิกษุนี้ ประกอบเนื่องๆ ในการเจริญโพชฌงค์จันใด สติสัมโพชฌงค์ ย่อมถึงผล ซึ่งมีการสละกิเลส อันมีโวสัคคะเป็นอรรถด้วย ย่อมบรรลุผลอันมีการเล่นไปสู่พระนิพพานอันมี

โอสถัคคะเป็นอรรถด้วย ถันใด ก็สติสัมโพชฌงค์นั้น ย่อมถึงที่สุดรอบ ถันใด ฤกษ์ย่อมยังสติสัมโพชฌงค์นั้น ให้เจริญฉนั้นเกิด. แม้นในโพชฌงค์ที่เหลือ ถันนี้. ในนัยนี้ ท่านก็กล่าวว่า โพชฌงค์ทั้งหลาย เจือด้วยโลกียะ และโลกุตระ แล.

วรรณนาสูตรต้นตภาชนีย จบ

วรรณนาอภิธรรมภาชนีย

เอกโตปจฉาวิธานนัย

ในอภิธรรมภาชนีย มี ๒ นัย ด้วยสามารถแห่งการถาม
ตอบโพชฌงค์แม่ทั้ง ๗ โดยรวมกัน และด้วยสามารถแห่งการถามตอบโพชฌงค์
ทั้ง ๗ โดยแยกกัน พึงทราบอรรถถาวรณนาแห่งโพชฌงค์เหล่านั้น ด้วย
นัยอันเข้าพเจ้ากล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ. ส่วนในนิเทศแห่งอุปเภาสัม-
โพชฌงค์ ชื่อว่า อุเบกขา ด้วยสามารถแห่งการวางเฉย. อาการ (กิริยา)
แห่งการวางเฉย ชื่อว่า กิริยาที่วางเฉย. ชื่อว่า อุเบกขา เพราะอรรถว่า
ย่อมเพ่ง ย่อมไม่ท้วงธรรมทั้งหลาย อันกำลังเป็นไปด้วยดีซึ่งควรแก่การเพ่ง.
ชื่อว่า กิริยาที่เพ่ง เพราะอรรถว่า ย่อมยังบุคคลให้เข้าไปเพ่ง. กิริยาที่เพ่ง
อันยิ่ง โดยกิริยาที่เพ่งเป็นโลกียอันบรรลุความเป็นโพชฌงค์ ชื่อว่า ความ
เพ่งถึงยิ่ง. ภาวะแห่งความเป็นกลาง โดยการเป็นไปและไม่เป็นไป ชื่อว่า
มัชฌัตตตา (ความเป็นกลาง) ท่านกล่าวว่า มัชฌัตตตาแห่งจิต ก็เพื่อแสดง
ว่า มัชฌัตตตานี้ เป็นของจิต มิใช่เป็นของสัตว์ ดังนี้แล. นี่เป็นการพรรณนา
บทตามลำดับในอภิธรรมภาชนียนี้.

ที่บัณฑิตพึงนับนัยในอภิธรรมภาษณีนัยนั้น ด้วยว่าอภิธรรมภาษณีนัยนี้ ท่านจำแนกนัยไว้ ๔,๐๐๐ นัย คือ ในมรรคหนึ่ง มี ๑,๐๐๐ นัย (๑,๐๐๐ * ๔ = ๔,๐๐๐) สำหรับการถามและตอบรวมโพชฌงค์แม่ทั้ง ๗. สำหรับในการแยกวิชันนาทีละข้อ โพชฌงค์ทั้ง ๗ มี ๔ หมวด จัดเป็น ๒๘,๐๐๐ นัย คือ โพชฌงค์ ๗ เป็น ๔ ด้วยสามารถแห่งโพชฌงค์แต่ละข้อ. นัยแม่ทั้งหมดนั้น เป็น ๓๒,๐๐๐ นัย โดยนับรวมกับ ๔ นัยแรก. ในอภิธรรมภาษณีย์ ท่านจำแนก กุศลทั้งหลายไว้ ๓๒,๐๐๐ นัยเหมือนกัน. แต่เพราะโพชฌงค์ทั้งหลายย่อมได้ แม่ในขณะแห่งผล คือ โพชฌงค์ทั้งหลายเป็นกุศลเหตุ และเป็นสามัญผล ฉะนั้น เพื่อแสดงโพชฌงค์แม่ในนัยเหล่านั้น ท่านจึงเริ่มวิปากนัยโดยแบบแผนอันเป็นเบื้องต้น คือ กุศลนิทเทสนั้นแหละ. นัยแห่งวิปากแม่นั้น มี ๒ อย่างด้วยสามารถแห่งการถามและการตอบรวมกัน และด้วยสามารถแห่งการถามและการตอบแยกกัน. นัยที่เหลือในที่นี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ. สำหรับวิปากนัย บัณฑิตพึงรู้ด้วย ๓ แต่กุศล แล.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบ ความที่โพชฌงค์ทั้งหลาย ที่เป็นกุศลเป็นต้น โดยท่านองแห่งพระบาลีนั้นแหละ. ส่วนในอาร์มมณ- ดิกะทั้งหลาย โพชฌงค์แม่ทั้งหมดเหล่านี้ เป็นอุปมาอาร์มมณะเท่านั้น เพราะปรารภพระนิพพานอันเป็นอุปมาณะเป็นไป ไม่เป็นมคคาร์มมณะ. ก็แต่ว่า ในอธิการนี้ โพชฌงค์ที่เป็นกุศล เป็นมคคเหตุกะ ด้วยสามารถแห่งเหตุ. โพชฌงค์เหล่านั้น เป็นมคคาธิปติในเวลาเจริญมรรคอันกระทำวิริยะ หรือ

วิมังสาให้เป็นใหญ่. ไม่พึงกล่าวว่าเป็นมัลลคาธิปไตยในการเจริญมรรคอันมีฉันทะ หรือจิตตะเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น ในขณะที่แห่งผลก็ไม่พึงกล่าวเช่นกัน. ใน อดีตตะเป็นต้น ก็ไม่พึงกล่าวแม้ด้วยความเป็นเอการัมมณะ. ก็แต่ ชื่อว่า เป็น พหิทธารัมมณะ เพราะความที่พระนิพพานเป็นพหิทธาธรรม แล. แม้ใน ปัญหาปุจฉะนี้ ท่านก็ว่า โภชณงค์ทั้งหลายเป็นโลกุตตระซึ่งเกิดขึ้นแล้วเหมือนกัน. แท้จริง โภชณงค์ซึ่งเป็นโลกิยะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในนัยที่หนึ่ง แห่งสุดตันตภาชนียทีเดียว ในนัยที่ ๒ และที่ ๓ ตรัสว่า โภชณงค์เจือด้วยโลกิยะ และโลกุตตระ. ในนัยที่ ๔ แห่งอภิธรรมภาชนียกัถิ และในปัญหาปุจฉะนี้ก็ติ ตรัสว่าเป็นโลกุตตระเท่านั้น. แม้สัมโภชณงค์นี้ พระองค์ก็ทรงนำออกจำแนก แสดงแล้ว ๓ ปรีวัฏฐังคังพรรณนามาจะนี้ แล.

วรรณานาปัญหาปุจฉะ จบ

อรรถกถาโภชณังควิภังค์ จบ

๑๑. มัคควิภังค์

สูตรต้นตภาขณีย์

อริยมรรคมืองค์ ๘ นัยที่ ๑

[๕๖๕] อริยมรรคมืองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ

๒. สัมมาสังกัปปะ

๓. สัมมาวาจา

๔. สัมมากัมมันตะ

๕. สัมมาอาชีวะ

๖. สัมมาวายามะ

๗. สัมมาสติ

๘. สัมมาสมาธิ

[๕๗๐] ในอริยมรรคมืองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้
ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

[๕๗๑] สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน ?

ความดำริในอันออกจากกาม ความดำริในอันไม่พยาบาท ความดำริ
ในอันไม่เบียดเบียน นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

[๕๗๒] สัมมาวาจา เป็นไฉน ?

ความงดเว้นจากการพูดเท็จ ความงดเว้นจากการพูดส่อเสียด ความ
งดเว้นจากการพูดหยาบ ความงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ นี้เรียกว่า สัมมาวาจา.

[๕๗๓] สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน ?

ความงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ความงดเว้นจากการลักทรัพย์ ความ
งดเว้น จากการประพฤติดิฉินกาม นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ.

[๕๗๔] สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน ?

บุคคลผู้ริยสาวกในศาสนา นี้ ละมิจฉาอาชีวะแล้ว เลี้ยงชีวิตอยู่ด้วย สัมมาอาชีวะ นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

[๕๗๕] สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงมั่น ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบูลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ.

[๕๗๖] สัมมาสติ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ พิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

[๕๗๗] สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิचार มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่

บรรลุตฤตยฆาน อันยังใจให้สงบเพราะวิตกวิจารณ์ เป็นธรรมเอกผุดขึ้น
ภายใน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ เพราะคลาย
ปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุข
ด้วยนามกาย บรรลุตฤตยฆานซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญ
ผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ บรรลุ
จตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและ
โทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ.

อริยมรรคมีองค์ ๘ นัยที่ ๒

[๕๗๘] อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ

[๕๗๙] ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญสัมมาทิฏฐิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ
อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสละ ฯลฯ เจริญสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ เจริญ
สัมมาวาจา ฯลฯ เจริญสัมมากัมมันตะ ฯลฯ เจริญสัมมาอาชีวะ ฯลฯ เจริญ
สัมมาวายามะ ฯลฯ เจริญสัมมาสติ ฯลฯ เจริญสัมมาสมาธิ อันอาศัยวิเวก
อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสละ.

สุดตันตภาชนีย์ จบ

อภิธรรมภาษนีย

อัญจกิกวาระ

[๕๘๐] มรรคมืองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ

ในธรรมเหล่านั้น มรรคมืองค์ ๘ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรมรรค อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมรรค ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติพาพันชากิณฺญา อยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ข่อมมี ในสมัยนั้น.

[๕๘๑] ในมรรคมืองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม ความเห็นชอบ ชัมมวิชัยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใดนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

๑. ความเต็ม พึงดูในธรรมสังคณี ๓๔/ข้อ ๒๑๖ เป็นลำดับไป

[๕๘๒] สัมผัสกับปะ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบแน่นอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความดำริชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมผัสกับปะ.

[๕๘๓] สัมมวาจา เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากวจีทุจริต ๔ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัด ต้นเหตุวจีทุจริต ๔ วาจาชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมวาจา.

[๕๘๔] สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากกายทุจริต ๓ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัด ต้นเหตุกายทุจริต ๓ การงานชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ.

[๕๘๕] สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากมิจฉาอาชีวะ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัด ต้นเหตุมิจฉาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบอันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

[๕๘๖] สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัม-
โพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัม-
มาวายามะ.

[๕๘๗] สัมมาสติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ความระลึกชอบ สติสัมโพชฌงค์ อัน
เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

[๕๘๘] สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อัน
เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ.

นี้เรียกว่า มรรคมืองค์ ๘ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่
สัมปยุตด้วยมรรคมืองค์ ๘.

ปัญจจกิกวาระ

เอกโตปจจาวิสัชนานัย

[๕๘๙] มรรคมืองค์ ๕ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวายามะ
๔. สัมมาสติ
๕. สัมมาสมาธิ

ในธรรมเหล่านั้น มรรคมืองค์ ๕ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกเข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทัญญู เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ
และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด มรรค
มีองค์ ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ
มีในสมัยนั้น.

ในมรรคมีองค์ ๕ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความ
เห็นชอบ ทัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อัน
ใด นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ฯลฯ อันเป็นองค์แห่ง
มรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัม-
โพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมา-
วายามะ.

สัมมาสติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ความระลึกชอบ สติสัมโพชฌงค์ อัน
เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อัน
เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ.

นี้เรียกว่า มรรคมืองค์ ๕ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคมืองค์ ๕.

ปาฐะยกกปุจฉาวิธานานัย

[๕๕๐] มรรคมืองค์ ๕ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวายามะ
๔. สัมมาสติ
๕. สัมมาสมาธิ

ในมรรคมืองค์ ๕ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระธรรม อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจย-สัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมา-สังกัปปะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาวายามะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสติ.

สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ความ ตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **สัมมาสมาธิ** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสมาธิ.

อัญ्ञังคิกวาระ

[๕๕๑] มรรคมืองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ

ในธรรมเหล่านั้น มรรคมืองค์ ๘ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ

จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้น แล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด มรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น.

นี้เรียกว่า มรรคมีองค์ ๘ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่ สัมปยุตด้วยมรรคมีองค์ ๘.

ปัญจจกิวาระ

เอกโตปจจาวิสัชนานัย

[๕๘๒] มรรคมีองค์ ๕ คือ

๑. สัมมาทิฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวายามะ
๔. สัมมาสติ
๕. สัมมาสมาธิ

ในธรรมเหล่านั้น มรรคมีองค์ ๕ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สังคจากาม สังค

จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมย์ใด มรรคมืองค์ ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มีในสมย์นั้น.

นี้เรียกว่า มรรคมืองค์ ๕ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคมืองค์ ๕.

ปาฐิเยกกปุจฉาวิธัชนานัย

[๕๔๓] มรรคมืองค์ ๕ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวายามะ
๔. สัมมาสติ
๕. สัมมาสมาธิ

ในมรรคมืองค์ ๕ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้. เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์

มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน
อันเป็นวิเวก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันใดทำได้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
ทัณฑาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความ
ไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ สัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่ง
มรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ ธรรม
ทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาวายามะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า
ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสติ.

สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สังคจากาม
สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์
มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน
อันเป็นวิเวก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันใดทำได้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑา-
ภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต
ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะ

ที่จิตไม่หายไป ความสงบ สมาธิทริยัม สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิ-
สัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด
นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย
สัมมาสมาธิ.

อภิธรรมภาษณีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๕๔๔] อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ

ติกมาติกานุปุจฉา ทุกมาติกานุปุจฉา

บรรดาองค์มรรค ๘ ข้อไหนเป็นกุศล ข้อไหนเป็นอกุศล ข้อไหน
เป็นอภัยกตะ ฯลฯ ข้อไหนเป็นสรวณะ ข้อไหนเป็นอรณะ.

ติกมาติกาวิสาขนา

[๕๔๕] องค์มรรค ๘ เป็นกุศลก็มี เป็นอภัยกตะก็มี.

สัมมาสังกัปปะ เป็นสุขเวทนาสัมปยุต องค์มรรค ๗ เป็นสุขเวทนา.
สัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี.

องค์มรรค ๘ เป็นวิบากก็มี เป็นวิบากขมมธรรมก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นอนุปาทินานุปาทานิยะ

องค์มรรค ๘ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสะ

สัมมาสังกัปปะ เป็นอวิตกกถิการมัตตะ

องค์มรรค ๗ เป็นสวิตกกถิการะก็มี เป็นอวิตกกถิการมัตตะก็มี
เป็นอวิตกกถิการะก็มี

สัมมาสังกัปปะ เป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ ไม่เป็นอุเบกขาสหคตะ

องค์มรรค ๗ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุเบกขา
สหคตะก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะ

องค์มรรค ๘ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ

องค์มรรค ๘ เป็นอปัจจัยคามิ์ก็มี เป็นเนวัจคามินาปัจจัยคามิ์ก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นเสกขะก็มี เป็นอเสกขะก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นอัปปมาณะ

องค์มรรค ๘ เป็นอัปปมาณารัมมณะ

องค์มรรค ๘ เป็นปณิตะ

องค์มรรค ๘ เป็นสัมมัตตนิยตะก็มี เป็นอนิยตะก็มี

องค์มรรค ๘ ไม่เป็นมัคคารัมมณะ

องค์มรรค ๘ เป็นมัคคเหตุกะก็มี เป็นมัคคาธิปติ์ก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นทั้งมัคคเหตุกะ เป็นทั้งมัคคาธิปติ์ก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอนุปปีนนะก็มี เป็นอุปปาทีก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า เป็นอดีตารัมมณะ เป็นอนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุบันนารัมมณะ

องค์มรรค ๘ เป็นอัมมัตตะก็มี เป็นพหิททาก็มี เป็นอัมมัตตพหิททา
ก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นพหิทธารัมมณะ

องค์มรรค ๘ เป็นอนิทัสสนอปปฎิฆะ.

ทุกมติกาวิสาขนา

๑. เหตุโจจกวิสาขนา

[๕๕๖] สัมมาทิฏฐิ เป็นเหตุ องค์มรรค ๗ เป็นนเหตุ

องค์มรรค ๘ เป็นสเหตุกะ เป็นเหตุสัมปยุต

สัมมาทิฏฐิ เป็นเหตุสเหตุกะ องค์มรรค ๗ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุ-
สเหตุกะ แต่เป็นสเหตุกนเหตุ

สัมมาทิฏฐิ เป็นเหตุเหตุสัมปยุต องค์มรรค ๗ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
เหตุเหตุสัมปยุต แต่เป็นเหตุสัมปยุต

องค์มรรค ๗ เป็นนเหตุสเหตุกะ สัมมาทิฏฐิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
ทั้งนเหตุกะ เป็นทั้งนเหตุอเหตุกะ.

๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒. จุฬันตรทุกาทิวิสาขนา

[๕๕๗] องค์มรรค ๘ เป็นสัพปัจจยะ

องค์มรรค ๘ เป็นสังขตะ

องค์มรรค ๘ เป็นอนิทัสสนะ

องค์มรรค ๘ เป็นอปปฎิฆะ

องค์มรรค ๘ เป็นอรูป

องค์มรรค ๘ เป็นโลกุตตระ

องค์มรรค ๘ เป็นเกินวิญญูชยะ, เป็นเกินจินวิญญูชยะ

องค์มรรค ๘ เป็นโนอาสวะ

องค์มรรค ๘ เป็นอนาสวะ

องค์มรรค ๘ เป็นอาสววิปยุต

องค์มรรค ๘ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะ

องค์มรรค ๘ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวอาสวสัมปยุต เป็น

อาสวสัมปยุตโนอาสวะ

องค์มรรค ๘ เป็นอาสววิปยุตตอนาวะ

องค์มรรค ๘ เป็นโนสัณฺโณชณะ ฯลฯ องค์มรรค ๘ เป็นโนคันถะ

ฯลฯ องค์มรรค ๘ เป็นโนโอมะ ฯลฯ องค์มรรค ๘ เป็นโนโยคะ ฯลฯ

องค์มรรค ๘ เป็นโนนীরณะ ฯลฯ องค์มรรค ๘ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ องค์

มรรค ๘ เป็นสารัมมณะ

องค์มรรค ๘ เป็นโนจิตตะ

องค์มรรค ๘ เป็นเจตสิกะ

องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสัมปยุต

องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสังสัฏฐะ

องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสมุฏฐานะ

องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสหุ

องค์มรรค ๘ เป็นจิตตานุปริวัตติ

องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ

องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสหุ

องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสังกัสถสมุทธานานุปริวัตติ

องค์มรรค ๘ เป็นพาหิระ

องค์มรรค ๘ เป็นโนอุปาทา

องค์มรรค ๘ เป็นอนุปาทินนะ เป็นโนอุปาทานา ฯลฯ องค์มรรค ๘
เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ

๑๓. ปิณฑุกวิสาขา

[๕๕๘] องค์มรรค ๘ เป็นนทัสเสนนปหาดัตัพพะ

องค์มรรค ๘ เป็นนภวานายปหาดัตัพพะ

องค์มรรค ๘ เป็นนทัสเสนนปหาดัตัพพะเหตุกะ

องค์มรรค ๘ เป็นนภวานายปหาดัตัพพะเหตุกะ

สัมมาสังกัปปะ เป็นอวิตักกะ องค์มรรค ๗ เป็นสวิตักกะก็มี เป็น
อวิตักกะก็มี.

สัมมาสังกัปปะ เป็นสวิจาระ องค์มรรค ๗ เป็นสวิจาระก็มี เป็น
อวิจาระก็มี.

สัมมาสังกัปปะ เป็นสัปปิติกะ องค์มรรค ๗ เป็นสัปปิติกะก็มี เป็น
อัสัปปิติกะก็มี.

สัมมาสังกัปปะ เป็นสุขสหคตะ องค์มรรค ๗ เป็นปีติสหคตะก็มี
เป็นนปีติสหคตะก็มี.

สัมมาสังกัปปะ เป็นสุขสหคตะ องค์มรรค ๗ เป็นสุขสหคตะก็มี เป็น
นสุขสหคตะก็มี.

สัมมาสังกัปปะ เป็นนอุเปกขาสหคตะ องค์มรรค ๗ เป็นอุเปกขาสหคตะ
ก็มี เป็นนอุเปกขาสหคตะก็มี.

องค์มรรค ๘ เป็นนภามาวจร

องค์มรรค ๘ เป็นนรูปาวจร

องค์มรรค ๘ เป็นนอรูปาวจร

องค์มรรค ๘ เป็นอปริยาปันนะ

องค์มรรค ๘ เป็นนิชานิกะกัมมี เป็นอนิชานิกะกัมมี

องค์มรรค ๘ เป็นนิตตะกัมมี เป็นอนิตตะกัมมี

องค์มรรค ๘ เป็นอนุตตระ

องค์มรรค ๘ เป็นอระณะ ณะนี้แล

ปัญหา/อุลกะจบ

มัคควิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถามัคควิภังค์

วรรณาสุตตันตภาษณีย์

อริยมรรคมืองค์ ๘ นัยที่ ๓

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในมัคควิภังค์ อันเป็นลำดับต่อจากโพชฌังค-
วิภังค์นั้นต่อไป

คำที่พึงปวง มีคำว่า อริโย อฏฺฐงฺกฺโก มคฺโค เป็นอาทิ (แปลว่า
อริยมรรคมืองค์ ๘ เป็นต้น) บัณฑิตพึงทราบ โดยนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วใน
นิเทศทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ในสังขวิภังค์นั้นแหละ. ว่าด้วยอำนาจแห่ง
ภาวณา แม้ในนัยที่สองที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้โดยเฉพาะแล้ว ก็ย่อม
ชื่อว่าเจริญสัมมาทิฏฐิ. คำที่พึงปวงว่า วิเวกนิสฺสิตฺติ เป็นต้น พึงทราบโดยนัย
ที่กล่าวไว้แล้วในโพชฌังควิภังค์นั้นแหละ. สุตตันตภาษณีย์ นี้ ว่าด้วยอำนาจ
แห่งนัยแม้ทั้งสอง พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเป็นมิสสกะ คือ เจือด้วยโลกิยะ
และโลกุตตระ แล.

วรรณอภิธรรมภาษณีย์

ในอภิธรรมภาษณีย์ พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสคำว่า อริโย
ตรัสแต่คำว่า มรรคมืองค์ ๘ ดังนี้. ถึงไม่ตรัสว่า อริยะ ก็ตาม มรรค
มืองค์ ๘ นี้ ก็เป็นอริยมรรคโดยแท้.

เหมือนอย่างว่า บุตรของพระราชามุรธาภิเษกแล้ว ซึ่งเกิดในครรภ์
ของพระเทวีผู้มรธาภิเษกแล้ว แม้ใคร ๆ ไม่กล่าวว่า ราชบุตร เขาก็ย่อมเป็น
ราชบุตรนั้นแหละฉันใด แม้อริยมรรคนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัส คำว่า

อริยะ ก็พึงทราบว่ามี มรรคมีองค์ ๘ นั้นเป็นอริยมรรคโดยแท้. คำที่เหลือแม่
ในที่นี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสังขวิภังค์นั้นแหละ. แม้ในปัญจกติก-
วาระ ถึงจะไม่ตรัสว่า มรรคมีองค์ ๘ ก็พึงทราบว่ามี มรรคนั้น มีองค์ ๘
เหมือนกัน. เพราะว่า ธรรมดาว่าโลกุตตรมรรคประกอบเพียงองค์ ๕ มิได้มี.

ในอธิการนี้ พึงทราบอรรถกถาอันมีอยู่แห่งอาจารย์ทั้งหลาย

ต่อไป:-

ก็อาจารย์วิวัฒนาทวาที (อาจารย์ผู้มีปกติกล่าวเคาะ) กล่าวว่า แม่
โลกุตตรมรรคชื่อว่า ประกอบด้วยองค์ ๘ มิได้มี มีแต่ประกอบด้วยองค์ ๕
เท่านั้น ถูกได้ว่า จงนำสูตรมาอ้าง อาจารย์วิวัฒนาทวาทีนั้น เมื่อไม่เห็นสูตร
อื่นจริง ๆ ก็จักนำส่วนแห่งสูตรนี้มาอ้าง เพราะเป็นมหาสพยตนสูตร. คือว่า ทิฏฐิ
แห่งภิกษุผู้มีความเห็นอย่างนั้นใด ทิฏฐิของภิกษุนั้น จึงชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ.
สังกัปปะ วายามะ สติ สมาธิแห่งความเห็นอย่างนั้น ย่อมมีแก่ภิกษุนั้นใด
สมาธิของภิกษุนั้นนี้ ก็ชื่อว่า สัมมาสมาธิ. ด้วยว่ากายกรรม วจีกรรม อาชีวะ
ของภิกษุนั้น ย่อมเป็นธรรมบริสุทธิตีแล้ว ในกาลก่อนนั้นแหละ. ลำดับนั้นเขา
พึงท้วงอาจารย์วิวัฒนาทวาทีว่า ขอจงนำบทแห่งสูตรถัดไปมา. ถ้าอาจารย์
วิวัฒนาทวาทีจะนำมา ก็จงนำมาซึ่งบทแห่งสูตรอันเป็นกุศลนั้นมา. ถ้าไม่นำมา
เธอพึงนำมาเองแล้วกล่าวว่า "วาทะของอาจารย์วิวัฒนาทวาทีนั้นแตกแยกออกไป
จากคำสั่งสอนของพระศาสดา ที่ตรัสว่า อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ นี้
ย่อมถึงความเต็มรอบด้วยภavanaแก่ภิกษุนั้น เพราะฉะนั้น โลกุตตรมรรค จึง
ชื่อว่า ประกอบด้วยองค์ ๕ ไม่มี คงมีแต่ประกอบด้วยองค์ ๘ เท่านั้น". ก็
องค์ ๑ เหล่านี้ (กายกรรม วจีกรรม อาชีวะ) ย่อมเป็นธรรมบริสุทธิตีแล้ว
เป็นไปก่อน แต่ย่อมเป็นธรรมบริสุทธิตียิ่งในขณะแห่งโลกุตตรมรรคแล.

ถามว่าเมื่อเป็นเช่นนี้ คำว่า มรรคประกอบด้วยองค์ ๕ นี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาแล้ว เพื่อประโยชน์อะไร.

ตอบว่า เพื่อแสดงกิจอันยิ่ง (พิเศษ) จริงอยู่ ในสมัยใด ย่อมละมิจฉาวจา ย่อมยังสัมมวาจาให้บริบูรณ์ ในสมัยนั้น สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะชื่อว่า ย่อมไม่มี. องค์ ๕ เหล่านี้จึงเป็นองค์ที่เป็นเหตุให้ละมิจฉาวจา. ก็สัมมวาจา ย่อมบริบูรณ์ (เต็ม) เอง ด้วยสามารถแห่งวิริตี. ในสมัยใด ย่อมละมิจฉากัมมันตะ ย่อมบำเพ็ญสัมมากัมมันตะ ในสมัยนั้น สัมมวาจา สัมมาอาชีวะมิได้มี. องค์ ๕ อันเป็นเหตุเหล่านี้แหละ ย่อมละมิจฉากัมมันตะ. ก็สัมมากัมมันตะ ย่อมบริบูรณ์เอง ด้วยอำนาจแห่งวิริตี. ในสมัยใด ย่อมละมิจฉาอาชีวะ ย่อมบำเพ็ญสัมมาอาชีวะ สมัยนั้น ไม่มีสัมมวาจา และ สัมมากัมมันตะ. องค์ ๕ อันเป็นเหตุเหล่านี้แหละ ย่อมละมิจฉาอาชีวะ. ย่อมบริบูรณ์เองด้วยสามารถแห่งวิริตี. เพื่อแสดงซึ่งความที่ธรรม ๕ เหล่านี้เป็นองค์ที่เป็นเหตุและเป็นธรรมพิเศษโดยกิจนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงถือเอาศัพท์ว่า มรรคประกอบด้วยองค์ ๕ ดังนี้.

จริงอยู่ โลกุตตรมรรค ย่อมประกอบด้วยองค์ ๘ เท่านั้น มิได้ชื่อว่า ประกอบด้วยองค์ ๕. ถ้าหากกล่าวว่า ไม่แน่ว่ามรรคประกอบด้วยองค์ ๕. ถ้าหากกล่าวว่า. ไม่แน่ว่ามรรคประกอบด้วยองค์ ๘ โดยรวมสัมมวาจาเป็นต้น เพราะความที่วิริตีนี้ มีเจตนามาก คือ สัมมวาจามีเจตนา ๔ สัมมากัมมันตะ ๓ สัมมาอาชีวะ ๓ เหตุนี้แหละ จึงกล่าวว่าโลกุตตรมรรค ประกอบด้วยองค์ ๕ เท่านั้น ดังนี้จะพึงแก้อย่างไร?

ข้าพเจ้าจักเปลื้อง แม้เพราะความที่วิริตีเป็นธรรมมีเจตนามากด้วย จักกล่าวว่าโลกุตตรมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ด้วย. เบื้องต้น พึงถามเขาว่า

ท่านอ่านคัมภีร์มหาจักรีหรือไม่ว่า ถ้าเขาตอบว่าไม่ ฟังกล่าวว่า ท่านไม่ทราบเพราะมิได้ศึกษาไว้. ถ้าเขากล่าวว่า อ่าน (ท่องไว้) ก็ฟังพูดว่าจงนำสูตรมาอ้าง. ถ้าเขานำสูตรมา ข้อนั้นเป็นการดี. ถ้าไม่นำมา ฟังนำมาเองจากอุปริปัญญาตั้งต่อไปนี้.

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมวาจา เป็นไฉน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราข่อมกล่าวสัมมวาจา ๒ อย่าง. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมวาจาอันเป็นไปกับด้วยอาสวะเป็นส่วนแห่งบุญ เป็นผลแห่งอุปธิ (เป็นผลให้เกิดอุปธิ) มีอยู่. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมวาจาเป็นอริยะ ไม่เป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นมกคังคะ มีอยู่.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมวาจา อันมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ เป็นผลแห่งอุปธิ เป็นไฉน. เจตนาเป็นเครื่องงดเว้น จากมุสาสวาท จากปิสุณวาท จากพรุสวาท จากสัมผัปปลาปะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมวาจาอันเป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ เป็นผลพิเศษแล้วแห่งอุปธิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมวาจา เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นมกคังคะ เป็นไฉน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การงด การเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเครื่องงดเว้น จากวิทจริต ๔ อันใดแล ของอริยจิต ของจิตอันหาอาสวะมิได้ ของผู้พร้อมด้วยอริยมรรค ของผู้เจริญอริยมรรค ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมวาจาอันเป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นมกคังคะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมกัมมันตะเป็นไฉน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราข่อมกล่าวสัมมกัมมันตะ ๒ อย่าง ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมากัมมันตะเป็นไฉน. สัมมากัมมันตะ
เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน. ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย เราข่อมกล่าวสัมมาอาชีวะ ๒ อย่าง ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน. เป็นอริยะ ไม่มี
อาสวะ เป็นมคคังคะ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การงด การเว้น การเว้นขาด
เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะ อันใดแล ของอริยจิต ของจิตอัน
หาอาสวะมิได้ ของการพรังพร้อมด้วยอริยมรรค ของผู้เจริญอริยมรรค. ดู
ก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะนี้ เรากล่าวว่า เป็นอริยะ เป็นอนาสวะ เป็น
โลกุตตระ เป็นมคคังคะ ดังนี้. ในอธิการนี้ การงดเว้นแต่ละอย่าง คือ จาก
วิทิจจริต ๔ กายทุจริต ๓ และมิจฉาอาชีวะ เรากล่าวว่า เป็นอริยะ เป็น
อนาสวะ เป็นโลกุตตระ ดังนี้. ในฐานะเช่นนี้ ความเป็นผู้มากด้วยเจตนา
จักมีแต่ที่ไหน มรรคประกอบด้วยองค์ ๕ จักมีแต่ที่ไหน พระผู้มีพระภาคเจ้า
ข่อมทรงแสดงสูตรนี้ แก่ผู้ไม่มีความหวังใย ว่า โลกุตตรมรรคประกอบด้วย
องค์ ๘ ดังนี้. ถ้าเขากำหนดได้ด้วยเหตุมีประมาณเท่านั้นไซริ้ ข้อนั้นเป็นการดี.
ถ้าเขากำหนดไม่ได้ พึงนำเหตุแม่เหล่าอื่นมาให้เข้าใจ.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสค่านี้ไว้ว่า ดูก่อนสุภทัตะ อริยมรรค
ประกอบด้วยองค์ ๘ ไม่มีในธรรมวินัยใดแล แม้สมณะก็ไม่มีในธรรมวินัยนั้น
ฯลฯ ดูก่อนสุภทัตะ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ มีในธรรมวินัยใดแล
ดูก่อนสุภทัตะ สมณะก็ข่อมมีในธรรมวินัยนั้นนั้นนั้นแหละ ฯลฯ ลัทธิของผู้อื่น
(ปรับปวาท) ว้างจากสมณะ ดังนี้. มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ มาแล้วใน
สูตรแม่เหล่าอื่นก็มีเป็นอเนก นับเป็นร้อย.

มรรค ๘ ในกถาวัตถุปรกรณ์

แม้ในกถาวัตถุปรกรณ์ ท่านสกวาทายาจารย์ ก็ได้กล่าวอ้างพุทธพจน์
ว่า

มคฺคานนฺฏจฺจกฺโข เสฏฺโฐ สจฺจานํ จตุโร ปทา

วิราโค เสฏฺโฐ ฌมฺมานํ ทฺวิปทานนฺจ จกฺขุมา

บรรดามรรค (ทาง) ทั้งหมด มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ประเสริฐ
ที่สุด บรรดาสัจจะทั้งหลาย บทสี่ประเสริฐที่สุด บรรดาธรรมทั้งหลาย วิราคะ
ประเสริฐที่สุด บรรดาสัตว์สองเท้าทั้งหลาย พระตถาคต ผู้มีจักขุประเสริฐ
ที่สุด ดังนี้ เป็นสูตรมีอยู่จริง มิใช่หรือ.

ท่านปรวาทายาจารย์ ตอบรับรองว่า ใช่.

ท่านสกวาทายาจารย์ จึงกล่าวว่า ถ้าอย่างนั้น มรรคก็ประกอบด้วย
องค์ ๘ ดังนี้.

ก็ถ้าเขาไม่เข้าใจแม้ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ได้ไซ้ร้ ฟังส่งเธอไปด้วย
คำว่า เธอจงเข้าไปสู่วิหารดื่มข้าวยาकुเถิด (การรับประทานอาหารทำให้เกิด
ปฏิกิริยาได้). การที่จะกล่าวเหตุผลให้มากกว่านี้ เป็นอฐานะ แล. คำที่เหลือ
ในที่นี้ มีอรรถคืบทั้งนั้น.

ในที่นี้ บัณฑิตฟังนับนัยทั้งหลาย ดังนี้.

ก็ในมรรคทั้ง ๔ ท่านจำแนกไว้ ๔,๐๐๐ นัย ในการถามรวมกัน ตอบ
รวมกัน ในมรรคประกอบด้วยองค์ ๘. ในมรรคประกอบด้วยองค์ ๕ ในการ
ถามรวมกัน ตอบรวมกัน ท่านจำแนกไว้ ๔,๐๐๐ นัย แต่ในการถามแยกกัน
ตอบแยกกัน ท่านจำแนกไว้อย่างละ ๔,๐๐๐ นัย รวมในองค์ทั้ง ๕ จึงเป็น
๒๐,๐๐๐ นัย. อนึ่ง นัยทั้งหมด ท่านจำแนกไว้ในมคฺควิภังค์ ๒๘,๐๐๐ นัย คือ

๘,๐๐๐ นัยในก่อน รวมกับ ๒,๐๐๐ นัยหลังนี้ด้วยประการฉะนี้. ก็กุศลทั้งหลาย เหล่านี้แล เป็นโลกุตตระที่เกิดขึ้นแล้ว. แต่การนับนัยในวิปากะ ฟังทำนัยทั้งหลายแห่งกุศล แล้วคูณด้วย ๓ แล.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบ ความที่มคคังคะ เป็นกุศล เป็นต้น โดยทำนองพระบาลีนั้นแหละ. แต่ในอาร์มมณติกะ มรรคเหล่านี้ทั้งหมด เป็นอปปมาณารัมมณะอย่างเดียว ไม่เป็นมคคารัมมณะ เพราะปรารภพระนิพพานอันเป็นอปปมาณธรรมเป็นไป. เพราะมรรค ย่อมไม่ทำผลให้เป็นอาร์มมณแต่ว่าด้วยสามารถแห่งสหชาติเหตุในที่นี้ กุศลทั้งหลาย เป็นมคคเหตุะ. ในกาลเจริญมรรค ชื่อว่า เป็นมคคชาติปติ เพราะทำวิริยะ หรือวิมังสาให้เป็นประธาน. แม้ในกาลแห่งผลจิต ก็ไม่ฟังกล่าวนั้นแหละ. ถึงว่าด้วยความเป็นเอการัมมณะในอดีตะ เป็นต้น ก็ไม่ฟังกล่าว. แต่ยอมชื่อว่า เป็นพหิทธารัมมณะได้ เพราะความที่พระนิพพานเป็นพหิททาธรรม ดังนี้. แม้ในปัญหาปุจฉะนี้ ท่านก็กล่าวว่า เป็นมคคังคะ เป็นโลกุตตระ ที่เกิดขึ้นแล้วเหมือนกัน. สำหรับมคคังคะซึ่งเป็นโลกิยะและโลกุตตระ พระสัมมาสัมพุทธะ ตรัสไว้ในสุดตันตภาษณีย์เท่านั้น ส่วนในอภิธรรมภาษณีย์ และปัญหาปุจฉะ ตรัสว่า เป็นโลกุตตระอย่างเดียว. แม้มคควิภังค์นี้ พระองค์ก็ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปริวัฏ ฉะนี้แล.

วรรณนาปัญหาปุจฉะ จบ

อรรถกถามคควิภังค์ จบ

๑๒. ฌานวิภังค์

มาติกา

[๕๕๕] ภิกษุในศาสนานี้ เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยปาติโมกข-
สังวร ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารย์และโคจรอยู่ เห็นภัยในโทษทั้งหลาย
อันมีประมาณน้อยสมาทานแล้วประพฤติดูอยู่ในลักษณะทั้งหลาย
สำรวมในอินทรีย์ ๖ รู้ประมาณในโทษนะ ประกอบความเพียรตลอด
ปฐมยามและปัจฉิมยาม ประกอบความเพียรอันเป็นไปติดต่อกัน ประ-
กอบปัญญาอันรักษาไว้ซึ่งตน เจริญโพธิปักขิยธรรม.

ภิกษุนั้น เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการก้าวไปข้างหน้าและ
ถอยกลับมาข้างหลัง เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการแลดูข้างหน้าและ
เหลียวดูข้างซ้ายข้างขวา เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการถ่อวัชระเข้า
และเหยียดอวัชระออก เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการทรงผ้าสังฆาฏิ
บาตรและจีวร เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการกิน ดื่ม เคี้ยว และ
ลิ้มรส เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ เป็นผู้รู้
ชัดอยู่โดยปกติในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดย
ปกติในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุดและนิ่ง.

ภิกษุนั้น อาศัยเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา
ชอกเขา ถ้ำในภูเขา ป่าช้า ดง ที่แจ้ง กองฟาง สถานที่ไม่มีเสียง
อื้ออึง สถานที่ไม่มีใครมีคนสัญจรไปมา สถานที่ไม่มีคนพลุกพล่าน
สถานที่อันสมควรเป็นที่หลีกเร้น.

ภิกษุ นั้น ไปสู่ป่าก็ตาม ไปสู่โคนไม้ก็ตาม ไปสู่เรือนว่าง
ก็ตาม นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง ตั้งสติมุ่งหน้าต่อกรรมฐาน.

ภิกษุ นั้น ละอภิญญาในโลกได้แล้ว อยู่ด้วยจิตที่ปราศจาก
อภิญญา ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอภิญญา ละความพยายามและความ
ประทุษร้ายได้แล้ว เป็นผู้มึจิตไม่พยายาม อยู่ มีความอนุเคราะห์
แก่สัตว์ทั้งปวง ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความพยายามและความประ-
ทุษร้าย ละถิ่นมัทธะได้แล้ว เป็นผู้ปราศจากถิ่นมัทธะอยู่ มีอาโลก-
สถัญญา มีสติสัมปชัญญะ ชำระจิตให้บริสุทธิ์ จากถิ่นมัทธะ ละ
อุทธัจจกุกกัจจะได้แล้ว เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน อยู่ มีจิตสงบภายใน ชำระ
จิตให้บริสุทธิ์ จากอุทธัจจกุกกัจจะ ละวิจิกิจฉาได้แล้ว เป็นผู้ข้าม
เสียได้ซึ่งวิจิกิจฉา อยู่ไม่มีความสงสัย ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความ
สงสัยในกุศลธรรมทั้งหลาย.

ภิกษุ นั้น ละนิรวณ ๕ เหล่านี้ อันทำใจให้เศร้าหมอง ทำ
ปัญญาให้ทรมานได้แล้ว สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย
แล้วบรรลุปฐมฌานประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดแต่
วิเวก อยู่ บรรลุทุติยฌาน อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส
เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์
มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็น
ผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย
บรรลุตติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุ
ว่าเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้อยู่ บรรลุจตุตถ-
ฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัส

และโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ เพราะ
ก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิขม-
สัญญา เพราะไม่มีมนสิการซึ่งนานัตตสัญญา จึงบรรลู่อากาศัญญ-
ายตนณาน โดยปริกรรมว่าอากาศไม่มีที่สุด ดังนี้ อยู่ เพราะก้าว
ล่วงอากาศัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลู่วิญญาณ์ญ-
ายตนณาน โดยปริกรรมว่าวิญญาณ์ไม่มีที่สุด ดังนี้ อยู่ เพราะก้าว
ล่วงวิญญาณ์ญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลู่อกิณัจญญาญ-
ายตนณาน โดยปริกรรมว่า วิญญาณ์น้อยหนึ่งไม่มี ดังนี้ อยู่ เพราะ
ก้าวล่วงอกิณัจญญาญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลู่เนวสัญญานา-
สัญญายตนณานอยู่.

มาติกา จบ

สูตรต้นตภาขณีย์

มาติกานิทเทศ

[๖๐๐] บทว่า ในศาสนานี้ มีอธิบายว่า ในทฤษฎีนี้ ในขันตินี้
ในรุตินี้ ในลัทธินี้ ในธรรมนี้ ในวินัยนี้ ในธรรมวินัยนี้ ในปาพจน์นี้ ใน
พรหมจรรย์นี้ ในศาสนาของพระศาสดานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ในศาสนา
นี้.

[๖๐๑] บทว่า ภิกษุ มีอธิบายว่า ชื่อว่าภิกษุ เพราะสมัญญา
ชื่อว่าภิกษุ เพราะปฏิญญา
ชื่อว่าภิกษุ เพราะขอ

ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้ขอ

ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้เข้าถึงภิกขาจาร

ชื่อว่าภิกษุ เพราะทรงแผ่นผ้าที่ถูกล้าง

ชื่อว่าภิกษุ เพราะกำลังล้างบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย

ชื่อว่าภิกษุ เพราะล้างบาปอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว

ชื่อว่าภิกษุ เพราะละกิเลสโดยจำเพาะส่วน

ชื่อว่าภิกษุ เพราะละกิเลสโดยไม่จำเพาะส่วน

พระเสขะ ชื่อว่าภิกษุ

พระอเสขะ ชื่อว่าภิกษุ

ผู้ไม่ใช่พระเสขะและไม่ใช่พระอเสขะ ชื่อว่าภิกษุ

ผู้ตั้งอยู่ในธรรมอันเลิศ ชื่อว่าภิกษุ

ผู้ประกอบด้วยธรรมอันงาม ชื่อว่าภิกษุ

ผู้บริสุทธ์ผ่องใส ชื่อว่าภิกษุ

ผู้ประกอบด้วยธรรมอันเป็นสาระ ชื่อว่าภิกษุ

ผู้อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมที่ไม่กำเริบ ควรแก่ฐานะ โดยสงฆ์
ผู้พร้อมเพรียงกัน ชื่อว่าภิกษุ.

[๖๐๒] บทว่า ปาติโมกข์ ได้แก่ ศีลอันเป็นที่อาศัย เป็นเบื้องต้น
เป็นจรรยา เป็นเครื่องสำรวม เป็นเครื่องระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธาน
เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย.

บทว่า สังวร ได้แก่ การไม่ล่วงละเมิดทางกาย การไม่ล่วงละเมิด
ทางวาจา การไม่ล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา.

บทว่า เป็นผู้สำรวมแล้ว มีอธิบายว่า เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยปาติโมกข์สังวรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยปาติโมกข์สังวร.

[๖๐๓] บทว่า อยู่มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

[๖๐๔] บทว่า ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารย์และโคจร มีอธิบายว่า อาจารย์มีอยู่ อนุจารย์ มีอยู่

ใน ๒ อย่างนั้น อนุจารย์ เป็นไฉน ?

ความล่วงละเมิดทางกาย ความล่วงละเมิดทางวาจา ความล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า อนุจารย์ ความเป็นผู้ทุศีล แม้ทั้งปวงก็เรียกว่า อนุจารย์. ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย่อมเลี้ยงชีวิตด้วยการให้ไม้ไผ่ หรือด้วยการให้ใบไม้ หรือด้วยการให้ดอกไม้ หรือด้วยการให้ผลไม้ หรือด้วยการให้จุ่มสำหรับอาบ หรือด้วยการให้ไม้ชำระฟัน หรือด้วยการพูดคุยย่องเพื่อต้องการให้เขารัก หรือด้วยการพูดเท็จจริงที่เล่นเสมอด้วยแคงถั่ว หรือด้วยการเป็นคนรับเลี้ยงเด็ก หรือด้วยการรับใช้ฆราวาส หรือด้วยมิฉลาอาชีวะที่พระพุทธเจ้าทรงดำหนิอย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า อนุจารย์.

อาจารย์ เป็นไฉน ?

ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ความไม่ล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า อาจารย์ ศีลสังวร แม้ทั้งปวงก็เรียกว่า อาจารย์. ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ไม้

ไผ่ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ใบไม้ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ดอกไม้
ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ผลไม้ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้จุนสำหรับอาบ
ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ไม้ชำระฟัน ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการพูดคุยขบถ
เพื่อต้องการให้เขารัก ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการพูดเท็จจริงที่เล่นเสมอด้วยแวง
ถั่ว ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการเป็นคนรับเลี้ยงเด็ก ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการ
รับใช้ฆราวาส ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉลาอาชีวะที่พระพุทธเจ้าทรงตำหนิ
อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า อาจารย์.

บทว่า โจร มีอธิบายว่า โจร มีอยู่ อโจร มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น อโจร เป็นไหน ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของหญิงแพศยา หรือ
เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของหญิงหม้าย หรือเป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของสาวเพื่อ
หรือเป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของบัณฑิตก็ เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของภิกษุณี
หรือเป็นผู้เที่ยวไปในโรงสุรา เป็นผู้คลุกคลีกับด้วยพระราชา มหาอำมาตย์
ของพระราชา เดียรถีย์ สาวกของเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีกับคฤหัสถ์อันไม่
สมควรก็หรือตระกูลนั้นใด ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส ไม่เป็นที่ควรจะไปมา
มักค่าและบริภาษ ใครแต่ความพินาศ ไม่ใคร่ต่อสิ่งที่เป็นประโยชน์ก็ถือกุล
ไม่ใคร่ต่อความผาสุก ไม่ใคร่ต่อความเกษมจากโยคะ แก่พวกภิกษุ ภิกษุณี
อุบาสก อุบาสิกา ภิกษุ ย่อมคบหา เข้าไปหา เข้าไปหาบ่อยๆ ซึ่งตระกูล
เห็นปานนั้นนี้เรียกว่า อโจร.

โจร เป็นไหน ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ไม่เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของหญิงแพศยา
ไม่เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของหญิงหม้าย ไม่เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักสาวเพื่อ ไม่

ไม่เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของบัณฑิต ไม่เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของนาง
ภิกษุณี ไม่เป็นผู้เที่ยวไปในโรงสุรา เป็นผู้ไม่คลุกคลีกับด้วยพระราชา มหา-
อำมาตย์ของพระราชา เดียรถีย์ สาวกของเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีกับคฤหัสถ์
อันไม่สมควร ก็หรือตระกูลนั้นใด มีศรัทธาเลื่อมใส รุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวะ
มิโยคีผู้ปฏิบัติเข้าออกอยู่เนื่อง ๆ เป็นผู้ใคร่ต่อความเจริญ ใคร่ต่อสิ่งที่เป็น
ประโยชน์เกื้อกูล ใคร่ต่อความผาสุก ใคร่ต่อความเกษมจากโยคะ แก่พวก
ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ภิกษุ ย่อมคบหา เข้าไปหา เข้าไปหา
บ่อย ๆ ซึ่งตระกูลเห็นปานนั้น นี้เรียกว่า โจร.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยอาจารย์และโจจร
ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารย์และโจจร
ด้วยประการฉะนี้.

[๖๐๕] คำว่า เห็นภัยในโทษทั้งหลายอันมีประมาณน้อย มี
อธิบายว่า โทษทั้งหลายอันมีประมาณน้อย เป็นไฉน ?

โทษทั้งหลายนั้นใด มีประมาณน้อย เป็นอย่างต่ำ เป็นอย่างเบา
ที่สมมติกันว่า โทษเบา ที่พึงสำรวม ที่พึงระวัง ที่พึงกระทำด้วยจิตตูปบาท
ที่เนื่องด้วยมนสิการ เหล่านี้เรียกว่า โทษทั้งหลายอันมีประมาณน้อย.

ภิกษุเป็นผู้เห็นโทษ เห็นภัย เห็นความชั่วร้าย และเห็นการรื้อถอน
ออกเสียให้พ้น ในโทษอันมีประมาณน้อยเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่าเห็น
ภัยในโทษทั้งหลายอันมีประมาณน้อย.

[๖๐๖] คำว่า สมทานแล้วประพฤติกอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย
มีอธิบายว่า สิกขา เป็นไฉน ?

สิกขา ๔ คือ สิกขาของภิกษุ เรียกว่าภิกษุสิกขา, สิกขาของภิกษุณี เรียกว่า ภิกษุณีสิกขา, สิกขาของอุบาสก เรียกว่า อุบาสกสิกขา, สิกขาของอุบาสิกา เรียกว่า อุบาสิกาสิกขา เหล่านี้เรียกว่า **สิกขา**.

ภิกษุสมาทานสิกขาทั้งหมด ด้วยสิกขาสมาทานทั้งหมด สมาทานสิกขาทั้งหมดมิให้เหลือ ด้วยอาการที่จะพึงประพฤตินี้ทั้งหมด แล้วประพฤติดูในสิกขาเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า สมาทานแล้วประพฤติดูในสิกขาบททั้งหลาย.

[๖๐๗] บทว่า **คัมภรทวารในอินทรี ๖** มีอธิบายว่า ความเป็นผู้คัมภรทวารในอินทรี ๖ มีอยู่ ความเป็นผู้ไม่คัมภรทวารในอินทรี ๖ มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **ความเป็นผู้ไม่คัมภรทวารในอินทรี ๖** เป็นไฉน ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ย่อมเป็นผู้ถือนิมิต ถือนุพพยัญชนะ บาปอกุศลธรรม คือ อภิขมาและโทมนัส พึงชานไปตามบุคคลนี้ ผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ เพราะการไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น ย่อมไม่รักษจักขุนทรีย์นั้น ย่อมไม่ถึงการสำรวมในจักขุนทรีย์นั้น พึงเสียดด้วยโสตะแล้ว ฯลฯ คมกลืนด้วยฆานะแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยชีวหาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณ์ด้วยมนะแล้ว เป็นผู้ถือนิมิต ถือนุพพยัญชนะ บาปอกุศลธรรม คืออภิขมาและโทมนัส พึงชานไปตามบุคคลนี้ ผู้ไม่สำรวมมโนทริยอยู่ เพราะการไม่สำรวมมโนทริยใดเป็นเหตุ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทริยนั้น ย่อมไม่รักษามโนทริยนั้น ย่อมไม่ถึงการสำรวมในมโนทริยนั้น ความไม่คัมภรทวาร กิริยาที่ไม่คัมภรทวาร การไม่รักษา การไม่สำรวมซึ่งอินทรี ๖ เหล่านี้ อันใด นี้เรียกว่า **ความเป็นผู้ไม่คัมภรทวารในอินทรี ๖**.

ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ ๖ เป็นไฉน ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่ถือนิมิต ไม่ถือนุพพัญจนะ บำปอกุศลธรรม คือ อภิชฌาและโทมนัส พึงชานไปตามบุคคลนี้ ผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ เพราะการไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น ย่อมรักษาจักขุนทรีย์นั้น ย่อมถึงการสำรวมในจักขุนทรีย์นั้น พึงเสียดด้วยโสตตะแล้ว ฯลฯ ดมกลิ่นด้วยฆานะแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยชีวหาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโณภูจูปพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยমনะแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่ถือนิมิต ไม่ถือนุพพัญจนะ บำปอกุศลธรรม คือ อภิชฌาและโทมนัส พึงชานไปตามบุคคลนี้ ผู้ไม่สำรวมมโนทริยอยู่ เพราะการไม่สำรวมมโนทริยใดเป็นเหตุ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทริยนั้น ย่อมรักษามโนทริยนั้น ย่อมถึงการสำรวมในมโนทริยนั้น ความคุ้มครอง กิริยาที่คุ้มครอง การรักษา การสำรวม ซึ่งอินทรีย์ ๖ เหล่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ ๖.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ ๖ นี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ ๖.

[๖๐๘] บทว่า **รู้ประมาณในโภชนะ** มีอธิบายว่า ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะมีอยู่ ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนะมีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนะ เป็นไฉน ?**

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ไม่พิจารณาโดยแยกคายบริโภคอาหาร เพื่อเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อให้ผิวพรรณสวยงาม เพื่อให้อ้วนพี ความเป็นผู้ไม่สันโดษ ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณ การไม่พิจารณา ในโภชนะนั้น อันใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนะ.

ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ เป็นไฉน ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ พิจารณาโดยแยกคายว่า เราบริโภคอาหาร ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อผิวพรรณสวยงาม ไม่ใช่เพื่อให้ อ้วนพี เราบริโภคอาหาร เพียงเพื่อความดำรงอยู่แห่งกายนี้ เพื่อให้ชีวิตินทรีย์ เป็นไป เพื่อระงับความหิว เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ โดยอุบายนี้ เราจัก กำจัดเวทนาเก่าเสียได้ และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น ความเป็นไปแห่ง ชีวิตินทรีย์ ความไม่มีโทษและการอยู่โดยผาสุก จักมีแก่เรา ดังนี้ แล้วจึง บริโภคอาหาร ความสันโดษ ความรู้ประมาณ การพิจารณาในโภชนะนั้น อันใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยความเป็นผู้รู้ ประมาณในโภชนะนี้ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า รู้ประมาณในโภชนะ.

[๖๐๕] ก็ ภิกษุเป็นผู้ประกอบความเพียรตลอดปฐมยามและ ปัจฉิมยาม เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ ชำระจิตให้หมดจดจากธรรมที่กั้นทางจิตไม่ให้บรรลุ ความดี ด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดวัน ชำระจิตให้หมดจดจาก ธรรมที่กั้นทางจิตไม่ให้บรรลุความดี ด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอด ปฐมยามแห่งราตรี สำเร็จสี่หิสา โดยนอนตะแคงขวา วางเท้าซ้อนกัน มีสติสัมปชัญญะ ทำสัญญาในการลุกขึ้นไว้ในใจ ตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นชำระจิตให้หมดจดจากธรรมที่กั้นทางจิตไม่ให้บรรลุความดี ด้วยการเดิน จงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ ภิกษุ เชื่อว่าเป็นผู้ประกอบความเพียรตลอดปฐมยามและปัจฉิมยาม.

[๖๑๐] บทว่า ความเพียรอันเป็นไปติดต่อ ได้แก่ การปรารภ
ความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ.

บทว่า ปัญญาอันรักษาไว้ซึ่งตน ได้แก่ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด
 ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ.

[๖๑๑] บทว่า เจริญโพธิปักขิยธรรม มีอธิบายว่า โพธิปักขิย-
ธรรม เป็นไฉน ?

โพชฌงค์ ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ ฌมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริย-
สัมโพชฌงค์ ปิตติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมာธิสัมโพชฌงค์ อุเบก-
ขาสัมโพชฌงค์ ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม. ภิกษุ ย่อมเสพ
เจริญ ทำให้มาก ซึ่งโพธิปักขิยธรรมเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เจริญ
โพธิปักขิยธรรม.

[๖๑๒] ก็ภิกษุเป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการก้าวไปข้างหน้าและถอย
กลับมาข้างหลัง เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการแลดูข้างหน้าและเหลียวดูข้างซ้าย
ข้างขวา เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการคู้อวัยวะเข้าและเหยียดอวัยวะออก เป็น
ผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติ
ในการกิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการถ่ายอุจจาระและ
ปัสสาวะ เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด และ
นิ่ง เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ มีสติสัมปชัญญะก้าวไปข้างหน้า มีสติสัมปชัญญะ
ถอยกลับมาข้างหลัง มีสติสัมปชัญญะแลดูข้างหน้า มีสติสัมปชัญญะเหลียวดู
ข้างซ้ายข้างขวา มีสติสัมปชัญญะคู้อวัยวะเข้า มีสติสัมปชัญญะเหยียดอวัยวะออก
มีสติสัมปชัญญะในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร มีสติสัมปชัญญะในการกิน

คัม กล้วย และลิ้มรส มีสติสัมปชัญญะในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ มีสติสัมปชัญญะในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด และนั่ง.

ในบทเหล่านั้น บทว่า มีสติ มีอธิบายว่า สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สตพละ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า สติ.

บทว่า มีสัมปชัญญะ มีอธิบายว่า สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความไคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนประตู ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ อันใด นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยสติและสัมปชัญญะ นี้ ด้วยประการฉะนี้.

ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ ภิกษุชื่อว่า มีสติสัมปชัญญะก้าวไปข้างหน้า มีสติสัมปชัญญะถอยกลับมาข้างหลัง มีสติสัมปชัญญะแลดูข้างหน้า มีสติสัมปชัญญะเหลียวดูข้างซ้ายข้างขวา มีสติสัมปชัญญะคู้้วยวะเข้า มีสติสัมปชัญญะเหยียดอ้วยะออก มีสติสัมปชัญญะในการทรงผ้าสังมาณี บาตร และจีวร มีสติสัมปชัญญะในการกิน ดื่ม กล้วย และลิ้มรส มีสติสัมปชัญญะในการถ่ายอุจจาระ และปัสสาวะ มีสติสัมปชัญญะในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด และนั่ง.

[๖๑๓] บทว่า **สัจ** มือธิบายว่า แม้หากเสนาสนะใดจะอยู่ในที่ไกล แต่เสนาสนะนั้นไม่เคลื่อนกล่นด้วยเหล่าคฤหัสถ์บรรพชิต ด้วยเหตุ นั้น เสนาสนะนั้น ชื่อว่า **สัจ** แม้หากเสนาสนะใดจะอยู่ในที่ไกล แต่เสนาสนะนั้นไม่เคลื่อนกล่น ด้วยเหล่าคฤหัสถ์บรรพชิต ด้วยเหตุ นั้น เสนาสนะนั้น ชื่อว่า **สัจ**.

[๖๑๔] บทว่า **เสนาสนะ** ได้แก่ เสนาสนะคือเตียงข้าง เสนาสนะคือตั้งข้าง เสนาสนะคือที่นอนข้าง เสนาสนะคือหมอนข้าง เสนาสนะคือวิหารข้าง เสนาสนะคือเพิงข้าง เสนาสนะคือปราสาทข้าง เสนาสนะคือป้อมข้าง เสนาสนะคือโรงข้าง เสนาสนะคือที่เร็นลับข้าง เสนาสนะคือถ้ำข้าง เสนาสนะคือโคนไม้ข้าง เสนาสนะคือพุ่มไม้ไผ่ข้าง หรือภิกษุยังอยู่ในที่ใด ที่นั้นทั้งหมด ชื่อว่า **เสนาสนะ**.

[๖๑๕] บทว่า **อาศัย** คือ อาศัยอยู่ อาศัยอยู่ด้วยดี เข้าอยู่ เข้าพำนักอยู่ เข้าอาศัยอยู่ เสนาสนะอันสัจนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **อาศัย**.

[๖๑๖] บทว่า **ป่า** ได้แก่ ป่าบริเวณนอกเสาเขื่อนทั้งหมดนั้น.

[๖๑๗] บทว่า **โคนไม้** เป็นต้น มือธิบายว่า รุกขมูล คือ โคนไม้ ปัพพะตะ คือ ภูเขา กันตระ คือ ซอกเขา คิริคูหา คือ ถ้ำในเขา สุสาน คือ ป่าช้า อัปโภคาส คือ ที่แจ้ง ปลาลปญฺชะ คือ กองฟาง.

[๖๑๘] บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะที่อยู่ไกล.

บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะราวป่า.

บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะที่นำหวาดกลัว.

บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะที่นำหวาดหวั่น.

บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะที่อยู่ปลายแดน.

บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะที่ไม่อยู่ใกล้หมู่บ้าน.

บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะที่หาความเจริญได้ยาก.

[๖๑๕] บทว่า **สถานที่ไม่มีเสียงรบกวน** มีอธิบายว่า แม้หากเสนาสนะใดจะอยู่ไกล แต่เสนาสนะนั้นไม่เคลื่อนกล่นด้วยเหล่าคฤหัสถ์บรรพชิต ด้วยเหตุ นั้น เสนาสนะนั้น ชื่อว่า ไม่มีเสียงรบกวน. แม้หากเสนาสนะใดจะอยู่ใกล้ แต่เสนาสนะนั้นไม่เคลื่อนกล่นด้วยเหล่าคฤหัสถ์ บรรพชิต ด้วยเหตุ นั้น เสนาสนะนั้น ชื่อว่า **ไม่มีเสียงรบกวน.**

[๖๒๐] บทว่า **สถานที่ไม่มีเสียงอ้ออิ่ง** มีอธิบายว่า เสนาสนะใดไม่มีเสียงรบกวน เสนาสนะนั้น ชื่อว่า สถานที่ไม่มีเสียงอ้ออิ่ง. เสนาสนะใดไม่มีเสียงอ้ออิ่ง เสนาสนะนั้น ชื่อว่า สถานที่ไม่มีใครมีผู้คนสัญจรไปมา. เสนาสนะใด ไม่มีใครมีผู้คนสัญจรไปมา เสนาสนะนั้น ชื่อว่า สถานที่ไม่มีคนพลุกพล่าน. เสนาสนะใด ไม่มีคนพลุกพล่าน เสนาสนะนั้น ชื่อว่า สถานที่อันสมควรเป็นที่หลีกเร้น.

[๖๒๑] คำว่า **ไปสู่ป่าก็ตาม ไปสู่โคนไม้ก็ตาม ไปสู่เรือนว่างก็ตาม** ได้แก่ เป็นผู้ไปสู่ป่าแล้วก็ตาม เป็นผู้ไปสู่โคนไม้แล้วก็ตาม เป็นผู้ไปสู่เรือนว่างแล้วก็ตาม.

[๖๒๒] คำว่า **นั่งคู้บัลลังก์** ได้แก่ เป็นผู้นั่งคู้บัลลังก์.

[๖๒๓] คำว่า **ตั้งให้กายตรง** ได้แก่ กายที่ดำรงไว้ ที่ตั้งไว้เป็นกายตรง.

[๖๒๔] คำว่า **ตั้งสติมุ่งหน้าต่อกรรมฐาน** มีอธิบายว่า สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า สติ. สตินี้ อันภิกษุ นั้นเข้าไปตั้งไว้แล้ว ตั้งไว้ดีแล้ว ที่ปลายจมูก หรือที่นimitเหนือปาก ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ตั้งสติมุ่งหน้าต่อกรรมฐาน.

[๖๒๕] คำว่า **ละอภิขมาในโลก** มีอธิบายว่า อภิขมาเป็นไหน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อัน
ใดนี้เรียกว่า อภิขมา.

โลก เป็นไหน ?

อุปาทานชั้น ๕ ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่า **โลก**.

อภิขมานี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ
ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้
เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุคปราศไปแล้ว ในโลกนี้ ด้วยเหตุนี้ จึง
เรียกว่า ละอภิขมาในโลกเสียได้.

[๖๒๖] คำว่า **ด้วยจิตที่ปราศจากอภิขมา** มีอธิบายว่า จิต
เป็นไหน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณาณธาตุที่สมกัน อันใด เรียกว่า
จิต จิตนี้ปราศจากอภิขมา ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ด้วยจิตที่ปราศจาก
อภิขมา**.

[๖๒๗] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไป
อยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้
จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๒๘] คำว่า **ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอภิขมา** มีอธิบายว่า
อภิขมา เป็นไหน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อันใด
นี้เรียกว่า อภิขมา.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
จิต.

ภิกษุ ชำระจิตนี้ให้หมดจด ให้หมดจดวิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้พ้น
ให้พ้นวิเศษ ให้หลุดพ้น จากอกิษณานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ชำระจิต**
ให้บริสุทธิ์จากอกิษณา.

[๖๒๕] คำว่า **ละความพยาบาทและความประทุษร้าย** มีอธิบาย
ว่า ความพยาบาท มีอยู่ ความประทุษร้าย มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **ความพยาบาท เป็นไฉน ?**

จิตอาฆาต การกระทบกระทั่ง ความกระทบกระทั่ง ความยินร้าย
ความเคือง การขุ่นเคือง ความขุ่นเคือง ความคิดประทุษร้าย การมุ่งคิด
ประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย ความพยาบาทแห่งจิต ความคิดประทุษ-
ร้ายแห่งใจ ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ ความคิดประทุษร้าย
กิริยาที่คิดประทุษร้าย ภาวะที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิด
ปองร้าย ภาวะที่คิดปองร้าย การยินร้าย ความยินร้าย ความคูร้าย ความ
ปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต อันใดนี้เรียกว่า **พยาบาท.**

ความประทุษร้าย เป็นไฉน ?

ความพยาบาทอันใด ความพยาบาทอันนั้น ชื่อว่า **ความประทุษร้าย**
ความประทุษร้ายอันใด ความประทุษร้ายอันนั้น ชื่อว่า **ความพยาบาท.**

ความพยาบาทและความประทุษร้ายนี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป
ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้
เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สูญปราศไปแล้ว ด้วยเหตุ
นั้น จึงเรียกว่า **ละความพยาบาทและความประทุษร้าย** ด้วยประการฉะนี้.

[๖๓๐] บทว่า มีจิตไม่พยาบาท มีอธิบายว่า จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต จิตนี้ไม่พยาบาท ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีจิตไม่พยาบาท.

[๖๓๑] บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

[๖๓๒] คำว่า ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความพยาบาทและความประทุษร้าย มีอธิบายว่า ความพยาบาท มีอยู่ ความประทุษร้าย มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น ความพยาบาท เป็นไฉน ?

จิตอาฆาต การกระทบกระทั่ง ความกระทบกระทั่ง ความยินร้าย ความเคือง การขุ่นเคือง ความขุ่นเคือง ความคิดประทุษร้าย การมุ่งคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย ความพยาบาทแห่งจิต ความคิดประทุษร้ายแห่งใจ ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ ความคิดที่ประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้าย ภาวะที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ภาวะที่คิดปองร้าย การยินร้าย ความยินร้าย ความดูร้าย ความปากร้าย ความไม่แจ่มขึ้นแห่งจิตอันใด นี้เรียกว่า ความพยาบาท.

ความประทุษร้าย เป็นไฉน ?

ความพยาบาทอันใด ความพยาบาทอันนั้น ชื่อว่า ความประทุษร้าย ความประทุษร้ายอันใด ความประทุษร้ายอันนั้น ชื่อว่า ความพยาบาท.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต.

ภิกษุ ชำระจิตให้หมดจด ให้หมดจดพิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้พ้น
ให้พ้นวิเศษ ให้หลุดพ้นจากความพยายาและความประทุษร้ายนี้ ด้วยเหตุ
นั้น จึงเรียกว่า ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความพยายาและความประทุษ-
ร้าย ด้วยประการฉะนี้.

[๖๓๓] คำว่า ละถีนมัทธะ ได้แล้ว มีอธิบายว่า ถีนะ มีอยู่
มัทธะมีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น ถีนะ เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบ ความไม่ควรแก่การงาน ความท้อแท้ ความ
ท้อแท้แห่งจิต ความย่อหย่อน กิริยาที่ย่อหย่อน ภาวะที่ย่อหย่อน ความหดหู่
กิริยาที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่ แห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ถีนะ.

มัทธะ เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบ ความไม่ควรแก่งาน ความง่วงซึม ความ
เฉื่อยชา ความซบเซา ความหวนอน ความหลับ ความโง่งง ความหลับ
กิริยาที่หลับ ภาวะที่หลับแห่งเจตสิก อันใด นี้เรียกว่า มัทธะ.

ถีนะและมัทธะนี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่าง
ราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง
ถูกทำให้เหือดแห้งไปด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุคปราศไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียก
ว่า ละถีนมัทธะได้แล้ว ด้วยประการฉะนี้.

[๖๓๔] คำว่า เป็นผู้ปราศจากถีนมัทธะ มีอธิบายว่า ชื่อว่าเป็น
ผู้ปราศจากถีนมัทธะ เพราะถีนมัทธะนั้นอันภิกษุนั้นสลະแล้ว คายแล้ว ปล่อย
แล้ว ละแล้ว สละคืนแล้ว ละแล้วและสละคืนแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า
เป็นผู้ปราศจากถีนมัทธะ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๓๕] บทว่า **มีอาโลกสัญญา** มีอธิบายว่า **สัญญา** เป็นไฉน ? การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันใด นี้เรียกว่า **สัญญา** สัญญา นี้ สว่างเปิดเผย บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **มีอาโลกสัญญา**.

[๖๓๖] บทว่า **มีสติสัมปชัญญะ** มีอธิบายว่า **สติ** เป็นไฉน ? สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า **สติ**. **สัมปชัญญะ** เป็นไฉน ? ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทัญญู อันใด นี้เรียกว่า **สัมปชัญญะ**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยสติและสัมปชัญญะ นี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **มีสติสัมปชัญญะ** ด้วยประการฉะนี้.

[๖๓๗] คำว่า **ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากถีนมัทธะ** มีอธิบายว่า ถีนะมีอยู่ มัทธะ มีอยู่

ใน ๒ อย่างนั้น **ถีนะ** เป็นไฉน ? ความไม่สมประกอบแห่งจิต ฯลฯ ภาวะที่หัดหู่แห่งจิต อันใด นี้ เรียกว่า **ถีนะ**.

มัทธะ เป็นไฉน ? ความไม่สมประกอบ ฯลฯ ภาวะที่หลับแห่งเจตสิก อันใด นี้เรียกว่า **มัทธะ**.

จิต เป็นไฉน ? จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า

ภิกษุ ชำระจิตนี้ให้หมดจด ให้หมดจดพิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้พ้น ให้พ้นวิเศษ ให้หลุดพ้นจากถีนมิทธะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ชำระจิต ให้บริสุทธิ์จากถีนมิทธะ**.

[๖๓๘] คำว่า **ละอุทธัจจะกุกกัจจะ**ได้แล้ว มีอธิบายว่า อุทธัจจะ มีอยู่ กุกกัจจะ มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **อุทธัจจะ** เป็นไหน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความพล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า **อุทธัจจะ**.

กุกกัจจะ เป็นไหน ?

ความสำคัญว่าไม่ควร ในของที่ไม่ควร ความสำคัญว่าไม่ควร ในของที่ควร ความสำคัญว่ามีโทษในของที่ไม่มีโทษ ความสำคัญว่า ไม่มีโทษในของที่มีโทษ ความรำคาญ กิริยาที่รำคาญ ภาวะที่รำคาญ ความเดือดร้อนใจ ความยุ่งใจ ซึ่งมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า **กุกกัจจะ**.

อุทธัจจะและกุกกัจจะนี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไป อย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศจากไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ละอุทธัจจะกุกกัจจะ**ได้แล้ว ด้วยประการฉะนี้.

[๖๓๙] บทว่า **เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน** มีอธิบายว่า ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน เพราะอุทธัจจะกุกกัจจะนั้นอันภิกษุนั้นสลະแล้ว คายแล้ว ปล่อยแล้ว ลະแล้ว สละคืนแล้ว ลະแล้วและสละคืนแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน**.

[๖๔๐] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๔๑] บทว่า **ภายใน** ได้แก่ เป็นภายในเฉพาะตน.

บทว่า **มีจิตสงบ** มีอธิบายว่า **จิต** เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า **จิต**.

จิตนี้ สงบ ระวัง เข้าไประวัง ภายใน ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **มีจิตสงบภายใน**.

[๖๔๒] คำว่า **ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอุทธัจจกุกกุจจะ** มีอธิบายว่า **อุทธัจจะ** มีอยู่ **กุกกุจจะ** มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **อุทธัจจะ** เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความมุ่นวายใจ ความพล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า **อุทธัจจะ**.

กุกกุจจะ เป็นไฉน ?

ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร ฯลฯ ความยุ่งใจ ซึ่งมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า **กุกกุจจะ**.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า **จิต**.

ภิกษุ ชำระจิตให้หมดจด ให้หมดจดพิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้พ้นให้พ้นพิเศษ ให้หลุดพ้นจากอุทธัจจะและกุกกุจจะนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอุทธัจจกุกกุจจะ**.

[๖๔๓] คำว่า **ละวิจิจจนาได้แล้ว** มีอธิบายว่า **วิจิจจนา** เป็นไฉน ?

การเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ นานา ความตัดสินอารมณ์ไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่ายไป ความคิดพรวดไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้างแห่งจิต ความลังเลใจ อันใด นี้เรียกว่า **วิจิจจนา**.

วิจิจจนา^{นี้} สงบ ระวัง เข้าไประวัง ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุคปราศไปแล้ว ด้วยเหตุ^{นั้น} จึงเรียกว่า **ละวิจิจจนาได้แล้ว**.

[๖๔๔] บทว่า **เป็นผู้ข้ามเสียได้ซึ่งวิจิจจนา** มีอธิบายว่า เป็นผู้ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ข้ามออกแล้วซึ่งวิจิจจนา^{นี้} ถึงฝั่งแล้ว ถึงฝั่งแล้ว โดยลำดับ ด้วยเหตุ^{นั้น} จึงเรียกว่า **เป็นผู้ข้ามเสียได้ซึ่งวิจิจจนา**.

[๖๔๕] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ^{นั้น} จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๔๖] คำว่า **ไม่มีความสงสัยในกุศลธรรมทั้งหลาย** มีอธิบายว่า ไม่เคลือบแคลง ไม่สงสัย ไม่มีความสงสัย หมดความสงสัย ปราศจากความสงสัยในกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยวิจิจจนา^{นี้} ด้วยเหตุ^{นั้น} จึงเรียกว่า **ไม่มีความสงสัยในกุศลธรรมทั้งหลาย**.

[๖๔๗] คำว่า **ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากวิจิจจนา** มีอธิบายว่า วิจิจจนา เป็นไฉน ?

การเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ฯลฯ
ความกระด้างแห่งจิต ความลึกลับใจ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจณา.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต.

ภิกษุ ชำระจิตนี้ให้หมดจด ให้หมดจดพิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้พ้น
ให้พ้นวิเศษ ให้หลุดพ้นจากวิจิกิจณา นี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ชำระจิต
ให้บริสุทธิ์จากวิจิกิจณา.

[๖๔๘] คำว่า ละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ได้แล้ว มีอธิบายว่า นิวรณ์
๕ เหล่านี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้
พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้ง
ด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ละนิวรณ์ ๕
เหล่านี้ได้แล้ว.

[๖๔๙] คำว่า เป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งใจ ได้แก่ นิวรณ์ ๕
เหล่านี้ เป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต.

[๖๕๐] คำว่า ทำปัญญาให้ทรมาน มีอธิบายว่า ปัญญาที่ยังไม่
เกิดขึ้น ย่อมไม่เกิดขึ้น และปัญญาที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป เพราะนิวรณ์
๕ เหล่านี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ทำปัญญาให้ทรมาน.

[๖๕๑] คำว่า สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว
มีอธิบายว่า กาม เป็นไฉน ?

ฉันทะ ชื่อว่า กาม. ราคะ ชื่อว่า กาม. ฉันทราคะ ชื่อว่า กาม.

สังกัปปะ ชื่อว่า กาม. ราคะ ชื่อว่า กาม. สังกัปปราคะ
ชื่อว่า กาม.

ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า กาม.

อกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นไฉน ?

กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า อกุศลธรรมทั้งหลาย.

ภิกษุ สัจจจากกามและอกุศลธรรมเหล่านี้แล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

[๖๕๒] คำว่า ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีอธิบายว่า วิตก มีอยู่ วิจาร มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น วิตก เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมผัสกับปะ อันใด นี้เรียกว่า วิตก.

วิจาร เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดูอารมณ์อยู่เนื่อง ๆ อันใด นี้เรียกว่า วิจาร.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยวิตกและวิจารนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิตก วิจาร ด้วยประการฉะนี้

[๖๕๓] บทว่า เกิดแต่วิเวก มีอธิบายว่า ธรรมเหล่านั้น คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต เกิดแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว ในวิเวกนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เกิดแต่วิเวก.

[๖๕๔] บทว่า **มีปีติและสุข** มีอธิบายว่า ปีติ มีอยู่ สุข มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น ปีติ เป็นไฉน ?

ความอึดใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความปีติอย่างโลดโผน ความที่จิตชื่นชมยินดี อันใด นี้เรียกว่า ปีติ.

สุข เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า สุข.

สุขนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยปีตินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีปีติและสุข.

[๖๕๕] บทว่า **ปฐม** คือ เป็นที่ ๑ ตามลำดับแห่งการนับ ฌาน นี้ชื่อว่า ปฐมฌาน เพราะโยคาวจรบุคคลบรรลุเป็นครั้งแรก.

[๖๕๖] บทว่า **ฌาน** ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต.

[๖๕๗] บทว่า **บรรลุ** ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึงความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งปฐมฌาน.

[๖๕๘] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

[๖๕๙] คำว่า **เพราะวิตกวิจารสงบ** มีอธิบายว่า วิตก มีอยู่ วิจาร มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น วิตก เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ สัมมาสังกัปปะ อันใด นี้เรียกว่า **วิตก**.

วิจารณ์ เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดูอารมณ์อยู่เนื่อง ๆ อันใด นี้เรียกว่า **วิจารณ์**.

วิตกและวิจารณ์นี้ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุคตปราศไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เพราะ วิตกวิจารณ์สงบ ด้วยประการฉะนี้**.

[๖๖๐] บทว่า **เป็นไปในภายใน** ได้แก่เป็นของภายในเฉพาะตน บทว่า **ผ่องใส** ได้แก่ ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง.

[๖๖๑] คำว่า **เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแกใจ** ได้แก่ ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

[๖๖๒] คำว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์** มีอธิบายว่า วิตก มีอยู่ วิจารณ์ มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **วิตก เป็นไฉน ?**

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ สัมมาสังกัปปะ อันใด นี้เรียกว่า **วิตก**.

วิจารณ์ เป็นไฉน ?

ความตรง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา อารมณ์ ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดูอารมณ์อยู่เนื่อง ๆ อันใด นี้เรียกว่า **วิจารณ์**.

วิตกและวิจารณ์ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์** ด้วยประการฉะนี้.

[๖๖๓] บทว่า **เกิดแต่สมาธิ** มีอธิบายว่า ธรรมเหล่านั้น คือ ความพอใจ ปิติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต เกิดแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปราภฏแล้ว ในสมาธินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เกิดแต่สมาธิ**.

[๖๖๔] บทว่า **มีปิติและสุข** มีอธิบายว่า ปิติ มีอยู่ สุข มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น เป็นไฉน ?

ความอิมใจ ความปราโมทย์ ฯลฯ ความที่จิตชื่นชมยินดี อันใด นี้เรียกว่า **ปิติ**.

สุข เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ฯลฯ กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่ เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า **สุข**.

สุขนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยปิตินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **มีปิติและสุข**.

[๖๖๕] บทว่า **ทุดิยะ** คือ เป็นที่ ๒ ตามลำดับ แห่งการนับฉานนี้. ชื่อว่า **ทุดิยะฉาน** เพราะโยคาวจรบุคคลบรรลุเป็นครั้งที่ ๒.

[๖๖๖] บทว่า **ฉาน** ได้แก่ ความผ่อนคลาย ปิติ สุข เอกัคคตา
แห่งจิต.

[๖๖๗] บทว่า **บรรลु** ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึงความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งทุกขฉาน.

[๖๖๘] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๖๙] คำว่า **เพราะคลายปิติได้อีกด้วย** มีอธิบายว่า ปิติ
เป็นไฉน ?

ความอิมใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความ
ร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความปิติอย่างโลดโผน ความที่จิตชื่นชม
ยินดี อันใด นี้เรียกว่า **ปิติ**.

ปิตินี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูก
ทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือด
แห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **เพราะ
คลายปิติได้อีกด้วย**.

[๖๗๐] บทว่า **เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา** มีอธิบายว่า อุเบกขา
เป็นไฉน ?

ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเฉพาะ ความเป็นกลางแห่ง
จิต อันใด นี้เรียกว่า **อุเบกขา**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยอุเบกขานี้ ด้วย
เหตุ นั้น จึงเรียกว่า **เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา**.

[๖๗๑] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๗๒] คำว่า **มีสติสัมปชัญญะ** มีอธิบายว่า ใน ๒ อย่างนั้น สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า **สติ**.

สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทัญญู อันใด นี้เรียกว่า **สัมปชัญญะ**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยสติและสัมป-
ชัญญะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **มีสติสัมปชัญญะ** ด้วยประการฉะนี้.

[๖๗๓] คำว่า **เสวยสุขด้วยนามกาย** มีอธิบายว่า **สุข** เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า **สุข**.

กาย เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ นี้เรียกว่า **กาย**.

ภิกษุ ย่อมเสวยสุขนี้ ด้วยกายนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เสวยสุข**
ด้วยนามกาย.

[๖๗๔] คำว่า **เป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวสรรเสริญผู้ได้**
บรรลู่ มีอธิบายว่า **พระอริยเจ้า** เป็นไฉน ?

พระพุทธรเจ้าและพระสาวกของพระพุทธรเจ้า เรียกว่า **พระอริยเจ้า**
พระอริยเจ้าเหล่านั้น ย่อมกล่าวสรรเสริญ แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย

จำแนก ทำให้ชัดเจน ประกาศ ซึ่งบุคคลผู้ได้บรรลุนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึง เรียกว่า เป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุ.

[๖๗๕] คำว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข มี อธิบายว่า อุเบกขา เป็นไฉน ?

ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเฉพาะ ความเป็นกลางแห่ง จิต อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขา.

สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า สติ.

สุข เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า สุข.

ภิกษุ ประกอบด้วยอุเบกขา สติ และสุขนี้ สืบเนื่องอยู่ ประพฤติ เป็นไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วย เหตุ นั้น จึงเรียกว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ด้วย ประการ ฉะนี้.

[๖๗๖] บทว่า ตติยะ คือ เป็นที่ ๔ ตามลำดับแห่งการนับฌาน นี้ ชื่อว่า ตติยฌาน เพราะโยคาวจรบุคคลบรรลุเป็นครั้งที่ ๓.

[๖๗๗] บทว่า ฌาน ได้แก่ อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ สุข เอกัคคตาแห่งจิต.

[๖๗๘] บทว่า บรรลุ ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึงความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง ซึ่งตติยฌาน.

[๖๗๕] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๗๖] คำว่า **เพราะละสุขและทุกข์ได้** มีอธิบายว่า สุข มีอยู่ ทุกข์ มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **สุข** เป็นไฉน ?

ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็น สุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า **สุข**.

ทุกข์ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า **ทุกข์**.

สุขและทุกข์นี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ คับไป คับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เพราะละสุขและทุกข์ได้** ด้วยประการฉะนี้.

[๖๗๗] คำว่า **เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน** มีอธิบายว่า โสมนัส มีอยู่ โทมนัส มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **โสมนัส** เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า **โสมนัส**.

โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัส.

โทมนัสและโทมนัสนี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไป อย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้วในก่อน ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เพราะโทมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน ด้วยประการฉะนี้.

[๖๘๒] บทว่า **ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข** มีอธิบายว่า ไม่มี ความสบายทางใจ ไม่มี ความไม่สบายทางใจ มีแต่ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส มีแต่กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข**.

[๖๘๓] บทว่า **มีสติบริสุทธฺิเพราะอุเบกขา** มีอธิบายว่า อุเบกขา เป็นไฉน ?

ความวางเฉย กิริยาวางเฉย ความเพ่งเฉพาะ ความเป็นกลางแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า **อุเบกขา**.

สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า **สติ**.

สตินี้ เปิดเผย บริสุทธฺิ ผ่องแผ้ว เพราะอุเบกขานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **มีสติบริสุทธฺิเพราะอุเบกขา**.

[๖๘๔] บทว่า **จตุตถะ** คือ เป็นที่ ๔ ตามลำดับแห่งการนับ ฉะนั้นชื่อว่า **จตุตถฉาน** เพราะโยคาวจรบุคคลบรรลู่เป็นครั้งที่ ๔.

[๖๘๕] บทว่า ฌาน ได้แก่ อุเบกขา สติ เอกัคคตาแห่งจิต.

[๖๘๖] บทว่า บรรลุ ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งจตุตถฌาน.

[๖๘๗] บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

[๖๘๘] คำว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง มีอธิบายว่า รูปสัญญา เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ ของโยคาวจรบุคคลผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติ หรือของผู้อุปบัติในรูปภูมิ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐิธรรม เหล่านี้เรียกว่า รูปสัญญา.

ภิกษุก้าวล่วงแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ซึ่งรูปสัญญาเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง.

[๖๘๙] คำว่า เพราะความดับไปแห่งปฏิสัญญา มีอธิบายว่า ปฏิสัญญา เป็นไฉน ?

รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โภกัญชีพสัญญา เหล่านี้เรียกว่า ปฏิสัญญา. ปฏิสัญญาเหล่านั้น สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เพราะความดับไปแห่งปฏิสัญญา.

[๖๙๐] คำว่า เพราะไม่มนสิการซึ่งนันทตสัญญา. มีอธิบายว่า นันทตสัญญา เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ ของบุคคลผู้ไม่เข้าสมบัติ พรั่งพร้อม ด้วยมโนธาตุ หรือพรั่งพร้อมด้วยมโนวิญญาณธาตุ เหล่านี้ เรียกว่า นานัตต- สัญญา ภิกษุยอมไม่มณสิการซึ่งนานัตตสัญญาเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เพราะไม่มณสิการซึ่งนานัตตสัญญา.

[๖๕๑] บทว่า อากาศไม่มีที่สุด มีอธิบายว่า อากาศ เป็น ไฉน ?

อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอันนับ ว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้องแล้ว อันใด นี้เรียกว่า อากาศ ภิกษุตั้งจิตไว้ ตั้งจิตไว้ด้วยดี แต่ จิตไปไม่มีที่สุดในอากาศนั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อากาศไม่มีที่สุด.

[๖๕๒] บทว่า อากาสนัญจายตนะ ได้แก่จิตและเจตสิกของผู้เข้า อากาสนัญจายตนฉาน หรือของผู้อุปบัติในอากาสนัญจายตนภูมิ หรือของ พระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม.

[๖๕๓] บทว่า บรรลุ ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึง ความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งอากาสนัญจายตนฉาน

[๖๕๔] บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วย เหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

[๖๕๕] คำว่า เพราะก้าวล่วงอากาสนัญจายตนะโดยประการ ทั้งปวง มีอธิบายว่า ภิกษุ ก้าวล่วงแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ซึ่ง อากาสนัญจายตนะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เพราะก้าวล่วงอากาสนัญ- จายตนะโดยประการทั้งปวง.

[๖๕๖] คำว่า **วิญญาณไม่มีที่สุด** มีอธิบายว่า ภิกษุ พิจารณา อากาสนวิญญาณถูกต้องแล้วนั้นแล เผด็จไปไม่มีที่สุด ด้วยเหตุนี้ จึง เรียกว่าวิญญาณไม่มีที่สุด.

[๖๕๗] บทว่า **วิญญาณัญญาตนะ** ได้แก่จิตและเจตสิกของผู้เข้า วิญญาณัญญาตนะ หรือของผู้ปฏิบัติในวิญญาณัญญาตนะ หรือของ พระอรหันต์ผู้เป็นสุขในทิฏฐธรรม.

[๖๕๘] บทว่า **บรรลु** ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึงความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งวิญญาณัญญาตนะ.

[๖๕๙] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ๗ ล ๗ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่/B.

[๖๖๐] คำว่า **เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะโดยประการ ทั้งปวง** มีอธิบายว่า ภิกษุ ก้าวล่วงแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ซึ่งวิญญาณัญญาตนะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง.

[๖๖๑] คำว่า **วิญญาณน้อยหนึ่งไม่มี** มีอธิบายว่า ภิกษุพิจารณา เห็นว่า วิญญาณนั้นแลไม่มี ไม่ปรากฏ อันตรธานไป น้อยหนึ่งไม่มี ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า วิญญาณน้อยหนึ่งไม่มี.

[๖๖๒] บทว่า **อาภิญญัญญาตนะ** ได้แก่จิตและเจตสิกของผู้เข้า อาภิญญัญญาตนะ หรือของผู้ปฏิบัติในอาภิญญัญญาตนะ หรือของพระอรหันต์ผู้เป็นสุขในทิฏฐธรรม.

[๖๖๓] บทว่า **บรรลุ** ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึงความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งอาภิญญัญญาตนะ.

[๓๐๔] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๓๐๕] คำว่า **เพราะ** ก้าวล่วงอาภิญญาฐานะโดยประการ ทั้งปวง มีอธิบายว่า ภิกษุ ก้าวล่วงแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ซึ่งอาภิญญาฐานะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เพราะ** ก้าวล่วงอาภิญญาฐานะโดยประการทั้งปวง.

[๓๐๖] บทว่า **มิใช่ผู้มีสัญญาและมีไม่ใช่ผู้ไม่มีสัญญา** มีอธิบายว่า ภิกษุพิจารณาอาภิญญาตนมานานั้นแล โดยความสงบ เจริญสมบัติ อันมีสังขารเหลืออยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **มิใช่ผู้มีสัญญาและมีไม่ใช่ผู้ไม่มีสัญญา**^๑.

[๓๐๗] บทว่า **เนวสัญญานาสัญญาตนะ** ได้แก่จิตและเจตสิก ของผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญาตนานาน หรือของผู้อุปบัติในเนวสัญญานาสัญญาตนานุมิหรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในทิวาสธรรม.

[๓๐๘] บทว่า **บรรลु** ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึงความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งเนวสัญญานาสัญญาตนานาน.

[๓๐๙] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **อยู่**.

สุดตันตภาชนีย์ จบ

๑. อุทเทสแห่งนิทเทสนี้ ไม่ปรากฏในมัตถิกา เพราะฉะนั้น นิทเทสนี้น่าจะเกินมา หรืออุทเทสนั้น

น่าจะขาดไป.

อภิธรรมภาชนีย์

กุศลฉน จตุกกนัย

[๓๑๐] ฉน ๔ คือ

๑. ปฐมฉน

๒. ทุตยฉน

๓. ตตยฉน

๔. จตุตฉน

[๓๑๑] ในฉน ๔ นั้น ปฐมฉน เป็นฉน ?

ภิกษุในศนสนนนี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สงัดจากกม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉนที่มีปฐวิกกสิณเป็นอรมณั์ ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ ในสมัยใด ฉนมมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่ ปฐมฉนกุศล ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่ ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉน.

[๓๑๒] ทุตยฉน เป็นฉน ?

ภิกษุในศนสนนนี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุตยฉนที่มีปฐวิกกสิณเป็นอรมณั์ เป็นไปในภยใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารสงบ เป็นธรรมเอกมุขขึ้นแกใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด ฉนมมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

แห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ตติยฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๓๑๓] **ตติยฌาน** เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย ปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุข ด้วยนามกายบรรลุตติยฌานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ตติยฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๓๑๔] **จตุตถฌาน** เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตตุตถฌานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **จตุตถฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

กุศลฌาน ปัญจกนัย

[๓๑๕] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ประกอบด้วยวิตก วิจาร์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้

เรียกว่า **ปฐมฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๓๑๖] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ. บรรลุทุติยฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ทุติยฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๓๑๗] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตติยฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข. เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ตติยฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๓๑๘] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจตุตถฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **จตุตถฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๓๑๙] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุปัญจฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและ

ทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา
อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น
นี้เรียกว่า ปัญจฌานกุศล ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัม-
ปยุตด้วยฌาน.

[๗๒๐] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปรภ
เพราะก้าวล่วงอากิญจัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจตุตถฌานอัน
สหระตด้วยแนวสัญญาตนะสัญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุข
และทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์ เพราะ
อุเบกขา อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต
มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า จตุตถฌานกุศล ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า
ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

โลกุตตรกุศลฌาน จตุกกนัย

[๗๒๑] ฌาน ๔ คือ

๑. ปฐมฌาน

๒. ทุตติยฌาน

๓. ตติยฌาน

๔. จตุตถฌาน

[๗๒๒] ในฌาน ๔ นั้น ปฐมฌาน เป็นไฉน

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์

มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็น**ทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณฺญา** อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ปฐมฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๑๒๓] **ทุติยฌาน** เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญ**โลกุตตรฌาน** อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุทุติยฌาน อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ เป็น**ทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณฺญา** อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ทุติยฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๑๒๔] **ตติยฌาน** เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญ**โลกุตตรฌาน** อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ เพราะคลาดปีติได้ อีกด้วย จึงเป็นผู้มี เป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ เป็น **ทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณฺญา** อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ตติยฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๗๒๕] จตุตถฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิท ในก่อน มีสติบริสุทธฺิเพราะอุเบกขา เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหวิญญา อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า จตุตถฌานกุศล ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

โลกุตตรกุศลฌาน ปัญจกนัย

[๗๒๖] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหวิญญา อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปฐมฌานกุศล ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๗๒๗] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าไปสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุตติฌาน ไม่มีวิตก มีแต่วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหวิญญา อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๔ คือ วิจาร

ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ทุตติยฉานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

[๗๒๘] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฉาน อันเป็นเครื่องนำ ออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุตุตติยฉาน อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกมุขขึ้นแก้ไข ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิ เป็น**ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา** อยู่ในสมัยใด ฉานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ตุตติยฉาน-กุศล**. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

[๗๒๙] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฉาน อันเป็นเครื่องนำ ออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุดจตุตถฉาน ซึ่งเป็นฉานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ เป็น**ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา** อยู่ในสมัยใด ฉานมีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **จตุตถฉานกุศล**. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

[๗๓๐] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฉาน อันเป็นเครื่องนำ ออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุปัญจฉาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน เป็น**ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา** อยู่ในสมัยใด ฉานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น

นี้เรียกว่า ปัญจกถาธรรม. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

วิปากฉาน จตุกกนัย

[๗๓๑] ฉาน ๔ คือ

๑. ปฐมฉาน

๒. ทุตติยฉาน

๓. ตติยฉาน

๔. จตุตถฉาน

[๗๓๒] ในฉาน ๔ นั้น ปฐมฉาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนาี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ อันเป็นวิมาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมย์ใด ฉานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมย์นั้น นี้เรียกว่า ปฐมฉานวิปาก. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

ทุตติยฉาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุ**ทุติย-**
ฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส
เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกมุขขึ้นแก้ไข ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่
ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **กุศล**.

ภิกษุบรรลุ**ทุติยฌาน**ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาจารกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล เป็นไปในภายใน
เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกมุขขึ้นแก้ไข ไม่มี
วิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด ฌานมี
องค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ทุติยฌาน-**
วิบาก. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **ตติยฌานวิบาก**. ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

จตุตถฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **จตุตถฌานวิบาก**. ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

วิปากฌานปัญญา

ปฐมฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจาก
กามสัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ**ปฐมฌาน**ที่มีปฐมวิกสิตเป็น

อารมณ์ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ ปิบัติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม-
ฌาน ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นวิบาก เพราะรูปร่างกุศลกรรมอัน
ได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ ปิบัติและสุข
อันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิบัติ สุข
เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้นนี้เรียกว่า ปฐมฌานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ทุติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า ทุติยฌานวิบาก ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า ตติยฌานวิบาก ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

จตุตถฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า จตุตถฌานวิบาก ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ปัญจฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุ
ปัญจฌาน ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุข
และทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธ์ เพราะ

อุเบกขา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **กุศล**.

ภิกษุ บรรลุปัญจมณานิมีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์ อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิตมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ปัญจมณานิวิบาก** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึง **อรุปลภ** เพราะก้าวล่วงอาภิวัจจัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจตุตถฌาน อันสหระตด้วยเนวสัจญานาสัจญญาตนสัจญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **กุศล**.

เพราะก้าวล่วงอาภิวัจจัญญาตนะโดยประการทั้งปวง ภิกษุจึงบรรลุจตุตถฌาน อันเป็นวิบาก เพราะอรุปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันสหระตด้วยเนวสัจญานาสัจญญาตนสัจญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิตมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **จตุตถฌานวิบาก** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

โลกุตตรวิปากฌาน จตุกกนัย

[๗๓๓] ฌาน ๔ คือ

๑. ปฐมฌาน
๒. ทุตติยฌาน
๓. ตติยฌาน
๔. จตุตถฌาน

[๗๓๔] ในฌาน ๔ นั้น ปฐมฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจากกาม สัจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติปาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจากกาม สัจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิปาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแลประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติปาทันธาภิญญา ชนิดสุญญตะ. อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปฐมฌานวิปาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ทุตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุตุตติย-

ฉาน อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์สงบ เป็นธรรมชาติออกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ บรรลุทุติยฉานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฉาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมชาติออกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด ฉานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น เรียกว่า ทุติยฉานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

ตติยฉาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า ตติยฉานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

จตุตถฉาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า จตุตถฉานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

โลกุตตรวิปากฉาน ปัญจกนัย

ปฐมฉาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฉาน อันเป็นเครื่องนำออกไป จากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม

สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณฺญา อยู่ ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณฺญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมย์ใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมย์นั้น นี้เรียกว่า ปฐมฌานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ทุติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า ทุติยฌานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า ตติยฌานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

จตุตถฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า จตุตถฌานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ปัญจฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุปัญจ-

ฉาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัส
ดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณญา
อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น
ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ บรรลุปัญจฉานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฉาน
อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและ
ทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา
เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณญา ชนิดสูญญตะ อยู่ในสมัยใด ฉานมีองค์ ๒
คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปัญจฉานวิบาก
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

กิริยาฉาน จตุกกนัย

[๗๓๕] ฉาน ๔ คือ

๑. ปฐมฉาน
๒. ทุตติยฉาน
๓. ตติยฉาน
๔. จตุตถฉาน

[๗๓๖] ในฉาน ๔ นั้น ปฐมฉาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฉาน อันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล
ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉานที่มีปฏิวิกสิตเป็นอารมณ์ ประ-
กอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ฉานมีองค์

๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า
ปฐมฌานกิริยา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ทุติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล
ไม่ใช่ชอกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่มี
ปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก
วิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกัคคตขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอัน
เกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต
มีในสมัยนั้นนี้เรียกว่า ทุติยฌานกิริยา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรม
ที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า ตติยฌานกิริยา ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

จตุตถฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า จตุตถฌานกิริยา ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

กิริยาฌาน ปัญจนัย

ปฐมฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า ปฐมฌานกิริยา ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ทุติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **ทุดิยฉานกิริยา** ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

ตติยฉาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **ตติยฉานกิริยา** ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

จตุตถฉาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **จตุตถฉานกิริยา** ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

ปัญจฉาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฉานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุปัญจฉานที่มี
ปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะ
โสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา อยู่ในสมัย
ใด ฉานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า
ปัญจฉานกิริยา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฉานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอาภิว-
จัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจตุตถฉานอันสหระคด้วยเนวสัญญา-
นาสัญญายตนะสัญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะ
โสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด
ฉานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า
จตุตถฉานกิริยา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

อภิธรรมภาชนีย์จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๗๓๗] ฌาน ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่.

๒. บรรลุทุติยฌาน อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่.

๓. เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่.

๔. บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่.

ติกมติกาศุจฉา-ทุกมติกาศุจฉา

บรรดาฌาน ๔ ฌานไหนเป็นกุศล ฌานไหนเป็นอกุศล ฌานไหนเป็นอัพยากตะ ฯลฯ ฌานไหนเป็นสรัณะ ฌานไหนเป็นอรณะ ?

ติกมติกาวิสังขนา

[๗๓๘] ฌาน ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี.

ฌาน ๑ เว้นสุขเวทนาที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสีย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต จตุตถฌาน เว้นอทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสีย เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต.

ฉาน ๔ เป็นวิปากะก็มี เป็นวิปากธัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากน-
วิปากธัมมธรรมก็มี.

ฉาน ๔ เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะก็มี
เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะก็มี.

ฉาน ๔ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสะก็มี เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสะก็มี.
ปฐมฉาน เว้นวิตกกิจารที่เกิดขึ้นในฉานนี้เสีย เป็นสวิตกกสวจิอาระ,
ฉาน ๓ เป็นอวิตกกสวจิอาระ.

ฉาน ๒ เว้นปิตีที่เกิดขึ้นในฉานนี้เสีย เป็นปิติสหคตะ. ฉาน ๓
เว้นสุขที่เกิดขึ้นในฉานนี้เสีย เป็นสุขสหคตะ จตุตถฉาน เว้นอุเบกขาที่เกิด
ขึ้นในฉานนี้เสีย เป็นอุเบกขาสหคตะ.

ฉาน ๔ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะ ฉาน ๔ เป็นเนวทัสเส-
เสนนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ.

ฉาน ๔ เป็นอจาจคามิก็มี เป็นอปจาจคามิก็มี เป็นเนวจาจคามินา-
ปจาจคามิก็มี.

ฉาน ๔ เป็นเสกชะก็มี เป็นอเสกชะก็มี เป็นเนวเสกขานาเสกชะก็มี

ฉาน ๔ เป็นมหัคคตะก็มี เป็นอปปมาณะก็มี.

ฉาน ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตา-
รัมมณะ, เป็นอปปมาณารัมมณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่าเป็นอปปมาณารัมมณะก็มี,
จตุตถฉาน เป็นปริตตารัมมณะก็มี เป็นมหัคคตารัมมณะก็มี เป็นอปปมาณา-
รัมมณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมมณะก็มี แม้เป็นมหัคคตารัมมณะก็มี
แม้เป็นอปปมาณารัมมณะก็มี.

ฉาน ๔ เป็นมัชฌิมะก็มี เป็นปณิตะก็มี.

ฉาน ๔ เป็นสัมมัตตนิยะกัมมิ เป็นอนิยตะกัมมิ, ฉาน ๓ ไม่เป็น
มคคารัมมณะ เป็นมคคเหตุกะ เป็นมคคาธิปติ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
มคคเหตุกะ แม้เป็นมคคาธิปติกัมมิ จตุตถฉาน เป็นมคคารัมมณะกัมมิ เป็น
มคคเหตุกะกัมมิ เป็นมคคาธิปติกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมคคารัมมณะ แม้
เป็นมคคเหตุกะ แม้เป็นมคคาธิปติกัมมิ.

ฉาน ๔ เป็นอุปปีนนะกัมมิ เป็นอนุปปีนนะกัมมิ เป็นอุปปาทีกัมมิ.

ฉาน ๔ เป็นอดีตะกัมมิ เป็นอนาคตะกัมมิ เป็นปัจจุบันกัมมิ.

ฉาน ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ
แม้เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะ จตุตถฉาน เป็นอดีตารัมมณะกัมมิ เป็นอนาคตา-
รัมมณะกัมมิ เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ
แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะกัมมิ

ฉาน ๔ เป็นอชฉัตตะกัมมิ เป็นพหิททาภิกัมมิ เป็นอชฉัตตพหิททาภิกัมมิ
ฉาน ๓ เป็นพหิทธารัมมณะ จตุตถฉาน เป็นอชฉัตตารัมมณะกัมมิ เป็น
พหิทธารัมมณะกัมมิ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
อชฉัตตารัมมณะ แม้เป็นพหิทธารัมมณะ แม้เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะกัมมิ.

ฉาน ๔ เป็นอนิทัสสนอัปปฎิฆะ.

ทุกมาติกาวิสังขนา

๑. เหตุโคจจกวิสังขนา

[๗๓๕] ฉาน ๔ เป็นเหตุ ฉาน ๔ เป็นสเหตุกะ ฉาน ๔ เป็น
เหตุสัมปยุต ฉาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ แต่เป็นสเหตุกนเหตุ
ฉาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แต่เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ
ฉาน ๔ เป็นนเหตุสเหตุกะ.

๒. จุฬันตรทุกวิสัยนา

ฉาน ๔ เป็นสัพปีจยะ ฉาน ๔ เป็นสังขตะ ฉาน ๔ เป็นอนิ-
ทัสสนะ ฉาน ๔ เป็นอปปภิณะ ฉาน ๔ เป็นอรูป ฉาน ๔ เป็นโลกิยะ
ก็มี เป็นโลกุตตระก็มี ฉาน ๔ เป็นเคนจิวิญญูยะ เป็นเคนจินิวิญญูยะ.

๓. อาสวโคจจกวิสัยนา

ฉาน ๔ เป็นโนอาสวะ ฉาน ๔ เป็นสาสวะก็มี เป็นอนาสวะก็มี
ฉาน ๔ เป็นอาสววิปยุต ฉาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ ฉาน
๔ เป็นสาสวโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสาสวโนอาสวะก็มี ฉาน ๔
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะ.
ฉาน ๔ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะก็มี เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะก็มี.

๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒. สัญญูชนโคจจกาทวิสัยนา

ฉาน ๔ เป็นโนสัญญูชนะ ฯลฯ ฉาน ๔ เป็นโนคันถะ ฯลฯ
ฉาน ๔ เป็นโนโอมะ ฯลฯ ฉาน ๔ เป็นโนโยคะ ฯลฯ ฉาน ๔ เป็น
โนนิวรณะ ฯลฯ ฉาน ๔ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ ฉาน ๔ เป็นสารัมมณะ
ฉาน ๔ เป็นโนจิตตะ ฉาน ๔ เป็นเจตสิกะ ฉาน ๔ เป็นจิตตสัมปยุต
ฉาน ๔ เป็นจิตตสังกัฏฐะ ฉาน ๔ เป็นจิตตสมุฏฐานะ ฉาน ๔ เป็น
จิตตสทภู ฉาน ๔ เป็นจิตตานุปริวัตติ ฉาน ๔ เป็นจิตตสังกัฏฐสมุฏฐานะ
ฉาน ๔ เป็นจิตตสังกัฏฐสมุฏฐานสทภู ฉาน ๔ เป็นจิตตสังกัฏฐสมุฏฐานา-
นุปริวัตติ ฉาน ๔ เป็นพาหิระ ฉาน ๔ เป็นโนอุปาทา ฉาน ๔ เป็นอุปา-
ทินนะก็มี เป็นอนุปาทินนะก็มี ฉาน ๔ เป็นโนอุปาทานะ ฯลฯ ฉาน ๔
เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ

๑๓. ปุณฺณิกวิธานา

[๑๔๐] ฌาน ๔ เป็นนทสเสนนปหาดัพพะ ฌาน ๔ เป็นนภวานาย-
ปหาดัพพะ ฌาน ๔ เป็นนทสเสนนปหาดัพพะเหตุกะ ฌาน ๔ เป็นนภวานาย-
ปหาดัพพะเหตุกะ ปฐมฌานเวณวิตกที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสย เป็นสวิตกกะ
ฌาน ๓ เป็นอวิตกกะ ปฐมฌานเวณวิจาร์ที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสย เป็นสวิ-
จาร์ ฌาน ๓ เป็นอวิจาร์ ฌาน ๒ เวณปีติที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสยเป็น
สปีติกะ ฌาน ๒ เป็นอปีติกะ ฌาน ๒ เวณปีติที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสย
เป็นปีติสหคตะ ฌาน ๒ เป็นนปีติสหคตะ ฌาน ๓ เวณสุขที่เกิดขึ้นในฌาน
นี้เสย เป็นสุขสหคตะ จตุตถฌาน เป็นนสุขสหคตะ จตุตถฌานเวณอุเบกขา
ที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสย เป็นอุเบกขาสหคตะ ฌาน ๓ เป็นนอุเบกขาสหคตะ
ฌาน ๔ เป็นนกามาวจร ฌาน ๔ เป็นรูปาวจรกัมมิ เป็นนรูปาวจรกัมมิ ฌาน
๓ เป็นนอรูปาวจร จตุตถฌาน เป็นนอรูปาวจรกัมมิ เป็นนอรูปาวจรกัมมิ ฌาน ๔
เป็นปริยาปนนะกัมมิ เป็นนปริยาปนนะกัมมิ ฌาน ๔ เป็นนนิชยานิกะกัมมิ เป็น
นนิชยานิกะกัมมิ ฌาน ๔ เป็นนนิชตะกัมมิ เป็นนนิชตะกัมมิ ฌาน ๔ เป็น
สอุตตระกัมมิ เป็นนอุตตระกัมมิ ฌาน ๔ เป็นนอรณะ ฉะนีแล.

ปัญหา/จลกะจบ

ฌานวิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาในวิกังค

วรรณามาติกา

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในฉานวิกังค อันเป็นลำดับต่อจากมัคค-
วิกังค นั้นดังต่อไปนี้.

เบื้องต้นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งมาติกา (แม่บท) แห่ง
สุดตันตภาชนีย์ทั้งสิ้นก่อน. ในมาติกาเหล่านั้น คำว่า อธิ เป็นคำแสดงไข
ถึงคำสั่งสอนอันเป็นจริงโดยอิงอาศัยบุคคล ผู้สมบูรณ์ด้วยความถึงพร้อมใน
กรณีกิจอันเป็นส่วนเบื้องต้น ซึ่งยังฉานมีประการทั้งปวงให้เกิดขึ้นด้วย ทั้ง
เป็นการปฏิเสธความเป็นจริงของศาสนาอื่นด้วย. ข้อนี้ สมจริงดังที่พระองค์
ตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะมีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น ฯลฯ ลัทธิอื่น
ว่างเปล่าจากสมณะ ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า ภิกษุ เป็นคำแสดงถึงบุคคลผู้ยังฉานเหล่านั้นให้เกิดขึ้น.

คำว่า ปาฏิโมกข์ ๑๐๐ วรรค นี้ เป็นคำชี้แจงถึงความที่ภิกษุนั้น
ตั้งมั่นในปาฏิโมกข์สังวร.

คำว่า วิหริติ นี้ เป็นคำอธิบายถึงความที่ภิกษุนั้นเป็นผู้พร้อม
ด้วยการอยู่ อันสมควรแก่ความเป็นอย่างนั้น.

คำว่า อาจารย์โคจรสมุปนุโน (แปลว่า ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารย์
และโคจร) นี้ เป็นการแสดงถึงอุปการธรรมของภิกษุนั้น ซึ่งมีปาฏิโมกข์-
สังวรในเบื้องต้น และมีการประกอบเนื่อง ๆ ในฉานเป็นที่สุด.

คำว่า อนุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวิ (แปลว่า เห็นภัยในโทษ
มีประมาณน้อย) นี้ เป็นคำชี้แจงถึงความที่ภิกษุนั้น มีความไม่เคลื่อนจากปาฏิ-
โมกข์เป็นธรรมดา.

คำว่า **สมาทาย** (แปลว่า สมาทานแล้ว) นี้ เป็นคำแสดงถึงการถือเอาสิกขาบททั้งหลายของภิกษุ นั้นโดยไม่เหลือ.

คำว่า **สิกขติ** นี้ (แปลว่า ประพฤติหรือศึกษาอยู่) เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้น เป็นผู้พรังพร้อมด้วยสิกขา.

คำว่า **สิกขาปเทสุ** นี้ (แปลว่า ในสิกขาบททั้งหลาย) เป็นคำแสดงถึงธรรมอันภิกษุ นั้น พึงศึกษา.

คำว่า **อินทริเยสุ** นี้ เป็นคำแสดงถึงกฺุมิ (กฺุมิปฏิบัติ) เพราะความที่ภิกษุ นั้น มีทวารอันคุ้มครองแล้ว. อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า คำนี้ เป็นคำแสดงถึงโอกาสที่บุคคลควรรักษา ดังนี้ก็มี.

คำว่า **คฺุตทวโร** นี้ เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้น เป็นผู้มิอรักรหาอันสำรวมดีแล้วในทวารทั้ง ๖.

คำว่า **โกชเน มคฺุตถญฺ** (แปลว่า ฐู่ประมาณในโกชนะ) นี้ เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้นมีคุณธรรมมีความสันโดษเป็นต้น.

คำว่า **ปฺุพฺุพรตฺุตาปรรตฺุตฺุ ชาคริยานุโยคมนฺุยุตฺุโต** (แปลว่า ประกอบความเพียรตลอดปฐมยามและปัจฉิมยาม) นี้ เป็นคำแสดงถึงความเป็นการณะของภิกษุ นั้น.

คำว่า **สาคจฺุจํ เหนปฺุกํ** (แปลว่า ประกอบความเพียรอันเป็นไปติดต่อกันและประกอบด้วยปัญญาอันรักษาตน) นี้ เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้น เป็นผู้กระทำความพยายามให้ติดต่อกันไป ด้วยความเพียร ซึ่งสำรวจแล้วด้วยปัญญา.

คำว่า **โพธิปฺุกฺุจิกานํ ฐมฺุมานํ ภวานานุโยคมนฺุยุตฺุโต** (แปลว่า ประกอบความเพียรเจริญโพธิปักขิยธรรม) นี้ เป็นคำแสดงถึงความรู้อันเป็นส่วนแห่งการแทงตลอดด้วยการปฏิบัติของภิกษุ นั้น.

คำว่า โส อภิกุญเต ๑เป ๑ ตุณฺหิภาเว สมฺปชานกาโร โหติ
นี้ (แปลว่า ภิกษุ นั้น รู้ชัดอยู่โดยปกติ ในการก้าวไปข้างหน้า ฯลฯ เป็นผู้รู้
ชัดอยู่โดยปกติในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด และนั่ง) เป็นคำแสดงถึง
ความที่ภิกษุ นั้น เป็นผู้ประกอบแล้วด้วยสติสัมปชัญญะ ในที่ที่พึงวาง.

คำว่า โส วิวิตฺตํ เสนาสนํ ภชติ นี้ (แปลว่า ภิกษุ นั้น อาศัย
เสนาสนะอันสงัด) เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้น ถือเอาเสนาสนะอันสมควร.

คำว่า อรณฺญํ ๑เป ๑ ปฐิสฺสลุณฺณสาธูปํ นี้ (แปลว่า ภิกษุ นั้น
อาศัยเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า ฯลฯ สมควรแก่การหลีกเร้น) เป็นคำแสดง
ถึงประเภทเสนาสนะอันไม่มีโทษ และมีอันสงัด.

คำว่า โส อรณฺญคโต วา นี้ (แปลว่า ภิกษุ นั้น ไปสู่ป่าก็ตาม)
เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้น เป็นผู้ประกอบแล้ว ด้วยเสนาสนะมีประการตาม
ที่กล่าวแล้วนั้น.

คำว่า นิสิตฺติ นี้ (แปลว่า นั่งอยู่) เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้น
เป็นผู้มีอิริยาบถ อันสมควรแก่การประกอบความเพียร.

คำว่า ปริมุขํ สตี อุกฺกุจฺเปตฺวา นี้ (แปลว่า ตั้งสติมุ่งต่อกรรม-
ฐาน) เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้น เป็นผู้เริ่มประกอบความเพียร.

ก็คำว่า โส อภิกุณฺโณ โลเก ปหาย เป็นต้น (แปลว่า ภิกษุ นั้น
ละอภิชฌาในโลก คือขั้น ๕ ได้แล้ว) เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้นเป็น
ผู้ละนิวรณ์ ด้วยการประกอบความเพียรเนื่องๆในกรรมฐาน.

คำว่า ตสฺสเวว ปหิณฺนนิวรณฺสฺส วิวิจฺเจว กามเหหิ เป็นต้น (แปล
ว่า ภิกษุ นั้น ละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ อันทำให้ใจเศร้าหมอง ทำปัญญาให้ทรา
มได้แล้ว สงัดจากกามทั้งหลาย) เป็นคำแสดงถึงการบรรลุมานโดยลำดับ.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อธิ ภิกขุ ได้แก่ ภิกขุผู้ยังฆานให้เกิดขึ้น
ในศาสนานี้ ก็เพราะเหตุที่ภิกขุผู้ยังฆานให้เกิดขึ้น พึงชำระศีล ๔ ให้บริสุทธิ์
ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงว่า ปาฏิโมกข์สั วรธัมมวาทินี นี้ ว่า
เป็นศีลหมวดพิเศษแล้วในปาฏิโมกข์สังวร ในบัดนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงแสดงอาชีวปาริสุทธิศีล ด้วยคำว่า
อาจารย์โจรสมฺปนฺโน เป็นต้น. ย่อมทรงแสดงศีลทั้งสองของภิกษุนี้ โดย
ไม่เหลือ ด้วยคำว่า สมาทาย ลิกขติ ลิกขาปเทสุ นี้. ย่อมทรงแสดง
อินทริยสังวร ด้วยคำว่า อินฺทริเยสุ คฺคตฺตฺวาโร นี้. ย่อมทรงแสดงปัจฉย-
สันนิสสิตศีล ด้วยคำว่า โภชเน มตฺตญฺญู นี้. ย่อมทรงแสดงธรรมทั้งหลาย
อันมีอุปการะแห่งการเจริญฆาน ของภิกษุผู้ตั้งอยู่แล้วในศีล ด้วยคำว่า
ปฺพุพฺรตฺตาปรรตฺติ เป็นต้น. ย่อมทรงแสดงการประกอบด้วยดีในสติสัมป-
ชัญญะโดยการไม่เสื่อมไปแห่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้น และทั้งความไม่เสื่อมสูญ
แห่งกรรมฐาน ด้วยคำว่า โส อภิกฺกนฺเต เป็นต้น. ย่อมทรงแสดงการถือ
เอาเสนาสนะ อันสมควรแก่ภavana ด้วยคำว่า โส วิวิตฺติ เป็นต้น. ย่อม
ทรงแสดงอิริยาบถ อันสมควรแก่ฌาน และการเริ่มเจริญฆานของภิกษุผู้เข้า
ถึงแล้วซึ่งเสนาสนะนั้น ด้วยคำว่า โส อรณฺยคโถ วา เป็นต้น. ย่อมทรง
แสดงการละกรรมอันเป็นข้าศึกแก่ฌาน โดยการเริ่มเจริญฆาน ด้วยคำว่า
โส อภิกฺขมฺ เป็นต้น. ย่อมแสดงลำดับการบรรลุฆานทั้งหมด ของภิกษุผู้มี
กรรมอันเป็นข้าศึกแก่ฌานอันละแล้วอย่างนี้ ด้วยคำว่า โส อิม ปญฺจ
นិรวรเณ ปหาย เป็นต้น. ฉะนี้แล.

วรรณนามาติกา จบ

วรรณนาสูตรต้นตภาขณีย์

อธิบายมาติกาปทนิทเทศ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะแสดงจำแนกมาติกาตามที่ทรงตั้งไว้ จึงเริ่มคำว่า อธิชาติ อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา เป็นอาทิ (แปลว่า บทว่า อธิมือธิบายว่า ในทิฏฐินี้ เป็นต้น).

ในมาติกาปทนิทเทศเหล่านั้น คำสั่งสอนของพระสัมพันธูปุทฺธะ กล่าวคือ ไตรสิกขา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้^๑ ๑๐ บท มีคำว่า อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา เป็นต้น.

จริงอยู่ ไตรสิกขานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ทิฏฺฐิ เพราะความที่ไตรสิกขานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้แล้ว ทรงเห็นแล้ว (จึงตรัสเรียกชื่อว่า ทิฏฺฐิ) ตรัสเรียกชื่อว่า ชันติ ด้วยสามารถแห่งความอดทนของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นแหละ, ตรัสเรียกชื่อว่า รุจิ ด้วยสามารถแห่งความยินดี, ตรัสเรียกชื่อว่า ลัทธิ (อาทาย) ด้วยสามารถแห่งการถือเอา, ตรัสเรียกชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า เป็นสภาวะ, ตรัสเรียกชื่อว่า วินัย เพราะอรรถว่า ควรแก่การศึกษา, ตรัสเรียกชื่อว่า ธรรมวินัย แม้ด้วยอรรถทั้งสองนั้น, อรรถทั้งสองนั้นตรัสเรียกชื่อว่า ปาพจน์ ด้วยสามารถแห่งคำอันพระองค์ตรัสแล้ว, ตรัสเรียกชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะอรรถว่า การประพฤติธรรมอันประเสริฐสุด, ตรัสเรียกชื่อว่า สัตถุศาสน์ ด้วยสามารถแห่งการให้ความพร่ำสอน. เพราะฉะนั้นในคำว่า อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา เป็นต้น จึงได้แก่ ในทิฏฐิของพระพุทธเจ้านี้ ใน

๑. ๑๐ บท คือทิฏฐิ ชันติ รุจิ ลัทธิ ธรรม วินัย ธรรมวินัย ปาพจน์ พรหมจรรย์ สัตถุศาสน์.

ขันติของพระพุทธเจ้านี้ ในรุจิของพระพุทธเจ้านี้ ในลัทธิตของพระพุทธเจ้านี้
ในธรรมของพระพุทธเจ้านี้ ในวินัยของพระพุทธเจ้านี้.

ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่าง
นี้ว่า

ดูก่อนโคตมี เธอทราบธรรมเหล่าใดแล ธรรมเหล่านั้น เป็นไปเพื่อ
ความกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความคลายกำหนด เป็นไปเพื่อความประกอบ ไม่
เป็นไปเพื่อความไม่ประกอบ เป็นไปเพื่อความก่อ ไม่เป็นไปเพื่อความไม่
ก่อ เป็นไปเพื่อความยึดถือ ไม่เป็นไปเพื่อความสละ เป็นไปเพื่อความอยาก
ใหญ่ ไม่เป็นไปเพื่อความเล็กน้อย เป็นไปเพื่อความไม่สันโดษ ไม่เป็นไปเพื่อ
ความสันโดษ เป็นไปเพื่อความคลุกคลี ไม่เป็นไปเพื่อความสงัด เป็นไปเพื่อ
ความเกียจคร้าน ไม่เป็นไปเพื่อการปรารภความเพียร เป็นไปเพื่อความเลี้ยงยาก
ไม่เป็นไปเพื่อความเลี้ยงง่าย ดังนี้.

ดูก่อนโคตมี เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านี้ โดยส่วนเดียว ว่านั่นไม่
ใช้ธรรม นั่นไม่ใช่วินัย นั่นไม่ใช่สัตตคุณาสน.

ดูก่อนโคตมี เธอทราบธรรมเหล่าใดแล ธรรมเหล่านั้นนั้น ย่อมเป็น
ไปเพื่อความคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความกำหนด ฯลฯ ย่อมเป็นไปเพื่อ
ความเลี้ยงง่าย ไม่เป็นไปเพื่อความเลี้ยงยาก.

ดูก่อนโคตมี เธอพึงทรงจำไว้โดยส่วนเดียวว่า นั่นเป็นธรรม นั่น
เป็นวินัย นั่นเป็นสัตตคุณาสน ดังนี้. ครั้นเมื่อความเป็นไปเช่นนั้น ในธรรมวินัย
ของพระพุทธเจ้า ในปาพจน์ของพระพุทธเจ้า ในพรหมจรรย์ ในคำสั่งสอน
ของพระพุทธเจ้านี้ ก็เหมือนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง คำสั่งสอนทั้งสิ้น กล่าวคือ ไตรสิกขานี้ ชื่อว่า ทัฏฐิ
เพราะความเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นแล้ว เพราะความเป็นปัจจัย

แก่สัมมาทิฐิ และเพราะความเป็นเบื้องต้นของสัมมาทิฐิ, ชื่อว่า **ขันติ** ด้วยสามารถแห่งการอดทนของพระผู้มีพระภาคเจ้า, ชื่อว่า **รुจิ** ด้วยสามารถแห่งความพอใจ และชื่อว่า **ลัทธิ** ด้วยสามารถแห่งการถือเอา.

สภาวะใด ย่อมทรงไว้ซึ่งการกของต้นไม่ให้ตกไปในอบายทั้งหลาย ฉะนั้น สภาวะนั้น จึงชื่อว่า **ธรรม**. สภาวะนั้นนั่นแหละ. ชื่อว่า **วินัย**. เพราะอรรถว่า ย่อมนำออกซึ่งสภาวะอันเป็นส่วนแห่งสังกิเลส. ธรรมนั้นด้วยวินัยนั้นด้วย ชื่อว่า **ธรรมวินัย**.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ธรรมวินัย** เพราะอรรถว่า เป็นสภาพกำจัดอกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยกุศลธรรมทั้งหลาย. ด้วยเหตุนี้ที่นั่นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ก็ดูก่อนโคตมิ เธอพึงทราบธรรมเหล่าใดแล ธรรมเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความกำหนด ฯลฯ ดูก่อนโคตมิ เธอพึงรู้โดยส่วนเดียวว่า นั่นเป็นธรรม นั่นเป็นวินัย นั่นเป็นสัตตศาสนา ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ธรรมวินัย** เพราะอรรถว่า การฝึกโดยธรรม มิใช่ฝึกด้วยอาชญา มิใช่ท่อนไม้ เป็นต้น. จริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ทณฺเฑเนเก ทมยฺหุติ อญฺเฐหิ กสาหิ จ
อทณฺเฑน อสตุเถน นาโค ทนฺโต มหสิณา.

แปลว่า

คนบางพวกย่อมฝึกสัตว์ด้วยท่อนไม้
ด้วยขอสับ และด้วยแส้ แต่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณใหญ่ ทรงฝึกช้าง
ตัวประเสริฐ มิใช่ด้วยท่อนไม้ มิใช่ด้วย
ศาสตรา.

เมื่อสัตว์ทั้งหลายอันพระองค์ทรงแนะนำอยู่โดยธรรม ฉะนั้นแล้ว
ความริษยา จักพึงมีแก่ผู้รู้ทั้งหลายได้อย่างไร.

อีกอย่างหนึ่ง การแนะนำโดยธรรม ชื่อว่า **ธรรมวินัย**. จริงอยู่
การแนะนำ (วินัย) นี้ ย่อมเป็นไปเพื่อธรรมอันหาโทษมิได้ ทั้งไม่เป็นไป
เพื่อโทษและอามิสในภพ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีปัญญาอัน
กว้างขวาง จึงตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ (ในธรรมวินัยนี้) ย่อมไม่
ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อหลอกลวงชน ดังนี้. แม้พระปุลณเถระ ก็ได้
กล่าวว่า คู่ก่อนอาวุโส ภิกษุยอมประพฤติพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาคเจ้า
เพื่ออนุपाทาปรินิพพาน (ดับไม่เหลือ) แล.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วินัย** เพราะอรรถว่า ย่อมนำผู้ประเสริฐไป.
วินัยโดยธรรม ก็ชื่อว่า **ธรรมวินัย**. จริงอยู่ ธรรมวินัยนี้ ย่อมให้ออกจาก
สังสารธรรม หรือโสกาภิธรรมแล้วนำไปสู่พระนิพพานอันเลิศ.

อีกอย่างหนึ่ง วินัยของพระพุทธเจ้าผู้มีธรรม หาใช่ของเจ้าลัทธิทั้งหลาย
ไม่ ดังนี้จึงชื่อว่า **ธรรมวินัย**. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นธรรม จึง
ชื่อว่า **วินัย**ของธรรมนั้นนั่นแหละ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะธรรมทั้งหลายนั้นแหละ เป็นธรรมพึงรู้อย่าง
(อภิคุณฺยชา) เป็นธรรมพึงกำหนดรู้ (ปริณฺยณฺยชา) เป็นธรรมพึงละ (ปหา-
ตพฺพา) เป็นธรรมพึงเจริญ (ภาเวตพฺพา) เป็นธรรมพึงกระทำให้แจ้ง
(สจฺจิกาทพฺพา) ฉะนั้น วินัยในธรรมทั้งหลายนี้ มิใช่วินัยในสัตว์ทั้งหลาย
มิใช่วินัยในชีวิตทั้งหลาย จึงชื่อว่า **ธรรมวินัย**. ชื่อว่า **ปวจนะ** เพราะอรรถว่า
เป็นประธาน (เป็นใหญ่) กว่าถ้อยคำของชนเหล่าอื่น ด้วยถ้อยคำทั้งหลาย
มีค่าอันเป็นไปกับด้วยอรรถ และพยัญชนะเป็นต้น. ปวจนะนั้นนั่นแหละ

ชื่อว่า **ปาพจน์**. ชื่อว่า **พรหมจรรย์** เพราะเป็นจริยาอันเลิศกว่าจริยาทั้งหมด. ชื่อว่า **สัตตสุตต** เพราะอรรถว่า คำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง แม้คำว่า คำสั่งสอนอันเป็นศาสนา ก็ชื่อว่า **สัตตสุตต** ได้. จริงอยู่ พระธรรมวินัยนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นศาสดาดังพระบาลีว่า **โส โว มมจฺเจยฺน สตุถา** เป็นต้น (แปลว่า ธรรมวินัยนั้น จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย โดยกาลล่วงไปแห่งเรา) ฟังทราบเนื้อความทั้งหลายดังพรรณนามาจะนี้ ก็เพราะความที่ภิกษุผู้ยังฉานมีประการทั้งปวงให้เกิดขึ้น ปรากฏในศาสนานี้ มิได้ปรากฏในศาสนาอื่น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงทำค่านิยามในบทนั้นไว้ ด้วยบทว่า **อิมิสฺสา** บ้าง **อิมสฺมิ** บ้าง (แปลว่า ในทักขิณนี้ เป็นต้น)

ข้อนี้ เป็นคำอธิบายมาติกาปทนิทเทศ ในคำว่า **อิธ**.

ภิกขุณีเทศ

ในภิกขุณีเทศ บทว่า **สมณฺหยา** ได้แก่ (เป็นภิกษุ) ด้วยบัญญัติคือโดยโฆหาร. จริงอยู่ บางคนย่อมปรากฏว่า เป็นภิกษุด้วยสมณฺหยาอันนั้นแหละ. จริงอย่างนั้น ชนทั้งหลาย เมื่อนับจำนวนภิกษุทั้งหลาย ในคราวนิมนต์ เป็นต้น ย่อมรวมแม้สามเณรด้วย แล้วกล่าวว่า มีภิกษุหนึ่งร้อย หนึ่งพัน ดังนี้.

บทว่า **ปญฺญาย** ได้แก่ (เป็นภิกษุ) ด้วยปญฺญาของตน. จริงอยู่ บางคนย่อมเป็นภิกษุ แม้ด้วยปญฺญา. ฟังทราบความเกิดขึ้นแห่งบทว่า **โกเอตฺถ** นั้น ในบรรดาคำทั้งหลาย มีคำปญฺญาว่า **ตูก่อนผู้มีอายุ เราเป็นภิกษุ** เป็นต้น. ก็ปญฺญานี้ ชื่อว่า ประกอบด้วยธรรม เป็นคำอันพระอานนท์กล่าวแล้ว. อนึ่ง ในเวลารাত্রี ชนทั้งหลายแม้ทุกศีล เดินสวนทางมา เมื่อมีผู้ถามว่า ใครในที่นี้ ผู้ทุกศีลนั้นย่อมกล่าวด้วยปญฺญา อันไม่เป็นธรรม อันไม่เป็นจริงว่า **เราเป็นภิกษุ** ดังนี้.

บทว่า ภูษิตี แปลว่า ย่อมขอ. จริงอยู่ บางคน ย่อมขอ ย่อมค้นหา ย่อมแสวงหาซึ่งภิกษา ได้ก็ตาม ไม่ได้ก็ตาม ผู้นั้น ชื่อว่า ภูษิตี เพราะอรรถว่า ย่อมขอโดยแท้.

บทว่า ภูษิตี อชฺฐปคโต (แปลว่า ผู้เข้าถึงภิกษาจาร ที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นเข้าถึงแล้ว) จริงอยู่ บางคน ละกองโกณะน้อยบ้าง มากบ้าง บวชเป็นบรรพชิตไม่มีเรื่อน ละการเลี้ยงชีพด้วยกสิกรรม และโครัชกรรมเป็นต้น ผู้นั้น ชื่อว่า เป็นภูษิตี เพราะอรรถว่า ผู้เข้าถึงภิกษาจาร โดยการปกปิดไว้ซึ่งเพศ. อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใด แม้บริโภครัตที่เขากาบาในท่ามกลางวิหาร เพราะความเป็นผู้มีชีวิตเนื่องด้วยผู้อื่น ผู้นั้น ก็ชื่อว่าภูษิตี เพราะอรรถว่า ผู้เข้าถึงภิกษาจาร. อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใด อาศัยก่อนข้าว เพราะความเป็นผู้มีอุตสาหกรรมเกิดขึ้นแล้วในบรรพชา ผู้นั้นก็ชื่อว่า ภูษิตีผู้เข้าถึงภิกษาจาร.

บุคคลใด ย่อมทรงฝืนผ้าที่ถูกทำลายโดยการทำลายซึ่งค่า (ราคา) ผัสสะ (การถูกต้องนุ่มนวล) และสีนั้น พึงทราบการทำลายค่า โดยการตัดด้วยมีด. จริงอยู่ ฝืนผ้า แม้มีราคาตั้งพัน เมื่อถูกตัดให้เป็นท่อนน้อย ท่อนใหญ่แล้ว ย่อมเป็นผ้ามีค่าอันทำลายแล้ว ย่อมไม่ได้ราคาแม้เพียงครึ่งหนึ่งของราคาเดิม. พึงทราบการทำลายผัสสะ ด้วยการเข็บด้วยด้าย. จริงอยู่ ฝืนผ้า แม้มีผัสสะสบาย ย่อมเป็นผัสสะอันทำลายด้วยด้ายแล้ว ย่อมถึงซึ่งความเป็นผัสสะขรุขระ (กระด้าง) พึงทราบการทำลายสี โดยการเข็บเพราะสนิมแห่งเข็มเป็นต้น. จริงอยู่ ฝืนผ้า แม้สะอาดดีแล้ว ย่อมเป็นฝืนผ้าที่ถูกทำลายด้วยมลทินแห่งเข็มจำเดิมแต่ทำการเข็บ ในที่สุดย่อมถูกทำลายไปด้วยสิ่งปฏิกูลทั้งหลาย มีเหงื่อแห่งมือและของปฏิกูลเป็นต้น และด้วยการย้อม การทำกัปปะ

(เครื่องหมายจุดคำเล็ก ๆ) ย่อมผิดไปจากสี่เดิม. ผู้ใด ทรงผืนผ้าที่ถูกทำลายแล้ว เพราะการทรงผืนผ้าอันถูกทำลายด้วยอาการ ๓ อย่าง อย่างนี้ ผู้ผู้นั้นชื่อว่า ภิกขุ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ภิกขุ เพราะอรรถว่า ทรงผืนผ้าอันถูกทำลายแล้ว ด้วยเหตุสักว่า การทรงผืนผ้ากาสาจะอันเป็นวิสภาคะ (ต่าง) จากผ้าของคฤหัสถ์.

ชื่อว่า ภิกขุ เพราะกำลังทำลายบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย.

ชื่อว่า ภิกขุ เพราะกำลังทำลายกิเลส ๕ ด้วยโสคาปัตติมรรค.

ชื่อว่า ภิกขุ เพราะกำลังทำลายกิเลส ๔ ด้วยสกทาคามีมรรค.

ชื่อว่า ภิกขุ เพราะกำลังทำลายกิเลส ๔ ด้วยอนาคามีมรรค.

ชื่อว่า ภิกขุ เพราะกำลังทำลายกิเลส ๘ ด้วยอรหัตตมรรค.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

ส่วนบุคคล ผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ พระองค์ทรงแสดงด้วยคำว่า **ภินฺนุตตา** (แปลว่า เพราะทำลายบาปอกุศลธรรมแล้ว) จริงอยู่ พระโสคาบันทำลายกิเลส ๕ อย่าง ด้วยโสคาปัตติมรรคแล้วดำรงอยู่. พระสกทาคามีทำลายกิเลส ๔ ด้วยสกทาคามีมรรคแล้วดำรงอยู่. พระอนาคามีทำลายกิเลส ๔ ด้วยอนาคามีมรรคแล้วดำรงอยู่. พระอรหัตต์ทำลายกิเลส ๘ ด้วยอรหัต มรรคแล้วดำรงอยู่. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ อย่างนี้ ชื่อว่า ภิกขุ เพราะทำลายบาปอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบวินิจฉัย ในชื่อว่า **โอธิโส กิเลสานํ ปหานา** (แปลว่า เพราะละกิเลสบางส่วน) คำว่า **โอธิ** (ได้แก่ บางส่วน หรือเขตแดน) มี ๒ อย่าง คือ **มัคโคธิ** (มคฺ + โอฺธิ = มคฺโคธิ) แปลว่า ส่วน หรือ เขต

แดนของมรรค **กิเลโสธิ** (กิเลส + โอธิ = กิเลโสธิ) แปลว่า ส่วนหรือเขตแดนของกิเลส. เขตแดน ชื่อว่า โอธิ ในโอธิ ๒ นั้น พระโศดาบัน ชื่อว่า ภิกษุ เพราะละกิเลสบางส่วน ด้วยมัคโคธิ. จริงอยู่ มรรคทั้ง ๔ มรรคหนึ่งเท่านั้นละกิเลสไปบางส่วน มิใช่มรรค ๔ ละกิเลสทั้งสิ้น. แม้ในสกทาคามี อนาคามี ก็นัยนี้เหมือนกัน. ก็เพราะโศดาบัน ชื่อว่า ภิกษุ เพราะละกิเลสบางส่วน คือกิเลโสธิ. จริงอยู่ ในบรรดากิเลสที่ท่านควรละ ท่านละไปได้เพียงบางส่วน หาใช่ละไปทีเดียวทั้งหมดไม่.

ก็พระอรหันต์ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะละกิเลสโดยไม่จำเพาะส่วน. จริงอยู่ ท่านละกิเลสไปโดยไม่จำเพาะส่วนด้วยมรรค ๔ หาใช่ละไปด้วยเขตแดนแห่งมรรคเดียวไม่. อนึ่ง ในกิเลสที่พึงละท่านละไปโดยไม่มีส่วนเหลือเลย เพราะว่า แดนแห่งกิเลสแม้สักอย่างหนึ่ง ชื่อว่าตั้งอยู่มิได้มี. แม้ในส่วนทั้งสอง นั้น พระอรหันต์ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะละกิเลสทั้งหลายไปโดยไม่จำเพาะส่วน ดังพรรณนามาจะนี้.

พึงทราบวิเคราะห์ ในบทว่า **เสกฺโข** ต่อไป.

พระอริยบุคคล ๗ กับด้วยกัลยาณปุถุชน ผู้ยังศึกษาสิกขา ๓ อยู่ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า **เสกขา** (ผู้กำลังศึกษาอยู่) ในบุคคลเหล่านั้น พระเสกขะไร ๆ ก็ชื่อว่า ภิกษุ.

ชื่อว่า **อเสกขา** เพราะไม่ต้องศึกษา. พระจिณาสพ ก้าวล่วงเสกข-
ธรรมแล้ว ดำรงอยู่ในผลอันเลิศ เรียกว่า อเสกขะ เพราะไม่มีเสกขธรรมที่ท่านพึงศึกษาให้อีกกว่านั้น.

ภิกษุปุถุชน ที่เหลือ กำลังศึกษาสิกขา ๓ อยู่ก็ไม่ใช่ ศึกษาแล้วก็ไม่ใช่ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ภิกษุปุถุชนนั้น ไม่ใช่พระเสกขะ และ

พระอเสกขบุคคล. ผู้บรรลุนิพพานอันเลิศ คือ สิวอันเลิศ สมานอันเลิศ ปัญญาอันเลิศ วิมุตติอันเลิศ นี้ดำรงอยู่ ชื่อว่า ภิกษุ.

ผู้ไม่ลามก (ผู้ไม่ตกต่ำ) ชื่อว่า ผู้ประกอบด้วยธรรมอันงาม. จริ่งอยู่ตั้งแต่กัลยาณปุถุชน จนถึงพระอรหันต์ ย่อมถึงซึ่งการนับว่า เป็นภิกษุผู้ตั้งอยู่ในธรรมอันงาม เพราะประกอบด้วย สิวอันงาม สมานอันงาม ปัญญาอันงาม วิมุตติอันงาม วิมุตติญาณทัสสนะอันงาม.

ภิกษุผู้ไม่มัวหมอง ผ่องใส ชื่อว่า ภิกษุผู้บริสุทธิ์ผ่องใส. ความไม่ขุ่นมัว มีความผ่องใสพิเศษแล้วเป็นอรรถ คุณความผ่องใสของเนยใส ๆ.

บทว่า สาโร พึงทราบว่าเป็น ชื่อว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรมอันเป็นสาระ เพราะประกอบด้วยสาระ ๓ มีศีลสาระเป็นต้น คุณผืนผ้าเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียว. อีกอย่างหนึ่ง พระจินาสพเท่านั้นพึงทราบว่า ชื่อว่า ผู้มีธรรมอันเป็นสาระ เพราะปราศจากกิเลสอันไร้ประโยชน์.

อนึ่ง ในชื่อว่า ชื่อว่า ภิกษุ เพราะกำลังทำลายบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ภิกษุ เพราะละกิเลสโดยจำเพาะส่วน และพระเสกขะ ชื่อว่า ภิกษุ นี้. ในฐานะ ๓ ดังกล่าวนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาพระเสกขะ ๗. ชื่อว่า ชื่อว่า ภิกษุ เพราะทำลายบาปอกุศลธรรมแล้ว. ชื่อว่า ภิกษุ เพราะละกิเลสโดยไม่จำเพาะส่วน (โดยไม่เหลือ) และผู้บริสุทธิ์ผ่องใส ผู้ชื่อว่า ภิกษุ ทั้งปวงเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาพระจินาสพ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงคำว่า ภิกษุ ด้วยสัญญาเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงความเป็นภิกษุ ด้วยสามารถแห่งการอุปสมบท จึงตรัสว่า สมคฺเคน ตั เชน เป็นอาทิ.

ในคำเหล่านั้น คำว่า สมคฺเคน ตั เชน (แปลว่า โดยสงฆ์ผู้พร้อม
เพรียงกัน) ได้แก่ ภิกษุผู้ควรแก่สังฆกรรม ในการทำกรรม อย่างต่ำต้องมี
ภิกษุครบ ๕ รูป ในการทำกรรมทุกครั้ง โดยไม่กำเริบ ต้องนำฉันทะของ
ภิกษุที่มีอยู่มา เมื่อภิกษุเหล่านั้นมาแล้ว จึงชื่อว่าเป็นผู้พร้อมเพรียงกัน เพราะ
ความที่ฉันทะอันภิกษุนำมาแล้ว.

คำว่า ฌตฺติจตฺตฺเถน (แปลว่า มีญัตติเป็นที่ ๔) ได้แก่ กรรม
อันสงฆ์พึงทำด้วยอนุสาวนา ๓ ครั้ง และด้วยญัตติ ๑ ครั้ง

คำว่า กมฺเมน ได้แก่ ด้วยวินัยกรรม อันถูกต้อง (อันเป็นธรรม).

คำว่า อุกฺุเปน ได้แก่ เข้าถึงแล้วซึ่งความที่กรรมนั้นเป็นกรรม
อันไม่หวั่นไหว มั่นคง เพราะถึงพร้อมด้วย วัตถุสมบัติ ญัตติสมบัติ
อนุสาวนาสมบัติ สีมာสมบัติ และบริษัทสมบัติ (ถึงพร้อมด้วยหมู่คณะ).

คำว่า ฌานารเณ (แปลว่า ควรแก่ฐานะ) ได้แก่ ควรแก่เหตุ
ควรแก่สัตตศาสนา. คือว่าผู้เข้าถึงแล้ว บรรลุแล้วซึ่งภาวะในเบื้องบน ชื่อว่า
เป็น อุปสัมบัน (คือ ผู้บวชแล้ว) จริงอยู่ ความเป็นภิกษุ ชื่อว่า ภาวะใน
เบื้องบน (อุปรีภาวะ) พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกภาวะในเบื้องบนว่า
อุปสัมบัน เพราะความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกรรม (การบวช) ตามที่กล่าวแล้ว.

นัยเหล่านี้ (หมายถึงการอุปสมบท) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการ
อุปสมบท ๘ อย่างคือ

๑. เอหิภิกขุอุปสัมปทา
๒. สรณคมนอุปสัมปทา
๓. โอวาทปฏิคคหณอุปสัมปทา
๔. ปัญหาพยาकरणอุปสัมปทา

๕. ครุชัมมปฏิคคหณอุปสัมปทา

๖. ทูเตนอุปสัมปทา

๗. อัญญาจิกา อุปสัมปทา

๘. ฉุตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา

บรรดาอุปสัมปทาเหล่านั้น อุปสัมปทา ๗ คือ ฉุตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา ทูเตนอุปสัมปทา อัญญาจิกาอุปสัมปทาเหล่านี้เท่านั้นถาวร. ส่วนที่เหลือได้มีอยู่เพียงสมัยพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่เท่านั้น. บรรดาอุปสัมปทาเหล่านั้น ในที่นี้ท่านประสงค์เอาฉุตติจตุตถกัมมอุปสัมปทาอย่างเดียว.

ปาฏิโมกขสังวรนิทเทส

ในนิทเทสแห่งปาฏิโมกขสังวร คำว่า **ปาฏิโมกข์** ได้แก่ สิกขาบท คือ ศีล. จริงอยู่ สภาวะใด ย่อมคุ้มครอง ย่อมรักษา ย่อมให้หลุดพ้น ย่อมเปลื้องจากทุกข์ทั้งหลายมีทุกข์ในอบายเป็นต้น ฉะนั้นจึงตรัสสภาวะนี้ว่า ปาฏิโมกข์ ดังนี้. คำว่า **ศีล** เป็นที่อาศัย เป็นต้น* เป็นไวพจน์ของปาฏิโมกข์ นั้นนั่นแหละ. ในคำเหล่านั้น คำว่า **ศีล** นี้ เป็นไวพจน์ของปาฏิโมกข์อันสำเร็จในเวลาเป็นที่สิ้นสุดลงพร้อมกับกรรมวาจาทีเดียว. แม้เมื่อเป็นเช่นนั้นก็มีอยู่ ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้นของผู้ควั่นจากปาณาติบาตเป็นต้น หรือว่า ผู้ยังวัตรและการปฏิบัติให้เต็ม ฟังทราบว่าเป็นศีล. สมจริงตามที่กล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาว่า **อะไรเป็นศีล ตอบว่า เจตนาเป็นศีล เจตสิกเป็นศีล ความสำรวมเป็นศีล การไม่ก้าวล่วงเป็นศีล** ดังนี้.

* คำว่า **ศีล** เป็นต้น คือ เป็นจรณะ เป็นเครื่องสำรวม เป็นเครื่องระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธาน

ในคำเหล่านั้น เจตนาของผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น หรือว่าการยังวัตรปฏิบัติให้เต็ม ชื่อว่า **เจตนาเป็นศีล**.

การงดเว้นของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่า **เจตสิกเป็นศีล**. อีกอย่างหนึ่ง เจตนาอันเป็นไปในกรรมบถ ๗ ของผู้ละปาณาติบาตเป็นต้น ก็ชื่อว่า **เจตนาเป็นศีล**. ในสังยุตตมหาวรรค ท่านกล่าวธรรมทั้งหลาย มีความไม่โลภไม่พยาบาทและสัมมาทิฐิ โดยนัยเป็นต้นว่า บุคคลละอภิชฌา อยู่ด้วยเจตนาปราศจากความโลภ ดังนี้ก็ชื่อว่า **เจตสิกเป็นศีล**.

ในชื่อว่าความสำรวมเป็นศีล ฟังทราบโดยความสำรวม ๕ คือ

๑. ปาฏิโมกขสังวร (ความสำรวมด้วยปาฏิโมกข์)
๒. สติสังวร (ความสำรวมด้วยสติ)
๓. ญาณสังวร (ความสำรวมด้วยญาณ)
๔. ขันติสังวร (ความสำรวมด้วยขันติ)
๕. วิริยสังวร (ความสำรวมด้วยความเพียร).

ความต่างกัน (นานากรณี) ของความสำรวมเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์พิเศษชื่อว่า วิสุทฺธิมรรค.

ชื่อว่า **การไม่กำลวงเป็นศีล** อธิบายว่า การไม่กำลวงอันเป็นไปทางกายและวาจาของผู้มีศีลอันสมทานแล้ว.

คำว่า **การสำรวมเป็นศีล การไม่กำลวงเป็นศีล** นี้แหละเป็นศีลโดยตรง (นิปปริยาย) ส่วนชื่อว่า **เจตนาเป็นศีล และเจตสิกเป็นศีล** นี้ ฟังทราบว่าเป็นศีลโดยปริยาย (โดยอ้อม) ก็เพราะภิกษุชื่อว่า ย่อมตั้งมั่นในพระศาสนาด้วยปาฏิโมกขสังวรศีล ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ศีลนั้นเป็นที่อาศัย** ดังนี้.

ถามว่า ชื่อว่าเป็นที่อาศัย เพราะภิกษุยอมตั้งมั่นในพระศาสนา
หรือกุศลธรรมทั้งหลายเท่านั้น ย่อมตั้งมั่นในพระศาสนา.

ตอบว่า เนื้อความนี้พึงทราบด้วยสามารถแห่งพระสูตรที่ว่า ก็นระ
ผู้มีปัญญาอาศัยซึ่งศีล เป็นต้น พระสูตรว่า คุณก่อนมหาราช ชนทั้งหลาย
อาศัยศีลแล้ว พึงยังกุศลธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น เป็นต้น และพระสูตร
ว่า คุณก่อนมหาราช เมื่อบุคคลอาศัยศีลแล้ว กุศลธรรมทั้งปวง
ย่อมไม่เสื่อมไปโดยรอบ ดังนี้ เป็นต้น.

ศีลนั้น ๆ ชื่อว่า เป็นเบื้องต้น เพราะธรรมดาเกิดขึ้นก่อน. สมจริง
ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เพราะเหตุอันนั้นแหละ เธอพึงชำระธรรม
(ศีล) อันเป็นเบื้องต้นนั้นแหละให้ยิ่งขึ้นไป ก็บรรดากุศลธรรมทั้ง
หลาย อะไรเล่าชื่อว่า เป็นธรรมเบื้องต้น ก็ศีลอันหมดจดดีแล้ว
และทิวฏฐิอันตรงด้วย เป็นธรรมเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ดังนี้.

เปรียบเหมือนนายช่างผู้สร้างเมือง มีความประสงค์จะสร้างเมือง ย่อม
ชำระพื้นที่ของเมืองก่อน ภายหลังจึงแบ่งที่สร้างเมือง โดยกำหนดเอาทาง
สามแพร่งสี่แพร่ง เป็นต้น ฉันทใด พระโยคาวจรก็ฉันทนั้นนั่นแหละ ย่อมชำระศีล
ตั้งแต่ต้นทีเดียว ภายหลังจากนั้นก็กระทำให้แจ้งซึ่ง สมณะ วิปัสสนา มรรค
ผล และพระนิพพาน.

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนช่างซ่อม ซักผ้าด้วยน้ำค้าง เมื่อผ้า
สะอาดดีแล้วจึงซ่อมด้วยสีต่าง ๆ ตามปรารถนา ฉันทใด ก็หรือว่า จิตรกร
(ช่างวาดเขียน) ผู้ฉลาดปรารถนาจะวาดรูป เขาย่อมกระทำการตกแต่งผาก่อน
หลังจากนั้นจึงวาดรูป ฉันทใด.

พระโยคาวจร ก็ฉันทันเหมือนกัน ชำระศีลแต่ต้นเทียว หลังจากนั้น ก็กระทำให้แจ้ง ซึ่งสมณะและวิปัสสนาเป็นต้น. เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวว่า ศีลเป็นเบื้องต้น ดังนี้.

ศีลนั้น ๆ ชื่อว่าเป็นจรณะ เพราะความเป็นธรรมชาติเช่นกับเท้า (เครื่องดำเนินไป) จริงอยู่ เท้า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นจรณะ. เหมือนอย่างว่า สภาพการปรุงให้ดำเนินไปสู่ทิศ ย่อมไม่เกิดแก่บุรุษผู้มีเท้าขาดแล้ว ย่อมเกิดแก่บุรุษผู้มีเท้าสมบูรณ์นั้นแหละ ฉันทันใด ข้อนี้ก็ฉันทันนั้น ศีลของผู้ใดแตกแล้ว ขาดแล้ว ไม่สมบูรณ์แล้ว การดำเนินไปสู่ญาณเพื่อบรรลุพระนิพพาน ก็ย่อมไม่สำเร็จแก่ผู้นั้น ส่วนผู้ใดมีศีลไม่แตก ไม่ขาด บริบูรณ์แล้ว ผู้นั้นก็จะดำเนินไปสู่ญาณเพื่อบรรลุพระนิพพาน ฉันทันนั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ศีลเป็นจรณะ ดังนี้.

ศีลนั้น ๆ ชื่อว่า สังขมะ (เครื่องสำรวม) ด้วยสามารถแห่งการระวัง ชื่อว่า สังวร (เครื่องระมัดระวัง) ด้วยสามารถแห่งการปิดกั้น. แม้ด้วยเหตุ ทั้งสองนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ศีลเป็นเครื่องสำรวม เป็นเครื่องระวัง ดังนี้. พึงทราบจัตถะในที่นี้ว่า

สภาวะใด ย่อมสำรวมการคั่นรณ โดยก้ำล้วงของบุคคล หรือว่า ย่อมสำรวมซึ่งบุคคล ก็คือว่า ย่อมไม่ให้เพื่ออันกระสับกระส่ายไปของบุคคลนั้น ด้วยสามารถแห่งการก้ำล้วง ฉะนั้น สภาวะนั้นจึงชื่อว่า สังขมะ (เครื่องสำรวม).

ชื่อว่า สังวร (เครื่องระวัง) เพราะย่อมปิดกั้นทวาร อันเป็นที่ก้ำล้วงแห่งบุคคล.

คำว่า มุข ได้แก่ เป็นธรรมสูงสุด หรือเป็นหัวหน้า. เหมือนอย่าง
ว่า อาหาร ของสัตว์ทั้งหลาย เข้าไปทางปากแล้ว ย่อมแผ่ไปสู่อวัยวะน้อย
ใหญ่ ฉนฺได กุศลอันเป็นไปในภุมิ ๔ แม่ของพระโยคีก็ฉนฺนนั้น เข้าไปทางปาก
คือ คีลแล้ว ย่อมยังความสำเร็จแห่งประโยชน์ให้สมบูรณ์. ด้วยเหตุนี้ พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คีลเป็นหัวหน้า ดังนี้.

คำว่า ปมุขเณ สาธุ อธิบายว่าเป็นประธาน เป็นธรรมอันเลิศ
เป็นธรรมชาติถึงก่อน เป็นธรรมประเสริฐสุด. คำว่า กุศลानํ ธมฺมานํ
สมาปตฺติยา (แปลว่าเพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย) บัณฑิต
พึงทราบว่าเป็น คีลเป็นเลิศ เป็นธรรมถึงก่อน เป็นธรรมประเสริฐสุด เป็น
ประธานเพื่ออันได้เฉพาะซึ่งกุศลอันเป็นไปในภุมิ ๔ ดังนี้.

คำว่า กายิกอ อวิตฺกุกโม (แปลว่า การไม่ล่วงละเมิดทางกาย)
ได้แก่กายสุจริต ๓ อย่าง. คำว่า วาจสิโก (แปลว่า การไม่ล่วงละเมิดทาง
วาจา) ได้แก่วาจสุจริต ๔ อย่าง. ทั้งสองนั้นชื่อว่า กายิกวาจสิโก (คือ การ
ไม่ล่วงละเมิดทางกายและทางวาจา). ท่านย่อมถือเอาอาชีวะฎุมกคีล (คือ คีล
มีอาชีวะเป็นที่ ๘) ย่อมแสดงด้วยการไม่ก้าวล่วงละเมิดทางกายและวาจา.

คำว่า ตํ วุโต ได้แก่ อันเขาปิดแล้ว อธิบายว่า มีอินทรีย์ อัน
สำรวมแล้วชื่อว่าปิดแล้ว. เหมือนอย่างว่า บ้านมีประตูปิดแล้ว ท่านเรียกว่า
บ้านอันเขาปิดแล้ว ระวังแล้ว ฉนฺได ในข้อนี้ก็ฉนฺนนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสว่า ภิกษุมิอินทรีย์สำรวมแล้วระวังคุ้มครองแล้ว.

คำว่า ปาฏิโมกฺขสํ วเรน ได้แก่ ด้วยปาฏิโมกข์ และสังวร. อีก
อย่างหนึ่งได้แก่ด้วยสังวร กล่าวคือ ปาฏิโมกข์. คำว่า อูเปโต (แปลว่า ผู้
เข้าไปถึงแล้ว) เป็นต้น มีเนื้อความดังที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. พระผู้มีพระ-

ภาคเจ้าตรัสว่า การอยู่ด้วยอิริยาบถของภิกษุ ผู้ตั้งอยู่ในปาฏิโมกข์สังวรศีล ด้วยบทแม่ทั้ง ๙^๑ มีคำว่า อิริยติ เป็นต้น

อนาจารนิทเทศ^๒

ในนิทเทศแห่งอาจารย์และโคจระ พึงทราบว่าเป็นผู้มีพระภาคเจ้า ท่านประสงค์จะกล่าวอาจารย์ของสมณะ โคจระของสมณะแม่โดยแท้ จึงทรงยก ซึ่งบทว่า อาจารย์มีอยู่ อนาจาระมีอยู่ด้วยบทว่า อาจารย์โคจรสมุปนุโน ดังนี้.

เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้ฉลาดในทาง เมื่อจะบอกทาง จึงกล่าวว่า ท่านจงปล่อยทางซ้าย ถือเอาทางขวา ข้อมบอกทางอันมีภัย ทางอันผิด อันบุคคลพึงปล่อยวางก่อน ภายหลังจึงบอกทางอันเกษม ทางอันตรงอันบุคคล พึงถือเอา ฉันทใด ข้อนี้ก็ฉันทนั้นนั่นแหละ พระธรรมราชา เช่นกับบุรุษผู้ ฉลาดในทาง ทรงบอกอนาจาระ อันพระพุทธรเจ้าทรงรังเกียจแล้ว อันบุคคล พึงละก่อน เมื่อจะทรงบอกอาจารย์ในภายหลังจึงตรัสว่า ตตฺถ กตโม อนา- จาโร เป็นอาทิ. จริงอยู่ หนทาง ที่บุคคลบอกแล้วพึงไปถึงหรือไม่ ถึงก็ได้ ส่วนทางที่พระตถาคตบอกแล้ว เป็นทางชอบธรรม ไม่คิดหวัง ข้อมให้บรรลุถึงพระนคร คือ พระนิพพาน คุจจชิราวุธ อันพระอินทร์ทรง ปล่อยไปแล้ว ฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ จึงได้กล่าวว่า บุรุษผู้ฉลาดในทาง ดังนี้ คำว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธะนี้ เป็นชื่อของพระตถาคต.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะการประกอบความเพียรในกัลยาณธรรม ข้อม เป็นธรรมอันสมบูรณ์แก่บุคคลผู้มีบาปกรรมอันละแล้ว เปรียบเหมือนการตัด ทรงด้วยเครื่องประดับ มีระเบียบดอกไม้ ของหอมและเครื่องลูบไล้ เป็นต้น

๑. ทั้ง ๙ บท คือ ผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วย ดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี และประกอบแล้ว

๒. อนาจาระ หมายถึงความประพฤติน่าไม่ดี ซึ่งตรงกันข้ามกับ อาจารย์

ย่อมสมควรแก่บุคคลผู้มีเหนือไคลและมลทินอันตนชำระแล้ว ด้วยการอาบน้ำ
พร้อมทั้งสระหัว ฉะนั้น แม่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงพระประสงค์จะบอก
อนาจาระอันบุคคลพึงละก่อน เหมือนบุคคลทำความสะอาดชำระล้างเหนือไคล
และมลทิน ด้วยการอาบน้ำสระหัว ภายหลังบอกอาจาระซึ่งเปรียบเหมือนการ
ตัดทรงด้วยเครื่องประดับมีระเบียบดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้เป็นต้น จึง
ตรัสคำว่า ตตุถ กตโม อนาจาโร เป็นอาทิ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ความล่องละเมิดทางกาย ได้แก่ กาย
ทุจริต ๓. คำว่า ความล่องละเมิดทางวาจา ได้แก่ วจิตุจริต ๔. คำว่า
ความล่องละเมิดทางกายและวาจา ได้แก่ กายทุจริต ๓ วจิตุจริต ๔ เหล่า
นั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงการก้าวล่วงของบุคคลผู้มีอาชีวะฐมกสิล
(ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘) นั้นแหละ ด้วยอาการอย่างนี้. ก็เพราะบุคคลไม่ประ-
พตติอนาจารด้วยกายและวาจาเท่านั้น ย่อมประพตติแม่ด้วยใจทีเดียว ฉะนั้น
เพื่อจะแสดงเนื้อความนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ความเป็นผู้ทุศีล
แม่ทั้งปวง ก็เรียกว่า อนาจาระ** ดังนี้.

ในข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงจำแนกแสดงอาจาระอย่างใด
อย่างหนึ่ง จึงตรัสคำว่า **อิเชกจโจ เวพฺพทานน** เป็นต้น (แปลว่า ภิกษุ
บางรูปในพระศาสนานี้ย่อมเลี้ยงชีพ ด้วยการให้ไม้ไผ่เป็นต้น).

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **การให้ไม้ไผ่** ได้แก่ การให้ไม้ไผ่อัน
เป็นเครื่องอาศัยเป็นเหตุ. อธิบายว่า ภิกษุไม่ควรให้แก่อุปัชฌายาก ด้วยอันคิด
ว่า เราจักนำไม้ไผ่ที่เกิดขึ้นเอง หรือไม้ไผ่ที่มีบุคคลคุ้มครองรักษามาให้เป็น
เครื่องใช้สอย ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นต้น เพราะว่า ภิกษุเมื่อสำเร็จการเลี้ยง
ชีพอย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเป็นอยู่ด้วยการแสวงหาอันไม่ชอบธรรม เป็นมิจลา-

อาชีวะ. ภิกษุ นั้นแหละ ย่อมอุทฺครหา ในปัจจุบัน ทั้งในเบื้องต้น ก็ชื่อว่า เป็นผู้ขวนขวายในอบาย ภิกษุ นั้น เมื่อให้ไม้ไผ่อันเป็นของเฉพาะตนย่อม ต้องอาบัติทุกกฏ ชื่อว่า กุลทฺฐสกะ (ผู้ประทุษร้ายตระกูล) เมื่อให้ไม้ไผ่อัน เป็นของเฉพาะของคนอื่น ย่อมต้องอาบัติ ด้วยเฉยจิต (ขโมย) สงฆ์พึง กระทำทัณฑกรรมแก่เธอตามราคาสั่งของนั้น. แม้การให้ไม้ไผ่อันเป็นของสงฆ์ ก็นัยนี้เหมือนกัน. ก็ถ้าว่า ภิกษุยอมให้ไม้ไผ่นั้น เพราะความที่ตนเป็นใหญ่ เธอก็จะต้องอาบัติ เพราะการสละครุภัณฑ์.

ไม้ไผ่ประเภทไหนเป็นครุภัณฑ์ ประเภทไหนไม่เป็น พึงทราบ ความดังต่อไปนี้.

ไม้ไผ่ใด ที่ไม่ได้ปลุกไว้ เกิดขึ้นเองก่อน ไม้ไผ่นั้นเป็นครุภัณฑ์ ตามฐานะที่สงฆ์กำหนดเท่านั้น นอกนั้น ไม่เป็นครุภัณฑ์. ไม้ไผ่ทั้งปวง เป็นครุภัณฑ์ โดยประการทั้งปวง ในอันที่สงฆ์ปลุกไว้แล้ว. ไม้ไผ่นั้น ท่านกำหนดแล้วโดยประมาณ. จริงอยู่ มีประมาณหนึ่งทะนานดวงน้ำมัน จัดเป็นครุภัณฑ์ ต่ำกว่านั้นไม่เป็น. อนึ่ง ภิกษุใด มีความต้องการด้วย ทะนานดวงน้ำมัน หรือต้องการไม้เท้า สงฆ์พึงถือเอาสิ่งนั้นกระทำให้เป็น ผาติกรรม^๑ เกิด. ผาติกรรมเป็นของมีราคา หรือเป็นของมากกว่าของสงฆ์ ย่อมควร น้อยกว่า ไม่ควร. แม้หัตถกรรม ถักว่าวัตถุเป็นเครื่องน่าน้ำไป หรือว่า วัตถุเป็นเครื่องคายหญ้าอันเล็กน้อย ก็เช่นเดียวกัน สงฆ์ควรทำ ผาติกรรมนั้นให้ถาวร. เพราะฉะนั้น การที่ภิกษุโกยเลนขึ้นจากสระน้ำก็ดี ใช้ให้บุคคลปูลาดพื้นที่บันไดเพื่อทำพื้นที่ไม่เสมอให้เสมอกันก็ดี ควรอยู่แต่ไม่ ต้องถือเอาเครื่องผาติกรรม คือ เมื่อเธออาศัยอยู่ที่นั่นแหละพึงใช้สอย เมื่อ

๑. ผาติกรรม หมายถึงสิ่งของแลกเปลี่ยน ในทางพระวินัย หมายถึง การชดเชยของสงฆ์ ด้วยสิ่งอื่น

เธอหลีกไปแล้ว ฟังทำสิ่งของเหล่านั้นให้เป็นของสงฆ์ เมื่อเธอหลงลืมถือเอา
สิ่งใดสิ่งหนึ่งไป เมื่อไปแล้วในที่ระลึกได้ ก็ฟังนำกลับมาคืนแต่ที่นั่น ถ้า
ภิกษุมีในระหว่าง ก็ฟังวางสิ่งนั้นไว้ในที่วิหารอันตนไปถึงแล้ว. พวกภิกษุ
ไปสู่วิหารขอไม้ไผ่ ภิกษุทั้งหลายไม่อาจเพื่อจะให้ได้ โดยการบอกว่า นั่น
เป็นของสงฆ์ ถ้าพวกเขาขบ้อยๆ หรือคุกคาม ในเวลานั้น ภิกษุทั้งหลาย
ฟังกล่าวว่า ท่านทั้งหลายฟังทำทัณฑกรรม^๑ แล้วถือเอาเถิด. ขึ้นชื่อว่า การ
ให้ไม้ไผ่ ย่อมไม่มี. ถ้าว่า พวกภิกษุเหล่านั้นถวายสิ่งของมีมิดและขวาน
เป็นคัน หรือขาทนิยะโกชนิยะเพื่อกระทำให้เป็นสินไหม ไม่ควรรับ.

ในอรรถกถาพระวินัย ท่านกล่าวไว้ว่า พวกภิกษุถูกไฟไหม้บ้าน
ถือเอาสิ่งของไปอยู่ ภิกษุไม่ควรห้าม ถ้าขุยไฟเกิดขึ้นที่กอไผ่ของสงฆ์ เมื่อ
ไม่ให้ใครเคาะอยู่ ไม้ไผ่นั้นย่อมพินาศไป สงฆ์จะฟังทำอย่างไร สงฆ์ฟังบอก
พวกภิกษุในเวลาที่ไม่ไปภิกษาจาร ถ้าพวกเขาไม่ปรารถนาจะช่วยทำ ก็ฟังพูดว่า
พวกท่านจะได้ส่วนแบ่งเท่ากัน ถ้าเขาไม่ต้องการ ก็ฟังพูดว่า พวกท่านจักได้
๒ ส่วน เมื่อพวกเขาไม่ปรารถนาแม้ด้วยอาการอย่างนี้ ไม่ต้องการไม้ไผ่นั้น
ก็ฟังบอกว่า พวกของท่านมีอยู่ ท่านจงทำให้เป็นสินไหม จงเคาะไม้ไผ่ แล้ว
ถือเอาสิ่งนั้นเถิด. ขึ้นชื่อว่า การให้ไม้ไผ่ ย่อมไม่มี. แม้กอไผ่ถูกไฟไหม้ก็ดี
แม้ถูกน้ำพัดไปก็ดี ถิ่นนี้เหมือนกัน.

กถามรรค แม้ในต้นไม้ทั้งหลาย ถิ่นนี้นั้นแหละ. สำหรับต้นไม้
มีประมาณเท่าท่อนเข้มน ก็จัดเป็นครุภัณฑ์ได้. ภิกษุทำลายต้นไม้อันเป็นของ
สงฆ์ เพื่อทำอาวาส (ที่อยู่) อันเป็นของสงฆ์ แม้ไม่บอกขออนุญาตสงฆ์ก่อน
ก็ทำได้ แต่เพื่อตัดคลองแห่งวาทะ ฟังบอกขออนุญาตสงฆ์ก่อนแล้วฟังทำ.

๑. ทัณฑกรรม หมายถึงสินไหม หรือราคาของที่จะแลกเปลี่ยน

ถามว่า ภิขุทำลายต้นไม้ของสงฆ์ ไม่บอกขออนุญาตสงฆ์ก่อน
ควรเพื่อกระทำอาวาสเฉพาะบุคคล หรือไม่.

ตอบว่า ไม่ควร.

ก็ เมื่อว่าโดยหัตถกรรมอย่างสูง ภิขุยอมได้สักว่าเป็นที่ตั้งเตียง
ในบ้านหลังหนึ่งในบ้าน ๓ หลัง ภิขุมีสิทธิได้หลังเดียว. ถ้าทัฬหสัมภาระ
เป็นของเฉพาะบุคคล พื้นดินเป็นของสงฆ์ ภิขุนั้นยอมได้ส่วนเสมอกันกระทำ
บ้านหลังหนึ่ง คือ บรรดาบ้านที่เธอทำ ๒ หลัง เธอควรได้หลังหนึ่ง. เมื่อ
ต้นไม้อันเป็นของสงฆ์ เบียดเบียนอาวาส (ที่อยู่) ของสงฆ์ ภิขุไม่ขออนุญาต
สงฆ์ก่อนนำออกไป ควรหรือไม่ ตอบว่า ควร แต่เพื่อตัดคลองแห่งวาทะ
ควรขออนุญาตสงฆ์ก่อนแล้วนำออกไป. ถ้าลาภใหญ่ของสงฆ์ อาศัยต้นไม้มีอยู่
ก็ไม่ควรนำออกไป.

เมื่อต้นไม้อันเป็นของเฉพาะบุคคล เบียดเบียนอาวาสอันเป็นของสงฆ์
พึงบอกแก่เจ้าของต้นไม้. ถ้าว่า เขาไม่ปรารถนาจะนำออกไป พึงให้บุคคล
ตัดก่อน แล้วจึงนำออกไป. เมื่อถูกเขาท้วงว่า พวกท่านจงให้ต้นไม้แก่เรา
ดังนี้ พึงให้เขาตีราคาต้นไม้ นั้น แล้วให้ทรัพย์ตามราคาทุน. เมื่อต้นไม้อัน
เป็นของสงฆ์ เบียดเบียนอาวาสอันเป็นของบุคคลก็ดี ต้นไม้อันเป็นของเฉพาะ
บุคคลเบียดเบียน อาวาสอันเป็นของบุคคลก็ดี ก็นัยนี้เหมือนกัน.

กถามรรค แม้นในเถาว์ลย์ (ไม้เถา) ก็นัยนี้นั้นแหละ. อนึ่ง ในที่ใด
เถาว์ลย์เป็นของหาได้ยาก เขาย่อมทำการซื้อขายกัน ในที่นั้น จัดเป็นครุภัณฑ์.
ก็เถาว์ลย์นั้นแล มีประมาณกึ่งหนึ่งของแขน จัดเป็นครุภัณฑ์ ท่อนเถาว์ลย์
ต่ำกว่านั้น ไม่เป็น.

คำทั้งปวง แม้นในคำว่า การให้ใบไม้ เป็นต้น ซึ่งมีคำว่า ด้วย
การให้ใบไม้ เป็นต้น ได้แก่ ด้วยการให้ใบไม้อันเป็นเครื่องอาศัยเป็นเหตุ.

พึงทราบวินิจฉัยว่าด้วยความเป็นครุภัณฑ์ ในอธิการนี้ต่อไป.

จริงอยู่ บุคคลย่อมซื้อขายแม่ใบไม้ในที่ใด ชนทั้งหลาย ย่อมถือเอา เพื่อต้องการแก่ประโยชน์ทั้งหลาย มีการห่อหนังสือเป็นต้น ในที่อันหาได้ยาก เช่นนั้น ย่อมจัดเป็นครุภัณฑ์ทีเดียว. พึงทราบวินิจฉัยในใบไม้ทองกลาง และ ใบตาล. แม่ใบตาลบัณฑิตก็พึงกล่าวในฐานะนี้เหมือนกัน. จริงอยู่ แม่ใบตาล ในป่าตาลที่เกิดเอง ในที่อันสงฆ์กำหนดไว้แน่แท้และ จัดเป็นครุภัณฑ์. นอก จากนั้นไม่เป็น. ตาลที่สงฆ์ปลูกไว้ เป็นครุภัณฑ์ แม่ทั้งหมด. ใบลานเปล่า โดยที่สุดมีประมาณ ๘ นิ้ว เป็นประมาณของครุภัณฑ์. แม่หญ้า ก็พึงอนุโลม เข้าในข้อนี้เหมือนกัน. ก็ในที่ใด หญ้าไม่มี ในที่นั้น ชนทั้งหลายย่อมใช้ กำบัง ด้วยหญ้ามุงกระชาย ด้วยฟาง และด้วยใบมะพร้าวเป็นต้น เพราะฉะนั้น หญ้าทั้งหลาย แม่เหล่านั้น ท่านจึงสงเคราะห์เข้าในข้อนี้. ในหญ้ามุงกระชาย และฟางเป็นต้น หญ้าอย่างใดอย่างหนึ่ง มีประมาณหนึ่งกำมือ เป็นครุภัณฑ์. ในบรรดาใบมะพร้าวเป็นต้น แม่ใบหนึ่ง อันบุคคลถวายแก่สงฆ์ หรือที่เกิด ในที่ของสงฆ์ หรือหญ้าที่เกิดเอง เป็นของอันบุคคลคุ้มครองรักษาในพื้นที่ แห่งหญ้าของสงฆ์ ภายนอกอารามก็จัดเป็นครุภัณฑ์. เมื่อสงฆ์ทำสังฆกรรมก็ดี ทำเจดีย์ก็ดี ในการทำอันเป็นของเฉพาะบุคคลก็ดี การให้หญ้านั้นเกินไป ก็ควร. แม่ใบไม้ไฟที่กล่าวแล้วในหนหลัง ก็นัยนี้เหมือนกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในการให้ดอกไม้ ดอกไม้ทั้งหลายที่จัดเป็นครุภัณฑ์ คือ ที่สงฆ์กำหนดไว้อย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลายเก็บดอกไม้ที่ต้นไม้ทั้งหลาย มี ประมาณเท่านี้ แล้วน้อมไปในระเบียบแห่งข้าวยาคุและภัต หรือน้อมไปในการปฏิสังขรณ์เสนาสนะ มีประมาณเท่านี้ ดังนี้.

สามเณรทั้งหลาย เก็บดอกไม้ทั้งหลายในภายนอกกระทำให้เป็นกองไว้
ภิกษุประกอบด้วยองค์ ๕ ซึ่งเป็นผู้แจกดอกไม้ นับจำนวนภิกษุสงฆ์แล้ว
แบ่งไว้เป็นส่วน ๆ เธอไม่ต้องขออนุญาตสงฆ์ก่อน ย่อมแจกแก่บริษัทที่มา
แล้วได้. อนึ่ง ภิกษุผู้แจกนั้น สงฆ์ยังมีได้สมมติ ฟังขออนุญาตสงฆ์แล้ว
พึงทำการแจกเถิด.

ถามว่า ก็ภิกษุยอมได้เพื่อจะให้ดอกไม้ทั้งหลายแก่ใคร ไม่ให้แก่ใคร

ตอบว่า ภิกษุนำดอกไม้ไปสู่น้ำของมารดาบิดาก็ดี หรือยังบุคคลให้
เรียกมารดาบิดามาจากบ้านก็ดี เธอยอมได้เพื่ออันให้ ด้วยคำว่า ท่านทั้งหลาย
จงบูชาพระรัตนตรัย. มิใช่ให้เพื่อเป็นเครื่องประดับ. ภิกษุไม่ควรนำไป
ให้แก่หมู่ญาติเหลือทั้งหลาย ควรให้บุคคลเรียกมาแล้วให้ด้วยคำว่า พวกท่าน
ทั้งหลาย จงทำการบูชา ดังนี้. ภิกษุนั้น ไม่พึงประสงค์ให้แก่ชนที่เหลือ
ผู้มาสู่ที่เป็นที่บูชา. ชื่อว่า การให้ดอกไม้ ย่อมไม่มี. ในวิหาร มีดอกไม้
บานมาก ภิกษุผู้เที่ยววิณฑชบาต เห็นพวกมณุษย์แล้ว ฟังพูดว่า ในวิหาร
มีดอกไม้มาก พวกเธอ จงบูชา ดังนี้. โทษยอมไม่มีในเพราะสักว่าคำพูด.
ก็แต่ว่า เธอไม่ควรพูดด้วยคิดว่า พวกมณุษย์ ถือเอาขาทนียะโกชนียะแล้ว
จักมา ดังนี้. ก็ภิกษุนั้น ไม่ควรพูดถึงขาทนียะโกชนียะ อันตนพึงบริโภคน
ถ้ามณุษย์ทั้งหลาย ตามตามธรรมดาของเขาว่า ดอกไม้ทั้งหลายมีอยู่ในวิหาร
หรือ และกล่าวต่อไปว่า พวกผมจักมาสูวิหารในวันชื่อนั้น ท่านทั้งหลาย.
อย่าให้พวกสามเณรเก็บดอกไม้ทั้งหลาย ดังนี้. แต่พวกภิกษุลืมบอกสามเณร
พวกสามเณรจึงเก็บดอกไม้ทั้งหลายวางไว้ เมื่อพวกมณุษย์เข้าไปหาภิกษุพูดว่า
ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ในวันโน้นเทียว พวกกระผมบอกแก่ท่านแล้วว่า อย่าให้
สามเณรเก็บดอกไม้ พวกท่านไม่ได้ห้ามแล้ว. ภิกษุฟังกล่าวว่า เราหลงลืมสติ

ดอกไม้ทั้งหลาย สักว่าอันสามเณรเก็บแล้วนั้นแหละ ยังมีได้ทำกรบูชา. ไม่ควรกล่าวว่า ท่านจงถือเอา จงบูชา. ถ้าว่า เขาย่อมกล่าวถึงอามิส อันคนมี พึงบริโภคนั้น ฤๅอีกผู้อื่น ย่อมบอกแก่พวกสามเณรว่า มนุษย์ทั้งหลาย บอกว่า พวกท่านอย่าเก็บดอกไม้ ดังนี้. แม้พวกมนุษย์ นำอามิสมาถวายทาน และกล่าวว่า พวกผมไม่ได้สั่งให้สามเณรเก็บดอกไม้พร้อมกับพวกผม. พวกภิกษุ พึงกล่าวว่า ดูก่อนอุบาสก สามเณรทั้งหลายมีภิกษาแล้ว ภิกษุใด ไม่ไป ภิกษาจาร ภิกษุนั้นจักทราบเองนั้นแหละ. ภิกษุได้นัยมีประมาณเท่านี้ โทษ เพราะทำสามเณร หรือบุตร หรือพี่ชายน้องชายให้เก็บดอกไม้ทั้งหลาย ย่อมไม่มี. ชื่อว่า การให้ซึ่งดอกไม้ ก็ไม่มี.

ในการให้ผลไม้ แม้ผลไม้ ที่สงฆ์กำหนดแล้ว เหมือนดอกไม้เหล่านั้นแหละ จัดเป็นครุภัณฑ์. เมื่อมีผลไม้เล็กน้อยใหญ่มากในวิหาร พวกมนุษย์ ไม่สบายมาขอ. ภิกษุทั้งหลายไม่ชวนชวายเป็นให้ โดยคิดว่าสิ่งนั้น เป็นของสงฆ์.

พวกมนุษย์ผู้เดือดร้อน ย่อมคำ ย่อมบริภาษ ในข้อนี้ ภิกษุพึงทำอย่างไร.

ภิกษุทั้งหลาย พึงตั้งกฎ (กติกา) กำหนดด้วยผลไม้ทั้งหลาย หรือด้วยต้นไม้ทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลายไม่พึงห้ามพวกมนุษย์ ผู้ถือเอาผลไม้ทั้งหลาย ไปมีประมาณเท่านี้ ที่ดินโน้น ๆ หรือว่า ผู้ถือเอาผลไม้ทั้งหลาย ในต้นไม้ทั้งหลาย มีประมาณเท่านี้.

อนึ่ง พวกโจร หรือผู้เป็นใหญ่ ถือเอาโดยพลการ ก็ไม่พึงห้าม. เพราะว่าชนเหล่านั้น โกรธแล้ว พึงยังวิหารทั้งสิ้นให้พินาศไปก็ได้. แต่ว่า ภิกษุพึงบอกถึงโทษอันยังทุกข์ให้เป็นไปโดยยิ่ง.

ในการให้จุนสำหรับอาบ จุนสำหรับอาบที่เขาทูป (บคขย) แล้ว ไม่เป็นครุภัณฑ์. เปลือกไม้อันเขายังไม่ทูปนั้นแหละ เป็นครุภัณฑ์. จุนสำหรับ

อาบ อันสุขแล้วด้วยเครื่องหอม สมควรแก่ผู้ไม่เป็นไข้ จุณสำหรับอาบอย่างใดอย่างหนึ่ง ห่อมควรแก่ผู้ป่วยทั้งนั้น. แม้นินเหนียวก็รวมอยู่ในข้อนั้นนั่นแหละ. จริงอยู่ แม้นินเหนียวในที่ใด เป็นของหาได้โดยยาก ในที่นั้นนั่นแหละ จัดเป็นครุภัณฑ์ นินเหนียวเมื่อนั้นอย่างต่ำที่สุดมีประมาณเท่านั้น้ำอ้อยยบหนัก ๓๐ ปละ (ตามมาตราชั่งน้ำหนักเท่ากับ ๔ ออนซ์) เทียว ต่ำกว่านั้นไม่เป็น.

ในการให้ไม้ชำระฟัน ไม้ชำระฟัน อันเขายังไม่ใช้ เป็นครุภัณฑ์. วาระแห่งการให้ไม้สีฟันแต่สงฆ์ ห่อมถึงแก่สามเณรเหล่าใด สามเณรเหล่านั้น ห่อมไม่ได้เพื่อให้แก่อาจารย์และพระอุปัชฌายะ. แต่ว่า สามเณรเหล่าใด กำหนดว่า ชนทั้งหลายพึงนำไม้ชำระฟันมีประมาณเท่านี้มา สามเณรเหล่านั้น ห่อมได้ เพื่ออันถวายแก่อาจารย์และพระอุปัชฌายะ. ภิกษุรูปเดียว ไม่ควรถือเอาไม้ชำระฟันจำนวนมากมาจากโรงไม้ชำระฟัน พึงถือเอาอันเดียวเท่านั้น ทุก ๆ วัน. แม้เมื่ออยู่แยกกัน พึงนับหมู่ภิกษุแล้วถือเอาไม้ชำระฟันตามที่ถึงแก่ตน. เมื่ออากันตูกภิกษุทั้งหลายมาในระหว่าง หรือเมื่อเธอหลีกไปสู่ทิศ พึงนำไม้ชำระฟันมาตั้งไว้ในที่อันถือเอาได้นั่นแหละ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ห่อมตรัสเรียกคำชมเชย เพื่อต้องการให้เขารักใคร่ เพราะตั้งตนไว้ต่ำเหมือนทาสบ้าง การดำรงไว้ด้วยดีซึ่งคำอันผิดพลาดพลั้งของคนอื่นบ้าง ว่าเป็นคำพูดปรารภนาเพื่อต้องการให้เขารัก ในบทว่า ปาญญมฺย-ตาย เป็นต้น.

คำว่า มุคฺคสุปฺยตา นี้ เป็นชื่อของผู้เลี้ยงชีพด้วยการพูดที่จริงที่เล่น เสมอด้วยแกงถั่วเขียว. เปรียบเสมือนแกงถั่วเขียวกำลังเค็มนิด ถั่วเขียวจำนวนมากหอมสุก จำนวนน้อยไม่สุก ฉันทใด ข้อนี้อันนั้นเหมือนกัน ผู้เลี้ยงชีพด้วยการพูดที่จริงที่เล่น ห่อมพูดเท็จมาก พูดจริงน้อย.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ที่เป็นที่ไม่ซึมเข้าไปแห่งน้ำแกงถั่วเขียว ย่อมไม่มี ถันใด ชื่อนี้ก็ถันนั้น ชื่อว่า วาจา อันไม่เข้าไปของบุคคลผู้พูดที่จริงที่เล่น ย่อมไม่มี. วาจา นั้น ย่อมผูกพันเพื่อความทรงอยู่อันตนปรารถนาแล้ว และปรารถนาแล้วจะขอเหล็กเกาะอยู่. ด้วยเหตุนี้ วาจาอันมีปกติกถาวมุสาของบุคคลนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า วาจาเสมอด้วยแกงถั่วเขียว ดังนี้.

ความเป็นแห่งการงานอันบุคคลเลี้ยงดูแล้ว ชื่อว่า ปาฏิภุยกตา แปลว่า ความเป็นผู้เลี้ยงดูแล้ว. จริงอยู่ การงานของเด็ก อันเขาเลี้ยงดูแล้ว ชื่อว่า การเลี้ยงดูเด็ก. ความเป็นแห่งบุคคลผู้เลี้ยงดูเด็กนั้น ชื่อว่า ปาฏิภุยกตา. คำว่า ปาฏิภุยกตา นั้น เป็นชื่อของบุคคลผู้ยังเด็กให้เล่น ด้วยการทำซึ่งเครื่องประดับ เป็นต้น.

คำว่า ชัมเปสนิกิ ได้แก่ การนำข่าวสารไปและกลับของคฤหัสถ์ เหล่านี้ ๆ ในที่ทั้งหลายมีระหว่างบ้าน และระหว่างประเทศ เป็นต้น. จริงอยู่ คำนี้ ชื่อว่า การเดินส่งข่าว ก็มารดาบิดา บำรุงซึ่งภิกษุอยู่นั้นอยู่ ภิกษุถือเอาข่าวสารของมารดาบิดาเหล่านั้นไป ด้วยสามารถแห่งการไปในที่ไหน ๆ ย่อมควร. การนำข่าวสาร แม้ของนายช่างผู้ทำการงานของเจดีย์ หรือของสงฆ์ หรือของตน ก็สมควร.

อนึ่ง พวกมนุษย์ เรียกว่า พวกกระผมจักถวายนาน จักกระทำบูชา จักบอกแก่ภิกษุสงฆ์ ดังนี้ก็ดี มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมถวายนินทาบาด หรือเกดช หรือจิวรด้วยการกล่าวว่า ขอท่านทั้งหลาย จงถวายแก่พระเถระ ชื่อโน้นก็ดี มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมมอบวัตถุทั้งหลาย มีระเบียบดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้ เป็นต้น หรือธงชัยและธงแผ่นผ้า โดยการเรียนว่า ท่านทั้งหลาย จง

ทำการบูชาในวิหาร ดังนี้ก็ดี การนำข้าวสารทั้งหมดของชนเหล่านั้นไป
สมควร. ชื่อว่า การเดินส่งข้าว ย่อมไม่มี. ภิกษุถือเอาข้าวสารของชนทั้ง
หลายที่เหลือนอกนั้นไป โภชย่อมมีทุกอย่างก้าว.

คำว่า **อณฺตรณฺตรณ** ได้แก่ ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง
แห่งภิกษุทั้งหลาย มีการให้ไม้ไผ่เป็นต้น เหล่านั้น คือว่า ด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง
แห่งการงานทั้งหลายสำหรับเลี้ยงชีพเห็นปานนี้ คือ เวชกรรม ภัณฑการิก-
กรรม (ดูแลร้านค้า) การแลกก้อนข้าวด้วยก้อนข้าว การบำรุงสงฆ์และเจดีย์
อันผิดปรกติ หรือด้วยมิจฉาอาชีวะ.

คำว่า **พุทฺธปฏิภูณ** ได้แก่ อันพระพุทธรเจ้าทั้งหลายทรงดิเคียน
แล้ว รังเกียจแล้ว.

คำว่า **อัย วุจฺจติ** ได้แก่ ชื่อว่า อนาคตแม้ทั้งปวงนี้ พระพุทธรเจ้า
ย่อมตรัสไว้.

อาจารย์ทเทศ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามตามที่กล่าวแล้ว
นั้นแหละ.

แม้ในโคจรนิทเทศ บัณฑิตก็พึงทราบการกระทำ ในเพราะถ้อยคำ
แห่งอโคจร โดยในที่กล่าวแล้วในหนหลังก่อนนั้นแหละ.

ก็ในคำเหล่านั้น คำว่า **โคจโร** ได้แก่ ที่อันควรเข้าไปเพื่อต้องการ
บิณฑบาตเป็นต้น ชื่อว่า โคจร. ที่อันไม่สมควรเพื่ออันเข้าไป ชื่อว่า **อโคจร**.
โคจรแห่งหญิงแพศยา มีอยู่แก่ภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า มี
โคจรแห่งหญิงแพศยา. อธิบายว่า ที่เป็นที่โคจรอันบุคคลพึงเข้าไปด้วยสามารถ
แห่งความชมเชยอย่างมิตร. หญิงทั้งหลายเลี้ยงชีพด้วยรูป ชื่อว่า หญิงแพศยา
ในอธิการนี้ ภิกษุเข้าไปอยู่สามารถเป็นผู้ประพฤติดิได้ง่าย หรือด้วยความ

สนิทธิเนหาตั้งมิตร ชื่อว่า มีโจรแห่งหญิงแพศยา. เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้น
เข้าไปด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมไม่ควร.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะเป็นความวิบัติในการรักษา.

จริงอยู่ สมณธรรม แม้อันเธอคุ้มครองรักษาแล้วสิ้นกาลนานของ
ภิกษุผู้เข้าไปอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมถึงความพินาศไป ด้วยเหตุอันเล็กน้อย
นั้นแหละ. แม้อันเธอคุ้มครองเธออย่าพินาศไป ก็จะได้รับความคิดเห็น.
อนึ่ง ภิกษุเมื่อเข้าไปด้วย สามารถแห่งการรับทักษิณา (รับของทำบุญ) ฟัง
ตั้งสติแล้วเข้าไป. หญิงสามีตาย หรือว่าหญิงอันสามีหย่าร้างแล้ว ท่านเรียกว่า
หญิงหม้าย. หญิงแก่ที่ไม่ได้แต่งงาน ชื่อว่า สาวเทื่อ.

คำว่า **ปณฺฑก** ได้แก่ บัณเฑาะก์ผู้มีถ้อยคำ อาศัยโลกามิส มีกิเลส
หนามีความเร่าร้อน ไม่สงบ. โทษในเพราะการเข้าไปของภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด
พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. แม้อันภิกษุทั้งหลาย ก็นัยนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมคาภิกษุต้องประพฤติพรหมจรรย์ให้มาก. ภิกษุ
ทั้งหลายก็เหมือนกัน. ภิกษุเหล่านั้น ย่อมยังสมณธรรมอันภิกษุรักษาคุ้มครอง
แล้วให้พินาศไป ด้วยสามารถแห่งความสนิทสนมซึ่งกันและกันอันเป็นเหตุเล็ก
น้อยนั้นแหละ. แต่การที่ภิกษุไปด้วยสามารถแห่งการถามความเป็นไฉ่ ย่อม
ควร. ภิกษุให้ดอกไม้ทั้งหลายไปเพื่อต้องการบูชาบ้าง เพื่อต้องการให้โอวาท
บ้าง ย่อมควรทีเดียว.

โรงสุราชื่อว่า **ปานาคาร**. โรงสุรานั้น ย่อมไม่สังคจากนักเลงสุรา
ซึ่งจะกระทำอันตรายพรหมจรรย์. ในโรงสุรานั้น ภิกษุทั้งหลาย ไม่ควรเข้า

ไปกับด้วยนักเลงสุราเหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งการคบนักเลง เพราะอันตรายของพรหมจรรย์มีอยู่.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **สํ สฏฺโง วิหริ ราชหิ** เป็นต้น พระราชาเหล่าใด อภิเษกแล้วก็ตาม จงยกไว้ ชนเหล่าใด ย่อมศึกษาในความเป็นพระราชา ชนเหล่านั้นก็ชื่อว่า ราชา.

คำว่า **ราชมหามตฺตา** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความเป็นใหญ่ เช่น กับความเป็นใหญ่ของพระราชา.

คำว่า **ติตฺถิยา** ได้แก่ นักบวชนอกพระพุทธศาสนา ซึ่งมีความเห็นผิด. ถือว่าเป็นผู้คลุกคลีกับชนเหล่านั้น.

คำว่า **อนนฺุโลมิเกน ทิหิตํ สกฺเคน** บุคคลใดเกี่ยวข้องกับฝ่ายตรงกันข้าม อันไม่คล้อยตามศึกษา ๓ ย่อมถึงความก้าวล่วงบัญญัติ เป็นอันตรายต่อพรหมจรรย์ ย่อมถึงซึ่งความเสื่อมรอบจากการขัดเกลา โดยสภาวะใด สภาวะนั้น ชื่อว่า การคลุกคลีกับคฤหัสถ์อันไม่สมควร. **คืออย่างไร** ถือว่าเป็นผู้มีความโศก มีความสนุกสนาน มีสุขทุกครั้งร่วมกับพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา หรือ ในเมื่อมีกรณีกิจเกิดขึ้นเป็นผู้ช่วยเหลือด้วยตนแล และความเป็นผู้มีสมาจารเป็นเอกฉันท์ กับด้วยเดิรดิษฐ์และสาวกของเดิรดิษฐ์ทั้งหลาย หรือการนำมาซึ่งภาวะแห่งสมาจารอันชอบใจเป็นเอกฉันท์ หรือความสนิทสนม มีใจมากด้วยความสเนหา. ในอธิการนี้ การคลุกคลีกับพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา ย่อมกระทำอันตรายต่อพรหมจรรย์ การคลุกคลีกับเดิรดิษฐ์และสาวกของเดิรดิษฐ์ทั้งหลาย ย่อมทำอันตราย คือการถือเอาลัทธิของชนเหล่านั้น. แต่ทว่า ภิกษุที่สามารถเข้าไปเพื่อทำลายวาทะ(ลัทธิ)ของเดิรดิษฐ์และสาวกของเดิรดิษฐ์แล้วให้ถือเอาลัทธิของตน ย่อมควร.

บัดนี้ เพื่อแสดงอโคจร โดยปริยายแม้อื่นอีก พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเริ่มคำว่า ยานี วา ปน ตานี กุลานี เป็นอาทิ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อสทฺธานี ได้แก่ เป็นผู้ไม่มีศรัทธาใน พระพุทธเจ้าเป็นต้น คือ ไม่เชื่อว่า พระพุทธเจ้าเป็นพระสัมพันธุ พระธรรม เป็นนิชยานิกะ (เป็นธรรมนำสัตว์ออกจากวัฏฏะ) พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ดังนี้.

คำว่า อปฺปสนฺหานี ได้แก่ ไม่สามารถเพื่อทำจิตให้ผ่องใส ไม่ ชุ่มมัว.

คำว่า อุกฺกอสกปริภาสกานี ได้แก่ การดำ และการบรภาพ คือ ย่อมดำ ย่อมบรภาพ ด้วยอภิกโกสวัตถุ ๑๐ ว่า ท่านเป็นโจร เป็นคนพาล เป็นคนหลง เป็นอฐุ เป็นโค เป็นลา เป็นผู้เกิดในอบาย เป็นสัตว์นรก เป็นสัตว์ดิรัจฉาน สுகฺติของท่านไม่มี มีแต่ทุกข์เท่านั้นหวังไว้ ดังนี้. อีกอย่าง หนึ่ง ชื่อว่าการดำและการบรภาพนั้น จงยกไว้ ชื่อว่า ย่อมบรภาพ เพราะชี้ ให้เห็นภยอย่างนี้ว่า บัดนี้ เราจักประหารท่าน จักมัดท่าน จักฆ่าท่าน ดังนี้.

บทว่า อนตฺตคามานี ได้แก่ ย่อมไม่ปรารถนาประโยชน์ คือ ย่อมปรารถนาความฉิบหายนั้นแหละ.

บทว่า อหิตคามานี ได้แก่ ย่อมปรารถนาเกื้อกูลหามิได้ คือไม่ ต้องการประโยชน์เกื้อกูล.

บทว่า อผาสูกามานี ได้แก่ ย่อมไม่ปรารถนาแดนเกษมจากโยคะ ๔ อันไม่มีภัย คือ ย่อมปรารถนาแดนอันเป็นไปกับภัยนั้นแหละ. แม้สามฉนร ทั้งหลาย ก็ย่อมถึงความสงเคราะห์ลงในคำว่า ภิกฺขุ ดังนี้. แม้สิกขมานา และ

สามฌรทั้งหลาย ก็ถึงการสงเคราะห์เข้าในชื่อว่า **ภิกษุณี** นี้. จริงอยู่ ตระกูลเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้ใคร่แต่ความพินาศแก่บริษัทแม่ทั้ง ๔ คือแก่ชนทั้งหลายผู้บวชอุทิศต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าและผู้ถึงสรณคมนั้นนั่นแหละ.

คำว่า **ตถารูปานิ ภูทานิ** ตระกูลทั้งหลาย มีตระกูลแห่งภคัตริย์ เป็นต้นเห็นปานนี้.

คำว่า **เสวติ** ได้แก่ อาศัยเลียงชีพ.

คำว่า **ภขติ** ได้แก่ ย่อมเข้าไปหา.

คำว่า **ปยิรูปาสติ** ได้แก่ เข้าไปหาบ่อย ๆ.

คำว่า **อัย วุจจติ** ได้แก่ โจรอันไม่สมควร แม้มีประการทั้ง ๓ นี้ คือโจรในสำนักของหญิงแพศยา โจรในสำนักแห่งพระราชา เป็นต้น โดยการคลุกคลีกับพระราชา เป็นต้น โจรในตระกูลของผู้ไม่มีศรัทธาเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอโจร. ความเป็นแห่งอโจรแห่งภิกษุณีนั้น พึงทราบโดยปริยายนี้. สำนักแห่งหญิงแพศยา พึงทราบว่าเป็น อโจร เพราะเป็นโจรอาศัยเบญจกามคุณก่อน. เหมือนคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อโจรของภิกษุเป็นวิสัยของผู้อื่นเป็นไฉน. อโจรเป็นวิสัยของผู้อื่นใด คือ เบญจกามคุณ ดังนี้. สำนักแห่งพระราชานั้น เป็นอโจร เพราะไม่เป็นอุปนิสัยแห่งความประกอบความเพียรเนื่อง ๆ ในฉาน และเพราะความตั้งสมลาภสักการะอันเป็นเครื่องทำลาย และเพราะความพิบัติแห่งทัญญูเป็นเหตุ. สำนักแห่งตระกูลของผู้ไม่มีศรัทธา ชื่อว่า เป็นอโจร เพราะเป็นการทำลายศรัทธา คือนำจิตที่อินคือออกไป.

ในโคจรนิเทศ คำว่า น เวลียโคจโร เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบ
ด้วยสามารถแห่งคำเป็นปฏิปักษ์ต่อคำที่กล่าวแล้ว.

ก็ในคำทั้งหลาย มีคำว่า โอปานภูตานิ เป็นต้น คำว่า โอปานภูตานิ
ได้แก่ เป็นดั่งบ่อน้ำ คุจสระโบกขรณี อันเขาขุดแล้วในทางใหญ่ทั้ง ๔ แห่ง
เพื่อภิกษุสงฆ์ และเช่นกับบ้านของจิตตมหาอำมาตย์ ที่เขาขุดเพื่ออาบน้ำตาม
ความสบาย. ได้ยินว่า บ้านของมหาอำมาตย์นั้น เขาประกอบเสาวเวลา (นาฬิกา)
ไว้ในบ้านนั้นแหละ. ชื่อว่า ความมกพร่อง ด้วยปัจจัยของภิกษุผู้มาถึงประตู
บ้านของมหาอำมาตย์นั้น มิได้มี. ในวันหนึ่งๆเขาใช้จ่ายเงินถึง ๖๐ กหาปณะ
ออกไปเพื่อความเป็นไปแห่งเกสัชนันแหละ.

คำว่า กาสาวปฺปชฺโชตานิ ได้แก่ โอภาสอันหนึ่ง แห่งรัศมีของผ้า
กาสาวะทั้งหลาย อันภิกษุและภิกษุณี ผู้นุ่งห่มแล้วนั้นแหละ เช่นกับตระกูล
เศรษฐี ชื่อว่า ภูตปาละ.

คำว่า อีสฺวาตปฺภิวาตานิ ได้แก่ เป็นของรุ่งเรืองพุ่งไปทวนลม
ด้วยลมแห่งจิวรของพระฤาษีทั้งหลาย กล่าวคือ ภิกษุ ภิกษุณีทั้งหลาย ผู้เข้า
บ้าน และออกจากบ้าน และด้วยลมแห่งสรีระอันเคลื่อนไหวไปด้วยการเหยียด
ออกและการคู้เข้ามา เป็นต้น หรือว่าเป็นผู้มีอกุศลทั้งหลาย อันขจัดได้แล้ว.

พึงทราบวินิจฉัย ในความที่ภิกษุเป็นผู้มีปกติเห็นภัยในโทษทั้งหลาย
มีประมาณน้อย. คำว่า วชฺชา ได้แก่ โทษทั้งหลาย. คำว่า ยานิ ตานิ วชฺชานิ
ได้แก่ ชื่อว่า โทษทั้งหลายนั้นใด เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันบัณฑิตพึงติเตียน.
คำว่า อปฺปมตฺตกานิ ได้แก่ ชื่อว่า มีประมาณเล็กน้อย เพราะมีประมาณ
ต่ำสุดกว่าจำนวนน้อย. คำว่า ลหุสฺทานิ ได้แก่ เป็นของเบา. คำว่า ลหุ ใน
คำว่า ลหุสมฺมตฺตานิ ได้แก่ เป็นของสมมุติ. คำว่า สลฺลภมฺมกรณียานิ

ได้แก่ การทำคืน อันภิกษุพึงกระทำด้วยความสำรวม. คำว่า ตั วรกรณียานิ
ได้แก่ พึงกระทำด้วยความสังวร คือ กระทำคืน อันภิกษุนั้นพึงทำความ
ระวัง. คำว่า จิตตูปปาตกรณียานิ ได้แก่ การทำคืน อันภิกษุนั้น พึง
ทำด้วยสักว่าจิตตูปปาต. คำว่า มนสิการปฏิพทธานิ ได้แก่ การทำคืน
อันภิกษุพึงทำด้วยใจสักว่าการรำพึงแล้วนั้นแหละ.

ก็การทำคืนเหล่านั้น เป็นไฉน ?

พึงทราบว่า พระสุเมเธระผู้มีปกติอยู่ในทิวาววิหาร ท่านกล่าวไว้ก่อน
ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ย่อมบริสุทธิได้ด้วยใจ คือ สักว่าการนึกแล้วนั้นแหละว่า
เราจักทำซึ่งอาบัติเหล่านั้น สักว่าจิตตูปปาต ให้ถึงซึ่งอนาปัตติ ให้มีอย่างนี้
เป็นรูปอีก ชื่อว่า การทำความเปิดเผย ด้วยการอธิษฐานนี้ เป็นอันข้าพเจ้า
กล่าวแล้ว.

ก็พระอุพนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นอันเตวาลิกของท่านนั้น
กล่าวว่า กิบทนี้เป็นบทภาษณียปาฏิโมกข์นั้นแหละ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึง
ทราบว่า โทษในที่นี้คือ อาบัติทุกกฏ และทุพภาสิต เบาทว่าโทษทั้งปวง
ชื่อว่า การเปิดเผย คือ การออกจากโทษนั้น เป็นไปตามที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว.

คำว่า อิติ อิมสุ ได้แก่ เหล่านี้ มีประการอย่างนี้.

คำว่า วชฺชทสุสาวิ ได้แก่ มีปกติเห็นโทษ โดยความเป็นโทษ.

คำว่า ภยทสุสาวิ ได้แก่ มีปกติเห็นภัย โดยความเป็นไปแห่ง
ภัย ๔ อย่าง.

ในคำว่า อาทินวทสุสาวิ นี้ ได้แก่ มีปกติเห็นโทษ มีประการ
ต่าง ๆ คือ โดยการนำมาซึ่งความนินทา โดยมีทุกข์เป็นผลข้างหน้า โดยกระ-
ทำอันตรายต่อคุณในเบื้องบน และเพราะให้เกิดความเดือดร้อน.

คำว่า **นิสฺสรณทสฺสาวิ** ได้แก่ มีปกติเห็นโทษของภิกษุผู้ร้อถอน
ออกจากโทษภัยนั้น.

ก็ในอธิการนี้ การร้อถอนออกจากโทษภัยนั้น เป็นไฉน ?

ในอาจริยเถรบาทกล่าวไว้ก่อนว่า การเปิดเผยด้วยการอธิษฐานด้วยสติ
ชื่อว่า การร้อถอนออก เพราะความเป็นผู้ถึงอนาบัติ (การไม่มีอาบัติ เรียก
ว่า อนาปัตติ).

ในเถรบาทแห่งอันเตวาสิกของท่าน กล่าวว่าการเปิดเผยโดยการ
ออกด้วยสติ ชื่อว่า การร้อถอนออก เพราะความเป็นผู้ต้องอาบัติ. สำหรับใน
ที่นี้ ภิกษุเห็นปานนี้ ชื่อว่า ย่อมเห็นโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย โดยความ
เป็นโทษ โดยความเป็นภัย. เพื่อแสดงซึ่งโทษมีประมาณน้อย โดยความเป็น
โทษ โดยความเป็นภัยนั้น ท่านกล่าวมาตรา (ประมาณ) ดังนี้.

๑. ชื่อว่า ปริมาณ	๒. ชื่อว่า อญฺ
๓. ชื่อว่า ตัชฺชาริ	๔. ชื่อว่า รตฺเรณฺ
๕. ชื่อว่า ลิกขา	๖. ชื่อว่า โอกา (อุกา)
๗. ชื่อว่า รัญฺญมาส	๘. ชื่อว่า อังคฺละ
๙. ชื่อว่า วิพฺตติ	๑๐. ชื่อว่า รตฺนะ
๑๑. ชื่อว่า ยัญฺญิ	๑๒. ชื่อว่า อุสฺสกะ
๑๓. ชื่อว่า คาวุต	๑๔. ชื่อว่า โยชนํ

แปลว่า บรรดาชื่อเหล่านั้น ชื่อว่า **ปริมาณ** เป็นส่วนแห่งอากาศ
(อนุภาคที่เล็กที่สุดซึ่งเห็นด้วยตาเนื้อไม่ได้ เห็นได้ด้วยทิพยจักขุ) ไม่มาสู่คฺลอง
แห่งตาเนื้อ ย่อมมาสู่คฺลองแห่งทิพยจักขุเท่านั้น. ชื่อว่า **อญฺ** คือรัศมีแห่ง

พระอาทิตย์ที่ส่องเข้าไปตามช่องฝา ช่องลูกตาล เป็นวงกลม ๆ ด้วยดี ปรากฏ
 หมุนไปอยู่. ชื่อว่า **ตัชชาริ** (สิ่งที่เกิดจากอณุนั้น) เพราะเจาะที่ทางโค ทาง
 มนุษย์ และทางล้อแล้วปรากฏพุ่งไปเกาะที่ข้างทั้งสอง. ชื่อว่า **รถเรณู** (ละออ
 รถ) ย่อมติดอยู่ที่รถนั้น ๆ นั้นแหละ. ชื่อว่า **ลิกขา** (ไข่เหา) เป็นต้น
 ปรากฏชัดแล้วทั้งนั้น.

ก็ในคำเหล่านั้น พึงทราบประมาณดังนี้

๓๖	ประมาณ	ประมาณ	๑	อณู
๓๖	อณู	"	๑	ตัชชาริ (สิ่งที่เกิดจากอณุนั้น)
๓๖	ตัชชาริ	"	๑	รถเรณู (ละออรถ)
๓๖	รถเรณู	"	๑	ลิกขา (ไข่เหา)
๗	ลิกขา	"	๑	โอกา (ตัวเหา)
๗	โอกา	"	๑	ธัญญูมาส (เมล็ดข้าวเปลือก)
๗	ธัญญูมาส	"	๑	อังคละ (นิ้ว)
๑๒	อังคละ	"	๑	วิทติ (คืบ)
๑๒	วิทติ	"	๑	รัตนะ (ศอก)
๗	รัตนะ	"	๑	ยัญฐิ (หลักเสา)
๒๐	ยัญฐิ	"	๑	อุสกะ (ชื่อโคจำฝูง)
๘๐	อุสกะ	"	๑	กาวุต
๔	กาวุต	"	๑	โยชนั
๑๐,๐๖๘	โยชนั (ส่วนสูง)"		๑	ภูเขาสีเนรราช.

ภิกษุกระทำซึ่งโทษมีประมาณน้อย ให้เช่นกับภูเขาสีเนรราช อันสูง
ประมาณ ๑๐,๐๖๘ โยชน์ ย่อมอาจเพื่อจะเห็น (คือเมื่อเห็นว่าเป็นโทษใหญ่
ก็จะปลงอาบัติ) ได้. ภิกษุใด ชื่อว่า ย่อมเห็นโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย
โดยความเป็นภี ภิกษุใดแม้กระทำซึ่งสักว่าโทษ คืออาบัติทุกกฏ ทุพภาสิต
อันเบากว่าโทษทั้งปวง ให้เช่นกับอาบัติปฐมปาราชิก ภิกษุนี้ บัณฑิตพึงทราบ
ว่า ชื่อว่า ย่อมเห็นโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย โดยความเป็นโทษ โดยความ
เป็นภี ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งชื่อว่า **สมათาย สิกขติ สิกขาปเทสุ**
ดังนี้

คำว่า **ภิกษุสิกขา** ได้แก่ สิกขา อันภิกษุทั้งหลายพึงศึกษา. ภิกษุ
สิกขานั้นทั่วไปกับนางภิกษุณีบ้าง ไม่ทั่วไปบ้าง ถึงอย่างนั้นก็ชื่อว่า ภิกษุสิกขา
นั้นแหละ. คำว่า **ภิกษุณีสิกขา** ได้แก่ สิกขา อันภิกษุณีทั้งหลาย พึงศึกษา
ภิกษุณีสิกขาแม้นั้น ทั่วไปแก่ภิกษุทั้งหลายก็ดี ไม่ทั่วไปก็ดี ชื่อว่า ภิกษุณี
สิกขา เหมือนกัน. แม้สิกขาของสามเณร สิกขมานา สามเณรทั้งหลายก็รวม
อยู่ในที่นี้แหละ.

คำว่า **อุปาสกสิกขา** ได้แก่ สิกขา อันอุปาสกทั้งหลาย พึงศึกษา.
สิกขาของอุปาสกนั้น ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งศีล ๕ ศีล ๑๐. คำว่า
อุปาสิกาสิกขา ได้แก่ สิกขาอันอุปาสิกาทั้งหลาย พึงศึกษา สิกขาแม้นั้น
ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งศีล ๕ ศีล ๑๐.

บรรดาสิกขาเหล่านั้น สิกขาของภิกษุ และภิกษุณี ย่อมเป็นไปถึง
อรหัตตมรรค. สิกขาของอุปาสก และอุปาสิกา ย่อมเป็นไปถึงอนาคามิมรรค.

ในที่นี้ ภิกษุนี้ ย่อมศึกษาในสิกขาบทอันตนพึงรักษาเทียว. ส่วนสิกขาที่เหลือ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของสิกขาบท ด้วยสามารถแห่งการ ยกขึ้นซึ่งประโยชน์.

คำว่า อิติ อิมาสฺ สิกฺขาสฺ ได้แก่ ในสิกขาทั้งหลายเหล่านี้ มี ประการอย่างนี้.

คำว่า สพฺเพน สพฺพํ ได้แก่ สิกขาทั้งปวง โดยการสมทานสิกขา ทั้งปวง.

คำว่า สพฺพถา สพฺพํ ได้แก่ สิกขาทั้งปวง โดยมีประการอัน บุคคลทั้งปวงพึงศึกษา.

คำว่า อเสถํ นิสฺเสถํ ได้แก่ ชื่อว่า อเสถํ (มิให้เหลือ) เพราะ ไม่มีส่วนเหลือ ชื่อว่า นิสฺเสถํ เพราะทำสิกขาบทแม้แตกแล้วด้วยความหลง ลืม ให้เป็นปกติอีก.

คำว่า สมาทาย วตฺตติ ได้แก่ สมทานแล้ว ถือเอาแล้ว จึง ประพฤติ.

คำว่า เตน วุจฺจติ ได้แก่ สมทานสิกขาทั้งปวงนี้แล้ว ย่อมศึกษา ย่อมให้เต็มโดยอาการอันบุคคลทั้งปวง พึงศึกษา. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระ- ภาคเจ้า จึงตรัสว่า สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ แปลว่า สมทานแล้ว ประพฤติอยู่ในสิกขาบททั้งหลายดังนี้.

ในนิทเทศหมวดสองแห่งบทว่า อินฺทฺริเยสุ กุตฺตทฺวารो โภชเน มตฺตตฺถญฺญ พึงทราบการประกอบถ้อยคำแรกแห่งภิกษุผู้ฝึกฝนในธรรมอันดำ โดยนัยอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วในอาจารย์ทเทศ นั้นแหละ. ก็คำว่า ตตฺถ กตฺมา

อินทริเยสุ อุกตตทวารตา เป็นต้น คำใดที่ควรกล่าว คำนั้นทั้งหมด
ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในนิกเขปกัณฑ์วรรณานันแหละ.

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งชาคริยานุโยค ต่อไป. เบื้องต้นแห่ง
ราตรี กล่าวคือ เทียงคิน ชื่อว่า ปุพพรัตตะ ในคำว่า **ปุพพรัตตตาปรตต**
นี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมถือเอาซึ่งปฐมยาม และปัจฉิมยาม ด้วยศัพท์ว่า
ปุพพรัตตะนี้. ภายหลังแห่งราตรีชื่อว่า อปรรัตตะ. ย่อมถือเอาปัจฉิมยาม
และปุเรกัต ด้วยศัพท์ว่า อปรรัตตะนี้. ส่วนมัชฌิมยาม ท่านไม่ถือเอา เพราะ
เป็นโอกาสแห่งการหลับนอน และการบรรเทาความเมื่อยของภิกษุ.

คำว่า **ชาคริยานุโยค** ได้แก่ การประกอบเนื่องๆ ของผู้ตื่นที่ชื่อว่า
ชาคริยะ.

คำว่า **อนุยุตุโต โหติ** ได้แก่ การประกอบเนื่อง ๆ การชวนชวาย
ซึ่งการเสพการเจริญ กล่าวคืออนุโยคนั้น. ก็ในนิเทศแห่งคำนี้ ในชื่อว่า
ภิกษุ ทิวส ได้แก่ท่านถือเอาวันหนึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ เวลาเช้า เวลา
กลางวัน และเวลาเย็น.

คำว่า **จงกเมน นิสชชาย** ได้แก่ ภิกษุ เมื่ออยู่ด้วยอิริยาบถทั้ง
สองแหม่นย่อมชำระจิตจากอาวณจิต (อุปสรรคของจิต) หรือจากกรรมอันเป็น
เครื่องกั้น หรือจากนิวรรณ์ทั้ง ๕ หรืออกุศลธรรมทั้งหมด คือว่า ย่อมชำระจิต
ย่อมเปลื้องจิตจากอกุศลธรรมเหล่านั้น. อนึ่งการยี่น ในอธิการนี้ท่านไม่ถือ
เอาที่จริง ถึงอย่างนั้น ก็ฟังถือเอาการยี่นนันแหละด้วย เพราะอาศัยเอาระหว่าง
การเดินกับการนั่ง. คำว่า **ปฐมยาม** ได้แก่ ในปฐมยามแม้ทั้งสิ้น. คำว่า
มัชฌิมยาม ได้แก่ ในมัชฌิมยาม กล่าวคือ ส่วนทั้ง ๖ ของกลางคืนและ
กลางวัน.

ในชื่อว่า **สีหเสขย** นี้ ได้แก่ เสขยา (การนอน) ๔ อย่าง คือ **กามโภคี เสขยา** (นอนอย่างผู้บริโภคกาม) **เปตเสขยา** (นอนอย่างเปรต) **สีหเสขยา** (นอนอย่างสีหะ) **ตถาคตเสขยา** (นอนอย่างพระตถาคต). พึงทราบการนอนเหล่านั้น ดังนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้บริโภคกามโดยมาก ย่อมนอนตะแคงข้างซ้าย เพราะฉะนั้นผู้นี้จึงชื่อว่า กามโภคีเสขยา. จริงอยู่ บรรดาผู้บริโภคกามเหล่านั้น โดยมาก เชื่อว่า ย่อมไม่นอนตะแคงข้างขวา. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย โดยมากบุคคลใด ย่อมนอนหงาย เพราะฉะนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า **เปตเสขยา** (นอนอย่างเปรต หรือ คนที่ตายไปแล้ว). จริงอยู่ บุคคลย่อมไม่อาจเพื่อนอนตะแคงข้างหนึ่งได้ เพราะความที่ตนมีเนื้อและเลือดน้อย และเพราะกระดูกตรงที่ต่อกันไม่เป็นปกติ จึงได้แต่นอนหงายเท่านั้น ภิกษุทั้งหลาย สีหะผู้มีคราх เป็นผู้ที่มีใจเป็นของตน ย่อมสำเร็จการนอนโดยข้างขวา เพราะฉะนั้น การนอนนี้ จึงชื่อว่า **สีหเสขยา**. จริงอยู่ สีหะผู้มีคราх วางเท้าหน้าทั้งสองไว้ที่หนึ่ง วางเท้าหลังสองเท้าไว้ที่หนึ่ง และเออหางใส่ไว้ระหว่างขาอ่อน แล้วกำหนดโอกาส (คือ การปรากฏ) ทั้งเท้าหน้าเท้าหลังและหาง อันตนวางไว้ แล้วจึงนอนวางศีรษะบนสองเท้าหน้า เพราะความที่ตนเป็นผู้มีอำนาจมาก แม้นอนตลอดวันต้นขึ้นมาก็ไม่สะดุ้งตื่น (ตกใจตื่น) เมื่อจะลุกขึ้นก็ยกศีรษะขึ้นกำหนดดูการปรากฏของเท้าหน้าเป็นต้นตามที่ตนวางไว้ ถ้าว่าการปรากฏของเท้าเป็นต้น เคลื่อนไปสู่ที่ใด ๆ จากที่วางไว้แต่เดิม ย่อมจะไม่เป็นผู้มีใจเป็นของ ๆ ตน ด้วยคิดว่า ลักษณะนี้ไม่ควรแก่ความเป็นผู้กล้าหาญโดยชาติของตน แล้วก็นอนในที่นั้นนั่นแหละ. ไม่ออกไปหาอาหาร ก็ถ้าว่า เท้าหน้าเป็นต้น ที่ตนตั้งไว้แล้ว ไม่เคลื่อนผิปกติไป

ยอมเป็นผู้มีใจยินดีร่าเริง และคิดว่า อากาณนี้สมควรแก่ความเป็นผู้กล้าหาญ
ของตนโดยชาติ แล้วจะลุกขึ้น แสดงท่าทางของสีหะ สะบัดสร้อยคอ และบันลือ
สีหนาทสิ้นสามครั้ง แล้วจึงออกไปแสวงหาอาหาร.

อนึ่ง การนอนประกอบด้วยญาณที่ ๔ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียก
ว่า ตถาคตเสยยา. ในบรรดาการนอนเหล่านั้น สีหเสยยา มาในที่นี้ จริง
อยู่ ชื่อว่า สีหเสยยา เพราะความเป็นอิริยาบถ อันอุดมด้วยเดช.

คำว่า ปาเท ปาทิ ได้แก่ วางเท้าซ้ายเหลื่อมไปบนเท้าที่รองรับ
หน้าหนึ่ง. เพราะว่า เมื่อข้อเท้ากระทบกับข้อเท้า หรือเข่ากระทบกับเข่า
เวทนาย่อมเกิดขึ้นเนื่อง ๆ จิตก็ไม่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ทั้งการนอนก็ไม่ผาสุก.
ก็การนอนนั้น เข่าและข้อเท้า ย่อมไม่เสียดสีกันโดยอาการใด เมื่อวางเท้า
เหลื่อมกันไป โดยอาการนั้นแล้ว ทุกขเวทนานั้นย่อมไม่เกิดขึ้น จิตย่อม
มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ทั้งการนอนก็ผาสุก. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึง
ตรัสว่า วางเท้าซ้อนเท้า (เหลื่อมเท้า) ดังนี้.

คำว่า สโต สมฺปชาโน ได้แก่ เป็นผู้ประกอบด้วยสติ และปัญญา
เป็นเครื่องรู้พร้อม. ก็สติสัมปชัญญะ อันภิกษุกำหนดถือเอาดีแล้ว พระผู้มี-
พระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยบทว่า สโต สมฺปชาโน นี้.

คำว่า อุกฺขณสมฺมถมฺ มนสิกริตฺวา ได้แก่ ตั้งสติปัญญาในอันที่จะ
ลุกขึ้นไว้ในจิต กำหนดเวลาที่จะลุกขึ้นอย่างนี้ว่า เราจักลุกขึ้น ในเวลาชื่อ
โน้น ดังนี้. จริงอยู่ เมื่อทำอย่างนี้แล้วนอน ก็ควรเพื่อจะลุกขึ้นในเวลาตาม
ที่เรือกำหนดไว้.

คำว่า สาทจฺฉํ เนปฺกุกํ อธิบายว่า ภิกษุประกอบแล้ว ประกอบ
เนื่อง ๆ แล้วยังวิริยะ กล่าวคือ ความเพียร (อันเป็นไปติดต่อกัน) ชื่อว่า

สาตัจจะ เพราะยังความเพียรนั้นให้เป็นไปทั่ว และยังปัญญากล่าวคือ เนปิกกะ (ปัญญาเป็นเครื่องรักษา) อันถึงความแสรบ ให้เป็นไปอยู่นั้นแหละ จึงชื่อว่า ประกอบเนื่องๆ ในชาคริยานุโยค อยู่. ก็ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสความเพียรเจือด้วยโลกิยะและโลกุตตระ. แม้ปัญญา ก็มีคติเช่นวิริยะนั้น-แหละ. คือ เมื่อตรัสเรื่องวิริยะในโลกิยะ วิริยะนั้นก็เป็นโลกิยะ ตรัสวิริยะ ในโลกุตตระ ก็เป็นโลกุตตระ.

คำว่า โภชิปกุชยานัน ฐมมานัน ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย อันเป็นไป ในฝ่ายแห่งมรรคญาณ กล่าวคือ ปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้สัจจะทั้ง ๔. อธิบาย ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรวมโภชิปกุชยธรรมทั้งหมดไว้มีประมาณ ๓๗ เมื่อ จะทรงแสดงองค์แห่งการตรัสรู้นั้นแหละ อันสามารถเป็นไปโดยความเป็นอัน เดียวกันในอารมณ์หนึ่งแห่งภavanaแม้เป็นโลกิย์ จึงตรัสคำว่า สตุต โภชณฺจกา เป็นอาทิ. โภชิปกุชยธรรมเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบ ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเป็นมิสสกะ คือ เจือด้วยโลกิยะและโลกุตตระ. คำที่เหลือในที่นี้ มีอรรถ ดันทั้งนั้น เพราะมีนัยเหมือนที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในหนหลัง แล.

อธิบายอิริยาบถ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งคำว่า อภิกุณฺเฑ เป็นต้น การก้าว ไปข้างหน้า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า อภิกันตะ ก่อน ในคำว่า อภิกุณฺเฑ ปฏิกุณฺเฑ นี้. การถอยกลับมาข้างหลัง เรียกว่า ปฏิกันตะ. อภิกันตะ แสะปฏิกันตะ แม้ทั้งสองนี้ ย่อมได้ในอิริยาบถทั้ง ๔ คือ

ในอิริยาบถเดินก่อน เมื่อน้อมกายเดินไปข้างหน้า ชื่อว่า อภิกันตะ. เมื่อถอยกลับมา ชื่อว่า ปฏิกันตะ. แม้ในอิริยาบถยืน ยังยืนอยู่นั้นแหละ

เมื่อน้อมกายไปข้างหน้า ชื่อว่า อภิกันตะ เมื่อน้อมกายมาข้างหลัง ชื่อว่า ปฏิกกันตะ. แม้อิริยาบถนั้น ยังนั่งอยู่นั้นแหละ มีหน้าเฉพาะต่อส่วน ข้างหน้าแห่งอาสนะ และน้อมกายไปอยู่ ชื่อว่า อภิกันตะ น้อมกายไปสู่ ประเทศส่วนเบื้องหลัง ชื่อว่า ปฏิกกันตะ. แม้อิริยาบถนอน ก็นัยนี้ นั้นแหละ.

คำว่า สมุชานการี โหติ ได้แก่ เป็นผู้มีปกติทำกิจทั้งปวง ด้วยสัมปชัญญะ หรือเป็นผู้มีปกติทำซึ่งสัมปชัญญะ. จริงอยู่ ภิกษุนี้ ย่อม ทำซึ่งสัมปชัญญะนั้นแหละ ในอิริยาบถทั้งหลาย มีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น คือว่า ย่อมเป็นผู้ไม่เว้นจากสัมปชัญญะในอิริยาบถไหน ๆ เลย. ก็เพราะ สัมปชัญญะนั้น สัมปยุตด้วยสตินั้นแหละ ฉะนั้น ในนิทเทศแห่งฌานวิภังค์นี้ จึงตรัสว่า สโต สมุชานโ อภิกุมติ สโต สมุชานโ ปฏิกุมติ ดังนี้. จริงอยู่ ภิกษุนี้ ก้าวไปข้างหน้าหรือถอยมาข้างหลัง ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ หลงลืมสติ มีสัมปชัญญะ. คือว่า ภิกษุประกอบด้วยสติ มีความรู้สึกตัวทั่ว พร้อมด้วยปัญญานั้นแหละ ย่อมก้าวไปข้างหน้าด้วย ย่อมถอยกลับมาข้างหลัง ด้วย. เธอย่อมยังสัมปชัญญะ ๔ อย่าง ให้ยังลงในอิริยาบถทั้งปวงมีการก้าว ไปข้างหน้า เป็นต้น. จริงอยู่ สัมปชัญญะนี้ มี ๔ อย่าง คือ.

๑. สาทถสัมปชัญญะ

๒. สัปายสัมปชัญญะ

๓. โคจรสัมปชัญญะ

๔. อสัมโมหสัมปชัญญะ

บรรดาสัมปชัญญะเหล่านั้น เมื่อจิตในการก้าวไปข้างหน้าเกิดขึ้นแล้ว กำหนดสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ ถือเอาแต่ประโยชน์โดยใคร่

ควรดูว่า อะไรหนอแล เป็นประโยชน์ในการไป หรือการไม่ไปในที่นี้ ดังนี้
ชื่อว่า **สาตกสัมปชัญญะ**.

ก็ในคำเหล่านั้น คำว่า **ประโยชน์** ได้แก่ ความเจริญโดยธรรม
ด้วยสามารถแห่งการเห็นเจตีย์ การเห็นต้นโพธิ์ การเห็นพระสงฆ์ การเห็น
พระเถระ การเห็นอสุภะ เป็นต้น. จริงอยู่ ภิกษุแม้เห็นเจตีย์ หรือต้นโพธิ์
ยังปีติมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ หรือยังปีติมีพระสงฆ์เป็นอารมณ์ ด้วย
สามารถแห่งการเห็นพระสงฆ์ ให้เกิดขึ้นแล้ว พิจารณาอยู่ซึ่งสิ่งนั้นนั่นแหละ
โดยความเสื่อมสิ้นไป ย่อมบรรลुพระอรหัตได้.

บุคคลเห็นพระเถระทั้งหลาย อาศัยโอวาทของท่านเหล่านั้น หรือเห็น
อสุภะแล้วยังปฐมฌานในอสุภะนั้นให้เกิดขึ้นแล้ว พิจารณาสิ่งนั้นนั่นแหละ โดย
ความเสื่อมสิ้นไปก็ย่อมบรรลुพระอรหัตได้. เพราะฉะนั้น การเห็นสิ่งเหล่านั้น
จึงชื่อว่า **สาตกัม** คือ มีประโยชน์. ..

อนึ่งอาจารย์บางพวก กล่าวว่า การเจริญแม้ด้วยอามิส ก็ชื่อว่า เป็น
ประโยชน์เหมือนกัน ก็เพราะความที่คนอาศัยสิ่งนั้นแล้วปฏิบัติเพื่อเอาพรหม-
จรรย์ ดังนี้.

การที่ภิกษุกำหนดสัปปายะ และอัสสัปปายะ ในการเดินไปแล้วกำหนด
เอาแต่สัปปายะ ชื่อว่า สัปปายสัมปชัญญะ. คืออย่างไร คือว่า การเห็นพระ-
เจตีย์อันเป็นไปกับด้วยประโยชน์ก่อน ก็ถ้าว่า บริษัทประชุมกันในระหว่าง
ทางสิบสองโยชน์ เพื่อทำการบูชาใหญ่พระเจตีย์. ทั้งหญิงทั้งชายย่อมมีรูป
สวยงามเป็นราวกะจิตรกรรม ประดับประดาตกแต่งตามความเหมาะสมกับ
สมบัติของตน ๆ พากันเที่ยวไป. ก็ในสถานที่เช่นนี้ ความโลภ ของบุคคล

นั้น ๆ ย่อมเกิดในเพราะอารมณ์อันชอบใจ ปฏิฆะ ย่อมเกิดในเพราะอารมณ์อันไม่ชอบใจ โมหะ ย่อมเกิดในเพราะความไม่เพ่งพิจารณา.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุหนึ่ง ย่อมต้องอาบัติกายสังสัคคะ (การสัมผัสทางกาย). หรือว่ามีอันตรายแห่งชีวิตพรหมจรรย์. การยืนในที่เช่นนั้น ย่อมเป็นอสังขยา. เป็นสังขยา ในเพราะไม่มีอันตรายมีประการตามที่กล่าวแล้ว. แม้ในการดูต้นไม้ก็เช่นนี้เหมือนกัน.

แม้ในการดูพระสงฆ์ ก็เป็นไปกับด้วยประโยชน์ คือ ถ้าว่า เมื่อพวกมนุษย์ทำปะรำใหญ่ในระหว่างบ้าน แล้วฟังธรรมตลอดคืน การประชุมของชนโดยมีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ และทั้งอันตรายก็ย่อมมีด้วย. การยืนในที่เช่นนั้น โดยอาการที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นอสังขยา. เป็นสังขยา เพราะความไม่มีอันตราย. แม้ในการเห็นพระเถระทั้งหลาย ผู้มีบริษัทบริวารมากก็เช่นนี้นั้นแหละ.

แม้การเห็นอสุกะ ก็เป็นไปกับด้วยประโยชน์. เพื่อแสดงประโยชน์ในอสุกะนั้น มีเรื่องดังต่อไปนี้ เป็นอุทาหรณ์.

ได้ยินว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง พาสามเณรเดินทางไป เพื่อต้องการไม้ชำระฟัน. สามเณรเดินทางไปข้างหน้าของภิกษุ เมื่อเธอก้าวลงจากทางไป ก็เห็นอสุกะ จึงเพ่งดูแล้วยังปฐมฌานให้เกิดขึ้น ทำฌานนั้นนั้นแหละให้เป็นบาทแห่งวิปัสสนา พิจารณาอยู่ซึ่งสังขารทั้งหลาย กระทำผลทั้งสามให้แจ้ง แล้วก็กำหนดตั้งกรรมฐาน เพื่อต้องการมรรคเบื้องต้น. ฝ่ายภิกษุหนุ่ม เมื่อไม่เห็นสามเณรนั้น จึงร้องเรียกว่า สามเณร. สามเณรนั้น คิดว่า จำเดิมแต่วันที่เราบวชแล้ว ขึ้นชื่อว่า การเรียก ๒ ครั้งของภิกษุนี้มิได้มีแก่เรา ในวันอื่นเกิดเราจักยังคุณวิเศษเบื้องต้นให้เกิดขึ้น ดังนี้ จึงขานรับว่า อะไรขอรับ

ดังนี้ ภิกษุหนุ่มจึงกล่าวว่า เธอมานี้ สามเณรนั้นมาแล้วด้วยคำเพียงคำเดียวเท่านั้น แล้วจึงเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงไปยืนดูข้างหน้า ในที่ๆ กระผมยืนอยู่โดยทางนี้ก่อนสักครู่ขอรับ. ภิกษุนั้นกระทำอย่างนั้นแล้วก็บรรลุคุณวิเศษอันสามเณรนั้นบรรลุแล้วนั้นแหละ. อสุภะหนึ่ง เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ชนทั้งสองด้วยอาการอย่างนี้.

อนึ่ง อสุภะของมาตุคาม ถึงจะเป็นไปกับด้วยประโยชน์ แต่ก็ย่อมเป็นอสังขยาเยแก่บุรุษ และ อสุภะของบุรุษเหล่านั้น ก็เป็นอสังขยาเยแก่มาตุคามเช่นกัน. การกำหนดสังขยาเยว่า นี้เป็นสังขยาเย เป็นสภาวะ ดังที่พรรณนามาจะนี้ ชื่อว่า **สังขยาเยสัมปชัญญะ**.

อนึ่ง การที่ภิกษุเรียนเอาโคจร กล่าวคือ ธรรมเนียมอันชอบใจแก่จิตของตนในธรรมเนียม ๓๘ อย่าง เพื่อสังขยาเยอันเป็นไปกับด้วยประโยชน์ที่กำหนดแล้วอย่างนี้ แล้วถือเอาธรรมเนียมนั้นในเวลาโคจรเพื่อภิกขาจาร ชื่อว่า **โคจรสัมปชัญญะ**.

บัณฑิตพึงทราบหมวด ๔ เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งวรรณานันต์ ดังต่อไปนี้.

๑. ภิกษุบางรูปในพระศาสนา นี้ ย่อมนำกรรมฐานไป แต่ไม่นำกลับมา

๒. บางรูป ย่อมนำกลับมา แต่ไม่นำไป

๓. บางรูป ทั้งไม่นำไป ทั้งไม่นำกลับมา

๔. บางรูป ย่อมนำไปด้วย ย่อมนำกลับมาด้วย

บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุรูปใด ชำระจิตให้หมดจดจากกรรมทั้งหลายอันเป็นเครื่องกั้นตลอดวัน ด้วยการเดิน การนั่ง ในปฐมยามแห่งราตรี ก็

อย่างนั้น ในมัชฌิมยามเธอสำเร็จการนอน แม้ในปัจฉิมยาม เธอก็ยังกาลให้
ล่องไปด้วยการนั่ง การเดิน การทำวัตรคือ กวาดลานพระเจดีย์ ลานมหาโพธิ์
ก่อน แล้วรดน้ำต้นไม้มหาโพธิ์ เข้าไปตั้งน้ำฉันน้ำใช้ แล้วสมาทานประพาศวัตร
ทั้งปวงเล็ก ๆ น้อย ๆ มีอาจริยวัตร อุปัชฌายวัตร เป็นต้น. เมื่อเธอตกแต่งร่างกาย
แล้วก็เข้าไปสู่เสนาสนะ ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ๒-๓ ท่าที่บัลลังก์ ให้อิถุน
เกิดขึ้นแล้วประกอบกรรมฐานเนื่อง ๆ ลุกขึ้นในเวลาเป็นที่เที่ยวไปเพื่อภิกษา
ถือเอาบาตรและจีวร กับกรรมฐานอันเป็นสี่सनันแหละ (กรรมฐานที่เป็น
ประธาน) ออกไปจากเสนาสนะก็มนสิการกรรมฐานอยู่อย่างนั้น ไปสู่ลาน
แห่งพระเจดีย์ ถ้า (กรรมฐานเดิมเป็นพุทธานุสติ) พุทธานุสติกรรมฐานยังมี
อยู่ไซ้ไม่ต้องสละกรรมฐานนั้นเลย เข้าไปสู่ลานพระเจดีย์. ถ้าหาก (ใน
ขณะนั้น) มีกรรมฐานอื่นอยู่ พักกรรมฐานนั้นไว้ที่เชิงบันได เปรียบเหมือน
บุคคลถือสิ่งของมา แล้ววางของนั้นไว้ ครั้นพักกรรมฐานอื่นนั้นแล้ว ก็พึง
ถือเอาปิณฑอันมีพุทธคุณเป็นอารมณ์ก้าวขึ้นสู่ลานพระเจดีย์ ทำประทักษิณเจดีย์
ใหญ่สิ้นสามครั้ง แล้วพึงไหว้ในที่ทั้ง ๔. พึงทำประทักษิณเจดีย์น้อย ในที่นั้น
นั้นแหละ แล้วพึงไหว้ในที่ทั้ง ๘. อันภิกษุผู้ถึงลานพระเจดีย์ครั้งไหว้พระ-
เจดีย์แล้ว ก็พึงแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้า ด้วยการอยู่ต่อหน้าพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า แล้วไหว้ต้นไม้มหาโพธิ์. ภิกษุนั้นไหว้พระเจดีย์และต้นไม้มหาโพธิ์
แล้ว ก็กลับไปสู่ที่ ๆ ตนเก็บกรรมฐานถือเอากรรมฐานที่ตนวางไว้แล้ว เหมือน
บุคคลถือเอาสิ่งของที่ตนวางไว้ไปจะนั้น ห่มจีวรด้วยกรรมฐานสี่सनันแหละ
ในที่ใกล้บ้าน แล้วจึงเข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑชะ. ในกาลนั้นพวกมนุษย์เห็นภิกษุ
นั้นแล้ว ก็พากันลุกขึ้นต้อนรับ โดยคิดว่า พระผู้เป็นเจ้าของพวกเขามาแล้ว

ดังนี้ รับบาตร นิมนต์ให้นั่งที่โรงฉัน หรือที่บ้าน ถวายข้าวถวาย ทรายเท่าที่
กตังยังไม่เสร็จ ก็ล้างเท้าทาด้วยน้ำมัน นั่งข้างหน้าถามปัญหาบ้าง ใครจะเป็นผู้
ฟังธรรมบ้าง.

พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า แม้อ้าวว่า พวกมนุษย์ไม่ต้อง
การให้ภิกษุก่อกรรม ธรรมดาว่า ธรรมดา (การแสดงธรรม) เพื่อการ
สงเคราะห์ประชุมชน ภิกษุนั้นพึงกระทำทีเดียว. จริงอยู่ ธรรมดาว่า ธรรมดา
ที่จะพ้นไปจากกรรมฐานย่อมไม่มี. เพราะฉะนั้น ภิกษุฉันอาหารด้วยกรรม-
ฐานสี่สะนั้นแหละ เสร็จแล้วกล่าวอนุโมทนา ภิกษุนั้นผู้อันมนุษย์ทั้งหลายตาม
ไปส่งอยู่ ออกไปจากหมู่บ้านแล้ว ควรให้มนุษย์เหล่านั้นกลับแล้วก็เดินไป
ตามทาง. ลำดับนั้น สามเณรและภิกษุหนุ่มทั้งหลายผู้ออกไปสู่บ้านก่อนกว่า
มีภักติกอันกระทำแล้วภายนอกบ้านเที่ยว เห็นภิกษุนั้น ซึ่งกำลังเดินมา ก็
พากันไปต้อนรับ รับบาตรและจีวรของท่าน.

ได้ยินว่า ภิกษุในปางก่อนทั้งหลาย มิได้เลือกว่า ผู้นี้เป็นพระ-
อุปัชฌายะของเรา ผู้นี้เป็นอาจารย์ของเรา (หรือไม่) แล้วการทำวัตร คือ
ยอมกระทำการกำหนดถึงภิกษุทั้งหลายผู้มาแล้วเท่านั้น.

สามเณรและภิกษุหนุ่มเหล่านั้น ถามภิกษุนั้นว่า ท่านขอรับ พวก
มนุษย์เหล่านั้นเป็นอะไรกับท่าน เป็นผู้เกี่ยวข้องทางโยมมารดา หรือทางบิดา.

ภิกษุนั้นตอบว่า พวกเธอเห็นอะไร จึงถาม.

พวกสามเณรและภิกษุหนุ่มเหล่านั้น ตอบว่า พวกกระผมเห็นความรัก
ของชนเหล่านั้นมีมากมายในท่าน.

ภิกษุนั้นกล่าวว่า คุณก่อนผู้มีอายุทั้งหลาย กรรมใดแม้มารดาบิดาของ
เรากระทำไต่ยาก แต่มนุษย์พวกนี้กระทำได้ แม้บาตรและจีวรอันเป็นของใช้

ของเรา ด้วยอานาภาพแห่งชนเหล่านั้น พวกเราข่อมไม่รู้ถึงภัยในเวลาที่มีภัย
ไม่รู้ถึงความอดอยากในเวลาข้าวยากหมากแพง ชนทั้งหลายผู้เช่นกับมนุษย์ผู้มี
อุปการะเหล่านี้ ของพวกเราข่อมไม่มี ดังนี้ เมื่อกล่าวชมเชยคุณของมนุษย์
เหล่านั้น เดินไปอยู่.

ภิกษุนี้ ท่านเรียกว่า ข่อมนำกรรมฐานไป แต่ไม่นำกลับมา.

อนึ่ง เมื่อภิกษุใดทำวัตรปฏิบัติมีประการตามที่กล่าวแล้วแต่เช้า ความ
ร้อนเกิดแต่กรรม (กมุขชชเตโช) ของท่านข่อมโพลง ปล่อยซึ่งอนุปาตินนกรูป
แล้วถือเอาอนุปาตินนกรูป เหงื่อทั้งหลายข่อมไหลออกจากศีรษะ ข่อมไม่สามารถ
ก้าวขึ้นสู่วิถิแห่งกรรมฐานได้. ภิกษุนั้นถือเอาบาตรและจีวรแต่เช้า ไหว้พระ-
เจดีย์โดยรวดเร็ว ออกไปสู่บ้านในเวลาเป็นที่ออกไปแห่งฝูงโคนันและ ได้
ข้าวยากแล้วนำไปสู่อาสนศาลา คิมอยู่. ลำดับนั้น เตโชธาตุอันเกิดจากกรรม
ก็ปล่อยวางอนุปาตินนกรูป ถือเอาอนุปาตินนกรูป. ภิกษุนั้นถึงความดับความ
เราร้อนอันเกิดจากเตโชธาตุเสียได้ เหมือนอาบน้ำตั้งร้อยหม้อ ฉันทข้าวยากด้วย
กรรมฐานสี่สวะ ล้างบาตรและปากเสร็จแล้ว ก็มณฑิการกรรมฐานในระหว่าง
เวลาแห่งภัต เทียวไปเพื่อบิณฑะในสถานที่เหลือ ฉันทอาหารด้วยกรรมฐานสี่สวะ
จำเดิมแต่กาลนั้นมา ก็ถือปฏิบัติกรรมฐาน อันเธอถูกต้อง เอาใจใส่อยู่นั้น-
แหละกลับมายุ.

ภิกษุนี้ ท่านเรียกว่า ข่อมนำกรรมฐานกลับมา แต่ไม่นำไป.

ก็ภิกษุผู้เช่นนี้ คิมข้าวยากแล้วปรารภวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตใน
พุทธศาสนาเหลือที่จะนับ. ในทวีปสี่ทพนั้นแหละในอาสน ศาลาแห่งหมู่บ้าน
นั้น ๆ พวกภิกษุที่คิมข้าวยากในที่นั้นแล้ว ไม่บรรลุพระอรหัต มิได้มี.

ก็ภิกษุใด เป็นผู้มิปกคิอยู่ด้วยความประมาท มีธุระอันทอดทิ้งเสียแล้ว
ทำลายวัตรทั้งปวงแล้ว มีจิตพัวพันด้วยเครื่องผูกจิต ๕ อย่าง (นิวรรณ์ ๕) อยู่

ไม่มีสัญญาในกรรมฐาน แม้เรียนมาแล้ว เข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑะ เป็นผู้
คลุกคลีแล้ว โดยการคลุกคลีอันเป็นของคฤหัสถ์ อันไม่สมควร เทียวไปด้วย
ฉันอาหารด้วย (ทั้งเที่ยวทั้งกิน) ไร้ประโยชน์ก้าวไป ๆ (ทั้งไปทั้งกลับ).

ภิกษุเช่นนี้ ท่านเรียกว่า ย่อมไม่นำกรรมฐานไป ย่อมไม่
นำกรรมฐานกลับมา.

ส่วนภิกษุใด ที่ท่านกล่าวไว้ว่า ภิกษุนี้ ย่อมนำกรรมฐานไปด้วย
ย่อมนำกลับมาด้วย ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบภิกษุนั้น ด้วยสามารถแห่งวัตร
ของภิกษุผู้นำไปและนำกลับมา ซึ่งเป็นนัยตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

จริงอยู่ กุลบุตรทั้งหลาย ผู้ใคร่ประโยชน์บวชในพระพุทธศาสนาแล้ว
อยู่ร่วมกัน ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง ๔๐ ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง
ย่อมกระทำตักสิลว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านมิได้บวชหนีหนี มิได้
บวชหนีภัย มิได้บวชเพื่อเลี้ยงชีพ แต่พวกท่านเป็นผู้ใคร่เพื่อจะพ้น
จากทุกข์ จึงบวชในพระพุทธศาสนาี้ เพราะฉะนั้น ถ้ากิเลสเกิด
ขึ้นในเวลาเดิน พวกท่านจงข่มกิเลสในขณะที่เดินนั้นนั่นแหละ กิเลส
เกิดขึ้นในเวลายืน นั่ง นอน ก็จงข่มกิเลสในเวลายืน นั่ง นอน
นั้นนั่นแหละ ดังนี้.

ภิกษุเหล่านั้น ครั้นทำตักสิลอย่างนี้แล้ว เมื่อไปภิกขาจาร ย่อม
มนสิการกรรมฐานด้วยสัญญาแห่งแผ่นดินที่มียอนอยู่ในระหว่างกิ่งอุสุกะบ้าง หนึ่ง
อุสุกะบ้าง กิ่งคาจูดบ้าง หนึ่งคาจูดบ้าง. ถ้ากิเลสของใคร ๆ เกิดขึ้นในขณะที่
เดิน ไชร์ ผู้นั้นย่อมข่มกิเลสในที่นั่งนั่นนั่นแหละ แล้วจึงไป. เมื่อไม่อาจข่ม
ได้ เธอก็จะหยุดอยู่ เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้ภิกษุผู้มาข้างหลังของเธอก็ต้องหยุด
ด้วย. ภิกษุ (ผู้หยุดก่อน) คิดว่า ภิกษุนี้ ย่อมรู้วิตกของเราที่เกิดขึ้น ข้อ

นี้ไม่สมควรเลย ดิเตียนตนเองเช่นนี้แล้ว ยังวิปัสสนาให้เจริญก้าวลงสู่อริยมุมิ. เมื่อกิเลสเกิดขึ้นเวลานั่ง เธอก็จะนั่งอยู่นั้นแหละ แม้ภิกษุผู้มาที่หลังของเธอก็ ย่อมนั่งด้วย...เช่นนั้นนั่นแหละ. เมื่อเธอไม่สามารถก้าวลงสู่อริยมุมิ ก็จะ มนสิการกรรมฐานข่มกิเลสขึ้นแล้ว จึงลุกไป. ภิกษุขึ้น ย่อมไม่ยกเท้าขึ้นด้วย จิตปราศจากกรรมฐาน. ถ้ายกเท้าขึ้นด้วยจิตปราศจากกรรมฐานไซ้ร้ ท่านก็จะ กลับไปเดินตั้งต้นมาใหม่ในสัญญาแห่งเท้าก้าวแรกทีเดียว เหมือนพระเถระชื่อ ว่า มหาปุสสเทวะ ผู้อยู่ที่อาลินทกประเทศ.

ได้ยินว่า พระเถระนั้น บำเพ็ญตบัสจากตัวตวัตรนั้นแหละถึง ๑๕ พรรษา. นัยว่า แม้พวกมนุษย์ผู้ไถนา หว่านข้าว นวดข้าว กระทำกรงานต่าง ๆ ในระหว่างทาง เห็นพระเถระผู้ไปอยู่เช่นนั้น ก็สนทนากันอย่างสนุกว่า พระเถระนี้ กลับไปกลับมา ท่านคงจะหลงทาง หรือท่านลืมนะไร ดังนี้.

พระเถระไม่อนาทรถ้อยคำนั้น กระทำสมณธรรมอยู่ด้วยจิตอันประกอบ ด้วยกรรมฐานนั้นแหละ บรรลุพระอรหัตแล้วในระหว่างแห่งพรรษา ๒๐ นั้น แล. ก็ในวันที่ท่านบรรลุพระอรหัต เทวดาผู้สิงอยู่ในที่สุดแห่งที่เป็นที่จงกรม ของท่าน ได้ยินยังประทีปให้โชติช่วงด้วยนิ้วมือทั้งหลาย แม้ทำวมหาราชทั้ง ๔ ทำวสัถกะผู้เป็นจอมเทพ และทำวสัหัมบดีพรหม ก็ได้ไปสู่วิวาหาร.

พระเถระชื่อว่า มหาติสสะ ผู้มีปกคิอยู่ในป่า เห็นโอภาสนั้น จึงถาม ท่านในวันที่สองว่า ในเวลารাত্রี โอภาสได้มีในสำนักของท่านผู้มีอายุ นั้น เป็นโอภาสอะไร.

พระเถระนั้น ไม่ประสงค้จะบอก จึงกล่าวว่า ขึ้นชื่อว่า โอภาส ย่อมเป็นโอภาสแห่งประทีปก็มี เป็นโอภาสแห่งแก้วมณีก็มี เป็นต้น ต่อจากนั้น

ท่านอุกรบเร้าว่า ขอท่านจงบอกโอภาสนั้น ดังนี้ ท่านจึงรับคำว่า ครั้น จะบอก แล้วท่านจึงบอกเนื้อความนั้นแล้ว.

ก็เรื่องของพระเถระผู้ปฏิบัติกรรมฐานเช่นนี้ เหมือนกับเรื่องของพระเถระชื่อว่า มหานาค ผู้มีปกติอยู่ในมณฑป ชื่อว่า กาลวัลลภ.

ได้ยินว่า พระมหานาคเถระรูปนั้น บำเพ็ญศตปีจากศตวรรต ได้ อธิษฐานอิริยาบถเพียงการยืน และการจงกรมเท่านั้น ตลอด ๑ ปี โดยคิดว่า เบื้องต้น เราจักบูชามหาปธาน (คือความเพียรใหญ่) ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ก่อน ดังนี้ ต่อมาท่านก็บำเพ็ญศตปีจากศตวรรตอีกตลอด ๑๖ ปี จึงบรรลุพระอรหัต.

ก็ท่านพระมหานาคนั้น ยกเท้าขึ้นด้วยจิตอันประกอบด้วยกรรมฐานนั้นแหละ ครั้นเมื่อยกขึ้นปราศจากกรรมฐาน ก็จะหวนกลับไปสู่ที่ใกล้บ้าน ยืนอยู่ในประเทศอันเป็นที่สงสัยว่า นั้นเป็นแม่โคหรือหนอ หรือว่าเป็นบรรพชิต ห่มจีวร ล้างบาตรด้วยน้ำจากคนโทที่หนีบรักแร้มา แล้วอมน้ำคำหนึ่ง. ถามว่า เพราะเหตุไร.

ตอบว่า เมื่อมนุษย์ทั้งหลายมาอยู่เพื่อถวายภิกษาหรือเพื่อจะไหว้ ความส่ายไปแห่งกรรมฐานอย่าได้มี แม้ด้วยสักแต่คำว่า ขอพวกท่าน จงเป็นผู้มีอายุยืน ดังนี้.

ก็ภิกษุนั้นถูกมนุษย์ทั้งหลาย ถามถึงการนับวันว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ วันนี้เป็นวันอะไร หรือถามจำนวนภิกษุ หรือถามปัญหา จึงกลืนน้ำแล้วบอก. ถ้าผู้ถามถึงวันเป็นต้นไม่มี ภิกษุนั้นก็จะบ้วนน้ำทิ้งที่ประตูแห่งบ้านนั้นแหละ ในเวลาเป็นที่จากไป แล้วจึงไป. อนึ่ง เรื่องนี้เหมือนภิกษุ ๕๐ รูป ผู้อยู่จำพรรษาในวิหาร ชื่อว่า คลัมพุตติละ.

ได้ยืนว่า ภิกษุเหล่านั้น ได้ทำกติกวัตรในวันเพ็ญอาสาฬหะว่า พวกเรายังไม่บรรลुพระอรหัต จักไม่สนทนากะกันและกัน ดังนี้. อนึ่ง ภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะเข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑะ กระทบการอมน้ำอมหนึ่งแล้วจึงเข้าไป เมื่อถูกถามถึงวันเป็นต้น ก็ปฏิบัติแล้วโดยนัยที่กล่าวแล้ว. พวกภิกษุเห็นที่เป็นที่บ้วนน้ำทิ้งในที่นั้นก็จะทราบว่ วันนี้ พระผู้เป็นเจ้าของเรามาองค์เดียว หรือสององค์ ดังนี้. ก็ภิกษุเหล่านั้นคิดว่า พระผู้เป็นเจ้าของเรานี้ ย่อมไม่สนทนากับพวกเราเท่านั้นหรือหนอ หรือไม่สนทนากะกันและกัน ดังนี้ ถ้าว่พวกท่านไม่สนทนากะกันและกันไซ้ ท่านจักต้องวิวาทกันแน่ พวกเราจงมา เราจักให้ภิกษุเหล่านั้นอดโทษกะกันและกัน ดังนี้. พวกภิกษุทั้งหมดพากันไปสู่วิหาร ก็บรรดาภิกษุ ๕๐ รูป ภิกษุแม่สองรูปอยู่ในโอกาสเดียวกันมิได้มี ในภิกษุเหล่านั้นคนที่มีปัญญา กล่าวในเวลานั้นว่ ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย โอกาสอันเป็นที่อยู่อาศัยของผู้ทะเลาะกันไม่เป็นเช่นนี้ ลานพระเจดีย์ ลานพระมหาโพธิ์ อันพระผู้เป็นเจ้าของเรานี้โปรดกวาดดีแล้ว ไม่กวาดทั้งหลาย ท่านก็เก็บไว้เรียบร้อย ทั้งนี้ฉันน้ำใช้ท่านก็จัดตั้งไว้อย่างดี ดังนี้ พวกภิกษุเหล่านั้น จึงพากันกลับไปจากที่นั่นทีเดียว.

ภิกษุเหล่านั้น บรรลุพระอรหัตภายใน ๗ เดือนนั้นแหละ ปวารณาแล้วซึ่งสุทธปวารณา ในวันมหาปวารณา.

ภิกษุเหล่านั้น ยกเท้าขึ้นด้วยจิตอันประกอบด้วยกรรมฐานนั้นแหละ เหมือนพระมหานาคเถระผู้อาศัยอยู่ที่กาลวัลลิมณฑป และเหมือนภิกษุ ๕๐ รูปผู้จำพรรษาในคัลมพฤตติวิหาร อย่างนี้คือ ภิกษุผู้ปฏิบัตินั้น ไปสู่ที่ใกล้บ้านแล้วจึงทำการอมน้ำอมหนึ่ง แล้วก็กำหนดทางทั้งหลาย จะดำเนินไปสู่วิถีที่พวกชนไม่ทะเลาะกัน ไม่มีน้กเลงสุราเป็นต้น หรือช่างร้ายม้าร้ายไม่มีอยู่ในที่

นั้น เมื่อเธอเที่ยวไปในบ้านเพื่อบิณฑชะ ไม่ควรไปโดยกระตือรือร้น เหมือน
 คนที่มีธุระด่วน เพราะว่า ชื่อว่า ปิณฑปาติกฐงค์ (องค์คุณเครื่องกำจัด
 กิเลสของภิกษุผู้ถือการฉันอาหารจากการบิณฑบาทเป็นวัตร) ใดๆ เช่นนั้น ไม่มี.
 ย่อมเป็นผู้ไม่หวั่นไหวดำเนินไป เหมือนเกวียนบรรทุกน้ำถึงที่ไม่เสมอกัน ไป
 อยู่. อันภิกษุผู้เข้าไปสู่ระหว่างบ้าน ควรรอคอยเวลาอันสมควรแก่ที่นั้น เพื่อ
 กำหนดถึงผู้ประสงค์จะถวาย หรือไม่ถวาย ถ้าวรับภิกษาได้แล้วจะเป็นภายในบ้าน
 หรือภายนอกบ้านก็ตาม แล้วก็มาสู่วิหารนั้นแหละ นั่งในโอกาสอันเหมาะสม
 ตามความผาสุก มนสิการกรรมฐานอยู่ ยังปฏิภูมิลัญญาในอาหารให้เกิดขึ้น
 ย่อมพิจารณาอาหารนั้น ด้วยสามารถแห่งการเปรียบเทียบกับน้ำมันหยอดเพลลา-
 รด เปรียบเทียบกับผ้าพันแผล และเปรียบกับเนือบุตร แล้วจึงฉันอาหาร
 ประกอบด้วยองค์ ๘ เป็นผู้มีปกติฉันอาหารโดยมนสิการว่า เนว ทวายน
 มทายน ฯลฯ ผาสุวิหาโร จ ดังนี้.

เนว ทวายน	มิใช่เพื่อเล่น
น มทายน	มิใช่เพื่อมัวเมา
น มนุชทาย	มิใช่เพื่อประดับ
น วิภูสทาย	มิใช่เพื่อตกแต่ง
ยารเทว อิมสุต กายสุต	เพียงเพื่อให้กายนี้ตั้งอยู่เป็นไป
จิตติยา ยาปนาย วิหีสุปริติยา	เพื่อระงับเสียซึ่งความเบียดเบียน
พุทฺหมจฺริยานุคฺคทาย	เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์
อิติ ปุราณญจ เวทนํ	
ปฎิหงฺขามิ	จะกำจัดเวทนาเก่า
นวลญจ เวทนํ	

น อุปปาเทศสวามี จักมีให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น

ยาตรา จ เม ภวิสฺสติ ความเป็นไป ความไม่มีโทษ

อนวชฺชตา จ ฆาสฺ วิหาโร จ และการอยู่ผาสุก จักมีแก่เรา.

ครั้นทำกิจด้วยน้ำเสร็จแล้ว ก็สงบจิตพิจารณาถึงความลำบากในการ
แสวงหาภักต สักครู่หนึ่งในเวลาปุเรภักต พิจารณาอย่างไร ในปัจฉา-
ภักตก็อย่างนั้น มนสิการอยู่ ซึ่งกรรมฐานนั้นแหละตลอดปุริมยาม และ
ปัจฉิมยาม.

ภิกษุนี้ ท่านเรียกว่า ย่อมนำกรรมฐานไป และย่อมนำกรรมฐาน
กลับ แล.

ก็ภิกษุผู้บำเพ็ญศกตปัจจาตวัตร กล่าวคือ การนำกรรมฐานไปและนำ
กรรมฐานกลับนี้ ถ้าเขามีอุปนิสัยอันถึงพร้อมแล้ว ย่อมบรรลुพระอรหัต
ในปฐมวัยนั้นแหละ ถ้าไม่บรรลुในปฐมวัยก็จะบรรลुในมัชฌิมวัย ถ้าไม่บรรลु
ในมัชฌิมวัยก็จะบรรลุในปัจฉิมวัย ถ้าในปัจฉิมวัยไม่บรรลุ ก็จะบรรลุใน
มรณสมัย (เวลาใกล้ตาย) ถ้าไม่บรรลุในมรณสมัย เกิดเป็นเทพบุตรแล้ว
ย่อมบรรลุ ถ้าเป็นเทพบุตรแล้วไม่บรรลุ เมื่อพระพุทธเจ้ายังมีได้ทรงอุบัติขึ้น
เธอเกิดขึ้นแล้วย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งปัจเจกโพธิ ถ้าไม่ทำให้แจ้งซึ่งปัจเจกโพธิ
ย่อมจะเป็นผู้ตรัสรู้เร็วพลันเสมอต่อพระสาวกทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว เหมือน
พระพาหิยทารุจิระเถระ. หรือเป็นผู้มีปัญญามากเหมือนพระสารีบุตร หรือเป็น
ผู้มีฤทธิ์มากเหมือนพระมหาโมคคัลลานะ หรือเป็นผู้ทรงคุณคุณเหมือน
พระมหากัสสปเถระ หรือเป็นผู้มีทิพยจักขุ เหมือนพระอนรุทธเถระ หรือ
เป็นผู้ทรงพระวินัยเหมือนพระอุบาลีเถระ หรือเป็นพระธัมมกถึกเหมือนพระ-
ปุลณมณฺฑานินฺบุตร หรือเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรเหมือนพระเรวตเถระ หรือจะเป็น

พหูสูตเหมือนพระอานนทเถระ หรือเป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษาเหมือนพระราหุล-
พุทธบุตร. ในกรรมฐานอันประกอบด้วยหมวด ๔ นี้ ภิกษุใด ย่อมนำ
กรรมฐานไปด้วย ย่อมนำกรรมฐานกลับมาด้วย โจรสัมปชัญญะของเธอ
ชื่อว่า ถึงสุดยอด แล.

ก็การไม่หลงลืมในอิริยาบถทั้งหลาย มีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น
ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ บัณฑิตพึงทราบข้อนั้น ดังต่อไปนี้

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อก้าวไปข้างหน้า หรือถอยมาข้างหลัง ไม่
หลงไหลอยู่ เหมือนปุลุชนผู้อันธพาลหลงไหลอยู่ว่า อตตะตา ย่อมก้าวไปใน
อิริยาบถทั้งหลายมีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น การก้าวไปสำเร็จได้
ด้วยอัตตะตา หรือว่า เราย่อมก้าวไป การก้าวไปสำเร็จได้ด้วยเรา ดังนี้
อันที่จริงครั้นเมื่อจิตเกิดขึ้นว่า เราจักก้าวไป ดังนี้. วาโยธาตุอันมีจิตเป็น
สมุฏฐานเกิดขึ้น กับด้วยจิตนั้นนั่นแหละ ยังการเคลื่อนไหวให้เกิดขึ้นอยู่.
ด้วยอาการอย่างนี้ โครงกระดูกอันสมมติว่ากายนี้ ย่อมก้าวไป ด้วยสามารถ
แห่งการแผ่ไปของวาโยธาตุ อันเกิดจากการทำของจิต. เมื่อการยกเท้าขึ้นข้าง
หนึ่ง อยู่อย่างนี้ ธาตุทั้งสอง คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ มีประมาณต่ำ มีกำลัง
น้อย ธาตุทั้งสอง นอกจากนี้ (คือ วาโยธาตุ เตโชธาตุ) มีปริมาณมาก มี
กำลังมาก. การยกเท้าไป หรือไปแล้ว ก็เหมือนกัน. ในการลดเท้าลง ธาตุ
ทั้งสอง คือ เตโชธาตุ วาโยธาตุ มีประมาณต่ำ มีกำลังน้อย ส่วนธาตุทั้งสอง
นอกนี้ มีประมาณมาก มีกำลังมาก. ในการวางเท้าลง และการยับยั้งเท้าไว้
ก็เหมือนกัน. ในการเป็นไปนี้ รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นไปใ
การยกเท้าขึ้นนั้น (เกิดดับไปแล้ว) ย่อมไม่ถึงการนำเท้าไป. รูปธรรมและ
อรูปธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในขณะนำเท้าไปนั้น ย่อมไม่ถึงการนำเท้าไปแล้ว.

รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายในขณะที่ก้าวเท้าไปแล้ว ย่อมไม่ถึงการลดเท้าลง. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในขณะลดเท้าลง ย่อมไม่ถึงการวางเท้าลง. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายในขณะที่วางเท้าลง ย่อมไม่ถึงการยับยั้งเท้าไว้. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย ในที่นั้น ๆ นั้นแหละ เป็นส่วนหนึ่ง ๆ เป็นสนธิหนึ่ง ๆ เป็นเขตหนึ่ง ๆ ย่อมแตกทำลายไป ราวกะเมสันต์ งาที่เขาใส่ในกระเบื้องร้อน ส่งเสียงดัง ตะตะ ฉะนั้น. ในการเป็นไปเช่นนี้ **มีใครหรือที่ก้าวไป หรือว่า เป็นการก้าวไปของใคร. อันที่จริง เมื่อ** ว่าโดยปรมาตม์แล้ว เป็นการไปของธาตุทั้งหลายเท่านั้น เป็นการยืนของธาตุทั้งหลาย เป็นการนั่งของธาตุทั้งหลาย เป็นการนอนของธาตุทั้งหลาย (หมายความว่า เป็นอาการของธาตุทั้งหลายเท่านั้น). ด้วยว่าในโกฏฐาสนั้น ๆ จิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นกับด้วยรูปทั้งหลาย จิตดวงหนึ่งย่อมดับไป คุจกระแสน้ำซึ่งเกี่ยวเนื่องตามกันไปไม่ขาดสายเป็นไปอยู่ ฉะนั้น. การไม่หลงไหลในอิริยาบถทั้งหลาย มีการก้าวไปข้างหน้า เป็นต้น ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อัมมโมหสัมปชัญญะ** ฉะนี้แล.

จบเนื้อความแห่งบทว่า อภิกกนุเต ปฏิกกนุเต สมปะชานการี โหติ เพียงนี้.

อธิบาย อาโลกิตะ (การแลไปข้างหน้า) วิโลกิตะ (การแลดูข้าง ๆ)

ในคำว่า **อาโลกิตะ วิโลกิตะ** นี้ การเพ่งดูข้างหน้า ชื่อว่า **อาโลกิตะ**. การเพ่งดูทิศน้อยทั้งหลาย ชื่อว่า **วิโลกิตะ**. แม้การเพ่งดูทิศอื่น ๆ ด้วยสามารถแห่งการเพ่งดูข้างล่าง ข้างบน ข้างหลัง ก็ชื่อว่า **อาโลกิตะ** (ดูข้างล่าง) **อุลโลกิตะ** (ดูข้างบน) **อปโลกิตะ** (ดูข้างหลัง). การแลดู ๓ อย่างนั้น ท่านมี

ได้ถือเอา ในคำว่า อาโลกิตะ วิโลกิตะ นี้ ด้วยว่า การแลดูสองอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาแล้วด้วยสามารถแห่งความเหมาะสม. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อว่าโดยหัวข้อที่เป็นประธานแล้ว การแลดูเหล่านั้น แม้ทั้งหมดก็รวมอยู่ในคำว่า อาโลกิตะ วิโลกิตะ นี้แหละ.

ในบรรดาการแลดูเหล่านั้น เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า เราจักแลดูข้างหน้า ดังนี้ มิได้แลดูด้วยสามารถสักแต่จิตเท่านั้น ต้องกำหนดถือเอาประโยชน์ด้วย จึงชื่อว่า สาทถกสัมปชัญญะ.

สาทถกสัมปชัญญะนั้น บัณฑิตพึงทราบโดยทำท่านพระนันทะให้เป็นองค์พยานดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าพระนันทะ จะพึงแลดูทิศเบื้องหน้าไซ้ พระนันทะก็จะพิจารณาธรรมทั้งปวงแล้วแลดูทิศข้างหน้า เพราะว่าเมื่อแลดูทิศข้างหน้าอยู่อย่างนี้ ธรรมทั้งหลายอันเป็นอกุศลอันลามก คืออกิขมาและโทมนัส จักไม่ไหลไปตาม ด้วยอาการอย่างนี้แล ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในธรรมอันเป็นไปกับด้วยประโยชน์ (หรือชื่อว่า สาทถกสัมปชานะ).

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าพระนันทะ จะพึงแลดูทิศเบื้องหลัง (ตะวันตก) ไซ้. จะพึงแลดูทิศเหนือ. จะพึงแลดูทิศใต้. จะพึงแลดูเบื้องล่าง. เบื้องบน. จะพึงแลดูทิศน้อย นันทะก็จะพิจารณาธรรมทั้งปวงแล้ว จึงแลดูทิศน้อยอยู่ เพราะว่า เมื่อแลดูทิศน้อยอยู่อย่างนี้.... ย่อมเป็นผู้ชื่อว่า มีสัมปชานะ (คือ มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในประโยชน์) ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง แม้ในคำว่า อาโลกิตะ วิโลกิตะ นี้ บัณฑิตพึงทราบ โดยความเป็นไปกับด้วยประโยชน์ และความเป็นไปแห่งสัพปาเย ด้วยสามารถ

แห่งการเห็นพระเจดีย์เป็นต้น ตามที่กล่าวไว้ในก่อนนั้นแหละ. ก็โคจรสัมป-
ชัญญะ มิได้เว้นจากกรรมฐาน. เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทำการแลดูข้างหน้า
การแลดูข้าง ๆ ด้วยกรรมฐานสี่สะนั้นแหละ โดยความสามารถแห่งกรรมฐาน
อันเป็นของตน มีขันธ ชาติ อายุตนะ เป็นที่ตั้ง. ก็ภายในแห่งร่างกายนี้
ชื่อว่า อัตตา เป็นผู้แลดูข้างหน้า หรือแลดูข้างหลัง มิได้มีเลย. ก็แต่ว่า
เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า จักแลดูข้างหน้า ดังนี้ วาโยธาตุ อันมีจิตเป็นสมุฏฐาน
กับด้วยจิตนั้นนั่นแหละ ยังความเคลื่อนไหว (วิญญูติรูป) แห่งรูปให้เกิดขึ้น
ทันทีนั่นเอง หนังกตาอันเป็นส่วนเบื้องล่าง ก็จมลงข้างล่าง หนังกตาอันเป็นส่วน
เบื้องบน ก็จะเลิกขึ้นไปเบื้องบน ด้วยอำนาจแห่งการแผ่ขยายไปของวาโยธาตุ
อันเป็นการกระทำของจิต. ใคร ๆ ชื่อว่า เป็ด (ตา) อยู่ด้วยเครื่องยนต์ มิได้
มี. ในลำดับนั้น จักขุวิญญาณ ก็เกิดขึ้นยังทัตสนกิจให้สำเร็จอยู่ การรู้อย่าง
นี้ ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ ในชื่อว่า อาโลกิตะ วิโลกิตะ นี้.

ก็อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ อสัมโมหสัมปชัญญะในที่นี้ ด้วยสามารถ
แห่งความเป็น มूलปริญญา อาคันตุกะ และดาวกาลีกะ ต่อไป.

ว่าโดยมूलปริญญา (ความรอบรู้ถึงมูล) ก่อน

ภวญฺจมาวชชนญฺเจว ทสฺสนํ สัมปฏฺธิจฺจนํ

สนฺตฺริณํ โวฏฺฐพฺพนํ ชวนํ ภวติ สตฺตมํ .

แปลว่า ภวังคจิต อาวัชชนจิต จักขุวิญญาณจิต สัมปฏิจจนจิต
สันตริณจิต โวฏฐัพพนจิต จากนั้นชวนจิต ย่อมเกิด ๗ ครั้ง.

บรรดาจิตเหล่านั้น ภวังคจิต ย่อมยังกิจอันเป็นส่วนแห่งอุปบัติภพ
ให้สำเร็จเป็นไป เพราะการดับไปซึ่งภวังคจิตนั้น กิริยามโนธาตุ จึงยังอาวัชชน-
กิจให้สำเร็จเป็นไป. เพราะการดับไปแห่งกิริยามโนธาตุนั้น จักขุวิญญาณจิต

จึงยังทัสสนกิจให้สำเร็จเป็นไป. เพราะการดับไปแห่งจักขุวิญญาณจิต วิปาก-
มโนธาตุ จึงยังสัมปฏิจจนกิจให้สำเร็จเป็นไป. เพราะการดับไปแห่งวิปากมโน-
ธาตุนั้น วิปากมโนวิญญาณธาตุ จึงยังสันตริณกิจให้สำเร็จเป็นไป เพราะ
การดับไปแห่งวิปากมโนวิญญาณธาตุนั้น กิริยามโนวิญญาณธาตุ จึงยังโกฎ-
ฐัพพณกิจให้สำเร็จเป็นไป. เพราะการดับไปแห่งกิริยามโนวิญญาณธาตุนั้น
ชวนจิต จึงแล่นไป ๗ ครั้ง.

ในชวนจิตเหล่านั้น การแลดูข้างหน้า ๆ หรือแลดูข้าง ๆ ว่า นี่เป็น
หญิง นี่เป็นชาย ด้วยสามารถแห่งความยินดี ยินร้าย และความหลงใหล
ย่อมไม่มีแม้ในชวนจิตดวงที่หนึ่ง. แม้ในชวนจิตที่ ๒ ฯลฯ แม้ในชวนจิตที่
๗. ก็ครั้งเมื่อชวนจิตเหล่านั้นแตกทำลายไป ด้วยสามารถแห่งการแตกดับตั้ง
แต่ต้นจนสุดท้าย ราวจะว่าทหารในสนามรบถูกทำลายไปอยู่ การแลดูข้างหน้า
หรือการแลดูข้าง ๆ ว่า นี่เป็นหญิง นี่เป็นชาย ด้วยสามารถแห่งความยินดี
เป็นต้น จึงมี.

บัณฑิตพึงทราบอัสสัมโมหสัพพัชฌญะในที่นี้ ด้วยสามารถแห่งมุลปริญญา
ด้วยประการฉะนี้ก่อน.

ว่าด้วยความเป็นแห่งอาคันตุกะ (ด้วยสามารถแห่งความเป็นดัง
แขกผู้มาหา)

ก็ในจักขุทวาร ครั้นเมื่อรูปมาสู่คลองแล้ว โดยการเคลื่อนไปแห่ง
ภวังค์ในเบื้องบน บรรดาจิตทั้งหลาย มีอวัชชนจิตเป็นต้น เกิดขึ้น ด้วย
สามารถแห่งการยังกิจของตน ๆ ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป ในที่สุดชวนจิตก็เกิดขึ้น.
ชวนจิตนั้น ย่อมเกิดในจักขุทวารอันเป็นเรือน ของอวัชชนจิตเป็นต้น ซึ่ง
เกิดขึ้นก่อน เหมือนบุรุษผู้เป็นแขก (ผู้จรมา). เมื่อบุรุษผู้เป็นแขกนั้นเข้าไป

เพื่อจะขออะไร ๆ ในบ้านของผู้อื่น ไม่ควรทำร้ายแม้ในเจ้าของแห่งบ้าน ผู้
นั่งนั่งเลขอยู่ ฉันทใด แม้เมื่ออวัชชนจิตเป็นต้น อันไม่ยินดี ไม่ยินร้าย และ
ไม่หลง ในจักขุทวารอันเป็นเรือนของอวัชชนจิตเป็นต้น ความยินดี ความ
ยินร้าย ความหลงไหล ก็ไม่ควรมี ฉันทนั้น. พึงทราบอสังมโหสัมปชัญญะ
ด้วยสามารถแห่งความเป็นอาคันตุกะ ดังพรรณนามาจะนี้.

ว่าด้วยความเป็นดาวกาลิกะ (คือเป็นธรรมชั่วขณะหนึ่ง)

ก็จิตทั้งหลาย มีโวกุฐัพพนจิตเป็นปริโยสานเหล่าใดนั้น ย่อมเกิดขึ้น
ในจักขุทวาร จิตเหล่านั้นกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ย่อมแตกดับไปในที่นั้นๆ
นั้นแหละ ย่อมไม่เห็นซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จิตอันใดอันหนึ่งเหล่านี้
จึงชื่อว่า เป็นดาวกาลิกะ คือ เป็นธรรมชั่วขณะหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบ
วินิจฉัยในข้อนี้ ดังต่อไปนี้.

เมื่อหม่อมมนุษย์ทั้งปวงในบ้านหลังหนึ่งตายแล้ว เวลา (อายุ) ของชน
คนเดียวที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งก็จะมีความตายเป็นธรรมดา เขาชื่อว่า ย่อมยินดียิ่ง
ในการพื่อนรำข้าวร้องเป็นต้น เป็นสิ่งไม่ควรมี ฉันทใด ในทวารหนึ่ง ก็ฉันท
นั้นนั้นแหละ เมื่ออวัชชนจิตเป็นต้นพร้อมด้วยสัมปยุตธรรม ตายไปแล้วใน
ที่นั้น ๆ นั้นแหละ ในขณะที่จิตที่ยังเหลืออยู่นั้น ซึ่งก็มีความตายเป็นธรรมดา
ชื่อว่า ย่อมยินดียิ่ง ด้วยสามารถแห่งความยินดียินร้ายและความหลงไหล แม้
ของชวนจิตก็หาควรจะมีไม่. พึงทราบ อสังมโหสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่ง
ความเป็นธรรมชั่วขณะหนึ่ง ดังพรรณนามาจะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ อสังมโหสัมปชัญญะนั้น ด้วย
สามารถแห่งการพิจารณาโดยความเป็นขั้นๆ อายตนะ ธาตุและปัจจัย.
จริงอยู่ในการพิจารณาโดยความเป็นขั้นๆ นั้น ดังนี้.

จักขุ และรูปทั้งหลาย เป็น รูปขั้น
จักขุวิญญาณที่ทำทสสนกิจ เป็น วิญญาณขั้น
เวทนาอันสัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณนั้น เป็น เวทนาขั้น
สัญญา เป็น สัญญาขั้น
ผัสสะ เป็นต้น เป็น สังขารขั้น

ด้วยประการฉะนี้ การแลดูไปข้างหน้าและการแลดูข้าง ๆ
เป็นเพราะการประชุมกันแห่งขั้น ๕ เหล่านี้ จึงปรากฏเกิดขึ้นได้.
ในที่นี้ มีใครสักคนหนึ่งหรือ ที่แลดูไปข้างหน้า หรือยอมแลดูข้าง ๆ.
โดยทำนองเดียวกัน ย่อมพิจารณาโดยความเป็นอายตนะ คือ

จักขุ เป็น จักขวยตนะ
รูป เป็น รูปายตนะ
จักขุวิญญาณที่ทำทสสนกิจ เป็น มนายตนะ
ธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณ
มีเวทนาเป็นต้นนั้น เป็น รัมมยตนะ

โดยประการฉะนี้ การแลดูไปข้างหน้าและการแลดูข้าง ๆ
ย่อมปรากฏเกิดขึ้นได้เพราะการประชุมกันแห่งอายตนะ ๔ เหล่านี้.
ในที่นี้ จะมีใครสักคนหรือที่แลดูข้างหน้า หรือแลดูข้าง ๆ. โดย
ความเป็นธาตุก็เหมือนกันนั้นแหละ คือ

จักขุ เป็น จักขุธาตุ
รูป เป็น รูปธาตุ
จักขุวิญญาณ เป็น จักขุวิญญาณธาตุ
ธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณมีเวทนาเป็นต้นนั้น เป็น รัมมธาตุ.

ด้วยอาการอย่างนี้ การแลดูข้างหน้า การแลดูข้างๆ ในเพราะการ
ประชุมกัน แห่งธาตุ ๔ เหล่านั้น จึงปรากฏขึ้น ในที่นี้ ใครเล่าที่แลดูข้างหน้า
หรือแลดูข้างๆ ว่าโดยความเป็นปัจจัย ก็เช่นเดียวกัน คือ

จักขุ	เป็น นิสยปัจจัย
รูป	เป็น อารัมมณปัจจัย
อวิชชานจิต เป็น อนันตระ สมันตระอนันตรูปนิสยะนัตถิวิคตปัจจัย	
อาโลกะ (แสงสว่าง)	เป็น อุปนินิสยปัจจัย
เวทนาเป็นต้น	เป็น สหชาติปัจจัยเป็นต้น

ด้วยประการฉะนี้ จึงปรากฏเป็นการแลดูข้างหน้า แลดูข้างๆ
ในเพราะการประชุมกันแห่งปัจจัยทั้งหลายเหล่านี้. ในที่นี้ มีใคร
เล่าสักคนหนึ่งหรือที่แลดูข้างหน้า แลดูข้างๆ ดังนี้. พึงทราบ
อสัมมโหฬัมปชัญญะ ในคำว่าอาโลกิตะ วิโลกิตะ นี้ แม้ด้วยความ
สามารถแห่งการพิจารณาเป็นขั้นๆ อายตนะ ธาตุ และความเป็น
ปัจจัย ดังพรรณนามาฉะนี้ แล.

อธิบาย สมุทฺธิจิตฺต ปสฺสริเต สมฺปชานการี โหติ

(แปลว่า เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติ ในการคู้วียวะเข้า และเหยียด
วียวะออก)

คำว่า สมุทฺธิจิตฺต ปสฺสริเต ได้แก่ การคู้วียวะเข้า และการ
เหยียดวียวะออก แห่งข้อต่อทั้งหลาย. ในที่นี้ ภิกษุไม่ได้ทำการคู้และการ
เหยียดวียวะด้วยสามารถแห่งจิตเท่านั้น ต้องกำหนดถึงประโยชน์และสิ่งมิใช่
ประโยชน์ในเพราะการคู้และการเหยียดแห่งข้อมือข้อเท้าเป็นปัจจัย แล้วกำหนด
ถือเอาแต่ประโยชน์ในการคู้เข้าเหยียดออกนั้นได้ ชื่อว่า สาทถกสัมปชัญญะ.

พึงทราบวินิจฉัย ในข้อนี้ต่อไป.

เมื่อภิกษุนั้น คู่อวัยวะแห่งข้อมือและข้อเท้านานเกินไป หรือว่าเหยียดออกนานเกินไป ทุกขเวทนา ย่อมเกิดขึ้นทุก ๆ ขณะ จิตย่อมไม่ได้เอ็กคตากรมฐานก็ย่อมตกไป ย่อมไม่บรรลुकุณวิเศษ.

ก็ถ้าเมื่อภิกษุนั้น คู่อวัยวะเข้าในเวลาอันควร เมื่อเหยียดอวัยวะออกในเวลาอันควร ทุกขเวทนาย่อมไม่เกิด จิตย่อมเป็นธรรมชาติสงบ กรรมฐานย่อมถึงการแผ่ไป ย่อมบรรลुकุณวิเศษ พึงทราบกำหนดประโยชน์และสิ่งที่มีใช้ประโยชน์อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้. ก็ครั้งเมื่อประโยชน์แม้มีอยู่ การกำหนดสัปปายะ แล้วถือเอาแต่สัปปายะ ชื่อว่า สัปปายสัมปชัญญะ.

ในการคู่อวัยวะเข้าและการเหยียดอวัยวะออกนั้น มีนัยดังนี้.

ได้ยินว่า ภิกษุหนุ่มทั้งหลาย สาธยายพุทธพจน์อยู่ที่ลานพระมหาเจดีย์ ภิกษุณีทั้งหลาย กำลังฟังธรรมอยู่ข้างหลังภิกษุหนุ่มนั้น. บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง เหยียดมือออกไปถูกต้องกายนางภิกษุณีสาวแล้ว จึงเป็นเหตุให้เธอต้องลาสิกขาไปเป็นคฤหัสถ์. อีกรูปหนึ่ง เมื่อเหยียดเท้าออกไป ก็เหยียดไปที่กองไฟ ไฟไหม้เท้าของเธอจนจกกระดูก. อีกรูปหนึ่งเหยียดไปที่จอมปลวก เธอได้ถูกอสรพิษกัดเอาแล้ว. อีกรูปหนึ่ง เหยียดออกไปที่ราวจีวร ก็ถูกงูเขี้ยวกัดแล้ว. เพราะฉะนั้น ภิกษุไม่พึงเหยียดมือเหยียดเท้าในอสังฆสถานเห็นปานนี้ ควรเหยียดออกไปในสัปปายะ. นี้ชื่อว่า สัปปาย-สัมปชัญญะ ในข้อนี้ แล.

ว่าด้วยโคจรสัมปชัญญะ

ก็โคจรสัมปชัญญะ บัณฑิตพึงแสดงด้วยเรื่องของพระมหาเถระดังนี้.

ได้ยืนว่า พระมหาเถระ นั่งพักในที่พักในเวลากลางวัน สนทนากันอยู่กับอันเตวาสิกทั้งหลาย เพลอเหยียดมือออกไปโดยเร็ว แล้วก็ชักมือกลับมาวางไว้ที่เดิมแล้วก็ค่อยๆ เหยียดออกไป. พวกอันเตวาสิก ถามท่านว่า เพราะอะไรขอรับ ท่านเหยียดมือออกไปโดยเร็ว แล้วชักมือมาวางไว้ที่เดิมอีกแล้วค่อยๆ เหยียดออกไป. ท่านตอบว่า ลูกก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย จำเดิมแต่เราเริ่มเพื่อมนสิการกรรมฐาน เราไม่เคยเหยียดมือออกไปพ้นจากกรรมฐานแต่บัดนี้ เรากำลังสนทนากับพวกเธออยู่ปล่อยกรรมฐานเหยียดมือออกไปแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชักมือกลับมาวางไว้ตามเดิมแล้วจึงเหยียดไปอีก. พวกอันเตวาสิก เหล่านั้น พากันสาธุการว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดีแล้ว ธรรมคาถิกษุพึงเป็นเช่นนี้.

แม้ในคำว่า สมมุติชิตะ ปสริเต นี้ พึงทราบว่าเป็นสภาวะไม่เว้นจากกรรมฐานนั้นแหละ ด้วยอาการอย่างนี้ คือ

ธรรมดาว่า อัดตาอะไร ๆ ในภายใน คู้อวัยวะเข้า หรือเหยียดอวัยวะออก มิได้มี ก็กำหนดว่า การคู้อวัยวะเข้า การเหยียดอวัยวะออก ย่อมมิได้ ด้วยการแผ่ไปของวาโยธาตุ อันเป็นการกระทำของจิตมีประการตามที่กล่าวแล้ว เป็นเหมือนหุ่นยนต์เคลื่อนไหวเท้าและมือได้ ด้วยสามารถแห่งการดึงเส้นด้าย ฉะนั้น ในลักษณะอย่างนี้ จึงชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ.

ในชื่อว่า สงฆาภูิปุตตจิวรธารณ นี้ (แปลว่า เป็นผู้รู้ซัดอยู่โดยปกติ ในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจิวร) การใช้สอยสังฆาฏิและจิวรด้วยสามารถแห่งการนุ่งห่ม และการใช้บาตรด้วยสามารถแห่งการรับภิกษา ชื่อว่าการทรงไว้. บัณฑิตพึงทราบการทรงผ้าสังฆาฏิและจิวรในชื่อว่า สงฆาภูิปุตตจิวรธารณ นี้ก่อน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสประโยชน์ในการทรงผ้าไว้มีประการต่างๆ โดยนัยเป็นต้นว่า การได้อามิสของภิกษุผู้บิณฑบาตแล้วเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาต เพื่อป้องกันความหนาว เป็นต้นอย่างนี้ ชื่อว่าประโยชน์ และพึงทราบว่าเป็น สาตถกสัพพัชฌันญะ ด้วยสามารถแห่งประโยชน์นั้น.

อนึ่ง จีวรเนื้อละเอียด เป็นสัพปาเยแก่ภิกษุผู้มีปกติร้อน มีกำลัง ทรม. จีวรเนื้อหนาผ้าสองชั้น เป็นสัพปาเยแก่ผู้มีปกติหนาว. นอกนี้เป็น อสัพปาเย. ผู้มีจีวรเก๋าร่ำคร่ำ ก็เป็นอสัพปาเยเช่นกัน. เพราะว่า จีวรเก๋าคืนนั้น ย่อมกระทำปลิโพธิให้แก่เธอโดยต้องคามไว้เป็นต้น. โดยทำนองเดียวกัน จีวรอันเป็นที่ยินดีพอใจของโจรทั้งหลาย มีผ้าทุกูล (ผ้าชนิดดี) ซึ่งทำ ด้วยไหม และขนสัตว์เป็นต้น ก็เป็นอสัพปาเย. จีวรอยู่ ผ้าเช่นนั้น ย่อม กระทำอันตรายแก่ภิกษุผู้บิณฑบาตคนเดียวอยู่ในป่าหรือย่อมทำอันตรายต่อชีวิตของเธอก็ได้. อนึ่ง เมื่อว่าโดยนิปปริยายแล้ว จีวรใด เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่ง มิจฉาชีวะ มีการทายนิมิตเป็นต้น และจีวรใด เมื่อเธอเสพอยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญ กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมไป จีวรนั้น ๆ เป็น อสัพปาเย. นอกจากนี้เป็น สัพปาเย.

ในชื่อว่า **สงฆาฎิปตฺตจีวรธารณ** นี้ ชื่อว่าเป็นสัพปาเยสัมพัชฌันญะ ด้วยสามารถแห่งการทรงผ้าสังฆาฎิและจีวรอันเป็นสัพปาเยนั้น. ทั้งโคจรสัมพัชฌันญะ ก็พึงทราบว่าไม่เว้นจากกรรมฐานเหมือนกัน คือ

ชื่อว่า อตฺตา คือ ตัวตนอะไร ๆ ในภายในทำการหม่อมอยู่ซึ่ง

จีวร มิได้มี. ก็แต่ว่า การหม่อมจีวรย่อมมีด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปแห่ง วาโยธาตุ อันเป็นการกระทำของจิต มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ในการทรงจีวรนั้น แม้จีวรก็ไม่มีเจตนา แม้กายก็ไม่มีเจตนา. ทั้งจีวรก็ไม่ว่า เรา

ห่มกายไว้ แม้กายเล่า ก็ย่อมไม่รู้ว่ เราถูกจิรห่มไว้ ดังนี้. ว่าโดย
สถานะ ธาตุทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมปกปิดซึ่งหมู่แห่งธาตุด้วยกัน
เหมือนการห่อหนังสือ ด้วยท่อนผ้าเก่า ๆ เพราะฉะนั้น การที่ภิกษุได้
จิรชนิตติมา ก็ไม่พึงโสมนัส ได้จิรชนิตติมา ก็ไม่พึงโทมนัส. เหมือน
อย่างว่า ในสถานที่ทั้งหลายมีจอมปลวก และต้นไม้ใหญ่เป็นต้น ใคร ๆ ย่อม
ทำสักการะที่นั่น ๆ ด้วยวัตถุทั้งหลายมีเครื่องประดับด้วยดอกไม้และของหอม
เป็นต้นก็ดี ไม่ทำสักการะโดยขว้างปาด้วยคูด มูตร เปือกตม หรือประหารด้วย
ท่อนไม้และศาสตราเป็นต้นก็ดี จอมปลวกและต้นไม้เป็นต้นเหล่านั้น ย่อมไม่
โสมนัส ด้วยสิ่งนั้น ๆ ฉนใด ภิกษุก็ฉนนั่นนั้นแหละ ได้จิรอย่างดีก็ไม่
ทำความพอใจ ได้จิรไม่ดีก็ไม่ทำความเสียใจ. บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น
อสัมโมหสัมปชัญญะในการนุ่งห่มจิรในที่นี้ ด้วยสามารถแห่งการพิจารณา
ความเป็นไป ดังพรรณนามาจะนี้.

แม้ในการทรงบาตร ภิกษุก็ไม่ถือบาตรโดยเร็วเกินไป เมื่อถือเอา
บาตรเที่ยวไปเพื่อบิณฑะ โดยหวังว่า เราจักได้ภิกษา ดังนี้ เพราะการถือเอา
บาตรอย่างนี้ ดังพรรณนามาจะนี้ พึงทราบว่าเป็น สาตถกสัมปชัญญะ ด้วย
อำนาจประโยชน์อันตนควรได้. บาตรหนัก เป็นอสังปะยาเยแก่ภิกษุผู้มีร่างกาย
ผอม ไม่มีกำลัง. บาตรที่ทำความสะอาดไม่ดี มีคุ่มสนิมขึ้น ๔-๕ คุ่ม เป็น
อสังปะยาเย เพราะว่าบาตรที่ภิกษุทำความสะอาดไม่ดี ไม่สมควรแก่ภิกษุ เพราะ
ว่าปติโพธิ (ความกังวล) ย่อมมีแก่เธอผู้ชำระบาตรนั้นอยู่ที่เดียว. อนึ่ง บาตร
มีสีเหมือนแก้วมณี อันเป็นที่ตั้งแห่งโลกะ เป็นอสังปะยาเย เหมือนนัยที่กล่าว
ไว้ในเรื่องของจิรนั้นแหละ. ก็บาตรที่ได้มาด้วยสามารถแห่งการทายนิมิต
(หมอดู) เป็นต้นก็ดี เมื่อเธอเสพบาตรใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญ

กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมก็ดี บาตรนี้ เป็นอสังขยาโดยส่วนเดียว. บาตรนอกจากนี้ เป็นสังขยา.

ในการทรงบาตรนี้ ชื่อว่า เป็นสังขยาสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งสังขยานั้น ๆ. และพึงทราบว่าเป็นโคจรสัมปชัญญะ โดยไม่เว้นจากกรรมฐานเหมือนกันคือ

ขึ้นชื่อว่า ตัวตน (อัตตา) อะไรในภายใน ถืออยู่ซึ่งบาตร หามีไม่. ด้วยว่า การถือบาตรย่อมมิได้ด้วยการแห่งการแผ่ไปแห่งวาโยธาตุ อันเป็นการกระทำของจิต มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ในฐานะเช่นนี้ แม้บาตรก็ไม่มีเจตนา แม้มือก็ไม่มีเจตนา. บาตรย่อมไม่รู้ เราถูกมือถือเอาไว้แล้ว แม้มือเล่า ก็ย่อมไม่รู้ ว่า บาตรอันเราถือไว้แล้ว ดังนี้ (เมื่อมีผู้ถามแทรกมาว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ใครเล่าเป็นผู้ถือ และถืออะไร) ก็ธาตุทั้งหลายนั้นแหละ ย่อมถือหมู่ธาตุด้วยกัน จุกการใช้ติมเหล็กคืบบาตรที่ถนไฟ. พึงทราบอสังขยาสัมปชัญญะ ในชื่อว่า การทรงบาตรนี้ ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาความเป็นไป ดังพรรณนามาจะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บรูษผู้เปี่ยมด้วยความกรุณา เห็นคนอนาถา มีมือและเท้าอันขาดแล้ว มีน้ำเลือดน้ำหนองไหลออกมากับหมู่หนอง ที่ศาลาคนอนาถา อันเคลื่อนกล่นแล้วด้วยแมลงวันหัวเขียว จึงน้อมไป (ส่ง) ซึ่งวัตถุทั้งหลาย มีผ้าสำหรับพันแผล และยาสำหรับรักษา ด้วยกระบือ (ภาษาชนในไสว) เพื่อชนอนาถาเหล่านั้น ในสิ่งของเหล่านั้น บางคนยอมได้ผ้าพันแผลเนื้อละเอียด บางคนได้เนื้อหยาบ แม้กระบือใส่เกสซ์ก็เหมือนกัน บางคนได้ของดี บางคนได้ของเลว เขาเหล่านั้น ย่อมไม่เสียใจ ไม่เสียใจ ด้วยว่าความต้องการของเขาด้วยผ้าเพียงปกปิดแผลเท่านั้น และด้วยกระบือก็เพียง

เป็นเครื่องรองรับเกส้นนั้นแหละ นั่นใด ข้อนี้อันนั้นนั่นแหละ ภิกษุใด
ยอมกำหนด (พิจารณา) จีวร คุณผ้าพันแผล และกำหนดพิจารณาบาตร คุณ
กระเบื้องเพื่อใส่เกสซ์ และกำหนดพิจารณาภิกษาอันได้แล้วในบาตร คุณเกสซ์
ในกระเบื้อง. ภิกษุนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นผู้มีปกติทำสัมปชัญญะอันอุดม
ด้วยอสังโหมสัมปชัญญะในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร แล.

พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า อสิตะ เป็นอาทิ.

คำว่า อสิตะ ได้แก่ ในการกินอาหาร คือก่อนข้าวที่ตกไปในบาตร
เป็นต้น (อาหารบิณฑบาต).

คำว่า ปิตะ ได้แก่ การดื่ม มีข้าวยาสูบเป็นต้น.

คำว่า ขายิตะ ได้แก่ การกัดเคี้ยวอาหารแข็งอันทำด้วยแปรงเป็นต้น.

คำว่า สายิตะ ได้แก่ การเลียลิ้นรสน้ำผึ้งน้ำอ้อยเป็นต้น.

ในการกินอาหารเป็นต้นนั้น ประโยชน์แม้ทั้ง ๘ อย่าง ที่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า เราจักไม่กินเพื่อเล่น เป็นต้น ชื่อว่า ประ-
โยชน์. และพึงทราบสาตกสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการกินอันเป็น
ประโยชน์นั้น.

ก็บรรดาอาหารทั้งหลาย อันเลว อันประณีต มีรสขม รสหวาน
เป็นต้น ภิกษุใด ไม่มีความผาสุก ด้วยอาหารชนิดใด อาหารนั้นจัดเป็น
อสังปายะแก่เธอ. อนึ่ง อาหารใด ที่เธอได้มาด้วยสามารถแห่งการทายนิมิต
(หมอดู) เป็นต้นก็ดี ภิกษุฉันอาหารใดอยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเกิด
กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมไปก็ดี อาหารนั้น ๆ เป็น อสังปายะโดยแท้ ๆ
อาหารตรงกันข้ามกับที่กล่าวมา เป็น สังปายะ. ในที่นี้ พึงทราบว่า เป็น
สังปายะสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการกินอาหารอันเป็นสังปายะนั้น ๆ และ

พึงทราบว่า เป็น โจรสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการไม่เว้นจากกรรมฐาน คือ

ชื่อว่า ตัวตนอะไร ๆ (อัตตา) ภายในบริโภคอาหารอยู่หาไม่ ด้วยว่า ชื่อว่า การจับบาตรย่อมมีเพราะการแผ่ไปแห่งวาโยธาตุอันเป็นการกระทำของจิต. ชื่อว่า การหยังมือลงในบาตร ย่อมมี เพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุอันเป็นการกระทำของจิตนั้นแหละ. การทำคำข้าว การยกคำข้าวเข้าปาก การเปิดปาก ก็ย่อมมีเพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุอันเป็นการกระทำของจิต. มิได้มีใครเปิดขากรรไกรด้วยกุญแจ หรือด้วยเครื่องยนต์อะไร ๆ เพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุอันมีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นแหละ จึงวางคำข้าวในปากได้จากนั้น ฟันเบื้องบนก็ทำหน้าที่ให้สำเร็จจุจสาก ฟันเบื้องล่างก็ยังหน้าที่ให้สำเร็จจุจครก ทั้งลิ้นก็ทำหน้าที่ให้สำเร็จได้ตั้งมือ. น้ำลายใสที่ปลายลิ้นน้ำลายขุ่นที่โคนลิ้น ย่อมคลุกเคล้ากับอาหารในที่นั้น ๆ ด้วยประการฉะนี้ คำข้าวนั้นจึงเป็นไปในครก คือ ฟันเบื้องล่าง เปียกชุ่มด้วยน้ำลาย แผลกละเอียดแล้วด้วยสากคือ ฟันเบื้องบน ชื่อว่า ใคร ๆ ไล่คำข้าวไปภายในด้วยช้อน หรือทัพพีหาไม่. วาโยธาตุเท่านั้น ย่อมให้อาหารเข้าไปภายใน ชื่อว่า ใคร ๆ ให้คำข้าวที่เข้าไปแล้ว ๆ ให้ทรงอยู่ กระทำให้เคลื่อนไปสู่ความเป็นกาก ก็ไม่มีคำข้าวนั้นย่อมตั้งอยู่ได้ ด้วยสามารถแห่งวาโยธาตุเท่านั้น ใคร ๆ ชื่อว่า เตาก่อไฟหุงข้าวอยู่อย่างนั้นก็ไม่มี เตโชธาตุนั้นแหละย่อมยังอาหารนั้น ๆ ให้สุกอยู่. ชื่อว่า ใคร ๆ นำอาหารที่สุกแล้ว ๆ ออกไปด้วยท่อนไม้ หรือปลายไม้เท้าก็ไม่มี. วาโยธาตุนั้นแหละ ย่อมนำออกไป ด้วยประการฉะนี้ จึงกล่าวได้ว่า

วาโยธาตุ ย่อมนำอาหารนั้นให้เข้าไปภายใน ทั้งไม่ให้เข้าไปก็ได้
ย่อมทรงอาหารนั้นไว้ ย่อมให้เคลื่อนไหว ย่อมขยี้ ย่อมให้แห้ง และย่อม
นำออกไปภายนอก.

ปฐ्वิธาตุ ย่อมช่วยให้อาหารทรงอยู่ ย่อมให้เปลี่ยนแปลง ย่อมให้
แตก ย่อมให้แห้ง ย่อมนำออก.

อาโปธาตุ ย่อมทำอาหารให้เป็นยาง ย่อมทำให้เปียกชุ่ม ย่อมรักษา
อาหารนั้น.

เตโชธาตุ ย่อมให้อาหารที่เข้าไปภายในสุก.

อากาศธาตุ ย่อมเป็นทางแห่งอาหารลงไป.

วิญญานธาตุ อาศัยประกอบความเพียรโดยชอบในที่นั้นๆ แล้วปริ-
โภคอาหารดังนี้.

ในชื่อว่า การกิน เป็นต้นนี้ พึงทราบว่าเป็นที่ชื่อว่า อสัมโมหสัมป-
ชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาความเป็นไปอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในที่นี้ พึงทราบว่าเป็นที่ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ แม้
โดยความพิจารณาความเป็นของปฏิภูม ๑๐ อย่าง คือ

๑. โดยการเดินไป

๒. โดยการแสวงหา

๓. โดยการบริโภค

๔. โดยการที่อาศัย (อาหารที่เข้าไปในนั้นย่อมเป็นด้วยของ ๔
อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ เป็นด้วยน้ำดีบ้าง ด้วยเสมหะบ้าง ด้วยน้ำเหลือง
บ้าง ด้วยเลือดบ้าง มิได้เว้นใครเลยสักคนเดียว)

๕. โดยความสังสม (กระเพาะอาหาร คือ เมื่อเปื้อนด้วยของ ๔ อย่างแล้วก็ลงไปพักอยู่ที่กระเพาะอาหาร อันเป็นดุจหลุมบุตร คูถ)

๖. โดยความเป็นของยังไม่ย่อย

๗. โดยความเป็นของที่ย่อยแล้ว

๘. โดยความเป็นผล (หมายถึงอาหารที่ย่อยแล้ว ก็ผลิผลไปเป็น ผม ขน เป็นต้น ส่วนที่ย่อยไม่ดีก็ก่อให้เกิดโรคนับด้วยร้อยชนิด)

๙. โดยความไหลออก

๑๐. โดยความเปราะเปื้อน.

ส่วนด้อยคำพิสดารในที่นี้ บัณฑิตพึงทราบและศึกษาในคัมภีร์วิสุทธิ-
มรรค ซึ่งว่าโดยนิเทศแห่งอาหารปฏิภูมัตถุญญา เกิด.

พึงทราบวินิจฉัยใน อูจจารปัสสาวกมฺเม ต่อไป

คำว่า **อูจจารปัสสาวกมฺเม** ได้แก่ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ.

ในที่นี้ เมื่อบุคคลใดไม่ทำการถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ. ในเวลาที่ควร แล้ว เหนือทั้งหลายย่อมไหลออกจากสรีระ ตาทั้งสองย่อมมีดมัว จิตย่อมไม่ตั้งมั่น โรคต่าง ๆ ย่อมเกิดขึ้น. แต่เมื่อทำการถ่ายตามปกติแล้ว เหตุทั้งปวงนั้น ย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนี้. นี้ชื่อว่า เป็นประโยชน์ ในการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ. พึงทราบว่า ชื่อว่า เป็นสาตถกสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการถ่ายอุจจาระปัสสาวะนั้น.

อนึ่ง เมื่อทำการถ่ายอุจจาระปัสสาวะในที่อันไม่ควร ย่อมต้องโทษทางพระวินัย ย่อมเสื่อมจากยศ (คือ ชื่อเสียง) ย่อมเป็นอันตรายต่อชีวิตก็ได้. เมื่อทำการถ่ายในที่อันควร เหตุทั้งหมดเหล่านั้น ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ชื่อนี้ จึงชื่อว่า เป็นสัพปาเย. ในชื่อว่า **อูจจารปัสสาวกมฺเม** นี้ ชื่อว่า

เป็นสัปปายสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งสัปปายะนั้น. พึงทราบว่าเป็นโคจรสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการไม่เว้นจากกรรมฐานนั้นแหละ คือ

ชื่อว่า อตฺตาโร ๆ ในภายในการทำกรณียกิจชำระปัสสาวะอยู่หาไม่. ก็เพราะการแผ่ไปแห่งวาโยธาตุอันมีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นแหละ การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ จึงมิได้. เหมือนอย่างว่า ครั้นเมื่อหัวฝีสุกงอมแล้ว เพราะการตกไปแห่งหัวฝินั้น หนองและเลือดจึงไหลออก โดยที่มีต้องประสงค์จะให้มันออก มันก็ออก ฉนฺได หรือเหมือนอย่างว่า น้ำย่อมไหลออกจากภาชนะของน้ำอันบุคคลเทให้ล้นแล้ว โดยมีประสงค์จะให้มันนั้นออกฉนฺได

อุจจาระในกระเพาะอาหาร หรือปัสสาวะในกระเพาะปัสสาวะ ก็ฉนฺไดนั้น อุจจาระและปัสสาวะอันสะสมไว้แล้ว ถูกบีบเค้น ด้วยกำลังแห่งลมในกระเพาะ ก็ย่อมออกไป แม้มีพึงประสงค์จะให้ออกก็ตามที มันย่อมออกไปด้วยอำนาจของวาโยธาตุ. ก็อุจจาระปัสสาวะนี้ นั้น หาใช่เป็นของภิกษุนี้ไม่ ทั้งมิใช่ของใครอื่น. อุจจาระปัสสาวะนั้นเป็นของปฏิภูลที่หลั่งไหลออกจากสรีระตามธรรมชาติเท่านั้น. เปรียบเหมือนอะไรเล่า เหมือนบุคคลเทน้ำเก่าจากหม้อน้ำ น้ำเก่านั้นก็มิใช่เป็นของหม้อน้ำนั้น ทั้งมิใช่เป็นของใครอื่น สักว่าเป็นการดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ฉนฺได ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นอสัมโมหสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการใคร่ครวญตามความเป็นไปฉนฺไดนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า คเต เป็นอาทิ.

คำว่า คเต ได้แก่ ในการเดิน.

คำว่า จิต ได้แก่ ในการยืน.

คำว่า นิสินฺเน ได้แก่ ในการนั่ง.

คำว่า **สุตฺเต** ได้แก่ ในการนอน. (คำว่า **สุตฺเต** ซึ่งแปลว่าในการหลับนี้ ในที่นี้ท่านอธิบายว่า ได้แก่ในการนอน ท่านใช้คำว่า **สยเน**).

ในการเดินเป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบการทำสัมปชัญญะ ด้วยนัยที่กล่าวไว้ในการก้าวไปข้างหน้า เป็นต้น.

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบในการเดินเป็นต้นต่อไป ดังนี้.

ความย่อว่า ภิกษุ ๒ รูป รูปหนึ่ง เมื่อเธอเดินไป ก็คิดอย่างอื่น ตรีภูก่ออย่างอื่น ไปอยู่ โดยทำนองเดียวกัน เมื่อยืนก็คิด เมื่อนั่งก็คิด เมื่อนอนก็คิด ก็คิดอย่างอื่น ตรีภูก่ออย่างอื่น ย่อมยืนอยู่ นั่งอยู่ นอนอยู่อย่างนั้น. ส่วนภิกษุอีกรูปหนึ่ง ไม่สละกรรมฐานเลย ทั้งเดิน ทั้งยืน ทั้งนั่ง ทั้งนอน. แต่อาจารย์บางพวก อธิบายว่า กรรมฐานยังมีได้ปรากฏด้วยการจงกรมมีประมาณเพียงเท่านี้.

จริงอยู่ ภิกษุใดก้าวลงสู่ที่จงกรม ก้าวไปจนถึงที่สุดแห่งการจงกรม ก็กำหนดกรรมฐาน ว่า

รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย อันเป็นไปในที่สุดแห่งการจงกรมทางด้านทิศตะวันออก ย่อมดับไปก่อน ๆ ที่จะถึงที่อันเป็นที่สุดแห่งการจงกรมทิศตะวันตกทีเดียว. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย แม้เป็นไปในที่สุดแห่งการจงกรมด้านทิศตะวันตก ก็ย่อมดับไปก่อน ๆ ที่จะถึงที่สุดแห่งที่เป็นที่จงกรมทางด้านทิศตะวันออกนั้นแหละ. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย อันเป็นไปในท่ามกลางอันเป็นไปในท่ามกลางที่อันเป็นที่จงกรม ก็ย่อมดับไปก่อน ไม่ทันถึงที่สุดทั้งสอง (ทั้งข้างหน้าข้างหลัง) ย่อมดับไปในท่ามกลางที่อันเป็นที่จงกรมนั้นแหละ. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย อันเป็นไปในการก้าว ย่อมดับไปในการก้าวนั้นแหละ ไม่ทันถึงการอื่น. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย อัน

เป็นไปในกรณีอื่นเล่า ก็ดับไปในการอื่นนั่นแหละไม่ทันถึงการนั่ง ฯลฯ ย่อมดับไปในการนั่งนั่นแหละ ไม่ทันถึงการนอน ดังนี้ เมื่อเธอกำหนดอยู่ กำหนดอยู่ อย่างนี้นั่นแหละ จิตย่อมหยั่งลงสู่ภวังค์. เมื่อให้กรรมฐานตั้งขึ้นแล้ว ก็ถือเอากรรมฐานนั่นแหละให้ตั้งอยู่ต่อไป.

ภิกษุนี้ ชื่อว่า ผู้มีปกติทำสัมปชัญญะในข้อว่า ในการเดิน เป็นต้น.

ส่วนกรรมฐานในการหลับ มิได้แจ่มแจ้งอย่างนี้ กรรมฐานอันมิแจ่มแจ้ง ภิกษุไม่ควรกระทำ. เพราะฉะนั้น ภิกษุใด ย่อมสามารถเพียงใด ก็กำหนดก้าวไปเพียงนั้น กำหนดยืนอยู่แล้ว นั่งแล้วเพียงนั้น เมื่อนอน กำหนดอย่างนี้ แล้วจึงนอน คือ

กายก็ไม่มีเจตนา เตียงก็ไม่มีเจตนา กายย่อมไม่รู้ว่าจะนอนบนเตียง. แม้เตียงเล่า ก็ย่อมไม่รู้ว่าจะนอนบนเตียงแล้ว ดังนี้ เมื่อกำหนดอย่างนี้ว่า กายไม่มีเจตนา นอนแล้วบนเตียงอันไม่มีเจตนา ดังนี้ กำหนดอยู่บ่อยๆ จิตย่อมหยั่งลงสู่ภวังค์. เมื่อตื่นก็ถือเอากรรมฐานนั่นแหละ ย่อมตื่นอยู่. ภิกษุนี้ ชื่อว่า มีปกติทำสัมปชัญญะในการนอน (ในการหลับ) ดังนี้.

คำว่า **ชาตริเต** แปลว่า ในการตื่น. ในข้อนี้ เมื่อภวังคจิต (ในการหลับ) ยังเป็นไปอยู่ ชื่อว่าการตื่นย่อมไม่มี ภิกษุกำหนดว่า เมื่อจิตควรแก่การทำงานเป็นไปอยู่ ชื่อว่า การตื่นย่อมมี ดังนี้ ชื่อว่า มีปกติทำสัมปชัญญะในการตื่น. อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุแบ่งกลางคืนและกลางวันออกเป็น ๖ ส่วน แม้เอาใจใส่อยู่ ๕ ส่วน ก็ชื่อว่า มีปกติทำสัมปชัญญะในการตื่น.

คำว่า **ภาสิตเต** แปลว่า ในการพูด. ในข้อนี้ เมื่ออุปาทายรูป คือ สัททายตนะ ไม่มีอยู่ ชื่อว่า การพูดยังไม่มี ภิกษุกำหนด สัททายตนะ

ซึ่งเป็นไปอยู่ ชื่อว่า มีปกติทำสัมปชัญญะในการพูด. ภิกษุแสดงธรรม โดย
วิมุตตายนตสีตะอยู่ก็ดี กล่าวกถาอันอาศัยเรื่อง กถาวัตถุ ๑๐ อย่าง เพื่อละ
ตริจฉานกถา ๓๒ อย่างก็ดี ชื่อว่า มีปกติทำสัมปชัญญะในการพูด.

คำว่า **ตุนฺหิภาเว** ได้แก่ การนั่ง การไม่พูด. ในข้อนี้ เมื่ออุปาทายรูป
คือสัททายตนะยังเป็นไปอยู่ ชื่อว่า ความเป็นผู้นั่งก็มีได้มี. ภิกษุไม่กำหนด
ความเป็นไปแห่งสัททายตนะนั้น ชื่อว่า มีปกติทำสัมปชัญญะในความเป็นผู้นั่ง
ในบรรดาอารมณฺ์กรรมฐาน ๓๘ ประการนั้น (เว้นอากาศและอาโลกกสิณ)
ภิกษุถือเอากรรมฐานตามความพอใจ นั่งอยู่ก็ดี เข้าทุติยฌานก็ดี ชื่อว่า เป็น
ผู้มีปกติทำสัมปชัญญะในความเป็นผู้นั่ง.

อนึ่ง ในนิทเทสแห่งฉานวิภังค์นี้ อิริยาบถหนึ่ง มาแล้วในฐานทั้งสอง
(ท่านแสดงไว้ ๒ อย่าง) คือ

ในชื่อว่า **อภิกฺกนฺเต** (การก้าวไปข้างหน้า) **ปฏิกฺกนฺเต** (การ
ถอยกลับมาข้างหลัง) ที่กล่าวไว้ก่อนนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ท่านกล่าวหมาย
เอา ภิกษุผู้เดินทางไปสู่บ้านเพื่อภิกขาจาร และทั้งการเดินกลับมา ด้วยสามารถ
แห่งการเดินทางไกล. ส่วนในชื่อว่า **คเต** (ในการเดิน) **จิตเต** (ในการขึ้น)
นินฺนิเน (ในการนั่ง) พึงทราบว่ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งอิริยาบถ ๔
คือ ในการก้าวเท้าไปเล็ก ๆ น้อย ๆ ในวิหาร.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **กตมา สติ** (แปลว่า สติเป็นไฉน) เป็น
ต้น มีเนื้อความตื้นทั้งนั้น.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงแสดงประโยชน์อะไร ด้วย
คำว่า **โส วิวิตฺต** (แปลว่า ภิกษุนั้นอาศัยเสนาสนะอันสงัด).

ตอบว่า ย่อมทรงแสดงเสนาสนะอันเป็นสัปปายะ อันเป็นวิधिแห่งการประกอบความเพียร อันเป็นที่เข้าไปนั่งของภิกษุนั้น.

จริงอยู่ คุณทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ของภิกษุใดมีอยู่ในภายใน ภิกษุนั้นสมควรอยู่ป่า. แต่ถ้าคุณเหล่านั้น ไม่มีแก่ภิกษุใด ภิกษุนั้นก็ไม่ควรอยู่ป่า. แต่ถ้าคุณเหล่านั้น ไม่มีแก่ภิกษุใด ภิกษุนั้นก็ไม่ควรอยู่ป่า. เพราะว่าการอยู่ป่าของภิกษุเห็นปานนี้ ย่อมเป็นเช่นกับการอยู่ในคงของสัตว์ร้ายทั้งหลาย มีลิงดำ หมี เสือดาว และเสือเหลือง เป็นต้น.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความที่ภิกษุนั้น เข้าไปอาศัยอยู่ตามความปรารถนา

ด้วยว่า ประโยชน์ไร ๆ อันมีการอยู่ป่าเป็นเหตุของภิกษุนั้นไม่มี เธอย่อมประทุษร้ายการอยู่ป่าด้วย และประทุษร้ายป่าทั้งหลายด้วย ทั้งย่อมยังความไม่เลื่อมใสให้เกิดขึ้นแก่พระพุทธศาสนา. ส่วนภิกษุใด มีคุณมีประมาณเท่านี้ในภายใน ภิกษุนั้นสมควรอยู่ป่า. เพราะภิกษุนั้น อาศัยการอยู่ป่า เริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วถือเอาพระอรหัตต์ ย่อมปรินิพพาน ชื่อว่า ย่อมทำป่าทั้งสิ้นให้งาม ย่อมทำศิรชะแห่งป่าทั้งหลายให้สะอาด ย่อมทำคำสั่งสอนของพระชินเจ้าทั้งสิ้น ให้แผ่ออกไป. เพราะฉะนั้น พระศาสดา เมื่อทรงแสดงเสนาสนะอันเป็นสัปปายะ อันเป็นวิधिแห่งความเพียรอันเป็นที่เข้าไปนั่งของภิกษุเห็นปานนี้ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า โส วิวิตต์ เสนาสน์ ภขติ ดังนี้ (แปลว่า ภิกษุนั้น อาศัยเสนาสนะอันสงัด).

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า วิวิตต์ ได้แก่ เป็นเสนาสนะว่างเปล่า มีเสียงน้อยคือมีเสียงกึกก้องน้อย ก็เพื่อแสดงเนื้อความนั้นนั่นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ตมฺจ อนากิณฺณํ เป็นอาทิ. บรรดาคำเหล่านั้น

คำว่า อนากิญจัน ได้แก่ ไม่เคลื่อนกล่นแล้ว คือไม่ถูกเบียดเบียน. ในที่นี้ การอาศัยภูเขา อาศัยป่า อาศัยแม่น้ำโดยรอบประมาณคาวุตหนึ่งก็ดี กิ่งโยชน์ ก็ดีแห่งเสนาสนะใด ทั้งใคร ๆ ไม่สามารถเพื่อเข้าไปในเวลาอันไม่สมควร เสนาสนะนี้ ชื่อว่า ไม่เคลื่อนกล่นแล้วแม้ในที่ไกล. เสนาสนะใดห่างไกลมี ประมาณกิ่งโยชน์ หรือประมาณหนึ่งโยชน์ เสนาสนะนี้ ชื่อว่า ไม่เคลื่อน กล่นแล้วในที่ไกล.

ภิกษุย่อมนอนและข่มนึ่ง ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ที่นี้ จึงชื่อว่า เสนาสนะของภิกษุ. เพื่อแสดงประเภทแห่งเสนาสนะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำว่า มลฺลโจ (เตียง) ปิจฺจ (ตั่ง) เป็นอาทิ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า มลฺลโจ ได้แก่ เตียง ๔ ชนิด คือ

๑. เตียงมีแม่แครงสอดเข้าในขา
๒. เตียงมีแม่แครงเนื่องเป็นอันเดียวกับขา
๓. เตียงมีขาเหมือนกำมปู
๔. เตียงมีขาจดแม่แครงซึ่งถอดออกได้

ตั่งก็เหมือนกัน. คำว่า ปิจฺจ ได้แก่ ที่นอน ๕ ชนิด คือ

๑. ที่นอนทำด้วยขนสัตว์
๒. ที่นอนทำด้วยท่อนผ้า
๓. ที่นอนทำด้วยเปลือกไม้
๔. ที่นอนทำด้วยใบไม้
๕. ที่นอนทำด้วยหญ้า

หมอนหนุนศีรษะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เสนาสนะ คือ หมอน. หมอนนั้น ว่าโดยส่วนกว้างมีประมาณหนึ่งคืบสี่นิ้ว สมควร. โดยส่วนยาว

ประมาณสมควรแก่ความกว้างของเตียง. คำว่า **วิหาร** (แปลว่า เสนาสนะ คือ วิหาร) ได้แก่ เสนาสนะที่ท่านแสดงไว้ คือ เสนาสนะที่เป็นที่พักในเวลากลางวันและที่พักในเวลากลางคืน อันเป็นสถานที่รอบ ๆ บริเวณ. คำว่า **อทุตโยโค** (แปลว่า เสนาสนะ คือ เเพิง) ได้แก่ เรือนมีรูปโค้งดังครุฑ. คำว่า **ปราสาท** (แปลว่า เสนาสนะ คือ ปราสาท) ได้แก่ ปราสาทยาวที่เขาทำเป็น ๒ ยอด (หรือ ๒ ซ่อฟ้า). คำว่า **อฏฐุ** (เสนาสนะ คือ ป้อม) ได้แก่ ที่พักอยู่พิเศษ มี ๔-๕ ชั้น มีฝาหนาที่เขาก่อด้วยอิฐ เพื่อป้องกันศัตรูมีพระราชผู้เป็นปรปักษ์กันเป็นต้น. คำว่า **มาโพ** (เสนาสนะ คือ โรง) ได้แก่ โรงมีรูปกลม เช่นกับโรงฉันอาหาร. ในอรรถกถาพระวินัย ท่านกล่าวว่า เป็นปราสาทสี่เหลี่ยม สงเคราะห์เข้าในปราสาทมียอดเดียว คำว่า **เลน** (เสนาสนะ คือ ที่เร้น) ได้แก่ เสนาสนะที่เขาขุดภูเขากระทำ หรือ เสนาสนะที่ทำกระท่อมในที่บางส่วนแห่งเงื้อมเขา. คำว่า **ฐา** (เสนาสนะ คือ ถ้ำ) ได้แก่ ในรอยแยกแห่งแผ่นดิน หรือในที่ใด สมควรตามประทีปไว้ทั้งกลางคืนและกลางวัน ในที่นั้น ชื่อว่า ถ้ำแห่งภูเขา หรือ ถ้ำแห่งแผ่นดิน. คำว่า **รุกขมูล** (เสนาสนะคือ โคนไม้) ได้แก่ ภายใต้ต้นไม้ ที่เขาล้อมรั้ว. คำว่า **เวพุลุมโพ** (เสนาสนะคือ พุ่มไม้) ได้แก่ กอไม้ไผ่. ก็หรือว่า เตียงเป็นต้นที่ตั้งไว้โดยหวังว่าภิกษุจะมา หรือในที่ใดพวกภิกษุยอมประชุมกัน หรือในที่ใดเป็นที่ควรประชุมของภิกษุเหล่านั้น ที่ทั้งหมดนั้น ก็จัดเป็นเสนาสนะ.

คำว่า **ภชติ** ได้แก่ เข้าถึงอยู่. ในชื่อว่า **สมภชติ** นั้น ได้แก่ เป็นผู้ไม่เดือดร้อนด้วยอำนาจแห่งความยินดียิ่ง จึงชื่อว่า เข้าถึงอยู่ด้วยดี. บทว่า **เสวติ** ได้แก่ ย่อมเสพด้วยสามารถแห่งการอยู่อาศัย. บทว่า **นิเสวติ** ได้แก่

ไม่เป็นผู้เดือนร้อน เข้าอาศัยอยู่แล้ว ชื่อว่า เสพอยู่. บทว่า ลัม เสวติ ได้แก่
เมื่อยังเสนาสนวัตรให้ถึงพร้อม ชื่อว่า เสพอยู่โดยชอบ.

บัดนี้ เพื่อแสดงประเภทแห่งบทว่า วิวิตตัม นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงเริ่มคำว่า อรณฺณรุกฺขมฺมฺล เป็นอาทิ.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อรณฺณํ ดังต่อไปนี้.

ว่าโดยปริยายแห่งพระวินัยก่อน คำว่า ป่า ท่านหมายเอาสถานที่เว้น
จากบ้านและอุปัชฌายะแห่งบ้าน ที่เหลือ เรียกว่า ป่า. โดยปริยายแห่งพระสูตร
คำว่า ป่า ได้แก่ ป่าที่ภิกษุอาศัยอยู่ คือ เป็นเสนาสนะ. อันอยู่ห่างจากบ้าน
ประมาณ ๕๐๐ ธนุ ชื่อว่า ป่า. ก็พระวินัย และพระสูตรแม้ทั้งสอง ชื่อว่า
ปริยายเทศนา (คือป่าที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโดยอ้อม). ส่วนพระอภิ-
ธรรม ชื่อว่า นิปปริยายเทศนา (คือป่าที่ทรงแสดงโดยตรง). เพื่อแสดงป่าโดย
ปริยายแห่งพระอภิธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำว่า นิกฺขมิตฺวา พหิ
อินฺทฺหิฉัล ดังนี้. อธิบายว่า บริเวณนอกจากเสาเจ็อน ชื่อว่า ป่า.

อนึ่ง บรรดาเสนาสนะทั้งหลายมีโคนไม้เป็นต้น ชื่อว่า โคนไม้ เพราะ
เป็นสิ่งที่บุคคลรู้ได้โดยง่ายตามธรรมดา (ด้วยเหตุนี้) จึงตรัสว่า รุกฺขมฺมฺล
เป็นอาทิ. คำว่า ปพฺพตฺติ คือ ภูเขา. จริงอยู่ ในข้อนี้ เมื่อภิกษุทำกิจด้วย
น้ำในสระตระพังหินเสร็จแล้ว นั่งพักอยู่ที่เงาไม้อันเย็น กระทบลมเย็นซึ่งพัด
มาจากทิศต่าง ๆ อยู่ จิตของเธอย่อมสงบ. วินิจฉัยในคำว่า กนฺทฺริ น้ำ
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า กัม . ถามว่า ประเทศแห่งภูเขานั้น แยกออกไป
ด้วยอะไร ตอบว่า แยกออกไปด้วยน้ำ. อาจารย์บางพวก ข้อมกล่าวว่า ที่
นั้นเป็นที่ลาดบ้าง ว่าเป็นแอ่งน้ำบ้าง. จริงอยู่ ในที่นั้นมีเมสึดทรายเช่น
กับแผ่นดิน ป่าชฎานั้นเป็นเช่นกับพาดานอันสำเร็จแล้วด้วยแก้วมณี. ภิกษุ

ก้าวลงสู่รอยแยกเห็นปานนี้ ค้ำน้ำที่ควรค้ำ ทำตัวให้เย็นสบาย ทำกองทรายให้สูงขึ้น จัดแจงผ้าบังสุกุลจีวรแล้วนั่งทำสมณธรรมอยู่ จิตของเธอย่อมสงบ.

คำว่า คิริคูหฺ (แปลว่า ถ้ำในระหว่างภูเขา) คือ ถ้ำในระหว่างแห่งภูเขาทั้งสอง หรือว่าในภูเขาหนึ่งมีช่องใหญ่เช่นกับอุโมงค์. ลักษณะแห่งสุสาน ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในปกรณ์ชื่อ วิสุทธีมรรค.

คำว่า วนปตุถฺ (คง) ได้แก่ สถานที่นอกจากหมู่บ้าน มิใช่ที่ใกล้เคียงของพวกมนุษย์ คือ ในที่ไม่มีมีการไถ การหว่าน. ด้วยเหตุนี้มันั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกชื่อเสนาสนะอันไกลนี้ว่า วนปตุถฺ เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเสนาสนะมีโคนไม้เป็นต้น พระองค์ทรงแยกแสดงเสนาสนะอันไม่มีเสียงรบกวนนี้ไว้ต่างหาก ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงอธิบายค้ำนั้นตามลำดับแห่งบทที่พระองค์ทรงตั้งไว้ แต่ทรงอธิบายไว้ในภายหลังแห่งคำทั้งปวง ดังนี้.

คำว่า อพโภกาถฺ (แปลว่า ที่แจ้ง) คือสถานที่ไม่มีที่กำบัง. ก็ภิกษุประสงค์ในที่เช่นนี้ ต้องทำให้เป็นเพิง ด้วยจีวรแล้วอยู่.

คำว่า ปลาลปฺยุจฺ ได้แก่ กองฟาง. จริงอยู่ ภิกษุคึงฟางออกจากกองฟางใหญ่แล้วทำให้เป็นที่อยู่ เช่นกับจอมเขาและถ้ำ. แม้ภิกษุจะเอาฟางใส่ไว้บนพุ่มไม้เป็นต้นแล้วนั่งภายใต้กระทำสมณธรรมก็ได้. คำนี้ ท่านหมายเอาเสนาสนะ คือกองฟางนั้นแล.

ในวนปิตถนิทเทส (ในนิทเทสว่าด้วยคง) คำว่า สโลมฺหฺ สานํ ได้แก่ ในที่ใด เมื่อเข้าไปแล้ว ขนพองสของเกล้าข่อมเกิดขึ้น ที่เห็นปานนี้ ชื่อว่าเสนาสนะประกอบด้วยความน่ากลัว.

คำว่า **ปริยหุตานัม** ได้แก่ ชื่อว่า เสนาสนะ อันตั้งอยู่ปลายแดน เพราะเป็นเสนาสนะไกล.

คำว่า **น มนุสสุปจารานัม** ได้แก่ เสนาสนะตั้งอยู่เลยป่าไป คือ ไม่มีพวกมนุษย์ทำการไถและหว่าน.

คำว่า **ทุรภิสุมภวานัม** ได้แก่ เสนาสนะที่บุคคลไม่อาจเพื่ออยู่อาศัย โดยความยินดีชอบใจในวิเวกได้.

ในนิเทศแห่งอัปสัททะเป็นต้น. คำว่า **อปฺปสทฺทํ** ได้แก่ มีเสียงน้อย (สถานที่ไม่มีเสียงรบกวน) โดยหมายถึงเสียงของคำพูด.

คำว่า **อปฺปนิกฺโขมฺลํ** ได้แก่ มีเสียงกึกก้องน้อย (ไม่มีเสียงอื่น) โดยหมายถึงเสียงกึกก้องของชาวพระนคร. ก็เพราะศัพท์ทั้งสองนี้ เป็นอย่างเดียวกันโดยอรรถแห่งศัพท์ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ยเทว ตํ **อปฺปสทฺทํ** ตเทว ตํ **อปฺปนิกฺโขมฺลํ** ดังนี้.

คำว่า **วิขนวาตํ** ได้แก่ เว้นจากลมแห่งสรีระแห่งชนผู้สัญญาจรมานในภายหลัง. พระบาลีว่า **วิขนวาทํ** ดังนี้ ก็มี. อธิบายว่า เว้นแล้วจากการกล่าวของชนผู้อยู่ภายใน. ก็เพราะ เสนาสนะนั้นมีเสียงกึกก้องน้อย อันใด เสนาสนะนั้นนั้นแหละ เว้นแล้วจากการสัญญาของชน และจากวาตะของชน ฉะนั้นในนิเทศของพระบาลีนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ยเทว ตํ **อปฺปนิกฺโขมฺลํ** ตเทว ตํ **วิขนวาตํ** ดังนี้.

คำว่า **มนุสฺสุตราหเสยฺยกํ** ได้แก่ เป็นที่ตั้งแห่งการทำความลับของพวกมนุษย์. ก็เพราะเหตุที่เสนาสนะนั้นเว้นจากการสัญญาของประชุมชน ด้วยเหตุนี้ ในนิเทศแห่งพระบาลีนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ยเทว ตํ **วิขนวาตํ** ตเทว ตํ **มนุสฺสุตราหเสยฺยกํ** ดังนี้.

คำว่า **ปฏิสลดานสารูป** ได้แก่ เป็นเสนาสนะสมควรแก่วิเวก. เพราะเสนาสนะนั้น เป็นที่อาศัยทำความดับของพวกมนุษย์ โดยนิยมนั้นแหละมีอยู่ เพราะเหตุนี้ ในนิเทศแห่งพระบาลีนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ยทเวต มนุสฺสสราหเสยฺยํ ตทเวต ปฏิสลดานสารูป** ดังนี้.

เสนาสนะ คือ ป่า ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในนิเทศแห่งคำว่า อรณฺญคตา เป็นต้นนั้นแหละ. เสนาสนะ คือ โคนไม้ก็เหมือนกัน. ส่วนเสนาสนะแม้ทั้งหมดที่เหลือสงเคราะห์ด้วยสุญญาการ.

คำว่า **ปลุลฺลํ อภฺยิตฺวา** (แปลว่า นั่งคู้บัลลังก์) ได้แก่ การนั่งคู้ขาโดยรอบ.

คำว่า **อุชฺฐํ กายํ ปณฺธิชย** ได้แก่ ตั้งสรีระท่อนบนให้ตรง คือ ยังที่ต่อแห่งที่ต่อในกระดูกสันหลัง ๑๘ ข้อ ให้เป็นไปตามลำดับ. จริงอยู่ เมื่อภิกษุที่นั่งอย่างนี้ นั่ง เนื้อ และเอ็นทั้งหลาย ย่อมไม่โค้งงอ. ที่นั้นเวทนาอันใดของเธอฟังเกิดขึ้น เพราะการน้อมไปแห่งสิ่งเหล่านั้น ย่อมไม่เกิดขึ้น. เมื่อทุกขเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น จิตของเธอย่อมเป็นธรรมชาติสงบ กรรมฐานย่อมไม่ตกไป ย่อมเจริญขึ้น คือ ย่อมเพิ่มขึ้น. ก็แม้คำว่า **อุชฺฐโก โหติ กายो จิตฺโต ปณฺธิโต** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสหมายเอาเนื้อความนี้เหมือนกัน.

คำว่า **ปริมุขํ สตี อฺปฺภุจฺเปตฺวา** แปลว่า ตั้งสติมุ่งหน้าต่อกรรมฐาน. อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า กระทำสติในทีโกลิปาก ด้วยเหตุนี้มันนแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **สตินิ อภิภุชฺสว** เข้าไปตั้งไว้แล้ว ตั้งไว้ดีแล้วที่ปลายจมูก หรือว่า ที่นิมิตเหนือปาก. ก็ในคำว่า **มุขนิมิตฺตํ** นี้ บัณฑิตพึงเห็นซึ่งประเทศในท่ามกลางแห่งริมฝีปากเบื้องบน คือว่า ลมแห่ง

นาสิกย่อมกระทบในที่ใด. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **ปริ** ได้แก่ มีการกำหนดเป็น
อรรถ. คำว่า **มุข** มีการนำออกไปเป็นอรรถ. คำว่า **สติ** มีการตั้งมั่นเป็น
อรรถ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ปริมุข สติ** ดังนี้.
บัณฑิตพึงทราบในข้อนี้แม้โดยนัยที่กล่าวแล้วในปฏิสัมภิทา ฉะนั้น. ความ
สังเขป พึงทราบในที่นี้ว่า **ภิกษุสมควรกำหนดกระทำสติ.**

อภิขมานิทเทศมีอรรถตั้งทั้งนั้น แล.

พึงทราบการพรรณนาโดยย่อในอภิขมานิทเทศ ดังนี้

ชื่อว่า **อภิขม โลก ปหาย** (แปลว่า ละอภิขมาในโลก) ได้แก่
โลก ชื่อว่า อุปาทานขันธ ๕ เพราะอรรถว่า มีการเสื่อมและสลายไปเป็น
ธรรมดา. เพราะฉะนั้น ในข้อนี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้ว่า ท่านละราคะ
ข่มกามฉันทะ ในอุปาทานขันธ ๕ แล้ว. คำว่า **วิคตอภิขเมน** (แปลว่า
จิตที่ปราศจากอภิขมา) ได้แก่ ชื่อว่า มีอภิขมาไปปราศแล้ว เพราะละได้แล้ว
ด้วยวิกขัมภนประหาม. อธิบายว่ามีอภิขมาไปปราศแล้ว เช่นกับด้วยจักขุ-
วิญญาณ หามิได้. คำว่า **อภิขมาย จิตต ปริโสเชติ** (แปลว่า ชำระจิต
ให้บริสุทธิ์จากอภิขมา) ได้แก่ ย่อมเปลื้องจิตจากอภิขมา. อธิบายว่า อภิขมา
นั้น ย่อมปล่อยซึ่งจิตนั้น ครั้นปล่อยแล้ว ย่อมไม่ถือเอาซึ่งจิตนั้นอีกโดย
ประการใด ภิกษุนั้น ย่อมกระทำโดยประการนั้น. ในนิทเทศบททั้งหลาย
พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เมื่อเสพ ชื่อว่า ย่อมชำระซึ่งจิตนั้น เมื่อเจริญ
ชื่อว่า ย่อมยังจิตให้หมดจด เมื่อกระทำให้มาก ชื่อว่า ย่อมยังจิตให้บริสุทธิ์
แม้ในคำว่า **โมเจติ** (แปลว่า ให้พ้น) เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. บัณฑิต
พึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้แหละ แม้แห่งคำทั้งหลาย มีคำว่า **พยาบาท-**
ปโทส ปหาย (แปลว่า ละพยาบาท และประทุษร้าย) เป็นต้น.

จิต ย่อมพยายาบท ย่อมละปกติภาวะ ด้วยธรรมชาตินี้ เช่นกับขนม
กุมมาสนูดเป็นต้น เหตุนี้ธรรมชาตินี้ จึงชื่อว่า พยาปาทะ.

จิตใด ย่อมทำลาย หรือย่อมทำให้เสียหาย หรือย่อมพินาศไป เพราะ
ถึงการเปลี่ยนแปลง เพราะฉะนั้น จิตนั้นจึงชื่อว่า ปโทสะ (คือประทุษร้าย).

คำทั้งสองนี้ เป็นชื่อของความโกรธโดยแท้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้า จึงตรัสว่า โย พยาปาโท โส ปโทโส โย ปโทโส โส
พยาปาโท (แปลว่า ความพยายาบทอันนั้น ชื่อว่า ความประทุษร้าย ความ
ประทุษร้ายอันนั้น ชื่อว่า ความพยายาบท) ดังนี้ ก็เพราะศัพท์นี้ ท่านยกขึ้น
แสดงแล้ว ด้วยสามารถแห่งการสงเคราะห์แก่สัตว์ทั้งปวง ฉะนั้น พระองค์
จึงไม่ตรัสว่า สัพพปาณภูตहितานุกมฺปิ แต่ตรัสว่า อพฺยาปนฺนจิตฺโต
เพียงเท่านั้น.

ความป่วยแห่งจิต ชื่อว่า ถีนะ. ความป่วยแห่งเจตสิก ชื่อว่า มितฺตะ.
ถีนะด้วย มิตฺตะด้วย เรียกว่า ถีนมิตฺตะ.

สองบทว่า สนฺตฺตา โหนฺติ (แปลว่า สงบ) ได้แก่ ธรรมทั้งสอง
คือถีนมิตฺตะเหล่านั้น ชื่อว่า สงบลงแล้ว เพราะความสงบลงด้วยนิโรธ. ในที่นี้
ท่านทำการแยกถ้อยคำไว้ โดยหมายเอาถีนมิตฺตะนี้.

คำว่า อาโลกสฺสยฺญี (แปลว่า มีอาโลกสัญญา) ได้แก่ ผู้ประกอบ
ด้วยสัญญาอันบริสุทธิ์ ซึ่งมีนิรณฺไปปราศแล้ว เพื่อสามารถอันจำอาโลกะ
อันตนเห็นแล้วในเวลารাত্রีบ้าง ในเวลากลางวันบ้าง.

คำว่า สโต สมฺปชาโน (แปลว่า มีสติสัมปชัญญะ) ได้แก่ ผู้
ประกอบด้วยสติ และญาณ. ก็คำว่า จตฺตตฺตา (แปลว่า เพราะความที่ถีน-

มิทธะ... อันภิกษุ นั้นสละแล้ว) เป็นต้น ในนิเทศบทแห่งอาโลกสัญญา ซึ่งปราศจากถิ่นมิทธะนั้น เป็นไวพจน์ของกันและกันทั้งนั้น

ในคำว่า **จตุตตตา** ได้แก่ เป็นเหตุของผู้สละแล้ว. แม้ในบทที่เหลือก็เช่นนี้เหมือนกัน. อนึ่ง ในคำว่า **จตุตตตา** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วยสามารถแห่งการสละโดยภาวะของตน. คำว่า **วณตตตา** (แปลว่า ภายแล้ว) นี้ ตรัสด้วยสามารถแห่งการแสดงโดยความเป็นผู้ไม่ยึดถือ. คำว่า **มุตตตตา** (แปลว่า ปล่อยแล้ว) นี้ ตรัสด้วยอำนาจแห่งการหลุดพ้นจากการสืบท่อ. คำว่า **ปหีนตตตา** (แปลว่า ละแล้ว) นี้ ตรัสด้วยอำนาจแห่งการเป็นผู้ไม่มีที่เป็นที่ตั้งในที่ไหน ๆ ของผู้หลุดพ้นแล้ว. คำว่า **ปฏินิสฺสฺสฺจฺจตุตตา** (แปลว่า สละคืนแล้ว) นี้ ตรัสด้วยอำนาจแห่งการแสดงถึงภิกษุผู้สละซึ่งเคยยึดถือมาก่อน. คือ ชื่อว่า ความเป็นผู้สละคืนแล้ว เพราะหลุดพ้น หรือเพราะครอบงำด้วยสามารถแห่งภาวณา. คำว่า **ปหีนปฏินิสฺสฺจฺจตุตตา** (แปลว่า ละแล้วสละคืนแล้ว) ได้แก่ การสละด้วยอำนาจแห่งการข่ม คือยอมไม่ให้เกิดการสืบท่อเกิดขึ้นบ่อย ๆ ฉะนั้น ชื่อว่า **ปฏินิสฺสฺจฺจตุตตา** ก็ฉนั้น. คำว่า **อาโลกา โหติ** (แปลว่า สว่าง) ได้แก่ มีรัศมีดี. ชื่อว่า **วิวฏฺฐา** (เปิดเผย) เพราะอรรถว่าไม่มีเครื่องกั้น. ชื่อว่า **บริสุทฺธิ** เพราะอรรถว่าไม่มีอุปกิเลส. ชื่อว่า **ผองแผ้ว** เพราะอรรถว่า ปกัสสร.

อาการอันไม่สงบ ชื่อว่า อุทฺธจจะ ในบทว่า **อุทฺธจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ** นี้. ความประพฤติผิดในเพราะวัตถุ ชื่อว่า กุกฺกฺจจะ เพราะความเป็นผู้ไม่ซื่อซัดหรือตัดสินในอารมณ์. แม้ใน คำว่า **สนฺตา โหติ** นี้ บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งวาทะโดยนัยก่อนนั้นแหละ.

คำว่า **ติณฺณวิจิกิञฺโณ** (แปลว่า เป็นผู้ข้ามได้แล้วซึ่งวิจิกิञฺณา) ได้
แก่ ข้ามแล้ว ก้าวล่วงแล้วซึ่งวิจิกิञฺณา ดำรงอยู่. คำว่า **ติณฺโณ** แม้ใน
นิทเทศแห่งคำว่า **ติณฺณวิจิกิञฺโณ** นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ตรัสด้วย
สามารถแห่งการแสดงถึงความไม่จมลงในวิจิกิञฺณา. คำว่า **อุตุติณฺโณ** (แปล
ว่า ข้ามพ้นแล้ว) นี้ ตรัสแล้วด้วยสามารถแห่งการแสดงถึงการก้าวล่วงวิจิกิञฺณา
นั้น. คำว่า **นิตุติณฺโณ** (แปลว่า ข้ามออกแล้ว) นี้ ตรัสด้วยอำนาจแห่ง
ภาวณา คือด้วยสามารถแห่งการแสดงความที่วิจิกิञฺณานั้น อันตนข้ามแล้ว
เพราะครอบงำอุปัทวะทั้งหลายได้แล้ว. คำว่า **ปารคโต** (แปลว่า ถึงซึ่งฝั่ง)
ได้แก่ ถึงฝั่งวิจิกิञฺณา คือความไม่มีวิจิกิञฺณา. คำว่า **ปารมนุปฺปโต** ได้แก่
ถึงฝั่งนั้นนั่นแหละ ด้วยการประกอบความเพียรภาวณาเนื่อง ๆ. คือ ข่อมแสดง
ซึ่งความปฏิบัติมีผล อย่างนี้แก่ภิกษุ. คำว่า **อกถํ กถิ** (แปลว่า ไม่มีความสงสัย
อันเป็นไปทั่วแล้วอย่างนี้ว่า **นี**อย่างไร **นี**เป็นอย่างไร. คำว่า **กุสเลสุ**
ธมฺเมสุ ได้แก่ ธรรมอันไม่มีโทษทั้งหลาย. คำว่า **น กงฺขติ** ได้แก่ ไม่
ยังความสงสัยให้เกิดขึ้นว่า ธรรมเหล่านี้ เป็นกุศล หรือหนอ. คำว่า **น**
วิจิกิञฺจติ (แปลว่า ไม่เคลือบแคลง) ได้แก่ ไม่ยาก ไม่ลำบาก เพื่อวินิจฉัย
ธรรมเหล่านั้น โดยสภาวะ. คำว่า **อกถํ กถิ โหติ** (แปลว่า ไม่สงสัย) ได้แก่
เป็นผู้เว้นจากความสงสัยว่า กุศลธรรมเหล่านี้ เป็นอย่างไรหนอ. คำว่า **นิก-**
กถํ กโธ วิคตถํ กโธ (แปลว่า หมดความสงสัย) เป็นไวพจน์ของคำว่า เป็น
ผู้ไม่มีความสงสัย นั่นแหละ. อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบจันตละในพระบาลีนั้น
ดังต่อไปนี้.

ภิกษุใด ออกไปแล้วจากความสงสัย เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้น จึง
ชื่อว่า มีความสงสัยออกแล้ว (คือ ไม่มีความสงสัย).

ความสงสัย ของภิกษุนั้นปราศไปแล้ว เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้น จึง
ชื่อว่า มีความสงสัยไปปราศแล้ว (คือ ปราศจากความสงสัย).

คำว่า **อุปกิเลส** ได้แก่ อุปกิเลส. จริยังอยู่ อุปกิเลสเหล่านั้นเข้าถึงจิตแล้ว จักยังจิตนั้นให้เศร้าหมอง ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **อุปกิเลส** ดังนี้.

คำว่า **ปญญา ทุพฺพลิกฺรณ** (แปลว่า ทำปัญญาให้ทราบ) ได้แก่ เพราะนิรวณ ๕ เหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้อันเกิดขึ้นแห่งปัญญา อันเป็นโลกิยะและปัญญาอันเป็นโลกุตตระซึ่งยังไม่เกิดขึ้น ทั้งเข้าไปตัดซึ่งสมวัตติ ๘ อภิญญา ๕ อันเกิดขึ้นแล้วให้ตกไป ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **อุปกิเลสเหล่านี้ ทำปัญญาให้ทราบ** ดังนี้. แม้คำว่า **อนุปฺปนา** **เจว ปญญา น อุปฺปชฺชติ อุปฺปนา จ ปญญา นิรุหฺมตี** นี้ (แปลว่า ปัญญาอันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมไม่เกิดขึ้น และปัญญาอันเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป) พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสหมายเอาเนื้อความที่กล่าวแล้วนี้เหมือนกัน. คำทั้งปวงที่เหลือในที่นี้ มีเนื้อความตื้นทั้งนั้น เพราะมีอรรถดังเช่นที่ข้าพเจ้าประกาศแล้วในหนหลัง ในที่นั้น ๆ แล.

คำใดที่ข้าพเจ้าพึงกล่าวในนิทเทศทั้งหลาย แม้มีคำ **วิวิจฺเจว กามเห** (แปลว่า สงัดจากกามทั้งหลาย) เป็นต้น คำนั้น ข้าพเจ้าก็กล่าวแล้วในรูปาวจรนิทเทศในจิตตูปาทกัณฑ์ในหนหลัง และในที่นั้น ๆ ในนิทเทศนี้. จริยังอยู่ แม้ในนิทเทศแห่งทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌานทั้งหลายนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในหนหลังว่า ฌานประกอบด้วยของค์ ๑ ฌานประกอบด้วยของค์ ๒ ฉันทใด ในนิทเทศนี้ มิได้ตรัสฉันทนั้น บัณฑิตพึงทราบความต่างกันอย่างนี้ว่า ฌานนั้น ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดงแล้ว โดยนัยมีคำว่า **สัมปสาทะ** (แปลว่า ความส่องใส) ปิติ สุข และเอกัคคตาแห่งจิต ชื่อว่า **ฌาน** เพราะถือเอาองค์ ๑ กับสัมปสาทะ เป็นต้น โดยปริยายแห่งพระบาลีว่า **อหฺมตฺตํ สมฺปสาทํ** (แปลว่า ความส่องใสเป็นไปในภายใน) เป็นต้น.

ก็ในบทนิเทศว่า **ยนต์ อริยา อาจิขฺขุติ** คำทั้งหมดมี คำว่า **อาจิขฺขุติ เทสนฺติ** เป็นต้น เป็นไวยากรณ์ของกันและกันโดยแท้. แม้เมื่อเป็นเช่นนั้นมิใช่ บัณฑิตก็พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสบอกด้วยสามารถแห่งอุเทศ (คือ หัวข้อที่ยกขึ้นแสดง) มีคำว่า **อุเปกฺโข สติมา สุขวิหารี** (แปลว่า มีจิตเป็นอุเบกขา อยู่เป็นสุข) เป็นต้น ย่อมทรงแสดงด้วยสามารถแห่งนิเทศ (คือ ยกขึ้นชี้แจง) ย่อมทรงบัญญัติด้วยสามารถแห่งปฏินิเทศ (คือ แสดงอย่างกว้างขวาง) ชื่อว่า ย่อมแต่งตั้ง เพราะตั้งอรรถไว้โดยประการนั้น ๆ เมื่อแสดงเหตุแห่งอรรถนั้น ๆ ชื่อว่า ย่อมเปิดเผย เมื่อแสดงซึ่งการจำแนกบทพยัญชนะ ชื่อว่า ย่อมทรงจำแนก เมื่อนำมาซึ่งความที่บทแห่งพยัญชนะอันยังไม่เปิดเผย และความที่บทพยัญชนะนั้นมีอรรถอันลึกลงไปแล้ว ยังบทอันเป็นที่พึงแก่ญาณแห่งโศตะทั้งหลายให้เกิดขึ้นอยู่ ชื่อว่า ย่อมกระทำให้ชัด เมื่อกำจัดความมืดในการไม่รู้ของโศตะทั้งหลายด้วยอาการเหล่านี้แม้ทั้งหมด ชื่อว่า ย่อมทรงประกาศ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

แม้ในนิเทศแห่ง **สมตฺติกกมะ** (แปลว่า เพราะการก้าวล่วง) ชื่อว่า ก้าวล่วงแล้ว เพราะความเป็นผู้ออกจากธรรมนั้น ๆ (หมายถึง องค์ฌานนั้น) ในที่นั้น ๆ ชื่อว่า ข้ามแล้ว เพราะบรรลุภูมิในเบื้องบน ชื่อว่า ข้ามพ้นแล้ว เพราะความเป็นผู้ไม่เสื่อมจากฌานนั้น บัณฑิตพึงทราบความนี้ ดังพรรณนามาฉะนี้.

วรรณนาสูตตันตภาชนียํ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

แบบแผนในอภิธรรมภาษณีย์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้ โดยนัยอันมาแล้วจิตตูปปาตกัมมัตถ์ ในหนหลังนั้นแหละ. ฉะนั้น ในอภิธรรมภาษณีย์นี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่งฉานทั้งหลาย แม้ทั้งหมดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว ด้วยสามารถแห่งธรรมอันเป็นกุศล วิบาก และกิริยา โดยนัยที่กล่าวไว้ในจิตตูปปาตกัมมัตถ์นั้นแหละ เนื้อความทั้งหมด แม้ต่างด้วยเนื้อความมีสุทธกนวกะเป็นต้น ก็เช่นเดียวกับนัยที่กล่าวไว้ในจิตตูปปาตกัมมัตถ์เหมือนกัน แล.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบความที่ฉานทั้งหลายเป็นกุศลเป็นต้น โดยทำนองแห่งพระบาลีนั้นแหละ ก็แต่ในอารัมมณดิกะ (คือหมวด ๓ แห่งอารมณ) ฉานเหล่านั้น พึงทราบว่า ไม่พึงกล่าวโดยความเป็นอารมณที่มีปริตตารมณเป็นต้น เพราะความที่ฉานทั้ง ๓ มีนิमितเป็นอารมณ. ส่วนในปัญหาปุจฉะนี้ ฉานเหล่านั้นเป็นโลกุตตระ เป็นอัปมาณาารัมมณะ พึงมีในเวลาแห่งมรรค หรือในเวลาแห่งผล. ในชื่อว่า จตุตถ ฉานํ ลียาปริตตารมณํ นี้ (แปลว่า ฉานที่ ๔ พึงเป็นปริตตารมณ)

ว่าโดยกุศลแล้ว จตุตถฉาน มี ๑๓ ประเภท คือ

จตุตถฉาน อันเป็นบาทแห่งฉานทั้งปวง ๑

จตุตถฉาน อันเป็นอิทธิวิธิ ๑

จตุตถฌาน อันเป็น ทิพพโสตญาณ ๑

จตุตถฌาน อันเป็น เจโตปริยญาณ ๑

จตุตถฌาน อันเป็น ปุพเพนิวาสญาณ ๑

จตุตถฌาน อันเป็น ทิพพจักขุญาณ ๑

จตุตถฌาน อันเป็น ขตากัมมรูปคตญาณ ๑

จตุตถฌาน อันเป็น อนาคตังสญาณ ๑

จตุตถฌาน อันเป็น อากาสนัญญาตนฌาน เป็นต้น อีก ๔

และ จตุตถฌานอันเป็น โลกุตตระ ๑

ในฌานเหล่านั้น จตุตถฌานอันเป็นบาทแห่งฌานทั้งปวง เป็น

นวัตตัพพารัมมณะอย่างเดียว (คือ มีอารมณ์ที่ไม่พึงกล่าว).

เมื่อภิกษุโน้มกายไปสู่ฌานที่ ๔ เพื่อทำอิทธิวิระ ด้วยอำนาจแห่งจิต (คือ ให้กายไปพร้อมกับจิต) ชื่อว่า เป็นปริตตารัมมณะ. เพราะความที่ภิกษุนั้น มีกายเป็นอารมณ์ ในขณะที่ทำปาฏิหาริย์ด้วยการอันไม่ปรากฏอยู่ (คือเมื่อกายไปพร้อมกับจิต กายก็จะไม่ปรากฏ เรียกว่า อทิสสมานกาย).

เมื่อภิกษุโน้มจิตไปด้วยอำนาจแห่งกาย (คือ ให้จิตไปพร้อมกับกาย ย่อมปรากฏเห็นได้) กระทำปาฏิหาริย์ด้วยกายอันปรากฏอยู่ ไปสู่พรหมโลก ชื่อว่า เป็นมหัคคตารัมมณะ เพราะความที่ภิกษุนั้น มีจิตในสมาบัติเป็นอารมณ์.

ฌานที่ ๔ อัน ให้สำเร็จทิพพโสตญาณ ชื่อว่า ปริตตารัมมณะ เพราะความที่ภิกษุนั้นมีเสียงเป็นอารมณ์.

ฌานที่ ๔ อัน ให้สำเร็จเจโตปริยญาณ เป็นปริตตารัมมณะ ใน ขณะที่รู้จิตอันเป็นกามาวจร เป็นมหัคคตารัมมณะ ในเวลารู้จิตอันเป็นรูปาวจร และอรูปาวจร เป็นอัปมาณารัมมณะในเวลารู้จิตอันเป็นโลกุตตระ. ก็ปุถุชน

ผู้ได้เจโตปริยญาณ ย่อมรู้จักของปุถุชนทั้งหลายเท่านั้น ย่อมไม่รู้จักของ พระอริยะทั้งหลาย พระโสดาบัน ย่อมรู้จักของพระโสดาบัน และปุถุชนทั้งหลาย พระสกทาคามี ย่อมรู้จักของพระสกทาคามี และบุคคลผู้มีภูมิต่ำกว่า พระชินาสพ ย่อมรู้จักของชนแม่ทั้งหมด.

ฉานที่ ๔ อันเป็นปุพเพนิวาสญาณ เป็นปริตตารัมมณะในขณะที่ ระลึกถึงขั้นอันเป็นกามาวจร เป็นมหัคคตารัมมณะในขณะที่ตามระลึกถึงขั้น อันเป็นรูปาวจรและอรูปาจร เป็นอัปมาณารัมมณะในเวลาตามระลึกว่า ใน อดีตกาล พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระชินาสพทั้งหลาย เจริญมรรค แล้วกระทำให้แจ้งซึ่งผล ดังนี้ เป็นนวัตตัพพารัมมณะในเวลาทีตามระลึกถึง ชื่อและโคตร.

ฉานที่ ๔ อันเป็นทิพพจักขุญาณ ชื่อว่า เป็นปริตตารัมมณะ เพราะ ความที่ภิกษุนี้มี สี เป็นอารมณ์.

ฉานที่ ๔ อันเป็นยถากัมมูปคตญาณ เป็นปริตตารัมมณะในขณะที่ ระลึกถึงกรรมอันเป็นกามาวจร เป็นมหัคคตารัมมณะในขณะที่ระลึกถึงกรรมอัน เป็นรูปาวจร และอรูปาจร.

ฉานที่ ๔ อันเป็นอนาคตังสญาณ เป็นปริตตารัมมณะในกาล กำหนดรู้ถึงการเกิดขึ้นแห่งกามธาตุในอนาคตกาล เป็นมหัคคตารัมมณะในเวลา ที่รู้การเกิดขึ้นในรูปภพและอรูปรภพ เป็นอัปมาณารัมมณะ ในการรู้ว่า ใน อนาคตกาล พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระชินาสพทั้งหลาย จักเจริญ มรรค จักสำเร็จผล ดังนี้ เป็นนวัตตัพพารัมมณะในเวลาทีระลึกถึงชื่อและ โคตร.

ฉานที่ ๔ อันเป็นอากาธานัญญาตนะ และอาภิญญัญญาตนะ เป็น นวัตตัพพารัมมณะ.

ฉนที่ ๔ อันเป็นวิญญานัญจายตนะ และเนวสัญญานาสัญญา-
ยตนะ เป็นมหัคคตารัมมณะ.

โลกุตตรจตุตถฉน เป็นอัปปมาถารัมมณะ.

แม้ว่าโดยกิริยา แบบแผนอันเป็นอารมณฺ์ ดังกล่าวนั้นนั้นแหละ ย่อม
เป็นไปในฉน ๑๒ เหล่านั้น.

คำว่า ตีฉน ฉนานนิน มคฺคการมฺมณา ได้แก่ ปัจจเวกขณฉน
หรือเจโตปริยฉนเป็นต้น ฟังทำมรรคให้เป็นอารมณฺ์ได้. ฉนทั้ง ๓ ไม่เป็น
มคฺคการัมมณะ เพราะไม่เป็นไปอย่างนั้น. แต่ฟังเป็นมคฺคเหตุกะ ด้วยสามารถ
แห่งสหชาติเหตุ. เป็นมคฺคาธิปติ ด้วยการเจริญมรรค อันมีวิริยะเป็นหัวหน้า
หรือมีวิมังสาเป็นหัวหน้า แต่ไม่ฟังกล่าวว่า เป็นมคฺคาธิปติ ในกาลที่มีฉันทะ
จิตตะเป็นหัวหน้า และในกาลแห่งผล.

แม้ในคำว่า จตุตฺถฉน นี้ ว่าโดยกุสล ในจตุตถฉน ๑๓ ไม่
ฟังกล่าวว่า ฉนที่ ๔ อันเป็นสัพพัตถปาทกะ อิทฺธิวิระ ทิพฺพโสตะ ทิพฺพจักขุ-
ฉน ยถากัมมุปกตฉน และฉนที่ ๔ อันเป็นอรูป ๔ อย่าง ว่าเป็นมคฺคา-
รัมมณะเป็นต้น. ส่วนฉนที่ ๔ อันเป็นเจโตปริยฉน ปุพฺเพนิวาสฉน
อนาคตังสฉน เป็นมคฺคการัมมณะ. แต่ไม่ฟังกล่าวว่า เป็นมคฺคเหตุกะ หรือ
มคฺคาธิปติ. โลกุตตรจตุตถฉน ไม่เป็นมคฺคการัมมณะ. แต่ในกาลแห่งมคฺค
เป็นมคฺคเหตุกะ ด้วยสามารถแห่งสหชาติเหตุ. เป็นมคฺคาธิปติ ในกาลเจริญ
มรรคอันมีวิริยะและวิมังสาเป็นหัวหน้า ไม่ฟังกล่าวว่า เป็นมคฺคาธิปติ ในกาล
เจริญมรรค อันมี ฉันทะ จิตตะเป็นหัวหน้า และในกาลแห่งผล.

แม้เมื่อว่าโดยกิริยาแล้ว ในฉน ๑๒ ก็นัยนี้เหมือนกัน.

คำว่า **ตีณิ ฏนานนิ น วตุตพพา** บัณฑิตพึงทราบ ว่า ไม่พึงกล่าว ว่า ฏนาน ๓ เป็นปริตตารัมมณะ เป็นต้น เพราะไม่ปรารถนารัมมณะแม้สักอย่างหนึ่งในอดีตเป็นต้นให้เป็นไป.

คำว่า **จตุตถิ ฏนานิ** ได้แก่ เมื่อว่าโดยกุศล จตุตถฏนานอันเป็นบาทแห่งฏนานทั้งหมด ในจตุตถฏนาน ๑๓ เป็นนวัตตัพพารัมมณะเท่านั้น.

จตุตถฏนานอันเป็นอิทธิวิระ เป็นอดีตารัมมณะ เพราะความที่ภิกษุอันมีจิตในสมาบัติเป็นอารมณ์ในการน้อมจิตไปตามอำนาจกาย เป็นอนาคตารัมมณะ ในกาลอริชฐาน (ของพระเถระ) ว่า ในอนาคตกาลขอดอกไม้เหล่านั้นจงอย่าเหี่ยวแห้งไป ประทีปทั้งหลายจงอย่าดับไป กองแห่งอักษิหนึ่ง จงตั้งขึ้นบรรพตจงตั้งขึ้นด้วยดี ดังนี้. เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ เพราะความที่ภิกษุอันมีกายเป็นอารมณ์ ในกาลน้อมกายไปด้วยอำนาจแห่งจิต (คือ ให้กายไปพร้อมกับจิต).

จตุตถฏนานอันเป็น**ทิพฺพโสตนฺญาณ** ชื่อว่า เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ เพราะความที่ภิกษุอันมีเสียงเป็นอารมณ์.

จตุตถฏนานอันเป็น**เจโตปริยญฺญาณ** เป็นอดีตารัมมณะ ในกาลที่รู้จิตที่เกิดขึ้นแล้วดับไปภายใน ๗ วัน ที่เป็นอดีตกาล เป็นอนาคตารัมมณะ ในกาลรู้จิตที่จะเกิดขึ้นภายใน ๗ วัน ในอนาคตกาล จริจอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศเจโตปริยญฺญาณนั้นแหละ ด้วยพระสูตรนี้ว่า พระองค์ จักทายใจแม้มากมาย โดยกำหนดถึงมโนสังขารของบุคคลผู้เจริญผู้นี้ เขาคั่งไว้แล้วโดยประการใด ในระหว่างแห่งจิตดวงนี้ เราจักตริกไปถึงวิตกชื่อนี้โดยประการนั้น จิตนั้น ก็ย่อมมีอย่างนั้นนั่นแหละ หากมีอย่างอื่นไม่. เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ ในกาลปรารถนัจจุบันเป็นไปด้วยสามารถแห่งอัทธานปัจจุบัน (ปัจจุบันกาลอัน

ยี่ดียว) และสันตติปัจจุบัน คือปัจจุบันอันสืบต่อกันไป. ในข้อนี้พึงทราบเรื่องพิศดาร โดยนัยที่กล่าวแล้วในการพรรณนาอรรถกถากัมมัตถ์ในหนหลังนั้นแหละ.

จตุตถมานอันเป็นปุพเพนิวาสญาณ เป็นอดีตารัมมณะ ในกาลตามระลึกถึงอดีตขันธ์ เป็นนวัตตัพพารัมมณะ ในกาลตามระลึกถึงชื่อและโคตร.

จตุตถมานอันเป็นทิพพจักขุ ชื่อว่า เป็นปัจจุบันารัมมณะ เพราะความที่ภิกษุ นั้น มีสี่เป็นอารมณ์.

จตุตถมานอันเป็นยถากัมมุปลคตญาณ ย่อมกระทำอดีตกรรมเท่านั้น ให้เป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น จตุตถมานนั้น จึงชื่อว่า เป็นอดีตารัมมณะ.

จตุตถมานอันเป็นอนาคตังสญาณ เป็นอนาคตารัมมณะ ในกาลตามระลึกถึงขันธ์ อันเป็นอนาคต เป็นนวัตตัพพารัมมณะ ในกาลตามระลึกถึงชื่อและโคตร.

อากาสนัญญาตนะ และอากิญจัญญาตนะจตุตถมาน เป็นนวัตตัพพารัมมณะ.

วิญญาณัญญาตนะ และเนวสัญญานาสัญญาตนะจตุตถมาน เป็นอดีตารัมมณะ.

โลกุตตรจตุตถมาน เป็นนวัตตัพพารัมมณะ แล.

แม้ว่าโดยกิริยา ในจตุตถมาน ๑๒ ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ชื่อว่า ติณิ ฌานานิ พหิทฺธารมฺมณา ได้แก่ ชื่อว่า เป็นพหิทฺธารมฺมณะ เพราะปรารภนิมิตอันเป็นภายนอกให้ปรากฏอยู่ภายในเป็นไป. แม้ในชื่อว่า จตุตฺถ ฌานํ นี้ เมื่อว่าโดยกุศลแล้ว ได้จตุตถมาน ๑๓ ดังนี้ คือ

จุดตกฉาน อันเป็นบาทแห่งฉานทั้งปวง เป็นพหิทธารัมมณะ.

จุดตกฉาน อันเป็นอิทธิวิธะ ชื่อว่าเป็นอัมมัตตารัมมณะ เพราะ ความที่แห่งภิกษุ นั้น มีกายและจิตของตนนั้นแหละเป็นอารมณ์ ในกาลน้อม จิตไปด้วยอำนาจของกายบ้าง ในกาลน้อมกายไปด้วยอำนาจของจิตบ้าง เป็น พหิทธารัมมณะ ในกาลเป็นไปโดยนัยว่า ภิกษุ นั้น ย่อมแสดงแม้ซึ่งรูปข้าง ในภายนอก ดังนี้ เป็นต้น.

จุดตกฉานอันเป็นทิพพอิสตญาณ เป็นอัมมัตตารัมมณะ ในกาลที่ ภิกษุ นั้น มีเสียงอันมีในท้องของตนเป็นอารมณ์ เป็นพหิทธารัมมณะ ในกาล ที่ภิกษุ นั้น มีเสียงของผู้อื่นเป็นอารมณ์ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ ด้วย สามารถแห่งรูปทั้งของตนและของผู้อื่นเป็นอารมณ์.

จุดตกฉานอันเป็นเจโตปริยญาณ เป็นพหิทธารัมมณะอย่างเดียว.

จุดตกฉานอันเป็นบุพเพนิวาสญาณ เป็นอัมมัตตารัมมณะ ในกาล ตามระลึกถึงขั้นของตน เป็นพหิทธารัมมณะในกาลตามระลึกถึงขั้นทั้งหลาย ของบุคคลอื่น และในกาลตามระลึกถึงชื่อและโคตร.

จุดตกฉานอันเป็นทิพพจักขุญาณ เป็นอัมมัตตารัมมณะในกาลที่มี รูปของตนเป็นอารมณ์ เป็นพหิทธารัมมณะในกาลที่มีรูปของบุคคลอื่นเป็น อารมณ์ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ แม้ด้วยสามารถแห่งกาลที่มีรูปของตน และของผู้อื่นเป็นอารมณ์.

จุดตกฉานอันเป็นยถากัมมุปคตญาณ เป็นอัมมัตตารัมมณะในกาล รู้กรรมของตน เป็นพหิทธารัมมณะในกาลรู้กรรมของผู้อื่น เป็นอัมมัตต- พหิทธารัมมณะ ด้วยสามารถแห่งกาลรู้กรรมของตนและของผู้อื่น.

จตุตถมานอันเป็นอนาคตังสญาณ เป็นอชฌัตตารัมมณะในกาลรู้
กรรมอันเกิดขึ้นในอนาคตของตน เป็นพหิทถารัมมณะในกาลตามระลึกถึงขั้น
ของผู้อื่นและในกาลตามระลึกถึงชื่อและโคตร เป็นอชฌัตตพหิทถารัมมณะ
ด้วยอำนาจแห่งกาลตามระลึกทั้งสองนั้น.

อากาสนัญญาตนจตุตถมาน เป็นพหิทถารัมมณะ.

อากิญจัญญาตนจตุตถมาน เป็นนวัตตัพพารัมมณะ.

วิญญาณัญญาตนะและเนวสัญญานาสัญญาตนจตุตถมาน เป็นอช-
ฌัตตารัมมณะ.

โลกุตตรจตุตถมาน เป็นพหิทถารัมมณะ.

แม้ว่าโดยกิริยา ในฉานทั้ง ๑๒ ก็นัยนี้เหมือนกัน แล.

พรรณนาปัญหา/จลกะ จบ

อนึ่ง ในฉานวิภังค์นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสฉานทั้งหลายเป็น
มิสสกะ คือเป็นโลกิยะ และเป็นโลกุตตระ สลับกันไป ในการพรรณนา
สุดตันตภาชนิยบ้าง ในการพรรณนาอภิธรรมภาชนิยบ้าง ในปัญหาจลกะบ้าง
จริงอยู่ นัยทั้ง ๓ เหล่านั้น ชื่อว่า เอกปริจเจทนันนแหละ เพราะนัยทั้ง
๓ เหล่านั้นเป็นธรรมอันเจือกันในภูมิทั้ง ๓. แม้ฉานวิภังค์นี้ พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าก็ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปริวัฏ ดังพรรณนามาจะนี้.

อรรถกถาฉานวิภังคนิทเทส จบ

๑๓. อัปมัณฺญาวิภังค์

สูตรต้นตภาษนีย์

[๓๔๑] อัปมัณฺญา ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนาี้ แผ่เมตตาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น. ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็เช่นเดียวกันนี้ แผ่เมตตาจิตอันไพบุลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า อยู่.

๒. แผ่กรุณาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็เช่นเดียวกันนี้ แผ่กรุณาจิตอันไพบุลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท. ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า อยู่.

๓. แผ่มุทิตาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็เช่นเดียวกันนี้ แผ่มุทิตาจิตอันไพบุลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า อยู่.

๔. แผ่อุเบกขาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็

เช่นเดียวกันนี้ แต่อุเบกขาจิตอันไพบูลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มี
เวร ไม่มีพยาบาท ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุก
หมู่เหล่า อยู่.

เมตตาอัปมัชฌานิทเทศ

[๗๔๒] ก็ภิกษุแผ่เมตตาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุแผ่เมตตาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นบุคคลคนหนึ่ง
ผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจแล้ว พึงรักใคร่ ฉะนั้น.

[๗๔๓] ในบทเหล่านั้น เมตตาเป็นไฉน ?

การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ในสัตว์ทั้งหลาย เมตตา-
เจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า เมตตา.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันชระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยเมตตานี้ ด้วยเหตุ
นั้น จึงเรียกว่า เมตตาจิต.

คำว่า ทิศหนึ่ง ได้แก่ ทิศตะวันออก หรือทิศตะวันตก หรือทิศ
เหนือ หรือทิศใต้ หรือทิศเบื้องสูง หรือทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง หรือ
ทิศต่าง ๆ.

บทว่า แผ่ไป คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษาอยู่
เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

คำว่า **ทิสที่ ๒** ก็อย่างนั้น มือธิบายว่า ทิสหนึ่งฉันใด ทิสที่ ๒ ก็ฉันนั้น ทิสที่ ๓ ก็ฉันนั้น ทิสที่ ๔ ก็ฉันนั้น ทิสเบื้องสูงก็ฉันนั้น ทิสเบื้องต่ำก็ฉันนั้น ทิสเบื้องขวางก็ฉันนั้น ทิสต่าง ๆ ก็ฉันนั้น.

คำว่า **สัตว์โลกทั้งปวง** เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า มือธิบายว่า คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า นั้นเป็นคำกล่าวกำหนดเอาสัตว์ทั่วทั้งหมดไม่มีส่วนเหลือ หาส่วนเหลือมิได้.

คำว่า **เมตตาคจิต** มือธิบายว่า ในบทเหล่านั้น เมตตาคเป็นไฉน ?

การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ในสัตว์ทั้งหลาย เมตตาคเจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า เมตตาค.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า **จิต**.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยเมตตาคนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า เมตตาคจิต.

บทว่า **ไพบุลย์** มือธิบายว่า จิตใดไพบุลย์ จิตนั้นกว้างขวาง จิตใดกว้างขวาง จิตนั้นหาประมาณมิได้ จิตใดหาประมาณมิได้ จิตนั้นไม่มีเวร จิตใดไม่มีเวร จิตนั้นไม่มีพยาบาท.

บทว่า **แผ่ไป** คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า **อยู่** มือธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **อยู่**.

กรุณาอัปมัชฌานิทเทศ

[๗๔๔] ก็ภิกษุแผ่กรุณาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุแผ่กรุณาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นบุคคลคนหนึ่ง ผู้ตกทุกข์ได้ยากแล้ว พึงสงสาร ฉะนั้น.

[๗๔๕] ในบทเหล่านั้น กรุณา เป็นไฉน ?

การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสารในสัตว์ทั้งหลาย กรุณาเจโต-
วิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า กรุณา.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
จิต.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยกรุณานี้ ด้วยเหตุ
นั้น จึงเรียกว่า กรุณาจิต.

คำว่า ทิศหนึ่ง ได้แก่ทิศตะวันออก หรือทิศตะวันตก หรือทิศ
เหนือ หรือทิศใต้ หรือทิศเบื้องสูง หรือทิศเบื้องต่ำ หรือทิศเบื้องขวาง
หรือทิศต่างๆ.

บทว่า แผ่ไป คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษา
อยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า
อยู่.

คำว่า ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น มีอธิบายว่า ทิศหนึ่งฉนใด ทิศที่ ๒
ก็ฉนนั้น ทิศที่ ๓ ก็ฉนนั้น ทิศที่ ๔ ก็ฉนนั้น ทิศเบื้องสูงก็ฉนนั้น ทิศ
เบื้องต่ำก็ฉนนั้น ทิศเบื้องขวางก็ฉนนั้น ทิศต่างๆ ก็ฉนนั้น.

คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า มีอธิบายว่า คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า นั้นเป็นคำกล่าวกำหนดเอาสัตว์ทั่วทั้งหมด ไม่มีส่วนเหลือ หาส่วนเหลือมิได้.

คำว่า **กรุณาจิต** มีอธิบายว่า ในบทเหล่านั้น **กรุณา** เป็นไฉน ?

การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสารในสัตว์ทั้งหลาย กรุณาเจโต-วิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา**.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า **จิต**.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยกรุณานี้ ด้วยเหตุ นั้นจึงเรียกว่า **กรุณาจิต**.

บทว่า **ไพบุลย์** มีอธิบายว่า จิตใดไพบุลย์ จิตนั้นกว้างขวาง จิตใดกว้างขวาง จิตนั้น หาประมาณมิได้ จิตใดหาประมาณมิได้ จิตนั้นไม่มีเวร จิตใดไม่มีเวร จิตนั้น ไม่มีพยาบาท.

บทว่า **แผ่ไป** คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้นจึงเรียกว่า **อยู่**.

มูทิตาอัปมัถฺยญานิทเทศ

[๗๔๖] ก็ภิกษุแผ่มูทิตาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุแผ่มูทิตาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นบุคคลคนหนึ่ง ผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจแล้ว ฟังพลอยยินดี ฉะนั้น.

[๗๔๗] ในบทเหล่านั้น มุทิตา เป็นไฉน ?

การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดีในสัตว์ทั้งหลาย มุทิตาเจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยมุทิตานี้ ด้วยเหตุ นั้นจึงเรียกว่า มุทิตาจิต.

คำว่า ทิศหนึ่ง ได้แก่ ทิศตะวันออก หรือทิศตะวันตก หรือทิศเหนือ หรือทิศใต้ หรือทิศเบื้องสูง หรือทิศเบื้องต่ำ หรือทิศเบื้องขวาง หรือทิศต่าง ๆ.

บทว่า แผลไป คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้นจึงเรียกว่า อยู่.

คำว่า ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น มีอธิบายว่า ทิศหนึ่งฉันใด ทิศที่ ๒ ก็ฉันนั้น ทิศที่ ๓ ก็ฉันนั้น ทิศที่ ๔ ก็ฉันนั้น ทิศเบื้องสูงก็ฉันนั้น ทิศเบื้องต่ำก็ฉันนั้น ทิศเบื้องขวางก็ฉันนั้น ทิศต่าง ๆ ก็ฉันนั้น.

คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า มีอธิบายว่า คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่านั้น เป็นคำกล่าวกำหนดเอาสัตว์ทั่วทั้งหมด ไม่มีส่วนเหลือ หาส่วนเหลือมิได้.

คำว่า **มูทิตาจิต** มีอธิบายว่า ในบทเหล่านั้น มูทิตาเป็นไฉน ?
การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดีในสัตว์ทั้งหลาย
มูทิตาเจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า **มูทิตา**.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียก
ว่า **จิต**.

จิตนี้ สหจรก เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยมูทิตานี้ ด้วยเหตุ
นั้น จึงเรียกว่า **มูทิตาจิต**.

บทว่า **ไพบุลล์** มีอธิบายว่า จิตใดไพบุลล์ จิตนั้นกว้างขวาง
จิตใด กว้างขวาง จิตนั้นหาประมาณมิได้. จิตใดหาประมาณมิได้ จิตนั้นไม่
มีเวร จิตใดไม่มีเวร จิตนั้นไม่มีพยาบาท.

บทว่า **แผ่ไป** คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้
จึงเรียกว่า **อยู่**.

อุเบกขาอัปมัชฌานิทเทศ

[๗๔๘] ก็ภิกษุแผ่อุเบกขาจิต ไปยังทิศหนึ่งอยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุแผ่อุเบกขาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นบุคคลหนึ่ง
ผู้เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ ไม่เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ แล้วพึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา
ฉะนั้น.

[๗๔๙] ในบทเหล่านั้น **อุเบกขา** เป็นไฉน ?

การวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความวางเฉยในสัตว์ทั้งหลาย อุเบกขา
เจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า **อุเบกขา**.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยอุเบกขานี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า อุเบกขาจิต.

คำว่า ทิศหนึ่ง ได้แก่ ทิศตะวันออก หรือทิศตะวันตก หรือทิศเหนือ หรือทิศใต้ หรือทิศเบื้องสูง หรือทิศเบื้องต่ำ หรือทิศเบื้องขวาง หรือทิศต่างๆ.

บทว่า แผ่ไป คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า อยู่.

คำว่า ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น มีอธิบายว่า ทิศหนึ่งฉันใด ทิศที่ ๒ ก็ฉันนั้น ทิศที่ ๓ ก็ฉันนั้น ทิศที่ ๔ ก็ฉันนั้น ทิศเบื้องสูงก็ฉันนั้น ทิศเบื้องต่ำก็ฉันนั้น ทิศเบื้องขวางก็ฉันนั้น ทิศต่างๆ ก็ฉันนั้น.

คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า มีอธิบายว่า คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า นั้นเป็นคำกล่าวกำหนดเอาสัตว์ทั่วทั้งหมดไม่มีส่วนเหลือ หาส่วนเหลือมิได้.

คำว่า อุเบกขาจิต มีอธิบายว่า อุเบกขา เป็นไฉน ?

การวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความวางเฉยในสัตว์ทั้งหลาย อุเบกขา-เจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขา.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
จิต.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยอุเบกขานี้ ด้วย
เหตุนี้ จึงเรียกว่า อุเบกขาจิต.

บทว่า ไพบุลย์ มีอธิบายว่า จิตใดไพบุลย์ จิตนั้นกว้างขวาง
จิตใดกว้างขวาง จิตนั้นหาประมาณมิได้ จิตใดหาประมาณมิได้ จิตนั้นไม่มี
เวร จิตใดไม่มีเวร จิตนั้นไม่มีพยาบาท.

บทว่า แผลไป คือกระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้
จึงเรียกว่า อยู่.

สุดตันตภาษณีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๓๕๐] อัปมัญญา ๔ คือ

๑. เมตตา
๒. กรุณา
๓. มุทิตา
๔. อุเบกขา

เมตตากุศลฉน จตุกกนัย°

[๗๕๑] ในอปปมัญญา ๔ นั้น เมตตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉนที่สหรคด้วยเมตตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา. เมตตาเป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุติยฉนที่สหรคด้วยเมตตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติส่องใส เพราะวิตก วิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกมุคขึ้นแกใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตาเป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติได้ อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฉนที่สหรคด้วยเมตตา ซึ่งเป็นฉนที่พระอรียเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญ ผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ

๑. ฉนโดยจตุกกนัย คือนัยของพระสูตรมี ๔ ฉน เมตตาเป็นอรณฉนของฉนที่ ๑ ถึงที่ ๓ เท่านั้น ไม่เป็นอรณฉนของฉนที่ ๔

ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตากุศลฉน ปัญจนัย°

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ ปฐมฉน ที่สหรถด้วยเมตตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุ ทุตติฉน ที่สหรถด้วยเมตตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่ วิเวก อยู่ ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุต ด้วยเมตตา.

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุ ตติฉน ที่สหรถด้วยเมตตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกมุขขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่ สมานธิ อยู่ ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรม ทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา

๑. ฉนโดยปัญจนัย คือ นัยของพระอภิธรรมมี ๕ ฉน เมตตาเป็นอารมณ์ของ ฉนที่ ๑ ถึงที่ ๔ เท่านั้น ไม่เป็นอารมณ์ของฉนที่ ๕

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย
ปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุข
ด้วยนามกาย บรรลุจุดตถุณที่สหระคด้วยเมตตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริย-
เจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่
เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัชชิต การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตา
เจโตวิมุตติ ในสมัชชนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

กรณากุศลฌาน จตุกกนัย^๑

[๗๕๒] กรณา เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคด้วยกรณา
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัชชิต การสงสาร
กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรณาเจโตวิมุตติ ในสมัชชนั้น อันใด นี้เรียกว่า
กรณา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรณา.

กรณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุติย-
ฌานที่สหระคด้วยกรณา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะ
วิตก วิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและ
สุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัชชิต การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร

๑. โดยนัยของพระสูตร กรณาเป็นอารมณ์ของฌานที่ ๑ ถึงที่ ๓ เท่านั้น ไม่เป็น
อารมณ์ของฌานที่ ๔

กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย
ปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุข
ด้วยนามกาย บรรลุตถิยฌานที่สหระคตด้วยกรุณา ซึ่งเป็นฌานที่พระอรหันต์
ทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็น
สุข ดังนี้ อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณา
เจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณาอุทถกฏาน ปัญจนัย°

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคตด้วยกรุณา
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การ
สงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด
นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุติยฌาน
ที่สหระคตด้วยกรุณา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่
ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ใน

๑. โดยนัยของพระอภิธรรม กรุณาเป็นอารมณ์ของฌานที่ ๑ ถึงที่ ๔ เท่านั้น ไม่เป็น
อารมณ์ของฌานที่ ๕

สมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตติยฌานที่สหระคตด้วยกรุณา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก้ไข ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจตุตถฌานที่สหระคตด้วยกรุณา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

มุทิตากุศลฌาน จตุกกนัย^๑

[๗๕๓] มุทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหระคตด้วยมุทิตา ประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การ

๑. โดยนัยของพระสูตร มุทิตาเป็นอารมณ์ของฌานที่ ๑ ถึงที่ ๓ เท่านั้น ไม่เป็นอารมณ์ของฌานที่ ๔

พลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัย
นั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่
สัมปยุตด้วยมุทิตา.

มุทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุดุคตยฆาน
ที่สหระคด้วยมุทิตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก
วิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและ
สุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความ
พลอยยินดี. มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรม
ทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

มุทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย
ปีติได้ด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วย
นามกาย บรรลุดุคตยฆานที่สหระคด้วยมุทิตา ซึ่งเป็นฆานที่พระอริยเจ้า
ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข
ดังนี้ อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี
มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

มุทิตากุศลฆาน ปัญจนัย°

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม

สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฆานที่สหระคด้วยมุทิตา ประกอบ
๑. โดชนัยของพระอภิธรรม มุทิตาเป็นอารมณ์ของฆานที่ ๑ ถึงที่ ๔ เท่านั้น ไม่เป็น
อารมณ์ของฆานที่ ๕

ด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่เวกอยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตุนิยมาน ที่สหระคตด้วยมุทิตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิตก อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตุนิยมาน ที่สหระคตด้วยมุทิตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตุนิยมานที่สหระคตด้วยมุทิตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

อุเบกขากุศลฉาน^๑

[๗๕๔] อุเบกขา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุจุดศุภฉานที่สหระคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธ์ เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด การวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความวางเฉย อุเบกขาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยอุเบกขา.

[๗๕๕] อัปมัญญา ๔ คือ

๑. เมตตา
๒. กรุณา
๓. มุทิตา
๔. อุเบกขา

เมตตาวิปากฉาน จตุกกนัย

[๗๕๖] ในอัปมัญญา ๔ นั้น เมตตาเป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉานที่สหระคด้วยเมตตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

๑. โคนัยของพระสูตร อุเบกขาเป็นอารมณ์ของฉานที่ ๔ เท่านั้น โคนัยของพระอภิธรรมเป็นอารมณ์ของฉานที่ ๕ เท่านั้น แต่ว่าโดยองค์ของฉานที่ ๔ โคนัยของพระสูตร และฉานที่ ๕ โคนัยของพระอภิธรรม ต่างก็มีองค์ฉานสองคือ อุเบกขาและเอกัคคตา เหมือนกัน ในการแสดง อุเบกขากุศลฉาน วิปากฉานและกิริยาฉาน จึงแสดงโดยนัยของพระสูตรเท่านั้น.

ภิกษุสงฆ์จากคาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม-
ฌานที่สหระคด้วยเมตตาอันเป็นวิบาก เพราะรูปร่างกุศลธรรมอันได้ทำ
ไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิด
แต่วิเวก อยู่ ในสมมัชฌิการักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ใน
สมมัชฌิการักใคร่ อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่
สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุติย-
ฌานที่สหระคด้วยเมตตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส
เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่
ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมมัชฌิการักใคร่ ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมมัช-
ฌิการักใคร่ สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุทุติยฌานที่สหระคด้วยเมตตาอันเป็นวิบาก เพราะ
รูปร่างกุศลธรรมอันได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล เป็นไปในภายใน
เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก
ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมมัชฌิการักใคร่ กิริยา
ที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมมัชฌิการักใคร่ อันใด นี้เรียกว่าเมตตา
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย
ปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุข
ด้วยนามกาย บรรลุทุติยฌานที่สหระคด้วยเมตตา ซึ่งเป็นฌานที่พระ-

อริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ที่ได้บรรลุว่า เป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ
อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาว-
ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

เพราะกลายปีติได้อีกด้วย ภิกษุจึงเป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ
สัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตถัตถิยานที่สหระคด้วย
เมตตาอันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้
แล้วนั้นแล ซึ่งเป็นฉานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ที่ได้บรรลุว่า
มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความ
รักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรม
ทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตาวิปากฉาน ปัญจนัย

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉานที่สหระคด้วยเมตตา
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ผัสสะ
ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน
ที่สหระคด้วยเมตตาอันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้
แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่
วิเวก อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโต-
วิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า
ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุนิติ-
ณานที่สหระคด้วยเมตตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่
วิเวก อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุนิตินานที่สหระคด้วยเมตตาอันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ไม่มีวิตก มีแต่
วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก. อยู่ ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รัก
ใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา
ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุนิติ-
ณานที่สหระคด้วยเมตตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส
เพราะวิตกวิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกมุคขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่
ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัย
นั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุนิตินานที่สหระคด้วยเมตตาอันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันเป็นไปในภายใน
เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกมุคขึ้นแก่ใจ
ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด การ
รักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด
นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย
ปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุข

ด้วยนามกาย บรรลุจุดตถฌานที่สหคตด้วยเมตตา ซึ่งเป็นฌานที่พระ-
อริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ
อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัชชใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัชชนั้น สภาว-
ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

เพราะคลายปีติได้อีกด้วย ภิกษุจึงเป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ
สัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจุดตถฌานที่สหคตด้วย
เมตตาอันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้
แล้วนั้นแล ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า
เป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัชชใด การรักใคร่
กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโมวิมุตติ ในสมัชชนั้น อันใด นี้เรียก
ว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

กรุณาวิปากฌาน จตุกกนัย

[๓๕๗] กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหคตด้วยกรุณา
ประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัชชใด ผัสสะ
ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัชชนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม-
ฌานที่สหคตด้วยกรุณาอันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้
ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอัน
เกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัชชใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณา

เจโตวิมุตติ ในสมัยนั้นอันใด นี้เรียกว่า กรุณา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุนิพพาน ที่สหระคด้วยกรุณา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะ วิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและ สุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุนิพพานที่สหระคด้วยกรุณาอันเป็นวิบาก เพราะ รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล เป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มี วิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย ปีติอีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วย นามกาย บรรลุนิพพานที่สหระคด้วยกรุณา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้า ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็น สุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะ ธรรม เหล่านี้ ชื่อ กุศล.

เพราะคลายปีติได้อีกด้วย ภิกษุจึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุดุติยฌานที่สหระคตด้วย
กรุณาอันเป็นวิบาก เพราะรูปร่างกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้
แล้วนั้นแล ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า
เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การสงสาร
กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า
กรุณา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณาวิปากฌาน ปัญจนัย

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคตด้วยกรุณา
ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสังจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม-
ฌานที่สหระคตด้วยกรุณา อันเป็นวิบาก เพราะรูปร่างกุศลกรรม อัน
ได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และ
สุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร
กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา. ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุดุติย-
ฌานที่สหระคตด้วยกรุณา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่

วิเวก อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น
ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุนิพพานที่สหระคด้วยกรุณา อันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์
มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความ
สงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา. ธรรม
ทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุนิพพานที่
สหระคด้วยกรุณา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะ
วิตก วิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติ
และสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุนิพพานที่สหระคด้วยกรุณา อันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันเป็นไปในภายใน
เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ
ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การสงสาร
กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า
กรุณา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติ
ได้อีกด้วย จึงเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วย
นามกาย บรรลุนิพพานที่สหระคด้วยกรุณา ซึ่งเป็นนิพพานที่พระอริยเจ้า

ทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

เพราะกลายปีติได้อีกด้วย ภิกษุจึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ สัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจุดตถุณที่สหคตด้วยกรรม อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ที่ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรรมาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรรมา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรรมา.

มูทิตาวิปากฌาน จตุกกนัย

[๗๕๘] มูทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหคตด้วยมูทิตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหคตด้วยมูทิตา อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มูทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

มูทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุนิพพานที่สหระคด้วยมูทิตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุนิพพานที่สหระคด้วยมูทิตา อันเป็นวิบาก เพราะรูปาจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมย์ใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมย์นั้น อันใด นี้เรียกว่า มูทิตา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

มูทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุนิพพานที่สหระคด้วยมูทิตา ซึ่งเป็นนิพพานที่พระอรหันต์ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

เพราะคลายปีติได้อีกด้วย ภิกษุจึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุนิพพานที่สหระคด้วย

มูทิตา อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่าเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **มูทิตา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

มูทิตาวิปากฌาน ปัญจนัย

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหคตด้วยมูทิตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **กุศล**.

ภิกษุสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหคตด้วยมูทิตา อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **มูทิตา**. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุติยฌานที่สหคตด้วยมูทิตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **กุศล**.

ภิกษุบรรลุนิพพานที่สหระคด้วยมูทิตา อันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์
มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี
ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มูทิตา.
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุณภาพ บรรลุนิพพานที่
สหระคด้วยมูทิตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะ
วิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและ
สุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุนิพพานที่สหระคด้วยมูทิตา อันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันเป็นไปในภายใน
เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มี
วิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด การพลอย
ยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อัน
ใด นี้เรียกว่า มูทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย
มูทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุณภาพ เพราะคลายปีติ
ได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วย
นามกาย บรรลุนิพพานที่สหระคด้วยมูทิตา ซึ่งเป็นนิพพานที่พระอริยเจ้า
ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข
ดังนี้ อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น
ชื่อว่า กุศล.

เพราะคลายปีติได้อีกด้วย ภิกษุจึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ สัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจุดตถุณานที่สหระคด้วย มุทิตา อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้ แล้วนั้นแล ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่าเป็น ผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้ เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

อุเบกขาวิปากถาน

[๗๕๕] อุเบกขา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุจุดตถุณานที่สหระคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุจุดตถุณานที่สหระคด้วยอุเบกขาอันเป็นวิบาก เพราะ รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด การวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความวางเฉย อุเบกขาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขา ธรรมทั้งหลาย ที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยอุเบกขา.

[๓๖๐] อัปมัถญา ๔ คือ

๑. เมตตา
๒. กรุณา
๓. มุทิตา
๔. อุเบกขา

เมตตากิริยามาน จตุกกนัย

[๓๖๑] ในอัปมัถญา ๔ นั้น เมตตาเป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรมานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหรัคด้วยเมตตา ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตาเป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรมานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่สหรัคด้วยเมตตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌาน อันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตถิยฌานที่สหระคด้วยเมตตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญ ผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตา เจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใดนี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตากิริยาฌาน ปัญจกนัย

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคด้วยเมตตา ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่สหระคด้วยเมตตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุตติยฌานที่
สหระคด้วยเมตตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะ
วิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและ
สุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่
เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร เพราะคลายปีติได้อีก
ด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย
บรรลุจตุตถฌานที่สหระคด้วยเมตตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย
กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้
อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ
ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรม
ที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

กรุณาภิริยฌาน จตุกกนัย

กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคด้วยกรุณา ประกอบ
ด้วยวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยา

ที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า
กรุณา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
กุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธัมมสุขวิหาร บรรลุตุนิยมานที่
สหระคตด้วยกรุณา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก
วิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุข
อันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร
กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธัมมสุขวิหาร เพราะคลายปีติได้อีก
ด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนาม
กาย บรรลุตุนิยมานที่สหระคตด้วยกรุณา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย
กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้
อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ
ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรม
ที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณาภิริยาฌาน ปัญจกนัย

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธัมมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจจาก

อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคตด้วยกรุณา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่นิกรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่สหระคตด้วยกรุณา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่นิกรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่สหระคตด้วยกรุณา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมชาติผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่นิกรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจตุตถฌานที่สหระคตด้วยกรุณา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้

อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

มูทิตากิริยามาน จตุกกนัย

มูทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรมานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐธัมมสุขวิหาร สังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคด้วยมูทิตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **มูทิตา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

มูทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรมานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐธัมมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่สหระคด้วยมูทิตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุคขึ้นแก้ไข ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **มูทิตา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

มูทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐุชัมมสุขวิหาร เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่สหระคตด้วยมูทิตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้นอันใด นี้เรียกว่า มูทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

มูทิตากิริยาฌาน ปัญจกนัย

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐุชัมมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคตด้วยมูทิตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มูทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐุชัมมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่สหระคตด้วยมูทิตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มูทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร บรรลุตถัตถิยานที่สหคตด้วยมุกตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุกตา-เจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุกตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุกตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุ จตุตถฌานที่สหคตด้วยมุกตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุกตาเจโต-วิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุกตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุกตา.

อุเบกขาภิรียาฌาน

อุเบกขา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิท ในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ ในสมัยใด การวางเฉย กิริยาที่วาง

เลข ความวางเฉย อุเบกขาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขา
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยอุเบกขา.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๗๖๒] อัปมัถญา ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ แผ่เมตตาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่าง
นั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศ
เบื้องขวางก็เช่นเดียวกันนี้ แผ่เมตตาจิตอันไพบุลย์ กว้างขวาง หาประมาณ
มิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอใน
สัตว์ทุกหมู่เหล่า อยู่.

๒. แผ่กรุณาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็
อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็เช่น
เดียวกันนี้ แผ่กรุณาจิตอันไพบุลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มี
พยาบาท ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า อยู่.

๓. แผ่มุทิตาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็
อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็เช่น
เดียวกันนี้ แผ่มุทิตาจิตอันไพบุลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร
ไม่มีพยาบาทไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า
อยู่.

๔. แผ่อุเบกขาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓
ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็

เช่นเดียวกันนี้ แผลอุเบกขาจิตอันไพบูลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มี
เวร ไม่มีพยาบาท ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุก
หมู่เหล่า อยู่.

ติกมติกาปุจฉา ทุกมติกาปุจฉา

บรรดาอัปมัณญา ๔ อัปมัณญาไหน เป็นกุศล อัปมัณญาไหน
เป็นอกุศล อัปมัณญาไหน เป็นอัพยากตะ ฯลฯ อัปมัณญาไหน เป็น
สธนะ อัปมัณญาไหน เป็นอธนะ.

ติกมติกาวิชาณา

[๗๖๓] อัปมัณญา ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี

อัปมัณญา ๓ เป็นสุขเวทนาสัมปยุต อุเบกขา เป็นอทุกขมสุขเวทนา
สัมปยุต

อัปมัณญา ๔ เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากธัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปาก-
นวิปากธัมมธรรมก็มี

อัปมัณญา ๔ เป็นอนุปาทินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ
ก็มี

อัปมัณญา ๔ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสะ

อัปมัณญา ๓ เป็นสวิตักกสวิจาระก็มี เป็นอวิตักกจิจามัตตะก็มี เป็น
อวิตักกจิจาระก็มี, อุเบกขา เป็นอวิตักกจิจาระ.

อัปมัณญา ๓ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นนอุเปกขา-
สหคตะก็มี กล่าวไม่ได้ว่าเป็นปีติสหคตะก็มี, อุเบกขา เป็นอุเปกขาสหคตะ

อัปมัณญา ๔ เป็นเนวทัสสนนภวานายปหัตัพพะ

อัปมัณฺญา ๔ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาตัพพะเหตุกะ

อัปมัณฺญา ๔ เป็นอจฺยคามิกิมี เป็นเนวจฺยคามินาปจฺยคามิกิมี

อัปมัณฺญา ๔ เป็นเนวเสกขานาเสกขะ

อัปมัณฺญา ๔ เป็นมหัคคตะ

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะ แม้เป็นอัปมาณารัมมณะ

อัปมัณฺญา ๔ เป็นมัชฌิมะ อัปมัณฺญา ๔ เป็นอนิยตะ

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติ

อัปมัณฺญา ๔ เป็นอุปปันนะกิมี เป็นอนุปปันนะกิมี เป็นอุปปาทีกิมี

อัปมัณฺญา ๔ เป็นอดีตกิมี เป็นอนาคตกิมี เป็นปัจจุบันกิมี

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุบันนารัมมณะ

อัปมัณฺญา ๔ เป็นอชฌัตตะกิมี เป็นพหิททาภิมี เป็นอชฌัตตพหิททาภิมี

อัปมัณฺญา ๔ เป็นพหิทธารัมมณะ

อัปมัณฺญา ๔ เป็นอนิทัสสนอัปปฏิฆะ.

ทุกมาติกาววิสัยนา

๑. เหตุโคจจกวิสัยนา

[๗๖๔] เมตตา เป็นเหตุ อัปมัณฺญา ๓ เป็นนเหตุ อัปมัณฺญา ๔ เป็นสเหตุกะ อัปมัณฺญา ๔ เป็นเหตุสัมปยุต เมตตา เป็นเหตุสเหตุกะ อัปมัณฺญา ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ แต่เป็นสเหตุกนเหตุ เมตตา

เป็นเหตุเหตุสัมปยุต อัมปมัญญา ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แต่
เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ อัมปมัญญา ๓ เป็นนเหตุสเหตุกะ เมตตา กล่าวไม่
ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะ.

๒. จุพันตรทุกวิสัยนา

[๓๖๕] อัมปมัญญา ๔ เป็นสัพปัจจะยะ อัมปมัญญา ๔ เป็นสังขตะ
อัมปมัญญา ๔ เป็นอนิทัสสนะ อัมปมัญญา ๔ เป็นอัมปปฏิมะ อัมปมัญญา ๔
เป็นอรูป อัมปมัญญา ๔ เป็นโลกิยะ อัมปมัญญา ๔ เป็นเคนจิวัญญะยะ
เป็นเคนจินวิญญะยะ.

๓. อาสวโคจณวิสัยนา

อัมปมัญญา ๔ เป็นโนอาสวะ อัมปมัญญา ๔ เป็นสาสวะ อัมปมัญญา
๔ เป็นอาสววิปยุต อัมปมัญญา ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ แต่เป็น
สาสวโนอาสวะ อัมปมัญญา ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้
เป็นอาสวสัมปยุตตนโนอาสวะ อัมปมัญญา ๔ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ.

๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒. สัตถุญชนโคจณกาทีวิสัยนา

อัมปมัญญา ๔ เป็นโนสัตถุญชนะ ฯลฯ อัมปมัญญา ๔ เป็นโน-
กันณะ ฯลฯ อัมปมัญญา ๔ เป็นโนโอะมะ ฯลฯ อัมปมัญญา ๔ เป็นโนโยคะ
ฯลฯ อัมปมัญญา ๔ เป็นโนนิวรรณะ ฯลฯ อัมปมัญญา ๔ เป็นโนปรามาสะ
ฯลฯ อัมปมัญญา ๔ เป็นสารัมมณะ อัมปมัญญา ๔ เป็นโนจิตตะ อัมป-
มัญญา ๔ เป็นเจตติกะ อัมปมัญญา ๔ เป็นจิตตสัมปยุต อัมปมัญญา ๔ เป็น
จิตตสังสัฏฐะ อัมปมัญญา ๔ เป็นจิตตสมุฏฐานะ อัมปมัญญา ๔ เป็นจิตตสหุ

อัปมัณฺญา ๔ เป็นจิตตานุปริวัตติ อัปมัณฺญา ๔ เป็นจิตตสังสัณฺฐานสมุทฺธานะ
อัปมัณฺญา ๔ เป็นจิตตสังสัณฺฐานสมุทฺธานสหุ อัปมัณฺญา ๔ เป็นจิตตสังสัณฺฐาน-
สมุทฺธานานุปริวัตติ อัปมัณฺญา ๔ เป็นพาหิระ อัปมัณฺญา ๔ เป็น
โนอุปาทา อัปมัณฺญา ๔ เป็นอุปาทินนะกัมี เป็นอนุปาทินนะกัมี อัปมัณฺญา
๔ เป็นโนอุปาทานะ ฯลฯ อัปมัณฺญา ๔ เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ

๑๓. ปิณฺธุทกวิธาน

[๓๖๖] อัปมัณฺญา ๔ เป็นนทสเสนนปหาดัพพะ อัปมัณฺญา ๔ เป็น
นภวานายปหาดัพพะ อัปมัณฺญา ๔ เป็นนทสเสนนปหาดัพพะเหตุกะ อัป-
มัณฺญา ๔ เป็นนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ อัปมัณฺญา ๓ เป็นสวิตักกะกัมี เป็น
อวิตักกะกัมี อุเบกขา เป็นอวิตักกะ อัปมัณฺญา ๓ เป็นสวิจาระกัมี เป็น
อวิจาระกัมี อุเบกขา เป็นอวิจาระ อัปมัณฺญา ๓ เป็นสัปปิติกะกัมี เป็น
อัสปิติกะกัมี อุเบกขา เป็นอัสปิติกะ อัปมัณฺญา ๓ เป็นปีตีสหคตะกัมี เป็น
นปีตีสหคตะกัมี อุเบกขา เป็นนปีตีสหคตะ อัปมัณฺญา ๓ เป็นสุขสหคตะ
อุเบกขา เป็นนสุขสหคตะ อุเบกขา เป็นอุเปกขาสหคตะ อัปมัณฺญา ๓
เป็นนอุเปกขาสหคตะ อัปมัณฺญา ๔ เป็นนกามาจร อัปมัณฺญา ๔ เป็น
รูปาจร อัปมัณฺญา ๔ เป็นนอรูปาจร อัปมัณฺญา ๔ เป็นปริยาปนนะ
อัปมัณฺญา ๔ เป็นอนิขานิกะ อัปมัณฺญา ๔ เป็นอนิขตะ อัปมัณฺญา ๔
เป็นสอตุตตะระ อัปมัณฺญา ๔ เป็นอรณะ ฉะนีแล.

ปัญหาปุจฉกะจบ

อัปมัณฺญาวิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาอัปมัญญาวิกิঙ্คนิทเทศ

วรรณาสุตตันตภาชนีย

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบ อัปมัญญาวิกิঙ্ค์ ในลำดับแห่งฉาน
วิกิঙ্ค์นั้น ต่อไป.

คำว่า ๔ เป็นคำกำหนดจำนวน. คำว่า อปฺปมญฺญาโย ได้แก่ ชื่อว่า
อัปมัญญาทั้งหลาย เพราะอำนาจแห่งการแผ่ไปไม่มีประมาณ. จริงอยู่ ภิกษุ
นั้น ข่อมแผ่อุปมัญญาเหล่านั้นไปยังสัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ด้วยสามารถ
แห่งอารมณ์ หรือว่าข่อมแผ่ไปด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปอันไม่มีส่วนเหลือแม้
สัตว์ผู้เดียว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเมตตาเป็นต้นว่า
เป็นอัปมัญญาทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปในสัตว์อันไม่มีขอบเขต
ดังนี้.

คำว่า อิธ ภิกขุ ได้แก่ ภิกษุในพระศาสนา.

คำว่า เมตฺตตาย ได้แก่ ประกอบด้วยเมตตา.

คำว่า เจตฺตา ได้แก่ ด้วยจิต.

คำว่า เอกํ ทิสฺส ได้แก่ ทิศหนึ่ง. คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
หมายเอาสัตว์ที่ภิกษูกำหนดครั้งแรก ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไป อันเนื่อง
ด้วยทิศหนึ่ง.

คำว่า ฝริตฺวา (แปลว่าแผ่ไป) ได้แก่ สัมผัสแล้ว กระทำให้เป็น
อารมณ์.

คำว่า วิหฺรติ ได้แก่ ให้วิหารธรรม ในอริยาบถอันตนตั้งมั่นแล้ว
ด้วยพรหมวิหารเป็นไป.

คำว่า **ตถา ทุตฺติย** (แปลว่า ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น) อธิบายว่า บรรดา ทิศทั้งหลาย มีทิศตะวันออก เป็นต้น ภิกษุนี้ ย่อมแผ่ไปยังสัตว์ ในทิศใด ทิศหนึ่งอยู่ ในทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ในทิศที่ ๓ ในทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น.

คำว่า **อุปริทิส** นี้ ฟังทราบคำอธิบายตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้วโดยนัยแห่งคำว่า **อติ อุทฺธ** นั้นนั่นแหละ (**อุทฺธ** แปลว่า ในทิศ เบื้องบน).

คำว่า **อโธ ติริย** ได้แก่ ทิศเบื้องขวางก็ดี ฟังแผ่เมตตาไป ฉะนั้นนั่นนั่นแหละ. อนึ่ง คำว่า **อโธ** นี้ ได้แก่ ทิศเบื้องต่ำ. คำว่า **ติริย** ได้แก่ อนุทิศ (คือ ทิศน้อย) อธิบายว่า ภิกษุยังจิต อันสพรคด้วยเมตตาให้เล่น ออกไปบ้าง ให้เล่นกลับมาบ้าง (ให้ระลึกไปมา) ในทิศทั้งปวง ด้วยอาการ อย่างนี้ เปรียบเหมือนม้า เล่นไปมาอยู่ในสนามแห่งม้า ฉะนั้น.

การแผ่เมตตา โดยเจาะจง (โอธิโส) พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรง กำหนดทิศหนึ่ง ๆ แสดงแล้วด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านั้น. แต่คำว่า **สพฺพธิ** (แปลว่า ภิกษุแผ่เมตตาจิตไปในสัตว์ทั้งปวง) เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงการ แผ่ไปโดยไม่เจาะจง (อโนธิโส).

ในคำเหล่านั้น คำว่า **สพฺพธิ** แปลว่า ในสัตว์โลกทั้งปวง.

คำว่า **สพฺพุตฺตตาย** (แปลว่า เพราะเป็นผู้มีจิต (มีตน) เสมอ ในสัตว์ทุกหมู่เหล่า) ได้แก่ เพราะความที่เมตตาจิตนั้น เป็นไปในสัตว์ ทั้งปวงทุกหมู่เหล่า อันต่างด้วยสัตว์ทั้งหลาย มีสัตว์ชนิดเลว ปานกลาง อุกฤษฏ์ เป็นมิตรสหาย และสัตว์ผู้เป็นกลาง (คือมิใช่มิตร มิใช่ศัตรู) เป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายคำว่า เพราะเป็นผู้มีจิต (มีตน) เสมอกัน โดย ตรัสว่า เพราะไม่ทำการแบ่งแยกว่า **นี้เป็นสัตว์อื่น** ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **สพฺพุตตตาย** นี้ได้แก่ โดยความเป็นจิตที่ประกอบด้วยเมตตาทั้งปวง คือทรงอธิบายว่า เป็นผู้มิจิตเมตตา มิได้ฟุ้งไปเป็นอย่างอื่นแม้หน่อยหนึ่ง.

คำว่า **สพฺพาวนุต** (แปลว่า ทั้งปวง) อธิบายว่า ประกอบด้วยสัตว์โลกทั้งปวง คำว่า **โลก** ได้แก่ สัตว์โลก. สำหรับในข้อนี้ ตรัสว่ามีจิตอันสทรคด้วยเมตตา อีก เพื่อแสดงปริยาย (คือ คำไวพจน์) แห่งคำว่า **วิปฺุเลน** (แปลว่า ไพบูลย์)คือ แผ่เมตตาคือจิตอันไพบูลย์ นั้นนั่นแหละ เป็นต้น. อนึ่ง ศัพท์ว่า **ตถา** ก็ดี (ตถาศัพท์) ศัพท์ว่า **อติ** ก็ดี (อติศัพท์) พระผู้มีพระภาคเจ้า มิได้ตรัสซ้ำในการแผ่ไปโดยไม่เจาะจงนี้ เหมือนการแผ่เมตตาคือไปโดยเจาะจง ฉะนั้น จึงตรัสว่า **เมตฺตาสหฺกเตน เจตฺตาสํ** อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **เมตฺตาสหฺกเตน เจตฺตาสํ** นี้ ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งค่านิกม (คือ คำที่ตรัสสรุปความ).

อนึ่ง ในคำว่า **วิปฺุเลน** นี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเมตตาอันไพบูลย์ ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไป. ก็เมตตาคือจิตนั้นเป็นจิตกว้างขวาง (คือ เป็นจิตมหัคคตะ) ด้วยสามารถแห่งภูมิ. เมตตาคือจิตนั้นเป็นจิตหาประมาณมิได้ ด้วยสามารถแห่งการกระทำให้คล่องแคล่ว และพึงทราบว่าเป็นจิตไม่มีประมาณ ด้วยสามารถแห่งการกระทำสัตว์ให้เป็นอารมณ์. เมตตาคือจิตนั้น เป็นจิตไม่มีเวร เพราะละกรรมอันเป็นข้าศึก คือ การเบียดเบียน. เมตตาคือจิตนั้น เป็นจิตไม่มี ความพยาบาท เพราะละโทมนัส พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอธิบายว่า **เป็นจิตไม่มีทุกข์** ดังนี้. เนื้อความที่ได้พรรณนามานี้ เป็นอรรถแห่งมาติกาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้โดยนัยว่า **เมตฺตาสหฺกเตน เจตฺตาสํ** ด้วยจิตอันสทรคด้วยเมตตา เพียงนี้ก่อน.

เมตตาอัปมัญญา

บัดนี้ พึงทราบบทกษณีย์ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยเป็นต้น ว่า **กถญจ ภิกขเว เมตตาสหคเตน เจตสา** เป็นต้น. ในบทกษณีย์นั้น ธรรมเนียมอันประกอบด้วยเมตตานี้ เป็นสัพปายะแก่บุคคลผู้มีโทสจริต เพราะเหตุนี้ เมตตานี้จึงชื่อว่าถึงอัปนาในบุคคลตามความเหมาะสม. เพื่อแสดงซึ่งบุคคลอันเป็นที่ตั้งแห่งเมตตานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **เสยฺยถาปี นาม เอกํ ปุคฺคํ** เป็นต้น.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **เสยฺยถาปี นาม** เป็นนิบาตลงในอรรถแห่งความอุปมา อธิบายว่า เปรียบเหมือนบุคคลเห็นบุคคลคนหนึ่ง.

คำว่า **ปิย** (แปลว่า ผู้เป็นที่รักใคร่) ได้แก่ เป็นที่ตั้งแห่งความรัก.

คำว่า **มนาปี** (แปลว่า ชอบใจ) ได้แก่ ผู้กระทำความเจริญให้หทัย.

บรรดาคำเหล่านั้น ชื่อว่า **เป็นที่รัก** เพราะอำนาจแห่งการเคยอยู่ร่วมกันในกาลก่อน หรือว่าโดยประโยชน์เกื้อกูลในปัจจุบัน. ชื่อว่า **เป็นที่ชอบใจ** เพราะการประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นแห่งบุคคลผู้เป็นที่รัก พึงทราบด้วยความที่ตนเป็นผู้สมบุรณ์ด้วยทาน. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ชอบใจ พึงทราบด้วยความเป็นผู้มีวาจาไพเราะ และประพฤติประโยชน์. ก็ในที่นี้ การละพยาบาทของเขา ย่อมมีเพราะความที่บุคคลนั้นเป็นบุคคลที่รักแต่นั้น เมตตา ก็ย่อมแผ่ไปได้โดยง่าย. ความวางเฉยย่อมไม่ตั้งอยู่ในเพราะความเป็นผู้ชอบใจ อนึ่งบุคคลใด ย่อมเข้าไปตั้งไว้ซึ่งหิริโอดตปปะ แต่เมตตาของเขา ย่อมไม่เสื่อม เพราะความเป็นผู้ตามรักษาซึ่งหิริโอดตปปะ. ฉะนั้น คำว่า **ปิย** (แปลว่า

ผู้เป็นที่รัก) มนาปี (แปลว่า เป็นที่ชอบใจ) พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทำ
คำอธิบายว่า เหมือนบุคคลเห็นบุคคลคนหนึ่งผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจแล้ว พึง
ทำบุคคลผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจนั้นให้เป็นอุปมา (เครื่องเปรียบเทียบ).

คำว่า เมตตายนุยุ (แปลว่า พึงแผ่เมตตาไป) อธิบายว่า พึง
กระทำเมตตา คือ พึงยังเมตตาให้เป็นไปในบุคคลนั้น.

คำว่า เอวมเว สพุเพ สตุเต (แปลว่า ในสัตว์ทั้งปวง...ฉันนั้น
นั้นแหละ) อธิบายว่า พึงแผ่เมตตาไปยังบุคคล ผู้เป็นที่รัก ฉันใด ย่อม
แผ่เมตตาอันเข้าถึงซึ่งความเป็นผู้ชำนาญในการบรรลุปธานาในบุคคลนั้น ไป
ยังสัตว์ทั้งปวง แม้ในบุคคลผู้ปานกลาง ผู้มีเวร โดยลำดับ ฉันนั้น.

คำว่า เมตฺติ เมตฺตายนฺนา เป็นต้น มีเนื้อความอันซ้ำพเจ้ากล่าว
แล้วนั้นแหละ.

คำว่า วิทิสฺ วา (แปลว่า ทิศต่าง ๆ) เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสแล้วเพื่อให้เนื้อความแห่งคำว่า ทิริยฺ วา (แปลว่า ทิศเบื้องวาง) นี้
แจ่มแจ้ง.

คำว่า ฝริตฺวา (แปลว่า แผ่ไปแล้ว) ได้แก่ ถูกต้องแล้ว ด้วย
สามารถกระทำให้เป็นอารมณ์.

คำว่า อธิมฺนุจฺติวา ได้แก่ น้อมไป โดยความเป็นจิตอันยิ่ง.
อธิบายว่า น้อมไปแล้ว น้อมไปดีแล้ว ให้ระลึกดีแล้ว ให้แผ่ไปแล้วด้วยดี
ฉันใด ชื่อว่า น้อมจิตไปแล้ว ฉันนั้น.

ในนิทเทศแห่งคำว่า สพุพฺธิ เป็นต้น บทเหล่านี้ทั้ง ๓ เป็นบท
สงเคราะห์ในธรรมทั้งปวง (คือ กรุณา มุทิตา อุเบกขา) เพราะฉะนั้น เพื่อ
แสดงอรรถแห่งบทเหล่านั้น โดยความเป็นอันเดียวกัน จึงตรัสว่า สพุพฺเณ

สภาพ เป็นต้น. เนื้อความแห่งธรรมเหล่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในหนหลัง
นั้นแหละ.

ในนิทเทศแห่งคำว่า วิปูลา (แปลว่า อันไพบุลย์) เป็นต้น ก็
เพราะเมตตาคิดใจ เป็นธรรมชาติถึงอัปนา จิตนั้น ชื่อว่า เป็นจิตไพบุลย์
จิตนั้น ชื่อว่า เป็นจิตกว้างขวางด้วยสามารถแห่งภูมิโดยกำหนด. ก็จิตใจเป็น
จิตกว้างขวาง จิตนั้น ชื่อว่า เป็นจิตไม่มีประมาณ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์
อันหาประมาณมิได้. จิตใจหาประมาณมิได้ จิตนั้น ชื่อว่า ไม่มีเวร ด้วย
สามารถแห่งการประหารศัตรู. จิตใจไม่มีเวร จิตนั้น ชื่อว่า ไม่มีความพยา-
บาท. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ยัม วิปุลัม ตัม มหุลลัม
เป็นต้น (แปลว่า จิตใจไพบุลย์ จิตนั้นกว้างขวาง เป็นต้น).

อนึ่ง ในข้อนี้ อเวโร อพฺยาปฺชฺโณ นี้ ท่านตรัสแล้วโดยปริยาย
แห่งลึงควิปลาส (หมายความว่า จิต เป็นนปุงสกลึงค์ ตัวคุณนามเป็น
ปุงลึงค์ โดยภาษาไวยากรณ์). อีกอย่างหนึ่ง ท่านใช้ศัพท์ว่า อเวโร
อพฺยาปฺชฺโณ นี้ เข้ากับ มน ศัพท์ (คือ ใจ ซึ่งเป็นประเภทเดียวกัน) เช่น
จิตใจหาประมาณมิได้ มนะ คือใจนั้น ชื่อว่า ไม่มีเวร. ใจใจไม่มีเวร ใจนั้น
ชื่อว่า ไม่มีความพยาบาท ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในข้อว่า จิตใจไพบุลย์ จิตนั้นกว้างขวาง เป็นต้น
นี้บัณฑิตพึงทราบว่ บทข้างหลังๆอธิบายบทข้างหน้า ๆ หรือว่า บทข้างหน้า ๆ
อธิบายบทข้างหลัง ๆ ดังนี้ ก็ได้.

กรุณาอัปมัญญา

แม้คำว่า เสยฺยถาปี นาม เอกัม ปุคฺคัลลํ ทฺวคฺคตํ ทฺวเรตฺตํ (แปลว่า
เหมือนบุคคลเห็นบุคคลหนึ่ง ผู้ตกทุกข์ได้ยาก พึงสงสาร ฉะนั้น) นี้ พระ-

ผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้ว เพื่อแสดงบุคคลอันเป็นที่ตั้งแห่ง กรุณา. จริงอยู่
ความเป็นแห่งกรุณาอันมีกำลัง ย่อมเกิดในเพราะบุคคลเห็นปานนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **บุคคล** ได้แก่ ผู้ถึงซึ่งความพร้อมพร้อม ด้วย
ทุกข์.

คำว่า **ทुरुเปต** ได้แก่ ผู้เข้าถึงแล้ว ด้วยกายทุจริตเป็นต้น. อีกอย่าง
หนึ่งพึงทราบเนื้อความในข้อนี้ว่า แลละว่า บุคคลผู้ดำรงอยู่ในความเป็นผู้มีดี
ด้วยสามารถแห่งคติวิบัติ ตระกูลวิบัติ และ โภควิบัติ เป็นต้น ชื่อว่า **บุคคล**
(คือ ผู้ตกทุกข์). บุคคลผู้ดำรงอยู่ในความเป็นผู้มีดีในภพเบื้องหน้า เพราะ
ความที่ตนเป็นผู้เข้าถึงแล้วด้วยกายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่า **ทुरुเปโต** (คือบุคคล
ผู้เข้าถึงได้ยาก).

มุทิตาอัปมัญญา

แม้คำว่า "**เอก** **บุคคล** **ปิย** **มนาปี** " (แปลว่า เหมือนบุคคล
คนหนึ่ง ผู้เป็นที่รักใคร่ ชอบใจแล้ว) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้ว เพื่อ
แสดงบุคคลอันเป็นที่ตั้งแห่ง มุทิตา. ในข้อนี้ พึงทราบว่า บุคคลผู้ดำรงอยู่
ในความเป็นผู้รุ่งเรือง ด้วยสามารถแห่งคติสมบัติ ตระกูลสมบัติ และ โภคสมบัติ
เป็นต้น ชื่อว่า ผู้เป็นที่รักใคร่. และพึงทราบว่า บุคคลผู้ดำรงอยู่ในความ
เป็นผู้มีความรุ่งเรืองในภพเบื้องหน้า เพราะเป็นผู้เข้าถึงแล้วด้วยกายสุจริตเป็น
ต้น ชื่อว่า **ผู้เป็นที่ชอบใจ**.

อุเบกขาอัปมัญญา

แม้คำว่า "**เนว** **มนาปี** **น อมนาปี** " (แปลว่า เหมือนบุคคล
เห็นบุคคลคนหนึ่ง ผู้เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ ไม่เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่) นี้ พระ-

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๒ - หน้าที่ 489

ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วเพื่อแสดงซึ่งบุคคลอันเป็นที่ตั้งแห่ง อุเบกขา. ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อว่าผู้ที่ชอบใจก็ไม่ใช่ เพราะความที่ตนมิใช่ถึงพร้อม ด้วยความเป็นมิตร. ชื่อว่า ไม่เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ เพราะความที่ตนมิใช่ถึง พร้อมด้วยความเป็นอมิตร. คำใดยังเหลืออยู่ที่จะพึงกล่าวในที่นี้ คำนั้นทั้งหมด ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในจิตตูปาทกัณฑ์ ในหนหลังนั้นแหละ.

แม้วิธีการเจริญภาวนาของกรรมฐานเหล่านี้ ข้าพเจ้าก็กล่าวไว้แล้ว โดยพิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นแหละ.

วรรณนาสุตตันตภาษณีย์ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

ในอภิธรรมภาษณีย์ นี้ ว่าโดยกุศลก็ดี โดยวิบากก็ดี พระผู้มี พระภาคเจ้าทรงจำแนกแล้ว โดยนัยที่จำแนกไว้ในจิตตูปาทกัณฑ์นั้นแหละ. แม้เนื้อความแห่งอภิธรรมภาษณีย์นั้น บัณฑิตก็พึงทราบ โดยนัยที่ท่านกล่าว แล้วในที่นั้น.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบความที่ธรรมทั้งหลายมีเมตตา เป็นต้น เป็นกุศล เป็นต้น โดยทำนองแห่งพระบาลีนั้นแหละ. แต่ในอาร์มมตติกะ อปัมมัญญา ๔ เป็น นวัตตัพพารัมมณะ (คือ เป็นอารมณ์ที่กล่าวไม่ได้) ใน ตติกะทั้งสามทีเดียว. ในอชฉัตตารัมมตติกะ อปัมมัญญา ๔ เป็น พหิทธารัมมณะ (คือ เป็นอารมณ์ภายนอก).

วรรณนาปัญหาปุจฉะ จบ

อนึ่ง ในอปัมมัญญาวิภังค์นี้ อันพระสัมมาสัมพุทธะ ตรัสอปัมมัญญา ทั้งหลายไว้ในสุดตันตภาชนียกัถิ เป็นโลกียะอย่างเดียว. จริงอยู่ นัยทั้งสาม (คือ สุดตันตะ อภิธรรม ปัญหาปุจฉะ) เหล่านี้ กำหนดได้เป็นอย่างดี เพราะความที่ธรรมเหล่านั้นเป็นเพียงโลกีย์. แม้อปัมมัญญาวิภังคินิทเทศนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปรวิภู ดังพรรณนามาจะนี้แล.

อรรถกถาอปัมมัญญาวิภังคินิทเทศ จบ

๑๔. ลิกขาปทวิภังค์

อภิธรรมภาชนีย์

แจกสิกขาบท ๕ ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ นัยที่ ๑

[๗๖๗] ลิกขาบท ๕ คือ

๑. ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท
๒. อทินนาทานาเวรมณีสิกขาบท
๓. กามเมสุมิฉฉาจาราเวรมณีสิกขาบท
๔. มุสาวาทาเวรมณีสิกขาบท
๕. สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานาเวรมณีสิกขาบท

[๗๖๘] ใน ลิกขาบท ๕ นั้น ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท
เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นใน
สมัยใด การงด การเว้น การเลิกละ การงดเว้น จากปาณาติบาต กิริยาไม่
ทำปาณาติบาต การไม่ทำปาณาติบาต การไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต การไม่
ล่วงเลยขอบเขตแห่งปาณาติบาต การกำจัดต้นเหตุแห่งปาณาติบาต ในสมัยนั้น
อันใดของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณี-
สิกขาบท. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นใน
สมัยใด การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน ในสมัยนั้น อันใด

ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท.
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ ปัสคาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต
มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดย
มีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระค
ด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา
สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิด
ขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด การ
งด การเว้น การเลิกละ การงดเว้น จากปาณาติบาต กิริยาไม่ทำปาณาติบาต
การไม่ทำปาณาติบาต การไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต การไม่ล่วงเลยขอบเขต
แห่งปาณาติบาต การกำจัดต้นเหตุแห่งปาณาติบาต ในสมัยนั้น อันใด ของ
บุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท.
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดย
มีการชักจูง ในสมัยใด การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน ในสมัย

นั้น อันใด ของบุคคลผู้ดเว้น จากปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ ปีกคาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้ดเว้น จากปาณาติบาต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท.

[๗๖๕] อทินนาทานาเวรมณีสิกขาบท ฯลฯ กามสุมิจจาจาราเวรมณีสิกขาบท ฯลฯ มุสาวาทาเวรมณีสิกขาบท ฯลฯ สุราเมรยมัชชปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยฉาน เกิดขึ้นในสมัยใด การงด การเว้น การเลิกละ การงดเว้น จากสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน กิริยาไม่ทำสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน การไม่ทำสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน การไม่ล่วงละเมิดสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน การไม่ล่วงเลยขอบเขตแห่งสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน การกำจัดต้นเหตุแห่งสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้ดเว้นจากสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชชปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี.

สุราเมรยมัชชปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นในสมัยใด การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้ดเว้น จากสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชชปมา-

ทัฏฐานาเวรมณีสถิกขาบท ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า **ธรรมที่สัม-
ปยุตด้วยเจตนา.**

สุราเมрымัชชปมาทัฏฐานาเวรมณีสถิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ ปัสคาคะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้คเวินจากสุราเมрым-
มัชชปมาทัฏฐาน มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **สุราเมрымัชชปมาทัฏฐานา-
เวรมณีสถิกขาบท.**

สุราเมрымัชชปมาทัฏฐานาเวรมณีสถิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น
โดยมีการชักงุง ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักงุง ฯลฯ สหระค
ด้วยอุเบกขาสัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุต-
ด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีการชักงุง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ
เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยการชักงุง
ในสมัยใด การงด การเวิน การเลิกละ การงดเวิน จากสุราเมрымัชชปมา-
ทัฏฐาน กิริยาไม่ทำสุราเมрымัชชปมาทัฏฐาน การไม่ทำสุราเมрымัชชปมา-
ทัฏฐาน ก็ไม่ล่วงละเมิดสุราเมрымัชชปมาทัฏฐาน การไม่ล่วงเลยขอบเขต
แห่งสุราเมрымัชชปมาทัฏฐาน การกำจัดต้นเหตุแห่งสุราเมрымัชชปมาทัฏฐาน
ใน สมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้คเวินจากสุราเมрымัชชปมาทัฏฐาน นี้เรียก
ว่า **สุราเมрымัชชปมาทัฏฐานาเวรมณีสถิกขาบท.** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า **ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี.**

สุราเมрымัชชปมาทัฏฐานาเวรมณีสถิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น โดยมีการชกุง ในสมัยใด การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้นจากสุราเมรยมัชฌปมาทัญฐาน นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชฌปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา.

สุราเมรยมัชฌปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น โดยมีการชกุง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้งดเว้นจากสุราเมรยมัชฌปมาทัญฐาน มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชฌปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท.

แจกสิกขาบท ๕ ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ นัยที่ ๒

[๗๗๐] สิกขาบท ๕ คือ

๑. ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท
๒. อทินนาทานาเวรมณีสิกขาบท
๓. กามสุมิจฉาจาราเวรมณีสิกขาบท
๔. มุสาวาทาเวรมณีสิกขาบท
๕. สุราเมรยมัชฌปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท

[๗๗๑] ในสิกขาบท ๕ นั้น ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เป็นหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นฉันทาธิปไตยยะ วิริยาธิปไตยยะ จิตตาธิปไตยยะ

วิมังสาธิปไตยยะ เป็นฉันทาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นวิริยาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นจิตตาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นวิมังสาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เกิดขึ้นในสมัยใด การงด การเว้น การเลิกละ การงดเว้น จากปาณาติบาต กิริยาไม่ทำปาณาติบาต การไม่ทำปาณาติบาต การไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต การไม่ล่วงเลยขอบเขตแห่งปาณาติบาต ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เป็นหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นฉันทาธิปไตยยะ วิริยาธิปไตยยะ จิตตาธิปไตยยะ วิมังสาธิปไตยยะ เป็นฉันทาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นวิริยาธิปไตยยะ อย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นจิตตาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นวิมังสาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เกิดขึ้นในสมัยใด การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เป็นหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นฉันทาธิปไตยยะ วิริยาธิปไตยยะ จิตตาธิปไตยยะ วิมังสาธิปไตยยะ เป็นฉันทาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นวิริยาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นจิตตาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ

ปณิตะ เป็นวิมังสาธิปไตยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เกิดขึ้นในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต มีใน
สมัยนั้น นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น
โดยมีการชกฺขง ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณเกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคด้วยโสมนัส. วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺขง ฯลฯ สหระค
ด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุต-
ด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺขง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ
ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺขง เป็นหิณะ
มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นฉันทาธิปไตยะ วิริยาธิปไตยะ จิตตาธิปไตยะ เป็น
ฉันทาธิปไตยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นวิริยาธิปไตยะอย่างหิณะ
มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นจิตตาธิปไตยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เกิดขึ้นใน
สมัยใด การงด การเว้น การเลิกละ การงดเว้นจากปาณาติบาต กิริยาที่ไม่
ทำปาณาติบาต การไม่ทำปาณาติบาต การไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต การไม่
ล่วงเลยขอบเขตแห่งปาณาติบาต ในสมัยนั้น อันใดของบุคคลผู้งดเว้นจาก
ปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท. ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ฯลฯ ผัสสะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิก-
เขปะ ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปาณา-
ติปาตาเวรมณีสิกขาบท.

[๓๗๒] อทินนาทานาเวรมณีสิกขาบท ฯลฯ กามสุมิจจา-
จาราเวรมณีสิกขาบท ฯลฯ มุสาวาทาเวรมณีสิกขาบท ฯลฯ สุรา-
เมรยมัชชปมาทฺฐฐานาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เป็นหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นฉันทาธิปไตยยะ วิริยาธิปไตยยะ จิตตาธิปไตยยะ วิมังสาธิปไตยยะ เป็นฉันทาธิปไตยยะอย่างหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นวิริยาธิปไตยยะอย่างหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นจิตตาธิปไตยยะอย่างหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นวิมังสาธิปไตยยะอย่างหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เกิดขึ้นในสมัยใด การงด การเว้น การเลิกละ การงดเว้น จากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน กิริยาไม่ทำสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน การไม่ทำสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน การไม่ล่วงละเมิดสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน การไม่ล่วงเลยขอบเขตแห่งสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน การกำจัดต้นเหตุแห่งสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้นจากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน นี้เรียกว่า **สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐานาเวรมณีสิกขาบท** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า **ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี** ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า **ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา** ฯลฯ ผัสสะ ฯลฯ ปัสคาคะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้งดเว้นจากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐานมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐานาเวรมณีสิกขาบท**.

สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐานาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกุง ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกุง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกุง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีการ

ชักจูงเป็นหีนะ เป็นมัชฌิมะ ปณีตะ เป็นฉันทาธิปไตยยะ วิริยาธิปไตยยะ
จิตตาธิปไตยยะ เป็นฉันทาธิปไตยยะ อย่างหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็น
วิริยาธิปไตยยะอย่างหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นจิตตาธิปไตยยะอย่างหีนะ
มัชฌิมะ ปณีตะ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด การงด การเว้น การ
เลิกละ การงดเว้น จากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน กิริยาไม่ทำสุราเมรยมัชช-
ปมาทัฏฐฐาน การไม่ทำสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน การไม่ล่วงละเมิดสุราเมรย-
มัชชปมาทัฏฐฐาน การไม่ล่วงเลยขอบเขตแห่งสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน การ
กำจัดคั่นเหตุแห่งสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคล
ผู้งดเว้นจากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชชปมาทัฏ-
ฐฐานาเวรมณีสิกขาบท ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมป-
ยุตด้วยเวรมณี ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุต
ด้วยเจตนา ฯลฯ ผัสสะ ฯลฯ ปีกาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้งดเว้น
จากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชชปมา-
ทัฏฐฐานาเวรมณีสิกขาบท.

ธรรมเป็นสิกขา

[๗๗๓] ธรรมเหล่าไหน เป็นสิกขา?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัย
ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สิกขา.

ธรรมเหล่าไหน เป็นสิกขา?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดย
มีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ

สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณเกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูงในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สิกขา.

ธรรมเหล่านี้ เป็นสิกขา ?

ภิกษุเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ ฯลฯ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรูปภพ ฯลฯ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า สิกขา.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๗๗๔] สิกขาบท ๕ คือ

๑. ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท
๒. อทินนาทานาเวรมณีสิกขาบท
๓. กามสุมิจฉาจาราเวรมณีสิกขาบท
๔. มุสาวาทาเวรมณีสิกขาบท
๕. สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานาเวรมณีสิกขาบท

ติกมติกาปจณา - ทุกมติกาปจณา

บรรดาสิกขาบท ๕ สิกขาบทไหนเป็นกุศล สิกขาบทไหนเป็นอกุศล
สิกขาบทไหนเป็นอภัยกตะ ฯลฯ สิกขาบทไหนเป็นสรวณะ สิกขาบทไหน
เป็นอรณะ.

ติกมติกาวิสัขนา

[๗๗๕] สิกขาบท ๕ เป็นกุศลอย่างเดียว

สิกขาบท ๕ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตต์ก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต
ต์ก็มี

สิกขาบท ๕ เป็นวิปากธัมมธรรม

สิกขาบท ๕ เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ

สิกขาบท ๕ เป็นอสังกิลิฏฐสังกิละสิกะ

สิกขาบท ๕ เป็นสวัตักกสวิจาระ

สิกขาบท ๕ เป็นปีตีสหคตะกัมี เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นอุเบกขา-
สหคตะกัมี

สิกขาบท ๕ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะ

สิกขาบท ๕ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ

สิกขาบท ๕ เป็นอัจยคามัมี

สิกขาบท ๕ เป็นเนวเสกขานาเสกขะ

สิกขาบท ๕ เป็นปริตตะ

สิกขาบท ๕ เป็นปริตตารัมมณะ

สิกขาบท ๕ เป็นมัชฌิมะ

สิกขาบท ๕ เป็นอนิยตะ

สิกขาบท ๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคเหตุกะ
แม้เป็นมัคคาธิปติ

สิกขาบท ๕ เป็นอุปปีนนะกัมมิ เป็นอุปปีนนะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
อุปปาที

สิกขาบท ๕ เป็นอดีตกัมมิ เป็นอนาคตกัมมิ เป็นปัจจุบันกัมมิ

สิกขาบท ๕ เป็นปัจจุบันนารัมมณะ

สิกขาบท ๕ เป็นอัมมัตตะกัมมิ เป็นพหิททาภิรมมิ เป็นอัมมัตตพหิททาภิรมมิ

สิกขาบท ๕ เป็นพหิทธารัมมณะ

สิกขาบท ๕ เป็นอนิทัสสนอัปปฎิฆะ.

ทุกมติกาวีสัชนา

๑. เหตุโคจจกาวีสัชนา

[๗๗๖] สิกขาบท ๕ เป็นนเหตุ สิกขาบท ๕ เป็นสเหตุกะ สิกขาบท
๕ เป็นเหตุสัมปยุต สิกขาบท ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ แต่เป็น
สเหตุกนเหตุ สิกขาบท ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แต่เป็นเหตุ-
สัมปยุตตนเหตุ เป็นนเหตุสเหตุกะ.

๒. จุพันธ์ทรทุกวีสัชนา

สิกขาบท ๕ เป็นสัปปัจจยะ สิกขาบท ๕ เป็นสังขตะ สิกขาบท ๕
เป็นอนิทัสสนะ สิกขาบท ๕ เป็นอัปปฎิฆะ สิกขาบท ๕ เป็นอรูป สิกขาบท
๕ เป็นโลกิยะ สิกขาบท ๕ เป็นเคนจิวัญญะเยะ เป็นเคนจินิวัญญะเยะ.

๓. อาสวโคจรกวิสัยชา

สิกขาบท ๕ เป็นโนอาสวะ สิกขาบท ๕ เป็นสาสวะ สิกขาบท ๕ เป็นอาสววิปยุต สิกขาบท ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ แต่เป็นสาสวโนอาสวะ สิกขาบท ๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะ แต่เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ.

๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐. สัตถุญชโนจรกกวิสัยชา

สิกขาบท ๕ เป็นโนสัตถุญชนะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นโนคันถะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นโนโอมะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นโนโยคะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นโนนীরณะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นสารัมมณะ สิกขาบท ๕ เป็นโนจิตตะ สิกขาบท ๕ เป็นเจตสิกะ สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสัมปยุต สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสังสัฏฐะ สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสมุฏฐานะ สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสทภู สิกขาบท ๕ เป็นจิตตานุปริวัตติ สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสทภู สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตติ สิกขาบท ๕ เป็นพาหิระ สิกขาบท ๕ เป็นโนอุปาทา สิกขาบท ๕ เป็นอนุปา-
ทินนะ.

๑๑, ๑๒, ๑๓. อุปาทานโคจรกกวิสัยชา

สิกขาบท ๕ เป็นโนอุปาทานะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นนัทสเสนนปหาดัพพะ สิกขาบท ๕ เป็นนภวานายปหาดัพพะ สิกขาบท ๕ เป็นนัทสเสนนปหาดัพพะเหตุกะ สิกขาบท ๕ เป็นนภวานายปหาดัพ-
พะเหตุกะ สิกขาบท ๕ เป็นสวิตักกะ เป็นสวิจาระ สิกขาบท ๕ เป็นสัปปิติกะ

ก็มี เป็นอัปปีดิกะก็มี สิกขาบท ๕ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นนปีติสหคตะก็มี
สิกขาบท ๕ เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นนสุขสหคตะก็มี สิกขาบท ๕ เป็นอุเปก-
ชาสหคตะก็มี เป็นนอุเปกชาสหคตะก็มี สิกขาบท ๕ เป็นกามาวจร สิกขาบท
๕ เป็นนรูปาวจร สิกขาบท ๕ เป็นนอรูปาวจร สิกขาบท ๕ เป็นปริยาปันนะ
สิกขาบท ๕ เป็นอนิขยานิกะ สิกขาบท ๕ เป็นอนิยตะ สิกขาบท ๕ เป็น
สอุตตระ สิกขาบท ๕ เป็นอรณะ ฉะนีแล.

ปัญหาปุจฉกะ จบ

สิกขาปทวิกังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาสิกขาปทวิกังค์

วรรณนาสูตรต้นตภาขณีย์

บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัยสิกขาบทวิกังค์ อันเป็นลำดับต่อจาก อัป-
มัญญาวิกังค์นั้นต่อไป.

คำว่า ๕ เป็นคำกำหนดจำนวน.

คำว่า สิกขาปทานิ (แปลว่า สิกขาบททั้งหลาย) ได้แก่ บทที่
กุลบุตรพึงศึกษา. อธิบายว่า สิกขาบทนี้ เป็นส่วนหนึ่งแห่งสิกขา (สิกขา
คือ สิต สมာธิ ปัญญา). อนึ่ง กุศลธรรมแม้ทั้งหมดอันมาแล้วในเบื้องบน
ชื่อว่า สิกขา เพราะเป็นธรรมอันกุลบุตรพึงศึกษา. ก็บรรดาองค์แห่งสิต ๕
องค์ใดองค์หนึ่ง ชื่อว่า บท เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัยของสิกขาเหล่านั้น
ฉะนั้น องค์แห่งสิตเหล่านั้น จึงชื่อว่า สิกขาบท เพราะเป็นส่วนหนึ่งแห่ง
สิกขา.

คำว่า ปาณาติปาตา ได้แก่ จากการยังชีวิตสัตว์ให้ตกลงไป คือ การฆ่า การให้ตาย.

คำว่า เวรมณี ได้แก่ การงดเว้น.

คำว่า อทินฺนาทานา ได้แก่ จากการถือเอาสิ่งของอันบุคคลอื่นมิได้ ให้ อธิบายว่า ได้แก่ การนำสิ่งของอันบุคคลหวงแหนแล้วไป.

คำว่า กามesu ได้แก่ ในวัตถุทุกมทั้งหลาย. คำว่า มิจฺฉาจารา ได้แก่ จากการประพฤติลามกด้วยอำนาจกิเลสกาม.

คำว่า มุสาวาทา ได้แก่ จากวาตะ อันไม่เป็นจริง.

พึงทราบวินิจฉัยในชื่อว่า สุราเมรยมัชชปมาทฏฐานา นี้ ต่อไป.

คำว่า สุรา ได้แก่ สุรา ๕ ชนิด คือ สุราทำด้วยแป้ง ๑ สุราทำด้วยขม ๑ สุราทำด้วยข้าวสุก ๑ สุราที่เอาเชื้อเหล้าใส่เข้าไป ๑ สุราที่เขาปรุงด้วยเครื่องปรุง ๑.

คำว่า เมรย ได้แก่ เครื่องหมักดอง ๕ ชนิด คือ น้ำดองด้วยดอกไม้ ๑ น้ำดองด้วยผลไม้ ๑ น้ำดองด้วยน้ำอ้อยขบ ๑ น้ำดองดองมะขาง ๑ น้ำดองที่เขาปรุงด้วยเครื่องปรุง ๑.

สุราและเมรยเมทั้งสองนั้น ชื่อว่า มัชชะ (น้ำเมา) เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา. ชนทั้งหลาย ย่อมดื่มสุรา หรือเมรยนั้น ด้วยเจตนาใด เจตนา นั้น ชื่อว่า เป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เพราะเป็นเหตุให้หลงมกมาย เพราะเหตุ นั้น ที่ตั้งแห่งความประมาทจึงชื่อว่า มีอยู่ ในเพราะการดื่ม น้ำเมา คือ สุราและเมรย. เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้ในมติกามีเพียงเท่านี้.

ภาษเนียนบ (การจำแนกบ)

ก็คำตั้งปวง เป็นต้นว่า ยสุมี สมเย กามาวจร ในบทภาษเนียนี้ มีเนื้อความตั้งทั้งนั้น เพราะมีนัยเช่นเดียวกับคำที่กล่าวไว้แล้วในหนหลัง. อนึ่ง เพราะการงควั้นอย่างเดียวกัน เป็นสิกขาบทก็หาไม่ แม้เจตนา ก็ชื่อว่า เป็นสิกขาบทเหมือนกัน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงแสดงนัยที่สอง เพื่อแสดงถึงเจตนาอันเป็นสิกขาบทนั้น. ก็ธรรมทั้งสอง (วิริติ เจตนา) เหล่านั้น เป็นสิกขาบทเท่านั้นก็หาไม่ แม้ธรรมอื่นอีก ๕๐ อันสัมปยุตด้วยเจตนา ก็เป็นสิกขาบทด้วย เพราะเป็นส่วนแห่งธรรมอันกุลบุตรพึงศึกษา ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงเมื่อนัยที่ ๓ ต่อไป. ในที่นี้ สิกขาบทมี ๒ อย่าง คือ ปริยายสิกขาบท (สิกขาบทโดยอ้อม) นิปปริยายสิกขาบท (สิกขาบทโดยตรง).

ในสองอย่างนั้น วิริติ (การงควั้น) เป็นสิกขาบทโดยตรง จริงอยู่ วิริติ นั้นมาในพระบาลีว่า ปาณาติปาตา เวรมณี ดังนี้ มิใช่เจตนา. ด้วยว่า บุคคลเมื่องควั้น ย่อมงควั้นจากปาณาติบาตนั้น ๆ ด้วยวิริตินั้นนั่นแหละ มิใช่ด้วยเจตนา. แต่ท่านก็นำเจตนามาแสดงไว้. โดยทำนองเดียวกันกับที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนำสัมปยุตธรรมของเจตนาที่เหลื่อมมาแสดงไว้อีก. จริงอยู่ในกาลก้าวล่วงเจตนาอันเป็นบาป ชื่อว่า ความเป็นผู้ทุศีล. ฉะนั้น แม้ในเวลาแห่งวิริติพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัส เจตนา นั้น ด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้มีศีลดี. ธรรมทั้งหลาย ๕๐ มีผัสสะ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงถือเอาแล้ว เพราะเป็นธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี ดังนี้.

บัดนี้ เพื่อความกระตุนญาณในสิกขาบททั้งหลายเหล่านี้ บัณฑิต พึงทราบวินิจฉัย ซึ่งสิกขาบททั้งหลาย มีปาณาติบาต เป็นต้นเหล่านี้ โดย

ธรรม โดยโกฏฐาส โดยอารมณฺ์ โดยเวทนา โดยมุล โดยกรรม โดย
ธาวัชชะ โดยปโยคะ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า โดยธรรม ได้แก่ เจตนาธรรมทั้งหลาย
เหล่านั้น มีปาณาติบาตเป็นต้น.

คำว่า โดยโกฏฐาส ได้แก่ เป็นกรรมบถแม้ทั้ง ๕ ที่เดียว.

คำว่า โดยอารมณฺ์ ได้แก่ ปาณาติบาต มีชีวิตินทรีย์เป็นอารมณฺ์.

อทินนาทาน มีสัตว์เป็นอารมณฺ์ หรือมีสังขารเป็นอารมณฺ์. มิจฉาจาร
(การประพฤตฺิผิด) มีหญิงและชายเป็นอารมณฺ์. มุสาวาท มีสัตว์เป็นอารมณฺ์
หรือมีสังขารเป็นอารมณฺ์. การคํัมสุรา มีสังขารเป็นอารมณฺ์.

ว่าโดยเวทนา ปาณาติบาต เป็นทุกขเวทนา. อทินนาทาน เป็น
เวทนา ๓ จริงอยู่ อทินนาทานนั้น เป็นสุขเวทนาแก่ผู้ยินดีร่าเริงถือเอาวัตถุ
อันเจ้าของเขามีได้ให้ เป็นทุกขเวทนาในเพราะบุคคลผู้ถือเอาสิ่งของนั้นมีความ
กลัว เป็นอทุกขมสุขเวทนาแก่บุคคลผู้เฉย ถือเอาอยู่ มิจฉาจาร เป็นสุข-
เวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา. มุสาวาท เป็นเวทนา ๓ เหมือนอทินนาทาน.
การคํัมสุรา เป็นสุขเวทนาปานกลาง (สุขมขมตฺตเวทนา).

ว่าโดยมุล ปาณาติบาต มีโทสะและโมหะเป็นมุล อทินนาทาน
บางครั้งมีโลภะโมหะเป็นมุล บางครั้งมีโทสะโมหะเป็นมุล. มิจฉาจาร มีโลภะ
โมหะเป็นมุล. มุสาวาท บางครั้งมีโลภะโมหะเป็นมุล บางครั้งมีโทสะโมหะ
เป็นมุล. การคํัมสุรา มีโลภะโมหะเป็นมุล.

ว่าโดยกรรม ก็มุสาวาทในที่นี้เป็น วจกรรม. ลิกขาบทที่เหลือเป็น
กายกรรมทั้งนั้น.

ว่าโดยสาวัชชะ (โทษ) ปาณาติบาตมีโทษน้อยก็มี มีโทษมากก็มี.

สิกขาบททั้งหลาย มือทินนาทานเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน. เหตุต่าง ๆ แห่ง
สิกขาบททั้ง ๕ นั้น ท่านแสดงไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ.

ปาณาติบาต มีโทษ ดังนี้

การฆ่าสัตว์แมลงตัวเล็ก ๆ เช่นมดดำ ชื่อว่า มีโทษน้อย

ฆ่าสัตว์เช่นนั้นที่ใหญ่กว่า มีโทษมากกว่า

ฆ่าสัตว์ประเภทนั้นเนื่องด้วยนกลใหญ่กว่านั้น มีโทษมากกว่านั้น

ฆ่าสัตว์ประเภทเลื้อยคลานใหญ่กว่านั้น มีโทษมากกว่านั้น

ฆ่าสัตว์ประเภทกระต่าย มีโทษมากกว่านั้น

ฆ่าสัตว์ประเภทเนื้อ มีโทษมากกว่านั้น

ฆ่าโค มีโทษมากกว่านั้น

ฆ่าม้า มีโทษมากกว่านั้น

ฆ่าช้าง มีโทษมากกว่านั้น

การฆ่ามนุษย์ผู้ทุศีล มีโทษมากกว่านั้น

การฆ่ามนุษย์ผู้มีปกติประพฤติด้อย่างใด มีโทษมากกว่านั้น

การฆ่ามนุษย์ผู้ถึงสรณะ (คือผู้ถึงพระไตรสรณคมน์) มีโทษมากกว่านั้น

การฆ่าผู้ตั้งอยู่ในสิกขาบท ๕ มีโทษมากกว่านั้น

การฆ่าสามเณร มีโทษมากกว่านั้น

การฆ่าภิกษุผู้เป็นปุถุชน มีโทษมากกว่านั้น

การฆ่าพระโสดาบัน มีโทษมากกว่านั้น

การฆ่าพระสกทาคามี มีโทษมากกว่านั้น

การฆ่าพระอนาคามี มีโทษมากกว่านั้น

การฆ่าพระชีนาสพ มีโทษมากยิ่งนัก.

อทินนาทาน มีโทษ ดังนี้

การถือเอาสิ่งของ ของบุคคลผู้ทุศีล มีโทษน้อย
ถือเอาสิ่งของ ของผู้มีปกติประพฤติอย่างโค มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของผู้ถึงสรณะ มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของผู้ตั้งอยู่ในศีล ๕ มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของสามเณร มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของภิกษุปุถุชน มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของพระโสดาบัน มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของพระสกทาคามี มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของพระอนาคามี มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของพระชีนาสพ มีโทษมากยิ่งนัก.

กามสุมิจณาจาร มีโทษ ดังนี้

แม้ประพฤติผิดกัवल่งหญิงผู้ทุศีล ก็มีโทษน้อย
ประพฤติผิดในบุคคล ผู้มีปกติประพฤติอย่างโค มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในบุคคลผู้ถึงสรณะ มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในบุคคลผู้ตั้งอยู่ในศีล ๕ มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในสามเณรี มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในภิกษุณีปุถุชน มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในภิกษุณีผู้เป็นพระโสดาบัน มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในภิกษุณีผู้เป็นพระสกทาคามี มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในภิกษุณีผู้เป็นพระอนาคามี มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในภิกษุณีผู้เป็นพระชีนาสพ มีโทษมากยิ่งนัก.

มุสาวาท มีโทษ ดังนี้

มุสาวาท (พูดเท็จ) เพื่อต้องการทรัพย์มีประมาณกาณิกหนึ่ง (คือว่ากาณิกเป็นชื่อมาตราเงินอย่างต่ำที่สุด ทรัพย์มีค่าเท่าค่าแห่งชิ้นเนื้อพอกากลิ่นกินได้) มีโทษน้อยในเพราะคำพูดอันเป็นเท็จนั้น

มุสาวาท เพื่อต้องการทรัพย์ ครั้งมาสก^๑ มีโทษมากกว่านั้น

มุสาวาท เพื่อต้องการทรัพย์ หนึ่งมาสก มีโทษมากกว่านั้น

มุสาวาท เพื่อต้องการทรัพย์ ๕ มาสก มีโทษมากกว่านั้น

มุสาวาท เพื่อต้องการทรัพย์ ครั้งกหาปณะ มีโทษมากกว่านั้น

มุสาวาท เพื่อต้องการทรัพย์ หนึ่งกหาปณะ มีโทษมากกว่านั้น

มุสาวาท เพื่อต้องการทรัพย์มีค่านับไม่ได้ มีโทษมากกว่านั้น

แต่มุสาวาท เพื่อทำสงฆ์ให้แตกจากกัน มีโทษมากยิ่งนัก.

การดื่มสุรา มีโทษ ดังนี้

การดื่มสุราประมาณพายมือหนึ่ง มีโทษน้อย

การดื่มสุราประมาณกอบหนึ่ง มีโทษมากกว่า

แต่การดื่มสุราสามารถให้กายไหว แล้วทำการปล้นบ้าน ปล้นหมู่บ้าน มีโทษหนักมาก.

จริงอยู่ ในปาณาติบาต การฆ่าพระชีนาสพก็ดี ในอทินนาทานการถือเอาวัตถุสิ่งของของพระชีนาสพไปก็ดี ในกาเมสุมิจจารการประพฤติดิถีในภิกษุณีผู้เป็นชีนาสพก็ดี ในมุสาวาทการยังสงฆ์ให้แตกจากกันก็ดี ในการดื่มสุราอันสามารถให้กายเคลื่อนไหวไปปล้นบ้านปล้นหมู่บ้านก็ดี จัดว่ามีโทษมาก

๑. ๕ มาสก เท่ากับ ๑ บาท, ๔ บาท เท่ากับ ๑ กหาปณะ (บาท = เงินบาทของอินเดียโบราณ)

ทั้งนั้น แต่ว่าสังขเภท โดยการกล่าวซึ่งมุสาวาทเท่านั้นจัดว่ามีโทษมากกว่าโทษเหล่านั้นแม่ทั้งหมด เพราะว่าอกุศลอันมากนั้นสามารถเพื่อจะให้ไหม้อยู่ในนรกตลอดกับ.

ว่าโดยปโยคะ ปาณาติบาต เป็นสาหัตถิกะ (คือทำด้วยมือของตนเอง) ก็มี เป็นอาณัติกะ (คือ ใช้ให้คนอื่นทำ) ก็มี. อทินนาทานก็เหมือนอย่างนั้น. กามสุมิจจาจาร มุสาวาท และสุราปานะ เป็นสาหัตถิกะเท่านั้น.

บัณฑิตครั้งทราบวินิจฉัยสิกขาบทเหล่านั้นด้วยสามารถแห่งการวินิจฉัยซึ่งปาณาติบาตเป็นต้น (คือการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป อันหมายถึงการฆ่าสัตว์ เป็นต้น) โดยธรรมเป็นต้นอย่างนี้แล้วก็พึงทราบวินิจฉัยแม่ซึ่งคำว่า ปาณาติปาตา เวรมณี (แปลว่า งดเว้นจากการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป) เป็นต้น โดยธรรม โดยโกฏฐาส โดยอารมณฺ์ โดยเวทนา โดยมูล โดยกรรม โดยฉันทะ โดยสมาทาน โดยปโยคะ ด้วย.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ว่าโดยธรรม ได้แก่ สิกขาบททั้ง ๕ นั้นเป็นธรรมมีเจตนา ด้วยสามารถแห่งปริยายคิดเป็นไปตามลำดับนั้นนั่นแหละ.

ว่าโดยโกฏฐาส สิกขาบทแม่ทั้ง ๕ เป็นกรรมบถ.

ว่าโดยอารมณฺ์ การงดเว้นจากปาณาติปาต เพราะกระทำชีวิตินทรีย์ของผู้อื่นให้เป็นอารมณฺ์ ชื่อว่า ย่อมงดเว้นด้วยเจตนาเป็นเครื่องงดเว้นของตน. นัยแม่ในสิกขาบทที่เหลือนอกนี้ก็นัยนี้แหละ เพราะว่าสิกขาบทเหล่านี้แม่ทั้งหมด กระทำวัตถุอันบุคคล พึงกล่าวล่วงแล้วย่อมงดเว้น ด้วยเจตนาเป็นเครื่องงดเว้นเช่นเดียวกัน.

ว่าโดยเวทนา สิกขาบทแม่ทั้งหมดเป็นสุขเวทนา หรือเป็นมัชฌัตตเวทนา.

ว่าโดยมูล เมืองเวฬุวันด้วยจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ ย่อมเป็นอโลหะ
อโตะและอโมหะมูล เมืองเวฬุวันด้วยจิตปราศจากญาณ ย่อมเป็นอโลหะและ
อโตะมูลเท่านั้น.

ว่าโดยกรรม มุสาวาทา เวรมณี ในที่นี้เป็น วิจิตรกรรม. ที่เหลือ
เป็น กายกรรม.

ว่าโดยขันธ์ (ว่าโดยการขาด) คฤหัสถ์ทั้งหลาย ย่อมก้าวล่วง
สิกขาบทใด ๆ สิกขาบทนั้น ๆ เท่านั้นย่อมขาด ย่อมแตก สิกขาบทที่เหลือ
ย่อมไม่ขาด ไม่แตก.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะคฤหัสถ์ทั้งหลาย มิใช่เป็นผู้มีศีลประจำ เขาย่อมสามารถ
เพื่อรักษาสิกขาบทใด ๆ ก็ย่อมรักษาสิกขาบทนั้น ๆ นั้นแหละ. แต่สิกขาบท
ทั้งหลายทั้งปวงของสามเณร แม้เรอก้าวล่วงเพียงข้อเดียว ชื่อว่าย่อมแตก
ทั้งหมด แม้เธอจะไม่ได้ก้าวล่วงสิกขาบททั้งหมดก็ตาม ถึงอย่างนั้นสิกขาบท
ที่เหลือเหล่านั้นก็ชื่อว่า ย่อมแตกนั้นแหละ. ก็การก้าวล่วงศีลของสามเณรนั้นมี
วัตถุเป็นทัณฑกรรม (คือ ต้องถูกลงโทษ) เมื่อสามเณรนั้นทำทัณฑกรรมว่า
กระผมจักไม่ทำอย่างนี้อีก ศีลย่อมบริบูรณ์.

ว่าโดยสมათาน เมื่อคฤหัสถ์ตั้งใจว่า ข้าพเจ้าจักอธิษฐานศีล ๕
เองทีเดียว ดังนี้ก็ดี เมื่อสมათานศีลนั้นโดยแยกแต่ละข้อก็ดี ย่อมชื่อว่า
สมათานแล้วทีเดียว คือว่าคฤหัสถ์นั้นนั่งในสำนักแห่งผู้ใดแล้วก็ถือเอาด้วยคำ
ว่า ข้าพเจ้าจะสมათานศีล ๕ กิติ ขอสมათานโดยแต่ละข้อก็ดี ชื่อว่า ย่อม
สมათานนั้นแหละ.

ว่าโดยปโยคะ ศีล ๕ แม้ทั้งปวง บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นสาหัตถิก-
ปโยคะทั้งหมด (คือกระทำด้วยตนเองทั้งหมด).

ธรรมเป็นสิกขา

พึงทราบวินิจฉัยในธรรมอันเป็นสิกขานั้น ดังนี้.

กุศลธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๔ แม้ทั้งหมด ชื่อว่า สิกขา เพราะความที่ธรรมนั้นเป็นธรรมอันบุคคลพึงศึกษา เหตุนั้น เพื่อแสดงซึ่งสิกขาทั้งหลายเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ยสุมี สมเย กามาวจร เป็นอาทิ. ในอธิการนี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความโดยยังพระบาลีให้พิสดาร โดยนัยที่กล่าวไว้ในจิตตูปปาตกัมมัตถ์ในหนหลังนั้นแหละ. ส่วนในสิกขาบทวิภังค์นี้แสดงไว้เพียงหัวข้อเท่านั้นแล.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

วรรณหาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบความที่สิกขาบททั้งหลายเป็นกุศล เป็นต้น โดยทำนองแห่งนัยของพระบาลีนั้นแหละ. ก็ในอารัมมณดิเกทั้งหลาย สิกขาบทเหล่าใดที่ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ว่าเป็นสัตตารัมมณะ (คือ มีสัตว์เป็น อารมณ) ก็เพราะสิกขาบทเหล่านั้นย่อมกระทำสังขารอันถึงซึ่งการนับว่า เป็น สัตว์ เท่านั้นให้เป็นอารมณ และเพราะสิกขาบทแม้ทั้งหมดเหล่านั้นสำเร็จแล้ว ด้วยสามารถแห่งสัมปตตวิริตตินั้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็น ปรีตตารัมมณะด้วย เป็นปัจจุบันนารัมมณะด้วย. อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น ความเป็นแห่งสิกขาบทแม้ทั้งปวงเป็นพหิทถารัมมณะ ก็เพราะความที่การงดเว้นย่อมมีแก่วัตถุใด วัตถุนั้นเป็นของภายนอกทั้งสิ้น แล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

ก็สิกขาปทวิภังค์นี้ ในอภิธรรมภาษณีย์ก็ดี ในปิงหาปุจฉกะก็ดี พระ-
สัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสิกขาบททั้งหลายว่าเป็นโลกีย์เท่านั้น เพราะว่านายแม่ทั้ง
สองเหล่านี้ เป็นปริเจตเดียวกันโดยความเป็นโลกีย์นั้นแหละ. สิกขาปทวิภังค์
นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนำออกจำแนกแสดงไว้ ๒ ปริวัฏฐังคัง พรรณนามา
ละนี้แล.

อรรถกถาสิกขาปทวิภังคนิเทศ จบ

๑๕. ปฏิสัมภิทาวिภังค์

สุดตันตภาชนีย์

[๗๗๗] ปฏิสัมภิทา ๔ คือ

๑. อตฺตปฏิสัมภิทา

๒. ฌมฺมปฏิสัมภิทา

๓. นินฺรุตฺติปฏิสัมภิทา

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา

ความรู้แตกฉานในอรรถ ชื่อว่า **อตฺตปฏิสัมภิทา** ความรู้แตกฉาน
ในธรรม ชื่อว่า **ฌมฺมปฏิสัมภิทา** ความรู้แตกฉาน ในอันกล่าวฌมฺมนินฺรุตตินั้น
ชื่อว่า **นินฺรุตฺติปฏิสัมภิทา** ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิภาณ-**
ปฏิสัมภิทา.

ประเภทวาระ ๕

๑. สัจจวาระ

[๗๗๘] ปฏิสัมภิทา ๔ คือ

๑. อตฺตปฏิสัมภิทา

๒. ฌมฺมปฏิสัมภิทา

๓. นินฺรุตฺติปฏิสัมภิทา

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา

ความรู้แตกฉานในทุกข์ ชื่อว่า **อตฺตปฏิสัมภิทา** ความรู้แตกฉาน
ในทุกขสมุทัย ชื่อว่า **ฌมฺมปฏิสัมภิทา** ความรู้แตกฉานในทุกขนิโรธ ชื่อว่า

อรรถปฏิสัมพันธ์ ความรู้แตกฉานในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมพันธ์** ความรู้แตกฉานในอันกล่าวอรรถนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมพันธ์** ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิญาณปฏิสัมพันธ์**.

๒. เหตุวาระ

[๓๗๕] ปฏิสัมพันธ์ ๔ คือ

๑. อรรถปฏิสัมพันธ์
๒. อรรถปฏิสัมพันธ์
๓. นิรุตติปฏิสัมพันธ์
๔. ปฏิญาณปฏิสัมพันธ์

ความรู้แตกฉานในเหตุ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมพันธ์** ความรู้แตกฉานในผลของเหตุ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมพันธ์** ความรู้แตกฉานในอันกล่าวอรรถนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมพันธ์** ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิญาณปฏิสัมพันธ์**.

๓. ธรรมวาระ

[๓๗๖] ปฏิสัมพันธ์ ๔ คือ

๑. อรรถปฏิสัมพันธ์
๒. อรรถปฏิสัมพันธ์
๓. นิรุตติปฏิสัมพันธ์
๔. ปฏิญาณปฏิสัมพันธ์

ธรรมเหล่านี้ เกิดแล้ว มีแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปราภแล้ว ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมพันธ์ ธรรม**

เหล่านั้น เกิดแล้ว มีแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว
ปรากฏแล้ว ด้วยธรรมเหล่าใด ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า
สัมปฤสัสมิทา ความรู้แตกฉานในอันกล่าวสัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติ
ปฤสัสมิทา** แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฤภาณปฤสัสมิทา**.

๔. ปัจจัยการวาระ

[๗๘๑] ปฤสัสมิทา ๔ คือ

๑. อตฺตปฤสัสมิทา
๒. สัมมปฤสัสมิทา
๓. นิรุตติปฤสัสมิทา
๔. ปฤภาณปฤสัสมิทา

ความรู้แตกฉานในชรามรณะ ชื่อว่า **อตฺตปฤสัสมิทา** ความรู้แตก
ฉานในเหตุเกิดแห่งชรามรณะ ชื่อว่า **สัมมปฤสัสมิทา** ความรู้แตกฉานใน
ความดับแห่งชรามรณะ ชื่อว่า **อตฺตปฤสัสมิทา** ความรู้แตกฉานในปฏิปทา
อันเป็นเหตุให้ถึงความดับแห่งชรามรณะ ชื่อว่า **สัมมปฤสัสมิทา** ความรู้
แตกฉานในอันกล่าวสัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฤสัสมิทา** ความรู้แตก
ฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฤภาณปฤสัสมิทา**.

[๗๘๒] ปฤสัสมิทา ๔ คือ

๑. อตฺตปฤสัสมิทา
๒. สัมมปฤสัสมิทา
๓. นิรุตติปฤสัสมิทา
๔. ปฤภาณปฤสัสมิทา

ความรู้แตกฉานในชาติ ฯลฯ ความรู้แตกฉานในภพ ฯลฯ ความรู้
แตกฉานในอุปาทาน ฯลฯ ความรู้แตกฉานในตัณหา ฯลฯ ความรู้แตกฉาน
ในเวทนา ฯลฯ ความรู้แตกฉานในผัสสะ ฯลฯ ความรู้แตกฉานในสพยตนะ
 ฯลฯ ความรู้แตกฉานในนามรูป ฯลฯ ความรู้แตกฉานในวิญญาณ ฯลฯ
ความรู้ในสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภिता** ความรู้แตกฉานในเหตุ
เกิดแห่งสังขาร ชื่อว่า **ธัมมปฏิสัมภिता** ความรู้แตกฉานในความดับแห่ง
สังขาร ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภिता** ความรู้แตกฉานในปฏิบัติอันเป็นเหตุให้
ถึงความดับแห่งสังขารชื่อว่า **ธัมมปฏิสัมภिता** ความรู้แตกฉานในอันกล่าว
ธัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภिता** ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย
ชื่อว่า **ปฎิภาณปฏิสัมภिता**.

๕. ปริยัตติธรรมวาระ

[๗๘๑] ปฏิสัมภिता ๔ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภिता

๒. ธัมมปฏิสัมภिता

๓. นิรุตติปฏิสัมภिता

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภिता

ในปฏิสัมภिता ๔ เหล่านี้ **ธัมมปฏิสัมภिता** เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมรู้แตกฉานซึ่งธรรม คือ สุตตะ เภยยะ เวชยา-
ภระณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัปภูตธัมมะ เวทลสะ นี้เรียกว่า
ธัมมปฏิสัมภिता ภิกษุนั้น ย่อมรู้แตกฉานอรรถแห่งภยิตนั้น ๆ ว่า นี้เป็น
อรรถแห่งภยิตนี้ นี้เป็นอรรถแห่งภยิตนี้ นี้เรียกว่า **อรรถปฏิสัมภिता**
ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภिता** ความรู้
แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฎิภาณปฏิสัมภिता**.

สุดตันตภาชนีย์ จบ

อภิธรรมภาชนี

แจกปฏิสัมภิตา ๔ ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘

[๓๘๔] ปฏิสัมภิตา ๔ คือ

๑. อตถปฏิสัมภิตา
๒. ฐัมมปฏิสัมภิตา
๓. นิรุตติปฏิสัมภิตา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหจรตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารถนารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ใน สมัยใด พัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรม เป็นกุศล** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ฐัมมปฏิสัมภิตา** ความรู้แตกฉานในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อตถปฏิสัมภิตา** ปัญญาดีแห่ง ธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวฐัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภิตา** บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ต้องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา**.

ปฏิสัมภิตา ๔ คือ

๑. อตถปฏิสัมภิตา
๒. ฐัมมปฏิสัมภิตา

๓. นิรุตติปฏิสัมภิตา

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขาสัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธัมมปฏิสัมภิตา** ความรู้แตกฉานในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อตฺถปฏิสัมภิตา** บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติ-ปฏิสัมภิตา** บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา**.

แจกปฏิสัมภิตา ๔ ด้วยรูปาวจรกุศลจิต

ปฏิสัมภิตา ๔ คือ

๑. อตฺถปฏิสัมภิตา

๒. ธัมมปฏิสัมภิตา

๓. นิรุตติปฏิสัมภิตา

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **มัมมปฏิสัมภิตา** ความรู้แตกฉานในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา** บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้นย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวมัมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภิตา** บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้นต้องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฎิภาณปฏิสัมภิตา**.

แจกปฏิสัมภิตา ๔ ด้วยอรุปาวจรกุศลจิต

ปฏิสัมภิตา ๔ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภิตา
๒. มัมมปฏิสัมภิตา
๓. นิรุตติปฏิสัมภิตา
๔. ปฎิภาณปฏิสัมภิตา

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุภพ เพราะก้าวล่วง อากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจตุตถฌานที่สหระคด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะสัญญา และเพราะละสุขเสียได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **มัมมปฏิสัมภิตา**. ความรู้แตกฉานในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด

ความรู้แตกฉานในอังกถาวธัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคล
รู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ต้องเนื้อความนี้ ดังนี้
ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฎิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๔ ด้วยโลกุตตรกุศลจิต

ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อตถปฏิสัมภทา
๒. ธัมมปฏิสัมภทา
๓. นิรุตติปฏิสัมภทา
๔. ปฎิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติทา
ทันธาภิญญาอยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรม
เหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธัมม-**
ปฏิสัมภทา. ความรู้แตกฉานในวิปากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อตถปฏิ-**
สัมภทา. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานใน
อังกถาวธัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณ
เหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ต้องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉาน
ในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฎิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๔ ด้วยอกุศลจิต ๑๒

[๗๘๕] ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อัถลปฏิสัมภทา
๒. รัम्मปฏิสัมภทา
๓. นิรุตติปฏิสัมภทา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระกตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอกุศล** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **รัम्मปฏิสัมภทา**. ความรู้แตกฉานในวิปากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อัถลปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวรัम्मนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติ-ปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้น ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณ-ปฏิสัมภทา**.

ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อัถลปฏิสัมภทา
๒. รัम्मปฏิสัมภทา
๓. นิรุตติปฏิสัมภทา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทวิภูฏิ เกิดขึ้นโดยมีการ
ชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยทวิภูฏิ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วย
โสมนัส วิปยุตด้วยทวิภูฏิ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา
สัมปยุตด้วยทวิภูฏิ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทวิภูฏิ เกิด
ขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยทวิภูฏิ เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยทวิภูฏิ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ อกุศลจิต
สหระคด้วยโหมนัส สัมปยุตด้วยปฏิฆะ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยโหมนัส
สัมปยุตด้วยปฏิฆะ. เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ อกุศลจิต สหระคด้วย
อุเบกขา สัมปยุตด้วยวิจิจจณาเกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วย
อุทธัจจะ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์
ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า **ธรรมเป็นอกุศล** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธัมมปฏิสัม-**
ภิตา. ความรู้แตกฉานในวิปากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อตัลปฏิสัมภิตา**.
บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธัมม-
นิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภิตา**. บุคคลรู้แตกฉาน ซึ่งญาณเหล่านั้น
ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณ
ทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฎิภาณปฏิสัมภิตา**.

แจกปฏิสัมภิตา ๓ ด้วยอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘

[๓๘๖] ปฏิสัมภิตา ๓ คือ

๑. อตัลปฏิสัมภิตา
๒. นิรุตติปฏิสัมภิตา
๓. ปฎิภาณปฏิสัมภิตา

ธรรมเป็นอภัยาคะ เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์
เกิดขึ้นเพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มนินทรีย์
อุปกจินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรม ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีใน
สมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยาคะ** ความรู้แตกฉานในธรรม
เหล่านั้น ชื่อว่า **อตลปฏิสัมภทา** บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วย
นิรุติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวขัมมนิรุตินั้น ชื่อว่า **นิรุติปฏิสัมภทา**
บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ส่องเนื้อความนี้
ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฎิภาณปฏิสัมภทา**.

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. **อตลปฏิสัมภทา**

๒. **นิรุติปฏิสัมภทา**

๓. **ปฎิภาณปฏิสัมภทา**

ธรรมเป็นอภัยาคะ เป็นไฉน ?

โสตวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ ฆานวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็น
อารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา
มีรสเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยสุข
มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น เพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว
ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต สุข
เอกัคคตาแห่งจิต มนินทรีย์ สุขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัย
เกิดขึ้นแม้อื่นใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยาคะ**

ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านี้ ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอังกถาวัธมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภทา

๒. นิรุตติปฏิสัมภทา

๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มโนธาตุ^๑ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มนินทรีย์ อุปเพกขินทรีย์ จีวัตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยกตะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอังกถาวัธมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา** บุคคลรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้น ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

๑. สัมปฏิจจนกุศลวิบากจิต ๑

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อัถตปฏิสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอัพยากตะ เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ^๑ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยโสมนัส มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น เพราะ กามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้ส่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มนินทริย์ โสมนัสสินทริย์ ชีวิตินทริย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีใน สมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นอัพยากตะ** ความรู้แตกฉานในธรรม เหล่านั้น ชื่อว่า **อัถตปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วย นิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้นส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อัถตปฏิสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอัพยากตะ เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ^๒ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น เพราะ

๑. โสมนัสสันตிரณกุศลวิบากจิต ๑.
๒. อุเบกขาสันตிரณกุศลวิบากจิต ๑

กามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มนินทรีย์ อุปกจินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นเมื่อใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยกตะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อตลปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวขัมมนิรุตติ ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๓ ด้วยกามาวจรวิบากจิต ๘

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อตลปฏิสัมภทา

๒. นิรุตติปฏิสัมภทา

๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ อันเป็นวิบาก สหจรตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วย ญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหจรตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหจรตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณเกิดขึ้น ฯลฯ สหจรตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหจรตด้วย อุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหจรตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหจรตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ

เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีการชักจูง เพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยาคะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อตลปฏิสัมภิตา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านี้ ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธรรมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภิตา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้เนื่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา**.

แจกปฏิสัมภิตา ๓ ด้วยรูปาวจรวิบากจิต

ปฏิสัมภิตา ๓ คือ

๑. อตลปฏิสัมภิตา
๒. นิรุตติปฏิสัมภิตา
๓. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ธรรมเป็นอภัยาคะ เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

โยคาวจรบุคคล สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจร

กุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ
 ฯลฯ อวิกเขปะมีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยาคะ** ความ
รู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อตลปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านี้นั้น
ย่อมมีด้วยนิรุตติโด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธรรมนิรุตตินั้น ชื่อว่า
นิรุตติปฏิสัมภทา. บุคคลรู้แตกฉาน ซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า
ญาณเหล่านี้ต้องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า
ปฏิภาณปฏิสัมภทา.

แจกปฏิสัมภทา ๓ ด้วยอรุปาวจรวิบากจิต

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อตลปฏิสัมภทา

๒. นิรุตติปฏิสัมภทา

๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยาคะ เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปรภพ เพราะก้าวล่วง
อาภิชญัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตถณานที่สหคตด้วย
เนวสัณญานาสัณญายตนสัณญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิก-
เขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

เพราะก้าวล่วงอาภิชญัญญาตนะโดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคล
จึงบรรลุดุตตถณานที่สหคตด้วยเนวสัณญานาสัณญายตนสัณญา อัน
เป็นวิบาก เพราะอรุปรภพกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้แล้วนั้น แล
และเพราะละสุขเสียได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ในสมัยนั้น

ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยกตะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติไค ความ
รู้แตกฉานในอันกล่าวธรรมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตก
ฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณไคว่า ญาณเหล่านี้ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความ
รู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๓ ด้วยโลกุตตรวิบาก

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัน-
ธาภิญญาอยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

โยคาวจรบุคคล สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลु
ปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้วได้เจริญ
ไว้แล้วนั้นแล ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ใน
สมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรม
เป็นอภัยกตะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**.
บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติไค ความรู้แตกฉานในอันกล่าว

ขัณณิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้นส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฎิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๓ ด้วยอกุศลวิบากจิต ๗

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อตถปฏิสัมภทา

๒. นิรุตติปฏิสัมภทา

๓. ปฎิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ โสทวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ ฆานวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคตด้วยทุกขมีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต ทุกข์ เอกัคคตาแห่งจิต มนินทรีย์ ทุกขินทรีย์ ชิวตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยกตะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อตถปฏิสัมภทา** บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวขัณณิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา** บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้นด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้นส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฎิภาณปฏิสัมภทา**.

ปฏิบัติสัมภทา ๓ คือ

๑. อตฺตปฏิบัติสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิบัติสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิบัติสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มโนธาตุ^๑ อันเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโณภูฐัพพะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ^๒ อันเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภ อารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้วสั่งสมไว้แล้ว ในสมัชช ใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา แห่งจิต มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิด ขึ้นแม้อื่นใด มีในสมัชชนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกตะ ความ รู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า อตฺตปฏิบัติสัมภทา. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านี้ นั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า นิรุตติปฏิบัติสัมภทา. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณ เหล่านั้นส่องเนื้อความนี้ คัจฉนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิบัติสัมภทา.

แจกปฏิบัติสัมภทา ๓ ด้วยอเหตุกิริยาจิต ๓

[๓๘๗] ปฏิบัติสัมภทา ๓ คือ

๑. อตฺตปฏิบัติสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิบัติสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิบัติสัมภทา

๑. สัมปฏิจจนอกศลวิบากจิต ๑ ๒. อุเบกขาสันตிரณอกุศลวิบากจิต ๑.

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มโนธาตุ^๑ อันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรม-
วิบาก สหคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโณภูมัพพะเป็นอารมณ์
หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต
วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มนินทรีย์ อุปেকขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า
ธรรมเป็นอภัยกตะ ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**.
บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าว
ธัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น
ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้นต้องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณ
ทั้งหลายนั้นชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ^๒ อันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่
กรรมวิบาก สหคตด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์
หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ^๓ อันเป็นกิริยา ไม่ใช่
กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก สหคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัย
ใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา

๑. ปัญจทวาราวัชชนจิต ๒. หสิตุปปาตจิต ๓. มโนทวาราวัชชนะจิต

แห่งจิต วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ อุปกัจจนินทรีย์ จีวัตินทรีย์ หรือ
นามมรรมที่อิงอาศัย เกิดขึ้น แม้อันใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า
ธรรมเป็นอภัยกตะ ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา**
บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าว
ธรรมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภิตา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น
ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณ
ทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา**.

แจกปฏิสัมภิตา ๓ ด้วยกิริยาจิต ๓^๑ ประเภท

ปฏิสัมภิตา ๓ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภิตา

๒. นิรุตติปฏิสัมภิตา

๓. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มนวิญญาณาธาตุ อันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่
กรรมวิบาก สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วย
โสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส
วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น
โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคต
ด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุต
ด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ ย่อมเจริญรูปาวจรฌาน ฯลฯ ย่อมเจริญ

๑. มหากิริยาจิต ๘, ๒. รูปาวจรกิริยาจิต ๕, ๓. อรูปาวจรกิริยาจิต ๔.

อรุปาวจรฆาน อันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐุชัมมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอาภิชญาตนะ โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุคตฆานอันสหระคด้วยเนวสัญญานาสัญญาตนะสัญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกตะ ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา** บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ข่อมมีด้วยนิรุตติโค ความรู้แตกฉานในอันกล่าวชัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภิตา** บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้สองเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา**.

[๗๘๘] ปฏิสัมภิตา ๔ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภิตา
๒. ชัมมปฏิสัมภิตา
๓. นิรุตติปฏิสัมภิตา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ปฏิสัมภิตา ๑ ข่อมเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยญาณฝ่ายกามาวจร-กุศล ๔ ดวง ในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยญาณฝ่ายกิริยา ๔ ดวง **อรรถปฏิ-**สัมภิตา ข่อมเกิดในจิตตูปบาทเหล่านั้นด้วย ข่อมเกิดในมรรค ๔ ผล ๔ ด้วย.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๓๘๕] ปฏิสัมภิตา ๔ คือ

๑. อตตปฏิสัมภิตา
๒. รัมมปฏิสัมภิตา
๓. นินฺรุตติปฏิสัมภิตา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ติกมาติกาปุจฉา - ทุกมาติกาปุจฉา

บรรดาปฏิสัมภิตา ๔ ข้อไหนเป็นกุศล ข้อไหนเป็นอกุศล ข้อไหนเป็น
อพยากตะ ฯลฯ ข้อไหนเป็นสฺรณะ ข้อไหนเป็นอรณะ ?

ติกมาติกาวิชันนา

[๓๘๐] ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอพยากตะก็มี.

เป็นสุขเวทนาสัมปยุตฺตก็มี เป็นอกุศลสุขเวทนาสัมปยุตฺตก็มี.

ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นวิปากรัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากรัมมธรรม
ก็มี, อตตปฏิสัมภิตา เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากรัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปาก-
นวิปากรัมมธรรมก็มี.

ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นอนุปาตินนุปาทานิยะ, อตตปฏิสัมภิตา เป็นอนุปา-
ทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินนุปาทานิยะก็มี.

ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิสะ, อตตปฏิสัมภิตา เป็นอสัง-
กิลิฏฐสังกิลิสะก็มี เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิสะก็มี.

ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นสวิตกกสวิจาระ, อตฺตปฏิสัมภิตา เป็นสวิตกกสวิจาระ
กัมี เป็นอวิตกกสวิจระมัตตะกัมี เป็นอวิตกกสวิจระกัมี.

ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นปีติสหคตะกัมี เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นอุเปกขาสหคตะ
กัมี.

ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นเนวทัสสเนนณภวานายปหาดัพพะ เป็นเนวทัสส-
เนนณภวานายปหาดัพพะเหตุกะ.

ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นอจยคามิกัมี เป็นเนวจยคามินาปจยคามิกัมี, อตฺต-
ปฏิสัมภิตา เป็นอจยคามิกัมี เป็นอปจยคามิกัมี เป็นเนวจยคามินาปจยคามิกัมี
ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นเนวเสกขานาเสกขะ, อตฺตปฏิสัมภิตา เป็นเสกขะกัมี เป็น
อเสกขะกัมี เป็นเนวเสกขานาเสกขะกัมี.

ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นปริตตะ, อตฺตปฏิสัมภิตา เป็นปริตตะกัมี เป็น
อัปฺปมาณะกัมี.

นิรุตฺตปฏิสัมภิตาเป็นปริตตารัมมณะ ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นปริตตารัมมณะ
กัมี เป็นมัททคตารัมมณะกัมี เป็นอัปฺปมาณารัมมณะกัมี.

ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นมัจฉิมะ, อตฺตปฏิสัมภิตา เป็นมัจฉิมะกัมี เป็น
ปณิตะกัมี.

ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นอนิชตะ, อตฺตปฏิสัมภิตา เป็นสัมมัตตนิชตะกัมี เป็น
อนิชตะกัมี.

นิรุตฺตปฏิสัมภิตา กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัทคตารัมมณะ แม้เป็น
มัทคคเหตุกะ แม้เป็นมัทคคาธิปติ, อตฺตปฏิสัมภิตา ไม่เป็นมัทคตารัมมณะ เป็น
มัทคคเหตุกะกัมี เป็นมัทคคาธิปติกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัทคคเหตุกะกัมี แม้
เป็นมัทคคาธิปติกัมี, ปฏิสัมภิตา ๒ เป็นมัทคตารัมมณะ แต่ไม่เป็นมัทคคเหตุกะ
เป็นมัทคคาธิปติกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัทคตารัมมณะ แม้เป็นมัทคคาธิปติกัมี

ปฏิสัมภทา ๓ เป็นอุปปีนนะกัมี เป็นอนุปปีนนะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปปาที, อตฺตปฏิสัมภทา เป็นอุปปีนนะกัมี เป็นอนุปปีนนะกัมี เป็นอุปปาทีกัมี.

ปฏิสัมภทา ๔ เป็นอดีตกัมี เป็นอนาคตกัมี เป็นปัจจุบันกัมี.

นิรุตติปฏิสัมภทา เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะ, ปฏิสัมภทา ๒ เป็นอดีตารัมมณะกัมี เป็นอนาคตารัมมณะกัมี เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะกัมี, อตฺตปฏิสัมภทา เป็นอดีตารัมมณะกัมี เป็นอนาคตารัมมณะกัมี เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะกัมี.

ปฏิสัมภทา ๔ เป็นอชฉัตตะกัมี เป็นพหิททา กัมี เป็นอชฉัตตพหิททา กัมี.

นิรุตติปฏิสัมภทา เป็นพหิทธารัมมณะ, ปฏิสัมภทา ๓ เป็นอชฉัตตารัมมณะกัมี เป็นพหิทธารัมมณะกัมี เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะกัมี.

ปฏิสัมภทา ๔ เป็นอนิทัสสนอปปฎิฆะ.

ทุกมาติกาวิสังขนา

๑,๒. เหตุโคจจกวิสังขนาและจฺพันตรทุกวิสังขนา

[๓๕๑] ปฏิสัมภทา ๔ เป็นเหตุ เป็นสเหตุกะ เป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสเหตุกะ เป็นเหตุเหตุสัมปยุต กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุกะ. ปฏิสัมภทา ๔ เป็นสัพปัจจยะ เป็นสังขตะ เป็นอนิทัสสนะ เป็นอปปฎิฆะ เป็นอรูป, ปฏิสัมภทา ๓ เป็นโลกิยะ อตฺตปฏิสัมภทา เป็นโลกิยะกัมี เป็นโลกุตตระกัมี ปฏิสัมภทา ๔ เป็นเกณจิวิญญูญยะ เป็นเกณจินวิญญูญยะ.

๓. อาสวโคจรกวิสัยนา

[๗๕๒] ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนอาสวะ, ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นสาสวะ, อตถปฏิสัมภิตา เป็นสาสวะก็มี เป็นอนาสวะก็มี, ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นอาสววิปยุต, ปฏิสัมภิตา ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ แต่เป็นสาสวโนอาสวะ, อตถปฏิสัมภิตา กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ แต่เป็นสาสวโนอาสวะก็มี, กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสาสวโนอาสวะก็มี, ปฏิสัมภิตา ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะ ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ, อตถปฏิสัมภิตา เป็นอาสววิปยุตตสาสวะก็มี เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะก็มี.

๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒. สัตถุโยชนโคจรกวิสัยนา

[๗๕๓] ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนสัตถุโยชนะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนคันถะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนโอะมะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนโยคะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนนิวรณะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นสาร์म्मณะ เป็นโนจิตตะ เป็นเจตสิกะ เป็นจิตตสัมปยุต เป็นจิตตสังสัฏฐะ เป็นจิตตสมุฏฐานะ เป็นจิตตสทฏ เป็นจิตตานุปริวัตติ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสทฏ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตติ เป็นพาหิระ เป็นโนอุปาทา เป็นอนุปาทินนะ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนอุปาทานะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ

๑๓. ปิฎฐิทุกวิสัยนา

[๗๕๔] ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นนทัสเสนนปหาดัพพะ เป็นนภวานายปหาดัพพะ เป็นนทัสเสนนปหาดัพพะเหตุกะ เป็นนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ, ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นสวิตกกะ, อตถปฏิสัมภิตา เป็นสวิตกกะก็มี เป็นอวิตกกะก็มี,

ปฏิสัมภทา ๓ เป็นสวิจาระ, อตฺตปฏิสัมภทา เป็นสวิจาระกัมี เป็นอวิจาระกัมี, ปฏิสัมภทา ๔ เป็นสัปปิติกะกัมี เป็นอปปิติกะกัมี เป็นปิติสหคตะกัมี เป็นน-ปิติสหคตะกัมี เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นนสุขสหคตะกัมี เป็นอุเปกขาสหคตะกัมี เป็นนอุเปกขาสหคตะกัมี, ปฏิสัมภทา ๓ เป็นกามาวจร อตฺตปฏิสัมภทา เป็นกามาวจรกัมี เป็นนกามาวจรกัมี ปฏิสัมภทา ๔ เป็นนรูปาวจร เป็นน-อรูปาวจร ปฏิสัมภทา ๓ เป็นปริยาป็นนะ, อตฺตปฏิสัมภทา เป็นปริยาป็นนะ กัมี เป็นอปริยาป็นนะกัมี, ปฏิสัมภทา ๓ เป็นอนิขยานิกะ, อตฺตปฏิสัมภทา เป็นนิขยานิกะกัมี เป็นอนิขยานิกะกัมี, ปฏิสัมภทา ๓ เป็นอนิยตะ อตฺตปฏิสัมภทา เป็นนิยตะกัมี เป็นอนิยตะกัมี, ปฏิสัมภทา ๓ เป็นสอฺตฺตระ, อตฺตปฏิสัมภทา เป็นสอฺตฺตระกัมี เป็นนอฺตฺตระกัมี ปฏิสัมภทา ๔ เป็นอรณะ ฉะนีแล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

ปฏิสัมภทาวิกังค จบบริบูรณ์

อรรถถาปฏิสัมภทาวิกังค

วรรณนาสูตตันตภาชนีย

บัดนี้ พึงทราบปฏิสัมภทาวิกังคในลำดับแห่งสิกขาบทวิกังคันต่อไป
คำว่า ๔ เป็นคำกำหนดจำนวน.

คำว่า **ปฏิสมฺภทา** ได้แก่ ปัญญาอันแตกฉาน. อธิบายว่า ก็เพราะ
ข้างหน้านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า อตุเถ ญาณํ อตุตฺตปฏิสมฺภทา เป็น
ต้น แปลว่า ญาณ (ปัญญา) ในอรรถ ชื่อว่า **อตฺตปฏิสัมภทา** ฉะนั้น
บัณฑิตพึงทราบว่า มิใช่เป็นการแตกฉานของใครๆ เลย นอกจากเป็นการแตก

ญาณของญาณ (ปัญญา) เท่านั้น ด้วยประการฉะนี้ ข้าพเจ้าจึงสงเคราะห์
เนื้อความนี้ว่า การแตกฉานของญาณ ๔ นี้ลงในบทว่า ปฏิสัมภิตา ๔
ดังนี้ ปฏิสัมภิตาในอรรถ ชื่อว่า อตฺถปฏิสัมภิตา อธิบายว่า ญาณ (ปัญญา)
อันถึงความรู้แตกฉานในอรรถ เพื่อสามารถทำการวิเคราะห์ (แยกแยะ) อรรถ
ชนิดต่าง ๆ ให้แจ่มแจ้งด้วยการพิจารณา. แม้ในบทที่เหลือก็เช่นนี้. จริงอยู่
ญาณอันถึงความรู้แตกฉานในธรรม เพื่อสามารถทำการวิเคราะห์ธรรมชาติ
ต่าง ๆ ให้แจ่มแจ้งด้วยการพิจารณา ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิตา. ญาณอันถึง
ความรู้แตกฉานในการกล่าวซึ่งนิรุตติธรรม เพื่อสามารถกระทำวิเคราะห์นิรุตติ
(คือภาษาชนิดต่างๆ) ให้แจ่มแจ้งด้วยการพิจารณา ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา.
ญาณอันถึงความรู้แตกฉานในปฏิภาณ (คือไหวพริบในการโต้ตอบได้ฉับพลัน
ทันที) เพื่อสามารถทำการวิเคราะห์ปฏิภาณชนิดต่าง ๆ ให้แจ่มแจ้งด้วยการ
พิจารณา ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงจำแนกแสดงปฏิสัมภิตาทั้งหลาย
ตามที่ทรงตั้งไว้ จึงตรัสคำว่า อตฺถ ญาณํ อตฺถปฏิสัมภิตา เป็นอาทิ
(แปลว่า ความรู้แตกฉานในอรรถ ชื่อว่า อตฺถปฏิสัมภิตา).

อธิบายคำว่า อตฺถะ

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อตฺถ เมื่อว่าโดยสังเขป ได้แก่ ผลของ
เหตุ (ผลอันเกิดแต่เหตุ). จริงอยู่ ผลของเหตุ นั้น พึงเป็นของสงบ (คือ
ปราศจากกิเลส) พึงถึงพึงบรรลุได้ด้วยสามารถแห่งเหตุ ฉะนั้น พระผู้มีพระ
ภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า อตฺถะ. เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว บัณฑิตพึงทราบ
ว่าได้แก่ธรรม ๕ เหล่านั้น คือ

๑. สภาพอย่างใดอย่างหนึ่งอันอาศัยกันเกิดขึ้นเพราะปัจจัย

๒. พระนิพพาน

๓. อรรถแห่งภษิต

๔. วิบาก

๕. กิริยา

เมื่อพิจารณาอรรถนั้นอยู่ ญาณอันถึงความรู้แตกฉานในอรรถนั้น ๆ
ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**.

อธิบายคำว่า ัมมะ

คำว่า **ัมม** เมื่อว่าโดยสังเขปแล้ว ได้แก่ ปัจจัย. จริงอยู่ เพราะ
ปัจจัยนั้นย่อมจัดแจง ย่อมให้ธรรมนั้น ๆ เป็นไปด้วย ให้ถึงด้วย ฉะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า **ัมมะ** แต่เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว บัณฑิต
พึงทราบว่าได้แก่ธรรม ๕ เหล่านี้ คือ

๑. เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งอันยังผลให้เกิดขึ้น

๒. อริยมรรค

๓. ภษิต (วาทะที่กล่าวแล้ว)

๔. กุศล

๕. อกุศล

เมื่อพิจารณาธรรมนั้นอยู่ ญาณอันถึงความรู้แตกฉานในธรรมนั้น
ชื่อว่า **ัมมปฏิสัมภทา**.

อธิบายคำว่า รัมมนิรุติ (ภาษาของสภาวะ)

พึงทราบวินิจฉัยในข้อว่า ญาณในการกล่าวซึ่งรัมมนิรุติ ดังนี้.

สภานิรุติ (ภาษาอันเป็นสภาวะ) อันใด ย่อมเป็นไปในอรรถด้วย ในธรรมด้วย เมื่อพิจารณากระทำศัพท์ (เสียง) อันเป็นสภานิรุตินั้นใน เพราะการกล่าวอันนั้นอยู่ ญาณอันถึงความรู้แตกฉานในคำพูดอันเป็นสภานิรุตินั้น ชื่อว่า นิรุติปฏิสัมภิตา. นิรุติปฏิสัมภิตานี้เกิดขึ้นด้วยอาการ อย่างนี้ ชื่อว่า มีเสียงเป็นอารมณ์ หาชื่อว่ามิบัญญัติเป็นอารมณ์ไม่.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะฟังเสียงแล้วย่อมรู้ว่า นี่เป็นสภานิรุติ นี้ไม่ใช่. จริงอยู่ ผู้บรรลุปฏิสัมภิตานั้น เมื่อมีผู้กล่าวว่า ผลุโส ดังนี้ ย่อมทราบว่าเป็นสภานิรุติ หรือว่าเมื่อผู้อื่นกล่าวว่า ผลุสา หรือ ผลุสิ ดังนี้ ก็ย่อมรู้ว่า นี่ไม่ใช่สภานิรุติ ดังนี้. แม้ใน เวทนา เป็นต้น ก็นัยนี้นั้นแหละ.

ถามว่า ก็ผู้บรรลุปฏิสัมภิตานั้น ย่อมรู้ หรือย่อมไม่รู้ซึ่งเสียงแห่ง พัญชนะที่เป็นนาม อาชยาดและอุปสรรคอื่น ๆ

ตอบว่า ในกาลใดฟังเสียงเฉพาะหน้า ย่อมรู้ว่า นี่เป็นสภานิรุติ นี้ไม่ใช่ ในกาลนั้นจักรู้ได้แม้ซึ่งคำนั้นแต่ต้น ดังนี้. แต่ว่า ข้อนี้มีผู้คัดค้านว่า นี่ไม่ใช่กิจของปฏิสัมภิตา ดังนี้แล้วได้ยกเอาเรื่องพระเถระมากล่าวว่า

ได้ยินว่า พระเถระชื่อว่า ดิสสทัตตะ ถือเอาสลาอันเป็นวิกิกรแห่ง ทองที่โพธิมณฑลแล้วปวารณา (คือ หมายความว่าเปิดโอกาส หรืออนุญาต ให้ภิกษุขอฟังภาษาต่าง ๆ ตามที่ต้องการ) แก่ภิกษุทั้งหลายด้วยคำว่า ใน บรรดาภาษา ๑๘ อย่าง ข้าพเจ้าจักกล่าวด้วยภาษาไหน ดังนี้ ก็คำ ปวารณานั้น พระเถระท่านตั้งอยู่ในการศึกษาจึงได้ปวารณา มิใช่ตั้งอยู่ใน-

ปฏิบัติสมาธิแล้วกล่าวปวารณา. ด้วยว่า พระเถระนั้น ท่านให้บุคคลบอกแล้ว ๆ ท่านก็เรียนเอาภาษานั้น ๆ เพราะความที่ท่านมีปัญญามาก ถัดจากนั้นมาท่านจึงปวารณาอย่างนี้ เพราะตั้งอยู่แล้วในการศึกษาเล่าเรียน.

ภาษามคธเป็นภาษาทั่วไปของสัตว์โลก

ก็แลครั้นท่านกล่าวแล้ว จึงกล่าวคำในที่นี่ต่อไปอีกว่า **ธรรมดาว่า สัตว์ทั้งหลายก็ย่อมเรียนภาษา** ดังนี้ จริงอยู่ มารดาและบิดาให้ลูกน้อยนอนที่เตียงหรือที่ตั้งในเวลาที่ถูกยังเป็นทารก แล้วพูดซึ่งกิจนั้น ๆ เด็กทั้งหลายย่อมกำหนดภาษาของมารดาหรือของบิดาว่า **คำนี้ผู้นี้กล่าวแล้ว คำนี้ผู้นี้กล่าวแล้ว** เมื่อกาลผ่านไป ๆ พวกเด็กย่อมรู้ภาษาแม่ทั้งหมด. มารดาเป็นชาวทมิฬ บิดาเป็นชาวอันธกะ เด็กที่เกิดแต่ชนทั้งสองนั้น ถ้าเขาฟังถ้อยคำของมารดาก่อน เขาจักพูดภาษาทมิฬก่อน ถ้าฟังถ้อยคำของบิดาก่อน เขาจักพูดภาษาชาวอันธกะก่อน. แต่เมื่อไม่ได้ฟังถ้อยคำของชนแม่ทั้งสอง ก็จักกล่าว (พูด) ภาษาของชนชาวมคธ. ทารกแม่ใดเกิดในป่าใหญ่ไม่มีบ้าน คนอื่นชื่อว่ากล่าวอยู่ไม่มีในป่าใหญ่นั้น ทารกแม่นั้น เมื่อจะยังวาจาให้ตั้งขึ้นตามธรรมดาของตน ก็จักกล่าวภาษาของชนชาวมคธนั้นแหละ.

ภาษาของชนชาวมคธเท่านั้นหนาแน่นแล้ว (มากมาย) ในที่ที่ทั้งปวง คือ

๑. ในนिरยะ (นรก)
๒. ในกำเนิดแห่งสัตว์ดิรัจฉาน
๓. ในปิตติวิสัย (กำเนิดเปรต)
๔. ในมนุษยโลก
๕. ในเทวโลก

ในภาษาของสัตว์ทั้งหลาย ภาษา ๑๘ อย่าง นอกจากภาษาของชน
ชาวมคธ มีภาษาของคนป่า ของชาวอันธกะ ของชาวโยนก ของทมิฬตามที่
กล่าวแล้วเป็นต้น ย่อมเปลี่ยนแปลงไป ภาษาของชนชาวมคธกล่าวคือ
เป็นโวหารของพรหม เป็นโวหารของพระอริยะ ตามความเป็นจริง
ภาษานี้ภาษาเดิวนั้นไม่เปลี่ยนแปลง. แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อจะทรง
ยกพระไตรปิฎก คือพระพุทฺธพจน์ขึ้นสู่แบบแผน ก็ทรงยกขึ้นด้วยภาษาของ
ชนชาวมคธนั้นแหละ.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า ก็เพราะเพื่อจะนำมาซึ่งอรรถ (ประโยชน์) ได้โดยง่าย.

จริงอยู่ การเข้าถึงคลองกระแสแห่งพระพุทฺธพจน์ที่ยกขึ้นสู่แบบแผน
ด้วยภาษาแห่งชนชาวมคธย่อมเป็นการมาอย่างพิศดารแก่ผู้บรรลุปฏิสัมภิตาทั้ง
หลาย. คือว่า เมื่อกระแสแห่งพระพุทฺธพจน์นั้นสักว่าผู้บรรลุปฏิสัมภิตาสืบต่อแล้ว
นั้นแหละ อรรถย่อมมาปรากฏนับโดยร้อยนัยพันนัย. ก็การที่บุคคลท่องแล้ว ๆ
เรียนเอาซึ่งพระพุทฺธพจน์ที่ยกขึ้นสู่แบบแผนด้วยภาษาอื่นมีอยู่ แต่เชื่อว่าการ
บรรลุปฏิสัมภิตาของปุถุชนเพราะเรียนเอาพุทฺธพจน์นั้น แม้มาก ย่อมไม่มี.
พระอริยสาวกผู้ไม่บรรลุปฏิสัมภิตาหาไม่.

คำว่า **ญาณสุ ฌาณ** (แปลว่า ความรู้ในญาณทั้งหลาย) ได้แก่
เมื่อเธอพิจารณากระทำญาณในที่ทั้งปวงให้เป็นอารมณ์แล้ว ญาณอันถึงความรู้
แตกฉาน ชื่อว่า **ปฎิภาณปฏิสัมภิตา** ดังนี้.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่ ปฏิสัมภิตาทั้ง ๔ เหล่านี้ ย่อมถึงการแยก
ออกในฐานะ (ภูมิ) ๒ อย่าง และย่อมบริสุทธิ์ด้วยเหตุ ๕ อย่าง.

ถามว่า ปฏิสัมภิตา ๔ ย่อมถึงการแยกออกในฐานะ ๒ เป็นไฉน ?

ตอบว่า ในฐานะ ๒ คือ เสกขณฺมิ และอเสกขณฺมิ.

ในฐานะ ๒ นั้น ปฏิสัมภิตาของพระมหาเถระแม่ทั้ง ๘๐ รูปถึงประเภทอเสกขณฺมิ คือ ได้แก่ปฏิสัมภิตาของ พระสารีบุตรเถระ ของ พระมหาโมคคัลลานเถระ ของ พระมหากัสสปเถระ ของ พระมหา- กัจจายนเถระ ของ พระมหาโกณฑัญญเถระ เป็นต้น. ปฏิสัมภิตาของ ผู้ถึงเสกขณฺมิ คือ ของ พระอนันทเถระ ของ จิตตคหบดี ของ รัมมิก- อุบาสก ของ อุบาลีคหบดี ของนางขุชุตตราอุบาลิกา เป็นต้น ปฏิสัมภิตาทั้งหลาย ย่อมถึงการแยกออกในภุมิทั้งสองเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ปฏิสัมภิตาทั้งหลาย ย่อมเป็นธรรมชาติบริสุทธีด้วยเหตุ ๕ เป็นไฉน ?

ตอบว่า ด้วยอริคมะ ด้วยปริยัติ ด้วยสวณะ ด้วยปริปุจจา ด้วย ปุพฺพโยคะ.

ในเหตุ ๕ เหล่านี้ พระอรหัต ชื่อว่า อริคมะ จริงอยู่ เมื่อ บรรลุพระอรหัตแล้ว ปฏิสัมภิตาทั้งหลาย ย่อมเป็นธรรมบริสุทธี. พระ- พุทฺธพจน์ ชื่อว่า ปริยัติ จริงอยู่เมื่อเรียนเอาซึ่งพระพุทฺธพจน์อยู่ ปฏิสัมภิตา ทั้งหลาย ย่อมเป็นธรรมบริสุทธี. การฟังพระธรรม ชื่อว่า สวณะ จริงอยู่ เมื่อฟังธรรมอยู่โดยเคารพ ปฏิสัมภิตาทั้งหลาย ย่อมเป็นธรรมบริสุทธี. อรรถกถา ชื่อว่า ปริปุจจา จริงอยู่ เมื่อกล่าวอยู่ซึ่งอรรถแห่งพระบาลีอันตน เรียนมาแล้ว ปฏิสัมภิตาทั้งหลาย ย่อมเป็นธรรมบริสุทธี. ความเป็นพระ โยคาวจรในกาลก่อนคือ ความที่กรรมฐานอันตนบริหารแล้วโดยนัยแห่งการนำ กรรมฐานไปและนำกรรมฐานกลับมา (หรมปีจจาหรมวัตร) ในอดีตภพ ชื่อว่า

ปุพฺพโยคะ จริงอยู่ เมื่อหยั่งลงสู่ความเพียรมาแล้วในกาลก่อน ปฏิสัมภิตาทั้งหลาย ก็ย่อมเป็นธรรมบริสุทธฺิ.

บรรดาเหตุ ๕ เหล่า นั้น พึงทราบปฏิสัมภิตาทั้งหลายของ พระติสสเถระ ผู้เป็นบุตรแห่งกุกุมภิ ชื่อ ปุณฺหพฺพสุ ได้เป็นธรรมบริสุทธฺิแล้วด้วยการบรรลุพระอรหัต คังนี้.

ได้ยิ่นว่า พระติสสเถระ นั้น เรียนพระพุทธพจน์ในคัมภีณฉิทวิป (คือในเกาะของชนผู้มีฝ่ามือแดง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ลังกาทวิป) แล้วไปสู่อื่นเรียนเอาพระพุทธพจน์ในสำนักของ พระธัมมรักจิตเถระ ชาวโยนก เสร็จจากการเรียนก็เดินทางมาถึงท่าเป็นที่ขึ้นเรือ เกิดความสงสัยในพระพุทธพจน์บทหนึ่ง จึงเดินทางกลับมาสู่ทางเดิมอีกประมาณ ๑๐๐ โยชน์ เมื่อไปสู่นักของอาจารย์ในระหว่างทางได้แก้ปัญหาแก่กุกุมภิกคนหนึ่ง กุกุมภิกผู้นั้นมีความเลื่อมใสได้ถวายผ้ากัมพล มีค่าแสนหนึ่ง พระติสสเถระนั้นนำผ้ามาถวายอาจารย์ อาจารย์ของพระเถระนั้นทำลายผ้าซึ่งมีราคาถึงแสนหนึ่งนั้นด้วยมีด แล้วให้ทำเป็นของใช้ในที่เป็นที่สำหรับนั่ง.

ถามว่า การที่อาจารย์ทำอย่างนั้น เพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบว่า เพื่อนุเคราะห์แก่ชนผู้เกิดมาในภายหลัง. ได้ยิ่นว่า อาจารย์นั้นมีปริวิตกว่า ในอนาคตกาล เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายจักสำคัญถึงการปฏิบัติอันตนให้บริบูรณ์แล้ว โดยการพิจารณาถึงมรรคอันพวกเราบรรลุแล้ว (หาใช่มีความกังวลอย่างอื่นไม่). แม้พระติสสเถระก็ตัดความสงสัยได้ในสำนักของอาจารย์ แล้วจึงไป ท่านก้าวลงที่ท่าแห่งเมืองชื่อ ชัมพูโกล ถึงวิหารชื่อว่า วาลิกะ ในเวลาเป็นที่ปิดกวาดลานพระเจดีย์ ท่านก็ปิดกวาดลานพระเจดีย์. พระเถระทั้งหลายเห็นที่เป็นที่อันพระติสสเถระนั้นปิดกวาดแล้ว จึงคิดว่า

ที่นี้เป็นที่ปิดกวด อันภิกษุผู้มีราคะไปปราศแล้วทำการปิดกวด แต่เพื่อต้องการทดลอง จึงถามปัญหาต่าง ๆ พระติสสเถระนั้นก็กล่าวแก้ปัญหานั้น ฤกษ์เหล่านั้นถามแล้วทุกข้อ เพราะความที่ตนเป็นผู้บรรลุปฏิสัมภิทาทั้งหลาย ดังนี้.

ปฏิสัมภิทาของ พระติสสทัตตเถระ และของ พระนาคเสนเถระ ได้บรรลุแล้วด้วยปริยัติ. ปฏิสัมภิทาของสามเณร ชื่อ สุธรรม ได้บรรลุแล้วด้วยการฟังธรรมโดยเคารพ.

ได้ยินว่า สามเณรนั้นเป็นหลานของพระธัมมทินนเถระผู้อยู่ใน ตพังครวาสิ ในขณะที่ปลงผมเสร็จก็บรรลุพระอรหัต เมื่อท่านกำลังนั่งฟังธรรม ในโรงวินิจฉัยธรรมของพระเถระผู้เป็นลุงนั้นแหละ ได้เป็นผู้ชำนาญพระไตรปิฎกแล้ว.

ปฏิสัมภิทาของพระติสสทัตตเถระผู้กล่าวอรรถ (ปริปุจฉา) ด้วยพระบาลีอันตนเรียนมา ได้เป็นผู้บรรลุแล้ว. อนึ่ง พระโยคาวจรในปางก่อนบำเพ็ญตบิจจากตวัตร (วัตร คือการนำกรรมฐานไปและนำกรรมฐานกลับมา) แล้วชวนขวายกรรมฐานอันเหมาะสม มีปฏิสัมภิทาอันถึงความบรรลุแล้ว มิได้สิ้นสุด (มีมากมาย).

ก็บรรดาเหตุ ๕ เหล่านั้น เหตุ ๓ เหล่านี้ คือ ปริยัติ สวณะ ปริปุจฉา เป็นเหตุ (เครื่องกระทำ) ที่มีกำลัง แก้ปัญญาเป็นเครื่องแตกฉาน. ปุพพโยคะ เป็นพลวปัจจัย (ปัจจัยที่มีกำลัง) แก่ธัมม (การบรรลุพระอรหัต).

ถามว่า ปุพพโยคะ เป็นปัจจัยที่มีกำลังแก้ปัญญาเป็นเครื่องแตกฉาน หรือไม่?

ตอบว่า เป็น แต่มิได้เป็นเช่นนั้น เพราะปริยัติ คือ พระพุทธพจน์
สวณะคือการฟังธรรม ปฏิรูจนาจคือการสอบถามอรรถธรรมในกาลก่อน จะมี
หรือไม่ก็ตาม แต่เมื่อว่าโดยปุพพโยคะแล้ว เว้นจากการพิจารณาสังขาร
ทั้งหลายในกาลก่อนด้วย ในกาลปัจจุบันด้วย ปฏิสัมภิทาทั้งหลาย ชื่อว่า หามิ
ได้ไม้อันหนึ่ง ปุพพโยคะในกาลก่อน และในกาลปัจจุบันนี้ เมื่อรวมกันเข้า
มาสนับสนุนแล้ว ย่อมทำปฏิสัมภิทาให้บริสุทธฺิ.

วรรณาสังคหวาระ^๑ จบ

บัดนี้ เพื่อจำแนกปฏิสัมภิทาทั้งหลายโดยนัยแห่งการแสดงประเภทแห่ง
การสงเคราะห์ อรรถและธรรมทั้ง ๕ วาระเหล่าใด เหล่าหนึ่ง ในสังคหวาระ
พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเริ่มประเภทวาระ (คือวาระที่มีชนิดต่างกัน) โดยนัย
เป็นต้นว่า จตฺสฺส (แปลว่า ปฏิสัมภิทา ๔) ดังนี้อีก. วาระนั้นมี ๕ อย่าง
ด้วยสามารถแห่งสังจวาระ เหตุวาระ รัมมวาระ ปัจจยาการวาระ ปริยัตติวาระ.

ในวาระเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส สังจวาระ ไว้ก็เพื่อ
แสดงถึงความที่พระนิพพานเป็นธรรมที่บรรลุได้ด้วยปัจจัยแห่งทุกข์ซึ่งอาศัยกัน
เกิดขึ้นว่าเป็น อัตตะ (อัตตปฏิสัมภิทา) และเพื่อแสดงถึงความที่อริยมรรค
อันนำมาซึ่งพระนิพพานอันเป็นเหตุ อันยังผลให้เกิดขึ้นว่า เป็น รัมมะ (รัมม-
ปฏิสัมภิทา).

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส เหตุวาระ^๒ ไว้ก็เพื่อแสดงถึงความที่เหตุทั้ง
หลายอันยังผลให้เกิดอันใดอันหนึ่งว่าเป็น รัมมะ (รัมมปฏิสัมภิทา) และเพื่อ

๑. สังคหวาระ หมายถึงวาระที่กล่าวรวมกัน

๒. เหตุวาระ ปฏิสัมภิทา ๔ คือ อัตต.. รัมม.. นิรุตติ.. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า อธิบายรัมมะ (เหตุ) ก่อน อัตตะ.

แสดงถึงความที่ผลของเหตุว่าเป็น **อตตะ** (อตตปฏิสัมภิตา). ในข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกธรรมปฏิสัมภิตาขึ้นชี้แจงก่อน โดยไม่เป็นไปตามระเบียบ อันว่าด้วยลำดับแห่งเหตุและผลที่ทรงตั้งไว้.

อนึ่ง ธรรมเหล่าใด อันต่างด้วยรูปและอรูปธรรม (ขั้น ๕) อันเกิดขึ้นแล้วมีแล้วจากเหตุอื่น ๆ เพื่อแสดงซึ่งความที่ธรรมเหล่านั้นว่าเป็น **อตตะ** (อตตปฏิสัมภิตา) และเพื่อแสดงซึ่งความที่เหตุอันเกิดขึ้นแห่งรูปและอรูปธรรมนั้น ๆ ว่าเป็น **ขัมมะ** (ขัมมปฏิสัมภิตา) พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส ขัมมวาระ ๖.

ก็เพื่อแสดงซึ่งธรรมมีชราและมรณะเป็นต้นว่าเป็น **อตตะ** (อตตปฏิสัมภิตา) และซึ่งความที่ธรรม คือ **ชาติ** (การเกิด) กล่าวคือเหตุเกิดขึ้นแห่งชราและมรณะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัส **ปัจจยการวาระ**.

ลำดับนั้น เพื่อแสดงซึ่งภายิตนั้น ๆ กล่าวคือพระปริยัติ และซึ่งความที่อรรถแห่งภายิตที่พึงบรรลุได้ด้วยปัจจัยกล่าวคือภายิต พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัส ปริยัตติวาระ ในข้อนี้ อรรถแห่งภายิตนั้นที่จะรู้ได้ ย่อมรู้ได้ด้วยภายิต ฉะนั้น พระองค์จึงทรงยกธรรมปฏิสัมภิตาขึ้นชี้แจงแสดงก่อนอตตปฏิสัมภิตา โดยมีได้แสดงไปตามลำดับ แห่งเนื้อความภายิตที่พระองค์ตรัสไว้.

อนึ่ง เพื่อแสดงประเภทแห่งพระปริยัติธรรมว่า **ในปฏิสัมภิตา ๔** เหล่านั้น **ขัมมปฏิสัมภิตาเป็นไฉน**. จึงตรัส ปฏิสัมภิตา (คือ วาระที่วกกลับมาชี้แจง) เป็นคำถามเป็นประธาน. ในวาระที่วกกลับมาชี้แจงนั้น ทรงถือเอาแบบแผนทั้งหมดโดยไม่เหลือ ด้วยองค์ ๘^๑ ซึ่งมีคำว่า สุตตะเป็นต้นว่า **เป็นขัมมปฏิสัมภิตา** ทรงถือเอาแบบแผนทั้งหมดสิ้นเชิง โดยการแสดง

๑. องค์ ๘ คือ สุตตะ เคยยะ เวชยาภรณ์ะ คากา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္พภูตธรรม เวทลละ

มิให้เหลือ ด้วยสามารถแห่งภษิตในที่เมื่อนี้ว่า นี่เป็นอรรถแห่งภษิตนี้
นี่เป็นอรรถแห่งภษิตนี้ ดังนี้ว่า เป็นอรรถปฏิสัมภทา ดังนี้แล.

สุดตันตภาษณีย์ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

บรรดาปฏิสัมภทา ๔ เหล่านั้น ปฏิสัมภทา ๓ คือ รัมมะ,
นิรุตติ, ปฏิภาณปฏิสัมภทา เป็นโลกียะ. อรรถปฏิสัมภทา เป็น
มิสสกะ คือ เป็นโลกียะก็มี เป็นโลกุตระก็มี. จจริงอยู่ อรรถปฏิ-
สัมภทานั้น เป็นโลกุตระด้วยสามารถแห่งญาณในมรรคและผล อัน
มีพระนิพพานเป็นอารมณ์.

ในอภิธรรมภาษณีย์ ท่านจำแนกปฏิสัมภทาเหล่านั้นโดยวาระทั้ง ๔
ด้วยสามารถแห่ง กุศล อกุศล วิบาก และกิริยา. ในธรรมเหล่านั้น บัณฑิต
พึงทราบว่ กุศลจิตท่านจำแนกไว้ในจิตตูปปาทกัณฑ์ในหนหลัง มีประมาณ
เท่าไร พึงทราบปฏิสัมภทาอย่างละ ๔ ในจิตตนิเทศหนึ่งๆ ด้วยสามารถแห่ง
ธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมด. แม้ในอกุศลจิตทั้งหลาย ก็นัยนี้แหละ.

ปฏิสัมภทา ๓ (เว้นรัมมะ)^๑

ในวาระว่าด้วยวิบากและกิริยา ท่านเว้นรัมมปฏิสัมภทาเสีย
เพราะความที่วิบากและกิริยาทั้งหลายท่านสงเคราะห์ด้วยอรรถปฏิ-
สัมภทา.^๒ ในวิปากจิตก็ดี ในกิริยาจิตก็ดี อย่างหนึ่งๆ ท่านจำแนก
ปฏิสัมภทาไว้อย่างละ ๓ เท่านั้น.

๑. รัมมะ ได้แก่ กามาวจรกุศลจิต รูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรกุศลจิต โลกุตตรจิต และอกุศลจิต
๒. อรรถ ได้แก่ อเหตุกกุศลวิปากจิต กามาวจรวิปากจิต รูปาวจรวิปากจิต อรูปาวจรวิปากจิต โลกุตตรวิปากจิต และอกุศลวิปากจิต.

พระบาลีท่านแสดงย่อไว้เพียงแต่หัวข้อ. ปฏิสัมภีทา ๓ เหล่านั้น
บัณฑิตพึงทราบด้วยสามารถแห่งความพิสดารอันมาแล้วในหนหลัง แล.

ถามว่า ก็ในวาระว่าด้วยกุศลและอกุศลทั้งหลาย ท่านกล่าวว่า ญาณ
ในวิบากแห่งกรรมเหล่านั้นว่าเป็น อตตปฏิสัมภีทา ในวาระว่าด้วยวิบากและ
กิริยานี้ ท่านไม่กล่าวว่า ญาณในกรรมเหล่านั้นว่าเป็น ัมมปฏิสัมภีทา เพราะ
เหตุไร ?

ตอบว่า เพราะท่านกล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

แม้อตตปฏิสัมภีทานี้ก็ไม่พึงกล่าวในที่นี้ เพราะท่านกล่าวไว้ในหนหลัง
แล้วว่า ญาณในวิบากของกรรมเหล่านั้นว่า เป็นอตตปฏิสัมภีทา ดังนี้. ที่จริง
ไม่ควรกล่าวเสียเลยก็หาไม่.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความที่ปฏิสัมภีทานี้ ท่านไม่กล่าวด้วยสามารถแห่ง
จิตอุปาทของวิบากและกิริยา.

อนึ่ง ในวาระว่าด้วยกิริยา ท่านจำแนกปฏิสัมภีทาไว้อย่างละ ๓ เท่า
นั้น ในวาระแม้ทั้งสองเหล่านี้ คำว่า กรรมเหล่านี้ เป็นกิริยาของกรรมเหล่าใด
ดังนี้ ไม่สมควร. ในวาระเหล่านั้น บัญญัติอย่างนี้ว่า ผัสสะนี้ เวทนานี้
แห่งกรรมทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วโดยนัยว่า ยาย นินฺรุตฺติยา เตลฺล
ธมฺมานํ ปญฺญตฺติ โหติ เป็นต้น (แปลว่า บัญญัติแห่งกรรมเหล่านั้น ย่อม
มีด้วยนินฺรุตฺติใด) ในคำเหล่านั้น คำว่า ธมฺมนินฺรุตฺตาทิลาเป ญาณํ (แปลว่า
ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธมฺมนินฺรุตฺติ) ได้แก่ ญาณในอันกล่าวกรรมด้วย
สภาวะบัญญัติ คือธมฺมนินฺรุตฺตินั้น อันเป็นไปในอรรถ และในกรรม. แม้ใน
ข้อนี้ ท่านก็กล่าวว่าญาณอันเกิดขึ้นแล้วกระทำอภิลาปัสัททะ (เสี่ยงในการ

กล่าว) ให้เป็นอารมณ์. คำว่า เยน ญาณน แปลว่า ด้วยปฏิภาณปฏิสัมภิตาใด. คำว่า ตานิ ญาณานิ ชานาติ ได้แก่ ย่อมรู้ซึ่งญาณในปฏิสัมภิตา ๓ นอกจากนี้.

บัดนี้ เพื่อแสดงซึ่งความเป็นไปในญาณทั้งหลาย ที่รู้ซึ่งญาณใด โดยประการใดเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อิมานิ ญาณานิ อิทมตฺต-โศทกานิ ดังนี้ (แปลว่า ญาณเหล่านี้ ส่องเนื้อความนี้). บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อิทมตฺตโศทกานิ (แปลว่า ส่องเนื้อความนี้) ได้แก่ ส่อง คือประกาศซึ่งเนื้อความนี้. อธิบายว่า ญาณ ๓ เหล่านี้ ย่อมส่อง ย่อมประกาศ ย่อมกำหนดซึ่งเนื้อความ ชื่อนี้. คำว่า อิติ ญาณสุ ญาณ (แปลว่า ความรู้ แดกฉานในญาณทั้งหลาย โดยอาการอย่างนี้) ได้แก่ ความรู้ในญาณทั้ง ๓ เป็นไปโดยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา. ในปฏิสัมภิตา ๔ เหล่านี้ ปฏิภาณปฏิสัมภิตานี้ ย่อมรู้ซึ่งกิจของปฏิสัมภิตาทั้งหลายเหล่านี้ว่า นี่เป็นกิจของปฏิสัมภิตานี้ และนี่เป็นกิจของปฏิสัมภิตานี้ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ตัวเองก็ย่อมไม่อาจเพื่อกระทำกิจ (คือทำหน้าที่) ของปฏิสัมภิตาเหล่านั้นได้ เปรียบเหมือน พระธรรมกถิกผู้เป็นพหูสูต ย่อมไม่อาจเพื่อกระทำกิจของพระธรรมกถิกผู้เป็นอปสูต (ผู้มีสุตะน้อย) ได้.

ได้ยิ่นว่า กิษุ ๒ รูป รูปหนึ่งเป็นพหูสูต รูปหนึ่งเป็นอปสูต. กิษุทั้งสองรูปนั้นเรียนการบอกรวมอย่างหนึ่งด้วยกัน. ในสองรูปนั้นผู้มีสุตะน้อยได้เป็นผู้มีเสียงไพเราะ ส่วนรูปที่เป็นพหูสูตมีเสียงเบา (ไม่ไพเราะ) ในสองรูปนั้น กิษุผู้อปสูตยังบริษัทังสิ้นให้ห้วนไหว (คือให้จิตใจ) ด้วยสมบัติคือ

เสียงของตนในสถานที่ตนไปแล้วๆ แล้วจึงแสดงธรรม. มหาชนฟังธรรมของท่าน
อยู่ต่างก็มีจิตรำเรงยินดีกล่าวว่า **รูปนั้นกล่าวธรรม เห็นจะเป็นผู้ทรงพระ
ไตรปิฎกรูปหนึ่ง.** แต่ภิกษุพหูสูตกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจักทราบได้ในเวลาฟัง
ธรรมว่า ภิกษุรูปนี้ทรงพระไตรปิฎกหรือไม่. ภิกษุพหูสูตนั้นถึงจะกล่าวอย่างนี้
แต่เธอก็ไม่สามารถยังบริษัททั้งสิ้นให้หั่งไหวแล้วแสดงธรรมเช่นนั้นได้ ฉันท
ข้อนี้ก็ฉันทนั้น เพราะความที่ภิกษุพหูสูตไม่มีความสามารถในการแสดง. บัณฑิต
พึงทราบว่าในปฏิสัมภิทา ๔ เหล่านี้ ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ย่อมรู้ซึ่งกิจของปฏิ
สัมภิทา ๓ นอกจากนี้ เหมือนภิกษุพหูสูตรู้ที่อยู่ซึ่งกิจการงานของภิกษุผู้เป็นอป
สูต แต่ตัวเอง (ปฏิภาณปฏิสัมภิทา) ไม่สามารถเพื่อกระทำกิจนั้นได้ ดังนี้.

ในกาลบัดนี้ เพื่อจำแนกปฏิสัมภิทาทั้งหลายด้วยสามารถแห่งการเกิดขึ้น
ของกุศลจิตเป็นต้นแล้วแสดงเขตอันเป็นฐานแห่งการเกิดขึ้นของปฏิสัมภิทา
เหล่านั้น จึงตรัสคำว่า **จตุสส ปฏิสมภิทา** (แปลว่า ปฏิสัมภิทา ๔)
เป็นต้นอีก. บรรดาปฏิสัมภิทาเหล่านั้น คำว่า **ตสสส ปฏิสมภิทา กามาวจร
กุสโลต จตุสส ญาณสมุပ္ยุตตจิตฺเตส** (แปลว่า ปฏิสัมภิทา ๓ เกิดในจิต
ที่สัมปยุตด้วยญาณ ๔ ฝ่ายกามาวจรกุศล) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้ว
ด้วยสามารถแห่งพระเสกขะทั้งหลาย.

จริงอยู่ ชัมมปฏิสัมภิทา กระทำธรรมมีประการ ๕ อย่าง (มีสังจวาระ
เหตุวาระ ชัมมวาระ ปัจจยาการวาระ และปริยัตติวาระ) ที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วใน
หนหลังในเวลาพิจารณาธรรม (คือ เหตุ) แม้แห่งธรรมเหล่านั้นให้เป็นอารมณ์
แล้วเกิดขึ้นในกุศลจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ ๔. โดยทำนองเดียวกัน นිරุตติปฏิ
สัมภิทากระทำเสียงในเวลาพิจารณานिरุตติให้เป็นอารมณ์แล้วเกิดขึ้น. ปฏิภาณ
ปฏิสัมภิทากระทำญาณ (ความรู้) ในญาณในที่ทั้งปวงในเวลาพิจารณาญาณ
ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น.

ส่วนคำว่า "กิริยโต จตุสุ" นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วย
สามารถแห่งพระอเสกขบุคคล. จริงอยู่ ธรรมปฏิสัมภิตา กระทำกรรม ๕ ประการ
ตามที่กล่าวแล้วในหนหลังในเวลาพิจารณากรรม (คือเหตุ) แห่งกรรมเหล่านั้น
ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในกิริยาจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ ๔. โดยทำนองเดียวกัน
นิรุตติปฏิสัมภิตา กระทำเสียงในเวลาพิจารณานิรุตติ ให้เป็นอารมณ์ เกิดขึ้น.
ปฏิภาณปฏิสัมภิตา กระทำญาณในที่ทั้งปวง ในเวลาพิจารณาญาณ ให้เป็น
อารมณ์เกิดขึ้น.

แต่ชื่อว่า "อตฺถปฏิสัมภิตา เอเตสุ เจว อูปฺปชฺชติ" (แปลว่า
อตฺถปฏิสัมภิตา ย่อมเกิดขึ้นในจิตอุปบาทเหล่านี้ด้วย ย่อมเกิดในมรรค ๔ และ
ผล ๔ ด้วย) นี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสด้วยสามารถแห่งพระเสกขะ และพระ
อเสกขะ.

จริงอย่างนั้น อตฺถปฏิสัมภิตานี้ กระทำอรรถมีประเภทตามที่กล่าว
แล้วในหนหลังในเวลาพิจารณาอรรถของพระเสกขะทั้งหลายให้เป็นอารมณ์แล้ว
เกิดในกุศลจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ ๔ ทั้งเกิดในมรรคในผล ในเวลาแห่ง
มรรคและผลด้วย. ก็ปฏิสัมภิตานี้กระทำอรรถมีประเภทดังกล่าวแล้วในหนหลัง
ในเวลาพิจารณาอรรถของพระอเสกขะให้เป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นในกิริยาจิต
อันสัมปยุตด้วยญาณ ๔.

อนึ่ง ปฏิสัมภิตาเหล่านี้ เมื่อเกิดแก่พระเสกขะและพระอเสกขะ
ย่อมเกิดในภุมิเหล่านี้ (ภุมิ ๔) ในกาลแห่งผล คือในสามัญญผล อันตั้งอยู่
ในเบื้องบน อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงนัยนี้
ไว้ เพื่อแสดงถึงภุมิ ดังพรรณนามาฉะนี้.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบ ความที่ปฏิสัมภิทา ๔ เป็นกุศล เป็นต้น โดยทำนองแห่งพระบาลีนั้นแหละ. ก็แต่ ในอาร์มมณดิกะทั้งหลาย นิรุติปฏิสัมภิทา ชื่อว่า เป็นปริตตารัมมณะ เพราะทำเสียงเท่านั้นให้เป็น อารมณ.

อัตถปฏิสัมภิทา เป็นปริตตารัมมณะแก่ผู้พิจารณาซึ่งอรรถ กล่าว คือ กามาวจรวิบากและกิริยา และสภาวะอันอาศัยกันเกิดขึ้นเพราะปัจจัย. เมื่อพิจารณาอรรถแห่งรูปาวจรและอรูปาจร มีประเภทตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ เป็นมหัคคตารัมมณะ. เมื่อพิจารณาพระนิพพาน อันเป็นปรมัตถ์ และอรรถ คือโลกุตตรวิบาก ชื่อว่า เป็นอัปมาณารัมมณะ.

ธัมมปฏิสัมภิทา เป็นปริตตารัมมณะ แก่ผู้พิจารณาซึ่งกามาวจรกุศล อกุศล และธรรมอันเป็นปัจจัย. เมื่อพิจารณากุศลธรรมอันเป็นรูปาวจร อรูปาวจร และธรรมอันเป็นปัจจัย เป็นมหัคคตารัมมณะ. เมื่อพิจารณาอยู่ซึ่ง ธรรมอันเป็นโลกุตตรกุศล และธรรมอันเป็นปัจจัย เป็นอัปมาณารัมมณะ.

ปฏิภาณปฏิสัมภิทา เป็นปริตตารัมมณะ แก่ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งญาณ ในกามาวจรกุศล วิบากและกิริยา. เมื่อพิจารณาอยู่ซึ่งญาณในกุศล วิบาก และกิริยาอันเป็นรูปาวจร อรูปาวจร รู้อยู่ซึ่งอารมณทั้งหลายของธรรมเหล่านั้น เป็นมหัคคตารัมมณะ. เมื่อพิจารณาอยู่ซึ่งญาณในกุศล และวิบาก อันเป็นโลกุตตระ เป็นอัปมาณารัมมณะ.

อัตถปฏิสัมภิทา เป็นมัคคเหตุกะ ด้วยสามารถแห่งสหชาติเหตุ. เป็นมัคคาธิปติ ด้วยการเจริญมรรค มีวิริยะเป็นหัวหน้า. ไม่พึงกล่าวว่า เป็น

มคคาธิปติ ด้วยการเจริญมรรคอันมีฉันทะ จิตตะเป็นหัวหน้า. แม้ในกาลแห่งผลก็ไม่พึงกล่าวนั้นแหละ.

ธัมมปฏิสัมภิตา เป็นมคคารัมมณะ ในเวลาพิจารณา มรรค. เมื่อพิจารณากระทำมรรคให้เป็นหัวหน้า (ครุ) เป็นมคคาธิปติ ด้วยสามารถแห่งอารัมมณาธิปติ.

ปฏิภาณปฏิสัมภิตา เป็นมคคารัมมณะ ในเวลาพิจารณาญาณในมรรค. เมื่อพิจารณากระทำมรรคให้เป็นหัวหน้า (ครุ) เป็นมคคาธิปติ. เป็นนวัตตัพพารัมมณะในเวลาพิจารณาญาณที่เหลือ.

นิรุตติปฏิสัมภิตา ชื่อว่า เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ เพราะทำเสียงอันเป็นปัจจุบันนั้นแหละให้เป็นอารมณ์.

อตลปฏิสัมภิตา เป็นอดีตารัมมณะ แก่ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งอรรถแห่งวิปาก อรรถแห่งกิริยา และอรรถอันอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น อันเป็นอดีต. เป็นอนาคตารัมมณะแก่ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งอรรถเหล่านั้นในอนาคต. เมื่อพิจารณาอรรถอันเป็นปัจจุบัน เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ. เมื่อพิจารณาปรมัตถ์ คือพระนิพพาน เป็น นวัตตัพพารัมมณะ.

ธัมมปฏิสัมภิตา เป็นอดีตารัมมณะ แก่ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งกุศล อกุศล และปัจจัยธรรม อันเป็นอดีต. เมื่อพิจารณาธรรมเหล่านั้นในอนาคต เป็นอนาคตารัมมณะ. เมื่อพิจารณาในปัจจุบันอยู่ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ.

ปฏิภาณปฏิสัมภิตา เป็นอดีตารัมมณะแก่ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งกุศลญาณ วิปากญาณ กิริยาญาณ อันเป็นอดีต. เมื่อพิจารณาในอนาคต เป็นอนาคตารัมมณะ. เมื่อพิจารณาในปัจจุบัน เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ.

นิรุตติปฏิสัมภิตา เป็นพหิทถารัมมณะ เพราะมีเสียงเป็นอารมณ์.
ในปฏิสัมภิตา ๓ นอกนี้ คือ

อรรถปฏิสัมภิตา เป็นอรรถัตถารัมมณะ แก่ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งอรรถแห่งวิบาก อรรถแห่งกิริยา และซึ่งอรรถอันอาศัยกันเกิดขึ้นเพราะปัจจัย. เมื่อพิจารณาในภายนอก เป็นพหิตถารัมมณะ. เมื่อพิจารณาทั้งในภายในทั้งในภายนอก เป็นอรรถัตถพหิตถารัมมณะ. เมื่อพิจารณาปรมัตต์คือพระนิพพาน เป็นพหิตถารัมมณะเท่านั้น.

ธัมมปฏิสัมภิตา เป็นอรรถัตถารัมมณะในเวลาพิจารณาธรรมอันเป็นปัจจัยของกุศล และอกุศลในภายใน. เป็นพหิตถารัมมณะในเวลาพิจารณาธรรมอันเป็นปัจจัยของกุศล อกุศลในภายนอก. เป็นอรรถัตถพหิตถารัมมณะในเวลาพิจารณาธรรมอันเป็นปัจจัยของกุศลและอกุศลทั้งในภายในทั้งในภายนอก.

ปฏิภาณปฏิสัมภิตา เป็นอรรถัตถารัมมณะในเวลาพิจารณาญาณอันเป็นกุศลวิบาก กิริยาในภายใน. เป็นพหิตถารัมมณะในเวลาพิจารณาญาณในกุศล วิบาก กิริยาในภายนอก. เป็นอรรถัตถพหิตถารัมมณะ ในเวลาพิจารณาญาณในกุศล วิบาก กิริยาทั้งในภายในทั้งในภายนอก ดังนี้.

วรรณนาปัญหาปุจฉกะ จบ

ในปัญหาปุจฉกะ แม่นี้ ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นโลกีย์ อรรถปฏิสัมภิตา เป็นโลกุตตระ. จริงอยู่ ในปฏิสัมภิตาวิภังค์นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสนัยแม่ทั้ง ๓ (คือ นัยแห่งสุดตันตะ อภิธรรม ปัญหาปุจฉกะ) ไว้เป็นปริจเฉทเดียวกัน เพราะความที่ปฏิสัมภิตา ๔ เหล่านั้น เป็นมิสสกะ คือ เป็นโลกิยะและโลกุตตระ. ในนัยแม่ทั้ง ๓ ทั้งหมดนี้ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นโลกีย์ อรรถปฏิสัมภิตา เป็นโลกุตตระ. แม่ปฏิสัมภิตาวิภังค์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปรีวิฏฐ์ ดังพรรณนามาจะนี้.

อรรถกถาปฏิสัมภิตาวิภังคินิทเทศ จบ

๑๖. ญาณวิภังค์

มาติกา

เอกกมาติกา

[๗๕๕] ญาณวัตถุหมวดละ ๑ คือ วิญญาณ ๕^๑ เป็นนเหตุ เป็น
อเหตุกะ เป็นเหตุวิปยุต เป็นสัพปัจจยะ เป็นสังขตะ เป็นอรูป เป็นโลกิยะ
เป็นสาสวะ เป็นสัญโญชนิยะ เป็นคันถนิยะ เป็นโอมนิยะ เป็นโยคนิยะ
เป็นนิวรณิยะ เป็นปรมัญญะ เป็นอุปาทานิยะ เป็นสังกิเลสิกะ เป็นอัพยาตะ
เป็นสาร์म्मณะ เป็นอเจตสิกะ เป็นวิบาก เป็นอุปาทินุปาทานิยะ เป็นอสังกิ-
ลัญฐสังกิเลสิกะ เป็นนสวิตกกสวิจาระ นอวิตกกจิจามัตตะ เป็นอวิตกกจิจาระ
เป็นนปีติสหคตะ เป็นเนวทัสสเนนภวานายปหาดัพพะ เป็นเนวทัสสเนน-
ภวานายปหาดัพพะเหตุกะ เป็นเนวัจจคามินาปัจจคามิ เป็นเนวเสกขานาเสกขะ
เป็นปริตตะ เป็นกามาวจร เป็นนรูปาวจร เป็นนอรูปาวจร เป็นปริยาป็นนะ
เป็นโนปริยาป็นนะ เป็นอนิยะ เป็นอนิยานิกะ เกิดขึ้นแล้ว ฟังรู้ได้ด้วย
มโนวิญญาณ เป็นธรรมชาติไม่เที่ยง ถูกชราครอบงำ.

วิญญาณ ๕ มีวัตถุเป็นปัจจุบัน มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน มีวัตถุเกิด
ก่อน มีอารมณ์เกิดก่อน มีวัตถุเป็นภายใน มีอารมณ์เป็นภายนอก มีวัตถุยัง
ไม่แตกดับ มีอารมณ์ยังไม่แตกดับ มีวัตถุต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน ย่อมไม่
เสวยอารมณ์ของกันและกัน ย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะไม่นี้ก ย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะ
ไม่ทำไว้ในใจ จะเกิดขึ้นโดยไม่สับสนกันก็หาไม่ จะเกิดขึ้นไม่ก่อนไม่หลังก็
หาไม่ ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับของกันและกัน.

๑. จักขุวิญญาณ โสตวิิญญาณ ฆานวิิญญาณ ชิวหาวิิญญาณ กายวิิญญาณ

วิญญูณ ๕ ไม่มีความคิดนึก บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งธรรมอะไร ๆ
ด้วยวิญญูณ ๕.

วิญญูณ ๕ สักแต่ว่าเป็นที่ตกไปแห่งอารมณ์อันใดอันหนึ่ง.

บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งธรรมอะไร ๆ แม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕.

บุคคลย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยวิญญูณ ๕.

บุคคลย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ต่อจากลำดับแห่ง
วิญญูณ ๕.

บุคคลย่อมไม่ประกอบกายกรรมไม่ประกอบวจีกรรม ด้วยวิญญูณ ๕

ย่อมไม่ประกอบกายกรรม ไม่ประกอบวจีกรรมแม้ต่อจากลำดับแห่ง
วิญญูณ ๕.

บุคคลย่อมไม่สมาทานกุศลธรรมและอกุศลธรรม ด้วยวิญญูณ ๕.

ย่อมไม่สมาทานกุศลธรรมและอกุศลธรรม แม้ต่อจากลำดับแห่ง

วิญญูณ ๕.

บุคคลย่อมไม่เข้าสมาบัติ ไม่ออกจากสมาบัติด้วยวิญญูณ ๕.

ย่อมไม่เข้าสมาบัติ ไม่ออกจากสมาบัติแม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕

บุคคลย่อมไม่จุติ ไม่เกิด ด้วยวิญญูณ ๕.

ย่อมไม่จุติ ไม่เกิด แม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕.

บุคคลย่อมไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ฝัน ด้วยวิญญูณ ๕.

ย่อมไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ฝัน แม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕.

ปัญญาที่แสดงเรื่องของวิญญูณ ๕ ตามความเป็นจริงดังที่กล่าวมานี้.

ญาณวัตถุหมวดละ ๑ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ทุกมัตถิกา

[๘๕๖] **ญาณวัตตุมหวดละ ๒** คือ โลกียปัญญา โลกุตตรปัญญา, เกณจิวิญญูชยปัญญา เกณจินวิญญูชยปัญญา สาสวปัญญา อนาสวปัญญา, อาสววิปยุตตาสวปัญญา อาสววิปยุตตอนาสวปัญญา, สัตถุโณชฌนียปัญญา อสัตถุโณชฌนียปัญญา, สัตถุโณชฌนวิปยุตตสัตถุโณชฌนียปัญญา, สัตถุโณชฌนวิปยุตตอสัตถุโณชฌนียปัญญา, กัณถนียปัญญา อกัณถนียปัญญา, กัณถวิปยุตตกัณถนียปัญญา, กัณถวิปยุตตอ กัณถนียปัญญา, โอมนียปัญญา อโมนียปัญญา, โอมวิปยุตตโอมนียปัญญา, โอมวิปยุตตอโมนียปัญญา, โยคนียปัญญา อโยคนียปัญญา, โยควิปยุตตโยคนียปัญญา, โยควิปยุตตอโยคนียปัญญา, นีวรณียปัญญา อนีวรณียปัญญา, นีวรณวิปยุตตนีวรณียปัญญา, นีวรณวิปยุตตอ นีวรณียปัญญา, ปรามัญญปัญญา อปรามัญญปัญญา, ปรามาสววิปยุตตปรามัญญปัญญา ปรามาสววิปยุตตอ ปรามัญญปัญญา, อุปาทินนปัญญา อนุปาทินนปัญญา, อุปาทานียปัญญา, ออนุปาทานียปัญญา, อุปาทานวิปยุตตอนุปาทานียปัญญา, อุปาทานวิปยุตตออนุปาทานียปัญญา, สังกิเลสิกปัญญา, อสังกิเลสิกปัญญา, กิเลสวิปยุตตสังกิเลสิกปัญญา, กิเลสวิปยุตตอสังกิเลสิกปัญญา, สวิตักกปัญญา อวิตักกปัญญา, สวิจาร์ปัญญา อวิจาร์ปัญญา, สัปปิติกปัญญา อัสัปปิติกปัญญา, ปิติสหคตปัญญา นปีตีสหคตปัญญา, สุขสหคตปัญญา นสุขสหคตปัญญา, อุเปกขาสหคตปัญญา นอุเปกขาสหคตปัญญา, กามาวจรปัญญา นกามาวจรปัญญา, รูปาวจรปัญญา นรูปาวจรปัญญา, อรูปาวจรปัญญา นอรูปาวจรปัญญา, ปริยาป็นนปัญญา อปริยาป็นนปัญญา, นิชยานิกปัญญา อนิชยานิกปัญญา, นิชตปัญญา อนิชตปัญญา, สอตุตตรปัญญา, อนตุตตรปัญญา, อัถถชาปิกปัญญา, ชาปีตัตถปัญญา.

ญาณวัตตุมหวดละ ๒ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ติงมาติกา

[๗๕๗] **ฌาณวัตถุหมวดละ ๓** คือ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา ภวานามยปัญญา, ทานมยปัญญา สีสมยปัญญา ภวานามยปัญญา, อธิศีลปัญญา อธิจิตตปัญญา อธิปัญญาปัญญา, อายโกศล อปายโกศล อุบายโกศล.

วิปากปัญญา วิปากธัมมธรรมปัญญา เนววิปากนวิปากธัมมธรรมปัญญา, อุปาทินุปาทานิยปัญญา อนุปาทินุปาทานิยปัญญา อนุปาทินานุปาทานิยปัญญา สวิตักกสวิจารปัญญา อวิตักกสวิจารมัตตปัญญา อวิตักกสวิจารปัญญา ปิติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา อุเปกขาสหคตปัญญา, อัจฉคามินีปัญญา อปจยคามินีปัญญา เนวัจฉคามินีนาปจยคามินีปัญญา, เสกขปัญญา อเสกขปัญญา เนวเสกขานาเสกขปัญญา, ปริตตปัญญา มหัคคตปัญญา อัปปมาณปัญญา, ปริตตการัมมณปัญญา มหัคคตการัมมณปัญญา อัปปมาณการัมมณปัญญา, มัคคารัมมณปัญญา มัคคเหตุกปัญญา มัคคคาริปีตินิปัญญา, อุปป็นนปัญญา อนุปป็นนปัญญา อุปาทินิปัญญา, อตีตปัญญา อนาคตปัญญา ปัจจุบันปัญญา, อตีตารัมมณปัญญา อนาคตารัมมณปัญญา ปัจจุบันนารัมมณปัญญา, อัชฉัตตปัญญา พหิทธาปัญญา อัชฉัตตพหิทธาปัญญา, อัชฉัตตารัมมณปัญญา พหิทธารัมมณปัญญา อัชฉัตตพหิทธารัมมณปัญญา.

สวิตักกสวิจารปัญญา เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากธัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากธัมมธรรมก็มี.

สวิตักกสวิจารปัญญา เป็นอุปาทินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินานุปาทานิยะก็มี.

สวิตักกสวิจารปัญญา เป็นปิติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุเปกขาสหคตะก็มี.

สวิตกกสวิจารปัญญา เป็นอาจคามินีก็มี เป็นอปลายคามินีก็มี
เป็นเนวจคามินีนาปลายคามินีก็มี.

สวิตกกสวิจารปัญญา เป็นเสกชะก็มี เป็นอเสกชะก็มี เป็นเนว-
เสกขานาเสกชะก็มี.

สวิตกกสวิจารปัญญา เป็นปริตตารัมมณะก็มี เป็นมหัคคตารัมมณะ
ก็มี เป็นอัปมาณารัมมณะก็มี.

สวิตกกสวิจารปัญญา เป็นมัคคารัมมณะก็มี เป็นมัคคเหตุกะก็มี
เป็นมัคคาธิปตินีก็มี.

สวิตกกสวิจารปัญญา เป็นอุปปันนะก็มี เป็นอนุปปันนะก็มี เป็น
อุปปาตินีก็มี.

สวิตกกสวิจารปัญญา เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบัน
ก็มี.

สวิตกกสวิจารปัญญา เป็นอดีตารัมมณะก็มี เป็นอนาคตารัมมณะ
ก็มี เป็นปัจจุปปันนารัมมณะก็มี.

สวิตกกสวิจารปัญญา เป็นอชฉัตตะก็มี เป็นพหิททาก็มี เป็น
อชฉัตตพหิททาก็มี.

สวิตกกสวิจารปัญญา เป็นอชฉัตตารัมมณะก็มี เป็นพหิททา-
รัมมณะก็มี เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะก็มี.

อวิตกกสวิจารมัตตปัญญา เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากชัมมธรรมก็มี
เป็นเนววิปากนวิปากชัมมธรรมก็มี.

อวิตกกสวิจารมัตตปัญญา เป็นอุปาทินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปา-
ทินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนानุปาทานิยะก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ปัญญา เป็นอาจคามินีก็มี เป็นอปจคามินีก็มี
เป็นเนวจคามินีนาปจคามินีก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ปัญญา เป็นเสกจะก็มี เป็นอเสกจะก็มี เป็นเนวเสก-
ขานาเสกจะก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ปัญญา เป็นอุปันนะก็มี เป็นอนุปันนะก็มี เป็น
อุปาทินีก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ปัญญา เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบัน
ก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ปัญญา เป็นอชฉัตตะก็มี เป็นพหิทธาก็มี เป็น
อชฉัตตพหิทธาก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ปัญญา เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากธัมมธรรมก็มี เป็น
เนววิปากนวิปากธัมมธรรมก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ปัญญา เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนุ-
ปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนानุปาทานิยะก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ปัญญา เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็น
อุปกขาสหคตะก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ปัญญา เป็นอาจคามินีก็มี เป็นอปจคามินีก็มี
เป็นเนวจคามินีนาปจคามินีก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ปัญญา เป็นเสกจะก็มี เป็นอเสกจะก็มี เป็นเนว-
เสกขานาเสกจะก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ปัญญา เป็นปริตตารัมมณะก็มี เป็นมหัคคตารัมมณะ
ก็มี เป็นอัปปรามณารัมมณะก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ เป็นมัคคารัมมณะก็มี เป็นมัคคเหตุกะก็มี
เป็นมัคคาธิปตินีก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ เป็นอุปปันนะก็มี เป็นอนุปนันนะก็มี เป็น
อุปปาตินีก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบัน
ก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ เป็นอดีตารัมมณะก็มี เป็นอนาคตารัมมณะ
ก็มี เป็นปัจจุบันารัมมณะก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ เป็นอชฉัตตะก็มี เป็นพหิททาก็มี เป็น
อชฉัตตพหิททาก็มี.

อวิตกกถาวิจารณ์ เป็นอชฉัตตารัมมณะก็มี เป็นพหิทธารัมมณะ
ก็มี เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะก็มี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นวิปากก็มี เป็นวิปาก-
รัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากรัมมธรรมก็มี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี
เป็นอนุปาตินนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินนानุปาทานิยะก็มี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นสวิตกกถาวิจารณ์ เป็น
อวิตกกถาวิจารณ์ัตตะก็มี เป็นอวิตกกถาวิจารณ์.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอภยคามินีก็มี เป็น
อภยคามินีก็มี เป็นเนวอภยคามินีนาภยคามินีก็มี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นเสกขะก็มี เป็นอเสกขะ
ก็มี เป็นเนวเสกขานาเสกขะก็มี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นปริตตะกัมมิ เป็นมหัคคตะกัมมิ เป็นอัปมาณะกัมมิ.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นปริตตารัมมณะกัมมิ เป็นมหัคคตารัมมณะกัมมิ เป็นอัปมาณารัมมณะกัมมิ.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นมัคคารัมมณะกัมมิ เป็นมัคคเหตุกะกัมมิ เป็นมัคคาธิปตินีกัมมิ.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอุปปินนะกัมมิ เป็นอนุปปินนะกัมมิ เป็นอุปปาตินีกัมมิ.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอดีตกัมมิ เป็นอนาคตกัมมิ เป็นปัจจุบันกัมมิ.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอดีตารัมมณะกัมมิ เป็นอนาคตารัมมณะกัมมิ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะกัมมิ.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอัมมัตตะกัมมิ เป็นพหิททากัมมิ เป็นอัมมัตตพหิททากัมมิ.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอัมมัตตารัมมณะกัมมิ เป็นพหิททารัมมณะกัมมิ เป็นอัมมัตตพหิททารัมมณะกัมมิ.

อุเปกขาสหคตปัญญา เป็นวิปากกัมมิ เป็นวิปากรัมมธรรมกัมมิ เป็นเนววิปากนวิปากรัมมธรรมกัมมิ.

อุเปกขาสหคตปัญญา เป็นอุปาตินุปาทานิยะกัมมิ เป็นอนุปาตินุปาทานิยะกัมมิ เป็นอนุปาตินนानุปาทานิยะกัมมิ.

อุเปกขาสหคตปัญญา เป็นอายคามินีกัมมิ เป็นอปจยคามินีกัมมิ เป็นเนวอายคามินีนาปจยคามินีกัมมิ.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นเสกขะก็มี เป็นอเสกขะก็มี เป็นเนวเสกขานาเสกขะก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นปริตตะก็มี เป็นมหัคคตะก็มี เป็นอปปมาณะก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นปริตตารัมมณะก็มี เป็นมหัคคตารัมมณะก็มี เป็นอปปมาณารัมมณะก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นมัคคารัมมณะก็มี เป็นมัคคเหตุกะก็มี เป็นมัคคาธิปตินีก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอนุปปีนนะก็มี เป็นอุปปาตินีก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นอดีตารัมมณะก็มี เป็นอนาคตารัมมณะก็มี เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นอัมมัตตะก็มี เป็นพหิททาก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นอัมมัตตพหิททาก็มี เป็นอัมมัตตารัมมณะก็มี เป็นพหิทธารัมมณะก็มี เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะก็มี.

ญาณวัตถุ หมวดละ ๓ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

จตุกกมัตติกา

[๗๕๘] ญาณวัตถุหมวดละ ๔ คือ กัมมัตสกกตาญาณ สัจจานุโลมิกญาณ มัคคสมังคิญาณ ผลสมังคิญาณ, ทุกขญาณ ทุกขสมุทขญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ, กามาวจรปัญญา รูปาวจร-

ปัญญา อรูปาวจรปัญญา อปริยาปันนปัญญา, ธรรมญาณ อำนวยญาณ
ปริจจญาณ สัมมตญาณ, อาจยโนอปัจจัยปัญญา อปัจจัยโนอาจยปัญญา อาจย-
อปัจจัยปัญญา เนวอาจยโนอปัจจัยปัญญา, นิพพิทาโนปฏิเวธปัญญา ปฏิเวธโน-
นิพพิทาปัญญา นิพพิทาปฏิเวธปัญญา เนวนิพพิทาโนปฏิเวธปัญญา, หาน
ภาคินีปัญญา ฐิติภาคินีปัญญา วิเสสภาคินีปัญญา นิพเพชภาคินีปัญญา,
ปฏิสัมภิตา ๔, ปฏิปทา ๔, อารมณ ๔, ชรามรณญาณ ชรามรณสมุทธานุญาณ
ชรามรณนิโรชญาณ ชรามรณนิโรชคามินีปฏิปทาญาณ, ชาติญาณ ฯลฯ
ภวญาณ ฯลฯ อุปาทานญาณ ฯลฯ ตัณหาญาณ ฯลฯ เวทนาญาณ ฯลฯ
ผัสสญาณ ฯลฯ สพายตณญาณ ฯลฯ นามรูปญาณ ฯลฯ วิญญาณญาณ
 ฯลฯ สังขารญาณ สังขารสมุทธานุญาณ สังขารนิโรชญาณ สังขารนิโรชคามินี-
ปฏิปทาญาณ ญาณวัตตु หมวดละ ๔ ข้อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ปัญญาจก - ฉักก - สัตตก - อัญญก - นวกมาติกา

[๗๕๕] ญาณวัตตु หมวด ๕ คือ สัมมาสมาธิมีองค์ ๕ สัมมา-
สมาธิมีญาณ ๕ ญาณวัตตु หมวดละ ๕ ข้อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ญาณวัตตु หมวดละ ๖ คือ ปัญญาในอภิญาญา ๖ ญาณวัตตु
หมวดละ ๖ ข้อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ญาณวัตตु หมวดละ ๗ คือ ญาณวัตตุในธรรมหมวดละ ๗ ละ ๗
ญาณวัตตु หมวดละ ๗ ข้อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ญาณวัตตु หมวดละ ๘ คือ ปัญญาในมรรค ๔ ปัญญาในผล ๔
ญาณวัตตु หมวดละ ๘ ข้อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ญาณวัตตु หมวดละ ๕ คือ ปัญญาในอนุปฺพวิหารสมาบัติ ๕

ญาณวัตตु หมวดละ ๕ ข้อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ทศกมัตติกา

[๘๐๐] **ญาณวัตถุ** หมวดละ ๑๐ คือ พระตถาคตประกอบด้วย
กำลังเหล่าใด จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท
ทรงประกาศพรหมจักร กำลังเหล่านั้นชื่อว่า **กำลัง ๑๐ ของพระตถาคต**

กำลัง ๑๐ ของพระตถาคต เป็นไฉน ?

๑. พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบธรรมที่เป็นฐานะโดยความเป็นฐานะ และธรรมที่ไม่ใช่ฐานะโดยความเป็นฐานะ ตามความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบธรรมที่เป็นฐานะโดยความเป็นฐานะ และธรรมที่ไม่ใช่ฐานะโดยความเป็นฐานะ ตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

๒. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบวิบากของกัมมสมათานอันเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ตามความเป็นจริง โดยฐานะ โดยเหตุ พระตถาคต ทรงทราบวิบากของกัมมสมათานอันเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ตามความเป็นจริงโดยฐานะ โดยเหตุ แม้ใด แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

๓. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบทางไปสู่ภูมิทั้งปวงตามความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบทางไปสู่ภูมิทั้งปวงตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว

จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

๔. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตทรงทราบโลกอันเป็นอนnekธาตุเป็นนानาธาตุ ตามความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบโลกอันเป็นอนnekธาตุเป็นนानาธาตุ ตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

๕. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบความที่สัตว์ทั้งหลายมีอสังขยต่าง ๆ กัน ตามความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบความที่สัตว์ทั้งหลายมีอสังขยต่าง ๆ กัน ตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

๖. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่น ตามความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่น ตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

๗. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบความเศร้าหมอง ความ
ฟุ้งแผ้ว ความออก แห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ ตามความเป็น
จริง พระตถาคตทรงทราบความเศร้าหมอง ความฟุ้งแผ้ว ความออก แห่ง
ฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ ตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็เป็น
กำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะ
อันประเสริฐทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็
เป็นกำลังของพระตถาคต.

๘. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบความระลึกชาติหนหลัง
ได้ตามความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบความระลึกชาติหนหลังได้ตามความ
เป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็เป็นกำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัย
กำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท
ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

๙. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบความจติและอุปบัติของ
สัตว์ทั้งหลายตามเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบความจติและอุปบัติของสัตว์ทั้ง
หลายตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็เป็นกำลังของพระตถาคต พระตถาคต
ทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาท
ในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

๑๐. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบความสิ้นอาสวะตาม
ความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบความสิ้นอาสวะตามความเป็นจริง แม้ใด
แม้ข้อนี้ ก็กำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึง
ทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศ
พรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

พระตถาคตประกอบด้วยกำลังเหล่าใด จึงทรงปฏิญาณฐานะอัน
ประเสริฐทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร กำลังเหล่าใด
ชื่อว่า กำลัง ๑๐ ของพระตถาคต. ญาณวัตถุ หมวดละ ๑๐ ย่อมมีด้วย
ประการฉะนี้.

มาติกา จบ

เอกกนิทเทศ

[๘๐๑] วิญญาณ ๕ เป็นนเหตุทั้งนั้น เป็นอเหตุะทั้งนั้น เป็นเหตุ-
วิปยุตทั้งนั้น เป็นสัจปัจจะทั้งนั้น เป็นสังขตะทั้งนั้น เป็นอรูปร่างทั้งนั้น เป็น
โลกิยะทั้งนั้น เป็นสาสวะทั้งนั้น เป็นสัจญโฆชนิยะทั้งนั้น เป็นคณณิยะทั้งนั้น
เป็นโอฆนิยะทั้งนั้น เป็นโยคนิยะทั้งนั้น เป็นนิวรณิยะทั้งนั้น เป็นปรัมภัญจะ
ทั้งนั้น เป็นอุปาทานิยะทั้งนั้น เป็นสังกิเลสิกะทั้งนั้น เป็นอภัยกตะทั้งนั้น เป็น
สารัมมณะทั้งนั้น เป็นอเจตสิกะทั้งนั้น เป็นวิบากทั้งนั้น เป็นอุปาทินนุอุปาทานิยะ
ทั้งนั้น เป็นอสังกิฏฐสังกิเลสิกะทั้งนั้น ไม่เป็นสวิตักกสวิจระทั้งนั้น ไม่เป็น
อวิตักกวิจระมัตตะทั้งนั้น เป็นอวิตักกวิจระทั้งนั้น ไม่เป็นปีติสหคตะทั้งนั้น
เป็นเนวทัสสเนนภวานายปหาดัพพะทั้งนั้น เป็นเนวทัสสเนนภวานายปหา-
ตัพพะเหตุะทั้งนั้น เป็นเนวจาจคามินาปจยคามิทั้งนั้น เป็นเนวเสกขานาเสกขะ
ทั้งนั้น เป็นปริตตะทั้งนั้น เป็นกามาวจรทั้งนั้น ไม่เป็นรูปาวจรทั้งนั้น ไม่เป็น
อรูปาวจรทั้งนั้น เป็นปริยาป็นนะทั้งนั้น ไม่เป็นอปริยาป็นนะทั้งนั้น เป็น
อนิยะทั้งนั้น เป็นอนิยานิยะทั้งนั้น เป็นธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฟังรู้ได้ด้วยมโน-
วิญญาณ เป็นธรรมชาติไม่เที่ยง ถูกรากรอบงาทั้งนั้น.

[๘๐๒] คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุเป็นปัจจุบัน มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน นั้น คือ เมื่อวัตถุเกิดขึ้น เมื่ออารมณ์เกิดขึ้น วิญญาณ ๕ ก็เกิดขึ้น.

คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุเกิดก่อน มีอารมณ์เกิดก่อนนั้น คือ เมื่อวัตถุเกิดก่อน เมื่ออารมณ์เกิดก่อน วิญญาณ ๕ จึงเกิดขึ้น.

คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุเป็นภายใน มีอารมณ์เป็นภายนอก นั้น คือ วัตถุของวิญญาณ ๕ เป็นภายใน อารมณ์ของวิญญาณ ๕ เป็นภายนอก.

คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุยังไม่แตกดับ มีอารมณ์ยังไม่แตกดับ นั้น คือ วิญญาณ ๕ เกิดขึ้น ในเมื่อวัตถุยังไม่แตกดับ ในเมื่ออารมณ์ยังไม่แตกดับ.

คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน นั้น มีอธิบายว่า วัตถุและอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุและอารมณ์ของโสตวิญญาณเป็นอีกอย่างหนึ่ง วัตถุและอารมณ์ของฆานวิญญาณเป็นอีกอย่างหนึ่ง วัตถุและอารมณ์ของชีวหาวิญญาณเป็นอีกอย่างหนึ่ง วัตถุและอารมณ์ของกายวิญญาณเป็นอีกอย่างหนึ่ง.

คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่เสวยอารมณ์ของกันและกัน นั้น มีอธิบายว่า โสตวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของจักขุวิญญาณ แม้จักขุวิญญาณก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของจักขุวิญญาณ แม้จักขุวิญญาณก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของจักขุวิญญาณ แม้จักขุวิญญาณก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของชีวหาวิญญาณ กายวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของจักขุวิญญาณ แม้จักขุวิญญาณก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของกายวิญญาณ. จักขุวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของโสตวิญญาณ ฯลฯ จักขุวิญญาณย่อมไม่เสวย-

อารมณ์ของมานวิญญาณ ฯลฯ จักขุวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของชีวหา-
วิญญาณ ฯลฯ จักขุวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของกายวิญญาณ แม้กาย-
วิญญาณก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์
ของกายวิญญาณ แม้กายวิญญาณก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของโสตวิญญาณ มาน-
วิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของกายวิญญาณ แม้กายวิญญาณก็ย่อมไม่เสวย
อารมณ์ของมานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของกายวิญญาณ
แม้กายวิญญาณก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของชีวหาวิญญาณ.

คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่เกิด เพราะไม่พิจารณา นั้น คือ เมื่อ
พิจารณาอารมณ์ วิญญาณ ๕ จึงเกิดขึ้น.

คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่เกิด เพราะไม่ทำไว้ในใจ นั้น คือ เมื่อ
ทำอารมณ์ไว้ในใจ วิญญาณ ๕ จึงเกิดขึ้น.

คำว่า วิญญาณ ๕ จะเกิดขึ้นโดยไม่สับสนกันก็หาไม่ นั้น คือ
วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นตามลำดับของกันและกัน.

คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน นั้น คือ วิญญาณ ๕ ไม่
เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน.

คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นต่อจากลำดับของกันและกัน นั้น

มีอธิบายว่า โสตวิญญาณย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่จักขุวิญญาณเกิด
แม้จักขุวิญญาณก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่โสตวิญญาณเกิด มานวิญญาณย่อม
ไม่เกิดต่อจากลำดับที่จักขุวิญญาณเกิด แม้จักขุวิญญาณก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับ
ที่มานวิญญาณเกิด ชิวหาวิญญาณย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่จักขุวิญญาณเกิด
แม้จักขุวิญญาณก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่ชิวหาวิญญาณเกิด กายวิญญาณย่อม
ไม่เกิดต่อจากลำดับที่จักขุวิญญาณเกิด แม้จักขุวิญญาณก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับ
ที่กายวิญญาณเกิด จักขุวิญญาณย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่โสตวิญญาณเกิด ฯลฯ

จักขุวิญญาณย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่ขานวิญญาณเกิด ฯลฯ จักขุวิญญาณ
ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่ชีวหาวิญญาณเกิด ฯลฯ จักขุวิญญาณย่อมไม่เกิดต่อ
จากลำดับที่กายวิญญาณเกิด. แม้กายวิญญาณก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่จักขุ-
วิญญาณเกิด โสตวิญญาณย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่กายวิญญาณเกิด แม้กาย
วิญญาณก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่โสตวิญญาณเกิด ขานวิญญาณย่อมไม่เกิด
ต่อจากลำดับที่กายวิญญาณเกิด แม้กายวิญญาณก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่ขาน-
วิญญาณเกิด ชิวหาวิญญาณย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่กายวิญญาณเกิด แม้กาย
วิญญาณก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่ชีวหาวิญญาณเกิด.

คำว่า วิญญาณ ๕ **ไม่มีความนึกคิด** นั้น คือ ความนึก ความคิด
ความพิจารณา หรือความกระทำไว้ในใจ ย่อมไม่มีแก่วิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งธรรมอะไร ๆ ด้วยวิญญาณ ๕ นั้น
คือ บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งธรรมอะไร ๆ ด้วยวิญญาณ ๕.

คำว่า วิญญาณ ๕ **สักแต่ว่าเป็นที่ตกไปแห่งอารมณ์อันใดอัน**
หนึ่ง นั้น คือ เป็นแต่สักว่าคลองแห่งอารมณ์อันใดอันหนึ่งเท่านั้น.

คำว่า บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งธรรมอะไร ๆ **แม้ต่อจากลำดับแห่ง**
วิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งธรรมอะไร ๆ แม้ด้วยมโนธาตุ ต่อ
จากลำดับแห่งวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่สำเร็จอริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วย
วิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลย่อมไม่สำเร็จอริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ การ
เดิน การขึ้น การนั่ง การนอน ด้วยวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่สำเร็จอริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง **แม้ต่อ**
จากลำดับแห่งวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลย่อมไม่สำเร็จอริยาบถอย่างใด

อย่างหนึ่ง คือ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน แม้ด้วยมโนธาตุ ต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่ประกอบกายกรรม ไม่ประกอบวจีกรรม ด้วยวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลย่อมไม่ประกอบกายกรรม วจีกรรมด้วยวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่ประกอบกายกรรม ไม่ประกอบวจีกรรม แม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลย่อมไม่ประกอบกายกรรม วจีกรรม แม้ด้วยมโนธาตุต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่สมาทานกุศลธรรมและอกุศลธรรมด้วยวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้สมาทานกุศลธรรมและอกุศลธรรม ด้วยวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่สมาทานกุศลธรรมและอกุศลธรรมต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้สมาทานกุศลธรรมและอกุศลธรรม แม้ด้วยมโนธาตุต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลไม่ได้เข้าสมาบัติ ไม่ได้ออกจากสมาบัติ ด้วยวิญญาณ ๕ นั้นคือบุคคลมิได้เข้าสมาบัติ มิได้ออกจากสมาบัติด้วยวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลไม่ได้เข้าสมาบัติ ไม่ได้ออกจากสมาบัติ ต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้เข้าสมาบัติ มิได้ออกจากสมาบัติ แม้ด้วยมโนธาตุต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่จตุติ ไม่อุปบัติด้วยวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้จตุติ มิได้อุปบัติ ด้วยวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่จุติ ไม่อุปบัติแม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้จุติ มิได้อุปบัติ แม้ด้วยมโนธาตุ ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ฝัน ด้วยวิญญูณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้หลับ มิได้ตื่น มิได้ฝัน ด้วยวิญญูณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ฝัน แม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้หลับ มิได้ตื่น มิได้ฝัน แม้ด้วยมโนธาตุต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕.

ความรู้เรื่องวิญญูณ ๕ ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า ปัญญาที่แสดงเรื่องของวิญญูณ ๕ ตามความเป็นจริง. ญาณวัตถุ หมวดละ ๑ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

ทุกนิทเทศ

[๘๐๓] ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า โลภียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า โลกุตตรปัญญา.

ปัญญาทั้งหมด ชื่อว่า เกณจิวิญญูณยปัญญา และ เกณจินวิญญูณยปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า สาสวปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อนาสวปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า อาสววิปยุตตาสวปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อาสววิปยุตตอนาสวปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ นั้น ชื่อว่า สัตถุญญ-
ชนียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อ อสัตถุญญชนียปัญญา

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า สัตถุญญ-
ชนวิปยุตตสัตถุญญชนียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า สัตถุญญ-
ชนวิปยุตตอสัตถุญญชนียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า คันถนียปัญญา
ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อคันถนียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า คันถวิปยุตต-
คันถนียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า คันถวิปยุตตอคันถนีย-
ปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า โอนมณีย-
ปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า ออนมณียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า โอนมณวิปยุตต-
อนมณียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า โอนมณวิปยุตตอนมณีย-
ปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า โยคนียปัญญา.
ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อโยคนียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า โยควิปยุตต-
โยคนียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า โยควิปยุตตอโยคนีย-
ปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า นีวรณีย-
ปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อนีวรณียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า นีวรณวิป-
ยุตตนีวรณปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า นีวรณวิปยุตตอ-
นีสณปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า ปรามัญญ-
ปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อปรามัญญปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า ปรามาสวิป-
ยุตตปรามัญญปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า ปรามาสวิปยุตต-
อปรามัญญปัญญา.

ปัญญาในวิปากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า อุปาทินนปัญญา. ปัญญาใน
กุศลธรรมในภูมิ ๓ ในกิริยาอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า
อนุปาทินนปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า อนุปาทานิย-
ปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อนุปาทานิยปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า อุปาทาน-
วิปยุตตอนุปาทานิยปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อุปาทาน-
วิปยุตตอนุปาทานิยปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า สังกิเลตติ-
ปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อสังกิเลตติปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า กิเลสวิป-
ยุตตสังกิเลตติปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า กิเลสวิปยุตต-
อสังกิเลตติปัญญา.

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยวิตก ชื่อว่า สวิตักกปัญญา. ปัญญาอันปราศจากวิตก ชื่อว่า อวิตักกปัญญา.

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยวิจาร์ ชื่อว่า สวิจาร์ปัญญา. ปัญญาอันปราศจาก วิจาร์ ชื่อว่า อวิจาร์ปัญญา.

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยปีติ ชื่อว่า สปีติกปัญญา. ปัญญาอันปราศจากปีติ ชื่อว่า อัปปีติกปัญญา.

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยปีติ ชื่อว่า ปีติสหคตปัญญา. ปัญญาอันปราศจากปีติ ชื่อว่า นปีติสหคตปัญญา.

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยสุข ชื่อว่า สุขสหคตปัญญา. ปัญญาอันปราศจากสุข ชื่อว่า นสุขสหคตปัญญา.

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยอุเบกขา ชื่อว่า อุเปกขาสหคตปัญญา. ปัญญาอันปราศจากอุเบกขา ชื่อว่า นอุเปกขาสหคตปัญญา.

ปัญญาในกามาวจรกุศลธรรมและกามาวจรอัพยากตธรรม ชื่อว่า กามาวจรปัญญา. รูปาวจรปัญญา อรูปาวจรปัญญา อปริยาปนปัญญา ชื่อว่า นกามาวจรปัญญา.

ปัญญาในรูปาวจรกุศลธรรมและรูปาวจรอัพยากตธรรม ชื่อว่า รูปาวจรปัญญา. กามาวจรปัญญา อรูปาวจรปัญญา อปริยาปนปัญญา ชื่อว่า นรูปาวจรปัญญา.

ปัญญาในอรูปาวจรกุศลธรรมและอรูปาวจรอัพยากตธรรม ชื่อว่า อรูปาวจรปัญญา. กามาวจรปัญญา รูปาวจรปัญญา อปริยาปนปัญญา ชื่อว่า นอรูปาวจรปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า **ปริยาปันน-
ปัญญา**. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า **อปริยาปันนปัญญา**.

ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า **นียยานิกปัญญา**. ปัญญาในกุศล
ธรรมในภูมิ ๓ ในวิปากธรรมในภูมิ ๔ ในกิริยาอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า
อนียยานิกปัญญา.

ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่า **นียตปัญญา** ปัญญาในกุศลธรรมในภูมิ
๓ ในวิปากธรรมในภูมิ ๔ ในกิริยาอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า **อนียต-
ปัญญา**.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า **สตุตตร-
ปัญญา**. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า **อนุตตรปัญญา**.

ในปัญญาเหล่านั้น **อตถชาปิกปัญญา** เป็นไฉน ?

ปัญญาที่เป็นกิริยาอัพยากตะในกุศลธรรมในภูมิ ๔ ของพระอรหันต์ ผู้
กำลังยังภิญญาให้เกิดขึ้น ผู้กำลังยังสมาบัติให้เกิดขึ้น ชื่อว่า **อตถชาปิกปัญญา**

ปัญญาที่เป็นกิริยาอัพยากตะในวิปากธรรมในภูมิ ๔ ของพระอรหันต์
เมื่อขณะที่ภิญญาเกิดขึ้นแล้ว เมื่อขณะที่สมาบัติเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า **ชาปีตตล
ปัญญา**.

ญาณวัตตุมหวดละ ๒ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

ติกนิตเทศ

[๘๐๔] ในญาณวัตตุมหวดละ ๓ นั้น จินตามยปัญญา เป็น
ไฉน ?

ในการงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลายที่
ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี

บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ย่อมได้กัมมัสสกตาญาณ หรือย่อมได้สัจจानุโลมิกญาณ
ว่ารูปไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าเวทนาไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยง ดังนี้
บ้าง ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าวิญญาณไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง
ย่อมได้อนุโลมิกญาณ ชันติญาณ ทิฏฐิญาณ รุจิญาณ มุติญาณ เปกขญาณ
ธัมมนิชฌานชันติญาณอันใด ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้น นี้เรียกว่า จินตามย-
ปัญญา.

สุตมยปัญญา เป็นไฉน ?

ในการงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลาย
ที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี
บุคคลได้ฟังจากผู้อื่นแล้ว จึงได้กัมมัสสกตาญาณ หรือได้สัจจानุโลมิกญาณ
ว่ารูปไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าเวทนาไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยง ดังนี้
บ้าง ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าวิญญาณไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ได้
อนุโลมิกญาณ ชันติญาณ ทิฏฐิญาณ รุจิญาณ มุติญาณ เปกขญาณ ธัมม-
นิชฌานชันติญาณ อันใด ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้น นี้เรียกว่า สุตมยปัญญา.

ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติแม่ทั้งหมด เรียกว่า ภาวนามยปัญญา.

[๘๐๕] **ทานมยปัญญา เป็นไฉน ?**

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิ อันใด ปรรากทานเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ให้ทาน นี้เรียกว่า ทานมยปัญญา.

ศีลมยปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิ อันใด ปรรากศีลเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้รักษาศีล นี้เรียกว่า ศีลมยปัญญา.

ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติแม่ทั้งหมด เรียกว่า ภาวนามยปัญญา.

[๘๐๖] อธิศีลปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทัญญู อันใด เกิดขึ้นแก่ผู้สำรวมด้วยปาฏิโมกขสังวรศีล นี้เรียกว่า **อธิศีล
ปัญญา**.

อธิจิตตปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทัญญู อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติ และอรูปาจร
สมาบัติ นี้เรียกว่า **อธิจิตตปัญญา**.

อธิปัญญาปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ นี้เรียกว่า **อธิปัญญาปัญญา**.

[๘๐๗] อายโกศล เป็นไฉน ?

บุคคลผู้มีปัญญาย่อมรู้ชัดว่า เมื่อเราพิจารณาธรรมเหล่านี้ อกุศลธรรม
ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็จะไม่เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็จะละได้ หรือเมื่อ
เราพิจารณาธรรมเหล่านี้ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็จะเกิดขึ้น และกุศลธรรม
ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็จะเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบุลย์ เพื่อความเจริญ
เพื่อความบริบูรณ์ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม
สัมมาทัญญู ในความซื่อนั้น อันใด นี้เรียกว่า **อายโกศล**.

อปายโกศล เป็นไฉน ?

บุคคลผู้มีปัญญาย่อมรู้ชัดว่า เมื่อเราพิจารณาธรรมเหล่านี้ กุศลธรรม
ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็จะไม่เกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็จะดับไป หรือ
เมื่อเราพิจารณาธรรมเหล่านี้ อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็จะเกิดขึ้น และอกุศล-
ธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็จะเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบุลย์ ปัญญา

กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฐิ ในความซื่อนั้น อันใด นี้เรียกว่า อปายโกศล.

ปัญญาแม่ทั้งหมด ที่เป็นอุบายแก้ไขในกิจริบค่วนหรือภัยที่เกิดขึ้นแล้วนั้น เรียกว่า อปายโกศล ?

[๘๐๘] ปัญญาในวิปากธรรมในภูมิ ๔ ชื่อว่า **วิปากปัญญา** ปัญญาในกุศลธรรมในภูมิ ๔ ชื่อว่า **วิปากสัมมธรรมปัญญา** ปัญญาในกิริยาอัพยาตธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า **เนววิปากนวิปากสัมมธรรมปัญญา**.

[๘๐๙] ปัญญาในวิปากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า **อุปาทินนุปาทานิยปัญญา**. ปัญญาในกุศลธรรมในภูมิ ๓ ในกิริยาอัพยาตธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า **อนุปาทินนุปาทานิยปัญญา**. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า **อนุปาทินนานุปาทานิยปัญญา**.

[๘๑๐] ปัญญาอันสัมปยุตด้วยวิตกวิจารณ์ ชื่อว่า **สวิตกกสวิจารปัญญา**. ปัญญาอันวิปยุตด้วยวิตกแต่สัมปยุตด้วยวิจารณ์ ชื่อว่า **อวิตกกวิจารณ์ตปัญญา**. ปัญญาอันวิปยุตด้วยวิตกวิจารณ์ ชื่อว่า **อวิตกวิจารณ์ปัญญา**.

[๘๑๑] ปัญญาอันสัมปยุตด้วยปีติ ชื่อว่า **ปีติสหคตปัญญา**. ปัญญาอันสัมปยุตด้วยสุข ชื่อว่า **สุขสหคตปัญญา**. ปัญญาอันสัมปยุตด้วยอุเบกขา ชื่อว่า **อุเบกขาสหคตปัญญา**.

[๘๑๒] ปัญญาในกุศลธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า **อภยคามินีปัญญา**. ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่า **อปภยคามินีปัญญา**. ปัญญาในวิปากธรรมในภูมิ ๔ ในกิริยาอัพยาตธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า **เนวอภยคามินีนาปภยคามินีปัญญา**.

[๘๑๓] ปัญญาในมรรค ๔ ในผล ๓ ชื่อว่า **เสกขปัญญา**. ปัญญาในอรหัตตผลอันเป็นส่วนเบื้องสูง ชื่อว่า **อเสกขปัญญา**. ปัญญาในกุศลธรรม

ในกัมม ๓ ในวิปากกรรมในกัมม ๓ ในกิริยาอัพยากตกรรมในกัมม ๓ ชื่อว่า **เนวเสกขานาเสกขปัญญา**.

[๘๑๔] ปัญญาในกามาวจรกุศลธรรมและกามาวจรอัพยากตกรรม ชื่อว่า **ปริตตปัญญา**. ปัญญาในรูปาวจรกุศลธรรม รูปาวจรอัพยากตกรรม อรูปาวจรกุศลธรรม และอรูปาวจรอัพยากตกรรม ชื่อว่า **มหัคคตปัญญา**. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า **อัปปมาณปัญญา**.

[๘๑๕] **ปริตตารัมมณปัญญา** เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด บรรณปริตตธรรมเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **ปริตตารัมมณปัญญา**.

มหัคคตารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด บรรณมหัคคตธรรมเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **มหัคคตารัมมณปัญญา**.

อัปปมาณารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด บรรณอัปปมาณธรรมเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **อัปปมาณารัมมณปัญญา**.

[๘๑๖] **มัคคารัมมณปัญญา** เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิอันใด บรรณอริยมรรคเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **มัคคารัมมณปัญญา** ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่า **มัคคเหตุกปัญญา**.

มัคคาธิปตินรปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิอันใด กระทำอริยมรรคให้เป็นอธิบดีเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **มัคคาธิปตินรปัญญา**.

[๘๑๗] ปัญญาในวิปากธรรมในภุมิ ๔ เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอุปปาทีนก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปปีนนะ ปัญญาในกุศลธรรมในภุมิ ๔ ในกิริยาอัพยาทธรรมในภุมิ ๓ เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอุปปีนนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปปาทีน.

[๘๑๘] ปัญญาทั้งหมดนั้นแล เป็นอดีตปัญญาก็มี เป็นอนาคตปัญญาก็มี เป็นปัจจุปปีนนปัญญาก็มี.

[๘๑๙] อตัตถารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฎฐิอันใด ปรารภธรรมอันเป็นอดีตเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อตัตถารัมมณปัญญา.

อนาคตารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฎฐิอันใด ปรารภธรรมอันเป็นอนาคตเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อนาคตารัมมณปัญญา.

ปัจจุปปีนนารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฎฐิอันใด ปรารภธรรมอันเป็นปัจจุบันเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ปัจจุปปีนนารัมมณปัญญา.

[๘๒๐] ปัญญาทั้งหมดนั้นแลเป็นอัชฉัตตปัญญาก็มี เป็นพหิททาปัญญาก็มี เป็นอัชฉัตตพหิททาปัญญาก็มี.

[๘๒๑] อัชฉัตตารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฎฐิอันใด ปรารภธรรมอันเป็นไปภายในเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อัชฉัตตารัมมณปัญญา.

พหิทธารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิอันใด ปรารภธรรมอันเป็นภายนอกเกิดขึ้น นี้เรียกว่า พหิทธารัมมณ-
ปัญญา.

อษณัตตพหิทธารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิอันใด ปรารภธรรมทั้งภายในและภายนอกเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อษณัตต-
พหิทธารัมมณปัญญา.

ญาณวัตถุ หมวดละ ๓ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

จตุกกนิทเทศ

[๘๒๒] ในญาณวัตถุหมวดละ ๔ นั้น กัมมัตสกตาญาณ เป็น
ไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิอันใด มีลักษณะรู้อย่างนี้ว่า ทานที่ให้แล้วมีผล การบูชาพระรัตนตรัย
มีผล โลกนี้มีอยู่ โลกหน้ามีอยู่ มารดามีคุณ บิดามีคุณ สัตว์ผู้จืดและปฏี-
สนธิมีอยู่ สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ รู้ยังเห็นจริงประจักษ์ซึ่งโลก
นี้และโลกหน้าด้วยตนเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ทั่วกัน มีอยู่ในโลกนี้ ดังนี้
นี้เรียกว่า กัมมัตสกตาญาณ ยกเว้นสังขานุโลมิกญาณ กุศลปัญญาที่เป็น
สาสวะแม้ทั้งหมด ชื่อว่า กัมมัตสกตาญาณ.

สังขานุโลมิกญาณ เป็นไฉน ?

อนุโลมิกญาณ ชันติญาณ ทิฏฐิญาณ รุจิญาณ มุติญาณ เปกขญาณ
ธัมมนิชฌานชันติญาณ อันใด มีลักษณะรู้อย่างนี้ ว่ารูปไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่า
เวทนาไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง
ดังนี้บ้าง ว่าวิญญานไม่เที่ยงดังนี้บ้าง นี้เรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณ.

ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อ มัคคสมังคิญาณ.

ปัญญาในผล ๔ ชื่อว่า ผลสมังคิญาณ.

[๘๒๑] มัคคสมังคิญาณ ได้แก่ ความรู้แม่ในทุกข์นี้ ความรู้แม่
ในทุกขสมุทัยนี้ ความรู้แม่ในทุกขนิโรธนี้ ความรู้แม่ในทุกขนิโรธคามินี
ปฏิบัติพานี้.

ทุกขญาณ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิอันใด บรรารภทุกข์เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ทุกขญาณ.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิอันใด บรรารภทุกขสมุทัยเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ทุกขสมุทธานุญาณ ฯลฯ
บรรารภทุกขนิโรธเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธญาณ ฯลฯ บรรารภทุกขนิโรธ-
คามินีปฏิบัติพาเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติพาญาณ.

[๘๒๔] ปัญญาในกามาวจรกุศลธรรมและกามาวจรอัพยากตธรรม
ชื่อว่า กามาวจรปัญญา ปัญญาในรูปาวจรกุศลธรรมและรูปาวจรอัพยากต-
ธรรม ชื่อว่า รูปาวจรปัญญา ปัญญาในอรุ pawจรกุศลธรรมและอรุ pawจร-
อัพยากตธรรม ชื่อว่า อรุ pawจรปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า
อปริยาป็นนปัญญา.

[๘๒๕] **ฉัมมญาณ** เป็นไฉน ?

ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า **ฉัมมญาณ**.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงส่งนัยคือปัจจุเวกขณญาณไปในอดีตและอนาคตด้วยธรรมนี้ที่พระองค์ทรงรู้แล้ว ทรงเห็นแล้ว ทรงบรรลุแล้ว ทรงรู้แจ้งแล้วทรงหยั่งถึงแล้วว่า ในอดีตกาล สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งได้รู้ทุกข์แล้ว ได้รู้ทุกข์สมุทัยแล้ว ได้รู้ทุกข์นิโรธแล้ว ได้รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาแล้ว สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นก็ได้รู้ทุกข์นี้เอง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นก็ได้รู้ทุกข์สมุทัยนี้เอง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ก็ได้รู้ทุกข์นิโรธนี้เอง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นก็ได้รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทานี้เอง ในอนาคตกาล สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง จักรู้ทุกข์ จักรู้ทุกข์สมุทัย จักรู้ทุกข์นิโรธ จักรู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักรู้ทุกข์นี้เอง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักรู้ทุกข์สมุทัยนี้เอง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักรู้ทุกข์นิโรธนี้เอง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักรู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทานี้เอง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิ ในการส่งนัยคือปัจจุเวกขณ ญาณไปในันใด นี้เรียกว่า **อันวยญาณ**.

ปริจจญาณ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนาี้ กำหนดรู้จิตของสัตว์เหล่าอื่นของบุคคลเหล่าอื่นด้วยจิต (ของตน) คือ จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ, จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ, จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ, จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ, จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะ, จิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ, จิตหดหู่ ก็รู้ชัดว่า จิตหดหู่, จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน,

จิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ จิตไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ, จิตเป็นสอตุตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นสอตุตตระ, จิตเป็นอนตุตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นอนตุตตระ, จิตตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตตั้งมั่น, จิตไม่ตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตไม่ตั้งมั่น, จิตหลุดพ้นก็รู้ชัดว่า จิตหลุดพ้น, จิตยังไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่าจิตยังไม่หลุดพ้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชยธรรม สัมมาทิฎฐิ ในจิตของสัตว์เหล่าอื่นของบุคคลเหล่าอื่นนั้น อันใด นี้เรียกว่า **ปริจจญาณ**.

ยกเว้นธัมมญาณ อำนวยญาณ ปริจจญาณ ปัญญาที่เหลือ เรียกว่า **สัมมตญาณ**.

[๘๒๖] **อภัยโนอภัยปัญญา** เป็นไฉน ?

ปัญญาในกามาวจรกุศลธรรม ชื่อว่า **อภัยโนอภัยปัญญา**.

ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่า **อภัยโนอภัยปัญญา**.

ปัญญาในรูปาวจรกุศลธรรมและอรูปาวจรกุศลธรรม ชื่อว่า **อภัย-อภัยปัญญา** ปัญญาที่เหลือชื่อว่า **เนวอภัยโนอภัยปัญญา**.

[๘๒๗] **นิพพิทานปฎิวรปัญญา** เป็นไฉน ?

บุคคลเป็นผู้ปราศจากความยินดีในกามทั้งหลาย ด้วยปัญญาใด แต่ไม่ได้แทงตลอดอภิญญาและสังขธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่า **นิพพิทานปฎิวรปัญญา**.

บุคคลเป็นผู้ปราศจากความยินดีในกามทั้งหลายนั้นแล ได้แทงตลอดอภิญญา ด้วยปัญญา แต่ไม่ได้แทงตลอดสังขธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่า **ปฎิวรโนนิพพิทานปัญญา**.

ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่า **นิพพิทานปฎิวรปัญญา**.

ปัญญาที่เหลือชื่อว่า เนวนิพพิทาในปฏิเวธปัญญา.

[๘๒๘] หานภาคินีปัญญา เป็นไฉน ?

สัญญามนสิการอันสหระตด้วยกาม ชานไปยังโยคาวจรบุคคล ผู้ได้
ปฐมฌาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อว่า หานภาคินี.

สติอันสมควรแก่ธรรมนั้น ตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระตด้วยฌานที่ไม่มีวิตกชานไป ปัญญา ชื่อว่า
วิเสสภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระตด้วยนิพพิทาญาณ ประกอบด้วยวิราคะ
ชานไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระตด้วยวิตก ชานไปยังโยคาวจรบุคคลผู้ได้
ทุติยฌาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อว่า หานภาคินี.

สติอันสมควรแก่ธรรมนั้นตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระตด้วยอุเบกขาชานไป ปัญญา ชื่อว่า วิเสส-
ภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระตด้วยนิพพิทาญาณ ประกอบด้วยวิราคะ
ชานไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระตด้วยปีติ ชานไปยังโยคาวจรบุคคลผู้ได้
ตติยฌาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อว่า หานภาคินี.

สติอันสมควรแก่ธรรมนั้น ตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระตด้วยอทุกขมสุขเวทนา ชานไป ปัญญา
ชื่อว่า วิเสสภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระตด้วยนิพพิทาญาณประกอบด้วยวิราคะ ชาน
ไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยสุข ชานไป ยังโยคาวจรบุคคลผู้ได้
จตุตถฌาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อว่า หานภาคินี.

สติอันสมควรแก่ธรรมนั้นตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยอากาสนัญญาจตณฌาน ชานไป ปัญญา
ชื่อว่า วิเสสภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยนิพพิทาญาณ ประกอบด้วยวิราคะ
ชานไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยรูป ชานไป ยังโยคาวจรบุคคลผู้ได้
อากาสนัญญาจตณฌาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อว่า หานภาคินี.

สติอันสมควรแก่ธรรมนั้น ตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยวิญญาณ์ญาจตณฌาน ชานไป ปัญญา
ชื่อว่า วิเสสภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยนิพพิทาญาณ ประกอบด้วยวิราคะ
ชานไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยอากาสนัญญาจตณฌาน ชานไปยัง
โยคาวจรบุคคลผู้ได้วิญญาณ์ญาจตณฌาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อ
ว่า หานภาคินี.

สติอันสมควรแก่ธรรมนั้น ตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยอากิญจัญญาจตณฌาน ชานไป ปัญญา
ชื่อว่า วิเสสภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยนิพพิทาญาณ ประกอบด้วยวิราคะ
ชานไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยวิญญาณัญญาตณณาน ชานไป ยังโยคา-
วจรบุคคลผู้ได้อากัญญาตณณาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อว่า
หानภาคินี.

สติอันสมควรแก่ธรรมนั้น ตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า จิตฺติภาคินี

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยเนวสัญญานาสัญญาตณณาน ชานไป
ปัญญา ชื่อว่า วิเสสภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยนิพพิทาญาณ ประกอบด้วยวิราคะ
ชานไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภาคินี.

[๘๒๕] ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นไฉน ?

ปฏิสัมภิตา ๔ คือ

๑. อตฺตปฏิสัมภิตา
๒. ฆมฺมปฏิสัมภิตา
๓. นิรุตฺตปฏิสัมภิตา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ความรู้แตกฉานในอรรถ ชื่อว่า อตฺตปฏิสัมภิตา. ความรู้แตกฉาน
ในธรรม ชื่อว่า ฆมฺมปฏิสัมภิตา. ความรู้แตกฉานในอันกล่าวฆมนิรุตฺตนั้น
ชื่อว่า นิรุตฺตปฏิสัมภิตา. ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิภาณ-
ปฏิสัมภิตา. เหล่านี้ชื่อว่า ปฏิสัมภิตา ๔.

[๘๓๐] ปฏิปทาปัญญา ๔ เป็นไฉน ?

ปฏิปทาปัญญา ๔ คือ

๑. ทุกขาปฏิปทาทัณฑาภิญญาปัญญา
๒. ทุกขาปฏิปทาจิปปาภิญญาปัญญา

๓. สุขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญาปัญญา

๔. สุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญาปัญญา

ในปฏิบัติปัญญา ๔ นั้น ทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญาปัญญา
เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ยังสมาธิให้เกิดขึ้นโดยยากลำบาก รู้ฐานะ
นั้นก็ช้า นี้เรียกว่า ทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญาปัญญา.

ทุกขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญาปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ยังสมาธิให้เกิดขึ้นโดยยากลำบาก แต่รู้
ฐานะนั้นเร็ว นี้เรียกว่า ทุกขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญาปัญญา.

สุขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญาปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ยังสมาธิให้เกิดขึ้นโดยไม่ยากไม่ลำบาก
แต่รู้ฐานะนั้นช้า นี้เรียกว่า สุขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญาปัญญา.

สุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญาปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ยังสมาธิให้เกิดขึ้นโดยไม่ยากไม่ลำบาก รู้
ฐานะนั้นก็เร็ว นี้เรียกว่า สุขาปฏิบัติทาจิปปาภิญญาปัญญา.

เหล่านั้นชื่อว่า ปฏิบัติทาปัญญา.

[๘๓๑] อารัมมณปัญญา ๔ เป็นไฉน ?

อารัมมณปัญญา ๔ คือ

๑. ปรีตตปรีตตารัมมณปัญญา
๒. ปรีตตอัปมาณารัมมณปัญญา
๓. อัปมาณปรีตตารัมมณปัญญา
๔. อัปมาณอัปมาณารัมมณปัญญา

ในอารัมมณปัญญา ๔ นั้น ปรีตตปรีตตารัมมณปัญญา
เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิยังไม่ชำนาญคล่องแคล่ว
แผ่อารมณ์ไปเล็กน้อย นี้เรียกว่า ปรีตตปรีตตารัมมณปัญญา.

ปรีตตอัปมาณารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิยังไม่ชำนาญคล่องแคล่ว แผ่-
อารมณ์ไปหาประมาณมิได้ นี้เรียกว่า ปรีตตอัปมาณารัมมณปัญญา.

อัปมาณปรีตตารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิชำนาญคล่องแคล่ว แผ่อารมณ์
ไปเล็กน้อย นี้เรียกว่า อัปมาณปรีตตารัมมณปัญญา.

อัปมาณอัปมาณารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิชำนาญคล่องแคล่ว แผ่อารมณ์
ไปหาประมาณมิได้ นี้เรียกว่า อัปมาณอัปมาณารัมมณปัญญา.

เหล่านี้เรียกว่า อารัมมณปัญญา ๔.

[๘๓๒] มัคคสมังคิญาณ ได้แก่ ญาณแม่ในชรามรณะนี้ ญาณแม่ในชรามรณสมุทัยนี้ ญาณแม่ในชรามรณนิโรธนี้ ญาณแม่ในชรามรณนิโรธคามินีปฏิปทานี้.

ชรามรณญาณ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิอันใด ปรารภชรามรณะเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ชรามรณญาณ.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิอันใด ปรารภชรามรณสมุทัยเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ชรามรณสมุทัยญาณ ฯลฯ ปรารภชรามรณนิโรธเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ชรามรณนิโรธญาณ ฯลฯ ปรารภชรามรณนิโรธคามินีปฏิปทาเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ.

มัคคสมังคิญาณ ได้แก่ ญาณแม่ในชาตินี้ ฯลฯ ญาณแม่ในภพนี้ ฯลฯ ญาณแม่ในอุปาทานนี้ ฯลฯ ญาณแม่ในคัมภานี้ ฯลฯ ญาณแม่ในเวทนานี้ ฯลฯ ญาณแม่ในผัสสะนี้ ฯลฯ ญาณแม่ในสพายตนะนี้ ฯลฯ ญาณแม่ในนามรูปนี้ ฯลฯ ญาณแม่ในวิญญูณนี้ ฯลฯ ญาณแม่ในสังขารนี้ ญาณแม่ในสังขารสมุทัยนี้ ญาณแม่ในสังขารนิโรธนี้ ญาณแม่ในสังขารนิโรธคามินีปฏิปทานี้.

ในญาณเหล่านั้น สังขารญาณ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิอันใด ปรารภสังขารทั้งหลายเกิดขึ้น นี้เรียกว่า สังขารญาณ.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิอันใด ปรารภสังขารสมุทัยเกิดขึ้น นี้เรียกว่า สังขารสมุทัยญาณ ฯลฯ ปรารภ

สังขารนิโรธเกิดขึ้น นี้เรียกว่า สังขารนิโรธญาณ ฯลฯ ปรรากสังขารนิโรธ-
คามินีปฏิบัติทาเกิดขึ้น นี้เรียกว่า สังขารนิโรธคามินีปฏิบัติญาณ.

ญาณวัตถุหมวดละ ๔ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

ปัญจนิทเทศ

[๘๓๓] ในญาณวัตถุ หมวดละ ๕ นั้น สัมมาสมาธิมีองค์ ๕
เป็นไฉน ?

ปัญญาที่แผ่ไป ปัญญาที่แผ่สุขไป ปัญญาที่แผ่จิตไป ปัญญาที่แผ่
แสงสว่างไป และปัจเจกขณนิमित.

ปัญญาในฉาน ๒ ชื่อว่า ปัญญาที่แผ่ไป ปัญญาในฉาน ๓ ชื่อว่า
ปัญญาที่แผ่สุขไป ญาณกำหนดรู้จิตของผู้อื่น ชื่อว่า ปัญญาที่แผ่จิตไป ทิพจักขุ
ชื่อว่า ปัญญาที่แผ่แสงสว่างไป ปัจเจกขณญาณของโยคาวจรบุคคลผู้ออกจาก
สมาธินั้น ๆ ชื่อว่า ปัจเจกขณนิमित นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิมีองค์ ๕.

[๘๓๔] สัมมาสมาธิมีญาณ ๕ เป็นไฉน ?

ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้มีสุขในปัจจุบันด้วย มีสุขเป็นวิบาก
ต่อไปด้วย ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้ไกลจากกิเลส หาอาหิมิได้
ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้ อ้นบุรุษมีปัญหาทรม เสพไม่ได้ ญาณเกิด
ขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้สงบ ประณีต ได้ความสงบระงับ ได้บรรลุความ
เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีการข่มนิวรรณ์ และการห้ามกิเลสด้วยจิตที่เป็น
สสังขาริก. ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า ก็เรานั้นแลมีสติเข้าสมาธินี้ มีสติออกจาก
สมาธินี้ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิมีญาณ ๕.

ญาณวัตถุหมวดละ ๕ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

นักกนิทเทศ

[๘๓๕] ในญาณวัตถุ หมวด ๖ นั้น ปัญญาในอภิญาญา ๖
เป็นไฉน ?

ปัญญาในอภิญาญา ๖ คือ

๑. อิทธิวิธญาณ
๒. โสตราตุวิสุทธินญาณ
๓. ปริจิตตญาณ
๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ
๕. จตุปปาตญาณ
๖. อาสวัภยญาณ

เหล่านี้ชื่อว่า ปัญญาในอภิญาญา ๖.

ญาณวัตถุหมวด ๖ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

สัตตกนิทเทศ

[๘๓๖] ในญาณวัตถุ หมวด ๗ นั้น ญาณวัตถุในธรรมหมวดละ ๗
ละ ๗ เป็นไฉน ?

ความรู้ว่า ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความรู้ที่เมื่อชาติไม่มี
ชรามรณะก็ไม่มี ความรู้ที่แม้ในอดีตกาล ชรามรณะก็เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความรู้ที่แม้ในอดีตกาล เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะก็ไม่มี ความรู้ที่แม้ใน
อนาคตกาล ชรามรณะก็เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความรู้ที่แม้ในอนาคตกาล
เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะก็ไม่มี ความรู้ที่ รัम्मัญญิตญาณของบุคคลนั้น มีความ
สิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา
มีความดับไปเป็นธรรมดา.

ความรู้ว่า ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๒ ภพเกิด เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๓ อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๔ ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๕ เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๖ ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๗ สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๘ นามรูปเกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๙ วิญญูณเกิด เพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๑๐ สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ความรู้ที่ ๑๑ เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี ความรู้ที่ ๑๒ แม้อิทธิกาลสังขารก็เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ความรู้ที่ ๑๓ แม้อิทธิกาล เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี ความรู้ที่ ๑๔ แม้อินอนาคตกาล สังขารก็เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ความรู้ที่ ๑๕ แม้อินอนาคตกาล เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี ความรู้ที่ ๑๖ ธรรมจลิตัญญาของบุคคลนั้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา.

เหล่านั้นชื่อว่า **ญาณวัตถุในธรรมหมวดละ ๗ ละ ๗.**

ญาณวัตถุหมวดละ ๗ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

อภิสถกนิเทศ

[๘๓๗] ในญาณวัตถุ หมวดละ ๗ ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔

เป็นไฉน ?

ปัญญาในโสดาปัตติมรรค ปัญญาในโสดาปัตติผล ปัญญาในสกทาคามีมรรค ปัญญาในสกทาคามีผล ปัญญาในอนาคามีมรรค ปัญญาในอนาคามีผล ปัญญาในอรหัตมรรค ปัญญาในอรหัตผล.

เหล่านี้ชื่อว่า ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔.

ญาณวัตถุหมวดละ ๘ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

นวกนิตเทศ

[๘๓๘] ในญาณวัตถุหมวดละ ๘ นั้น ปัญญาในอนุปปพ-
วิหารสมาบัติ ๘ เป็นไฉน ?

ปัญญาในปฐมฌานสมาบัติ ปัญญาในทุติยฌานสมาบัติ ปัญญาใน
ตติยฌานสมาบัติ ปัญญาในจตุตถฌานสมาบัติ ปัญญาในอากาสนัญญาตน-
สมาบัติ ปัญญาในวิญญาณัญญาตนสมาบัติ ปัญญาในอากิญจัญญาตนสมาบัติ
ปัญญาในเนวสัณญานาสัญญาตนสมาบัติ ปัจจเวกขณญาณของโยคาวจรบุคคล
ผู้ออกจากสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ.

เหล่านี้ชื่อว่า ปัญญาในอนุปปพวิหารสมาบัติ ๘.

ญาณวัตถุหมวดละ ๘ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

ทสกนิตเทศ

[๘๓๙] ในญาณวัตถุหมวดละ ๑๐ นั้น.

๑. ญาณรู้ธรรมที่เป็นฐานะโดยความเป็นฐานะ และธรรมที่ไม่
ใช่ฐานะโดยความไม่ใช่ฐานะ ตามความเป็นจริง ของพระตถาคต
เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบทั่วว่า ข้อที่บุคคลผู้โสดาบันผู้ถึงพร้อม
ด้วยมคคทักขณิ จะพึงยึดถือสังขารอะไร ๆ โดยความเป็นของเที่ยงนั้น ไม่ใช่
เหตุไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบทั่วว่า ข้อที่ปุถุชนพึงยึดถือ
สังขารอะไร ๆ โดยความเป็นของเที่ยงนั้นแล นั้นเป็นฐานะที่ทำได้ เป็น
ฐานะที่ไม่ได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้โศดาบันถึงพร้อมด้วยมคคทัญญู จะพึงยึดถือสังขารอะไร ๆ โดยความเป็นสุขนั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย นั้นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่ปุถุชนพึงยึดถือสังขารอะไร ๆ โดยความเป็นสุขนั้นแล นั้นเป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้โศดาบันถึงพร้อมด้วยมคคทัญญู จะพึงยึดถือธรรมอะไร ๆ โดยความเป็นอตตัตตัตตนนั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่ปุถุชนพึงยึดถือธรรมอะไร ๆ โดยความเป็นอตตัตตัตตนนั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้โศดาบันถึงพร้อมด้วยมคคทัญญู จะพึงฆ่ามารดานั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่ปุถุชนพึงฆ่ามารดานั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้โศดาบันถึงพร้อมด้วยมคคทัญญู จะพึงฆ่าบิดา ฯลฯ จะพึงฆ่าพระอรหันต์ ฯลฯ จะพึงมีจิตประทุษร้ายยังพระโลหิตของพระตถาคตให้ห้อขึ้น ฯลฯ จะพึงยังสงฆ์ให้แตกจากกัน ฯลฯ จะพึงนับถือศาสดาอื่น ฯลฯ จะพึงเกิดในภพที่ ๘ นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่ปุถุชนพึงเกิดในภพที่ ๘ นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒ พระองค์จะพึงอุบัติขึ้นพร้อมกันในโลกธาตุอันเดียวกัน ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่พระอรหันตสัมมา-

สัมพุทธเจ้า พึงอุบัติขึ้นแต่พระองค์เดียวในโลกธาตุอันหนึ่งนั้นแล เป็นฐานะ
ที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่พระเจ้าจักรพรรดิ ๒
องค์จะพึงอุบัติขึ้นพร้อมกันในโลกธาตุอันเดียวกันนั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย
ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่พระเจ้าจักรพรรดิพึงอุบัติขึ้นแต่
องค์เดียวในโลกธาตุอันหนึ่งนั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่หญิงจะพึงเป็นพระ-
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้
ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุรุษพึงเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นั้นแล
เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่หญิงจะพึงเป็นพระเจ้า
จักรพรรดิได้นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบ
ว่า ข้อที่บุรุษพึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิได้นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็น
ฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่หญิงจะพึงเกิดเป็นพระ-
อินทร์ เป็นมาร เป็นมหาพรหมนั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่
จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุรุษพึงเกิดเป็นพระอินทร์ เป็นมาร เป็นมหา-
พรหม นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่กายทุจริตจะพึงเกิดผล
ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะ
มีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่กายทุจริตพึงเกิดผลที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่
ไม่น่าพอนั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่วิทุจริต และมโนทุจริต จะพึงเกิดผลที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจนั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่วิทุจริตพึงเกิดผลที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่กายสุจริตจะพึงเกิดผลที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่กายสุจริตพึงเกิดผลที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่วิสุจริต และมโนสุจริต จะพึงเกิดผลที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่วิสุจริตและมโนสุจริต พึงเกิดผลที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้พึงพร้อมด้วย กายทุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก จึงพึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะกายทุจริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้พึงพร้อมด้วยกายทุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก เพราะกายทุจริต เป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้พึงพร้อมด้วย วิทุจริตและมโนทุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก จะพึงเข้าถึง สุคติโลกสวรรค์ เพราะวิทุจริตและมโนทุจริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้น ไม่ใช่

เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยวิสุทธิและมโนสุทธิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะกายทุจริตและมโนทุจริตเป็นเหตุ เป็นปัจจัย นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยกายสุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก จะพึงเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะกายสุจริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยกายสุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะกายสุจริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยวิสุทธิและมโนสุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก จะพึงเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะวิสุทธิและมโนสุจริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยวิสุทธิและมโนสุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะวิสุทธิและมโนสุจริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคต ย่อมทรงทราบว่า ธรรมเหล่าใด ๆ เป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้ธรรมเหล่าใด ๆ เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้น ๆ เป็นฐานะ ธรรมเหล่าใด ๆ ไม่เป็นเหตุไม่เป็นปัจจัยให้ธรรมเหล่าใด ๆ เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้น ๆ ไม่ใช่ฐานะ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฐิ ในธรรม ที่เป็นฐานะและธรรมที่ไม่ใช่ฐานะนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้ธรรมที่เป็น**

ฐานะโดยความเป็นฐานะ และธรรมที่ไม่ใช่ฐานะโดยความไม่ใช่

ฐานะ ตามความเป็นจริง ของพระตถาคต.

[๘๔๐] ๒. ญาณที่รู้วิบากของกัมมสมาทานที่เป็นอดีต

อนาคต ปัจจุบัน ตามความเป็นจริง โดยฐานะ โดยเหตุ ของพระ-
ตถาคต เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า กัมมสมาทานอันเป็นบาป
บางอย่างอันคติสมบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อันอุปธิสมบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้
ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อันกาลสมบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้
ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อันปโยคสมบัติห้ามไว้ จึงไม่
ให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อาศัยคติวิบัติจึงให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อาศัยอุปธิวิบัติจึงให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อาศัยกาลวิบัติจึงให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อาศัยปโยควิบัติจึงให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันคติวิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันอุปธิวิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันกาลวิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันปโยควิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผล
ก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อาศัยคติสมบัติ จึงให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อาศัยอุปธิสมบัติ จึงให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อาศัยกาลสมบัติ จึงให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อาศัยปโยคสมบัติ จึงให้ผลก็มี.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ในกัมมสมาทานเหล่านั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้วิบากของกัมมสมาทานที่เป็นอดีต** อนาคต ปัจจุบัน ตามความเป็นจริง โดยฐานะ โดยเหตุ ของพระตถาคต.

[๘๔๑] ๓. **ญาณรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวงตามความเป็นจริงของพระตถาคต เป็นไฉน ?**

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตตานี้ ให้ไปสู่ นรก ย่อมทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตตานี้ ให้ไปสู่กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ย่อมทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตตานี้ ให้ไปสู่ปิตติวิสัย ย่อมทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตตานี้ ให้ไปสู่มนุษยโลก ย่อมทรงทราบว่า ทางนี้ ให้ไปสู่เทวโลก ย่อมทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตตานี้ ให้ถึงนิพพาน.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ในทางไปสู่ภูมิทั้งปวงนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวงตามความเป็นจริง ของพระตถาคต.**

[๘๔๒] ๔. **ญาณรู้โลกอันเป็นอนnekธาตุ เป็นนานาธาตุ ตามความเป็นจริงของพระตถาคต เป็นไฉน ?**

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบความเป็นต่าง ๆ แห่งจันท์ ย่อมทรงทราบความเป็นต่าง ๆ แห่งอายตนะ ย่อมทรงทราบความเป็นต่าง ๆ แห่งธาตุ ชื่อว่า ย่อมทรงทราบโลกเป็นอนnekธาตุ เป็นนานาธาตุ.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิในโลกอันเป็นอนนทธาตุ เป็นนันทธาตุ นั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้โลก**
อันเป็นอนนทธาตุ เป็นนันทธาตุ ตามความเป็นจริง ของพระตถาคต.

[๘๔๓] ๕. **ญาณรู้ความที่สัตว์ทั้งหลายมีอธยายต่างกัน**
ตามความเป็นจริงของพระตถาคต เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า สัตว์ทั้งหลายมีอธยายธรรม
ก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอธยายประณีตก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอธยายธรรม ย่อม
คบหาสมาคมเข้าใกล้กับเหล่าสัตว์ที่มีอธยายธรรม สัตว์ทั้งหลายที่มีอธยาย
ประณีต ย่อมคบหาสมาคมเข้าใกล้กับเหล่าสัตว์ที่มีอธยายประณีต. แม้ใน
อดีตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอธยายธรรม ก็ได้คบหาสมาคมเข้าใกล้กับเหล่า
สัตว์ที่มีอธยายธรรมมาแล้ว สัตว์ทั้งหลายที่มีอธยายประณีต ก็ได้คบหา
สมาคมเข้าใกล้กับเหล่าสัตว์ที่มีอธยายประณีตมาแล้ว. แม้ในอนาคตกาล สัตว์
ทั้งหลายที่มีอธยายธรรม ก็จักคบหาสมาคมเข้าใกล้กับเหล่าสัตว์ที่มีอธยาย
ธรรม สัตว์ทั้งหลายที่มีอธยายประณีต ก็จักคบหาสมาคมเข้าใกล้กับเหล่า
สัตว์ที่มีอธยายประณีต.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิในความที่สัตว์ทั้งหลายมีอธยายต่างกันนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้**
ความที่สัตว์ทั้งหลายมีอธยายต่างกัน ตามความเป็นจริง ของ
พระตถาคต.

[๘๔๔] ๖. **ญาณรู้ความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์**
ของสัตว์เหล่าอื่นของบุคคลเหล่าอื่น ตามความเป็นจริง ของพระ-
ตถาคต เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบอาสยะ อนุสัย จริต และ อัสยาศัยของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมทรงทราบเหล่าสัตว์ที่มีฐลคือกิเลสน้อย มีฐลคือกิเลสมาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการชั่ว แนะนำให้รู้ได้ง่ายและแนะนำให้รู้ได้ยาก ควรแก่การตรัสรู้และไม่ควรแก่การตรัสรู้.

ก็อาสยะของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยง หรือความเห็นว่าเป็นโลกไม่เที่ยง ความเห็นว่าเป็นโลกมีที่สุด หรือความเห็นว่าเป็นโลกไม่มีที่สุด ความเห็นว่าเป็นชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือความเห็นว่าเป็นชีพเป็นอย่างอื่น สรีระก็เป็นอย่างอื่น ความเห็นว่าเป็นสัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีก หรือความเห็นว่าเป็นสัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมไม่เกิดอีก ความเห็นว่าเป็นสัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็มี ย่อมไม่เกิดอีกก็มี หรือความเห็นว่าเป็นสัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเกิดอีกก็ห้ามมิได้ ย่อมไม่เกิดอีกก็ห้ามมิได้ สัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยภวทัญญูหรือวิภวทัญญู ดังกล่าวมานี้ก็มี หรือสัตว์ทั้งหลายไม่เข้าไปอาศัยส่วนสุดทั้งสองนี้ ได้อนุโลมิก-ขันติ ในธรรมทั้งหลายอันเป็นปัจจัยของกันและกันและอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ก็มี หรือญาณความรู้ตามความเป็นจริง นี้เรียกว่า อาสยะของสัตว์ทั้งหลาย.

ก็อนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉน ?

อนุสัย ๗ คือ กานราคาณูสัย ปฏิกขานูสัย มานานูสัย ทัญญานูสัย วิจิกขานูสัย ภวราคาณูสัย อวิชชานูสัย.

ราคาณูสัยของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องอยู่ในปิยรูป สาครูป ในโลก ปฏิกขานูสัยของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องอยู่ในอัปปิยรูป อสาครูป ในโลก อวิชชาตกไปแล้วในธรรมทั้งสองนี้ ด้วยอาการอย่างนี้ มานะ ทัญญู และวิจิกขณา พึงเห็นว่าตั้งอยู่ในที่แห่งเดียวกันกับอวิชชานั้น นี้เรียกว่า อนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย.

จริตของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉน ?

ปุณฺณุกิสังขาร อปุณฺณุกิสังขาร อานนฺุชาภิสังขาร อันเป็นกามาวจร-
ภูมิหรือรูปาวจรภูมิและอรุปาวจรภูมิ นี้ชื่อว่า จริตของสัตว์ทั้งหลาย.

อัยยาศัยของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉน ?

สัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาศัยทรามก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาศัยประณีต
ก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาศัยทราม ย่อมคบหาสมาคมเข้าใกล้กับสัตว์ทั้งหลาย
ที่มีอัยยาศัยทราม สัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาศัยประณีต ย่อมคบหาสมาคมเข้าใกล้
กับสัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาศัยประณีต. แม้ในอดีตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาศัย
ทราม ได้คบหาสมาคมเข้าใกล้กับสัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาศัยทรามมาแล้ว สัตว์
ทั้งหลายที่มีอัยยาศัยประณีต ได้คบหาสมาคมเข้าใกล้กับสัตว์ทั้งหลายที่มี
อัยยาศัยประณีตมาแล้ว. แม้ในอนาคตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาศัยทราม
จักคบหาสมาคมเข้าใกล้กับสัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาศัยทราม สัตว์ทั้งหลายที่มี
อัยยาศัยประณีต จักคบหาสมาคมเข้าใกล้กับสัตว์ทั้งหลายที่มีอัยยาศัยประณีต
นี้ชื่อว่า อัยยาศัยของสัตว์ทั้งหลาย.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีฐลคือกิเลสมากเหล่านั้น เป็นไฉน ?

กิเลสวัตถุ ๑๐ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา
ถีนะ อุทฺธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ กิเลสวัตถุ ๑๐ เหล่านี้ อันสัตว์เหล่าใด
เสพมากแล้ว ทำให้เกิดแล้ว ทำให้มากแล้ว เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านี้
นั้น ชื่อว่า ผู้มีฐลคือกิเลสมาก.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีฐลคือกิเลสน้อยเหล่านั้น เป็นไฉน ?

กิเลสวัตถุ ๑๐ เหล่านี้ อันสัตว์เหล่าใดมิได้เสพมากแล้ว มิได้ทำให้
เกิดแล้ว มิได้ทำให้มากแล้ว มิได้เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านี้ นั้น ชื่อว่า
ผู้มีฐลคือกิเลสน้อย.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอินทรีย์อ่อนเหล่านั้น เป็นไฉน ?

อินทรีย์ ๕ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ อันสัตว์เหล่าใดมิได้เสพให้มากแล้ว มิได้อบรมแล้ว มิได้ทำให้มากแล้ว มิได้เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่า **ผู้มีอินทรีย์อ่อน**.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอินทรีย์แก่กล้าเหล่านั้น เป็นไฉน ?

อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ อันสัตว์เหล่าใดเสพมากแล้ว อบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่า **ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า**.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอาการชั่วเหล่านั้น เป็นไฉน ?

สัตว์เหล่านั้นใด มีอาสยะชั่ว มีอนุสัยชั่ว มีจิตชั่ว มีอหยาศัยชั่ว มีฐลีสือกิลสมาก มีอินทรีย์อ่อน สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่า **ผู้มีอาการชั่ว**.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอาการดีเหล่านั้น เป็นไฉน ?

สัตว์เหล่านั้นใด มีอาสยะดี มีอนุสัยดี มีจิตดี มีอหยาศัยดี มีฐลีสือกิลสน้อย มีอินทรีย์แก่กล้า สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่า **ผู้มีอาการดี**.

สัตว์ทั้งหลายที่แนะนำให้รู้ได้ยากเท่านั้น เป็นไฉน ?

สัตว์เหล่านั้นใด มีอาการชั่ว สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่า **แนะนำให้รู้ได้ยาก** ส่วนสัตว์เหล่าใดมีอาการดี สัตว์เหล่านั้นแล ชื่อว่า **แนะนำให้รู้ได้ง่าย**.

สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ควรแก่การตรัสรู้เหล่านั้น เป็นไฉน ?

สัตว์เหล่านั้นใด ประกอบด้วยเครื่องกั้นทาง คือ กรรม ประกอบด้วยเครื่องกั้นทาง คือ กิลส ประกอบด้วยเครื่องกั้นทาง คือ วิบาก ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทรม ไม่ควรเพื่อจะหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้ สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่า **ผู้ไม่ควรแก่การตรัสรู้**.

สัตว์ทั้งหลายผู้ควรแก่การตรัสรู้เหล่านั้น เป็นไฉน ?

สัตว์เหล่านั้นใด ไม่ประกอบด้วยเครื่องกั้นกาง คือ กรรม ไม่ประกอบด้วยเครื่องกั้นกาง คือ กิเลส ไม่ประกอบด้วยเครื่องกั้นกาง คือ วิกาภ มีศรัทธา มีฉันทะ มีปัญญา ควรที่จะหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้ สัตว์เหล่านั้นนี้ ชื่อว่า ผู้ควรแก่การตรัสรู้.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฐิในความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ญาณรู้ความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่นตามความเป็นจริง ของพระตถาคต.

[๘๔๕] ๗. ญาณรู้ความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว ความออกแห่งฉาน วิโมกข์ สมာธิ และสมาบัติ ตามความเป็นจริง ของพระตถาคต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉาน ๔ จำพวก ชื่อว่า ฉายี คือโยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน ย่อมสำคัญผิดซึ่งฉานที่ตนได้แล้วว่ายังไม่ได้ก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน ย่อมสำคัญผิดซึ่งฉานที่ตนยังไม่ได้ว่าได้แล้วก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน ย่อมสำคัญผิดซึ่งฉานที่ตนได้แล้วว่า ได้แล้วก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน ย่อมสำคัญผิดซึ่งฉานที่ตนยังไม่ได้ว่า ยังไม่ได้ก็มี เหล่านี้ชื่อว่า โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉาน ๔ จำพวก.

ยังมีโยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานอีก ๔ จำพวก คือ โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน เข้าฉานช้าออกเร็วก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน

เข้าฉานเร็วออกช้าก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน เข้าฉานช้าออกช้า
ก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน เข้าฉานเร็วออกเร็วก็มี เหล่านี้ชื่อว่า
โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉาน ๔ จำพวก.

ยังมีโยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานอีก ๔ จำพวก คือ โยคาวจรบุคคลผู้
เจริญฉานบางคน จลาคกำหนดสมาธิในสมาธิ แต่ไม่จลาคกำหนดสมาบัติใน
สมาธิก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน จลาคกำหนดสมาบัติในสมาธิ
แต่ไม่จลาคกำหนดสมาธิในสมาธิก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน จลาค
กำหนดสมาธิในสมาธิ และจลาคกำหนดสมาบัติในสมาธิก็มี โยคาวจรบุคคลผู้
เจริญฉานบางคน ไม่จลาคกำหนดสมาธิในสมาธิ และไม่จลาคกำหนดสมาบัติ
ในสมาธิก็มี เหล่านี้ชื่อว่า โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉาน ๔ จำพวก.

คำว่า ฉาน ได้แก่ ฉาน ๔ คือ ปฐมฉาน ทุติยฉาน ตติยฉาน
และ จตุตถฉาน.

คำว่า วิโมกข์ ได้แก่ วิโมกข์ ๘ คือ โยคาวจรบุคคลผู้ได้รูปฉาน
โดยทำบริกรรมในรูปภายใน ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๑.

โยคาวจรบุคคลผู้ได้รูปฉานโดยทำบริกรรมในรูปภายนอก ย่อมเห็น
รูปทั้งหลายในภายนอก นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๒.

โยคาวจรบุคคลเป็นผู้เชื่อมั่นใจไปว่า งามแท้ นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๓.

เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่ง
ปฏิขัมสัญญา เพราะไม่มนสิการซึ่งนันทตสัญญา โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุอากาศ
สัพพัญญายตนฉาน โดยบริกรรมว่า อากาศไม่มีที่สุด ดังนี้ อยู่ นี้จัดเป็น
วิโมกข์ที่ ๔.

เพราะก้าวล่วงอากาศสัพพัญญายตนฉานโดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคล
จึงบรรลุวิญญาณ์ญายตนฉาน โดยบริกรรมว่า วิญญาณ์ไม่มีที่สุด ดังนี้ อยู่
นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๕.

เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคล
จึงบรรลุดอกิณัญญาตนะ โดยปริกรรมว่า วิญญาณน้อยหนึ่งไม่มี ดังนี้ อยู่
นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๖.

เพราะก้าวล่วงอาภิญญาตนะโดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคล
จึงบรรลุนิวาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๗.

เพราะก้าวล่วงเนวาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง โยคาวจร
บุคคลจึงบรรลุดอกิณเวทิตนโรธ อยู่ นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๘.

คำว่า **สมาธิ** ได้แก่ สมาธิ ๓ คือ สวิตักกสวิจารสมาธิ อวิตักกวิจาร์-
มัตตสมาธิ อวิตักกวิจาร์สมาธิ.

คำว่า **สมาบัติ** ได้แก่อนุปปพวิหารสมาบัติ ๕ คือ ปฐมฌานสมาบัติ
ทุติยฌานสมาบัติ ตติยฌานสมาบัติ จตุตถฌานสมาบัติ อากาสาณัญญาตนะ-
สมาบัติ วิญญาณัญญาตนะสมาบัติ อาภิญญาตนะสมาบัติ เนวาสัญญาตนะ-
สมาบัติ สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ.

คำว่า **ความเศร้าหมอง** ได้แก่ ธรรมข้างฝ่ายเสื่อม.

คำว่า **ความฟ่องแผ้ว** ได้แก่ ธรรมข้างฝ่ายวิเศษ.

คำว่า **ความออก** ได้แก่แม้ความฟ่องแผ้ว ก็ชื่อว่า ความออก แม้
ความออกจากสมาธินั้น ๆ ก็ชื่อว่า ความออก.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมา-
ทิฎฐิ ในความเศร้าหมอง ความฟ่องแผ้ว ความออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ
และสมาบัติ นั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้ความเศร้าหมอง ความฟ่องแผ้ว
ความออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ ตามความเป็นจริง
ของพระตถาคต.**

[๘๔๖] ๘. ญาณรู้ความระลึกชาติหนหลังได้ตามความเป็น

จริงของพระตถาคต เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงระลึกชาติหนหลังได้หลาย ๆ ชาติ คือ ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง หลายสังวัฏฏกัปบ้าง หลายวิวัฏฏกัปบ้าง หลายสังวัฏฏวิวัฏฏกัปบ้าง ว่าข้าพเจ้าอยู่ในภพโน้น มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีวรรณะอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ ได้เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุอย่างนี้ ข้าพเจ้าจุติจากชาตินั้นแล้วไปเกิดในภพโน้น ข้าพเจ้าอยู่ในภพนั้น มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีวรรณะอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ ได้เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุอย่างนี้ ข้าพเจ้าจุติจากชาตินั้นแล้วมาเกิดในภพนี้ พระตถาคตทรงระลึกชาติหนหลังแล้วมาเกิดในภพนี้ พระตถาคตทรงระลึกชาติหนหลังได้หลาย ๆ ชาติ พร้อมทั้งอาการและอุเทศ ด้วยประการฉะนี้.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฐิ ในความระลึกชาติหนหลังได้นั้น อันใด นี้ชื่อว่า ญาณรู้ความระลึกชาติหนหลังได้ ตามความเป็นจริงของพระตถาคต.

[๘๔๗] ๙. ญาณรู้ความจติและอุปบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายของ

พระตถาคต เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ มีทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่วงเลยจักขุของสามัญมนุษย์ ทรงเห็นเหล่าสัตว์ผู้กำลังจติและอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ไปสุดติ ไปทุกติ ทรงทราบเหล่าสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์ทั้งหลายผู้เจริญเหล่านี้หนอ ประกอบกายทุจริต ประกอบวาจทุจริต ประกอบมโนทุจริต ตีเตียนพระอรียเจ้าทั้งหลาย เป็นมิจฉาทิฐิ ถือเอามิจฉาทิฐิ-

กรรม เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต
นรก หรือสัตว์ผู้เจริญเหล่านี้ ประกอบกายสุจริต ประกอบวจีสุจริต ประกอบ
มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้าทั้งหลาย เป็นสัมมาทิฏฐิ ถือเอาสัมมาทิฏฐิ
กรรม สัตว์เหล่านั้น เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงสุคติโลก
สวรรค์ พระตถาคตมีทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่วงเลยจักขุของสามัญมนุษย์ ทรง
เห็นเหล่าสัตว์ผู้กำลังจุดและอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณ
ทราม ไปสุคติ ไปทุคติ ทรงทราบเหล่าสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการ
ฉะนี้

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิ ในความจุดและอุปบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้ความ
จุดและอุปบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายของพระตถาคต.**

[๘๔๘] ๑๐. **ญาณรู้ความสิ้นอาสวะ ตามความเป็นจริงของ
พระตถาคต เป็นไฉน ?**

พระตถาคตในโลกนี้ ทรงรู้อย่างด้วยพระองค์เอง ทรงทำให้แจ้ง ทรง
เข้าถึงซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้น
ไป อยู่ ในทิฏฐุธรรม.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิ ในความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้ความ
สิ้นอาสวะ ตามความเป็นจริง ของพระตถาคต ฉะนี้แล.**

ญาณวิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาญาณวิภังค์

อธิบายบทมาติกา

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตั้งมาติกา (แม่บท) ไว้ในญาณวิภังค์ ในลำดับแห่งปฏิสัมภิทาวิภังค์นั้น ด้วยปริเฉททั้ง ๑๐ ซึ่งมีแม่บทหมวด ๑ เป็นต้น มีแม่บทหมวด ๑๐ เป็นปริโยสานก่อน โดยนัยมีคำเป็นต้นว่า **เอกวิเรน ญาณวัตถุ** ดังนี้ (แปลว่า ญาณวัตถุหมวดหนึ่ง) แล้วทำอธิบายโดยลำดับ แห่งบททั้งหลายที่พระองค์ทรงตั้งไว้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เอกวิเรน** ได้แก่ โดยประการหนึ่ง หรือโดยส่วนหนึ่ง. พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ญาณวัตถุ** นี้ ชื่อว่า ญาณวัตถุ เพราะอรรถว่า ญาณนั้นด้วย วัตถุนั้นด้วย มีอยู่แก่สมบัติทั้งหลายมีประการ ต่าง ๆ. แม้คำว่า ชื่อว่า **วัตถุแห่งญาณ** เพราะอรรถว่า เป็นการปรากฏ (โอกาสกุเรน) ดังนี้ก็ชื่อว่า **ญาณวัตถุ**. แต่ในที่นี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า **ญาณวัตถุ** เพราะอรรถอันมีนัยก่อนเท่านั้น. ด้วยเหตุอันแหละ ในที่สุดแห่ง การกำหนดญาณวัตถุหมวดหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ยถาภาววัตถุ- วิภาวนา ปญญา เอว เอกวิเรน ญาณวัตถุ** ดังนี้ (แปลว่า ปัญญา ที่แสดงเรื่องของวิญญาณ ๕ ตามความเป็นจริงดังกล่าวมานี้ ญาณวัตถุหมวด ๑ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้).

คำว่า **ปญจ วิญญาณา** ได้แก่ วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณ เป็น ต้น. บัณฑิตพึงทราบคำทั้งหลาย มีคำว่า **น เหตุ** เป็นต้น (คำว่า **น เหตุ**

แปลว่า ไม่ชื่อว่าเหตุ) โดยนัยที่กล่าวแล้วในอรรถกถาธรรมสังคหะในหนหลัง นั้นแหละ. แต่เมื่อว่าโดยสังเขป (โดยย่อ) แล้ว คำใดที่จะพึงกล่าวในที่นี้ คำ นั้น จักแจ่มแจ้งในวาระแห่งนิทเทศ.

อนึ่ง ในแม่บทญาณวัตถุหมวดหนึ่งนี้ ฉันทใด แม่ในบทแห่งทุก- มาติกาเป็นต้น ก็ฉันทนั้น คือว่าคำใดที่ข้าพเจ้าจะพึงกล่าว คำนั้น ก็จักแจ่มแจ้ง ในนิทเทศวาระนั้นนั่นแหละ. ก็บัณฑิตพึงทราบคำอย่างนี้ ในแม่บทแห่งญาณ. วิภังค์นี้ สักว่าเป็นเครื่องกำหนดซึ่งบทตั้ง. จริงอยู่ ในญาณวิภังค์นี้ พระผู้มี ภาคว่าทรงตั้งมาติกา (แม่บท) แห่งธรรมหมวดที่หนึ่ง มี ๑๘ บท โดยแยก ออกเป็น ๒ โดยย่อ คือ ด้วยสามารถแห่งธรรมสังคหามาติกา มีคำว่า (วิญญาณ ๕) เป็น นเหตุ เป็น อเหตุกะ เป็นต้นก่อน และด้วยสามารถแห่งธรรมมิใช่ แม่บท มีคำว่า (วิญญาณ ๕) เป็น อนิจจะ เป็น ขราภิกุตะ เป็นต้น.

สำหรับ **ทุกมาติกา** ทรงตั้งไว้หมวดละ ๒ ด้วยทุกะ มี ๑๕ หมวด ซึ่งสมควรแก่ธรรมหมวด ๒

ติกมาติกา ทรงตั้งไว้หมวดละ ๓ มี ๘๘ หมวด คือ

พาหิรติกะ ๔ หมวด มีคำว่า **จินตามยา ปญญา** เป็นต้น

อันสมควรแก่ธรรมหมวด ๓ **มาติกาติกะ ๑๔** หมวด ที่ตรัสไว้ด้วยสามารถ แห่ง **อนิยमितปัญญา** (ปัญญาอันไม่แน่นอน) มีคำว่า **วิปากา ปญญา** เป็นต้น ด้วยบท ๑๓ บท ที่ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่ง **นิยमितปัญญา** (ปัญญา อันแน่นอน) อันเป็นบทที่หนึ่งในวิตักกติกะด้วยบท ๙ บท ที่ตรัสไว้ด้วย สามารถแห่งปัญญาอันแน่นอน อันเป็นบทที่ ๒ ด้วยบท ๑๒ บท ที่ตรัสไว้ ด้วยสามารถแห่งปัญญาอันแน่นอน อันเป็นบทที่ ๓ ด้วยบท ๑๓ บท ที่ตรัส ไว้ด้วยสามารถแห่งปัญญาอันแน่นอน อันเป็นบทที่หนึ่งในปีติติกะ ด้วยบท

๑๒ บท ที่ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งปัญญาอันแน่นอน อันเป็นบทที่ ๒ และที่ ๓ ในปิตติภะนั้นแหละ.

ก็ จตุกกมัตติกา ทรงตั้งไว้โดยหมวด ๔ มี ๒๑ บท มีคำว่า กมฺมสตฺกตสฺสญฺญาณํ เป็นต้น.

ปัญจกมัตติกา ทรงตั้งไว้ หมวดละ ๕ มี ๒ หมวด.

ฉกฺกมัตติกา ทรงตั้งไว้ หมวดละ ๖ มี ๑ หมวด.

สัตฺตกมัตติกา ทรงตั้งไว้ หมวดละ ๗ มี ๑๑ หมวด ที่ตรัสไว้โดยย่ออย่างนี้ว่า "สตุตฺตตฺตติ ญาณวตฺตฺต" (แปลว่า ญาณวตฺต ๗๗) ดังนี้.

อัฐมกมัตติกา ทรงตั้งไว้ หมวดละ ๘ มี ๑ หมวด.

นวกมัตติกา ทรงตั้งไว้ หมวดละ ๙ มี ๑ หมวด.

ทสกมัตติกา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้หมวดละ ๑๐ มีเพียงหมวดเดียวเท่านั้นซึ่งมีคำว่า "ทส ตถาคตฺตสฺส ตถาคตฺพลานิ" ดังนี้ เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ๑๐ เป็นคำกำหนดจำนวน.

คำว่า ตถาคตฺตสฺส (แปลว่า ของพระตถาคต) ได้แก่ พระฤาษีทั้งหลาย ในปางก่อน มีพระพุทธรเจ้าทรงพระนามว่า วิปัสสี เป็นต้น เสด็จมาแล้ว ฉนฺได พระตถาคตพระองค์นี้ ก็เสด็จมาแล้วฉนฺไดนั้น อนึ่ง พระพุทธรเจ้าเหล่านั้น เสด็จไปแล้วฉนฺได พระตถาคตพระองค์นี้ ก็เสด็จไปแล้วฉนฺไดนั้น.

คำว่า ตถาคตฺพลานิ ได้แก่ กำลังของพระตถาคตนั้น มิได้ทั่วไปแก่ชนเหล่าอื่น ๆ อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า กำลังทั้งหลายของพระพุทธรเจ้า ในปางก่อนผู้เสด็จมาแล้ว ด้วยอุปนิสัยสัมมัตติ คือ บุญ ฉนฺได แม้กำลังแห่งพระตถาคตพระองค์นี้ผู้เสด็จมาแล้ว ก็ฉนฺไดนั้น.

กำลังของพระตถาคต ในที่นี้ มี ๒ อย่าง คือ กำลังของกาย
อย่างหนึ่ง กำลังของญาณอย่างหนึ่ง.

ในกำลัง ๒ อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบกำลังกายของพระตถาคตได้
โดยทำนองแห่งตระกูลของช้างที่เดียว.

ว่าด้วยกำลังกายของพระตถาคต

กาฬาวกณฺจ คงฺคเยยฺย ปณฺฑริ ตมฺพปิงฺคณฺ
คนฺธิ มงฺคฺลเหมณฺจ อุโปสถํ จทฺทนฺตฺติเม ทสสตี
อิมานิ หิ ทส หตฺถิกุลานิ.

แปลว่า สมจริง ดังโบราณจารย์กล่าวไว้ว่า ตระกูลแห่ง
ช้างทั้งหลาย ๑๐ ตระกูลเหล่านี้ คือ

๑. ตระกูลแห่งช้าง ชื่อว่า กาฬาวกะ (กายสีดำ)
๒. " " " " คงคเยยะ (สีน้ำไหล)
๓. " " " " ปันฑระ (สีขาวยังเขาไกรลาส)
๔. " " " " ตัมพะ (สีทองแดง)
๕. " " " " ปิงคละ (สีเหลืองอ่อน)
๖. " " " " คันธะ (สีไม้กฤษณามีกลิ่นตัวหอม)
๗. " " " " มังคละ (สีนิลอยู่ชั้นกิริยาท่าทางคางม)
๘. " " " " เหมาะ (สีเหลือง)
๙. " " " " อุโปสถ (สีทองคำ)
๑๐. " " " " นัททันตะ (สีขาวบริสุทธิ์ตั้งสีเงินยวงปากและเท้าแดง)

บรรดาตระกูลแห่งข้างเหล่านั้น คำว่า ตระกูลแห่งข้างชื่อว่า
กาฬวณะ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นตระกูลข้างธรรมดา (ปกติเหตุอุกฤษฏ์).
พึงเทียบกำลัง ดังนี้

กำลังบุรุษ ๑๐ คน เท่ากับกำลังข้าง ตระกูล กาฬวณะ ๑ เชือก
กำลังข้าง กาฬวณะ ๑๐ เชือก " " กังเคยยะ ๑ "
" กังเคยยะ ๑๐ " " " ปันฑาระ ๑ "
" ปันฑาระ ๑๐ " " " ตัมพะ ๑ "
" ตัมพะ ๑๐ " " " ปิงกละ ๑ "
" ปิงกละ ๑๐ " " " กัณฐะ ๑ "
" กัณฐะ ๑๐ " " " มังกละ ๑ "
" มังกละ ๑๐ " " " เหมาะ ๑ "
" เหมาะ ๑๐ " " " อุโบสถ ๑ "
" อุโบสถ ๑๐ " " " นัททันตะ ๑ "
" นัททันตะ ๑๐ " เท่ากับกำลังของพระตถาคตพระองค์หนึ่ง

กำลังนี้นั้นแหละ ท่านเรียกว่า "กำลังของพระโพธิสัตว์พระนามว่า
นารายณ์*" ดังนี้บ้าง. กำลังของพระตถาคตนั้น เท่ากับกำลังของข้างตระกูล
กาฬวณะหนึ่งพัน โกฏีเชือก และเท่ากับกำลังของบุรุษ ๑๐ พัน โกฏีคน.

นี่เฉพาะกำลังกายของพระตถาคตพุทธเจ้าก่อน

๑. ในปรมัตถทีปนี อุทานวรรณนา กล่าวว่า กำลังกายของข้างตระกูลนัททันต์ ๖๐ ตัว เท่ากับ
กำลังกายของพระโพธิสัตว์ในปัจจุบันภพ (พระโพธิสัตว์ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ๑๐ องค์
คือ พระศรีอาริยมตไตรย พระราม พระเจ้าปัสเสนทิโกศล พระยามาราธิราช พระยาอสุรินท-
ราหู โสณพราหมณ์ โตไทยพราหมณ์ ช้างนาพาคีรี ช้างปาลีไลยกะ)

ว่าด้วยกำลังแห่งญาณของพระตถาคต

ที่กล่าวถึง คือ พระญาณของพระตถาคตนี้ ทสพลญาณอันมาแล้วในพระบาลีนี้ก่อนนั้นแหละ ก็พันแห่งพระญาณแม้อื่นอีกมีใช้น้อย คือ

ทสพลญาณ (ญาณอันเป็นกำลัง ๑๐) ในมหาสีหนาทสูตร

เวสัชชญาณ ๔

อภัมปนญาณ (ญาณอันไม่หวั่นไหว) ในบริษัท ๘

ญาณอันกำหนดรู้ซึ่งกำเนิด ๔

ญาณอันกำหนดรู้คติ ๕

ญาณ ๗๓ อันมาแล้วในสังยุตตะกะ

ญาณทั้งหลายมี ๗๗ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

นี้ ชื่อว่า ญาณพลละ (กำลังคือพระญาณ). ญาณพลละ เท่านั้นที่ท่านประสงค์เอาในที่นี้. จริงอยู่ ญาณ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่ากำลัง เพราะอรรถว่าเป็นภาวะอันไม่หวั่นไหว และเพราะอรรถว่าเป็นการอุปถัมภ์ค้ำชู.

คำว่า "เยหิ พลลหิ สมมุทโท" (แปลว่า พระตถาคตประกอบด้วยกำลังเหล่าใด) ได้แก่ พระตถาคตนั้น ทรงเข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ด้วยกำลังแห่งพระญาณ ๑๐ เหล่าใด.

คำว่า อสภณฐานัน ได้แก่ ฐานะอันประเสริฐ ฐานะอันสูงสุด. อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า พระพุทธเจ้าในปางก่อนผู้ยิ่งใหญ่มีอยู่ (พระตถาคต) ทรงเข้าถึงฐานะเหมือนพระพุทธเจ้าเหล่านั้น. อีกอย่างหนึ่งเปรียบเหมือนโคอุสกะ (โคจำฝูง) ตัวที่เจริญที่สุดในจำนวนโค ๑๐๐ ตัว โคอุสกะตัวที่เจริญที่สุดในจำนวนโค ๑,๐๐๐ ตัว หรือว่า โคอุสกะตัวที่เจริญที่สุดในจำนวนโคล้าน ๑๐๐ ตัว

หรือโอสกะตัวที่เจริญสุดในจำนวนโคลาน ๑,๐๐๐ ตัว โคนิสกะเป็นโคผู้อดทนต่ออันตรายทั้งปวง มีสีขาว น่ารัก นำภาระไปได้มาก ไม่หวั่นไหว แม้ด้วยเสียงอสณีบาดตั้ง ๑๐๐ ครั้ง เป็นจำฝูงของโคทั้งหมด ในที่นี้ประสงค์เอาโอสกะ (โคเผือก) นั้น. จริงอยู่ แม้คำว่าโอสกะเผือกนี้ ก็เป็นคำเปรียบเทียบซึ่งฐานะอันประเสริฐนั้น. ชื่อว่า อาสกะ ประเสริฐ เพราะอรรถว่า คำนี้ เป็นชื่อของโอสกะนั้น. คำว่า ฐานะ ได้แก่ ฐานะอันไม่หวั่นไหวของโอสกะ ผู้ใช้เท่าทั้ง ๔ ยันแผ่นดิน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อาสกะ สูงสุด เพราะอรรถว่า ฐานะนี้ ราวจะว่าการดำรงอยู่ของโคผู้เป็นหัวหน้า. เหมือนอย่างว่า โอสกะ คือ โคนิสกะ ประกอบด้วยกำลังของโอสกะ ใช้เท่าทั้ง ๔ ยันแผ่นดินไว้ ข้อมยื่นมั่นคงไม่หวั่นไหว ฉันทใด แม้พระตถาคตก็ฉันทนั้น ประกอบด้วยกำลังของพระตถาคต ๑๐ (ทสพลญาณ) ใช้พระบาท คือ เวสารัชชญาณ ๔ (ญาณอันทำความแกล้วกล้า) ยันซึ่งแผ่นดิน คือ บริษัท ๘ ทรงเป็นผู้ไม่หวั่นไหวด้วยปัจฉามิตร อันมีประโยชน์ขัดกันไร ๆ ในโลกนี้ทั้งเทวโลก ชื่อว่า ทรงดำรงอยู่ในฐานะอันไม่หวั่นไหว. ก็เมื่อทรงดำรงอยู่อย่างนี้ จึงทรงปฎิญาณ คือ ทรงเข้าถึงฐานะความเป็นผู้เลิศประเสริฐนั้นอยู่ ข้อมไม่กล่าวให้คลาดจากความจริง และทรงยกฐานะอันเลิศประเสริฐนั้นไว้ในพระองค์. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **อสาถณฺฐานํ ปฏิกษานาติ** ดังนี้ (แปลว่า ทรงปฎิญาณฐานะอันเลิศประเสริฐ).

คำว่า **ปริสาตุ** ได้แก่ ในบริษัท ๘*.

คำว่า **สีหนาทํ นทติ** ได้แก่ ทรงบันลือ คือ ทรงเปล่งพระสุรเสียง

*. บริษัท ๘ คือ ชัตติยบริษัท, พรหมณบริษัท, กหบดีบริษัท, สมณบริษัท, จาคุมหาราชิกาบริษัท, ดาวดึงส์บริษัท, มารบริษัท, พรหมบริษัท (จากมหาปรินิพพานสูตร)

อันองอาจ (หมายความว่า ทรงเปล่งพระสุรเสียงอันไม่เกรงภัย). อีกอย่าง
หนึ่ง ทรงเปล่งพระสุรเสียงเช่นกับสีหนาท (คือ เช่นกับการบันลือของสีหราช).
เนื้อความนี้ บัณฑิตพึงแสดงด้วยพระสูตรชื่อว่า สีหนาทสูตร. อีกอย่างหนึ่ง
สีหะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียก สีหะ เพราะอดทน และเพราะการฆ่า
ฉันทิ พระตถาคตก็ฉันทิ นั้น ทรงพระนามว่า สีหะ เพราะอดทนต่อโลกธรรม
ทั้งหลายได้ และเพราะการฆ่าซึ่งลัทธิอื่น ๆ. การแผดเสียง คือการบันลือ
ของสีหะอันกล่าวแล้ว ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า สีหนาท. ในที่นี้
สีหะผู้ประกอบแล้วด้วยกำลังของสีหะ เป็นผู้แกล้วกล้าในที่ทั้งปวง เป็นผู้มี
ชนชูชันไปปราศแล้ว ย่อมบันลือสีหนาท ฉันทิ แต่ สีหะ คือพระตถาคต
ก็ฉันทิ นั้นประกอบแล้วด้วยกำลังของพระตถาคต เป็นผู้แกล้วกล้าในบริษัท ๘
ไม่เป็นผู้มีชนพองสยงของเกล้า. ย่อมทรงบันลือซึ่งสีหนาท อันถึงพร้อมแล้วด้วย
ความงามของเทศนามีวิธีต่าง ๆ โดยนัยมีคำว่า อิติ รูป เป็นต้น. ด้วยเหตุ
นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ปริสาสุ สีหนาท นทติ (แปลว่า ทรง
บันลือสีหนาทในบริษัททั้งหลาย) ดังนี้.

คำว่า พุรหุมิ ในชื่อว่า พุรหุมจกั ปวตุเตติ นี้ ได้แก่ ประ-
เสริฐ สูงสุดคือบริสุทธิแล้ว.

ก็แล ศัพท์ว่า จักกะ (จักกศัพท์) นี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่า สมบัติ
ในลักษณะ ในส่วนแห่งรถคือล้อ ในอิริยาบถ ในทาน ในรัตนะ ใน
ธรรมในจักรอันคมกล้า เป็นต้น ในที่นี้ บัณฑิตพึงทราบศัพท์ว่า ธรรม
จักร(ล้อรถคือพระธรรม) แล้วพึงยังคำว่า ธรรมจักรนั้นให้แจ่มแจ้ง โดยแยก
ออกเป็น (ดังนี้).

จักกะ ศัพท์นี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่าสมบัติ (การถึงพร้อม) อันมาแล้ว
ในคำว่าจตุตถาริmani ภิกขุเว จกุกานิ เยหิ สมณุนาคทานิ เทวมนุสฺसानิ
เป็นต้น (แปลว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จักร ๔^๑ เหล่านี้ ย่อมเป็นไปแก่เทวดา
และมนุษย์ทั้งหลาย ผู้ประกอบพร้อมแล้ว... ย่อมถึงความไพบูรณ์อันใหญ่ใน
โภคะ^๒ทั้งหลาย). จักกะ ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถว่า ลักษณะ อันมาแล้ว
ในคำว่า เหนฺจฺจาท ปาทตเลสุ จกุกานิ ชาตานิ นี้ (แปลว่า จักรทั้งหลายเกิด
ขึ้นที่พื้นฝ่าพระบาททั้งสอง). จักกะ ศัพท์ย่อมปรากฏในอรรถว่า ส่วนแห่ง
รถคือล้อ (ล้อรถ) อันมาในคำว่า จกุกํ ว วหโต ปทํ นี้ (แปลว่า เพียง
ดั่งล้อหมุนไปตามอยู่ซึ่งรอยเท้าแห่งโคพลีพัท). จักกะ ศัพท์ ย่อมปรากฏใน
อิริยาบถ อันมาแล้วในคำว่า จตุจกุกํ นวทวารํ นี้ (แปลว่า ยนต์ คือ สรีระ
อันมีล้อ ๔ มีทวาร ๘). จักกะ ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถว่า ทาน อันมาแล้ว
ในคำว่า ขาท ภุญฺช มา จ ปมาโท จกุกํ วตฺตสฺสุ นี้ (แปลว่า ท่านจงเลี้ยง
จงบริโภคนั้น ก็จงอย่าประมาท ยังจักร (จักรคือ ทาน) ให้เป็นไป. จักกะ ศัพท์
ย่อมปรากฏในอรรถว่า จักรรัตนะ (รัตนะ คือ จักร) อันมาแล้วในคำว่า
ทิพฺพจกฺกฺรตฺถนํ ปาตุรโหสิ นี้ (แปลว่า รัตนะ คือ จักรอันเป็นทิพย์
ปรากฏแล้ว). จักกะ ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถว่า ธรรมจักร (จักร คือ พระ-
ธรรม)อันมาแล้วในคำว่า มยา ปวตฺตติตํ จกุกํ นี้ (แปลว่า จักร คือ พระธรรม
อันเราให้เป็นไปแล้ว). จักกะ ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถว่าจักรคมกล้า อันมา
แล้วในคำว่า อิจฺฉาหตฺตสฺส โปสฺสฺส จกุกํ ภมฺติ มตฺถเก นี้ (แปลว่า จักร

๑. จักร ๔ คือ. ปฏฺฐูปเทสวาสะ การอยู่ในประเทศอันสมควร ๒. สับปฺริสฺสูปฺสสฺสะ
การคบสัตบุรุษ ๓. อตฺตสัมฺมาปณฺธิ การตั้งตนไว้โดยชอบ ๔. ปุพฺเพกตฺปญฺญูตา ความเป็นผู้ได้
ทำ

ความดีไว้ในปางก่อน. ธรรม ๔ นี้ ดูจลลอรณนำไปสู่ความเจริญ (อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต
๒๑/๔๐)

๒. โภคะทั้งหลาย หมายถึงมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ นิพพานสมบัติ.

ย่อมหม่นไปบนศีรษะของบุรุษผู้ถูกความอยากนำมาแล้ว). ย่อมปรากฏในอรรถ
ว่า จักร เครื่องประหารในคำว่า **ขุรปริยทุเตน เจปิ จกุเคน** นี้ (แปลว่า
ด้วยจักรมีคมกล้าโดยรอบ) ย่อมปรากฏในอรรถว่า **อสนิมณฑล** (บริเวณ
แห่งสายฟ้า) ในคำว่า **อสนิจุกัม** นี้ (แปลว่า ฟ้าผ่า).

แต่ในที่นี้ **จักกะ** ศัพท์บัณฑิตทราบแล้วว่าจักร คือ พระธรรม
ทั้งหลาย.

ก็จักร คือ พระธรรมนั้นมี ๒ อย่าง คือ

๑. ปฏิเวธญาณ (ญาณในการแทงตลอด)

๒. เทสณาญาณ (ญาณในเทศนา)

ใน ๒ อย่างนั้น ปฏิเวธญาณ อันนำมาซึ่งอริยผลของคนอันปัญญา
อบรมแล้ว. เทสณาญาณ อันนำมาซึ่งอริยผลของพระสาวกทั้งหลายซึ่งเพิ่มพูน
แล้วด้วยกรุณา.

บรรดาญาณเหล่านั้น ปฏิเวธญาณ มี ๒ คือ

๑. อุปัชฌายะ (ปฏิเวธญาณอันกำลังเกิดขึ้น)

๒. อุปันณะ (ปฏิเวธญาณอันเกิดขึ้นแล้ว)

จริงอยู่ ปฏิเวธญาณอันกำลังเกิดขึ้น นับจำเดิมตั้งแต่การออกมหา-
ภิเนษกรรมของพระพุทธเจ้า จนถึงอรหัตตมรรค. ในขณะที่แห่งผล ชื่อว่า
ปฏิเวธญาณ อันเกิดขึ้นแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง ปฏิเวธญาณ ชื่อว่า อันกำลังเกิด
นับจำเดิมแต่เสด็จอยู่ภพกุสิต จนถึงพระอรหัตตมรรค ที่มหาโพธิบัลลังก์. ใน
ขณะแห่งผล ปฏิเวธญาณ ชื่อว่า เกิดขึ้นแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง นับจำเดิมแต่
การทรงพยากรณ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ทีปังกร จนถึง
พระอรหัตตมรรค ปฏิเวธญาณ ชื่อว่า อันกำลังเกิดขึ้น. ในขณะที่แห่งผล
ปฏิเวธญาณ ชื่อว่า อันเกิดขึ้นแล้ว.

แม่เทศนาญาณก็มี ๒ คือ

๑. ปวัตตนานะ (เทศนาญาณอันกำลังเป็นไป)

๒. ปวัตตะ (เทศนาญาณอันเป็นไปแล้ว)

จริงอยู่ เทศนาญาณนั้น ชื่อว่า กำลังเป็นไป นับจำเดิมแต่โสคา-
ปัตติมรรคของพระอัญญาโกณฑัญญะ ในขณะที่แห่งผล เทศนาญาณ ชื่อว่า
เป็นไปแล้ว.

ในเทศนาญาณเหล่านั้น ปฏิเวธญาณเป็นโลกุตตระ เทศนา-
ญาณเป็นโลกียะ.

ก็ญาณแม่ทั้งสองนั้น เป็นโอรสญาณ (ญาณที่เกิดขึ้นในพระอูระ)
ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ไม่ทั่วไปกับชนเหล่าอื่น.

วรรณากำลึง ๑๐ ของพระตถาคต

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงกำลึงแห่งพระตถาคตที่ทรงตั้งไว้ว่า เยหิ ทสหิ
พลหิ สมมุหนาคโต ตถาคโต อาสภณฺฐานํ ปฏิขานาติ ยานิ อาทิตโต
จ ทส ตถาคตสุตฺ ตถาคตพลาณี ดังนี้ (แปลว่า พระตถาคตประกอบ
ด้วยกำลึง ๑๐ เหล่าใด จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ และกำลึงเหล่าใด
ชื่อว่า กำลึง ๑๐ ของพระตถาคต จำเดิมแต่ต้น) โดยพิสดาร จึงตรัสคำว่า
กตมานิ ทส อิทฺ ตถาคตตฺ จานญจฺ จานโต เป็นอาทิ (แปลว่ากำลึง ๑๐
ของพระตถาคต เป็นไฉน คือ พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบธรรมที่เป็น
ฐานะ โดยความเป็นฐานะ เป็นต้น)

วรรณากำลึงของพระตถาคตข้อที่ ๑

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า จานญจฺ จานโต ได้แก่ ทรงทราบ
ธรรมอันเป็นเหตุ โดยความเป็นเหตุ. ก็เหตุ ย่อมให้ผลตั้งขึ้นในที่นั้น คือ

ย่อมเกิดขึ้นด้วย ย่อมเป็นไปด้วย เพราะการเข้าไปอาศัย และความเป็นไปในกาลนั้น ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ฐานะ. อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบซึ่งฐานะนั้นโดยความเป็นฐานะ และอฐานะโดยความเป็นอฐานะ คือ ย่อมทรงทราบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า ธรรมเหล่าใด ๆ เป็นเหตุ เป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่าใด ๆ เพราะอาศัยซึ่งธรรมนั้น ๆ อันเป็นฐานะ และทรงทราบว่า ธรรมเหล่าใด ๆ มิใช่เหตุ มิใช่ปัจจัยของธรรมเหล่าใด ๆ เพราะเข้าไปอาศัยซึ่งธรรมนั้น ๆ อันมิใช่ฐานะ ดังนี้.

คำว่า ยมปิ (แปลว่า แม่ใจ) ได้แก่ ด้วยญาณใจ

คำว่า อิทมปิ ตถาคตตสฺส (แปลว่า แม่ข้อนี้ ก็เป็นกำลังของพระตถาคต) อธิบายว่า ฐานฐานญาณของพระตถาคตแม่นี้ ชื่อว่า เป็นกำลังของพระตถาคต. บัณฑิตพึงทราบการประกอบในบททั้งปวงอย่างนี้.

พรรณนากำลังของพระตถาคตข้อที่ ๒

คำว่า กम्मสมาทานํ ได้แก่ กรรมอันเป็นกุศล และอกุศล อันตั้งใจกระทำแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง กรรมนั้นแหละ ชื่อว่า กรรมสมาทาน คำว่า ฐานโส เหตุโส แปลว่า โดยฐานะ โดยเหตุ. ได้แก่ โดยปัจจัย และโดยเหตุ ในคำเหล่านั้น คติ อุปธิ กาล และปโยคะ ชื่อว่า ฐานะของวิปาก. กรรม ชื่อว่า เหตุ.

พรรณนากำลังของพระตถาคตข้อที่ ๓

คำว่า สัพพตฺถคามินี (แปลว่า ไปสู่ภูมิทั้งปวง) ได้แก่ ไปสู่คติทั้งปวงและไปสู่อคติ. คำว่า ปฏิปทํ ได้แก่ ทาง (คือ มรรค). คำว่า ยถาลิถํ ปชานาติ ได้แก่ ย่อมทรงทราบสภาวะการปฏิบัติ กล่าวคือเจตนา

อันเป็นกุศลและอกุศลโดยไม่วิปริต (ไม่ผิด) แม้ในวัตถุหนึ่ง โดยนัยนี้ว่า ครั้นเมื่อมนุษย์ทั้งหลายนี้มีจำนวนมากมาอยู่ซึ่งสัตว์หนึ่งนั้นแหละ เจตนาของผู้นี้จักไปสู่ภริยะ และเจตนาของผู้นี้จักถึงกำเนิดใน สัตว์เดียรัจฉาน ดังนี้.

พรรณนากำลังของพระตถาคตข้อที่ ๔

คำว่า **อนกธาตุ** ได้แก่ ทรงทราบธาตุมากมายมีจักขุธาตุเป็นต้น หรือกามธาตุเป็นต้น. คำว่า **นานาธาตุ** ได้แก่ธาตุนานัปการ (มีประการต่างๆ) เพราะความที่ธาตุเหล่านั้นนั้นมีลักษณะต่างกัน. คำว่า **โลก** ได้แก่ โลก คือ ชั้น อายตนะ และธาตุ. คำว่า **ยถาภูติ ปชานาติ** ได้แก่ ทรงแทงตลอดซึ่งธาตุเหล่านั้น ๆ โดยไม่วิปริต.

พรรณนากำลังของพระตถาคตข้อที่ ๕

คำว่า **นานาธิมุตติกต** (แปลว่า มีอชยาศัยต่างๆ กัน) ได้แก่ ทรงทราบซึ่งความที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอชยาศัยต่าง ๆ กัน คือ มีอชยาศัยอัน แลวเป็นต้น.

พรรณนากำลังของพระตถาคตข้อที่ ๖

คำว่า **ปรสตุตทาน** (แปลว่า ของสัตว์เหล่าอื่น) ได้แก่ ของสัตว์ผู้ เป็นใหญ่. คำว่า **ปรปุกคูลาน** (แปลว่า ของบุคคลเหล่าอื่น) ได้แก่ สัตว์ ต่ำช้า. อีกอย่างหนึ่งบททั้งสองที่กล่าวมานี้ มีอรรถอย่างเดียวกัน การที่พระผู้มี พระภาคเจ้า ตรัสไว้สองอย่างด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์ คือ สัตว์ที่ควรแนะนำ. คำว่า **อินุทริยปโรปริยตุต** (แปลว่า ความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินุทริย) อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบซึ่งความเป็นไปแห่งสัตว์อื่น ๆ และ ทรงทราบความเสื่อมแห่งอินุทริยทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น.

วรรณากำลึงพระตถาคตข้อที่ ๗

คำว่า ฌานวิโมกขสมาธิสมาปตติน (แปลว่า แห่งฌาน วิโมกข์สมาธิ สมาบัติ) ได้แก่ ทรงทราบความเศร้าหมอง ความฟุ้งแผ้ว ความออกแห่งฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น... แห่งวิโมกข์ ๘ มีคำว่า รูปารูปานิ ปสฺสตีเป็นต้น... แห่งสมาธิ ๓ อันเป็นไปกับด้วยวิตกและวิจารณ์เป็นต้น... แห่งอนุปปพสมวัตติ ๕ มีปฐมฌานสมาบัติเป็นต้น. คำว่า สงฺกิลธ (แปลว่า ความเศร้าหมอง) ได้แก่ ธรรมอันเป็นส่วนแห่งความเสื่อม. คำว่า โวทาน (แปลว่า ความฟุ้งแผ้ว) ได้แก่ ธรรมอันเป็นส่วนพิเศษ คือฝ่ายดี. คำว่า วุฏฺฐาน (แปลว่า ความออก) ได้แก่ ย่อมออกจากฌานเป็นต้น ด้วยเหตุใด ย่อมทราบซึ่งเหตุนั้น.

วรรณากำลึงพระตถาคตข้อที่ ๘, ๙, ๑๐.

คำว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสตี (แปลว่า ความระลึกชาติหนหลัง) ได้แก่ ทรงระลึกถึงขั้นที่เคยอาศัยแล้วในกาลก่อน. การจฺจติและการอุปฺบัติชื่อว่า จฺจูปฺปาตะ พระองค์ทรงทราบทั้งความตายและความเกิดขึ้นแห่งสัตว์ทั้งหลาย. คำว่า อาสวาน ฆย (แปลว่า ความสิ้นอาสวะ) ได้แก่ พระนิพพานอันดับเสียดซึ่งอาสวะ กล่าวคือ ความสิ้นไปแห่งกามาสวะเป็นต้น. คำว่า อิมานิ (แปลว่า กำลึงเหล่านี้) ได้แก่ ญาณ ๑๐ เหล่าใด ที่กล่าวแล้วในหนหลังว่าเป็นกำลึงของพระตถาคตเหล่านี้ ก็คือญาณ ๑๐ เหล่านี้ แล.

บัดนี้ บัณฑิตทราบการพรรณานาบทมาโดยลำดับในมาติกานี้อย่างนี้แล้ว ฟังทราบอีกว่า พระตถาคตย่อมทรงเห็นซึ่งเวไนยสัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสสวรรค์ (คือ มีกิเลสเป็นเครื่องกั้น) อันเป็นฐานะและอฐานะของสัตว์ผู้

จะบรรลุและไม่บรรลุซึ่งความสิ้นไปแห่งอาสวะ ด้วยฐานฐานญาณก่อน เพราะ
ทรงเห็นฐานะคือโลกียสัมมาทิฐิ และทรงเห็นซึ่งความไม่มีฐานะคือ นียต-
มิจฉาทิฐิ. ต่อจากนั้น ก็ทรงเห็นซึ่งความที่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นมีวิบาก
เป็นเครื่องกั้นมิให้บรรลุคุณวิเศษ ด้วยกัมมวิปากญาณ (คือญาณรู้ผลของ
กรรม) เพราะทรงเห็นสัตว์ผู้ปฏิสนธิมาด้วยดิเหตุกะ. ย่อมทรงเห็นซึ่งความที่
สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นเครื่องกั้น ด้วยสัพพัตถคามินีปฏิบัติญาณ (คือ
ญาณหยั่งรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวง) เพราะทรงเห็นความไม่มีแห่งอนันตริยกรรม.
ทรงเห็นคุณวิเศษแห่งความประพฤติ เพื่อแสดงธรรมอนุเคราะห์แก่สัตว์ผู้ไม่มี
กรรมเป็นเครื่องกั้นอย่างนี้ ด้วยอนเนกชาตุนานาชาตญาณ (ญาณ หยั่งรู้
โลกอันเป็นอนเนกชาตและนานาชาต) เพราะทรงเห็นความต่างกันแห่งชาต.
ลำดับนั้น ทรงเห็นซึ่งอริมุตติ (คือ อริยาศัยของสัตว์เหล่านั้น) ได้ ด้วยนา-
ริมุตติกตญาณ (ญาณ หยั่งรู้อริยาศัยต่าง ๆ กัน) จึงมิได้ทรงถือเอาพิธีการ
เพื่อแสดงธรรมด้วยอำนาจแห่งอริยาศัย. ต่อจากนั้น ทรงเห็นความหย่อนและ
ความยิ่งแห่งอินทรีย์ เพื่อแสดงธรรมตามสติ ตามกำลังแห่งสัตว์ผู้มีอริยาศัย
ที่จะรู้ได้ด้วยอินทรีย์ปโรปริยัตติญาณ เพราะทรงเห็นความที่ศรัทธาเป็นต้น
เป็นธรรมแก่กล้าและอ่อน. ก็ถ้าว่า ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์อันสัตว์พึง
รู้ได้โดยนี้เป็นธรรมชาติแก่กล้าไซ้ อินทรีย์เหล่านั้นย่อมเข้าถึงได้เร็วพลัน
ด้วยคุณวิเศษแห่งฤทธิ์ เพราะความที่ตนเป็นผู้ชำนาญแล้วในฉานเป็นต้นด้วย
ญาณในฉานเป็นต้น. ก็แลครั้นเข้าถึงแล้ว จึงทรงแสดงธรรมซึ่งความที่สัตว์
เหล่านั้นเป็นผู้มีอริยาศัยอันเกิดในกาลก่อน ด้วย ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ
เพราะอานุภาพแห่งทิพยจักขุ ทรงเห็นอยู่ซึ่งความวิเศษแห่งจิตที่ถึงพร้อมด้วย
เจโตปริยญาณ ด้วยอานุภาพแห่งอัสวักขยญาณ จึงทรงแสดงธรรมเพื่อ

ความสิ้นไปแห่งอาสวะ เพราะสัตว์เหล่านั้น มีความหลงไหลไปปราศแล้ว ด้วย
ทางอันให้ถึงอัสวักขณญาณ ฉะนั้น โดยลำดับนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ พระผู้-
มีพระภาคเจ้า ตรัสญาณ ๑๐ เหล่านั้นว่าเป็นกำลัง.

นี่เป็นการพรรณานี้ความในมัตติกาก่อน.

อรรถกถาเอกกนิทเทศ

อธิบายญาณวัตตุมหัต ๑

บัดนี้ เป็นการปฏิเสธการแสดงสาธารณเหตุ ในคำว่า เป็น น เหตุ
ทั้งนั้น ในนิทเทศวาระที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มไว้ ในมัตติกาทมที่ทรงตั้ง
ไว้ว่า ปญจวิญญาณา น เหตุเมว เป็นต้น.

ในคำเหล่านั้น คำใดที่จะพึงกล่าวโดยนัยว่า จตุพพิโซ เหตุ เป็น
ต้น (แปลว่า เหตุมี ๔ อย่าง) คือ.

๑. เหตุเหตุ

๒. ปัจจเหตุ

๓. อุตตมเหตุ

๔. สาธารณเหตุ

คำนั้นทั้งหมด ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในการพรรณานี้ความแห่งคำ
ทั้งหลายในรูปกัณฑ์ว่า สพพิ รูปี น เหตุเมว เป็นต้น (แปลว่า รูปทั้ง
หมดเป็น นเหตุทั้งนั้น) นั้นแหละ.

ในคำว่า อเหตุกเมว เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบ ม อักษร ด้วย
สามารถแห่งพยัญชนะสนธิ. คือเป็น อเหตุกาเอว (แปลว่า เป็นอเหตุกะทั้ง

นั้น). แม้ในบทที่เหลือก็เช่นนี้แหละ. อีกอย่างหนึ่ง ในหมวดแห่งธรรมมีคำว่า เหตุ ฐมฺมา น เหตุ ฐมฺมา เป็นต้น วิญญาณ ๕ เป็นเหตุธรรม หรือไม่เป็นดังนี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความของบททั้งปวงในที่นี้โดยส่วนเดียวว่า กิวิญญาณ ๕ เป็นนเหตุ ทั้งนั้น เป็นอเหตุกะทั้งนั้น ดังนี้.

บทว่า อพฺยาคตเมว (แปลว่า เป็นอพฺยาคตะทั้งนั้น) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสด้วยสามารถแห่งวิบากอพฺยาคตะ.

บทว่า สารมฺมณเมว นี้ ตรัสด้วยสามารถแห่งอารมณฺ์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยว (โอรุพฺภการมฺมณฺวเสณ). จริงอยู่ อารมณฺ์ มี ๒ อย่าง คือ ปัจจยารมฺมณฺะ ได้แก่อารมณฺ์อันเป็นปัจจัย โอรุพฺภการมฺมณฺะ ได้แก่ อารมณฺ์อันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว. แต่ในที่นี้เป็นหน้าที่ของโอรุพฺภการมฺมณฺ์นั้นแหละ. แม้ปัจจยารมฺมณฺะ ก็ย่อมได้เหมือนกัน.

บท อเจตสิกเมว แปลว่า ธรรมอันไม่ประกอบจิต. ในอเจตสิก-ธรรม (ธรรมที่ไม่ใช่เจตสิก) ๑ อย่าง คือ จิต รูป และพระนิพพาน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอา จิต เท่านั้น. บทว่า โน อปรียาปนฺนเมว ได้แก่ ธรรมอันนับเนื่องแล้วโดยความเป็นธรรมอันนับเนื่องด้วยคติ จุติ และภพ ในสังสารวัฏ ชื่อว่า โน อปรียาปนฺนํ. สภาวะธรรมใด ย่อมไม่นำออกจากโลก คือจากวัฏฏะ เพราะเหตุนั้น สภาวะธรรมนั้น จึงชื่อว่าเป็น อนิยยานิกะ. คำว่า อฺุปฺปนฺนํ มโนวิญญาณวิญญฺเยยฺยเมว นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในรูปกัณท์ว่า ธรรมที่เกิดขึ้นแล้วอันวิญญาณ ๖ พึงรู้ได้ เพราะกระทำแม้มโนวิญญาณอันเป็นวิสัยแห่งอดีตเป็นต้น เพราะปรารภรูปเป็นต้นอันกำลังเกิดขึ้นให้เป็นไปแก่จักขุวิญญาณเป็นต้น. ก็วิญญาณ ๕ แม้กำลังเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่เป็นอารมณฺ์แก่จักขุวิญญาณเป็นต้น ย่อมเป็นไปแก่มโนวิญญาณเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "มโนวิญญาณ-วิญญฺเยยฺย" (แปลว่า วิญญาณ ๕ เป็นธรรมที่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ) ดังนี้.

คำว่า อนิจจमेव ได้แก่ วิญญาณ ๕ ชื่อว่า เป็นอนิจจะทั้งนั้น
เพราะอรรถว่า มีแล้วหาไม่มี (เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป)

คำว่า ชราภิกตमेव ได้แก่ วิญญาณ ๕ ชื่อว่า ชราภิกตะ เพราะ
อันชราครอบงำแล้ว.

คำว่า อุปฺปนฺนวัตตูกา อุปฺปนฺนารมฺมณา (แปลว่า วิญญาณ
๕ มีวัตถุอันเกิดแล้ว มีอารมณ์อันเกิดขึ้นแล้ว) บัณฑิตพึงทราบวาท่านปฏิเสช
อนาคต. จริงอยู่ วิญญาณ ๕ นั้น ย่อมไม่เกิดขึ้นในเพราะอารมณ์และวัตถุที่เป็น
อนาคตทั้งหลาย. คำว่า ปุเรชาตวัตตูกา ปุเรชาตารมฺมณา (แปลว่า
วิญญาณ ๕ มีวัตถุเกิดก่อน มีอารมณ์เกิดก่อน) ได้แก่ เป็นการปฏิเสชการเกิด
ขึ้นพร้อมกัน. จริงอยู่ วิญญาณ ๕ นั้นย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยวัตถุ หรืออารมณ์
ที่เกิดขึ้นพร้อมกัน. ก็วิญญาณ ๕ นั้น เป็นธรรมชาติเกิดภายหลัง ย่อมเกิดขึ้น
ในเพราะวัตถุและอารมณ์ที่เกิดขึ้นก่อน.

คำว่า อชฺมตฺติกวตฺตูกา (แปลว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุเป็นภายใน)
นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วยสามารถแห่งวัตถุภายในอันเป็นของตน จริงอยู่
วิญญาณ ๕ นั้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะ กระทบสทาทรูป ๕ อันเป็นภายในให้
เป็นวัตถุที่อาศัยเกิด. คำว่า พาหิรารมฺมณา (แปลว่า มีอารมณ์ภายนอก) ได้แก่
มีอารมณ์มีรูปเป็นต้นภายนอกเป็นอารมณ์. ในข้อนั้นบัณฑิตพึงทราบธรรมหมวด
๔. จริงอยู่ วิญญาณ ๕ นั้น ชื่อว่าเป็นภายใน มีวัตถุเป็นภายใน เพราะกระทำ
ปสาทะให้เป็นวัตถุ ที่อาศัยเกิด.

มโนวิญญาณ ชื่อว่าเป็นภายใน มีวัตถุภายนอก เพราะเวลาเกิดขึ้น
กระทำหทัยรูปให้เป็นวัตถุที่อาศัยเกิด. ชั้น ๓ อัน สัมปยุตด้วยวิญญาณ ๕
เป็นภายนอก มีวัตถุเป็นภายใน. ชั้น ๓ อันสัมปยุตด้วยมโนวิญญาณเป็น
ภายนอก มีวัตถุเป็นภายนอก เพราะเวลาเกิดขึ้นกระทำหทัยรูปให้เป็นที่อาศัย

คำว่า อสมุภินวตตุกา ได้แก่ มีวัตถุอันยังไม่แตกดับ. จริงอยู่ วิญญาณ ๕ เหล่านั้นย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะอาศัยวัตถุอันเป็นอดีตซึ่งดับไปแล้ว. แม้ เพราะความที่วิญญาณ ๕ มีอารมณ์อันยังไม่แตกดับ ก็นัยนี้.

ในคำว่า อณฺณ จกฺขุวิญญาณสุส วตฺตุ จ อารมฺมณฺณจ เป็น ต้น ก็วัตถุและอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นอย่างหนึ่ง ของโสตวิญญาณเป็นต้น ก็เป็นอย่างหนึ่ง. จักขุวิญญาณแม้ถึงความสำเร็จแล้ว ย่อมไม่เกิดต่อจากความสำเร็จโดยกระทำวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ในโสตประสาท เป็นต้นให้เป็นวัตถุ หรือทำรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ในเสียง เป็นต้นให้เป็นอารมณ์. แต่จักขุวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้น เพราะทำจักขุประสาทเท่านั้นให้เป็นวัตถุและทำรูปให้เป็นอารมณ์. วัตถุก็ดี ทวารก็ดี อารมณ์ก็ดีของจักขุวิญญาณ ย่อมไม่ก้าวไปสู่วัตถุอื่น หรือ ไปสู่ทวารอื่น หรืออารมณ์อื่น อันเนื่องกันด้วยประการอย่างนี้.

จักขุวิญญาณมีวัตถุที่เนื่องกัน มีทวารที่เนื่องกัน มีอารมณ์ที่ เนื่องกันเท่านั้น จึงเกิดขึ้น. แม้ในโสตวิญญาณเป็นต้น ก็นัยนี้ นั้นแหละ.

ในชื่อว่า น อณฺณมณฺณสุส โคจรวิสัย ปจฺจานุโกนฺติ นี้ (แปลว่า วิญญาณ ๕ ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของกันและกัน) อธิบายว่า "วิญญาณ เหล่านั้น ย่อมไม่เสวยอารมณ์ สักอย่างหนึ่งของกันและกันอย่างนี้ คือ จักขุ- วิญญาณ ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของโสตวิญญาณ หรือว่าโสตวิญญาณก็ย่อมไม่ เสวยอารมณ์ของจักขุวิญญาณ" เป็นต้น. จริงอยู่ ถ้าจักขุวิญญาณประมวลมา ซึ่งสีอันต่างด้วยสีเขียวเป็นต้นเป็นอารมณ์แล้วพึงมอบให้แก่โสตอินทรีย์ว่า "เชยฺยเถติ ท่านจงกำหนดสีนั้น จงชี้แจงว่า อารมณ์นั้นชื่ออะไร ดังนี้. แม้เว้น จักขุวิญญาณเสียแล้ว พึงกล่าวตามธรรมดาของตนเฉพาะหน้าอย่างนี้ว่า "แน่ะ

อันธพาล ท่านคั่นหาอยู่สักร้อยปีก็ตาม สักพันปีก็ตาม เว้นจากเรา (จักขุ-
วิญญาน) ท่าน (โสตวิญญาน) จักทราบสินนั้นได้ที่ไหน ท่านจงนำสินนั้นมา
จงบ่มไปที่จักขุประสาท เราจักรู้ซึ่งอารมณ์นั้นจะเป็นสีเขียวหรือสีเหลืองก็
ตามที ก็เพราะนั้นมีใช้วิสัยของธรรมอื่น นั่นเป็นวิสัยของเราเท่านั้น. แม้
ในวิญญานที่เหลือ ก็ดังนี้. ด้วยอาการอย่างนี้ วิญญาน ๕ จึงชื่อว่า ข่อมไม่
เสวยอารมณ์ของกันและกัน.

คำว่า สมนุนาหรุตสุต ได้แก่ เมื่อนำอวิชชนะมาอยู่นั้นแหละ
ปัญจวิญญานจึงเกิดขึ้น. คำว่า มนสิกโรนุตสุต ได้แก่ เมื่อทำไว้ในใจ
โดยการคำนึงถึงนั้นแหละ. ปัญจวิญญานจึงเกิด. จริงอยู่ จิตเหล่านี้ (ปัญจ-
วิญญาน) ข่อมเกิดขึ้นในเวลานี้ถึง หรือในเวลากระทำไว้ในใจด้วยอวิชชนะ.

คำว่า น อพุโทภิญญา (แปลว่า ไม่สับสนกันก็หาไม่) ได้แก่
ไม่ถูกแทรกแซงด้วยวิญญานอื่นข่อมเกิดติดต่อกันไปก็หาไม่. การเกิดร่วมกัน
แม้แห่งจิตทั้งปวง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปฏิเสธแล้วด้วยบทว่า น อปุพฺพ
อจริมฺ นี้ และทรงปฏิเสธการเกิดขึ้นโดยลำดับแห่งกันและกันด้วยบทว่า
น อณฺญมณฺยสุตฺต สมฺนุตฺรา นี้. ชื่อทั้งหลายของอวิชชนะมี ๔ เท่า
นั้น ซึ่งมีคำว่า อวิชฺฌานา (แปลว่า ความสนใจ). จริงอยู่ พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าตรัสเรียก อวิชชนะ นั้นว่า อวิชฺฌานา เพราะการหม่นเวียน
เปลี่ยนไปแห่งภวังค์ ตรัสเรียกว่า อาโภคะ (แปลว่า ความคำนึง)
เพราะความคำนึงของจิตนั้นนั้นแหละ ตรัสเรียกว่า สมฺนนาหรณะ เพราะ
ประมวลมาซึ่งรูปเป็นต้น ตรัสเรียกว่า มนสิการ เพราะการทำไว้ในใจของ
จิตเหล่านั้นแหละ. ความสามารถเพื่อทำหน้าที่ (กิจ) แห่งอวิชฺฌานา (ความ

สนใจ) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้ในฐานะแห่งอาวัชชนะของวิญญาน ๕ โดยสังเขปในที่นี้ และทรงปฏิเสธจิตแต่ละดวงเกิดร่วมกันด้วยอาการอย่างนี้.

คำว่า น กิลฺลิจิ ฆมฺมํ ปฏฺวิขานาคิ (แปลว่า บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งซึ่งธรรมอะไร ๆ ด้วยวิญญาน ๕) อธิบายว่า บุคคลย่อมไม่รู้แจ้ง ซึ่งกุศลหรืออกุศลแม้สักอย่างหนึ่ง ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วอย่างนี้ว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า เป็นต้น.

คำว่า อณฺเฏศฺร อภินิปาตมตฺตา (แปลว่า สักแต่ว่าเป็นที่ตกไปแห่งอารมณ์อันใดอันหนึ่ง) อธิบายว่า วิญญาน ๕ สักแต่ว่าเป็นที่ตกไปโดยเวidrูป เป็นต้น แล้วย่อมไม่รู้อะไร ๆ ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายไว้ว่า "บุรุษแม้เป็นผู้ฉลาดดีแล้วก็ย่อมไม่รู้ธรรมอื่นสักอย่างหนึ่งในบรรดากุศลและอกุศลด้วยวิญญาน ๕ เวidrูปที่มาสู่คลอง. อนึ่ง จักขุวิญญานในที่นี้ ย่อมเป็นสักแต่ว่าการเห็นเท่านั้น. แม้โสตวิญญาน เป็นต้น ก็ย่อมสักแต่ว่า การฟัง... การดม... การลิ้ม และการสัมผัสเท่านั้น. ก็การรับรู้อารมณ์โดยสักแต่ว่าการเห็น เป็นต้น ชื่อว่า การรายงาน (หรือการบอกกล่าว) ซึ่งธรรมเหล่านั้นอย่างอื่นมีกุศล เป็นต้น หามีไม่.

คำว่า มโนธาตฺยาปิ (แปลว่า แม้ด้วยมโนธาตุ) ได้แก่ แม้ด้วยมโนธาตุ คือ สัมปฏิจฺจนจิต. อนึ่ง ในคำว่า มโนธาตฺยาปิ นี้ ปีอักษร เป็นคำประมวลมาซึ่งเนื้อความ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในที่นี้ อย่างนี้ว่า บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งซึ่งธรรมอะไร ๆ อันเป็นกุศลได้ด้วยวิญญานอันเป็นไปทางทวาร ๕ แม้ทั้งหมด คือ แม้ด้วยมโนธาตุ แม้ด้วยมโนวิญญานธาตุซึ่งต่อจากมโนธาตุนั้น.

แม้ในคำว่า "น กิณฺจิ อิริยาปถิ กปฺเปติ" เป็นต้น (แปลว่า บุคคลย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยวิญญาณ ๕) ก็นัยนี้ จริงอยู่ บุคคลย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอะไร ๆ ในการเดิน เป็นต้น ได้ด้วยวิญญาณอันเป็นไปทางทวาร ๕.

บุคคลย่อมไม่ตั้งกายกรรม ไม่ตั้งวจกรรมด้วยวิญญาณ ๕ ย่อมไม่สมทานธรรมอันเป็นกุศลอกุศลด้วยวิญญาณ ๕ ย่อมไม่เข้าสมาธิ (สมาบัติ) อันเป็นโลกิยะหรือโลกุตตระ ย่อมไม่ออกจากสมาธิ อันเป็นโลกิยะ หรือโลกุตตระด้วยวิญญาณ ๕ ย่อมไม่จตุติ (เคลื่อน) จากภพ ย่อมไม่เกิดขึ้นในภพด้วยวิญญาณ ๕. จริงอยู่ กิจ (หน้าที่ของจิต) มีการรู้แจ้งซึ่งธรรมอันเป็นกุศลและอกุศล เป็นต้น มีการจตุติเป็นปริโยสาน แม้ทั้งหมดนั้น ย่อมมิได้ด้วยจิตทางมโนทวารเท่านั้น ย่อมไม่มีด้วยจิตอันเป็นไปทางทวาร ๕ เพราะฉะนั้น วิถีจิตแม้ทั้งปวงอันเป็นไปกับด้วยชวนะในเพราะการทำซึ่งกิจนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงปฏิเสธแล้วในวิญญาณ ๕ นี้. อนึ่งกิจทั้งหลายที่กล่าวแล้วเหล่านั้น ย่อมไม่มีแก่จิตอันประกอบด้วยวิญญาณ ๕ นี้ ฉนฺใด แม้การก้าวลงสู่ นยาม-ธรรมก็ฉนฺนั้น. คือว่าบุคคลย่อมไม่ก้าวลงสู่ มิจฉัตตนิยาม^๑ หรือ สัมมัตตนิยาม^๒ ได้ด้วยวิญญาณ ๕.

จริงอยู่ ชวนะ (ของปัญจทวาร) ย่อมไม่เล่นไป (เสพ-อารมณ์) เพราะปรารภนามและโคตร ย่อมไม่เล่นไปเพราะปรารภบัญญัติอันมีกสิณ เป็นต้น ย่อมไม่เล่นไปด้วยสามารถแห่งวิปัสสนาอันมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ย่อมไม่เล่นไปด้วยสามารถแห่งวิปัสสนาอันมีกำลังคืออูฏฐานคามินี ย่อมไม่เล่นไปเพราะปรารภรูปและอรูป

๑. อภิ. ตี . ๓๔/ ข้อ ๖๘๑ ได้แก่นันตริยกรรม ๕ และนิชตมิจฉาทิฏฐิ ๒. ได้แก่โลกุตตรมรรค ๔.

ธรรม ย่อมไม่เล่นไปสู่พระนิพพาน. อนึ่ง ปฏิสัมภิทาญาณย่อมไม่
เกิดด้วยชวนะ (ในปัญจทวาร) นั้น อภิญญาญาณ สวากปารมีญาณ
ปัจเจกโพธิญาณ สัพพัญญุตญาณ ก็ย่อมไม่เกิดด้วยชวนะนั้น.
แต่ว่า ธรรมมีประเภทต่างๆ แม้ทั้งหมด ย่อมมีได้ในชวนะทาง
มโนทวารเท่านั้น.

คำว่า น สุปติ น ปฏิพุชฺชติ น สุปินํ ปสฺสติ (แปลว่า บุคคล
ย่อมไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ฝัน ด้วยวิญญาณ ๕) อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงปฏิเสชวิถิจิตพร้อมด้วยชวนะในฐานะทั้ง ๓ เหล่านั้นว่า บุคคล ย่อมไม่
ก้าวลงสู่ความหลับ ย่อมไม่หลับ ย่อมไม่ตื่น ย่อมไม่เห็นสุบิน (ฝัน) อะไร ๆ
ด้วยจิตอันเป็นไปทางปัญจทวารแม้ทั้งหมด.

จริงอยู่ เมื่อบุคคลกำลังหลับสนิท ถึงจะยังได้เทียบในใหญ่ให้ติดไฟลุก
โพลงแล้วน้อมแสงสว่างนั้นเข้าไปใกล้ชั้นขนตาของบุคคลนั้น **ปฐมภวังค์** ย่อม
ไม่หมนูไป (ยังไม่เปลี่ยนไป) สู่อำวัชชนะอันเป็นไปทางจักขุทวาร ก่อน.

ก็จิตอันประกอบด้วยมโนทวารเท่านั้นย่อมหมนูไป ลำดับนั้น ชวน-
จิตเสพอารมณแล้ว ก็ยังลงสู่ภวังค์.

ในวาระที่ ๒ ภวังคจิตย่อมหมนูไปสู่อำวัชชนะอันเป็นจักขุทวาร.
ต่อจากนั้นจักขุวิญญาณเป็นต้น มีชวนะเป็นปริโยสาน ย่อมเป็นไป. ลำดับนั้น
ภวังคจิต จึงเป็นไปอีก.

ในวาระที่ ๓ เมื่อภวังค์หมนูไปสู่อำวัชชนะอันเป็นมโนทวารแล้ว
ชวนะอันเป็นมโนทวารวิถิจึงเล่นไป. ท่านกล่าวว่า เพราะรู้ด้วยจิต (ชวน-
จิตทางมโนทวาร) นั้น บุคคลจึงแลดู จึงทราบอะไร ๆ ได้ในที่นี้.

โดยทำนองเดียวกัน เมื่อบุคคลกำลังหลับสนิท ใครๆ ประโคมดนตรี ที่ใกล้หูหรือน້อมดอกไม้ซึ่งมีกลิ่นหอมก็ตาม เหม็นก็ตามไปใกล้จมูก หรือใส่เนยใส หรือน้ำอ้อยเข้าไปในปาก หรือเอาฝ่ามือประหารที่หลังก็ตาม. ปฐมภวังค์ก็ยังไม่หมุนไปสู่อาวัชชนะอันเป็นไปทางโสตทวารเป็นต้นก่อน.

จิตอันเป็นมโนทวารเท่านั้นย่อมหมุนไป ลำดับนั้น ชวนะเสพอารมณ์แล้วก็หยั่งลงสู่ภวังค์.

ในวาระที่ ๒ ภวังค์จึงหมุนไปสู่อาวัชชนะทั้งหลายอันเป็นไปทางโสตทวารเป็นต้น จากนั้น โสตะ ฉานะ ชิวหา กายวิญญานเป็นต้น มีชวนะเป็นปริโยสาน ย่อมเป็นไป. ต่อจากนั้น ภวังค์ก็เป็นไปอีก.

ในวาระที่ ๓ ครั้นเมื่อภวังค์หมุนไปสู่อาวัชชนะอันเป็นมโนทวารแล้ว ชวนะอันเป็นมโนทวาร ก็เล่นไป. เพราะรู้ด้วยจิต (ชวนจิตอันเป็นมโนทวารวิถี) นั้น บุคคลจึงรู้เสียอะไร ๆ ในที่นี้ว่า เป็นเสียงสังข์ เป็นเสียงกลอง. หรือรู้กลิ่นอะไร ๆ ในที่นี้ว่า เป็นกลิ่นเกิดแต่ราก กลิ่นเกิดแต่แก่น. หรือรู้รสอะไร ๆ ที่เขาใส่เข้าไปในปากของตน ว่าเป็นเนยใส น้ำอ้อย หรือรู้ว่าการประหารนี้ ใครตี ใครทุบ ใครประหารที่หลัง ดังนี้ บุคคลจึงชื่อว่า ย่อมตื่นด้วยชวนจิตอันเป็นไปทางมโนทวารเท่านั้น ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลจึงมิได้ตื่นขึ้นด้วยจิตอันเป็นไปทางปัญจทวาร.

บุคคลย่อมเห็นแม่สุบิน (ฝัน) ด้วยชวนจิตทางมโนทวารนั้นนั่นแหละ มิได้ฝันเห็นจิตอันเป็นไปทางปัญจทวาร.

เหตุแห่งการฝัน ๔

ก็แล บุคคลเมื่อเห็นสุบิน (ฝัน) นั้น ๆ ย่อมฝันเห็นด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

โดยธาตุกำเร็บ

โดยเคยประสพมา

โดยเทวดาดลใจ

โดยบุพนิมิต

ใน ๔ อย่างนั้น บุคคลมีธาตุกำเร็บ เพราะประกอบด้วยปัจจัยทำให้ผิปกติของน้ำดีเป็นต้น จึงชื่อว่าข่อมฝืนไปเพราะธาตุกำเร็บ. จริงอยู่ เมื่อฝืนไปต่าง ๆ ข่อมเป็นราวกะว่า กำลังตกลงไปจากภูเขา ราวกะว่ากำลังเดินไปทางอากาศ และเป็นราวกะว่าถูกเนื้อร้าย ช้างร้ายและโจรเป็นต้นติดตามแล้ว.

ว่าโดยเคยประสพมา บุคคลเมื่อฝืน ข่อมฝืนเห็นอารมณ์อันตนเคยประสพมาแล้วในกาลก่อน.

ว่าโดยเทวดาดลใจ เทวดาข่อมน้อมอารมณ์มีอย่างต่าง ๆ เข้าไป เพราะความเป็นผู้ใคร่จะให้ประโยชน์ หรือเพราะความประสงค์จะให้เกิดความเสื่อม หรือเพื่อให้เกิดความเจริญ หรือเพื่อให้เกิดความพินาศแก่บุคคลผู้ฝืนนั้น. บุคคลนั้น ข่อมฝืนเห็นอารมณ์เหล่านั้น ด้วยอนุภาพแห่งเทวดาเหล่านั้น.

ว่าโดยบุพนิมิต บุคคลเมื่อฝืนเห็น ข่อมฝืนเห็นสุบินอันเป็นบุพนิมิต (กลางที่บอกเหตุขึ้นก่อน) แห่งความเจริญ หรือความพินาศ ด้วยสามารถแห่งบุญและบาปข่อมเป็นคจฺพระมารดาของพระโพธิสัตว์ ทรงสุบินนิมิตในการได้เฉพาะซึ่งพระราชบุตร ข่อมเป็นคจฺพระโพธิสัตว์ ทรงมหาสุบินนิมิต ๕ ข้อ และข่อมเป็นคจฺพระเจ้าโกศลทรงสุบินนิมิต ๑๖ ข้อ.

ในเหตุ ๔ เหล่านี้ บุคคลข่อมฝืนเห็นสิ่งใดโดยธาตุกำเร็บ และโดยการกินก่อนนอน สิ่งนั้นมีใช่ความจริง. บุคคลข่อมฝืนเห็นสิ่งใดโดยเทวดาดลใจ สิ่งนั้นเป็นจริงก็ได้ ไม่จริงก็ได้ เพราะว่า

เทวดาโกรธแล้ว ใครเพื่อจะให้ถึงความพินาศด้วยอุบายของตน จึง
กระทำการคล้อยแสดงสิ่งนั้นให้วิปริตไปก็ได้.

ได้ยืมว่า ในมหาวิหารอันประเสริฐในพระนครโรหณะ พระมหาเถระ
ไม่ขออนุญาตพระภิกษุสงฆ์ สั่งให้ตัดต้นไม้ใหญ่ต้นหนึ่ง เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้น
ไม้โกรธพระเถระแล้ว ครั้งแรกนั้นแหละทำประเล้าประโลม (ชื่นชม) พระเถระ
ภายหลังบอกในสุบินนิมิตว่า "พระราชอาสูเป็นอุปัฏฐากของท่านจักสวรรคตภายใน
๗ วัน นับแต่วันนี้" ดังนี้. พระเถระนำเรื่องนั้นไปบอกแก่นางสนมของ
พระราชอาสู เทวดานั้นก็แกล้งร้องเสียงดังราวจะว่าถูกประหารครั้งหนึ่ง. พระ-
ราชาทรงถามว่า "นั่นอะไรกัน". เทวดานั้นทูลว่า พระเถระกล่าวอย่างนี้.
พระราชอาสูให้ราชบุรุษนับจำนวนวัน ครั้นพระชนม์ชีพของพระองค์เกิน ๗ วัน
แล้ว ทรงกริ้วจึงให้ราชบุรุษตัดมือและเท้าของพระเถระเสีย.

ก็บุคคล ย่อมเห็นสิ่งใดโดยบุพนิมิต สิ่งนั้น ย่อมเป็นจริง
โดยส่วนเดียว. และประเภทแห่งความฝันย่อมมีแม้เพราะความแตกต่างกันไป
ตามการเกี่ยวข้องกับมูลเหตุทั้ง ๔ เหล่านั้นทีเดียว.

อนึ่ง พระเสกขะและปุลุชนเท่านั้น ย่อมฝันเห็นสุบินนิมิต.
แม้ทั้ง ๔ อย่าง เพราะความที่ตนยังมีได้ละวิปัสสาส ๔.

สำหรับพระอเสกขบุคคล ย่อมไม่ฝัน เพราะท่านมีวิปัสสาส ๔
อันละได้แล้ว.

ถามว่า ก็บุคคลเมื่อจะฝัน หลับแล้วย่อมฝัน หรือตื่นแล้วย่อมฝัน
หรือว่าทั้งมิใช่หลับแล้วทั้งมิใช่ตื่นแล้ว ย่อมฝัน ดังนี้.

ตอบว่า ก็ในที่นี้ ความฝันจะเป็นอย่างไร พึงทราบดังนี้

ถ้าว่า บุคคลหลับแล้วย่อมฝันไซ้ ข้อนี้ ย่อมไม่ตรงตาม
พระอภิธรรม เพราะว่า (ในพระอภิธรรม) บุคคลย่อมหลับด้วย

**ภวังคจิต และภวังคจิตซึ่งมีรูปนิमितเป็นต้นเป็นอารมณ์นั้น มิได้
สัมปยุตด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้น. ส่วนบุคคลฝืนอยู่ จิตทั้งหลายเช่นนี้
(คือจิตที่สัมปยุตด้วยรากะเป็นต้น) ย่อมเกิดได้.**

ถ้าบุคคลตื่นแล้วยอมฝืนได้ ข้อนี้ ก็ไม่ตรงตามพระวินัย เพราะว่า
บุคคลตื่นแล้วยอมฝืนเห็นสิ่งใดนั้นยอมเห็นด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยอัปโพหาริก
(คือ สิ่งทีกล่าวอ้างไม่ได้) ด้วยว่า ชื่อว่า อนาปัตติโน เพราะการก้าวล่วงพระ-
บัญญัติที่ภิกษุทำแล้วด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยสิ่งที่กล่าวอ้างไม่ได้ มิได้มี อนึ่ง
เมื่อบุคคลทำกรรมด้วยจิตที่กำลังฝืนซึ่งเป็นการล่วงพระบัญญัติ ย่อมเป็นอนาปัตติ
โดยส่วนเดียว.

ถ้าบุคคลไม่หลับ ไม่ตื่น ย่อมฝืนได้ เขาย่อมจะชื่อว่า ไม่ฝืนเห็น
ซึ่งสุบิน (ในที่นี้) ก็ครั้งเมื่อความเป็นอย่างนั้นมีอยู่ ความไม่มีแห่งสุบินเที่ยว
ยอมปรากฏ ความมีแห่งสุบินก็ยอมไม่ปรากฏ ข้อนี้เป็นเพราะเหตุไร เพราะ
บุคคลมีความง่วงเหงาไปปราศแล้วจุลจิง ย่อมฝืน. สมจริง ดังที่กล่าวไว้ว่า
**ดูก่อนมหาราช บุคคลมีความง่วงเหงาชบเขาไปปราศแล้วจุลจิง
ยอมฝืน** ดังนี้. คำว่า **กบิมิทุรปรโต** ท่านประกอบไว้ ด้วยการนอน
ของวานร. เหมือนอย่างว่า การนอนหลับของลิง ย่อมเป็นไปเร็ว ฉันทใด
ชื่อว่า การนอนหลับของบุคคล เพราะความเคลื่อนไหวแล้วด้วยกุศลจิตเป็นต้น
ซึ่งเป็นไปรวดเร็วบ่อย ๆ อันใดก็ฉันทนั้น. การข้ามไปจากภวังค์บ่อย ๆ เพราะ
ความเป็นไปของการหลับอันใด การประกอบด้วยการหลับนั้น ย่อมเห็นสุบิน
เพราะเหตุนี้การฝืนนี้ ย่อมเป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง เป็นอัพยากตะบ้าง. ใน
การฝืนเหล่านั้น เมื่อบุคคลฝืนว่าทำการไหว้พระเจดีย์ การฟังธรรม การแสดง
ธรรมเป็นต้น ย่อมเป็นกุศล เมื่อฝืนว่าทำปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมเป็นอกุศล
พ้นจากจิตทั้งสองนี้ ในขณะที่แห่งอาวัชชนะและตทาร์มมณะ ฟังทราบว่าเป็น

อัพยากตะ. แม้ในเวลาทีกล่าวว่ *สิ่งนี้เราเห็นแล้ว สิ่งนี้เราได้ยินแล้ว สิ่งทีปรากฏแล้วนั้นแหละ ก็เป็นอัพยากตะเช่นกัน.

ถามว่ กุศลธรรมและอกุศลธรรมทีบุคคลทำในขณะที่ฝันเป็นธรรม มีวิบากหรือไม่ว่

ตอบว่ มีวิบาก แต่กรรมทีทำในเวลาฝันนั้นไม่อาจให้ปฏิสนธิได้ เพราะความทีวิบากนั้นมีกำลังทราม. แต่ครั้นเมื่อปฏิสนธิเป็นไปแล้วด้วยกรรมอย่างอื่นให้ผลแล้ว (กรรมทีทำในเวลาฝัน) ย่อมให้ผล.

คำว่ เอว่ ยถาวกตฺตฺวิภาวนา ปญฺญา (แปลว่ ความรู้เรื่อง วิญญูณ ๕ ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่ ปัญญา) บัณฑิตพึงทราบว่ มิใช่เป็นการอธิบายถึงเหตุของวิญญูณ ๕ แต่เป็นการอธิบายความเป็นจริงของวิญญูณ ๕ เท่านั้น.

คำว่ ตํ ยถาวกตฺตฺ วิภาเวติ ได้แก่ เป็นการชี้แจงถึงเรื่อง วิญญูณ ๕ ตามความเป็นจริง. บัณฑิตพึงทราบคำอธิบาย ความรู้เรื่องวิญญูณ ๕ ตามความเป็นจริงอันนั้น ชื่อว่ ปัญญา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้ในมาติกาว่า ความรู้เรื่องวิญญูณ ๕ ตามความเป็นจริง อันใด ชื่อว่ ปัญญา ในหนหลัง ดังพรรณนามาจะนี. และพึงทราบว่ การนับญาณด้วยสามารถแห่งธรรมหมวดหนึ่ง หรือการนับญาณด้วยอาการอย่างหนึ่ง อย่างนีว่ เอกวิเชน ญาณวตฺตฺ ดังพรรณนามาจะนี.

ญาณวตฺตฺหมวดหนึ่ง จบ

* บาลีใช้ ทิฏฺฐํ วิย เม สุตํ วิย เม เช่นเดียวกับคำว่ รูปอันเราเห็นแล้ว เสียงอันเราได้ยินแล้ว ซึ่งจัดเป็นอัพยากตะ เพราะเป็นรูป

อรรถกถาทุกนิทเทศ

อธิบายญาณวัตตุมหวมถ ๒

คำว่า จตุสุ ภูมีสุ กุสเส (แปลว่า ในกุศลธรรมในภูมี ๔) ได้แก่ ปัญญาเป็นกุศลอันเป็นไปในภูมี ๔ ของพระเสกขะ และปุณฺชนทั้งหลาย พึงทราบวินิจฉัยในที่นี้ว่า ปัญญาใด ย่อมยังประโยชน์กล่าวคือวิบากอันนับเนื่องแล้วด้วยภูมิของตน. ให้เกิดขึ้น ให้ผลผลิต คือให้เป็นไปทั่วในประโยชน์ ๕* ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในปฏิสัมภิทาวិภังค์ เพราะเหตุนั้น ปัญญานั้น จึงชื่อว่า อตฺตชาปิภา. คำว่า อรหโต อภิญฺณํ อุปฺปาเทนฺตสฺส สมา-
ปตฺตี อุปฺปาเทนฺตสฺส กิริยาพฺยากตา (แปลว่า ปัญญาที่เป็นกิริยาอัพยากตะ) ของพระอรหันต์ผู้กำลังยังอภิญญาให้เกิดขึ้น ผู้กำลังยังสมาบัติให้เกิดขึ้น) ได้แก่ ปัญญาอันเป็นกิริยาในกามาวจร ในเวลาทำบริกรรมแห่งอภิญญาและสมาบัติ. จริงอยู่ ปัญญานั้น ย่อมยังประโยชน์กล่าวคือกิริยาอันต่างด้วยอภิญญาและสมาบัติให้เกิด ให้ผลผลิต ให้เป็นไปทั่ว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า อตฺตชาปิภัญญา.

นัยแห่งอรรถกถาอันเป็นบาลีมุตตะกะ นัยหนึ่ง

ก็ปัญญาแม้ใด เป็นกามาวจรกิริยาซึ่งเกิดขึ้นก่อน ย่อมเป็นปัจจัยแก่ กามาวจรกิริยาที่เกิดภายหลังด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย. ปัญญาเมื่อนั้น ชื่อว่า อตฺตชาปิภัญญา เพราะย่อมยังประโยชน์กล่าวคือกิริยานั้นให้เกิดขึ้น. แม้

*. คือ ๑. ตัจจวาระ ๒. เหตุวาระ ๓. ธรรมวาระ ๔. ปัจจยการวาระ ๕. ปริยัตติ-
ธรรมวาระ

ปัญญาในรูปาวจรทั้งหลาย ก็นัยนี้. ฟังทราบในนิเทศแห่งบทที่ ๒ มีคำว่า จตุสุ ภูมิสุ วิปาก (แปลว่า ในวิปากธรรมในภูมิ ๔) 'ได้แก่ ปัญญาใน กามาวจรวิปาก ชื่อว่า **ซาปัตตตา** เพราะยังประโยชน์ในกามาวจรวิปากให้ เกิดแล้วดำรงอยู่ ด้วยสามารถแห่งปัจฉิมสหชาติปัจฉิมเป็นต้น. แม้ปัญญาใน วิปากมีรูปาวจรปัญญา เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง ปัญหานี้ แม่ทั้งหมด ชื่อว่า **ซาปัตตตา** เพราะให้ เกิด ให้ผลิตผลให้ เป็นไปทั่วด้วยเหตุทั้งหลายของตน ๆ และแม่ตัวเองก็เป็น ประโยชน์ ดังนี้บ้าง. แม้ในปัญญาอันเป็นกิริยาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ปัญญาของพระอรหันต์เมื่อขณะที่อกิญญาเกิดแล้ว เมื่อขณะที่สมาบัติเกิดแล้ว ดังนี้ ก็นัยนี้แหละ.

นัยแห่งอรรถกถาอันเป็นบาลีมุตตะกะ อีกนัยหนึ่ง

ก็แม้ปัญญาในกิริยาอันเป็นกามาวจร ชื่อว่า **ซาปัตตตา** เพราะยัง ประโยชน์กล่าวคือกามาวจรกิริยาให้ เกิดแล้ว ดำรงอยู่ด้วยอำนาจแห่งสหชาติ- ปัจฉิมเป็นต้น. แม้ในปัญญาอันเป็นกิริยาในรูปาวจรและอรูปาจร ก็นัยนี้ แหะละ.

อีกอย่างหนึ่ง ปัญหานี้แม่ทั้งหมด ชื่อว่า **ซาปัตตตา** เพราะให้ เกิด ให้ผลิตผล ให้ เป็นไปทั่ว ด้วยเหตุทั้งหลายของตน ๆ และแม่ตัวเองก็เป็น ประโยชน์ดังนี้บ้าง. คำที่เหลือทั้งหมดในที่นี้ ปรากฏชัดแล้วทั้งนั้น เพราะ มีนัยดังที่กล่าวแล้วในอรรถกถาแห่งธัมมสังคหะ ฉะนั้นแล.

อรรถกถาติกนิเทศ

อธิบายญาณวัตถุหมวด ๓

จินตามยปัญญา

ปัญญา อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า โยคะ ในคำว่า โยค-
วิหิตสุ นี้ มีอธิบายว่า ในการจัดแจงด้วยปัญญา ชื่อว่า น้อมนำไปด้วย
ปัญญา. อยตนะคือบ่อเกิดแห่งการงานในคำว่า กมฺมยตฺตเนสฺสุ นี้ ชื่อว่า
การงานนั้นแหละ. อีกอย่างหนึ่งแม้แต่คำว่า การงานนั้นด้วย อยตนะนั้น
ด้วย มีอยู่แก่บุคคลผู้มีอาชีพเป็นต้น ดังนี้ ก็ชื่อว่า บ่อเกิดแห่งการงาน. แม้
ในคำว่า สิปฺปายตฺตเนสฺสุ ก็นัยนี้.

ในคำเหล่านั้น การงานมี ๒ อย่าง คือ หีนกรรม และ อุกกัฏฐกรรม
(ชนิดเลวและดี). ใน ๒ อย่างนั้น การงานของช่างไม้ การงานของผู้เท
ดอกไม้ เป็นต้น ชื่อว่า หีนกรรม (ชนิดเลว). กสิกรรม วาณิชกรรม
โครักขกรรม เป็นต้น ชื่อว่า อุกกัฏฐกรรม (ชนิดดี).

แม้ในศีลปะก็มี ๒ อย่าง คือ ชนิดเลว และดี.

ใน ๒ อย่างนั้น ศีลปะของช่างสาน ศีลปะของช่างหูก ศีลปะของ
ช่างหม้อ ศีลปะของช่างหนัง และศีลปะของช่างตัดผม เป็นต้น ชื่อว่า ชนิดเลว.
ศีลปะที่ใช้ปัญญา (มุตฺตา) ศีลปะการคำนวณ (คณฺนา) ศีลปะขีดเขียน (เลขํ)
 เป็นต้น ชื่อว่า ชนิดดี. ฐานะแห่งวิชา ชื่อว่า วิชาเทยว. ฐานะแห่ง
วิชานั้นต้องประกอบโดยธรรม ท่านจึงถือเอา. ก็หม้อ พ่อค้า ซึ่งมีวิชา
เช่นกับมนต์เครื่องคุ้มครอง คือทำให้ยากงววย เช่นกับมนต์ของบุคคลผู้เป่า

ไม้เลาเม่น จักษุวิทยา ศัลยกรรม เป็นต้นท่านไม่ถือเอา เพราะความที่ศิลปะ
ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ นั้นไม่เข้าไปรวมอยู่ในศิลปะอันมีค่าว่า ข้าแต่ท่าน
อาจารย์ กระผมปรารถนา เพื่อศึกษาศิลปะ ดังนี้

นัยแห่งหีนกรรม

พึงทราบในข้อนี้ว่า บุรุษผู้ฉลาดคนหนึ่ง สร้างบ้าน ปราสาท ยาน
เรือ เป็นต้น โดยธรรมดาของตนเองเพื่อต้องการอยู่เป็นสุขของมนุษย์ทั้งหลาย
เพราะว่า บุรุษผู้ฉลาดคนนั้นดำรงอยู่ด้วยการกระทำประโยชน์เกื้อกูล โดยคิด
ว่า มนุษย์เหล่านั้นเป็นทุกข์เพราะไม่มีที่เป็นที่อยู่อาศัย จึงสร้างบ้านอันต่างด้วย
บ้านมีรูปยาวและสี่เหลี่ยมเป็นต้นขึ้น และเพื่อป้องกันความหนาวและร้อนก็
สร้างปราสาทอันต่างด้วยปราสาทมีชั้นเดียวและสองชั้นเป็นต้น เมื่อยานพาหนะ
ไม่มีอยู่ ก็คิดว่า ชื่อว่า การสัญจรไปมาเป็นทุกข์ เพื่อต้องการบรรเทาความ
ปวดเมื่อยแข็งเป็นต้น ก็สร้างพาหนะเป็นเครื่องนำไปมีเกวียนและรถเป็นต้น
ครั้นเมื่อเรือไม่มีอยู่ ก็คิดว่า ชื่อว่า เครื่องสัญจรไปในสมุทรเป็นต้นไม่มี จึง
สร้างเรือมีประการต่าง ๆ บุรุษผู้ฉลาดนั้น ย่อมไม่เห็นวัตถุทั้งหลายเหล่านั้น
ทั้งหมดที่บุคคลอื่นกระทำอยู่ มิได้เก็บเอาของที่บุคคลอื่นทำแล้วมา ย่อมไม่
ได้ฟังจากผู้อื่น ก็แต่ว่า เขาย่อมกระทำด้วยความติดตามธรรมดาของตน.

จริงอยู่ การงานอันบุคคลผู้มีปัญญา แม้กระทำตามธรรมดาของตน
ย่อมเป็นเช่นกับการงานทั้งหลาย อันชนเหล่าอื่นเรียนมากระทำให้สำเร็จ
นั้นแหละ. นี่เป็นนัยในหีนกรรม (การงานอันต่ำ) ก่อน.

นัยแห่งอุกฤษฏกรรม

แม้ในอุกฤษฏกรรม (การงานอันสูง) บัณฑิตคนหนึ่ง คิดว่า
เมื่อภลินกรรมไม่มีอยู่ ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมไม่เป็นไป ดังนี้

เพื่อต้องการให้อยู่เป็นสุขของมนุษย์ทั้งหลาย จึงสร้างอุปกรณ์การ
ทำนามี แอกละไถเป็นต้น. โดยทำนองนั้น ย่อมสร้างวณิชย-
กรรม และโครัชกรรมขึ้น. เขาย่อมไม่เห็นการงานเหล่านั้นทั้งหมด
ที่บุคคลอื่นทำอยู่ ฯลฯ ย่อมเป็นเช่นกับการงานที่บุคคลอื่นเรียนมา
ทำให้สำเร็จแล้วนั้นแหละ. นี่เป็นนัยในอุกัทฐกรรม (การงานอัน
สูง).

นัยแห่งศิลปะทั้ง ๒ อย่าง

ในบ่อเกิดแห่งศิลปะแม่ทั้งสอง บัณฑิตคนหนึ่ง ประสงค์จะ
ให้มนุษย์ทั้งหลายมีความสุข จึงจัดสร้างหินศิลปะมีศิลปะของช่าง
สานเป็นต้นขึ้น และสร้างศิลปะอันสูงสุดกล่าวคือเพื่อให้ได้จำนวน
โดยสูงสุดแห่งหัตถกรรม สร้างอุปกรณ์คำนวณกล่าวคือเพื่อมิให้
ขาดปริมาณ สร้างเครื่องขีดเขียนอันเป็นแบบอย่างต่าง ๆ เป็นต้น.
บัณฑิตนั้น มิได้เห็นสิ่งเหล่านั้น แม้ทั้งหมดที่บุคคลอื่นทำอยู่ ฯลฯ
ย่อมเป็นเช่นกับศิลปะที่บุคคลอื่นเรียนมาแล้วทำให้สำเร็จนั้นแหละ.
ข้อนี้เป็นนัยในบ่อเกิดแห่งศิลปะ.

อนึ่ง บัณฑิตบางพวก ยังฐานะแห่งวิชาทั้งหลาย มีมนต์อันยังนาค
ไหรง (ให้หมนูไป) เป็นต้น ให้เกิดขึ้น เพื่อต้องการช่วยยามมนุษย์ทั้งหลายผู้
เข้าไปเล่นกับอมมนุษย์มีงูเป็นต้น. บัณฑิตนั้น ย่อมไม่เห็นฐานะแห่งวิชาเหล่า
นั้นซึ่งบุคคลอื่นทำอยู่ ไม่ได้เรียนฐานะแห่งวิชาที่บุคคลอื่นเรียนแล้ว ทั้งมิได้
ฟังต่อบุคคลอื่น แต่ว่า เขาย่อมกระทำด้วยความคิดตามธรรมดาของตน. จริง
อยู่ ฐานะแห่งวิชานั้นอันบุคคลผู้มีปัญญา แม้ทำตามธรรมดาของตน ก็ย่อม
เป็นเช่นกับบุคคลอื่นที่เรียนมากระทำอยู่ให้สำเร็จนั้นแหละ.

คำว่า **กมฺมสฺสทกฺก** วา (แปลว่า **กัมมัสสทกตาญาณ**) ได้แก่ ญาณ คือการรู้อย่างนี้ว่า นี่เป็นกรรมของสัตว์ทั้งหลาย นี่เป็นกรรมของตน นี่มิใช่กรรมของตน ดังนี้.

คำว่า **สัจฺจานุโลมิก** วา (แปลว่า **สัจฺจานุโลมิกญาณ**) ได้แก่ วิปัสสนาญาณ.

จริงอยู่ วิปัสสนาญาณนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียก ว่า **สัจฺจานุโลมิกญาณ** ก็เพราะคล้อยตามสัจจะ ๔.

บัดนี้ เพื่อแสดงซึ่งอาการ คือความเป็นไปแห่งสัจฺจานุโลมิกญาณ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **รูป อนิจฺจนฺต** วา เป็นอาทินั้น (แปลว่า รูป ไม่เที่ยง). ก็รูปมีความไม่เที่ยงเป็นลักษณะนั้นแหละ มาแล้วในชื่อว่า **รูป อนิจฺจ** นี้ มิใช่มีทุกข์เป็นลักษณะ หรือมีอนัตตะเป็นลักษณะ. แต่พึงทราบทั่วว่า เมื่อว่าโดยอำนาจแห่งอรรถ (เนื้อความ) แล้ว สภาวะเหล่านั้นพึงเป็นอย่างเดียวกัน เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า **ยลฺหิ อนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ ยํ ทุกฺขํ ตํ อนตฺตา** (แปลว่า สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา) ดังนี้.

คำว่า **ยํ เหวรฺฐิ** (แปลว่า **อันใด ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้น**) ได้แก่ ญาณใด เป็นสภาวะอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอธิบายไว้ตอนหลังอย่างนี้ ญาณนั้น ชื่อว่า **อนุโลมิกญาณ**.

คำว่า **ขณฺติ** เป็นต้น เป็นไวพจน์ของ **ปัญฺญา** ทั้งนั้น. จริงอยู่ ปัญฺญา นั้น ชื่อว่า **อนุโลมิกะ** เพราะอรรถว่า ย่อมอนุโลม (คือ คล้อยตาม) ซึ่งเหตุอันเป็นการกระทำ ๕ อย่าง มีบ่อเกิดแห่งการงาน เป็นต้น ที่พระผู้มี-

๑. คือ **ขันติญาณ** **ทิกฺขุญาณ** **รฺจุญาณ** **มฺุติญาณ** **เปกฺขญาณ** **ธมฺมนิฆฺฆานขันติญาณ**

พระภาคเจ้าตรัสไว้ในหนหลัง โดยการเห็นซึ่งธรรมอันไม่เป็นข้าศึก ดังนี้. อนึ่ง ปัญญา ชื่อว่า อนุโลมิกะ เพราะอรรถว่า ย่อมคล้อยตามประโยชน์แห่งสัตว์ทั้งหลาย ดังนี้ด้วย ย่อมคล้อยตามมัคคัสจะดังนี้ด้วย ย่อมคล้อยตาม เพราะการคล้อยตามพระนิพพานอันเป็นปรมัตตัสจะ ดังนี้ก็ได้.

ญาณใด ย่อมอดทน ย่อมสามารถ ย่อมอาจเพื่อเห็นซึ่งเหตุเป็นที่กระทำ (การณะ^๑) แม้ทั้งหมดเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ญาณนั้น จึงชื่อว่า **ขันติ**. คำว่า **ปัสสติ** ได้แก่ ทิฏฐิญาณ. คำว่า **โรเจติ** ได้แก่ รุจิญาณ.

คำว่า **มุจติ** ได้แก่ มุติญาณ. พระบาลีว่า **มุทิตติ มุทิติ** ชื่อว่า มุติญาณ ดังนี้ก็มี. คำว่า **เปกขติ** ชื่อว่า เปกขญาณ. ธรรมทั้งหลายมีบ่อเกิดแห่งการงานเป็นต้นแม้ทั้งหมดเหล่านั้น ย่อมเข้าไปประจักษ์แจ้ง แก่ญาณนั้น จึงชื่อว่า **ธัมมนิฆมานขันติญาณ**. อนึ่ง เมื่อว่าโดยพิเศษ ธรรมทั้งหลายกล่าวคือ **ขันธ ๕** เมื่อเข้าไปเพ่งพิจารณา ย่อมให้ประจักษ์แจ้งด้วยสามารถแห่งความเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาบ่อย ๆ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ธัมมนิฆมานขันติญาณ**.

คำว่า **ปรโต อสุตฺวา ปฎิลภติ** (แปลว่า บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ย่อมได้...) ได้แก่ มิได้ฟังคำแนะนำของผู้อื่น คิดอยู่เองนั่นแหละ ย่อมได้...

คำว่า **อัย วุจฺจติ** (แปลว่า นี้เรียกว่า) ได้แก่ ปัญญา^๒ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า **จินตามยปัญญา**.

ก็จินตามยปัญญานั้น ย่อมไม่เกิดแก่บุคคลพวกใดพวกหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นแก่พระมหาสัตว์ทั้งหลาย ผู้รู้ยิ่งเท่านั้น.

สัจจานุโลมิกญาณแม้ในที่นี้ ก็ย่อมเกิดแก่พระโพธิสัตว์ทั้งสอง (ทวิหุณฺ เยาว โภชิสฺสุตฺตานิ) เท่านั้น.

๑. การณะ คือ กัมมะ ศิลปะ วิชา กัมมัตสสกาญาณ สัจจานุโลมิกญาณ

ปัญหาที่เหลือ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีปัญญามากแม้ทั้งหมดซึ่งมีบารมีเต็มแล้ว.

อธิบายสุตมยปัญญา

ในคำว่า **ปรโต** **สุตฺวา** **ปฏิลลิตี** นี้ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมปัญญาทั้งหมดที่บุคคลได้แล้ว เพราะเห็นบ่อเกิดแห่งการงานเป็นต้นอันบุคคลอื่นกำลังทำอยู่ หรือทำเสร็จแล้วก็ดี พึงถ้อยคำของใคร ๆ ผู้บอกอยู่ก็ดี เรียนเอาในสำนักของอาจารย์ก็ดี ชื่อว่า บุคคลฟังจากผู้อื่นแล้วนั้นแหละ.

อธิบายภาวนามยปัญญา

คำว่า **สมาปฺนฺนุสฺส** (แปลว่า ผู้เข้าสมาบัติ) อธิบายว่า ปัญญาในภายในสมาบัติของบุคคลผู้พร้อมด้วยสมาบัติ ชื่อว่า **ภาวนามยปัญญา**.

อธิบายทานมยปัญญา

คำว่า **ทานํ** **อารุทฺถ** (แปลว่า ปรารถนา) ได้แก่ อาศัยทาน อธิบายว่า มีเจตนาในทานเป็นปัจจัย. คำว่า **ทานาธิคฺจน** (แปลว่า บุคคลผู้ให้ทาน) อธิบายว่า บุคคลผู้กำลังน้อมเข้าไปให้อยู่ซึ่งทาน ชื่อว่า ผู้ให้ทาน. คำว่า **ยา อูปฺปชฺชติ** (แปลว่า ย่อมเกิดขึ้น) ได้แก่ ปัญญาใด อันสัมปยุตด้วยเจตนาในทาน ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ ปัญญานี้ ชื่อว่า ทานมยปัญญา. ก็เมื่อบุคคลคิดว่า เราจักให้ทานดังนี้ ก็ให้ทานอยู่ ครั้นให้ทานแล้ว ก็พิจารณาอยู่ซึ่งทานนั้น.

ทานมยปัญญานั้น ย่อมเกิดขึ้นโดยอาการ ๓ อย่าง คือ

บุพเพเจตนา

มูถฺยจนเจตนา

อปรเจตนา

อธิบายศีลมยปัญญา

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาปัญญาอันสัมปยุตด้วยเจตนาในศีล แม้ในคำว่า **ศีล อารพฺถ สีลาธิคฺจฺจ** นี้ว่า เป็น **ศีลมยปัญญา**. ก็เมื่อคิดว่า เราจักยังศีลให้บริบูรณ์ ดังนี้ แล้วก็ยังศีลนั้นให้บริบูรณ์อยู่ ครั้นยังศีลให้บริบูรณ์แล้ว ก็พิจารณาศีลนั้นอยู่ ศีลมยปัญญานี้จึงเกิดขึ้นโดยอาการ ๓ อย่าง คือ ปุพฺพเจตนา มุญฺจนเจตนา อปรเจตนา. สำหรับภาวนามยปัญญา ข้าพเจ้า กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ.

อธิบาย อธิศีลปัญญา เป็นต้น

ใน **อธิศีลปัญญา** เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบศีล เป็นต้น โดยเป็น ไปอย่างละ ๒ คือ ศีล อธิศีล, จิต อธิจิต, ปัญญา อธิปัญญา. ในคำเหล่านั้น ศีล ๕ ก็ดี ศีล ๑๐ ก็ดี ชื่อว่า ศีล ด้วยสามารถแห่งการสงเคราะห์ลงในแบบแผนนี้ว่า ความอุบัติขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลาย หรือไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ตามที่ ชาติ ฆัมมฐิติ ฆัมมนิยามเหล่านั้นก็ดำรงอยู่แล้วเทียว. จจริงอยู่ เมื่อพระตถาคต ทรงอุบัติขึ้นก็ดี ยังไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ดี ศีลนั้นก็มีอยู่.

ถามว่า เมื่อพระตถาคตยังมีได้ทรงอุบัติขึ้น ใครเล่า ย่อมบัญญัติ ศีล (คือย่อมประกาศให้รู้).

ตอบว่า ดาบส ปริพาชก สัพพัญญูโพธิสัตว์ และพระเจ้าจักร-
พรรดิราชย่อมบัญญัติศีล.

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว ภิกษุสงฆ์ ภิกษุณี-
สงฆ์ อุบาสก และอุบาสิกา ย่อมประกาศให้รู้ซึ่งศีลนั้น. อนึ่ง
เมื่อพระตถาคตทรงอุบัติขึ้นแล้วนั้นแหละ ปาฏิโมกขสังวรศีลอัน

เป็นศีลยิ่งกว่าศีลทั้งหมดจึงปรากฏขึ้น เมื่อพระตถาคตยังมีได้ทรง
อุบัติ ปาฏิโมกขสังวรศีลนั้นก็มิได้ปรากฏ ด้วยว่า พระสัพพัญญู-
พุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ย่อมบัญญัติประกาศซึ่งปาฏิโมกขสังวรศีล
นั้น หาใช่เป็นวิสัยของชนเหล่าอื่นที่จะบัญญัติว่า ชื่อว่าศีลข้อนี้ ย่อม
มีเพราะการก้าวล่วงในเรื่องนี้ ดังนี้. อันนี้เป็นวิสัยแห่งพระพุทธเจ้า
ทั้งหลายเท่านั้น และเป็นกำลังของพระพุทธเจ้าทั้งหลายด้วยประการ
ฉะนี้. ปาฏิโมกขสังวรศีลนี้เป็น อธิศีล เหตุใด เพราะเหตุนั้นเพื่อ
ทรงแสดงอธิศีลปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ปาฏิโมกข-
สังวรํ สังวรุตตสฺส เป็นต้น (แปลว่า ปัญญา เกิดแก่ผู้สำรวมด้วย
ปาฏิโมกขสังวรศีล).

อนึ่ง สมบัติ ๘ อันเป็นเครื่องดำเนินไปในวัฏฏะ ชื่อว่า จิต ด้วย
สามารถแห่งการสงเคราะห์ไว้ด้วยแบบแผนที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในหน
หลัง. จริงอยู่ จิตอันเป็นไปในสมบัติ ๘ เหล่านั้น เมื่อพระตถาคตทรงอุบัติ
แล้วก็ตาม ไม่ทรงอุบัติก็ตาม จิตเช่นนั้นย่อมเกิดขึ้นได้.

ถามว่า เมื่อพระตถาคตยังมีได้ทรงอุบัติขึ้น ใครเล่า ย่อมยังจิตอัน
เป็นไปในสมบัติเหล่านั้นให้เกิดขึ้น.

ตอบว่า คาบส ปริพาชก พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ และพระเจ้าจักร-
พรรดิราช.

ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอุบัติแล้ว ชนทั้งหลายผู้
ปรารถนาคุณวิเศษแม้มีภิกษุเป็นต้น ย่อมยังจิตเช่นนั้น ให้เกิดขึ้นได้.
แต่ว่า สมบัติ ๘ อัน เป็นบาทให้วิปัสสนาอันยิ่งกว่าจิตทั้งปวงเกิดขึ้น
นั้น เมื่อพระตถาคตทรงอุบัติแล้วเท่านั้นจึงมีได้ ยังมีได้ทรงอุบัติขึ้น

จิตเช่นนั้นหาไม่ได้ไม่. พระสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ย่อมทรง
บัญญัติประกาศจิตอันเป็นไปในสมาบัติ ๘ อันเป็นบาทแห่งวิปัสสนา
เหล่านั้นไว้ ด้วยประการฉะนี้ สมาบัติ เป็นอธิจิตได้ เหตุใด
เพราะเหตุนั้นเพื่อแสดงปัญญาอันบรรลุป็นอธิจิตนั้น พระผู้มีพระ
ภาคเจ้า จึงตรัสว่า รูปาวจรารูปาวจรสมาปตฺติ สมาปชฺชนตสฺส
เป็นต้น (แปลว่า ปัญญา...อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้
เข้ารูปาวจรสมาบัติและอรูปาวจรสมาบัติ).

ก็กัมมัสสกตาญาณ ชื่อว่า ปัญญา ด้วยสามารถแห่งการสงเคราะห์
ไว้ในแบบแผนที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วในหนหลังนั้นแหละ. จริงอยู่ เมื่อ
พระตถาคตทรงอุบัติแล้วก็ดี ยังมีทรงอุบัติก็ดี กัมมัสสกตาญาณนั้น ก็มีได้
คือ เมื่อพระตถาคตยังมีทรงอุบัติขึ้น กัมมัสสกตาญาณนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วย
อำนาจของการให้ทานของเวลามพราหมณ์และของพระเวสสันดร เป็นต้น. ครั้น
เมื่อพระตถาคต. ทรงอุบัติแล้ว ประมาณบุคคลผู้ยังมหาทานให้เป็นไปด้วย
ญาณนั้นหาไม่ได้ไม่.

ปัญญาในมรรคและผลเป็นสภาพยิ่งกว่าปัญญาทั้งหมด เมื่อ
พระตถาคตทรงอุบัติแล้วเท่านั้น จึงเป็นสภาวะแผ่ออกไป เมื่อยัง
มิได้ทรงอุบัติขึ้น หาเป็นเช่นนั้นไม่. ด้วยประการฉะนี้ ปัญญา
ในมรรคและผล ชื่อว่า อธิปัญญา เหตุใด เพราะเหตุนั้น เพื่อ
แสดงซึ่งปัญญา ด้วยอธิปัญญา จึงตรัสคำว่า จตุสฺ มกุคฺคสฺ เป็นต้น.

ถามว่า ในส่วนทั้ง ๖ เหล่านั้น คือ สิล อธิสิล จิต อธิจิต ปัญญา
อธิปัญญา พึงมีไฉน วิปัสสนาปัญญา อาศัยธรรมอันไหนเป็นไป.

ตอบว่า อาศัย อธิปัญญา.

ในข้อนี้ เปรียบเหมือนบุคคลเรียกว่า อธิฉัตรและอธิชัชซึ่งมีปริมาณมาก เพราะอาศัยฉัตร (ร่ม) หรือชัช (ธง) ซึ่งมีปริมาณน้อย ฉนั้นใด แม้ข้อนี้ก็ฉนั้นนั่น ชื่อว่า ปาฏิโมกขสังวรศีลอันเป็นอธิศีลก็เพราะอาศัยศีล ๕ และศีล ๑๐ อันเป็นเบื้องต้น

สมาบัติ ๘ อันเป็นบาทให้วิปัสสนาเกิดขึ้น ชื่อว่า อธิจิต เพราะอาศัยสมาบัติ ๘ อันเป็นไปในวิภูษะ.

และพึงทราบว่า วิปัสสนาปัญญา และปัญญาในมรรคในผล ชื่อว่า อธิปัญญา ดังนี้ ก็เพราะอาศัย กัมมัสสกตาปัญญา ดังนี้.

อธิบาย อายโกศล เป็นต้น

ในนิทเทศแห่งอายโกศล เป็นต้น คำว่า อาย ได้แก่ ความเจริญ อายะคือ ความเจริญนั้น มี ๒ อย่าง คือ อนัตถหานิ (การละความพินาศ คือ อกุศลธรรม) และ อัตตอุปปัตติ (การยังประโยชน์คือ กุศลธรรมให้เกิดขึ้น). คำว่า อปาโย ได้แก่ ความไม่เจริญ. ความไม่เจริญเมื่อนั้น ก็มี ๒ คือ อนัตถหานิ (การละสิ่งเป็นประโยชน์ คือ กุศลธรรม) และ อนัตตอุปปัตติ (การยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์คือ อกุศลธรรม ให้เกิดขึ้น) ย่อมมี เหตุใด เพราะเหตุฉนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า อิม ฆมฺเม มนสิกโรโต เป็นต้น.

คำว่า อิทํ วุจฺจติ อธิบายว่า ปัญญาอันใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกชื่อว่า อายโกศล ก็เพราะเป็นไปในการละ คือไม่ให้กุศลธรรมเหล่านี้เกิดขึ้น และเพราะการดำรงอยู่ในการเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย. ก็แล ปัญญาอันใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า นี้ชื่อว่า อายโกศล ดังนี้

ปัญญานั้น เมื่อพิจารณาอยู่ ย่อมรู้ในการยังไม่เกิดขึ้นและการดับไปแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมรู้ในการเกิดขึ้นและความตั้งอยู่แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ดังนี้.

ถามว่า ความเป็นคนฉลาดในอายะ คือ ความเจริญนั้น จงยกไว้ก่อน ความเป็นคนฉลาดในอปายะ คือ ความไม่เจริญ ชื่อว่าปัญญานั้น เกิดขึ้นได้อย่างไร.

ตอบว่า พระว่า เมื่อบุคคลพิจารณาด้วยปัญญาของตนอย่างนี้ ย่อมรู้ชัดว่า กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมไม่เกิดขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป และย่อมรู้ชัดว่า อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญ ดังนี้ บุคคลนั้น ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว ย่อมไม่ให้เกิดการเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมละอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว และย่อมยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ย่อมยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ถึงความบริบูรณ์ ด้วยการเจริญปัญญา. แม้ความเป็นผู้ฉลาดในอปายะด้วยอาการอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปัญญา ดังพรรณนามาฉะนี้.

ก็ในคำว่า สพุพาปี ตตุรฺปายา ปญฺญา อฺปาโยโกสลฺลํ นี้ (แปลว่า ปัญญาแม้ทั้งหมดที่เป็นอุบายแก้ไขในกิจรีบด่วน หรือภัยที่เกิดขึ้นแล้วนั้น ชื่อว่า อฺปาโยโกสล) บัณฑิตพึงทราบด้วยสามารถแห่งการรู้ถึงเหตุในการเกิดขึ้นแห่งฐานะ เพื่อแก้ไขในกิจการที่รีบด่วน หรือภัยที่เกิดขึ้นนั้นแหละ. คำที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถตีความทั้งนั้น แล.

ญาณวัตถุหมวด ๓ จบ

อรรถกถาทุกกนิทเทศ

อธิบาย ญาณวัตถุหมวด ๔

ในคำว่า อตฺถิ ทินฺนํ เป็นต้น (แปลว่า ทานที่ให้แล้วมีผล) บัณฑิต
พึงทราบเนื้อความโดยอุบายนี้ว่า ผลมีอยู่เพราะทานอันตนให้แล้วเป็น
ปัจจัย ดังนี้.

คำว่า อิหิ วุจฺจติ (แปลว่า นี้เรียกว่า กัมมัสสกตาญาณ) อธิบายว่า
ญาณโดยอ้อมรู้ว่า นี่เป็นกรรมของตน นี้มีใจของตน ดังนี้ ญาณนี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกชื่อว่า กัมมัสสกตาญาณ.

ในบรรดากรรมทั้งสอง (คือ ทั้งของตนและมีใจนั้น)

กรรม คือ กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓
เหล่านี้ ไม่ชื่อว่า เป็นกรรมของตน.

สุจริตกรรมแม้ทั้ง ๑๐ อย่างในทวารทั้ง ๓ ชื่อว่าเป็นกรรม
ของตน.

อกุศลแม้ทั้งหมดจะเป็นของตน หรือของบุคคลอื่นก็ตาม
ไม่ชื่อว่า เป็นกรรมของตน.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะทำลายซึ่งประโยชน์ และเพราะการเกิดขึ้นแห่งความ
เสื่อม.

กุศลแม้ทั้งหมดจะเป็นของตนเอง หรือของผู้อื่นก็ตาม ชื่อว่า เป็น
กรรมของตน.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะการทำลายสิ่งซึ่งมิใช่ประโยชน์ และเพราะให้ประโยชน์เกิดขึ้น.

ครั้นเมื่อกุศลสามารถเพื่ออันยังประโยชน์ (ความเจริญ) ให้เกิดขึ้นอย่างนี้ การกำหนดจำนวนบุคคลผู้ตั้งอยู่ในกัมมัสสกตาญาณนั้นว่า

กัมมัสสกตาญาณนี้ คือ ผู้ให้ทานมากแล้วยังศีลให้บริบูรณ์
สมาทานอุโบสถ แล้วเสวยความสุขด้วยความสุข เสวยสมบัติด้วย
สมบัติ แล้วบรรลุพระนิพพาน นับประมาณมิได้.

เหมือนอย่างว่า บุรุษมีทรัพย์ยังบุคคลให้ยกวัตถุทั้งหลายมีเนยใส
น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น และเกลือ เมล็ดงา ข้าวสาร เป็นต้น ใส่เกวียน
๕ เล่ม ดำเนินไปสู่ทางกันดาร (ท่องเที่ยวไปในวิภังค์) ครั้นเมื่อความต้องการ
ด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เขาย่อมไม่คิด คือ ไม่สะดุ้ง ย่อมดำเนิน
ไปจนถึงที่อันเกษมนั้น เพราะความที่อุปกรณ์ทั้งปวงเป็นของอันเขาครอบครอง
แล้ว จันใด บุคคลผู้ตั้งอยู่ในกัมมัสสกตาญาณแม้ให้ทานเป็นอันมาก ฯลฯ
ย่อมดำเนินไปจนถึงพระนิพพาน จะนับจะประมาณหาได้ไม่.

คำว่า ฐเปตฺวา สจฺจานุโลมิกิ ญาณ (แปลว่า ยกเว้นสัจจานุ-
โลมิกญาณ) อธิบายว่า ยกเว้นวิปัสสนาญาณซึ่งมีชื่อว่า สัจจานุโลมิก-
ญาณ เพราะการคล้อยตามมัลลสัจจะ และปรมัตตสัจจะแล้ว กุศล
ปัญญาที่เหลือเป็นไปกับด้วยอสาสะ ชื่อว่า กัมมัสสกตาญาณทั้งนั้น.

อธิบาย มัคคสมังคิญาณ

ในคำว่า มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณ ทุคฺคเขเปตฺติ ญาณ (แปลว่า มัคค-
สมังคิญาณ คือ ความรู้แม้ในทุกข์นี้) ได้แก่ มัคคสัจจะหนึ่งเท่านั้น ที่พระ-

ผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาในฐานะ ๔ ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอดสังขะหนึ่งในสังขะ ๔.

อธิบาย ธรรมญาณ เป็นต้น

คำว่า ธรรมญาณ (แปลว่า ธรรมญาณ) นี้ ปัญญาในมรรค
ชื่อว่า ธรรมญาณ ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอดสังขะหนึ่งในสังขะ ๔ จง
ยกไว้ก่อน ปัญญาในผล ชื่อว่าธรรมญาณได้อย่างไร ปัญญาในผลชื่อว่าธรรม-
ญาณได้ด้วยสามารถแห่งนิโรธสังขะ.

จริงอยู่ ปัญญาแม้ทั้งสองนั้น (คือในมรรคในผล) พึงทราบ
ว่า ชื่อว่า ธรรมญาณ เพราะความที่ญาณนั้นเป็นไปในธรรมคือ
อริยสัจ ๔ อันเป็นปัจจัยอื่นอีก ซึ่งยังอรรถให้แจ่มแจ้งโดยกิจ และ
โดยอารมณ์.

ในคำว่า โส อิมินา ธรรมเม นี พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า
ธรรมโดยโวหารกล่าวว่าเป็นโคจร เพราะความที่มัคคญาณทั้งหลายเป็นธรรม-
โคจร. อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นตติยาวิภังคิ ลงในอรรถแห่งตติยาวิภังคิ อธิบาย
ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงรู้ซึ่งธรรมนี้ และทรงอธิบายว่า มัคคญาณ
อันรู้ซึ่งสังขะ ๔ แล้วดำรงอยู่.

คำว่า ทิฏฺฐา เจน (แปลว่า ทรงเห็นแล้ว) อธิบายว่า ทรงเห็น คือ
ทรงเห็นธรรมแล้วดำรงอยู่.

คำว่า ปตฺตเตน (แปลว่า ทรงบรรลุแล้ว) คือ ทรงบรรลุซึ่งธรรม
เพราะความที่พระองค์ทรงบรรลุอริยสัจ ๔ แล้วดำรงอยู่.

คำว่า วิทิตฺเตน (แปลว่า ทรงรู้แจ้งแล้ว) ได้แก่ สังขะ ๔ เป็น
ธรรมอันพระองค์รู้แจ้งแล้ว จึงกระทำให้ปรากฏ ด้วยมัคคญาณ. เพราะฉะนั้น

อริยสัจ ๔ นั้น จึงชื่อว่า เป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้แจ้งแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า มีธรรมอันทรงรู้แจ้งแล้ว.

คำว่า **ปริโยคาพฺพหา** (แปลว่า ทรงหยั่งถึงแล้ว) ได้แก่ ทรงหยั่งลงสู่สัจธรรมทั้ง ๔ แล้วดำรงอยู่.

คำว่า **นยฺ เนติ** (แปลว่า ส่งนัยไป) ได้แก่ ทรงน้อมไป ทรงนำไป ชื่อว่า ทรงส่งนัยไปในอดีตและอนาคต. อนึ่ง ในที่นี้เป็นกิจ (หน้าที่) ของปัจเจกขณญาณ หาใช่เป็นกิจของมัคคญาณไม่. ก็นัย คือ มัคคญาณอันพระศาสดากระทำแล้วให้เป็นเช่นกับการน้อมไปในอดีตและอนาคต. เพราะเหตุไร เพราะความที่เป็นปัจเจกขณะนั้น มีมรรคเป็นเหตุ. จริงอยู่ ปัจเจกขณะนั้น ย่อมมีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีมรรคอันเจริญแล้ว. เพราะฉะนั้นพระศาสดา จึงทรงทำนัย คือ มัคคญาณนั้นให้เป็นเช่นกับการน้อมไป. อีกนัยหนึ่ง พึงทราบอธิบายในข้อนี้ อย่างนี้ว่า

มัคคญาณนี้ใด อันมีสัจจะ ๔ เป็นโคจร อันทรงรู้แล้วมีอยู่
เพราะญาณนั้นเป็นเหตุ พระองค์จึงทรงน้อมไปซึ่งนัยกล่าวคือ
ปัจเจกขณญาณในอดีตและอนาคต.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จะทรงน้อมไปซึ่งนัยด้วยญาณนั้น โดยประการใด เพื่อแสดงซึ่งอาการนั้น จึงตรัสคำว่า **เย हि เกจิ อติตมฺพฺธานํ เป็นอาทิ. บรรดาคำเหล่านั้น** คำว่า **อพฺภุณฺณิสฺสุ** (แปลว่า ได้รู้แล้ว) ได้แก่ สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง แทงตลอดแล้วในความรู้ทั้งหลาย. คำว่า **อิมฺ เยาว** (แปลว่า นี้เอง) ได้แก่ สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้รู้ทุกข์ใดในอดีตจักไม่รู้แจ้งทุกข์นั้นนั้นแหละหามิได้. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอธิบายไว้เช่นนี้ ก็เพราะอรรถเป็นอย่างเดียวกัน. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วแม้

ในอดีตว่า เว้นคณหาสมณพราหมณ์ทั้งหลายรู้แล้วซึ่งขันธอันเป็นไปในภูมิ ๓ นั้นแหละ เป็นทุกขสังขจะ รู้แล้วซึ่งสมุทัย คือ ตณหานันแหละ รู้แล้วซึ่งนิโรธสังขจะ คือ พระนิพพานันแหละ รู้แล้วซึ่งมกคสังขจะ คือ อริยมรรคนันแหละ แม้ในอนาคตก็จักแทงตลอดคอย่างนี้เทียว แม้ในปัจจุบันก็จักแทงตลอดคอย่างนี้แหละ. ชื่อว่านัยทั้งหลายอันก็ตรัสไว้แล้วด้วยอรรถคล้ายกันทั้งนั้นแล.

คำว่า อิทิ วุจฺจติ อหฺวเย ญาณ (แปลว่า นี้เรียกว่า อหฺวยญาณ) นี้ ย่อมตรัสว่า นี้เป็นญาณเครื่องนำไป นี้เป็นญาณเครื่องน้อมไป นี้ญาณเป็นเหตุ.

คำว่า ปริจฺเจตญาณ ได้แก่ ญาณเป็นเครื่องกำหนดจิต. คำว่า ปรสฺสุตฺตานิ แปลว่า ของสัตว์อื่น) ได้แก่สัตว์ที่เหลือเว้นตนเอง. คำว่า ปรสฺสุตฺตานิ นี้เป็นไวพจน์ของคำว่า สัตว์ที่เหลือ. คำว่า เจตฺตา เจโต ปริจฺจปฺขานาติ (แปลว่า กำหนดรู้จิตของสัตว์เหล่าอื่นด้วยจิต) อธิบายว่า กำหนดจิตของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นด้วยจิตของตน แล้วรู้ได้โดยประการต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่งจิตมีจิตมีราคะเป็นต้น. คำใดที่พึงกล่าวในบรรดาคำว่า จิตมีราคะเป็นต้น คำนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในสติปัญฐานวิภังค์ในหนหลังแล้ว แล.

กัณฺยพิเชษ ในปริจฺจญาณนี้ แม้โลกุตตรจิตก็ย่อมได้ในคำว่าอนุตฺตรวา จิตฺตํ วิมุตฺตํ วา จิตฺตํ (แปลว่า จิตเป็นอนุตตระ หรือ จิตหลุดพ้น) นี้. จจริงอยู่จิตของผู้อื่น แม้ปัญญายังไม่เข้าไปเห็น ก็ชื่อว่าเป็นวิสัยของญาณนั้นแหละ.

คำว่า อวเสสฺสา ปญฺญา (แปลว่า ปัญญาที่เหลือ) ได้แก่ เว้นปัญญา ๓ อย่าง มีฉัมมญาณเป็นต้น (คือ เว้น ฉัมมญาณ อหฺวยญาณ และปริจฺจญาณ) ที่เหลือแม้ทั้งหมด ชื่อว่า ญาณ เพราะฉะนั้น ญาณนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึง

ตรัสเรียกว่า สัมมตติญาณ. อนึ่งพึงทราบวจนัตถะว่า ชื่อว่า สัมมตติญาณ เพราะอรรถว่าความรู้ในสมมติ.

คำว่า กามาวจรกุสเล ปล่อย (แปลว่า ปัญญาในกามาวจรกุศล) อธิบายว่า ปัญญานี้ย่อมตั้งสมซึ่งจิตจตุตถะและปฏิสนธิในวัฏฏะโดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้นปัญญานั้น จึงชื่อว่า อายโนอายยปัญญา เพราะตั้งสมอันหาความสิ้นสุดมิได้. แต่ปัญญาในโลกุตตรมรรค ไม่ตั้งสมซึ่งจตุตถะและปฏิสนธิ ฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่าอปยโนอายยปัญญา. ปัญญาในรูปาวจร ย่อมตั้งสมจตุตถะปฏิสนธิ ย่อมทำลายซึ่งกิเลสทั้งหลาย และธรรมทั้งหลายอันมีกิเลสเป็นมูลด้วย ด้วยสามารถแห่งการข่มไว้. ปัญญาที่เหลือย่อมตั้งสมจตุตถะและปฏิสนธิก็ไม่ใช่ ไม่ตั้งสมก็ไม่ใช่ เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า เนวายโน-อปยปัญญา ดังนี้.

คำว่า น จ อภิญญาโย ปฏิวิหคตติ (แปลว่า แต่ไม่ได้แทงตลอด อภิญญา) นี้ ตรัสหมายเอาปัญญาในปฐมฌาน. จริงอยู่ ปัญญานั้น ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเบื่อกายต่อกิเลส เพราะความที่ปฐมฌานนั้นเป็นธรรมอันพระโยคาวจรพึงบรรลุด้วยความสังัดจากกาม ก็บุคคลผู้มีราคะไปปราศแล้วในกามทั้งหลาย ย่อมมีด้วยปัญญาในปฐมฌานนั้น. อนึ่ง บุคคลผู้ปราศจากความยินดี เพราะปฐมฌานนั้น ย่อมไม่ชื่อว่า แทงตลอดซึ่งอภิญญาทั้ง ๕^๐ เพราะมิได้บรรลุฌานอันเป็นบาทแห่งอภิญญา และชื่อว่าไม่แทงตลอดสัจจะทั้งหลาย เพราะความที่ปฐมฌานนั้นมีนิमितเป็นอารมณ์ ด้วยอาการอย่างนี้ ปัญญานั้น จึงชื่อว่า ย่อมมีเพื่อความเบื่อกายต่อกิเลสอย่างเดียว ย่อมไม่มีเพื่อการแทงตลอดสัจจะทั้งหลาย.

๑. อภิญญาทั้ง ๕ คือ ๑. อิทธิวิชญาณ ๒. ทิพโสตราดูญาณ ๓. เจโตปริยญาณ ๔. บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๕. จตูปปาตญาณ.

คำว่า **เสว** (แปลว่า บุคคลนั้น...นั่นแหละ) ได้แก่ บุคคลผู้บรรลุปฐมฌานแล้วดำรงอยู่. คำว่า **กามสุ วิตราโค สมาน** (แปลว่า ผู้ปราศจากความยินดีในกามทั้งหลาย) ได้แก่ ผู้มีราคะไปปราศแล้วด้วยอำนาจกามทั้งหลายอันตนข่มไว้แล้วอย่างนั้นนั่นแหละ. คำว่า **อภิญญาโย ปฏิวิชฌติ** (แปลว่า แหงตลอดอภิญญา) นี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสหมายเอาปัญญาในจุดตถฌาน จริงอยู่ ปัญญาในจุดตถฌาน ย่อมแหงตลอดอภิญญา ๕ เพราะเป็นบาทแห่งอภิญญาข้าง ย่อมแหงตลอดอย่างนั้นแหละเพราะบรรลุปฐมฌานเป็นอภิญญาข้าง ฉะนั้น ปัญญานั้น ย่อมมีเพื่อการแหงตลอด แต่ไม่มีเพื่อความเบื่อหน่าย ก็เพราะความที่ปัญญาในปฐมฌานเท่านั้นเป็นธรรมเพื่อความเบื่อหน่ายแม้ในกิเลสทั้งหลาย.

ถามว่า ปัญญาในทุติยฌานและตติยฌานนี้ใด ปัญญานี้ นั้น ย่อมเสพส่วนไหน (หมายความว่าปัญญาในฌานทั้งสองนี้พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสไว้ เมื่อเป็นเช่นนี้จะสงเคราะห์ในฌานที่ ๑ หรือ ที่ ๔)

ตอบว่า ปัญญาในทุติยฌานและตติยฌาน ย่อมเสพ (คือ จัดเข้าในประเภทปฐมฌาน) ด้วยอำนาจแห่งโสมนัสก็ได้ และย่อมเสพจุดตถฌานด้วยอำนาจแห่งความไม่มีวิตกก็ได้ ปัญญาในทุติยฌานและตติยฌานนั้น บัณฑิตพึงทำอธิบายให้เป็นปัญญาเพราะอาศัยปฐมฌาน หรือว่า อาศัยจุดตถฌานด้วยอาการอย่างนี้.

คำว่า **นิพพิทาย เจว ปฏิเวธาย จ** (แปลว่า เพราะความเบื่อหน่ายและเพราะการแหงตลอด) ได้แก่ มัคคปัญญา ย่อมเกิดความเบื่อหน่าย เพราะความเบื่อหน่าย ในวิภังค์แม้ทั้งหมด และด้วยการแหงตลอด เพราะการแหงตลอดซึ่งอภิญญา ๖.

อธิบาย หานคามินีปัญญา เป็นต้น

ในคำว่า **ปฐมสุด ฌานสุด ลากิ** (แปลว่า พระโยคาวจรผู้ได้ปฐมฌาน) เป็นต้น อธิบายว่า บุคคลนี้ใดได้ปฐมฌานซึ่งมีคุณอันน้อยมีอยู่ สัจญามนสิการเป็นธรรมสหรคด้วยสามารถแห่งอารมณ์ ย่อมปรากฏ ย่อมทั่ว ย่อมรบกวนพระโยคาวจรให้เสื่อมจากฌานนั้น เพราะฉะนั้นปัญญาในปฐมฌานนั้น จึงเสื่อม เสื่อมรอบด้วยสามารถแห่งสัจญามนสิการอันเข้าไปเพ่งคามของบุคคลนั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเรียกปัญญานั้นว่า **หानากาณิณี** ดังนี้

คำว่า **ตพฺฐมมตา** (แปลว่า สมควรแก่ธรรมนั้น) ได้แก่ เป็นสภาพสมควรแก่ปัญญานั้น. คำว่า **สติ สหฺตฺถุจฺติ** (แปลว่า สติ...ย่อมตั้งมั่น) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอามิจจาสติ มิได้หมายเอาสัมมาสติ. จริ่งอยู่สภาพอนุรูปแห่งปฐมฌานอันไม่น่ายินดี ก็ยินดีอยู่ เพราะเห็นปฐมฌานโดยเป็นธรรมประณีตแล้ว ความใคร่ (ตัณหา) ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ปัญญาในปฐมฌานนั้น ของบุคคลนั้น ย่อมไม่เสื่อม และก็ไม่ยอมไม่เจริญด้วยอำนาจแห่งความใคร่ (นิกันติ) ย่อมเป็นปัญญาอันมีส่วนแห่งการดำรงอยู่ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกปัญญานั้นว่า **จิตฺตภาณิณี** ดังนี้.

คำว่า **อวิตกกสหคตา** (แปลว่า สหรคด้วยฌานอันไม่มีวิตก) ได้แก่ ชื่อว่า สหรคด้วยฌานอันไม่มีวิตก เพราะมนสิการทุดิยฌานอันไม่มีวิตก ด้วยสามารถแห่งอารมณ์อันสงบประณีต. คำว่า **สมุทาจฺรฺนุติ** ได้แก่ ย่อมรบกวน ย่อมเตือนซึ่งพระโยคาวจรผู้ออกจากปฐมฌานอันคล่องแคล่วนั้น เพื่อต้องการบรรลุตุดิยฌาน. อธิบายว่า ปัญญาในปฐมฌานนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า **วิเสสภาณิณี** เพราะความเป็นฐานะ คือ การเกิดขึ้น

แห่งทุกขนิมิตอันเป็นของวิเศษ ด้วยสามารถแห่งสัญญามนสิการทั้งหลาย อันเข้าไปเพ่งซึ่งทุกขนิมิตอันมีในเบื้องบนแห่งปฐมนิมิตนั้น.

คำว่า นิพพิทาสหคตา (แปลว่า สหคตด้วยนิพพิทาญาณ) ได้แก่ บุคคลผู้ได้ปฐมนิมิตนั้นออกจากนิมิตแล้ว สหคตด้วยวิปัสสนาญาณกล่าวว่าเป็นนิพพิทา จริงอยู่ครั้งเมื่อการแตกไปแห่งองค์ของนิมิตกำลังเป็นไป วิปัสสนาญาณ ย่อมเบื่อง่าย ย่อมเบื่อคร้อน เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า นิพพิทาญาณ ดังนี้. คำว่า สมุทาจรนุติ ได้แก่ ย่อมเบื่อคร้อน ย่อมรบกวน เพื่อต้องการกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน. คำว่า วิจารณ์สยหิตา (แปลว่า ประกอบด้วยวิจารณ์) ได้แก่ ประกอบด้วยพระนิพพาน กล่าวคือ วิจารณ์จริงอยู่ วิปัสสนาญาณ อันมรรคนี้สามารถทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานคือ วิจารณ์ เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า ประกอบด้วยวิจารณ์ เพราะความเป็นไป. แม้สัญญามนสิการอันสัมปยุตด้วยวิจารณ์ ก็ชื่อว่า ประกอบด้วยวิจารณ์และว่าด้วยอำนาจแห่งสัญญามนสิการทั้งหลายของวิปัสสนานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า นิพเพชภาคินิ เพราะความเป็นปทัฏฐาน (คือ เป็นเหตุเกิดขึ้น) แห่งการแทงตลอดในฐานะทั้ง ๔ ด้วยประการฉะนี้. แม้ปัญญาในทุคตินิมิตเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบเนื้อความ โดยนัยนี้แหละ.

อธิบายปฏิบัติปัญญา ๔

คำว่า กิจฺจน กสิเรน สมာธิ อูปาเทนตสฺส (แปลว่า ผู้ยังสมาธิให้เกิดขึ้นโดยยากลำบาก) ได้แก่ ผู้ยังโลกุตตรสมาธิให้เกิดขึ้น ลำบากอยู่ด้วยสัมปโยคะอันเป็นไปกับสังขาร ยาก ลำบาก เป็นทุกข์ คือว่า ข่มกิเลสทั้งหลายแล้วมาถึงได้โดยยากลำบากเป็นทุกข์ในกาลที่เข้าถึงบุพภาค. คำว่า

ทนต์ ตณฺหํ อภิขานนุตฺต (แปลว่า ฐึฐานะนั่นก็ซ้า) อธิบายว่า ใน การอาศัยวิปัสสนาในกิเลสทั้งหลายที่ตนข่มไว้แล้วสิ้นกาลนาน จึงรู้ จึงบรรลุ จึงถึงฐานะ กล่าวคือโลกุตตรสมาธินั้นซ้า ค่อยๆ เป็นไป. คำว่า **อัย วุจฺจติ** (แปลว่า นี้เรียกว่า) ได้แก่ ปัญญาที่ไค ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ คือ ปัญญาที่แม้เกิดขึ้นแล้วในขณะที่แห่งจิตดวงหนึ่งในกาลแห่งมรรค เพราะความ ที่ปฏิบัติซึ่งข่มกิเลสได้โดยยาก และเพราะความที่ปัญญาที่อาศัยอยู่ในวิปัสสนา ดำเนินไปซ้า พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา (ปฏิบัติลำบากตรัสรู้ได้ซ้า) ด้วยสามารถแห่งการบรรลุ ดังนี้. แม้ในบททั้ง ๓ ข้างหน้าบัณฑิตพึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้แหละ.

อธิบายอาร์มณปัญญา ๔

คำว่า **สมาธิสฺส น นิगมลาภิสฺส** (แปลว่า พระโยคาวจร ผู้ได้ สมาธิยังไม่ชำนาญคล่องแคล่ว) ได้แก่ พระโยคาวจรใด ไม่ได้สมาธิตามความ ต้องการ พระโยคาวจรนั้น ชื่อว่า ได้สมาธินั้นยังไม่ชำนาญคล่องแคล่ว. อธิบายว่า สมาธิของบุคคลใด ไม่เป็นปัจจัยเพื่อความพยายาม คือ เพื่อประโยชน์ในการ เข้าสมาธิในเบื้องบน ๆ สมาธิของบุคคลนั้นมีปกติในฉานอันมีคุณน้อย. คำว่า **อาร์มณํ โลกํ ฆรนุตฺต** (แปลว่า แผลอาร์มณไปเล็กน้อย) อธิบายว่า อาร์มณนั้น ชื่อว่า ไม่เจริญแล้ว เพราะทำบริกรรมในปริตตารมณมีประมาณ เท่ากระดิ่งหรือถ้วยเป็นประมาณ (หมายถึงนิมิต) แล้วบรรลุอุปปราโมกข์ในอาร์มณ นั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่า แผลอาร์มณไปเล็กน้อย ดังนี้. ในบทที่เหลือทั้งหลาย ก็นัยนี้. จริอยู่ พระโยคาวจรผู้ได้ฉานอันคล่องแคล่ว พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า ชื่อว่า ผู้ได้สมาธิอันชำนาญคล่องแคล่ว ดังนี้ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อ

บุคคลผู้ได้สมาธิอันยังไม่ชำนาญคล่องแคล่ว. ก็คำว่า แผ่อารมณ์ไปหาประมาณ มิได้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้โดยเป็นปฏิปักษ์ต่อการแผ่อารมณ์ไปเล็กน้อย. คำที่เหลือเช่นกับที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

อธิบาย มัคคสมังคิญาณ เป็นต้น

คำว่า **ชรามรณเปตติ ญาณ** (แปลว่า ญาณแม้ในชราและมรณะ) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอดเป็นอันเดียวกัน แห่งสัจจะทั้ง ๔ เพราะกระทำพระนิพพานนั้นแหละให้เป็นอารมณ์. ก็คำว่า **ชรามรณ อารพุก** (แปลว่า ปรรทชราและมรณะ) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการกำหนดสัจจะในบุพภาคในเวลาทีปรรทวัตถุ (วัตถุสัจจะ) หนึ่ง ๆ เป็นไป. คำที่เหลือในบททั้งปวง มีอรรถคตินั้นนั้น แล.

ญาณวัตถุหมวด ๔ จบ

อรรถกถาปัญญาสนิทเทศ

อธิบายญาณวัตถุหมวด ๕

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปัญญาที่แผ่ปีติไป** เป็นต้น. ปัญญาใดเกิดขึ้นแผ่ไปซึ่งปีติ เพราะเหตุนั้น ปัญญาในฉนทั้งสองนั้น จึงชื่อว่า **แผ่ปีติไป**. ปัญญาใดเกิดขึ้นแผ่ไปซึ่งความสุข เพราะเหตุนั้น ปัญญาในฉนทั้ง ๓ นั้น จึงชื่อว่า **แผ่ความสุขไป**. ปัญญาใด เกิดขึ้นแผ่จิตไปสู่บุคคลอื่น เพราะเหตุนั้น ปัญญาที่กำหนดจิตบุคคลอื่นนั้น จึงชื่อว่า **แผ่จิตไป**. ปัญญาใด เกิดขึ้นแผ่อำโลกะ คือแสงสว่างไป เพราะเหตุนั้น ปัญญาอันเป็นทิพย-

จักขุ นั้น จึงชื่อว่า **แผ่แสงสว่างไป**. ปัจจเวกขณญาณ ชื่อว่า **ปัจจเวกขณนิมิต**. คำว่า **ปญญาปีติผรณตา** เป็นต้น ในฉาน ๒ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ โดยคำเช่นกับที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ก็ในคำเหล่านั้น การแผ่ปีติไป การแผ่สุขไป เป็นคู่ๆ ทั้งสอง การแผ่จิตไป การแผ่อาโลกะ คือแสงสว่างไปเป็นราวกะมือทั้งสอง ฉานอันเป็นบาทแห่งอภิญาเป็นราวกะภายในท่ามกลาง ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงสัมมาสมาธิมีองค์ ๕ ราวกะบุรุษผู้ถึงพร้อมแล้ว ด้วยส่วนประกอบแห่งร่างกาย (คืออวัยวะน้อยใหญ่) ด้วยประการฉะนี้. คำว่า **อภิปญจกุโกลสมุททาปฏิญญา** (แปลว่า นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิมีองค์ ๕) อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสสมาธิแห่งฉานอันเป็นบาทว่า พระโยคาวจรนี้ ประกอบแล้ว ด้วยองค์ ๕ เช่นกับด้วยมือ เท้า และศีรษะ ว่าเป็น **สัมมาสมาธิ** ดังนี้.

อธิบายสัมมาสมาธิมีฉาน ๕

สมาธิในอรหัตผล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาในคำว่า **อภิปญญาปฏิญญา** ปุณฺณสุโข เจว เป็นต้น (แปลว่า สมาธินี้ มีสุขในปัจจุบัน ด้วย) ก็สมาธินั้น ชื่อว่า มีสุขในปัจจุบัน เพราะความเป็นสุขในขณะแห่งสมาธินั้น แน่นแน่นแล้ว ๆ สมาธิที่เกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สมาธิที่เกิดหลัง ๆ จึงชื่อว่า มีสุขเป็นวิบากต่อไป เพราะความที่สุขนั้นเป็นปัจจัย. สมาธินั้น ย่อมยังผลจิตอันสงบ อันสุขุม อันประณีต อันเป็นมรรรูรูป (รูปที่ดี) ให้ตั้งขึ้น.

จริงอยู่ เมื่อบุคคลออกจากผลสมาบัติแล้ว กายวิญญาณที่สหระคด้วย ความสุขอาศัยโณภูฏัพพะมีสัมผัสเป็นสุขอันเข้าถึงกายทั้งปวง ย่อมเกิดขึ้น ชื่อว่า มีสุขเป็นวิบากต่อไปโดยปริยายแม้นี้. สมาธินี้ ชื่อว่า อริยะ (ไกล) เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลาย. ชื่อว่า หาอามิสมิได้ เพราะความไม่มีนิมิต คือ กาม

วิภูฏะ และ โลก. ชื่อว่า บุรุษผู้มีปัญญาทรมเสพไม่ได้ เพราะความทึมหาบุรุษ
ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เสพแล้ว. ชื่อว่า สงบแล้ว เพราะสงบจากองค์
(คือ ส่วนประกอบ หรือเหตุ) เพราะสงบจากอารมณ์ และเพราะสงบแล้วจาก
ความกระวนกระวายจากกิเลสทั้งปวง ชื่อว่า ประณีต เพราะอรธว่า ไม่เดือด
ร้อน. ชื่อว่า ได้ความสงบระงับ เพราะได้ความสงบระงับกิเลส หรือว่า เพราะ
ความที่ภาวะคือความสงบระงับจากกิเลสอันตนได้แล้ว. จริงอยู่ คำว่า ความ
สงบระงับ ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิ นี้ ย่อมชื่อว่า เป็นธรรมเอกโดยอรธ.
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ได้ความสงบระงับ แม้เพราะความเป็นพระอรหันต์อันตน
ได้แล้ว และเพราะกิเลสสงบระงับไปแล้ว. ชื่อว่า บรรลุแล้วโดยความเป็น
ธรรมเอกผู้ขึ้น เพราะความที่ตนบรรลุแล้วโดยความเป็นธรรมแน่วแน่ หรือ
เพราะความที่บรรลุแล้วซึ่งความเป็นสมาธิ. ชื่อว่า ไม่ได้บรรลุโดยการข่มนิวรณ์
ห้ามกิเลสที่เป็นสสังขาริก เพราะความที่สมาธินั้นไม่ได้ข่มปัจจนิกธรรม (ธรรม
อันเป็นข้าศึก) แล้วห้ามกิเลสทั้งหลายด้วยจิตอันประกอบพร้อมเป็นไปกับสังขาร
แล้วจึงบรรลุ เหมือนสมาธิอันเป็นไปกับด้วยอาสวะซึ่งมีคุณอันน้อย ก็เมื่อ
พระโยคาวจรเข้าสมาธินั้น (สัมมาสมาธิ) หรือว่า ออกจากสมาธินั้น ย่อม
เป็นผู้มีสติเข้าสมาธิ และมีสติออกจากสมาธิ. อีกอย่างหนึ่ง มีสติอยู่ย่อมเข้า
สมาธิ และมีสติอยู่ย่อมออกจากสมาธิด้วยสามารถแห่งกาลตามที่กำหนดไว้ได้
เพราะฉะนั้น ในข้อนี้ ญาณใดอันไม่มีสิ่งอื่นเป็นของเฉพาะตนเท่านั้น ย่อม
เกิดแก่ผู้พิจารณาอยู่อย่างนี้ว่า สมาธินี้ มีความสุขในปัจจุบันด้วย มีสุข
เป็นวิบากต่อไปด้วย ดังนี้ นี้เป็นองค์หนึ่ง (ในบรรดาองค์ ๕) แม้ในองค์
ที่เหลือก็เช่นนี้. สมาธินี้ ชื่อว่า สัมมาสมาธิ อันพระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสแล้ว ด้วยปัจจนิกเวกขณญาณ ๕ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ญาณวัตตุมหาค ๕ จบ

อรรถกถาฉกนิเทศ

อธิบายญาณวัตถุหมวด ๖

คำว่า **อิทธิวิเช ญาณ** (แปลว่า อิทธิวิชญาณ) บัณฑิตพึงทราบ
ว่า ชื่อว่า ญาณในการแสดงฤทธิ์อันเป็นไปโดยนัยว่า **บุคคลแม่คนเดียว**
ทำให้เป็นบุคคลมากได้ ดังนี้ เป็นต้น . รูปาจรทั้งหลายอันสหรคด้วย
อุเบกขา อันไม่มีวิตกและวิจารณ์ปัญญาในอัปนาซึ่งมีขณะแห่งจิตดวงหนึ่ง
อันสำเร็จซึ่งความเป็นบุคคลมากนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยคำ
ว่า **อิทธิวิเช ญาณ** นี้.

คำว่า **โสทธาตุวิสุทธยา ญาณ** (แปลว่า โสทธาตุวิสุทธญาณ)
ได้แก่ ญาณในทิพโสทธาตุ อันมีเสียงไกลและไกลเป็นอารมณ์ อธิบายว่า
รูปาจรอันสหรคด้วยอุเบกขา ไม่มีวิตกและวิจารณ์ จัดเป็นปัญญาเทียว ซึ่ง
มีขณะแห่งจิตดวงหนึ่งอันมีเสียงล่องวิสัยแห่งโสทธาตุธรรมดาเป็นอารมณ์แม้
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยคำว่า **โสทธาตุวิสุทธยา ญาณ** ดังนี้.

คำว่า **ปรจิตตเต ญาณ** (แปลว่า ปรจิตตญาณ) ได้แก่ ญาณ
ในการกำหนดจิตของสัตว์อื่น อธิบายว่า ปัญญาในอัปนาเทียว อันเป็นขณะ
แห่งจิตดวงหนึ่ง มีจิตมีราคะเป็นต้นของสัตว์อื่นเป็นอารมณ์ มีประการตามที่
กล่าวแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยคำว่า **ปรจิตตเต ญาณ** แม่นี่.

คำว่า **ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติญาณ** ได้แก่ ญาณอันสัมปยุตด้วยการ
ตามระลึกถึงขั้นอันเคยอาศัยในกาลก่อน อธิบายว่า ปัญญาในอัปนาเทียว
ซึ่งเป็นขณะแห่งจิตดวงหนึ่ง สัมปยุตด้วยสติเป็นเครื่องตามระลึกถึงขั้นอันเคย

อาศัยแล้วในกาลก่อน มีประการตามที่กล่าวแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ ด้วยคำว่า **ปุพฺพเพนิวาสนุสฺสตีณานิ** แม่นี่.

คำว่า **สตุตฺตานิ จุตฺตปฺปาเต ญาณิ** ได้แก่ ญาณในการจติและในการอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย อธิบายว่า ปัญญาในอัปฺปนาเทียวนั้นเป็นขณะแห่งจิตดวงหนึ่งซึ่งมีบรรณาตฺตของสัตว์ทั้งหลายผู้ตายและเกิดเป็นอารมณ์มีประการตามที่กล่าวแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยคำว่า **สตุตฺตานิ จุตฺตปฺปาเต ญาณิ** แม่นี่.

คำว่า **อาสวานิ ขย ญาณิ** (แปลว่า อาสวักขยญาณ) ได้แก่ ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้สัจจะ ก็ญาณนี้เท่านั้นเป็นโลกุตตระ ญาณที่เหลือ ๕ เป็นโลกีย์ ดังนี้แล.

ภณวัตถุหมวด ๖ จบ

อรรคถาสัตตกนิเทศ

อธิบายญาณวัตถุหมวด ๗

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสซึ่งปัจจุเวกขณญาณอันต่างโดยกาล ๓ ในองค์แห่งปฏิจสมุปบาท ๑๑ ไว้แต่ละองค์ ด้วยสามารถแห่งความเป็นไปและไม่เป็นไป โดยนัยว่า **ชาติปฺจฺจยา ชรามฺรณิ** เป็นต้น แล้วก็ตรัสญาณอันใดนั้นโดยสังเขปอย่างนี้ว่า ความรู้ว่า ชัมมฐิติญาณของบุคคลนั้น ดังนี้อีก โดยประการทั้งหลาย มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เป็นต้น. บรรดาญาณเหล่านั้น ญาณ ๒ หมวด คือ ชรามฺรณะเกิดเพราะชาติปฺจฺจย เมื่อชาติไม่มี ชรามฺรณะ

ก็ไม่มี ดังนี้ ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งปัจจุบันกาลอันยาวนาน*. ญาณ ๖ เหล่านี้ คือ ญาณ ๒ หมวดในอดีต และญาณ ๒ หมวดในอนาคต อย่างนี้ว่า อดีตกาลอันยาวนานก็ดี อนาคตอันยาวนานก็ดี (รวมปัจจุบันอีก ๒) เป็น ๘ กับด้วย ธรรมฐิติญาณ. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ธรรมฐิติญาณ** (แปลว่า ปัญญาในการกำหนดปัจจัย) ได้แก่ ญาณในปัจจัยการ จริงอยู่ ปัจจัยการ (คือธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น) พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมเรียกว่า ธรรมฐิตินี้ เพราะความที่ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นเหตุ (การณะ) แห่งการเป็นไปและตั้งอยู่. ธรรมฐิติญาณนี้ เป็นชื่อของญาณ ๖ อย่างนั้น นั่นแหละ. เพราะทำ ญาณเหล่านั้นในองค์หนึ่ง ๆ ให้เป็นหมวดละ ๘ ละ ๘ ในองค์ ๑ (ปัจจัยการ ๑๑) จึงรวมเป็น ๘๘ ญาณ ด้วยประการฉะนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ขยธมม** (แปลว่า มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา) ได้แก่สภาวะอันถึงซึ่งความสิ้นไป. คำว่า **วยธมม** (แปลว่า มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา) ได้แก่สภาวะอันถึงซึ่งความเสื่อมไป. คำว่า **วิราคธมม** (แปลว่า มีความคลายไปเป็นธรรมดา) ได้แก่ สภาวะอันไม่น่ายินดี. คำว่า **นิโรธธมม** (แปลว่า มีความดับไปเป็นธรรมดา) ได้แก่ สภาวะอันหมดไป.

ถามว่า มีประโยชน์อะไร ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ด้วยคำกล่าวมานี้.

ตอบว่า เพื่อวิปัสสนาในเวลาอื่นอีก (คือ ในอนาคตกาล) พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสให้พิจารณาด้วยวิปัสสนาในธรรมอันมีมาก่อน.

*. ปัจจุบัน ๔ คือ ปัจจุบันขณะ ปัจจุบันสันตติ ปัจจุบันสมัย และปัจจุบันอัทธา อดีตและอนาคต ก็มีอย่างละ ๔ เช่นเดียวกัน (จากสัมโมหวิโนทนี อรรถกถา หน้า ๕)

ถามว่า ด้วยคำนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสซึ่งวิปัสสนาอย่างไร ?

ตอบว่า ตรัสวิปัสสนา และปฏิบัติวิปัสสนา สิ้น ๗ ครั้ง.

จริงอยู่ ญาณ (วิปัสสนา) นั้น ย่อมควรเพื่ออันเห็นด้วยญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๒ เพราะเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ในสังขารทั้งปวงด้วยญาณ (วิปัสสนา) ที่ ๑. ญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๒ ย่อมควรเพื่ออันเห็นสภาพเหล่านั้น ด้วยญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๓. ญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๓ ย่อมควรเพื่อการเห็นสภาพเหล่านั้นด้วยญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๔. ญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๔ ย่อมควรเพื่ออันเห็นสภาพเหล่านั้นด้วยญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๕. ญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๕ ย่อมควรเพื่ออันเห็นสภาพเหล่านั้นด้วยญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๖. ญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๖ ย่อมควรเพื่ออันเห็นสภาพเหล่านั้นด้วยญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๗ อีก. ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสวิปัสสนา และปฏิบัติวิปัสสนาไว้สิ้น ๗ ครั้ง ฉะนี้แล.

ญาณวัตตุมหวมค ๗ จบ

อรรถกถาอัฐกนิทเทส

อธิบายญาณวัตตุมหวมค ๘

คำว่า โสตาปัตติมคฺเช ปญฺญา ได้แก่ ปัญญาในโสตาปัตติมรรค อธิบายว่า ปัญญาอันสัมปยุตด้วยโสตาปัตติมรรคนี้นั่นเอง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยคำว่า โสตาปัตติมคฺเช ปญฺญา นี้. แม้ในบทที่เหลือ ก็นัยนี้ แล.

ญาณวัตตุมหวมค ๘ จบ

อรรถกถานวกนิทเทศ

อธิบายญาณวัตตหมวด ๕

คำว่า **อนุப்புพวิหารสมาปัตตีสู** ได้แก่ สมบัติทั้งหลาย กล่าวคือ
ธรรมเป็นเครื่องอยู่โดยลำดับ (อนุப்புพวิหาร). ความที่ปัญญาเหล่านั้น ชื่อว่า
อนุப்புพวิหาร เพราะอรรถว่า อันพระโยคาวจรพึงเข้าอยู่ในกระบวน โดย
ลำดับ. พึงทราบความที่ปัญญาเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นสมบัติ (การเข้าฌาน)
เพราะอรรถว่า เป็นธรรมอันพระโยคาวจรพึงถึงพร้อม. ในปัญญาเหล่านั้น
พึงทราบ สัมปยุตตปัญญา ๘ อย่าง มีคำว่า ปัญญาในปฐมฌานสมบัติ
เป็นต้นอย่างนี้. ปัญญาในปัจจุบันขณะ (การพิจารณา) เป็นปัญญาข้อที่ ๕.
จริงอยู่ ปัญญาในปัจจุบันขณะนั้น ย่อมเป็นไปแก่พระโยคาวจรผู้พิจารณาอยู่
โดยสงบ โดยประณีต. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ปัจจ-**
เวกขณญาณของพระโยคาวจรบุคคลผู้ออกจากลัญญาวทิตนโรธ-
สมบัติ ดังนี้.

ญาณวัตตหมวด ๕ จบ

อรรถกถาทสกนิทเทศ

อธิบายญาณวัตตหมวด ๑๐

อธิบายกำลังที่ ๑ ของพระตถาคต

คำว่า **อฏฺฐานัน** (แปลว่า ไม่ใช่ฐานะ) ได้แก่ ปฏิเสธ เหตุ.
คำว่า **อนวกาโส** (แปลว่า ไม่ใช่โอกาส) ได้แก่ ปฏิเสธปัจจัย. แม้
ด้วยคำทั้งสองก็ปฏิเสธ การณะ (การณะ คือ เหตุนั้นแหละ). จริงอยู่ การณะ

พระผู้มีพระภาคเจ้าข่อมตรัสเรียกว่า ฐานะ และ อวกาส (อวกาส คือ โอกาส) เพราะความที่การณะนั้นเป็นที่อาศัยให้เข้าไปแก่ผลของตน. คำว่า "ยิ" (แปลว่า โศ) ได้แก่ ด้วยเหตุใด.

คำว่า **ทัญญิตสมบุโน** ได้แก่ พระอริยสาวกผู้เป็นพระโสดาบัน ถึงพร้อมแล้วด้วยมคตทัญญิ. คำว่า **กัญจิ สงฺขาริ** (แปลว่า สังขารอะไรๆ) ได้แก่ แม้สังขารอะไร ๆ สักอย่างหนึ่งในสังขารทั้งหลายอันปัจจุปรุจแต่งแล้ว ซึ่งเป็นไปในกัมมิ ๔. คำว่า **นิจฺจโต อุปคฺจฺเจยฺย** (แปลว่า ฟังถือเอา... โดยความเป็นของเที่ยง) ได้แก่ ฟังถือเอาว่าเป็นของเที่ยง. คำว่า **เนตฺ ฐานิ วิชฺชติ** (แปลว่าไม่ใช่ฐานะที่มีอยู่) ได้แก่ เหตุนั้นไม่มีอยู่ คือยังเห็น (ด้วยปัญญา) ไม่ได้. คำว่า **ปฺนุชฺชโน** ได้แก่ ปฺนุชฺชน... ฟังยึดถือเอา ด้วยเหตุใด. คำว่า **ฐานเมตฺ วิชฺชติ** ได้แก่ เหตุนี้มีอยู่. อธิบายว่า ก็ปฺนุชฺชนั้น. ฟังยึดเอาสังขารอะไร ๆ ในบรรดาสังขารทั้งหลายอันเป็นไปในกัมมิ ๔ ว่า เป็นของเที่ยง ด้วยสัตตตทัญญิ. ก็ สังขารอันเป็นไปในกัมมิ ๔ ย่อมไม่เป็นอารมณ์ของทัญญิหรือว่าของอกุศลทั้งหลายเหล่านี้ ราวกะก่อนเหล็กแดงที่ร้อนตลอดวัน ย่อมไม่เป็นอารมณ์ของแมลงวันทั้งหลาย เพราะความเป็นของหนาแน่นด้วยไฟ ฉะนั้น. ฟังทราบอธิบายแม้ในคำว่า **กัญจิ สงฺขาริ สุขโต** โดยนัยนี้. คำว่า **สุขโต อุปคฺจฺเจยฺย** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสหมายเอาการยึดถือว่าเป็นสุขด้วยสามารถแห่งอตตทัญญิ อย่างนี้ว่า ตนมิ

* ในที่นี้แปลตามบาลีอรรถกถาที่ว่า จตุกัมมิสังขาโร แต่โดยสภาวะปรมาตม์แล้วควรจะเป็นสังขาร

ในกัมมิที่ ๔ คือ โลกุตตรธรรม จึงจะถูกต้องที่ไม่เป็นอารมณ์ของทัญญิและอกุศลทั้งหลาย

ความสุขโดยส่วนเดียว เบื้องหน้าแต่การตาย ก็ไม่มีโรค ดังนี้ เป็นต้น. ก็ พระอริยสาวกผู้ครอบงำซึ่งความร่ำร้อนแล้ว ด้วยจิตอันเป็นทฤษฎีวิปยุต เหมือนนายหัตถาจารย์ผู้ยังช้างตกมัน ให้สะดุ้งเพื่อต้องการให้ความร่ำร้อนสงบ ระวัง เหมือนโปกขรพราหมณ์ผู้ใคร่ต่อความสะอาด ย่อมไม่ยึดถือสังขาร อะไร ๆ จุกจุก ว่าเป็นความสุข. ในอัตตวาทะ (ในลัทธิว่าตนมีอยู่) พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ตรัสคำว่า **สังขาร** ดังนี้ เพื่อสงเคราะห์ซึ่งบัญญัติ มีกสิณ-บัญญัติ เป็นต้น จึงตรัสว่า ธรรมอะไร ๆ ดังนี้. บัณฑิตพึงทราบการกำหนดใน ญาณเมื่อนี้ด้วยสามารถแห่งภูมิ ๔ ของพระอริยสาวก และด้วยสามารถแห่งภูมิ ๓ ของปุถุชน. อีกอย่างหนึ่ง การกำหนดในวาระทั้งปวง ด้วยสามารถแห่งภูมิ ๓ นั้นแหละ ย่อมควรแม้แก่พระอริยสาวก. ก็ปุถุชนย่อมยึดถือซึ่งสิ่งใด ๆ พระอริยสาวก ย่อมกำจัดซึ่งความยึดถือแต่สิ่งนั้น ๆ จริงอยู่ ปุถุชน ย่อมยึดถือสังขารใด ๆ ว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตาดังนี้ พระอริยสาวก เมื่อกำหนดสังขารนั้น ๆ ว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ชื่อว่า กำจัดซึ่งความยึดถือ.

ในคำว่า **มาตร** (แปลว่า มารดา) เป็นต้น มารดาผู้เป็นที่เกิด บิดา ก็คือผู้ให้เกิด. พระชินาสพ ผู้เป็นมนุษย์เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประสงค์ เอาในคำว่า **ฆ่าพระอรหันต์**. เมื่อมีคำถามว่า พระอริยสาวกพึงปลงสัตว์ลง จากชีวิต (ฆ่าสัตว์) หรือ ก็ต้องตอบว่า แม้ชื่อนี้เป็น**อฐานะ**. แม้ถ้าว่า ใคร ๆ พึงกล่าวกะพระอริยสาวกผู้อยู่นคนละภพก็ดี กะบุคคลผู้แม้ไม่รู้ความที่ตนเป็น

พระอริยสาวกที่ดีว่า ท่านจงปลงมดคำเล็ก ๆ ตัวนี้ลงจากชีวิตไชรี แล้วก็จะถึงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในห้วงแห่งจักรวาลทั้งสิ้น ดังนี้. พระอริยสาวกนั้น จะไม่พึงปลงซึ่งสัตว์นั้นลงจากชีวิตแน่แท้. แม้อีกอย่างหนึ่ง ชนทั้งหลาย พึงกล่าวกะพระอริยสาวกนั้น อย่างนี้ว่า ถ้าท่านจักไม่ฆ่าซึ่งสัตว์นี้ลงจากชีวิตไชรี พวกเราจักตัดศีรษะของท่าน ดังนี้ ชนเหล่านั้น ก็จะพึงตัดศีรษะของพระอริยสาวกนั้นแน่ เพราะว่า ท่านไม่พึงฆ่าสัตว์นั้นเลย. ก็คำนี้กล่าวไว้ เพื่อแสดงของความเป็นปुरुชนมีโทษมาก และเพื่อแสดงซึ่งกำลังของพระอริยสาวก. จริงอยู่ ในญานข้อนี้ พึงทราบอธิบาย ดังนี้

ปुरुชน จักกระทำอนันตริยกรรม มีการฆ่ามารดาเป็นต้นใดแล ชื่อว่า ความเป็นปुरुชนผู้เป็นไปกับด้วยโทษ จักกระทำอนันตริยกรรมเมื่อนั้นได้. พระอริยสาวกชื่อว่า ผู้มีกำลังมาก เพราะท่านไม่ทำกรรมเหล่านี้ ดังนี้.

คำว่า ทุฏฺเฐน จิตฺเตน (แปลว่า ผู้มีจิตประทุษร้าย) ได้แก่ มีจิตฆ่าอันสัมปยุตด้วยโทษะ. คำว่า โลหิตํ อุปปาทยฺย (แปลว่า ยังพระโลหิตของพระพุทธเจ้าให้หือขึ้น) ได้แก่ ยังพระโลหิตในสรีระของพระพุทธเจ้าผู้ยังทรงพระชนม์อยู่แม้มีประมาณการคัมภีร์ของแมลงตัวเล็ก ๆ ให้หือขึ้น.

คำว่า สงฺฆํ ภินฺนํเตยฺย (แปลว่า พึงยังสงฆ์ให้แตกจากกัน) ได้แก่ ยังสงฆ์ผู้มีสังวาสเสมอกัน ผู้ตั้งอยู่ในสีมาเสมอกัน ให้แตกไปด้วยเหตุ ๕ ประการ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า

ดูก่อนอุบาลี สงฆ์ย่อมแตกจากกัน ด้วยอาการ ๕ ประการ คือ ด้วยกรรมอุทเทส การกล่าวขัดแย้งกัน อนุสาวนา การจับสลาก.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ด้วยกรรม ได้แก่ ในกรรม ๔ อย่าง มี
อปโลคนกรรม^๑ เป็นต้น กรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง. คำว่า โดยอุทเทส ได้แก่
ในการสวดพระปาฏิโมกขุทเทส ๕ อย่าง ด้วยการสวดพระปาฏิโมกขุทเทสอย่าง
ใดอย่างหนึ่ง. คำว่า การกล่าว ได้แก่ การกล่าวคือแสดงอยู่ซึ่งเภทกรวัตตุ (เรื่อง
วิวาท) ๑๘^๒ มีคำว่า อหम्मมฺหิ ชมฺโม (แปลว่า สิ่งที่ไม่ใช่ธรรม กล่าวว่าเป็น
ธรรม) เป็นต้น โดยเรื่องวิวาทกันเหล่านั้น ๆ ที่เกิดขึ้น. คำว่า โดย
อนุสาวนา ได้แก่ ด้วยการกล่าวประกาศ เพราะเปล่งวาจาใกล้หู (เป่าหู) โดย
นัยว่า ท่านทั้งหลายย่อมทราบซึ่งความที่เราบวชแล้วจากตระกูลสูง และเราก็
เป็นพหูสูต บุคคลชื่อว่าผู้เช่นกับด้วยเรา ฟังถือเอาซึ่งคำสั่งสอนของพระพุทธ-

๑. กรรม ๔ อปโลคนกรรม ๑ ฉัตติกรรม ๑ ฉัตติหุติกรรม ๑ ฉัตติจตุตถกรรม ๑

๒. เกทกรวัตตุ ๑๘ คือ:-

๑. สิ่งไม่ใช่ธรรม กล่าวว่าเป็นธรรม
๒. สิ่งที่เป็นธรรม กล่าวว่าเป็นไม่ใช่ธรรม
๓. สิ่งที่ไม่ใช่วินัย กล่าวว่าเป็นวินัย
๔. วินัย กล่าวว่าเป็นไม่ใช่วินัย
๕. สิ่งที่มีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ กล่าวว่าเป็นไม่ได้ตรัสไว้
๖. สิ่งที่ไม่ตรัสไว้ กล่าวว่าเป็นได้ตรัสไว้
๗. สิ่งที่มีพระผู้มีพระภาคเจ้าเคยทำมา กล่าวว่าเป็นไม่เคยทำมา
๘. สิ่งที่ไม่เคยทำมา กล่าวว่าเป็นเคยทำมา
๙. สิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ กล่าวว่าเป็นไม่ได้ทรงบัญญัติไว้
๑๐. สิกขาบทที่ไม่ทรงบัญญัติไว้ กล่าวว่าเป็นบัญญัติไว้
๑๑. วัตตุเป็นอาบัติ กล่าวว่าเป็นไม่เป็นอาบัติ
๑๒. วัตตุไม่เป็นอาบัติ กล่าวว่าเป็นอาบัติ
๑๓. อาบัติเบา กล่าวว่าเป็นอาบัติหนัก
๑๔. อาบัติหนัก กล่าวว่าเป็นอาบัติเบา
๑๕. อาบัติที่แก้ไขได้ กล่าวว่าเป็นแก้ไขไม่ได้
๑๖. อาบัติที่แก้ไขไม่ได้ กล่าวว่าเป็นแก้ไขได้
๑๗. อาบัติหยาบช้า กล่าวว่าเป็นอาบัติไม่หยาบช้า
๑๘. อาบัติไม่หยาบช้า กล่าวว่าเป็นอาบัติหยาบช้า

เจ้าคิดไปจากธรรมจากวินัยหรือ แม้แต่ความคิด ท่านทั้งหลายก็ไม่ควรเพื่อให้เกิดขึ้น ประโยชน์อะไรของเรา เราขอมไม่กลัวอะไร ๆ จากอบาย อวิจิตรก เป็นธรรมชาติสงบ ราวกะดงแห่งดอกอุบลเขียว เป็นต้น. คำว่า โดยการจับสลาก ชื่อว่า การจับสลาก เพราะว่าครั้งประกาศอย่างนั้นแล้ว จึงอุปถัมภ์เจตนาของบุคคลเหล่านั้นให้กำริบ แล้วก็กล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงถือเอาซึ่งสลากนี้ (หมายถึงเขียนสลากให้จับเพื่อให้เป็นพวกของตนมาก).

อนึ่ง ในข้อนี้ กรรม (การกระทำ) นั้นแหละเป็นอุทเทส หรือเป็นประมาณ (เครื่องกำหนด). ก็การถือเอาสลาก เพราะกล่าวขัดแย้งกัน และการประกาศ จัดเป็นบุพภาค (เบื้องต้น) จริงอยู่ สงฆ์ยังไม่แตกกัน แม้เพราะบุคคลผู้กล่าวขัดแย้งกัน ด้วยสามารถแห่งการแสดงวัตถุ (เรื่องวิวาท) ๑๘ ข้อ เพราะการประกาศความต้องการให้เกิดความเห็นชอบในที่นั้นแล้วถือเอาสลาก (อันนี้คงหมายถึงการนับคะแนนว่าใครมีความเห็นทางไหนเป็นเหตุให้แตกแยกกัน). แต่ว่า เมื่อใด สงฆ์ถือเอาสลาก ๔ รูปหรือเกินกว่าด้วยอาการที่กล่าวมาแล้วก็ทำกรรม หรือทำอุทเทส สงฆ์แยกออกไปเป็น ๒ พวก ในกาลนั้น สงฆ์จึงชื่อว่า แตกกันแล้ว.

ชื่อว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทัญญู (มักคทัญญู) ด้วยอาการอย่างนี้ พึงทำลายสงฆ์นี้ มิใช่ฐานะ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสถึงอนันตริยกรรม ๕ มีการฆ่ามารดาเป็นต้นไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ว่า บุคคลขอมทำซึ่งอนันตริยกรรมใด พระอริยสาวก ขอมไม่ทำซึ่งกรรมนั้น.

เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งกรรมเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยนี้คือ

โดยกรรม

โดยทวาร

โดยการตั้งอยู่ตลอดกับ

โดยปากะ (ผลของกรรม)

โดยสาธารณะ

วินิจฉัย ว่าโดยกรรม

ในคำเหล่านั้น ว่าโดยกรรมก่อน. จริงอยู่ในอนันตริยกรรมนี้ เมื่อเป็นมนุษย์นั้นแหละแก่งปลงชีวิตมารดาหรือบิดาผู้เป็นมนุษย์ ผู้มีเพศไม่เปลี่ยนแปลง* (ฆ่ามารดาบิดา) อนันตริยกรรมย่อมมีแก่เขา. มนุษย์ผู้ทำกรรมนั้น คิดว่า เราจักห้ามวิบากของอนันตริกรรมนั้น ดังนี้ จึงยังจักรวาลทั้งสิ้นให้เต็มด้วยพระสฤประสูติสำเร็จแล้ว ด้วยทองคำมีประมาณเท่ามหาเจดีย์ก็ดี ยังภิกษุสงฆ์ผู้นั่งตลอดจักรวาลแล้วถวายมหาทานก็ดี จับชายผ้าสังฆาฏิของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้แล้วเที่ยวไปที่ดี ก็ย่อมเกิดในนรกนั้นแหละ เพราะกายแตก. แต่ว่า ผู้ใดเป็นมนุษย์แก่งปลงชีวิตมารดาหรือบิดาผู้เป็นสัตว์เดรัจฉาน หรือว่า ตนเองเป็นสัตว์เดรัจฉานปลงชีวิตมารดาหรือบิดาผู้เป็นมนุษย์ หรือเป็นสัตว์เดรัจฉานนั้นแหละปลงชีวิตมารดาบิดาผู้เป็นสัตว์เดรัจฉานให้ตกลงงไปกรรมของผู้นั้นไม่เป็นอนันตริยกรรม. แต่ก็เป็กรรมอันหนัก ย่อมตั้งอยู่จดอนันตริกรรมนั้นแหละ. ปัญหานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งสัตว์ผู้เกิดเป็นมนุษย์.

ในข้อนี้ บัณฑิตพึงกล่าวถึง หมวด ๔ แห่งการฆ่าแพะ หมวด ๔ แห่งสงคราม และหมวด ๔ แห่งการฆ่าโจร ดังนี้ คือ

ก็มนุษย์ผู้ฆ่มารดาหรือบิดาผู้เป็นมนุษย์ซึ่งยืนอยู่ในที่ใกล้แพะให้ตาย แม้ด้วยความมุ่งหมายว่า เราจักฆ่าแพะ ดังนี้ ย่อมได้รับอนันตริยกรรม. ก็

๑. หมายความว่าเพศของบิดามารดาตั้งอยู่โดยปกติมิได้เปลี่ยนไปเป็นสัตว์เดรัจฉาน

มีเจตนาฆ่าแพะ^๑ แพะนั้นตายก็ดี เจตนาฆ่ามารดา^๒บิดา แต่แพะตายก็ดี ย่อมไม่ได้รับอนันตริยกรรม. เจตนาฆ่ามารดาบิดา ยังมารดาบิดาให้ตายอยู่ ย่อมได้รับอนันตริยกรรมแน่นอน. ในหมวดทั้งสองที่เหลือนอกนี้ ก็ดังนี้แหละ.

ก็ใน มารดาและบิดาเป็นต้น ฉนฺได แม้การฆ่าพระอรหันต์ ก็ฉนฺได้นั้น. บัณฑิตพึงทราบหมวด ๔ แห่งการฆ่าพระอรหันต์ ต่อไป.

ก็บุคคล ยังพระอรหันต์ผู้เป็นมนุษย์เท่านั้นให้ตาย ย่อมได้รับอนันตริยกรรม ยังพระอรหันต์ผู้เป็นยักษ์ให้ตาย ย่อมไม่ใช่ออนันตริยกรรม แต่ก็เป็นกรรมอันหนัก เช่นกับอนันตริกรรมนั้นแหละ. อนึ่ง เมื่อบุคคลประหารด้วยศัสตรา หรือแม้แต่ให้ยาพิษในกาลที่ท่านยังเป็นมนุษย์ปุถุชนนั้นแหละ ถ้าว่า ท่านบรรลुพระอรหัตแล้วก็ปรินิพพาน (ตาย) ด้วยเหตุฉนฺได้นั้นแหละ ย่อมเป็นอรหัตตามคติเดียว. แต่ท่านที่บุคคลถวายในกาลที่ท่านยังเป็นปุถุชนอยู่ ครั้นท่านบรรลुเป็นพระอรหัตแล้วจึงฉนฺได้อาหารนั้น อาหารที่ถวายแล้วในกาลนั้น ย่อมชื่อว่าถวายแก่ปุถุชนเท่านั้น เมื่อบุคคลฆ่าพระอริยบุคคลที่เหลือ (มีพระอินทร์เป็นต้น) ย่อมไม่จัดเป็นอนันตริยกรรม แต่ก็เป็นกรรมอันหนัก เช่นกับอนันตริกรรมเหมือนกัน.

ในโลหิตตูปบาท ชื่อว่า การไหลออกแห่งพระโลหิตเพราะการตัดซึ่งธรรม (รูปธรรม) โดยการรุกรานของข้าศึกด้วยการทำให้กายแตกไปแห่งพระตถาคต ย่อมไม่มี. แต่จะมีก็เพียงโลหิตในที่หนึ่ง ประชุม (รวมกัน) ในภายในแห่งพระศรีระเท่านั้น. แม้สะเก็ดอันแตกไปแล้ว จากศิลาอันพระเทวทัตกลิ้งไปประหารที่สุดปลายพระบาทของพระตถาคต. พระบาทได้มีเพียงพระโลหิต

๑. เจตนาฆ่าแพะ โดยสำคัญว่าเป็นมารดาบิดา

๒. เจตนาฆ่ามารดาบิดา โดยสำคัญว่าเป็นแพะ

หื้อขึ้นภายในเท่านั้น การกระทำนั้นราวจะบุคคลประหารแล้วด้วยขวาน. เมื่อพระเทวทัตทำอยู่เช่นนั้น อนันตริยกรรมก็ได้มีแล้วแก่เขา.

ส่วนหมอชิวก ทำการฆ่าตัดพระฉวี (ตัดหนัง) ของพระตถาคต ด้วยมีดตามชอบใจ แล้วนำพระโลหิตอันโทษประทุษร้ายออกจากที่นั่น ได้ทำให้ผาสุก. เมื่อหมอชิวกทำอยู่อย่างนั้นบุญกรรมเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้น.

อนึ่ง เมื่อพระตถาคตปรินิพพานแล้ว ชนเหล่าใด ย่อมทำลายพระเจดีย์ ย่อมตัดซึ่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ ย่อมเหยียบย่ำพระธาตุ กรรมอะไร ย่อมมีแก่ชนเหล่านั้น. กรรมอันหนักเช่นกับอนันตริยกรรม ย่อมเกิดแก่เขา. ก็แลบุคคลย่อมควรเพื่อตัดกิ่งมหาโพธิ์อันเบียดเบียนพระสถูปบรรจุพระธาตุพระรูปปฏิมากร (รูปจำลอง) หรือแม้ถ้าพวกนกทั้งหลายแอบแฝงที่ต้นมหาโพธิ์นั้น ย่อมถ่ายัจจะ (อุจจาระ) ตกกลงไปที่พระเจดีย์ จึงสมควรเพื่อตัดกิ่งมหาโพธิ์นั้นทีเดียว. เพราะว่า สรีระเจดีย์ (เจดีย์ที่บรรจุพระธาตุ) ใหญ่กว่าปริโภคเจดีย์ (เจดีย์ที่บรรจุของใช้ของพระพุทธเจ้า) การตัดแม่ที่โคนต้นโพธิ์อันทำลายวัตถุเจดีย์ นำออกไปก็ควร. ก็กิ่งแห่งต้นโพธิ์ใด ย่อมเบียดเบียนเรือนโพธิ์ ไม่ควรตัดกิ่งโพธิ์นั้นเพื่อรักษาเรือนโพธิ์เอาไว้ จริงอยู่ เรือนเพื่อประโยชน์แก่ต้นโพธิ์มีอยู่ ไม่ควรตัดต้นโพธิ์เพื่อประโยชน์แก่เรือน. แม้ในเรือนอาสนะ (ที่เก็บพระธาตุ) ก็นัยนี้. แต่พระธาตุอันบุคคลรักษาไว้ที่เรือนอาสนะใด เพื่อต้องการรักษาเรือนอาสนะนั้น ควรเพื่อตัดกิ่งโพธิ์. และเพื่อต้องการรักษาต้นโพธิ์ไว้ สมควรตัดกิ่งที่นำไอชะออกไป หรือที่เนา (ที่เสียบ) นั้นแหละ. แม้บุญก็ย่อมเกิดแก่บุคคลนั้น เช่นการปฏิบัติต่อพระสรีระ.

ในสังฆเภท เมื่อสงฆ์อยู่ในสีมาไม่ประชุมกันแล้ว การแตกแห่งสงฆ์ด้วย อนันตริยกรรมด้วย ย่อมมีแก่ผู้กล่าวประกาศให้จับสลากกระทำแล้ว

เพราะถือเอาบริษัทเป็นคนละพวกกระทำอยู่ซึ่งกรรม หรือสวดอยู่ซึ่งอุทเทส. ก็เมื่อทำกรรม หรือสวดอุทเทส ด้วยความสำคัญว่ามีความพร้อมเพรียงกันจึงควรทำ. จริงอยู่ เมื่อทำกรรมด้วยสัญญาแห่งความพร้อมเพรียงกัน ความแตกแห่งสงฆ์ และอนันตริยกรรม ย่อมไม่มี. โดยทำนองเดียวกัน ทำกรรมโดยฟื้นฟูบริษัทใหม่ ก็สมควร. บรรดาชนผู้ใหม่ กำหนดต่ำสุดกว่าทุกคน (ผู้ยังไม่รู้) คนใดยอมทำลายสงฆ์ อนันตริยกรรมก็ย่อมเกิดแก่เขา. กรรมอันมีโทษมาก ย่อมเกิดแก่กรรมวาทีทั้งหลายผู้เป็นข้าศึกต่อสงฆ์. กรรมอันไม่มีโทษ ย่อมเกิดแก่กรรมวาที.

ในข้อนั้น สูตรในสังฆเภทของผู้ใหม่นั้นแหละ ดังนี้

ดูก่อนอุบาลี ภิกษุผู้จับสลาก ๔ รูปพวกหนึ่ง อีก ๔ รูปพวกหนึ่ง ภิกษุผู้ใหม่ยอมประกาศให้ถือเอาสลากว่า นี่เป็นกรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตตสุสานเป็นต้น ท่านทั้งหลายจงถือเอาฉลากนี้ จงชอบใจคำนี้ ด้วยอาการอย่างนี้แล ดูก่อนอุบาลี ความร้าวรานแห่งสงฆ์ และความแตกแห่งสงฆ์ด้วยยอมมีแก่ผู้ใหม่ยิ่ง ดังนี้ ก็บรรดาอนันตริยกรรม ๕ อย่าง สังฆเภทเท่านั้น เป็นวิจกรรม ที่เหลือเป็นกายกรรม พึงทราบวินิจฉัยว่าโดยกรรมด้วยประการดังนี้.

วินิจฉัย ว่าโดยทวาร

คำว่า ว่าโดยทวาร ก็กรรมเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมตั้งขึ้นแต่กายทวารบ้าง แต่วจิตทวารบ้าง แต่ในอนันตริยกรรม ๕ นั้น อนันตริยกรรม ๔ ในก่อน (เว้นสังฆเภท) แม้ตั้งขึ้นแล้วแต่วจิตทวารด้วยสามารถแห่งปโยคะอันสำเร็จด้วยวิชาโดยใช้ให้ทำ ก็ย่อมยังกายทวารนั้นแหละให้เต็มด้วยสังฆเภท. เมื่อ

บุคคลกระทำการแยกสงฆ์ด้วยการชี้แจงด้วยมือ แม้จะตั้งขึ้นแต่กายทวาร ก็ชื่อว่ายังวิจิตรานั้นแหละให้เต็ม. ฟังทราบวินิจฉัยในข้อนี้แม้ว่าโดยทวาร ด้วยประการฉะนี้.

วินิจฉัย ว่าโดยการตั้งอยู่ตลอดกัป

คำว่า ว่าโดยการตั้งอยู่ตลอดกัป ก็ในอนันตริยกรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ สังฆเภทเท่านั้นเป็นกรรมตั้งอยู่ตลอดกัป. จริงอยู่ ครั้นเมื่อกัปกำลังเป็นไป (ต้นกัป) หรือท่ามกลางแห่งกัปกำลังเป็นไป ผู้ทำสังฆเภทย่อมพ้นจากการให้ผลของกรรมในเมื่อกัปนั้นพินาศไปทีเดียว. แม้ว่า กัปจักพินาศไปในวันพรุ่งนี้ไซ้ บุคคลทำสังฆเภทในวันนี้เขาก็จักพ้นจากอบายในวันพรุ่งนี้แน่นอน. คือเขาย่อมถูกไทม์ในนรกสิ้นวันหนึ่งเท่านั้น. แต่ว่า การทำกรรมดังกล่าวมานี้หาไม่มี. อนันตริยกรรม ๔ ที่เหลือ เป็นอนันตริยกรรมเหมือนกัน แต่ไม่ตั้งอยู่ตลอดกัป ฟังทราบวินิจฉัยในอนันตริยกรรมนี้ แม้ว่าโดยการตั้งอยู่ตลอดกัป ดังพรรณนามาฉะนี้.

วินิจฉัย ว่าโดยปากะ คือ ผลของกรรม

คำว่า ว่าโดยปากะ ก็อนันตริยกรรม อันบุคคลใดทำแล้วทั้ง ๕ อย่าง สังฆเภทเท่านั้นย่อมให้ผลแก่เขา กรรมที่เหลือ ย่อมถึงการนับว่า เป็นอโหสิกรรม คือ กรรมนั้นมิได้ให้ผล. เมื่อไม่ทำสังฆเภท โลหิตุบาทย่อมให้ผลด้วยสามารถนำปฏิสนธิ. เพราะความไม่มีแห่งกรรมทั้งสองที่กล่าวแล้ว อรหันตฆาตย่อมให้ผล. ถ้าอรหันตฆาตไม่มี บิดาเป็นผู้มีศีล มารดาเป็นผู้ทุศีล หรือมีศีลต่ำกว่าบิดา ปีตุฆาตย่อมให้ผล ด้วยสามารถนำปฏิสนธิ. ถ้ามารดามีศีลสูง

กว่า มาดูฆาตข้อมให้ผล. ถ้ามารดาและบิดามีศีลหรือไม่มีศีลเสมอกัน มาดูฆาต
เท่านั้น ข้อมให้ผล ด้วยสามารถแห่งการนำปฏิสนธิ เพราะมารดาเป็นผู้กระทำ
สิ่งที่ทำได้โดยยาก และเพราะมีอุปการะมากแก่บุตร. พึงทราบวินิจฉัยในข้อนี้
แม้ว่าโดยการให้ผล ด้วยประการฉะนี้.

วินิจฉัย ว่าโดยสาธารณะเป็นต้น

คำว่า ว่าโดยสาธารณะ เป็นต้น อนันตริยกรรม ๔ (เว้นสังฆเภท)
มีในก่อน ทัวไปแก่ภุคค์และบรรพชิตทั้งหลาย. ส่วนสังฆเภท ข้อมเป็น
อนันตริยกรรมแก่ภิกษุ มีประการตามที่กล่าวแล้ว ข้อมไม่เป็นอนันตริยกรรม
แก่บุคคลอื่น เพราะพระบาลีว่า ลูกก่อนอุบาสิ ภิกษุณี ข้อมทำลายสงฆ์ไม่ได้
สิกขมานา...สามเณร...อุบาสกและอุบาสิกา ข้อมทำลายสงฆ์ให้แตกจากกัน
ไม่ได้ ลูกก่อนอุบาสิ ภิกษุแลผู้มีสังวาสเสมอกันเป็นปกติตตะ (เป็นปกติ) ตั้ง
อยู่ในสีมาเสมอกัน ข้อมทำลายสงฆ์ ดังนี้ เพราะฉะนั้น สังฆเภทนี้ จึงไม่
ทัวไปแก่บุคคลอื่น. อนันตริยกรรมเหล่านี้ แม้ทั้งหมดสหรถด้วยทุกขเวทนา
สัมปยุตด้วยโทสะและโมหะ ท่านกล่าวสงเคราะห์ไว้ด้วยอาทิศัพท์ ฉะนี้แล
พึงทราบวินิจฉัยในข้อนี้แม้ว่าโดยสาธารณะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า อญฺญํ สตุถาริ (แปลว่า ศาสดาอื่น) อธิบายว่า พระโศดาบัน
จะพึงยึดถือเจ้าลัทธิอื่นอย่างนี้ว่า ผู้นี้เป็นศาสดาของเรา เราสามารถเพื่อทำกิจ
ของศาสดาได้ ดังนี้ แม้ในระหว่างภพจะพึงยึดถือว่า ผู้นี้เป็นศาสดาของเรา
ข้อนี้มีฐานะที่จะมีได้.

คำว่า อญฺญมํ ภวํ นิพฺพตฺเตยฺย (แปลว่า พึงเกิดในภพที่ ๘)
อธิบายว่า พระโศดาบัน แม้มีปัญญาน้อยกว่าพระอริยบุคคลทั้งหมด ก้าวล่วง

ภพที่ ๗ แล้วพึงเกิดในภพที่ ๘ ข้อนี้มัน มีฐานะที่มีได้. เพราะว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า หมายเอาภพที่ ๗ โดยกำหนดสูงสุด จึงตรัสว่า เป็นผู้เที่ยงต่อการตรัสรู้ในเบื้องหน้า ดังนี้.

ถามว่า ก้ออะไรเล่า ย่อมกำหนดภพนั้น อะไรเล่ากำหนดบุพเพเหตุ มรรคที่ท่านได้เฉพาะแล้วกำหนด หรือว่ามรรค ๓ เบื้องบน ย่อมกำหนด.

ตอบว่า ข้อนี้เป็นเพียงสักว่าชื่อ อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงถือเอาแล้ว.

ก็บุคคล ชื่อว่าเที่ยงยอมไม่มี ใครๆ เมื่อกล่าวว่า บุพเพเหตุย่อมกำหนด ดังนี้ ก็เป็นอันกล่าวถึงอุปนิสัยแห่งมรรค ๓ เบื้องบน ย่อมถึงความไม่มีอุปนิสัยแห่งปฐมมรรค เพราะเหตุนี้ ปฐมมรรคนั้นจึงไม่ใช่เหตุไม่ใช่ปัจจัยให้ถึงการเกิด. เมื่อกล่าวว่า มรรคที่ได้แล้ว ย่อมกำหนด ดังนี้ มรรค เบื้องบน ๓ ก็ไม่มีกิจ (คือ ไม่มีหน้าที่) ปฐมมรรคเท่านั้นมีหน้าที่ (เมื่อเป็นเช่นนี้) ปฐมมรรคเท่านั้น พึงยังกิเลสทั้งหลายให้สิ้นไปแล้วปรินิพพาน. ถ้ากล่าวว่า มรรคเบื้องบน ๓ ย่อมกำหนด ดังนี้ ปฐมมรรคก็ไม่มีหน้าที่ มรรค เบื้องบน ๓ มีหน้าที่ เพราะมรรคเบื้องบน ๓ มิได้ยังปฐมมรรคให้เกิดแล้ว จึงเกิดขึ้น. ก็กิเลสทั้งหลายพึงสิ้นไปไม่เกิดขึ้นด้วยปฐมมรรคเท่านั้น เพราะฉะนั้น ธรรมอะไร ๆ อื่นยอมมิได้กำหนดภพนั้น วิปัสสนาของมรรค ๓ เบื้องบนนั้นแหละย่อมกำหนด. จริงอยู่ ถ้าวิปัสสนาของโสดาบันบุคคลเหล่านั้นเป็นธรรมมีปัญญาคมกล้านำไปอยู่ บุคคลนั้นยังภพหนึ่งเท่านั้นให้เกิดขึ้นแล้วก็บรรลุพระอรหัตแล้วปรินิพพาน. ถ้ามีปัญญาอ่อนกว่านั้น ก็ยังภพที่ ๒, ๓, ๔, ๕, ๖ ให้เกิดแล้วบรรลุพระอรหัตแล้วปรินิพพาน. ผู้มีปัญญาอ่อนกว่า

บุคคลทั้งหมด ยังภพที่ ๗ ให้เกิดขึ้นแล้วก็บรรลुพระอรหัต. ปฏิสนธิในภพที่ ๘ ของท่าน จึงไม่มี. ด้วยประการฉะนี้ การกำหนดนี้ จึงเป็นเพียงชื่ออันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงถือเอาแล้ว.

จริงอยู่ พระศาสดา ทรงพิจารณาซึ่งแล้วด้วยการพิจารณาของพระพุทธเจ้า จึงทรงกำหนดไว้ด้วยพระสัพพัญญุตญาณว่า บุคคลผู้นี้ มีปัญญามากกว่าชนทั้งปวง มีวิปัสสนาคมกล้า จักยังภพที่หนึ่งเท่านั้นให้เกิดแล้วก็ถือเอาพระอรหัต ดังนี้ จึงได้ทรงทำชื่อว่า บุคคลนี้เป็นเอกพีธี. บุคคลนี้ยังภพที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๖ ให้เกิดแล้วจักถือเอาพระอรหัต ดังนี้ และทรงทำชื่อว่า โกลังโกละ ดังนี้, และบุคคลนี้ยังภพที่ ๗ ให้เกิดขึ้นแล้วจักถือเอาพระอรหัต และได้ทรงทำชื่อว่า สัตตักขัตตอุปมะ ดังนี้. ก็บุคคลไร ๆ ชื่อว่าเที่ยง ย่อมไม่มีแก่ภพทั้ง ๗. อนึ่ง พระอริยสาวกผู้มีปัญญาน้อยกว่าด้วยอาการเมื่อยังใดอย่างหนึ่ง ท่านก็ไม่ถึงภพที่ ๘ ย่อมปรินิพพานในระหว่างภพนั้นแหละ. จริงอยู่ พระโสดาบันผู้ยินดีในภพแม้เช่นกับท้าวสักกะก็ย่อมไปสู่ภพที่ ๗ เท่านั้น. แม้ท่านมีปกติอยู่ด้วยความประมาทโดยอาการทั้งปวง วิปัสสนาญาณของท่านก็ย่อมถึงความสุกรอบในภพที่ ๗. เพราะเมื่อท่านเบื่อหน่ายในอารมณ์แม้มีประมาทน้อยแล้ว ย่อมบรรลुพระนิพพานได้. ก็แม้ถ้าว่าเมื่อท่านก้าวลงสู่ความหลับ หรือว่า กำลังเดินไป มีใคร ๆ ที่จะประทุษร้ายยืนอยู่ในที่ลับข้างหลัง พึงยังศิระของท่านให้ตกไปด้วยดาบอันคมกล้า หรือพึงจับท่านกดลงในน้ำให้ตาย ก็หรือว่า สายฟ้าพึงตกลงบนศิระะ ในเวลาแม้เห็นปานนี้ ชื่อว่า การทำกาละ ปฏิสนธิในภพที่ ๘ อีก ย่อมไม่มี ย่อมจะบรรลुพระอรหัตนั้นแหละแล้วปรินิพพาน. ด้วยเหตุฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า พระโสดาบันพึงยังภพที่ ๘ ให้เกิด ดังนี้ ไม่ใช่ฐานะที่มีได้ ดังนี้.

อธิบายโลกธาตุ พุทธเกษตร

คำว่า **เอกิสฺสา โลกธาตฺยา** (แปลว่า ในโลกธาตุเดียวกัน) ได้แก่ โลกธาตุมีจำนวนหนึ่งหมื่น. จริงอยู่ พุทธเกษตร (เขตตานี) มี ๓ คือ ชาติเกษตร (ชาติเขตต์) อาณาเกษตร (อาณาเขตต์) วิสัยเกษตร (วิสัยเขตต์).

บรรดาเกษตรเหล่านั้น **โลกธาตุมีจำนวนหนึ่งหมื่น** ชื่อว่า **ชาติเกษตร** (กำหนดด้วยชาติ) จริงอยู่ หมื่นโลกธาตุนั้น ย่อมหวั่นไหวในกาลที่พระตถาคตเสด็จสู่ภัทโทรของพระมารดา ในกาลที่เสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ์ ในกาลที่ทรงตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในกาลยังพระธรรมจักรให้เป็นไป ในกาลปลงพระชนมายุสังขาร และในกาลปรินิพพาน.

ก็ **จักรวาลจำนวนแสนโกฏิจักรวา** ชื่อว่า **อาณาเกษตร** (กำหนดด้วยอำนาจ) จริงอยู่ อาณา(อำนาจ) แห่งอาณานาฎิยปริตร โมรปริตร ธชคปริวัตร และรัตนปริตรเป็นต้น ย่อมเป็นไป (แผ่ไป) ในแสนโกฏิจักรวาลนี้.

ก็แต่ว่า การกำหนดซึ่งวิสัยเกษตร ย่อมไม่มี จริงอยู่ เพราะพระบาลีว่า ญาณของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมีประมาณเท่าใด ธรรมที่พระองค์พึงน้อมไป (มีความประสงค์จะรู้) ก็มีประมาณเท่านั้น ธรรมที่พระองค์พึงน้อมไปมีประมาณเท่าใด ญาณก็มีประมาณเท่านั้น ธรรมที่พึงน้อมไปมีที่สุดด้วยพระญาณ พระญาณก็มีที่สุดด้วยธรรมที่พึงน้อมไปดังนี้ ชื่อว่า เหลือวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่มี.

ก็พุทธเกษตรทั้ง ๓ นั้น คำว่า **ยกเว้นจักรวาลนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย** ย่อมทรงอุปบัติขึ้นในจักรวาลอื่น ดังนี้ เป็นสูตร (เป็นคำที่ตรัสไว้) ห้ามไม่. แต่คำว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่ทรงอุปบัติขึ้น ดังนี้

เป็นสูตร มีอยู่. คำว่า ปิฎก ๓ คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธัมมปิฎก ดังนี้ และคำว่า สังคีติ ๓ คือ สังคีติของพระมหากัสสปเถระ ของพระยสเถระ ของพระโมคคลีบุตรตติสสเถระ ดังนี้ เป็นสูตร มีอยู่. คำว่า นอกจากจักรวาลนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงอุบัติขึ้นในจักรวาลอื่น ดังนี้ ไม่มีสูตรในพระไตรปิฎก คือ พุทธพจน์ที่พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายยกขึ้นสู่สังคีติทั้ง ๓ เหล่านี้. แต่คำว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่ทรงอุบัติขึ้น ดังนี้ เป็นสูตรมีอยู่.

คำว่า **อุปฺพุพฺ อจฺริมฺ** ได้แก่ ไม่ทรงอุบัติขึ้นพร้อมกัน คือ ไม่ก่อน ไม่หลังกัน. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายไว้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงอุบัติขึ้นก่อนหรือหลังกัน (ไม่ใช่พร้อมกัน) ดังนี้มีอยู่.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ก่อน** หรือคำว่า **หลัง** ดังนี้

นับจำเดิมแต่การถือปฏิสนธิในครรภ์พระมารดา จนถึงเสด็จประทับนั่งที่โพธิบัลลังก์ ทรงตั้งพระหฤทัยมั่นคงว่า เรายังไม่บรรลुพระโพธิญาณแล้วจักไม่ลุกขึ้น ดังนี้ ข้อนี้ ไม่พึงทราบว่าเป็นกาลก่อน จริงอยู่ การกำหนดชาติเกษตรในการถือเอาปฏิสนธิของพระโพธิสัตว์ ท่านทำอธิบายไว้ ด้วยการหวนไหวแห่งจักรวาลหมื่นหนึ่ง. ในระหว่างนี้ การบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าองค์อื่นเป็นสภาพอันธรรมดาห้ามไว้. และจำเดิมแต่การปรินิพพาน พระธาตุแม้มีประมาณเท่าเมล็ดฝักกาด トラบเท่าที่มีอยู่ บัณฑิตไม่พึงทราบว่าเป็นกาลหลัง. จริงอยู่ เมื่อพระบรมธาตุยังทรงอยู่ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย (ชื่อว่า) ยังดำรงอยู่นั้นแหละ เพราะฉะนั้น ในระหว่างแห่งพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ยังดำรงอยู่ ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น ย่อมเป็นสภาพอันธรรมดาห้ามไว้แล้วเทียว. ก็ครั้งเมื่อพระธาตุปรินิพพานแล้ว ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น อันอะไร ๆ มิได้ห้ามไว้.

จริงอยู่ ชื่อว่า อันตรธาน (ความสูญหาย) มี ๓ อย่าง คือ

ปริยัตติอันตรธาน (การสูญหายแห่งการเรียนพระไตรปิฎก)

ปฏิเวธอันตรธาน (การสูญหายแห่งมรรคผล)

ปฏิบัติอันตรธาน (ความสูญหายแห่งการปฏิบัติ)

ในบรรดา ๓ อย่างนั้น พระไตรปิฎก ชื่อว่า ปริยัตติ, การแทงตลอด
สังขะ ชื่อว่า ปฏิเวธ, ปฏิปทา ชื่อว่า ปฏิบัติ. ในคำเหล่านั้น ปฏิเวธและ
ปฏิบัติ มีอยู่บ้าง ไม่มีอยู่บ้าง จริงอยู่ ภิกษุผู้เป็นพหูสูตผู้ทำซึ่งปฏิเวธ มีอยู่ใน
กาลครั้งหนึ่ง ที่บัณฑิตพึงเหยียดนิ้วมือออกแสดงว่า ผู้นี้ไม่เป็นภิกษุปุถุชน
ดังนี้ ในกาลนั้นมีอยู่. ได้ยินว่า ในเกาะนี้นั้นแหละ ในครั้งหนึ่ง ขึ้นชื่อว่าภิกษุ
ผู้เป็นปุถุชน มิได้มีแล้ว. แม้ภิกษุผู้บำเพ็ญปฏิบัติ ในกาลบางครั้งก็มีมาก
บางครั้งก็น้อย ด้วยประการฉะนี้ ปฏิเวธ และปฏิบัติ จึงชื่อว่า มีอยู่บ้าง
ก็ปริยัตติ ชื่อว่าเป็นประมาณในกาลตั้งอยู่แห่งพระศาสนา. จริงอยู่ บัณฑิต พึง
พระไตรปิฎก แล้วก็ย่อมยังปฏิบัติและปฏิเวธแม้ทั้งสองให้เต็ม. เหมือนพระ-
โพรหัสต์ของเราทั้งหลายยังอภิญญา ๕ (เว้นอัสวักขยญาณที่ ๖) และสมาบัติ
๘ ให้เกิดขึ้นในสำนัก **อาหารดาบส** แล้วจึงถามบริกรรมในแนวสัญญาณา-
สัญญาตนสมาบัติ ดาบสนั้นทูลว่า ไม่ทราบ จึงเสด็จไปสู่สำนักของ**อุทก-**
ดาบส รามบุตร ทรงเทียบเคียงคุณวิเศษที่พระองค์บรรลู่ แล้วทรงถาม
บริกรรมแห่งแนวสัญญานาสัญญาตนะ. อุทกดาบสรามบุตรนั้นบอกแล้ว. พระ-
มหาสัตว์ทรงยังสมาบัตินั้นให้ถึงพร้อมแล้วในลำดับแห่งคำของดาบสนั้นนั้น
แหละ. ภิกษุผู้มีปัญญา ก็ฉันทันนั้นแหละ พึงปริยัตติแล้ว ย่อมยังปฏิบัติและ
ปฏิเวธแม้ทั้งสองให้เต็ม. ด้วยเหตุนี้ พระศาสนาจึงชื่อว่า ตั้งอยู่แล้ว เพราะ
ความตั้งมั่นแห่งปริยัตติ ดังนี้.

ในกาลใด ปริยัตินั้น ย่อมอันตรธานไป ในกาลนั้น พระ-
อภิธรรมปิฎกย่อมพินาศไปก่อน ในพระอภิธรรมนั้น คัมภีร์ปฏิฐาน
ย่อมอันตรธานก่อนกว่าคัมภีร์ทั้งหมด ย่อมอันตรธานต่อมาโดยลำดับ
ธัมมสังคหะ^๑ ย่อมอันตรธานไปในภายหลัง ครั้นพระอภิธรรมปิฎกนั้น
อันตรธานไปหมดแล้ว ปิฎกทั้งสองนอกนี้ แม้ตั้งอยู่แล้ว พระศาสนา
ก็ชื่อว่า ยังดำรงอยู่นั้นแหละ.

ในบรรดา ๒ ปิฎกที่เหลือนี้ เมื่อพระสูตรต้นตอปิฎกจะอันตรธาน
ไป อังคุตตรนิกายทั้งหลาย (พระสูตรที่แจกธรรมออกไปเป็นข้อ ๆ) ย่อม
อันตรธานตั้งแต่เอกาทศกนิบาตลงมาถึงเอกนิบาต. ในลำดับนั้น สังยุตตนิกาย
ทั้งหลาย (พระสูตรแสดงเรื่องบุคคลเป็นหมวด ๆ) ย่อมอันตรธานตั้งแต่จักก-
เปยยาล ลงมาจนถึง โขมตรณา. ในลำดับนั้น มัชฌิมนิกายทั้งหลาย (พระสูตร
เรื่องยาวปานกลาง) ย่อมอันตรธานตั้งแต่อินทริยภาวนาสูตรลงมาถึงมูล
ปริยายสูตร. ลำดับนั้น ทิฆนิกาย (พระสูตรเรื่องยาว) ย่อมอันตรธานตั้งแต่
ทสุตตรสูตรลงมาถึงพรหมชาลสูตร. คำถาม (ปุจฉา) แห่งคาถาหนึ่งก็ดี สอง
ก็ดี ย่อมเป็นไปนาน แต่คำปุจฉานั้น ย่อมไม่อาจเพื่อยังพระศาสนาให้ดำรง
อยู่ รวกะสภิกปุจฉา และอาพวกปุจฉา. ได้ยินว่าคำถามเหล่านี้ระหว่างกาล
แห่งพระพุทธเจ้าพระนานว่า กัสสป ก็ไม่อาจเพื่อยังพระศาสนาให้ดำรงอยู่.

ก็เมื่อปิฎกทั้ง ๒ แม้อันตรธานไปแล้ว แต่เมื่อพระวินัยปิฎกยังดำรงอยู่
พระศาสนาก็ชื่อว่าดำรงอยู่. เมื่อปริวารและชั้นธกะทั้งหลายอันตรธานไปแล้ว
แต่อกโตวิภังค์ยังดำรงอยู่ พระศาสนาก็ชื่อว่าดำรงอยู่นั้นแหละ. เมื่ออกโตวิภังค์
อันตรธานไปแล้ว แต่มาติกาแม้อยังดำรงอยู่ พระศาสนาก็ยังดำรงอยู่นั้นแหละ
เมื่อมาติกาอันตรธานไปแล้ว แต่พระปาฏิโมกข์ การบรรพชา อุปสมบทยัง

๑. ธัมมสังคณี.

ดำรงอยู่ พระศาสนาก็ย่อมดำรงอยู่. ลิงค์ (เพศ) ย่อมดำเนินไปสู่กาลนาน. ก็ วงศ์แห่งสมณะผู้ครองผ้าขาว (เสตวตฺตสมณโว โส) ไม่อาจเพื่อทรงพระศาสนา ไว้จำเดิมแต่การแห่งพระพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสป. นับตั้งแต่การแห่งตลอด สัจจะของชนผู้เกิดในภายหลัง และตั้งแต่สืบทอดคือการแตกไปแห่งศีลของ บุคคลผู้เกิดในภายหลัง (แห่งพุทธกาลแล้ว) จากนั้นมา พระศาสนา ชื่อว่า ย่อมเสื่อมถอย. จำเดิมแต่นั้นมา ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น อันอะไร ๆ มิได้ห้ามไว้.

ปรีนิพพาน ๓

ชื่อว่า ปรีนิพพาน มี ๓ คือ

กิเลสปรีนิพพาน

ชั้นชปรีนิพพาน

ธาตุปรีนิพพาน

บรรดานิพพานเหล่านั้น กิเลสปรีนิพพาน (การดับสนิท แห่งกิเลส) ได้มีแล้วที่โพธิบัลลังก์.

ชั้นชปรีนิพพาน (การดับสนิทแห่งชั้นช) ได้มีแล้ว ณ พระ- นครกุสินารา.

ธาตุปรีนิพพาน (การดับสนิทแห่งพระธาตุ) จักมีในอนาคต กาล.

ได้ยินว่า ในกาลที่พระศาสนาจะเสื่อมถอย พระธาตุทั้งหลายที่ดัมพ- ปิณณทวิป (ทวีปลังกา) จักประชุมกันแล้วเสด็จไปสู่มหาเจดีย์. ต่อแต่นั้นจัก ไปสู่ต้นไม้อาชาตนะ (ต้นไม้เกด) ในนาทปิปะ จากนั้นจักไปสู่มหาโพธิบัลลังก์.

พระธาตุทั้งหลายแต่นาคพิภพก็ดี แต่พรหมโลกก็ดี จักเสด็จไปสู่ต้นมหาโพธิ-
บัลลังก์เท่านั้น. พระธาตุแม้ประมาณเท่าเมล็ดฝักกาดจักไม่สูญหายไปในระหว่าง
ทาง. พระธาตุทั้งหมดจักประชุมรวมเป็นแห่งเดียวกัน คุณแห่งทองคำ ณ
มหาโพธิบัลลังก์แล้วจักเปล่งออกซึ่งฉัพพรรณรังสี (รัศมีมีวรรณะ ๖ ประการ)
ฉัพพรรณรังสีนั้นจักแผ่ไปตลอดหมื่นโลกธาตุ. ในลำดับนั้น เทวดาในหมื่น
จักรวาล จักมาประชุมกัน จักกระทำซึ่งความกรณาอันยิ่งใหญ่กว่าวันที่พระ-
ทศพลปรินิพพาน แล้วจักกล่าวว่า วันนี้ พระศาสดาจะปรินิพพาน วันนี้
พระศาสดาจะเสื่อมถอย บัดนี้ การเห็นของพวกเรา นี้ เป็นการเห็นครั้งสุดท้าย
ดังนี้. บุคคลทั้งหมดที่เหลืออกเว้นพระอนาคามีและพระจिณาสพแล้ว จักไม่
อาจเพื่อทรงไว้โดยภาวะของตน. ลำดับนั้น เตโชธาตุในพระธาตุทั้งหลายจัก
ตั้งขึ้นแล้วพวยพุ่งไปถึงพรหมโลก. เมื่อพระธาตุแม้มีประมาณเท่าเมล็ดฝักกาด
ยังมีอยู่ เปลวอัคคีหนึ่งเที่ยวจักมี ครั้นเมื่อพระธาตุทั้งหลายถึงกาลสิ้นสุดลงแล้ว
เปลวอัคคีนั้นก็จักดับสนิท. ครั้นพระธาตุทั้งหลายแสดงอานุภาพอันใหญ่ด้วย
ประการฉะนี้แล้ว ก็อันตรธานไปสิ้น พระศาสดาย่อมชื่อว่าอันตรธานไปแล้ว.
พระพุทธรเจ้าทั้งหลายพึงอุบัติขึ้นพร้อมกันทั้งสองพระองค์ ข้อนี้ นั้น ไม่เป็น
ฐานะที่มีได้ ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่ทรงอุบัติขึ้น
พร้อมกัน.

ตอบว่า เพราะไม่มีความอัศจรรย์.

จริงอยู่ พระพุทธรเจ้าทั้งหลายทุกองค์ล้วนเป็นมนุษย์อัศจรรย์.
เหมือนอย่าง ที่ได้ตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลคนหนึ่ง เมื่อบังเกิดขึ้นในโลก
ย่อมบังเกิดขึ้นเป็นมนุษย์ผู้้อัจฉรย์ บุคคลคนหนึ่ง เป็นโฉน ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย บุคคลคนหนึ่ง คือพระตถาคตผู้เป็นพระอรหันต-
สัมมาสัมพุทธเจ้า °ดังนี้

อนึ่ง ถ้าพระพุทธเจ้า ๒ พระองค์ หรือ ๓, ๔, ๘ หรือ ๑๖ พระองค์
พึงบังเกิดขึ้นพร้อมกันไซ้ ความอ้อัจฉรย์ทั้งหลาย ก็ไม่พึงมี เพราะว่า ลาก
สักการะย่อมไม่โอฬาร แม้ลากสักการะของพระเจดีย์ทั้งสองในวิหารเดียวกันก็
ไม่โอฬาร (ใหญ่). แม้แต่ภิกษุทั้งหลาย ก็ไม่อ้อัจฉรย์ เพราะเหตุนี้ พระ-
พุทธเจ้าทั้งหลาย จึงไม่ทรงอุบัติขึ้นพร้อมกันด้วยประการฉะนี้. และเพราะ
ความที่พระธรรมเทศนาก็เป็นสภาพไม่แปลกกันเลย. จริงอยู่ พระพุทธเจ้า
พระองค์หนึ่ง ย่อมแสดงธรรมมีสติปัญญาเป็นต้น พระธรรมนั้นแหละ อัน
พระพุทธเจ้าพระองค์อื่นก็แสดงได้ ความอ้อัจฉรย์ก็ไม่พึงมี. แต่เมื่อพระพุท-
ธเจ้าองค์เดียวแสดงธรรมอยู่ แม้เทศนาก็ย่อมเป็นธรรมอ้อัจฉรย์ และเพราะไม่
เกิดความขัดแย้งด้วย ด้วยว่า เมื่อพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ทรงอุบัติพร้อม
กันแล้ว สาวกทั้งหลายต่างก็จะพึงกล่าวขัดแย้งกันและกันว่า พระพุทธเจ้าของ
พวกเราเป็นผู้นำเลื่อมใส พระพุทธเจ้าของพวกเรามีสุรเสียงเพราะ มีลาภมีบุญ
ดังนี้ ราวกะหลายอาจารย์กล่าวแก่งแย่งกันอยู่. แม้เพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้า
ทั้งหลาย จึงไม่ทรงอุบัติขึ้นพร้อมกัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระ อันพระยามิลินท์ทรง
ถามแล้ว จึงให้พิสดารแล้วทีเดียว.

ก็ในเรื่องนั้น ท่านกล่าวไว้ ดังนี้

มิลินทปัญหา

ทวิณฺฺนํ พุทฺธานํ โลกํ นุปรุชฺชนปฺปญฺหา

(ปัญหาว่าด้วย การไม่บังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้า ๒ พระองค์)

พระยามิลินท์ ตรัสถามว่า ข้าแต่พระนาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทราบภายิตแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์ พึงบังเกิดขึ้นไม่ก่อนไม่หลัง พร้อมกันในโลกธาตุดันเดียว ด้วยเหตุใด เหตุนี้ ไม่ใช่ฐานะที่มีได้ ดังนี้ เพราะเหตุใด ?

พระนาคเสนเถระ ทูลว่า ขอถวายพระมหาบพิตร พระตถาคต แม้ทั้งปวงเมื่อทรงแสดง ย่อมทรงแสดงธรรมทั้งหลายอันเป็นฝักฝ่ายแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ ๓๗ ประการเท่านั้น (โพธิปักขิยธรรม ๓๗) ก็เมื่อจะตรัส ย่อมตรัสอธิบายทั้ง ๔ ก็เมื่อจะให้ศึกษา ย่อมให้ศึกษาในสิกขาทั้ง ๓ ก็เมื่อพรา้สอนสอน ย่อมพรา้สอนในการปฏิบัติเพื่อความไม่ประมาท ดังนี้

พระราชฯ ตรัสถามว่า ข้าแต่ท่านนาคเสน ถ้าวาทศนาของพระตถาคตแม้ทั้งปวงเป็นอย่างเดียวกัน กถาก็อย่างเดียวกัน สิกขาก็อย่างเดียวกัน การพรา้สอนก็อย่างเดียวกัน เพราะเหตุไร พระตถาคต ๒ พระองค์ จึงไม่บังเกิดขึ้นในคราวเดียวกันเล่า อนึ่ง โลกนี้มีแสงสว่างเกิดขึ้น ด้วยความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าแม้องค์เดียวก่อน ถ้าวาทศนาขององค์ที่ ๒ พึงบังเกิดขึ้นไซ้ โลกนี้พึงมีแสงสว่างเกิดแล้ว เกินประมาณด้วยแสงสว่างแห่งพระพุทธเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ มิใช่หรือ ก็พระตถาคตทั้งสอง เมื่อจะกล่าวสอนก็พึงกล่าวสอนง่าย (สะดวก) เมื่อจะพรา้สอนพึงพรา้สอนง่าย มิใช่หรือ ขอพระผู้เป็นเจ้า จงแสดงเหตุในข้อนั้นแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจะพึงสิ้นความสงสัยอย่างไร.

พระเถระ ทูลว่า ขอถวายพระพร มหาบพิตร หมิ่นโลกธาตุนี้ทรง

พระพุทธรเจ้าได้เพียงพระองค์เดียว ย่อมทรงคุณของพระตถาคตได้พระองค์เดียวเท่านั้น ถ้าว่าพระพุทธรเจ้าองค์ที่ ๒ พึงบังเกิดขึ้นไซ้ หมิ่นโลกธาตุนี้ จะพึงทรงไว้ไม่ได้ พึงเขยื้อน พึงหวั่นไหว พึงน้อมไป พึงทรุดลง พึงกวัดแกว่ง พึงเรียวยาย พึงกระจัดกระจาย พึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้.

ขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนเรือที่พาข้ามฝั่งไปได้คนเดียว ครั้นเมื่อบุรุษคนเดียวขึ้นแล้วเรื่อนั้นก็พึงให้ถึงฝั่ง ถ้าว่าบุรุษคนที่ ๒ พึงมาไซ้ และเขาก็เป็นผู้เช่นเดียวกันโดยอายุ โดยวรรณะ โดยวัยเป็นประมาณ และโดยอวัยวะใหญ่่น้อยผอมหรืออ้วน (ขนาดเดียวกัน) บุรุษคนที่สองนั้น พึงขึ้นสู่เรื่อนั้น คู่ก่อนมหาบพิตร เรื่อนั้นพึงทรงแม้บุรุษทั้งสองไว้ได้ หรือ ดังนี้.

พระราชา ตรัสว่า หามิได้ พระคุณเจ้าผู้เจริญ เรื่อนั้นพึงขยับเขยื้อน พึงหวั่นไหว พึงเอียงไป พึงเพียบลง พึงกวัดแกว่ง พึงส่ายไป พึงกระจัดกระจาย พึงเข้าถึงความทรงอยู่ไม่ได้ พึงจมลงในน้ำ ดังนี้

พระเถระ ทูลว่า ขอถวายพระพร เรื่อนั้นพึงทรงบุรุษสองคนไม่ได้ ย่อมจมลงในน้ำ ฉนใด หมิ่นโลกธาตุนี้ ทรงไว้ซึ่งพระพุทธรเจ้าได้เพียงพระองค์เดียว ทรงคุณของพระตถาคตได้เพียงพระองค์เดียว ถ้าว่าพระพุทธรเจ้าองค์ที่สองพึงบังเกิดขึ้น หมิ่นโลกธาตุพึงทรงไว้ไม่ได้ พึงขยับเขยื้อน พึงหวั่นไหว พึงเอนลง ทรุดลง กวาดแกว่ง เรียวยาย กระจัดกระจาย พึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ฉนนัน.

คู่ก่อนมหาบพิตร อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษพึงบริโภคอาหารตามต้องการ เขายังอาหารที่ขบใจให้เต็มถึงคอ อิ่มแล้ว บริบูรณ์แล้ว ไม่มี

ช่องว่าง ถึงซึ่งความเป็นผู้เลื่อยขา เป็นดังท่อนไม้โน้มไม้ลง แล้วพึงบริโภคอาหารอีกเท่านั้นนั่นแหละ ข้าแต่มหาบพิตร บุรุษนั้นพึงมีความสุขบ้างหรือ ดังนี้.

พระราชา ตรัสว่า ข้าแต่พระคุณเจ้า หามิได้ บุรุษนั้นพึงบริโภคคราวเดียวนั้นแหละแล้วก็จะตาย ดังนี้.

พระเถระ. ขอถวายพระพร ข้อนี้อันใด หมิ่นโลกธาตุนี้ ก็อันนั้นนั่นแหละ ทรงพระพุทธเจ้าได้แต่เพียงพระองค์เดียว ทรงคุณของพระตถาคตไว้ได้เพียงพระองค์เดียว ถ้าว่าพระพุทธเจ้าองค์ที่สอง พึงบังเกิดขึ้นไซ้ หมิ่นโลกธาตุนี้พึงทรงไว้ไม่ได้ พึงยับเยียน ห้วนไหว เอนลง ทุดลง กวัดแก่วง เรี่ยราย กระจัดกระจาย และพึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้.

พระราชา. พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แผ่นดินย่อมเยื้อน ห้วนไหว ด้วยหนักกรรมเกินไปด้วยหรือ.

พระเถระ. ขอถวายพระพร ในข้อนี้ เกวียนสองเล่มเต็มด้วยรัตนะจนเสมอขอบ บุคคลพึงขนเอารัตนะแต่เกวียนเล่มหนึ่งใส่ในเกวียนอีกเล่มหนึ่ง คู่ก่อนมหาบพิตร เกวียนเล่มนั้น พึงทรงรัตนะแห่งเกวียนแม่ทั้งสองได้หรือ.

พระราชา. หามิได้ พระคุณเจ้า แม่คุมของเกวียนนั้นพึงแยกออกไป แม่กำของเกวียนนั้นก็พึงแตกออกไป แม่กงของเกวียนนั้นก็พึงฉีกออกไป แม่เพลของเกวียนนั้นก็พึงทำลายไป ดังนี้.

พระเถระ. ขอถวายพระพร เกวียนย่อมถูกทำลายไป ด้วยหนักรัตนะเกินไปหรือ.

พระราชา. อย่างนั้นแหละ พระคุณเจ้า.

พระเถระ. ขอถวายพระพร เกวียนถูกทำลายไปด้วยการหนักรัตนะ. เกิน ฉันใด แผ่นดินก็ฉันนั้นนั่นแหละ ย่อมเยื้อน ห้วนไหว ด้วยการหนัก

ธรรมเกินไป อีกอย่างหนึ่ง มหาบพิตร อาตมาจะชี้แจงซึ่งเหตุแม้อันอื่นเป็น การเหมาะสมในข้อนั้นอีก ขอถวายพระพร พระสัมมาสัมพุทธะทั้งสองพระองค์ ย่อมไม่เกิดขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใด ขอมหาบพิตรจงสดับเหตุนี้ ดังนี้.

ดูก่อนมหาบพิตร ถ้าว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์ พึงบังเกิดขึ้นในขณะเดียวกันไซ้ ความวิวาทพึงเกิดแก่บริษัท และพึงแตกแยก ออกเป็นสองฝ่าย เพราะคำว่า พระพุทธเจ้าของพวกท่าน พระพุทธเจ้าของ พวกเรา ดังนี้ ดูก่อนมหาบพิตร เปรียบเหมือนความวิวาท ย่อมเกิดแก่บริษัท ของอำมาตย์ผู้มีกำลังทั้งสองคน ย่อมเกิดการแตกแยกว่า นี้อำมาตย์ของพวก ท่าน นี้อำมาตย์ของพวกเรา นั่นใด ขอถวายพระพร พระสัมมาสัมพุทธเจ้า สองพระองค์ ถ้าว่า พึงบังเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน ก็ฉนั้นนั่นนั่นแหละ ความ วิวาททั้งหลาย พึงเกิดขึ้นแก่บริษัทของพระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์ว่า พระ พุทธเจ้าของพวกท่าน พระพุทธเจ้าของพวกเรา ดังนี้ บริษัทพึงเกิดแตกแยก ออกเป็นสองฝ่าย นี้เป็นเหตุที่หนึ่ง.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์ ย่อมไม่ทรงอุบัติขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใด ขอบรมบพิตรจงสดับซึ่งเหตุนี้แม้อันอื่นอีกให้ยิ่งขึ้นไป.

ดูก่อนมหาบพิตร ถ้าว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์ พึงบังเกิดขึ้นในขณะเดียวกันไซ้ คำที่ว่าพระพุทธเจ้าผู้เลิศ ดังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าประเสริฐสุดดังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้า ผู้วิเศษดังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่าพระพุทธเจ้าสูงสุดดังนี้ นั่นก็พึงเป็น คำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าผู้บวรดังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระ พุทธเจ้าไม่มีใครเสมอดังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าผู้เสมอ

ด้วยบุคคลผู้ไม่มีใครเสมอด้วยนี้ นั่นก็ผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าไม่มีใครเปรียบด้วยนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าไม่มีส่วนเปรียบด้วยนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คู่ก่อนมหาบพิตรพระองค์จึงรับเหตุแม่น้ำแล โดยความเป็นจริง.

อีกอย่างหนึ่ง มหาบพิตร พระพุทธเจ้าสองพระองค์ไม่เกิดขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใด ขอมหาบพิตรจงทราบเหตุอย่างนี้ว่า ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้า ย่อมบังเกิดขึ้นในโลกเฉพาะพระองค์เดียว นี้เป็นปกติโดยสภาพของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะเหตุไร เพราะความที่คุณสมบัติของพระพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้แล้ว ผู้เป็นสัพพัญญู เป็นของใหญ่,

ขอลายพระพร แม้สิ่งอื่นใดที่เป็นของใหญ่ สิ่งนั้นก็เป็นที่อันเดียวเท่านั้น คู่ก่อนมหาบพิตร แผ่นดินเป็นของใหญ่ แผ่นดินนั้น ก็เป็นแผ่นดินเดียวเท่านั้น สาครเป็นของใหญ่ สาครนั้น ก็เป็นอันเดียวเท่านั้น ขุนเขาสินธุเป็นของใหญ่ สินธุนั้นก็เป็นที่เดียวเท่านั้น อากาศเป็นของใหญ่ อากาศนั้นก็เป็นที่เดียวเท่านั้น ท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่ ท้าวสักกะนั้นก็เป็นผู้เดียวเท่านั้น มารผู้เป็นใหญ่ มารนั้นก็ผู้เดียวเท่านั้น พรหมผู้เป็นใหญ่ มหาพรหมนั้นก็ผู้เดียวเท่านั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็เป็นใหญ่เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น แผ่นดินเป็นต้นย่อมไม่เกิดขึ้นในที่ใด การปรากฏของแผ่นดินเป็นต้นย่อมไม่มีในที่นั้น เพราะฉะนั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น จึงบังเกิดขึ้นในโลก ดังนี้.

พระราช ข้ำแต่ท่านนาคเสน ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าแก้ได้แล้ว ด้วยเหตุทั้งหลายอันเป็นเครื่องอุปมา ดังนี้.

อธิบายการบังเกิดขึ้นแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ

คำว่า เอกิสสุตา โลกชาตุยา ได้แก่ จักรวาลหนึ่ง. อธิบายว่า ท่านถือเอาหมื่นจักรวาล ด้วยบทว่า เอกิสสุตา โลกชาตุยา นี้เช่นนี้ในหนหลัง นั้นแหละ. การกำหนดหมื่นจักรวาลแม่เหล่านั้น ด้วยจักรวาลหนึ่งนั้นแหละ ก็ควร. เพราะพระพุทธเจ้าทั้งหลายเมื่อบังเกิด ย่อมบังเกิดในจักรวาลนี้เท่านั้น. ก็เมื่อฐานะคือการบังเกิดขึ้น อันธรรมาห้ามแล้ว ที่ชื่อว่า ห้ามไว้แล้ว เพราะ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่ทรงบังเกิดในจักรวาลอื่น ๆ นอกจากจักรวาลนั้น.

ในคำว่า อปฺพุพฺพ อจฺริมฺ (แปลว่า ไม่ก่อน ไม่หลัง) ได้แก่ ชื่อว่า ก่อน (ปุพฺพ) เพราะก่อนแต่กาลปรากฏของจักรรัตนะ. ชื่อว่าหลัง (จฺริม) เพราะหลังแต่จักรรัตนะนั้นนั้นแหละอันตรธานแล้ว. ในคำเหล่านั้น การ อันตรธานแห่งจักรรัตนะมี ๒ คือ เพราะการสวรรคตของพระเจ้าจักรพรรดิ หรือว่าการทรงบรรพชา หนึ่ง จักรรัตนะนั้น เมื่อจะอันตรธาน ย่อมอันตรธาน ในวันที่ ๗ นับจากการสวรรคตหรือทรงบรรพชา. เบื้องหน้าจากนั้น ความ ปรากฏของพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์อื่นอันธรรมาห้ามได้ห้ามไว้ ก็เพราะเหตุไร เพราะพระเจ้าจักรพรรดิสองพระองค์มิได้ทรงอุบัติขึ้นพร้อมกันในจักรวาลเดียวกัน เพราะทำให้เกิดความวิวาท เพราะไม่เป็นสิ่งอัศจรรย์และเพราะความมี อานุภาพมากแห่งจักรรัตนะ. จริงอยู่ เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิสองพระองค์บังเกิด อยู่ ความวิวาทพึงเกิดขึ้นว่า ราชาชองพวกเราใหญ่ ราชาชองพวกเราใหญ่ ดังนี้ หนึ่ง ความไม่เกิดอัศจรรย์พึงเกิดขึ้นว่า ในทวีปหนึ่งมีพระเจ้าจักรพรรดิ และในทวีปหนึ่งโน้นก็มีพระเจ้าจักรพรรดิ ดังนี้ ก็ผู้ใดนี้สามารถเพิ่มให้จักร รัตนะ เพื่อความเป็นใหญ่ในทวีปใหญ่ทั้ง ๔ ซึ่งมีทวีปสองพันเป็นบริวาร อานุภาพใหญ่แห่งจักรรัตนะนั้น พึงเสื่อมไป เพราะเหตุนั้น พระเจ้าจักรพรรดิ

สองพระองค์จึงชื่อว่า จึงไม่เกิดขึ้นในจักรวาลเดียวกัน เพราะเข้าไปตัดความ
วิเวก เพราะความไม่อัศจรรย์ และเพราะความมีอานุภาพมาก (มีมากแห่ง)
ของจักรรัตนะ.

อธิบายหญิงเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้นไม่ได้

ในชื่อว่า ยัม อิตฺถิ อรหํ อสุตฺต สมฺมาสมฺพุทฺโธ (แปลว่าหญิงจะ
พึงเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า) นี้ อธิบายว่า ความเป็นพระพุทธรเจ้าผู้
สามารถข้ามโลกเพราะยังคุณคือ สัพพัญญู ให้เกิดขึ้นนั้น จงยกไว้ก่อน แม้
เหตุสักว่าการตั้งปณิธาน (การตั้งความปรารถนา) ก็ย่อมไม่สำเร็จแก่หญิง.

มฺนุสฺสตุตฺถํ ลิงฺคสมฺปตฺติํ เหตุ สตุตฺถารทสุสนํ
ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติํ อธิกาโร จ ฉนฺทตา
อฏฺฐชฺรมฺมสโมชานา อภินิหารो สมिขฺฌติ

แปลว่า

จริงอยู่ เหตุอันเป็นปณิธานสมบัติเหล่านี้ คือ อภินิหาร (ความ
ปรารถนาตั้งใจจริง) ย่อมสำเร็จพร้อมเพราะธรรมสโมชาน (การประชุมแห่ง
ธรรม) ๘ ประการ คือ

๑. มนุสสุตฺถํ (เมื่อตั้งความปรารถนา ต้องเป็นมนุษย์)
๒. ลิงคสมฺปตฺติ (ลิงคสมบัติคือเป็นเพศชาย)
๓. เหตุ (มีเหตุคือสร้างกุศลมาก สมควรจะเป็นพระอรหันต์
ได้)
๔. สตุตฺถารทสุสนํ (พบพระพุทธรเจ้าและได้รับพยากรณ์)
๕. ปพฺพชฺชา (บวชเป็นภิกษุ สามเณร หรือฤาษีผู้เป็น
กัมมวาที)

๖. คุณสมบัติ (บริบูรณ์ด้วยคุณ คือ ฌานสมาบัติและ
อภิญา)

๗. อธิกาโร (การกระทำกุศลอันยิ่งใหญ่)

๘. ฌนุทธา (พอใจในโพธิญาณ)

ความตั้งปณิธานปรารถนาเพื่อให้ถึงความเป็นพระสัมพุทธเจ้าได้ด้วย
อาการอย่างนี้ ความเป็นพระพุทธรเจ้าของหญิงผู้ไม่สามารถจักมีแต่ที่ไหน
เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ข้อที่หญิงจะพึงเป็นพระ
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาส ดังนี้. อีกอย่าง
หนึ่ง ธรรมเครื่องอาศัยคือบุญ ข้อมบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง ข้อมยังอัธภาพ
อันเต็มด้วยอาการทั้งปวงนั้นแหละให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น บุรุษเท่านั้น
ย่อมเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ มิใช่หญิง.

แม้ในข้อว่า ยี่ อิตฺถิ ราชา อสุต จกฺกวตฺตติ (แปลว่า ข้อที่
ว่าหญิงจะพึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ) เป็นต้น อธิบายว่า ลักษณะทั้งหลาย
(มหาปริสลักษณะ ๓๒ ประการ) ของหญิง ชื่อว่า ข้อมไม่บริบูรณ์ เพราะ
ความไม่มีซึ่งลักษณะทั้งหลาย มีคุษะซ่อนลับอยู่ในฝัก คุจคุษะแห่งโคและ
ช้าง เป็นต้นและชื่อว่าเป็นผู้ไม่พร้อมด้วยรัตนะ ๗ เพราะความไม่มีอิตฺถิ-
รัตนะ (นางแก้ว) อนึ่ง อัธภาพอันยิ่งกว่ามนุษย์ทั้งปวงก็ไม่มี เพราะฉะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ข้อที่หญิงจะพึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดินั้น ไม่
ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาส ดังนี้. แม้ความเป็นท้าวสักกะ เป็นต้น (พระอินทร์
พระยามาร มหาพรหม) ทั้ง ๓ เป็นตำแหน่งสูง แต่เพศหญิงเป็นเพศต่ำ
เหตุใด เพราะฉะนั้น แม้ความที่หญิงนั้นจะพึงเป็นท้าวสักกะ เป็นต้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้า จึงทรงปฏิเสธแล้ว.

ถามว่า เพศหญิง ไม่มีในพรหมโลก จันใด แม้เพศชาย ก็ฉนั้น
นั้น มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น บุรุษพึงทำความเป็นพรหมด้วยเหตุใด เหตุฉนั้น
ก็ไม่พึงกล่าวว่ แม้ฐานฉนั้น (คือเพศชาย) มีอยู่ ฉนี้.

ตอบว่า ไม่พึงกล่าว หามิได้.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความที่บุรุษในโลกนี้ บังเกิดขึ้นในพรหมโลกฉนั้น มี
อยู่. จริ่งอยู่ความบังเกิดเป็นมหาพรหม พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์
เอาในคำว่ **พुरुหมุตต์** (แปลว่ ความเป็นพรหม). ส่วนหญิง เจริญฉฉาน
ในโลกนี้ ทำกาลฉแล้ว ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของพรหมปารีสัชชาท้งหลาย
(หมายถึงพรหมผู้เป็นบริษัของมหาพรหม) มิใช่บังเกิดเป็นมหาพรหม แต่
บุรุษไม่พึงกล่าวว่ ย่อมไม่บังเกิดในพรหมปารีสัชชาฉนั้น. ครั้นเมื่อความเป็น
แห่งเพศท้งสองแม้มีอยู่ในพรหมโลกฉนั้น หญิงฉนั้นก็ชื่อว่ เป็นพรหมเพราะตั้งอยู่
ในความเป็นบุรุษ มิใช่ตั้งอยู่ในความเป็นหญิง เพราะฉฉนั้น คำฉนั้นจึงเป็น
คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วฉนั้นแหละ.

อธิบายกายทวจจริตเป็นต้น ไม่เกิดผลน่าปรารถนาเป็นต้น

พึงทราบในคำว่ กายทวจจริตสุส เป็นต้น พืชท้งหลาย มีพืช
แห่งไม้สะเดา และบวบขมเป็นต้น ย่อมไม่ให้เกิดผลมีความหวาน ย่อมให้
บังเกิดผลอันไม่ชอบใจ อันไม่มีรสหวานฉนั้นแหละ จันใด กายทวจจริตเป็น
ต้น ก็ฉนั้น ย่อมไม่ให้เกิดวิบากอันน่าปรารถนา ย่อมบังเกิดวิบากอันไม่
น่าชอบใจ. เหมือนอย่างว่ พืชแห่งต้นอ้อย และพืชแห่งข้าวสาลี ย่อมยังผล
อันน่าชอบใจ อันมีรสอันดีเท่านั้น ย่อมไม่ยังผลอันไม่น่ายินดี อันขมฉนั้นให้

เกิดขึ้น ฉันทใด กายสุจริตเป็นต้น ย่อมให้วิบากอันน่าปรารถนา น่าชอบใจ
ให้เกิดขึ้น ย่อมไม่ยังวิบากอันไม่น่าปรารถนาให้เกิดขึ้น ฉันทนั้น.

สมจริงดังที่ได้ตรัสไว้ว่า

ยาทิล วปะเต พิชั ตาทิลั หระเต ผลั

กฤษณการี กฤษณั ปาปะการี จ ปาปะกั °

แปลว่า

บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้ผลเช่นนั้น ผู้ทำดีย่อมได้ดี
ผู้ทำชั่วย่อมได้ชั่ว.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ข้อที่กายทุจจริตเป็น
ต้น จะพึงให้ผลที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจนั้น ไม่ใช่ฐานะ
ไม่ใช่โอกาส ดังนี้ เป็นต้น.

อธิบายบุคคลผู้พร้อมด้วยกายทุจจริตเป็นต้น

คำว่า บุคคลผู้พร้อม ในคำว่า ผู้พร้อมด้วยกายทุจจริต
เป็นต้น ได้แก่ความพร้อมพร้อม ๕ อย่าง คือ

อายุหนสมมุติตา (ความพร้อมพร้อม ด้วยกรรมเป็นเครื่อง
ประมวลมา)

เจตนาสมมุติตา (ความพร้อมพร้อม ด้วยเจตนา)

กมุทสมมุติตา (ความพร้อมพร้อม ด้วยกรรม)

วิปากสมมุติตา (ความพร้อมพร้อม ด้วยวิบาก)

อุปภูฐานสมมุติตา (ความพร้อมพร้อม ด้วยการปรากฏ)

๑. ขุ.ชา. ๒๗/ข้อ ๒๕๔

ในความพร้อมพร้อมเหล่านั้น ในขณะที่แห่งการประมวลมาซึ่งกุศลกรรม และอกุศลกรรม เรียกว่า **อายุหนสมังคิตา**. **เจตนาสมังคิตา** ก็เหมือนกัน. ก็สัตว์แม่ทั้งหมดยังไม่บรรลुพระอรหัตตราบไค トラบนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ผู้มีความพร้อมพร้อมด้วยกรรม เพราะหมายเอากรรมอันเหมาะสมกับวิบากที่สั่งสมไว้ในก่อน ฉะนั้นข้อนี้จึงชื่อว่า **กัมมสมังคิตา** แต่ **วิปากสมังคิตา** ฟิงทราบในขณะที่แห่งการให้ผล.

ก็ทราบไค สัตว์ทั้งหลาย ยังไม่บรรลุพระอรหัตต นิมิตแห่งการเกิดขึ้น ย่อมปรากฏอย่างนี้คือ เมื่อสัตว์เหล่านั้นท่องเที่ยวไปแต่ที่นั่น ๆ เมื่อจะเข้าถึงนรกก่อน นรกย่อมปรากฏโดยอาการอันตั้งขึ้นมีเปลวไฟในโลหกุมภีเป็นต้น เมื่อสัตว์ทั้งหลายจะเข้าถึงความเป็นคัพภเสยยะ (เกิดในครรภ์) ท้องของมารดาย่อมปรากฏ เมื่อจะบังเกิดในเทวโลก เทวโลกย่อมปรากฏ โดยอาการทั้งหลายมีต้นกัลปพฤกษ์ (ต้นไม้ที่ตั้งอยู่ตลอดกัลป) และวิมาน เป็นต้น ดังนี้ ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อุปปฏิฐานสมังคิตา** เพราะความที่สัตว์เหล่านั้นไม่พ้นไปจากการปรากฏแห่งนิมิตแห่งการเกิด ดังกล่าวมานี้.

อุปปฏิฐานสมังคิตานันแล ย่อมเคลื่อน (ไม่คงที่) ที่เหลือไม่เคลื่อนจริงอยู่ เมื่อนรกแม่ปรากฏแล้ว เทวโลกย่อมปรากฏก็ได้ เมื่อเทวโลกแม่ปรากฏแล้ว นรกย่อมปรากฏก็ได้. เมื่อมนุษย์โลกแม่ปรากฏแล้ว กำเนิดสัตว์เดรัจฉาน ย่อมปรากฏก็ได้ และเมื่อกำเนิดแห่งสัตว์เดรัจฉานแม่ปรากฏแล้ว มนุษย์โลกย่อมปรากฏก็ได้ เป็นไปได้ทั้งนั้น ในข้อนี้ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ ดังนี้.

ได้ยินว่า ที่เชิงเขาโสณะ มีพระธรรมกถิกองค์หนึ่ง ชื่อว่า **โสณเถระ** อยู่ในปิปผลิวหาร บิดาของท่านเป็นนายพราน ชื่อว่า **สุนักขวาชิกะ** พระเถระ

แม้ห้ามบิดาอยู่อย่างไร ก็ไม่อาจเพื่อให้ตั้งอยู่ในความสังวร จึงคิดว่า บิดา
ผู้นำสงสาร จงอย่าฉิบหายเสียเลย ดังนี้ จึงให้บิดาผู้ไม่ประสงค์จะบวช ได้
บวชแล้วในเวลาเป็นคนแก่ เมื่อบิดานอนในที่นอนของคนป่วย (หมายถึงกำลัง
ป่วย) นรกได้ปรากฏแล้ว (อารมณ์ของนรก) คือ มีพวกสุนัขใหญ่ ๆ มา
แต่เชิงเขาโสณะแล้วก็แวดล้อม ราวจะต้องการจะเคี้ยวกิน บิดาของพระเถระ
กลัวต่อภัยอันใหญ่ จึงเรียกพระเถระว่า พ่อโสณะ จงห้าม พ่อโสณะ จงห้าม
ดังนี้ พระเถระ จึงถามว่า อะไรกัน, บิดาของท่านจึงกล่าวว่า พ่อไม่เห็น
หรือ แล้วบอกเหตุเป็นไปนั้น.

พระเถระดำริว่า บิดาของผู้เช่นกับเรา ขึ้นชื่อว่า จักเกิดในนรกได้
อย่างไร เราจักเป็นที่พึงให้แก่บิดา ดังนี้ แล้วให้สามเณรทั้งหลายนำดอกไม้
ต่าง ๆ มาให้แล้วกระทำซึ่งการบูชา โปรยด้วยดอกไม้ และบูชาที่บนตั้ง ที่
ลานพระเจดีย์ และที่ลานโพธิ์ทั้งหลาย แล้วนำบิดามาสู่ลานของพระเจดีย์ด้วย
เตียง (หามมาด้วยเตียง) ให้นอนบนเตียงแล้วกล่าวกะบิดาว่า ข้าแต่มหาเถระ
การบูชาของข้าพเจ้านี้ ทำเพื่อประโยชน์แก่ท่าน ท่านจงกล่าวว่า ข้าแต่พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า นี่เป็นบรรณาการของข้าพเจ้าผู้ทุกคตะ ดังนี้ แล้วจงถวาย
บังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า (พระเจดีย์) แล้วกล่าวว่า ขอจงยังจิตให้เลื่อมใส
ดังนี้.

มหาเถระ (บิดา) นั้นเห็นการบูชา เมื่อจะกระทำอย่างนั้น ยังจิต
ให้เลื่อมใสแล้ว ขณะนั้นนั้นแหละ เทวโลกปรากฏแล้ว (กรรมนิมิตอารมณ์)
แก่มหาเถระนั้น คือ นันทวัน จิตรลดา มิสสกัน ปารุสกัน วิมานและการ
พื่อนรำของเทพอัปสรทั้งหลาย ได้มีแล้วเป็นราวกะมายืนแวดล้อม มหาเถระ
นั้น จึงกล่าวว่า โสณะ (พระเถระลูกชาย) จงหลีกไป โสณะ จงหลีกไป

ดังนี้. พระเถระกล่าวว่า นี้อะไร มหาเถระ. มหาเถระกล่าวว่า หญิงเหล่านี้. จะมาเป็นมารดาของท่าน ดังนี้. พระเถระคิดว่า สวรรค์ปรากฏขึ้นแก่มหาเถระแล้ว ดังนี้

**บัณฑิต พึงทราบว่ อุบัติฐานสมิงคิตา ย่อมไม่คงที่ด้วยประการ
ดังนี้.**

ในบรรดาความพรั่งพร้อม (สมิงคิตา) เหล่านั้น คำว่า ความพรั่งพร้อมด้วยกายทุกจริตเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้วในที่นี้ ด้วยสามารถแห่งความพรั่งพร้อมด้วยอายุหนะ เจตนา และกรรม ดังนี้. คำที่เหลือในที่ที่ทั้งปวงมีอรรถดั้นทั้งนั้น แล.

อธิบายกำลังที่ ๑ ของพระตถาคต จบ

อธิบายกำลังที่ ๒ ของพระตถาคต

ว่าด้วยกรรมสมาทานอันเป็นบาป

คำว่า คติสมฺปตฺติปฏิพาพฺพานิ (แปลว่า อันคติสมบัติน่าห้ามไว้) อธิบายว่ากัมมสมาทานอันเป็นบาป อันคติสมบัติน่าห้ามไว้ ป้องกันไว้ และปฏิเสธแล้ว. แม้ในบทที่เหลือ ก็นัยนี้.

อนึ่ง ในคำว่า คติสมบัตินี้* ได้แก่ คติที่สมบูรณ์ คือเทวโลก และ มนุษยโลก.

คำว่า คติวิบัติ* ได้แก่ คติชั่ว คืออบายภูมิจ. ๔.

ความสำเร็จด้วยดีในอรรถภาพ ชื่อว่า อุปริสมบัติน.

*. สมบัติน ๔ คติสมบัติน อุปริสมบัติน กาลสมบัติน ปโยคสมบัติน, วิบัติ ๔ คือ คติวิบัติ อุปริวิบัติ กาลวิบัติ ปโยควิบัติ.

ความมีอัตภาพแล ชื่อว่า **อุปธิวิบัติ**.

กาลอันสมบูรณ์ กล่าวคือ เป็นกาลอันเจริญของพระราชารู้ทรงธรรม และชนผู้มีใจดี ชื่อว่า **กาลสมบัติ**.

กาลอันพิบัติ กล่าวคือ กาลที่มีพระราชารู้และบุคคลผู้มีใจทราม ชื่อว่า **กาลวิบัติ**.

การประกอบโดยชอบ ชื่อว่า **ปโยคสมบัติ**.

การประกอบในทางที่ผิด ชื่อว่า **ปโยควิบัติ**.

ในบรรดาคำเหล่านั้น บำปกรรมมีจำนวนมาก ย่อมมีแก่บุคคลบางคน. บำปกรรมนั้น พึงให้ผลแก่ผู้ดำรงอยู่ในคติวิบัติ. แต่บุคคลเกิดขึ้นในคติสมบัติ คือในเทพทั้งหลาย หรือมนุษย์ ด้วยกัลยาณกรรมอย่างหนึ่งวาระของอกุศลย่อมไม่เกิดในฐานะเช่นนั้น วาระของกุศลโดยส่วนเดียวเท่านั้นย่อมเกิดขึ้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ กรรมเหล่านั้น (บำปกรรม) **อันคติสมบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผลแก่บุคคลนั้น ด้วยประการฉะนี้.**

บุคคลอื่นอีกที่มีบำปกรรมมาก. บำปกรรมเหล่านั้น ก็พึงให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอุปธิวิบัติ. อนึ่ง บุคคลนั้นตั้งอยู่ในอุปธิสมบัติ ซึ่งมีศีลฐานและอวัยวะน้อยใหญ่ตั้งอยู่ดีแล้ว มีรูปงาม น่าชม เช่นกับบุตรของพรหม ด้วยกัลยาณกรรม อย่างหนึ่ง แม้แต่เกิดเป็นทาสในท้องของนางทาสี อัตภาพอันมีอย่างนี้ เป็นสภาพไม่สมควรแก่การงานอันเศร้าหมอง เพราะฉะนั้น กัลยาณกรรมนั้นย่อมไม่ยังบุคคลนั้นให้ทำการงานต่ำ มีการผูกเท้าช้าง แพะ ม้า และเลี้ยงโคเป็นต้น ย่อมให้นุ่งห่มผ้าเนื้อละเอียด ย่อมตั้งไว้ในตำแหน่ง ผู้รักษาพระคลัง (กัณหาคาริก) เป็นต้น ถ้าเป็นหญิง กัลยาณกรรมนั้นย่อม

ไม่ให้กระทำการงานต่ำ มีการให้อาหารข้างเป็นต้น แต่จะให้ผ้าและเครื่องประดับ หรือทำหุญนั้นให้นอนในที่นอนอันสวยงาม ย่อมตั้งไว้ในตำแหน่งราชวัลลภ (ตำแหน่งคนสนิท) ราวกะ พระโสมเทวี.

ได้ยินว่า ในกาลแห่ง พระเจ้าภคิกราช พวกอำมาตย์ทั้งหลาย จับชนทั้งหลายจำนวนมากผู้อาศัยเนื้อโคเป็นอยู่ แสดงต่อพระราชา ถูกพระราชาตรัสถามว่า พวกท่านยอมสามารถเพื่อให้ค่าปรับหรือ กราบทูลว่า พวกข้าพระองค์ไม่อาจ ดังนี้. ลำดับนั้นจึงให้ชนเหล่านั้น ทำความสะอาดที่พระลาน-หลวง, ธิดาคนหนึ่งของพวกเขาต้องหาเหล่านั้นมีรูปงาม น่าดู น่าชม. พระราชาทรงทอดพระเนตรเห็นธิดานั้น จึงทรงให้นำมาตั้งไว้ในตำแหน่งราชวัลลภภายในพระราชมณเฑียร. แม้ญาติทั้งหลายที่เหลือ ก็มีชีวิตอยู่เป็นสุข ด้วยอานุภาพของหุญนั้น. จริงอยู่ ในอัคภาพเห็นปานนั้น แม้บาปกรรมทั้งหลายก็ย่อมไม่อาจเพื่อให้ผล.

**พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ บาปกรรมทั้งหลาย
อันอุปธิสมบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผล ด้วยประการฉะนี้.**

บาปกรรมทั้งหลายจำนวนมาก ย่อมให้ผลแก่บุคคลบางคน บาปกรรมเหล่านั้น พึงให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในกาลวิบัติ. อนึ่งบุคคลนั้น เกิดขึ้นแล้วด้วยกัลยาณกรรมอย่างหนึ่ง ในกาลแห่งพระราชาผู้ทรงธรรม และมนุษย์ผู้ใจดี เช่นในสมัยเป็นที่บังเกิดขึ้นแห่งชนผู้เกิดอยู่ในปฐมกัป หรือพระเจ้าจักรพรรดิ หรือว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วในกาลเช่นนั้น โอกาสเพื่อให้วิบากของอกุศลย่อมไม่มี โอกาสของกุศลอย่างเดียวเท่านั้น มีอยู่.

**พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ บาปกรรมทั้งหลาย
อันกาลสมบัติ ห้ามไว้ จึงไม่ให้ผล ด้วยประการฉะนี้.**

บุคคลอื่นอีกที่มีบาปกรรมมาก บาปกรรมเหล่านั้น ฟังให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในปโยควิบัติ. แต่ว่า บุคคลนั้นดำรงอยู่ในปโยคสมบัติ ด้วยกัลยาณกรรมอย่างหนึ่ง คือเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น แล้วย่อมยังกายสุจริต วาจสุจริต และมโนสุจริตทั้งหลายให้เต็ม. ในฐานะเช่นนั้น โอกาสแห่งการให้ผลของอกุศลย่อมไม่มี มีแต่โอกาสของกุศลอย่างเดียวเท่านั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า บาปกรรมเหล่านั้น อันปโยคสมบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้เกิด ด้วยประการฉะนี้.

บุคคลเมื่อนั้นอีกที่มีบาปกรรมมาก บาปกรรมเหล่านั้น ไม่ฟังให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในกตिसสมบัติ. แต่บุคคลนั้น เกิดในกตติวิบัติ ด้วยบาปกรรมอย่างหนึ่งนั่นแหละ บาปกรรมเหล่านั้นฟังเข้าถึงบุคคลนั้นในที่นั้นแล้วก็ย่อมให้ผลทุก ๆ ครั้ง ย่อมให้เกิดในนรกตามกาลอันควร เกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน... ในปิตติวิสัย ... ในอสุรกายตามกาลอันควร ย่อมไม่ให้เป็นอันขกศิระขึ้นจากอบายแม้นกาลนาน.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า บาปกรรมทั้งหลาย ย่อมไม่อาจเพื่อให้ผล เพราะความที่บาปกรรมเหล่านั้นอันกตติสมบัติ ห้ามไว้ แต่ย่อมให้ผลเพราะอาศัยกตติวิบัติ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บุคคลเมื่อนั้นอีกที่มีบาปกรรมมาก บาปกรรมเหล่านั้น ไม่ฟังให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอุปธิสมบัติ. แต่ว่า บุคคลนั้น ตั้งอยู่ในอุปธิวิบัติด้วยกรรมหนึ่งนั่นแหละ ให้เป็นผู้มีผิวพรรณทราม มีรูปชั่ว มีสณฐานไม่ดี น่าเกลียด เช่นกับปีศาจ. ถ้าว่าเขาเกิดเป็นทาสในท้องของนางทาสี บาปกรรมเหล่านั้นย่อมสมควรแก่บุคคลนั้น เพราะฉะนั้น บาปกรรมทั้งปวง ย่อมยังบุคคลนั้นให้กระทำการงานอันเศร้าหมอง โดยที่สุด ย่อมให้เข้าไปอาศัยการงานของคน

แตกอกไม้. ถ้าเขาเกิดเป็นหญิง บาปกรรมเหล่านั้นสมควรแก่ความเป็นหญิง คือ ย่อมให้หญิงนั้นทำงานอันเศร้าหมอง มีการให้อาหารข้างเป็นต้น. หญิงนั้นแม้เกิดในบ้านมีตระกูลก็จะเหมือนหญิงเจ้าเรือนของมหาภูมพิในบ้านโกตลวาปี ที่ถูกราชบุรุษจับไปด้วยสำคัญว่าเป็นนางทาสี.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ บาปกรรมทั้งหลาย ย่อมไม่อาจเพื่อให้ผล เพราะความที่บาปกรรมนั้น อันอุปธิสมบัติ ห้ามไว้ แต่ย่อมให้ผลเพราะอาศัยอุปธิวิบัติ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บุคคลเมื่ออื่นอีกที่มีบาปกรรมมาก บาปกรรมเหล่านั้น ไม่พึงให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในกาลสมบัติ. แต่ว่า บุคคลนั้น เกิดในกาลวิบัติ ด้วยบาปกรรมหนึ่ง คือในกาลที่มีพระราชานำไม่ทรงตั้งอยู่ในธรรม มนุษย์ชั่ว หรือในกาลแห่งสัตว์มีอายุขัย ๑๐ ปี ซึ่งเป็นกาลลามก ไร้ค่า. ในกาลเช่นนั้น แม้เบญจโครสย่อมเสื่อมไปเป็นจำนวนมาก หน้ำกับแก่นับว่าเป็นอาหารอันเลิศ. แม้บุคคลนั้นเกิดในมนุษยโลกก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็มีการเป็นอยู่คล้ายกับเนื้อ หรือสัตว์ที่เลี้ยงไว้เป็นอาหาร ในกาลเห็นปานนี้ โอกาสของการให้ผลของกุศลย่อมไม่มี มีแต่โอกาสของอกุศลโดยส่วนเดียวเท่านั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ บาปกรรมจำนวนมาก ย่อมไม่อาจให้ผล เพราะกาลสมบัติห้ามไว้ แต่ย่อมให้ผลได้ เพราะอาศัยกาลวิบัติ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บุคคลเมื่ออื่นอีกที่มีบาปกรรมมาก บาปกรรมนั้น ไม่พึงให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโยคสมบัติ. แต่ว่า บุคคลนั้นตั้งอยู่ในกาลวิบัติแล้ว ย่อม

กระทำอุกศลกรรม ๑๐ มีปาณาติบาตเป็นต้น. ราชบุรุษทั้งหลายจับผู้ทำกรรมอันหยาบช้านั้นนั้นแหละแสดงต่อพระราชา พระราชาทรงให้กรรมกรณ์ (การทรมานทางกาย) เป็นอันมากแล้วก็ให้ฆ่าเสีย.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า บาปกรรมทั้งหลายมาก ย่อมไม่อาจให้ผล เพราะความที่ปโยคสมบัติห้ามไว้ แต่ก็ยอมให้ผลได้เพราะอาศัยปโยควิบัติ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บาปกรรม อันสมบัติทั้ง ๔ (คือ คติสมบัติ อุปธิสมบัติ กาลสมบัติ ปโยคสมบัติ) ห้ามไว้จึงไม่ให้ผล แต่ยอมให้ผลเพราะอาศัยวิบัติ ๔ (มีคติวิบัติเป็นต้น) ด้วยประการฉะนี้.

เหมือนอย่างว่า บุรุษบางคนนั้นแหละ พึงให้พระราชาชอบพระทัย ด้วยการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่นั้น พระราชาพึงให้ฐานันดร แล้วก็ให้ชนบทแก่เขา (บ้านช่วย). บุรุษนั้นไม่อาจเพื่อใช้สอยชนบทนั้นโดยชอบ พึงทำให้พินาศไป เหมือนภาชนะใส่ภัตที่วานรวิ่งถือไปแล้ว. บุรุษนั้น เห็นสิ่งที่ชอบใจอันใด คือ ยานหรือพาหนะ ทาสหรือทาสี ที่สวนหรือที่นา ของบุคคลใด ก็พึงถือเอาสิ่งทั้งปวงนั้นโดยพลการ พวกมนุษย์ไม่อาจเพื่อจะว่ากล่าวอะไร ๆ ด้วยสำคัญว่า ผู้นี้เป็น ราชวัลลภ ดังนี้ ทั้งเขาผู้นั้นก็พึงทำร้ายบุคคลผู้สนิทสนมกับพระราชา หรือทำร้ายมหาอำมาตย์ของพระราชามหาอำมาตย์นั้น จับบุรุษนั้นให้โอบยแล้ว ๆ ก็จับมัดมือให้ลากไปเฝ้าพระราชา กราบทูลให้ทรงทราบว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ บุรุษชื่อโน้น ทำลายชนบทของพระองค์ดังนี้. พระราชารับสั่งให้จองจำในตระรางแล้ว ก็ให้ราชบุรุษตีกลองประกาศในพระนครว่า บุรุษชื่อโน้น ลักของอะไรของใคร ดังนี้. พวกมนุษย์มาแล้วก็พึงยังเสียงตะโกนตั้งพันว่า วัตถุนี้ของเรา อันบุรุษนั้นถือเอาแล้ว วัตถุนี้ของเรา อันบุรุษ

นี่ถือเอาแล้ว ดังนี้. พระราชาทรงกริ้วด้วยเหตุเพียงด้วยคำนั้น จึงทำบุรุษนั้นให้ลำบากในเรื่องจำโดยประการต่าง ๆ แล้วก็ให้ประหารเสีย แล้วตรัสว่า พวกท่านจงไป จงลากบุรุษนั้นไปทิ้งในป่าช้า ให้สมกับความผิด ดังนี้. คำอุปมาเป็นเครื่องยังอุปมาโยให้ถึงพร้อมนี้ บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้.

ก็ในกาลแห่งปุณฺณแม่เกิดในสวรรค์ด้วยบุญกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง นั้นแหละ เปรียบเหมือนกาลที่บุรุษนั้นทำการงานอย่างใดอย่างหนึ่งให้พระราชอาชวาทย์ แล้วจึงได้ฐานันดร. กาลที่อุกตกรรมไม่ได้โอกาสให้ผล ก็เพราะบุคคลนั้นเกิดในสวรรค์แม่นั้น เปรียบเหมือนกาลที่ใคร ๆ ไม่อาจว่ากล่าวคำอะไร ๆ ในเมื่อบุรุษนั้นทำลายชนบทนั้น และถือเอาสิ่งของ ๆ มนุษย์ทั้งหลาย.

กาลที่บุรุษนี้เคลื่อนจากสวรรค์แล้วเกิดในนรก เปรียบเหมือนกาลที่บุรุษนั้นทำร้ายราชวัลลภคนหนึ่ง ในวันหนึ่ง แล้วถูกราชบุรุษทุบตี แล้วกราบทูลแด่พระราชอาชวาทย์ให้จ้องจำในเรือนจำ. กาลที่บุรุษนั้นเกิดในนรกแล้วรับอุกตกรรมทั้งปวงที่มาประชุมกันนั้น เปรียบเหมือนกาลตะโกนของมนุษย์ทั้งหลายว่า วัตถุนี้ของเรา อันบุรุษนี้ถือเอาแล้ว วัตถุนี้ของเรา อันบุรุษนี้ถือเอาแล้ว ดังนี้. กาลที่เขาถูกเผาในนรกตลอดกับทั้งสิ้น ไม่อาจยกศีรษะขึ้นจากนรกได้ ด้วยวิบากของกรรมนี้ ๆ จนกว่ากรรมหนึ่ง ๆ จะสิ้นไป เปรียบเหมือนกาลนำบุรุษนั้นมาทิ้งไว้ในป่าช้า อันเหมาะแก่กรรมของตน. จริงอยู่ สัตว์ที่ถูกไหม้ในนรกสิ้นกับหนึ่ง เพราะทำกรรมอันให้ตั้งอยู่ตลอดกับ มิใช่คนเดียว มิใช่สองคน มิใช่ร้อยคน มิใช่พันคน. ได้ยินว่า สัตว์ทั้งหลายที่ถูกไหม้ด้วยอาการอย่างนี้ เหลือประมาณที่จะนับ.

ว่าด้วยกรรมสมทานอันเป็นกุศล

แม้ในคำทั้งหลายมีคำว่า กรรมสมทานอันเป็นกุศลบางอย่าง มีอยู่ กรรมสมทานนั้นอันคติวิบัติห้ามไว้ ย่อมไม่ให้ผล ดังนี้ เป็นต้น บัณฑิตพึงประกอบเนื้อความ อย่างนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่แก่บุคคลบางคนในโลกนี้ กรรมนั้น พึงให้ผลแก่ผู้ตั้งอยู่ในคติสมบัติ. แต่ว่าเขาผู้นั้นไปเกิดในคติวิบัติ คือ ในนรก หรือในอสุรกาย ด้วยบาปกรรมอย่างหนึ่ง. ในฐานะเช่นนี้ กุศลย่อมไม่อาจเพื่อให้ผล อกุศลเท่านั้นย่อมให้ผลโดยส่วนเดียว.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ กุศลกรรมเหล่านั้น ของบุคคลนั้น อันคติวิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผล ดังนี้ ด้วยประการ ฉะนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่แม้แก่บุคคลอื่นอีก กรรมนั้น พึงให้ผลแก่ผู้ตั้งอยู่ในอุทิศสมบัติ. แต่ว่าเขาตั้งอยู่ในอุปธิวิบัติ ด้วยบาปกรรมหนึ่ง คือ เป็นผู้ที่มีวิพพกรรมทราม เช่นกับปีศาจ แม้ว่าเขาเกิดในราชตระกูล โดยการอันล่วงไปแห่งพระบิดาย่อมไม่ได้ราชสมบัติ เพราะว่า อะไร ๆ ด้วยราชสมบัติของผู้นี้หาสิริมิได้. แม้เกิดในบ้านของเสนาบดี เป็นต้น ก็ย่อมไม่ได้ตำแหน่งเสนาบดี หรือตำแหน่งเศรษฐี. ก็เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งเนื้อความนี้ พึงทราบเรื่องพระเจ้าทีปราช.

เรื่องพระเจ้าทีปราช

ได้ยินว่า พระราชา เมื่อพระราชบุตรประสูติแล้ว ทรงเลื่อมใสในพระเทวี จึงได้ทรงประทานพร พระเทวีนั้นรับพรแล้ว ทรงยับยั้งอยู่. ต่อมาพระกุมารมีชันษา ๗ พรรษา ได้ให้ราชบุรุษนำไถ่มาชนกนที่พระลานหลวง

ไปตัวหนึ่งบินขึ้นไปแล้วทำลายพระเนตรของพระกุมาร. พระเทวีผู้เป็นพระมารดาทรงดำริว่า เราจักทูลขอราชสมบัติในเวลาทีโอรสมีชันษา ๑๕ หรือ ๑๖ ดังนี้ จึงเสด็จไปเฝ้าพระราชบิดา ทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ในเวลาที่พระกุมารประสูติแล้ว พระองค์ทรงประทานพรแก่หม่อมฉัน หม่อมฉันรับพรนั้นแล้วรอเวลาอยู่ บัดนี้ หม่อมฉันจักถือเอาพรนั้น ดังนี้. พระราชาตรัสว่า ดีแล้ว เทวี เธอจงถือเอา ดังนี้. พระเทวีทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ สิ่งอะไร ๆ ชื่อว่า หม่อมฉันไม่ได้แล้วจากสำนักของพระองค์ มิได้มี แต่บัดนี้ หม่อมฉันขอทูลขอราชสมบัติเพื่อพระโอรสของหม่อมฉัน ดังนี้. พระราชาตรัสว่า คุณก่อนเทวี บุตรของเธอมีอวัยวะไม่สมบูรณ์ เราไม่อาจเพื่อจะให้ราชสมบัติแก่บุตรของเธอได้ ดังนี้. พระเทวีทูลว่า พระองค์ เมื่อไม่อาจเพื่อประทานพรอันพอพระทัยแก่หม่อมฉัน เพราะเหตุไร จึงได้ประทานพรแก่หม่อมฉันในครั้งนั้นเล่า ดังนี้. พระราชา เมื่อถูกบีบบังคับอยู่อย่างนี้ ก็ไม่อาจเพื่อให้ราชสมบัติในลังกาทวีปทั้งสิ้นแก่โอรสของพระองค์ จึงทรงส่งไปสู่นาคทีปะ (เกาะเล็ก) ด้วยพระดำริว่า จงให้ราชบุรุษยกฉัตรขึ้นที่นาคทีปะแล้วอยู่เถิดดังนี้ พระราชบุตรนั้น จึงได้ทรงพระนามว่า พระเจ้าที่ปราช. ถ้าวว่า ความพิการแห่งจักขุจักไม่ได้มีแล้วไซ้ร้ ก็จักได้ราชสมบัติอันแวดล้อมด้วยสมบัติทั้งปวงในตัมพปณณิทวีปทั้งสิ้นซึ่งมี ๑๕๐ โยชน์เป็นประมาณ.

**พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ กัลยาณกรรมทั้งหลาย
อันอุปธิวิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผล ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.**

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่ แก่บุคคลอื่นอีก กรรมนั้นพึงให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในกาลสมบัติ. แต่ว่าบุคคลนั้นเกิดในกาลวิบัติ คือในกาลแห่งพระราชบิดาไม่ตั้งอยู่ในธรรมและมนุษย์ชั่ว เป็นกาลลามก ไร้ค่า มีอายุ

น้อยที่สุดแห่งการดำเนินไป. ก็ในกาลเช่นนั้น กัลยาณกรรม ย่อมไม่อาจเพื่อ
ให้ผล.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ กัลยาณกรรมทั้งหลาย
อันกาลวิบัติห้ามไว้ ย่อมไม่ให้เกิด ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

กัลยาณกรรมทั้งหลายมาก มีอยู่แก่บุคคลแม้บางคน กรรมเหล่านั้น
พึงให้ผลแก่ผู้ตั้งอยู่ในปโยคสมบัติ. แต่ว่า บุคคลนี้ตั้งอยู่ในปโยควิบัติ คือ
ย่อมฆ่าสัตว์ ฯลฯ ย่อมยังความเป็นผู้ทุศีลทั้งปวงให้เต็ม. โดยทำนองนั้น ตระกูล
ทั้งหลาย แม้มีชาติเสมอกัน ก็ย่อมไม่ทำอวาหะและวิวาหะมกกับตระกูลผู้
ทุศีลนั้น บุรุษเช่นนี้ เป็นผู้ลามก คือ เป็นนักเลงหญิง นักเลงสุรา นักเลง
การพนัน ฉะนั้น ผู้หวังประโยชน์ต้องเว้นให้ไกล. เพราะกัลยาณกรรมทั้งหลาย
ย่อมไม่อาจเพื่อให้เกิด.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ กัลยาณกรรมเหล่านี้
อันปโยควิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้เกิด ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

กัลยาณกรรม อันจะให้ซึ่งผลเพราะอาศัยสมบัติ ๔ แต่ย่อมไม่
ให้ผล เพราะกัลยาณกรรมนั้น อันวิบัติ ๔ ห้ามไว้ จึงไม่ให้เกิด ด้วย
ประการฉะนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่แก่บุคคลแม้อื่นอีก กรรมนั้นไม่พึง
ให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในคติวิบัติ. แต่ว่าบุคคลนั้น เกิดในคติสมบัติ ด้วย
กัลยาณกรรมหนึ่งนั้นแหละ กรรมเหล่านั้นเข้าถึงผู้นั้นแล้ว จึงให้ผลในที่นั้น ๆ
คือให้เกิดในมนุษยโลกตามกาลอันควร ให้เกิดในเทวโลกตามกาลอันควร.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ กัลยาณกรรมเหล่านี้
ไม่อาจเพื่อให้เกิด เพราะคติวิบัติห้ามไว้ แต่ย่อมให้ผล เพราะอาศัย
คติสมบัติ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่แก่บุคคลแม้คนอื่นอีก กรรมเหล่านั้นไม่พึงให้ผลแก่ผู้ตั้งอยู่ในอุปธิวัตติ. แต่ว่า บุคคลนั้นตั้งอยู่ในอุปธิสมบัติด้วยกัลยาณกรรมอย่างหนึ่ง คือ มีรูปงาม น่าดู เช่นกับรูปพรหม กัลยาณกรรมเหล่านั้นชื่อว่าย่อมให้ผล เพราะความที่บุคคลนั้นตั้งอยู่ในอุปธิสมบัติ. ถ้ากรรมนั้นเกิดในราชสำนัก ทั้งที่พระเชษฐาทั้งหลายแม้มีอยู่ อติภาพของผู้อันกรรมให้เกิดขึ้นแล้วนี้ ย่อมเป็นของสำเร็จแล้วด้วยดี ราชบุรุษทั้งหลาย ย่อมอภิเษกผู้นั้นนั้นแหละในราชสมบัติโดยความหวังว่า เมื่อเรายกเสวตฉัตรขึ้นแก่ผู้นี้แล้ว ความผาสุกจักมีแก่ชาวโลก ดังนี้. ผู้เกิดในบ้านของอุปราช เป็นต้น ย่อมได้ความเป็นอุปราช โดยกาลอันล่วงไปแห่งบิดา ซึ่งเป็นตำแหน่งเสนาบดี ตำแหน่งขุนคลัง หรือตำแหน่งเศรษฐี.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ กัลยาณกรรมเหล่านี้ไม่อาจให้ผล เพราะอุปธิวัตติห้ามไว้ แต่ย่อมให้ผล เพราะอาศัยอุปธิสมบัติ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่แก่บุคคลแม้คนอื่นอีก กรรมเหล่านั้นไม่พึงให้ผลแก่ผู้ตั้งอยู่ในกาลวัตติ. แต่ว่า บุคคลนั้นเกิดในกาลสมบัติด้วยกัลยาณกรรมอย่างหนึ่ง คือ ในกาลแห่งพระราชาทรงธรรม และมนุษย์ผู้ใจดี. กัลยาณกรรมย่อมให้ผลแก่บุคคลผู้เกิดนั้น เพราะการสำเร็จแห่งกาลเช่นนั้น ในข้อนี้พึงทราบเรื่องของพระเถระ ชื่อว่า มหาโสณะ เป็นอุทาหรณ์.

เรื่องพระเถระ ชื่อว่า มหาโสณะ

ได้ยินว่า ภิกษุมีจำนวนหนึ่งหมื่นสองพันรูป อาศัยอยู่ที่จิตตลบรรพต ซึ่งมีภิกษุแต่พราหมณ์ (ผู้เป็นโจร) ชื่อว่า ดิสสะ. ในดิสสะมหาวิหาร ก็เหมือน

กัน. ในมหาวิหารแม่ทั้งสอง พวกหนูใหญ่ทั้งหลายพากันมากัดผ้าในเวลาราตรี
สิ้นเวลาสามปี แล้วนำไปไว้ที่สักวากองกลบ. ภิกษุสงฆ์ที่จิตตลบรรพต คิดว่า
เราจักอาศัยผ้าในคิสมหาวิหาร จึงออกจากวิหารด้วยประสงค์ว่า เราไปแล้ว
จักอาศัยอยู่ในที่นั่น ดังนี้. ฝ่ายภิกษุสงฆ์แม่ในคิสมหาวิหาร ก็คิดว่า เรา
จักอาศัยผ้าในจิตตลบรรพต ออกจากวิหารด้วยประสงค์ว่า เราไปแล้วจักอาศัย
อยู่ในที่นั่น ดังนี้. ภิกษุแม่ทั้งสองพวกก็มาพบกันที่ฝั่งแห่งชอกเขาลึกแห่งหนึ่ง
จึงถามกันและกันแล้ว ทราบแล้วซึ่งความที่ผ้าเป็นของหมดสิ้นไปแล้ว ภิกษุ
ทั้งหมด ๒๔,๐๐๐ ได้ปรึกษากันว่า พวกเราจักทำอะไร ดังนี้. หมู่แห่งภิกษุ
(บางพวก) ก็เข้าไปสู່ป่าอันเป็นชอกเขาลึก นั่งแล้วก็ปรินิพพานด้วยนิพพาน
ธาตุอันเป็นอนุปาทิสะระ โดยกิริยาที่นั่งแล้วนั้นแหละ.

ภายหลัง ครั้นเมื่อภิกษุสงบแล้ว ภิกษุสงฆ์อาศัยท้าวสักกเทวราช แล้ว
รวบรวมพระธาตุทั้งหลายทำเป็นเจดีย์. แม่โจรแต่พราหมณ์ ชื่อว่า คิสสะ
ก็ทำลายชนบทแล้ว. สงฆ์ประชุมกัน ปรึกษาแล้ว จึงส่งพระเถระ ๘ รูปไป
สู่สำนักของท้าวสักกเถระว่า ขอพระองค์ จงห้ามโจร ดังนี้. ท้าวสักกเทวราช
ตรัสว่า ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ โจรเกิดขึ้นแล้ว โยมไม่อาจเพื่อจะห้าม
ขอสงฆ์จงไปสู่ทางทะเลข้างหน้า โยมจักกระทำอารักขาสมุทร (ทะเล). สงฆ์
ไปสู่ปากที่ปะแต่ทิศทั้งปวง ให้ผูกแพใหญ่ ๓ ชั้น ที่เมืองท่าชื่อชัมพูโกละ.
แพชั้นหนึ่งจมลงในน้ำ ภิกษุสงฆ์นั่งอีกชั้นหนึ่ง ตั้งบาตรและจีวรไว้อีกชั้น
หนึ่ง. พระเถระทั้ง ๘ รูป ผู้เป็นประธานบริษัทเหล่านั้น คือ พระอุฬลิว-
เถระ ผู้ชำนาญสังยุตตนิคาย อธิทัตตเถระ และ มหาโสณเถระ. บรรดา
พระเถระเหล่านั้น พระเถระสองรูปกล่าวเชิญ พระมหาโสณเถระ ว่า ข้า
แต่ท่านมหาโสณะผู้มีอายุ ท่านจงก้าวขึ้นแพใหญ่เถิด ดังนี้. พระมหาโสณเถระ

กล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ก็ท่านเล่า. พระเถระทั้งสองกล่าวว่า ผู้มีอายุ ความตายในน้ำก็ดี ความตายบนบกก็ดี ก็เท่ากันนั่นแหละ พวกเราจักไม่ไป แต่ท่านอาศัยแพนั้นแล้ว จักดำรงสืบต่อพระศาสนาในอนาคต ผู้มีอายุ ท่านจงไปเถิด ดังนี้. พระมหาโศณเถระ แม้ก่่าวถึง ๓ ครั้งว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เมื่อท่านทั้งสองไม่ไป กระผมจักไม่ไป เมื่อพระเถระทั้งสอง ไม่อาจยังพระเถระให้ขึ้นแพ จึงพากันกลับแล้ว.

ลำดับนั้น พระอุพสิวเถระ กล่าวกะ พระอสิทตเถระว่า ผู้มีอายุ อสิทตตะ ท่านอาศัยพระมหาโศณะแล้ว การสืบต่อแห่งพระศาสนาจักตั้งอยู่ในอนาคต ท่านจงอย่าปล่อยมือจากพระโศณเถระ (หมายความว่า ให้แนะนำสั่งสอน) พระอสิทตเถระกล่าวกะพระอุพสิวเถระว่า ก็ท่านเล่าขอรับ ดังนี้ พระอุพสิวเถระกล่าวว่า ผมจักไปไหว้มหาเจดีย์ ดังนี้. พระอุพสิวเถระกล่าวสอนพระเถระทั้งสองแล้ว ก็เที่ยวจาริกไปโดยลำดับจนถึงมหาวิหาร. ในสมัยนั้น มหาวิหารว่างเปล่าจากภิกษุสงฆ์. ต้นไม้ละหุ่งเกิดขึ้นที่ลานของพระเจดีย์. พระเจดีย์มีพุ่มไม้ทั้งหลายแวดล้อมแล้ว มีสาหร่ายเกี่ยวพันแล้ว. พระเถระไหว้มหาเจดีย์ราวกะแสดงความนอบน้อมต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ยังทรงพระชนม์อยู่ แล้วเข้าไปสู่ศาลาทางทิศปัจฉิม (ตะวันตก) เมื่อแลดู นั่งตรึกอยู่ว่า ที่บรรจพระสรีระธาตุของพระศาสดาผู้ถึงแล้วซึ่งความยิ่งใหญ่ด้วยลภัสการะด้วยยศอันยิ่งใหญ่ชื่อเห็นปานนี้ ไม่มีที่พึงแล้วหนอ ดังนี้.

ลำดับนั้น เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นไม้อันไม่ไกลจากที่นั้น ถือเอาทะนาน ข้าวสารและงบน้ำอ้อย ไปสู่สำนักของพระเถระ ด้วยรูปของมนุษย์ด้วยฤทธิ์ แล้วเรียนถามพระเถระว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านจะไปที่ไหน ดังนี้.

พระเถระกล่าวว่า คุณก่อนอุบาสก อาตมาจักไปสู่ทิศทักษิณ (ใต้) ดังนี้.

เทวดากล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ แม้กระผมก็ประสงค์จะไปในที่ นั้นนั่นแหละ เราจักไปพร้อมกัน ดังนี้.

พระเถระกล่าวว่า อาตมามีกำลังทรมาน จักไม่อาจเพื่อจะไปตาม อัมมาลัยของท่านได้ ท่านจงไปก่อนเถิด อุบาสก ดังนี้.

เทวดากล่าวว่า แม้กระผมก็จักไปตามอัมมาลัยของพระคุณเจ้า ดังนี้ แล้วได้รับเอาบาตรและจีวรของพระเถระมาถือไว้.

ก็ในกาลเป็นที่ขึ้นไปสู่สะพานอ่างเก็บน้ำชื่อว่า ดิสสะ พระเถระให้นำบาตรมาแล้วทำน้ำดื่ม เทวดาก็ได้ทำน้ำดื่มถวายแล้ว พอพระเถระมีกำลัง ตั้งอยู่ในเหตุสักว่า การดื่มแล้วนั่นแหละ เทวดาย่นแผ่นดินให้ถึงวิหารร้าง หลังหนึ่ง ในที่ใกล้ เวณุนที แล้วปิดกวาดสถานที่ถวายแด่พระเถระ. วันรุ่งขึ้น พอพระเถระล้างหน้าเสร็จ เทวดาก็หุงข้าวยาถวาย เมื่อพระเถระดื่มยาแล้ว เทวดาก็หุงกัณฑ์นมเข้าไป. พระเถระกล่าวว่า อุบาสก ท่านจงตั้งไว้เพื่อท่านเถิด แล้วเอามือปิดบาตร. เทวดากล่าวว่า กระผมจักไม่ไปไกล แล้วจึงเอากัณฑ์ใส่ในบาตรของพระเถระนั่นแหละ เมื่อพระเถระทำกัณฑ์เสร็จแล้ว เทวดาก็ถือเอาบาตรและจีวรเพื่อดำเนินไปสู่ทางที่จะไป ย่นแผ่นดินนำไปสู่สำนักแห่งชัชชชนที แล้วกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ นั่นเป็นที่สำหรับอยู่ของพวกมนุษย์ผู้อาศัยใบไม้เป็นอยู่ ต้นไม้ย่อมปรากฏ กระผมจักไปข้างหน้า ดังนี้ ให้อำนาจพระเถระแล้ว ไปสู่ภพของตน. พระเถระอาศัยพวกมนุษย์ผู้อาศัยใบไม้เป็นอยู่ อยู่แล้วตลอดกาลแห่งภพแม่ทั้งปวง.

แม้ พระอิสิทัตตเถระ เมื่อจาริกไปโดยลำดับ ก็บรรลุถึงอพชน-
บท. พวกมนุษย์ในชนบทนั้นผ่าผลมะขางซึ่งยังไม่สุกนัก ถือเอาเมล็ดในผล
แล้วทิ้งเปลือกได้ไปแล้ว. พระเถระกล่าวกะพระมหาโสณะว่า คุณก่อนท่านมหา-
โสณะ ภิกษุหารยอมปรากฏแก่เรา ดังนี้ แล้วให้พระมหาโสณะนำบาตรและ
จีวรมา ห่มจีวรแล้ว ได้นำบาตรออกยื่นอยู่แล้ว. หญิงรุ่นสาวคนหนึ่ง เห็น
พระเถระผู้ยื่นอยู่ จึงคิดว่า ประโยชน์อะไร ๆ จักมีด้วยผลมะขางนี้ จึงนำผล
มะขางและเปลือกมะขางมาใส่ในบาตร แล้วได้ถวายแล้ว. พระเถระทั้งสองนั้น
แล้ว อาหารนั้นนั้นแหละได้เป็นไปตลอด ๗ วัน. ลำดับนั้น ชนทั้งหลายส่ง
ข่าวเรื่องโจรมาโดยลำดับ. มนุษย์ผู้กลัวภัย ถือเอาดอกโกมุททั้งหลาย (ดอก
บัวขาว) ได้ทั้งดอกโกมุททั้งหลายแล้วหนีไป. พระเถระกล่าวว่า คุณก่อน
ท่านมหาโสณะ ภิกษุหารยอมปรากฏแก่เรา ดังนี้ แล้วให้นำบาตรและจีวรมา
ห่มจีวรแล้วก็นำบาตรออกยื่นอยู่. ทาริกา (หญิงสาว) ในบ้านคนหนึ่ง ทำ
ความสะอาดก้านโกมุทแล้วใส่ในบาตรถวาย. พระเถระทั้งสองฉันก้านโกมุท
แล้ว. อาหารนั้นได้พอยังอัตกภาพให้เป็นไป ๗ วัน พระเถระเมื่อเที่ยวไปโดย
ลำดับ ได้บรรลุถึงประตูบ้านหลังหนึ่งในที่อยู่แห่งมนุษย์ผู้อาศัยใบไม้เป็นอยู่.

มารดาและบิดาของทาริกาคนหนึ่งในบ้านนั้น เมื่อจะไปป่า ได้สั่งว่า
แนะแม่ ถ้าพระผู้เป็นเจ้าไร ๆ ย่อมมาในที่นี้ เจ้าจงอย่าให้ท่านไปในที่ไหน ๆ
จงบอกที่เป็นที่อยู่แก่พระผู้เป็นเจ้า ดังนี้. ทาริกานั้น เห็นพระเถระทั้งสองแล้ว
จึงรับบาตรและนิมนต์ให้นั่ง. จึงชื่อว่า รัชชาติในบ้านไม่มีอยู่ ทาริกานั้น
จึงถือเอาเมล็ดไปทุบเปลือกคั้นมะกล่ำและคั้นกล้วยป่าพร้อมกับเครื่องและใบผัก
มารวมกันทำให้เป็นก้อน ๓ ก้อน วางก้อนหนึ่งลงในบาตรของพระอิสิทัตตเถระ
วางก้อนหนึ่งลงบนบาตรของพระมหาโสณะเถระ เหยียดมือออกไป ด้วยประสงค์

ว่า เราจักวางก้อนที่เกินลงในบาตรของพระอิสิทัตตเถระ แต่เมื่อหมุนกลับไปใส่ลงในบาตรของพระมหาโสณเถระ. พระอิสิทัตตเถระกล่าวว่า กรรมอันให้ซึ่งผล ในเพราะก้อนมะกั่วและกล้วยป่า ในสมัยมีภัยแต่พราหมณ์ ชื่อว่า ติสสะ จักปรากฏผลมีประมาณเพียงไร เพราะการถึงพร้อมแห่งเทศกาล ดังนี้ แล้วพระเถระทั้งสองก็ฉันทันก่อนเหล่านั้นด้วยกัน ได้ไปสู่อุที่อยู่แล้ว. แม้ทาริกานั้น ก็บอกมารดาและบิดาผู้มาจากป่าว่า พระเถระทั้งสองมาแล้ว และที่เป็นที่อยู่เพื่อพระเถระทั้งสองนั้น ฉันทันก็บอกแล้ว ดังนี้. มารดาและบิดาแม่ทั้งสองนั้น ไปสู่สำนักของพระเถระทั้งสอง ใหว้แล้วรับปฏิญาณ (ให้สัตถุญา) ด้วยคำว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกโยมยอมได้ซึ่งสิ่งใดมา โยมก็จักบำรุงพระคุณเจ้าทั้งสองด้วยสิ่งนั้น ดังนี้. แม้พระเถระทั้งหลายก็อาศัยชนเหล่านั้นอยู่แล้วตลอดกาลมีภัยทั้งปวง.

ครั้นเมื่อโจรชื่อติสสะผู้เป็นพราหมณ์ตายแล้ว ปิตุมหาราชก็ยั้งราชบุรุษให้ยกฉัตรขึ้น. ภิกษุสงฆ์จากฝั่งสมุทรโน้น ฟังว่า ภัยสงบแล้ว ชนบทสมบูรณแล้ว ดังนี้ ก็ข้ามมาด้วยเรือที่ทำเรือชื่อว่ามหาตตะ และได้ถามหา พระมหาโสณเถระ ว่า พระมหาโสณเถระอยู่ที่ไหน ดังนี้ แล้วได้ไปสู่นักของพระเถระ. พระเถระ (มหาโสณเถระ) มีภิกษุสงฆ์ห้าร้อยเป็นบริวาร บรรลุถึงวิหารชื่อ มณฑลาราม ในบ้าน กาลกะ. ในสมัยนั้น มีตระกูลอาศัยอยู่ในบ้านกาลกะ ๘๐๐ ตระกูล ในเวลากลางคืนเทวดาทั้งหลายเที่ยวไปบอกแก่พวกมนุษย์ทั้งหลายว่า พระมหาโสณเถระผู้มีภิกษุเป็นบริวารห้าร้อยมาถึงมณฑลารามวิหารแล้ว ขอชนบ้านหนึ่ง ๆ จงถวายอาหารบิณฑบาตอันเป็นของมีค่าควรแก่กหาปณะหนึ่ง ๆ กับด้วยผ้าสาฎกใหม่ ดังนี้. ก็ในวันรุ่งขึ้น พระเถระทั้งหลายเข้าไปสู่บ้านกาลกะ เพื่อบิณฑบาต. มนุษย์ทั้งหลายนิมนต์ให้นั่งแล้ว

ได้ถวายยา. พระเถระ ชื่อว่า **ติสสภูตะ** ผู้อยู่ในมณฑลารามเป็นสังฆเถระ นิ่งอยู่.

มหาอุบาสกคนหนึ่ง ไหว้พระสังฆเถระแล้วเรียนถามว่า ข้าแต่ท่านผู้ เจริญองค์ไหน ชื่อว่า มหาโสณะ ดังนี้. สมัยนั้น พระมหาโสณะเถระเป็นภิกษุ ใหม่กว่าจึงนั่ง ณ ที่สุด พระสังฆเถระจึงชี้มือไปแล้วกล่าวว่า คุณก่อนอุบาสก นั้นชื่อว่า มหาโสณะ ดังนี้ อุบาสกไหว้พระมหาโสณะเถระนั้นแล้วขอรับบาตร จากท่าน พระมหาโสณะไม่ให้. พระติสสภูตะเถระ กล่าวว่า คุณก่อนท่านโสณะ เธอข่อมไม่ทราบโดยอาการอย่างไร แม้เราก็ไม่ทราบโดยอาการอย่างนั้นนั่นแหละ เทวดาทั้งหลาย ข่อมให้หุงภัตเพื่อผู้มีบุญทั้งหลาย เธอจงปล่อย (ให้) บาตร จงทำการสงเคราะห์เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ดังนี้. พระโสณะเถระ ได้ให้บาตรแล้ว. มหาอุบาสกถือเอาบาตรไปแล้วให้เต็มด้วยอาหารบิณฑบาต อันมีราคาควรแก่หนึ่งกหาปณะ และทำผ้าสาฎกใหม่รองบาตรแล้วนำมาวางไว้ที่ มือของพระเถระ. อุบาสกแม้อื่นอีกก็ตั้งอาหารบิณฑบาตและผ้าสาฎก รวม อาหารบิณฑบาตและผ้าสาฎกอย่างละ ๙๐๐ แก่พระมหาโสณะเถระเท่านั้นได้ ถวายแล้ว.

พระมหาโสณะเถระ กระทำการจัดแบ่งสิ่งเหล่านั้น แก่ภิกษุสงฆ์เรียบร้อยแล้ว ก็ไปสู่มหาวิหารโดยลำดับ ครั้นบ้วนปากล้างหน้าแล้วก็ไหว้พระมหา โพรห์ ไหว้พระมหาเจดีย์ยืนอยู่ที่ **อุปาราม** ห่มจีวรแล้วพาภิกษุผู้เป็นบริวาร เข้าไปสู่พระนครโดยประตูด้านทักษิณ (ใต้) ได้อาหารบิณฑบาตอันมีราคาควร แก่ ๖๐ กหาปณะในระหว่างนั้นจนถึงทางไปสู่ศาลา. จำเดิมแต่กาลนั้นมา ประมาณแห่งเครื่องสักการะนับไม่ได้.

ก็ในกาลวิบัติ ซึ่งมีภิกษาอันหาได้โดยยาก แม้ผลและเปลือกมะขาง
แม้ก้านดอกโกมุทก็หาได้โดยยาก แต่ในกาลสมบัติ มีลาภมากมายเห็นปาน
นี้เกิดขึ้นแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

เรื่องวัตตัพพนิโครธเถระ*

ก็ภัยแต่โจรชื่อว่า ดิสสะ ผู้เป็นพราหมณ์เกิดขึ้นในกาลแม่แห่ง
วัตตัพพนิโครธเถระยังเป็นสามเณร. สามเณรและอุปัชฌาย์ของสามเณร
ไม่ได้ไปสู่สมุทรฝั่งโน้นแต่ได้มุ่งหน้าไปประเทศชายแดน ด้วยคิดว่า พวก
เราจักเข้าไปอาศัยมนุษย์ ผู้มีใบไม้เป็นอยู่ ดังนี้ สามเณรเป็นผู้ไม่มี
อาหารประมาณ ๗ วัน เห็นลูกตาลที่ต้นตาลในที่ใกล้บ้านแห่งหนึ่ง จึงกราบ
เรียนกะพระเถระว่า ขอท่านจงรอสักครู่ ผมจักให้ผลตาลตกลงมา ดังนี้.
พระอุปัชฌาย์ (พระเถระ) กล่าวว่าสามเณร เธอเป็นผู้มีกำลังทราม อย่าขึ้น
เลย ดังนี้. สามเณรกราบเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมจักขึ้น ดังนี้ แล้ว
ถือมีดเล็กปีนขึ้นต้นตาล เริ่มเพื่อจะตัดพวงแห่งลูกตาล ใบมีดหลุดตกลงมาที่
พื้นดิน.

พระเถระคิดว่า สามเณรนี้ลำบากอยู่ ขึ้นต้นตาลแล้ว ใบมีดหลุดตก
ลงมาบัดนี้เขจักทำอะไร ดังนี้. สามเณร นึกไปตาล นึกแล้ว ๆ ผูกค้ำมีด
หย่อนลงมา ๆ ให้ตกลงที่พื้นดิน แล้วเรียนพระเถระว่า ท่านขอรับ เป็นการ
ดีหนอ ถ้าว่าท่านพึงส่งใบมีดให้กระผมในที่นี้ ดังนี้. พระเถระคิดว่า สามเณร
เป็นผู้ฉลาดในอุบาย ได้ส่งใบมีดให้แล้ว. สามเณรนั้น ก็ใช้มีดตัดลูกตาลทั้ง
หลายให้ตกลง. สามเณรโยนมีดและลูกตาลลงมา กำลังจะเฉาะผลตาล พระเถระ
*. ขนทั้งหลายเรียกท่านว่าผู้มั่นคงดังต้นนิโครธ

กล่าวว่า สามเณร เขมิกำลังทรมาน จงเกี่ยวกินผลตาลนี้ก่อน ดังนี้. สามเณร
เรียนว่า ท่านขอรับ เมื่อท่านยังไม่ฉันลูกตาลนี้ กระทบก็จักไม่ฉัน ดังนี้
แล้วจับมีดเฉาะผลตาล แล้วนำบาตรออกมาใส่จ้าวตาลถวายแก่พระเถระแล้ว
ตัวเองจึงเกี่ยวกิน. ผลแห่งตาลยังมี ทั้งสองนั้นก็ยังอยู่ในที่นั้นนั่นแหละ เมื่อ
ผลตาลสิ้นแล้ว จึงไปสู่วิหารร้างหลังหนึ่ง ในที่เป็นที่อยู่ของพวกมนุษย์ผู้อาศัย
ใบไม้เป็นอยู่.

สามเณรปิดกวางค้ำสำหรับเป็นที่อยู่เพื่อพระเถระ. พระเถระได้ให้
โอวาทแก่สามเณร แล้วก็เข้าไปสู่วิหาร. สามเณรคิดว่า กำหนดประมาณ
อิตถาทังหลายอันฉิบหายแล้ว ในเพราะสิ่งอันไม่ควร (ความอดอยาก) นับ
ไม่ได้ เราจักกระทำการบำรุงพระพุทธเจ้า จึงไปสู่สถานพระเจดีย์แล้วกระทำการ
ถอนหญ้าออกแล้ว ๆ สามเณรนั้นหวนไปหวนอยู่ เพราะความที่ตนไม่มีอาหาร
มา ๗ วัน จึงล้มลงไป นอนอยู่นั่นแหละก็ยังคงถอนหญ้า.

กัมมมนุษย์พวกหนึ่ง เทียวไปอยู่ในป่า ได้รวงผึ้งแล้วก็ถือเอาไม้ฟันทั้ง
หลายด้วยใบศกทั้งหลายด้วย ไปในที่ใกล้แห่งสามเณร ด้วยความสำคัญว่า
เอ ! นั่นเนื้อหรือหนอ ดังนี้ ครั้นเห็นแล้ว จึงถามว่า คุณก่อนสามเณร ท่าน
ทำอะไร ดังนี้. สามเณรตอบว่า คุณก่อนอุบาสก อาตมาถอนหญ้า ดังนี้.
พวกมนุษย์กล่าวว่า สามเณร ใคร ๆ แม้อันมีอยู่ในที่นี้หรือ ดังนี้. สามเณร
กล่าวว่า คุณก่อนอุบาสกทั้งหลาย มีพระอุปัชฌาย์ของเราอยู่ในห้อง ดังนี้.
อุบาสกกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงถวายสิ่งนี้แก่พระมหาเถระแล้วพึง
เกี่ยวกินเถิด ดังนี้. ครั้นแล้ว ก็ถวายรวงผึ้งแก่สามเณรและบอกซึ่งที่เป็นที่อยู่
ของพวกตน แล้วกล่าวว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า พวกเราเมื่อทำการหักกิ่งไม้
เสร็จแล้วก็จักกลับไป ขอสามเณรจงพาพระเถระมาด้วยเครื่องหมายนั้น ดังนี้
แล้วพากันกลับไป.

สามเณรรับรวงผึ้งแล้วไปสู่ที่อยู่ของพระเถระ ยืนอยู่ในภายนอก กราบ
เรียนว่า ท่านขอรับ กระผมขอนมัสการ ดังนี้. พระเถระได้เป็นผู้หนึ่ง ด้วย
คิดว่า สามเณรจักเป็นผู้อันความหิวเผาผลาญแล้ว จึงมา สามเณรจึงกราบเรียน
อีกว่า ท่านขอรับกระผมขอนมัสการ ดังนี้. พระเถระ กล่าวว่า คุณก่อนสามเณร
เธอไม่ให้ภิกษุแก่นอนตามสบาย เพราะเหตุไร ดังนี้. สามเณรกล่าวว่า ท่าน
ควรเปิดประตูขอรับ ดังนี้. พระเถระจึงลุกขึ้นเปิดประตู แล้วถามว่า สามเณร
เธอได้อะไรมา ดังนี้. สามเณรกล่าวว่า รวงผึ้ง ท่านควรเคี้ยวกินรวงผึ้ง อัน
มนุษย์ทั้งหลายถวายนา. พระเถระกล่าวว่า สามเณร เราจักลำบากเพื่อจะ
เคี้ยวกินอย่างนี้ จักทำให้เป็นของควรมีแล้วจักมี สามเณรกระทำให้เป็นของ
ควรมี แล้วถวายแก่พระเถระ.

ลำดับนั้น พระเถระกล่าวว่า คุณก่อนสามเณร เธอถามถึงที่อยู่ของ
มนุษย์หรือ. สามเณรกราบเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกมนุษย์บอกเอง
ขอรับ. พระเถระกล่าวว่า คุณก่อนสามเณร เมื่อเราไปตอนเช้า จักลำบาก เรา
จักไปวันนี้ทีเดียว แล้วให้สามเณรถือบาตรและจีวรออกไป. ทั้งสองนั้นไป
แล้ว อาศัยอยู่ในที่อันไม่ไกลจากที่เป็นที่อยู่ของพวกมนุษย์. ในเวลาแห่งราตรี
สามเณรคิดว่า จำเดิมแต่เราบวชแล้ว ชื่อว่าอรุณภายในบ้าน (ในที่แห่งเดียว
กับพระเถระ) เราไม่เคยให้ขึ้นไปแล้ว จึงถือเอาบาตรออกไปสู่ป่า. พระมหา
เถระ เมื่อไม่เห็นสามเณรในที่ที่เป็นที่นอน จึงคิดว่า สามเณรจักเป็นผู้อัน
มนุษย์ผู้กินคนจับไปแล้ว ดังนี้. สามเณร ยังอรุณให้ตั้งขึ้นในป่าแล้ว ถือเอา
น้ำและไม้สีฟันกลับมา. พระเถระถามว่า สามเณร เธอไปไหน ทำให้เกิด
วิตกแก่ภิกษุผู้แก่ เธอจงนำมาซึ่งทัณฑกรรม (จงรับทัณฑกรรม). สามเณร
ตอบว่า กระผมจะนำทัณฑกรรมมา (หมายถึงจะประพฤติก่ออย่างใดอย่างหนึ่ง
เป็นการลงโทษตัวเอง). พระเถระล้างหน้าแล้ว ห่มจีวรแล้ว. แม้ท่านทั้งสอง

ได้พากันไปสู่ที่เป็นที่อยู่แห่งมนุษย์ทั้งหลาย. แม้มนุษย์ทั้งหลายก็ได้ถวายอาหาร มีเผือก ผลไม้ ใบไม้อันเป็นเครื่องบริโภครของตน. พระเถระนั้นเสร็จแล้ว ไปสู่วิหาร. สามเณรนำน้ำมาแล้วกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมจักล้างเท้าของท่าน (เป็นการทำทัณทกรรม) ดังนี้. พระเถระกล่าวว่า คุณก่อนสามเณร เธอไปไหนในเวลากลางคืน ทำให้เรามีวิตกเกิดขึ้น ดังนี้. สามเณรกราบเรียนว่า ท่านขอรับ กระผมไม่เคยให้อรุณตั้งขึ้นในบ้านเดียวกันกับท่าน ด้วยเหตุนี้ จึงได้ไปสู่ป่า เพื่อต้องการให้อรุณตั้งขึ้น ดังนี้. พระเถระกล่าวว่า คุณก่อนสามเณร ทัณทกรรมไม่สมควรแก่เธอ สมควรแก่เรา ดังนี้แล้วอยู่ในที่นั้นนั้นแหละ. อนึ่ง พระเถระได้ให้ซึ่งความหมายรู้แก่สามเณรไว้ว่า เราเป็นคนแก่ ชื่อว่า สิ่งนี้ (ความตาย) จักมีก่อน เพราะฉะนั้น ความตายนั้น ใครๆไม่ไม่อาจเพื่อจะรู้ เธอจงรักษาตน ดังนี้. ได้ยินว่า พระเถระเป็นพระอนาคามี. ในกาลอื่นอีก พวกมนุษย์กินคนจับพระเถระกินเป็นอาหารแล้ว.

สามเณร รักษาตนได้ ครั้นเมื่อภัยสงบแล้ว ก็ถือเอาพระอุปัชฌาย์ ในที่เช่นนั้น อุปสมบทแล้วเรียนพระพุทธพจน์ เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎก มหาชนจึงเรียกว่าวัดตัพพกนิโครธเถระ (แปลว่า พระเถระผู้มั่นคงดังต้นนิโครธ) เกิดขึ้นแล้ว. ปิณฑหาราช ทรงครองราชสมบัติแล้ว. ภิกษุทั้งหลายผู้มาแล้วๆ จากฝั่งสมุทรโน้น ถามว่า พระเถระชื่อว่า วัดตัพพกนิโครธไปไหน ดังนี้ แล้วก็ไปสู่สำนักของวัดตัพพกนิโครธนั้น หมู่แห่งภิกษุใหญ่แวดล้อมท่านแล้ว พระเถระนั้นผู้อันภิกษุหมู่ใหญ่แวดล้อมแล้วไปสู่มหาวิหาร ให้อมหาโพธิ์ ให้อมหาเจดีย์ และอุปาราม โดยลำดับ แล้วเข้าไปสู่พระนคร. ไตรจีวรในที่ทั้งสามเกิดขึ้นแก่พระเถระผู้กำลังเป็นไปในนั้นแหละ ตั้งแต่ประตูด้านทิศทักษิณ.

ในกาลวิบัติ มีภิกษาหาได้โดยยาก แม้แต่ผลตาล เพื่อกมันและ
ใบไม้ แต่ในกาลสมบัติ มหาลากเห็นปานนี้เกิดขึ้นแล้ว ด้วยประการฉะนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบทั่ว กัลยาณกรรมทั้งหลาย
ไม่อาจเพื่อให้ผล เพราะกาลวิบัติห้ามไว้ฉะฉานนี้ แต่ยอมให้ผลใน
กาลสมบัติ ดังนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่แก่บุคคลแม้คนอื่นอีก กรรมนั้นไม่พึง
ให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในปโยควิบัติ. แต่บุคคลนั้น ตั้งอยู่เฉพาะในสัมมาปโยคะ
(ความเพียร โดยชอบ) ด้วยกัลยาณกรรมอย่างหนึ่ง คือ ย่อมบำเพ็ญสุจริต ๓ ย่อม
รักษาศีล ๕ ศีล ๑๐ เมื่อบุคคลเกิดในกาลสมบัติ เป็นพระราชาทองหลายผู้ประ-
กอบด้วยเครื่องประดับทั้งปวง กรรมนั้นย่อมส่งราชกัญญาทั้งหลายอันสมควร
แก่พระราชนั้น ย่อมส่งซึ่งบรรณาการนั้น ๆ อันต่างด้วยสิ่งมีค่า มียานพาหนะ
แก้วมณี ทองคำ และเงิน เป็นต้น ให้. แม้เขาถึงการบรรพชา ย่อมมีศ
ใหญ่ มีอานุภาพใหญ่. ในข้อนี้มีเรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์

เรื่องพระเจ้ากุกกัณณราช

ได้ยินว่า พระเจ้ากุกกัณณราช ทรงรักใคร่ พระจุพลูธัมมเถระ
ผู้อาศัยอยู่ในกัณณคาม ใกล้ภูเขา. พระราชนั้น เมื่อประทับอยู่ใกล้หนองน้ำ
มีดอกอุบล (ในอุปปลวาปี) รับสั่งให้นิมนต์พระเถระมา. พระเถระมาแล้ว
อาศัยอยู่ในวิหารชื่อว่ามัลลาราม. พระราชาตรัสถามมารดาของพระเถระว่า
พระเถระยอมพอใจในอาหารประเภทไหน ดังนี้. มารดาของพระเถระ ทูลว่า
ข้าแต่มหाराช พระเถระพอใจในเผือก ดังนี้. พระราชารับสั่งให้ราชบุรุษถือ
เผือกไปสู่วิหาร เมื่อถวาย ไม่อาจเพื่อจะทอดพระเนตรดูหน้าของพระเถระ

ครั้งเสด็จออกจากวิหารแล้ว ตรัสถามพระเทวี ณ ภายนอกบริเวณวิหารว่า พระเถระเป็นเช่นไร ดังนี้. พระเทวีทูลว่า พระองค์เป็นชายไม่อาจเพื่อจะ ทอดพระเนตร หม่อมฉันจักอาจอย่างไร ทั้งหม่อมฉันก็ไม่ทราบที่ท่านเป็น เช่นไร ดังนี้. พระราชาไม่อาจเพื่อทอดพระเนตรแม้แต่บุตรของคหบดีผู้ถวาย เครื่องสังเวทในแคว้นแคว้นของพระองค์ การนับถือศาสนาของพระองค์ เป็น เพียงคิดพระหัตถ์ ตรัสว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ชื่อว่าพระศาสนาเป็น ของใหญ่หนอ ดังนี้. พระราชาย่อมทรงพอพระทัยแม่พระเถระ ชื่อว่า จุพนาศผู้ทรงพระไตรปิฎก.

ครั้งหนึ่งต่อมา ฝืนตั้งขึ้นที่นิ้วของพระเถระนั้น พระราชาเสด็จไปสู่ วิหาร ด้วยตั้งพระทัยว่า เราจักเยี่ยมพระเถระ ดังนี้. ด้วยความรักที่มีกำลัง จึงใช้พระโอรสผู้คูดหัวฝืนที่นิ้วของพระเถระ ฝืนแตกแล้วในพระโอรสนั้นแหละ ไม่ทรงบ้วนบุพโพโลหิต (น้ำเลือดน้ำหนอง) ออก ได้ทรงกลืนเข้าไปแล้ว รวากะว่าน้ำอมฤต ด้วยความรักในพระเถระ. ในกาลอื่นอีก พระเถระนั้น นั้นแหละ อาพาธหนักนอนบนเตียงมรณะ พระราชาเสด็จไปแล้วทรงเอาศิระชะ ชบลงที่เตียงมรณะอันไม่สะอาด ทรงร้องคร่ำครวญอยู่ว่า เพลาเกวียน คือ พระธรรม ย่อมแตก ดังนี้ แล้วเสด็จไป.

ชื่อว่า การยกศิระชะชบลงที่เตียงอันไม่สะอาด แล้วร้องคร่ำครวญ เทียวไปตามทาง ทางนั้นจะเป็นทางไปของใคร. ตอบว่าเป็นทางไปของผู้ ประกอบโดยชอบ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า กัลยาณกรรมไม่อาจ เพื่อให้ผล ด้วยอาการอย่างนี้ เพราะปโยควิบัติห้ามไว้ แต่ยอมให้ ผลเพราะอาศัยปโยคสมบัติ ดังนี้.

กัลยาณกรรมอันวิบัติ ๔ ห้ามไว้ไม่ให้ผล แต่ยอมให้ผล เพราะ
อาศัยสมบัติ ๔ ประการดังนี้ ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทำอุปมาให้แจ่มแจ้ง ใน
เรื่องต่อไปนี้.

อุปมาด้วยอำมาตย์

ได้เห็นว่า มหาราชพระองค์หนึ่ง ทรงกริ้วอำมาตย์คนหนึ่ง ด้วย
เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งมีประมาณเล็กน้อย จึงให้จงจำอำมาตย์นั้นในเรือนจำ
ญาติทั้งหลายของอำมาตย์นั้นทราบความที่พระราชาทรงพิโรธแล้ว พวกเขาไม่
กล่าวคำอะไรๆ ครั้นพระราชาทรงปราศจากความพิโรธแล้ว จึงขอให้พระราช
าทรงทราบถึงความที่อำมาตย์นั้นไม่มีความผิด พระราชาทรงให้ปล่อยแล้ว ทั้ง
ให้พระราชทานตำแหน่งแก่อำมาตย์นั้นให้กลับเป็นปกติ. ที่นั้น ประมาณแห่ง
เครื่องบรรณาการทั้งหลายก็มาสู่อำมาตย์นั้นนับไม่ได้ จนไม่อาจเพื่อจะรับ.

ในข้อนั้น กาลที่ปุณฺณเกิดในนรก พึงทราบว่า เปรียบ
เหมือนกาลที่อำมาตย์นั้นถูกพระราชาทรงกริ้วด้วยเหตุสักว่าเล็กน้อย
แล้วให้จงจำในเรือนจำ. ต่อมา กาลที่ปุณฺณนั้นเกิดในสวรรค์ พึง
ทราบว่า เปรียบเหมือนกาลที่ญาติทั้งหลายของอำมาตย์นั้นให้พระ
ราชาทรงทราบความที่อำมาตย์นั้น ไม่ผิด ให้ปล่อยจากเรือนจำ และ
กระทำฐานันดรให้กลับเป็นปกติ. การที่กัลยาณกรรมทั้งหลายอาศัย
สมบัติทั้ง ๔ แล้วให้ผลอันเป็นสุข แม้ตั้งแสนแห่งกัป อันนำไป
สู่ที่อันเป็นสุข แต่ที่นี้ไปสู่ที่โน้น คือ นำมาสู่มนุษยโลกจากเทวโลก
นำไปสู่เทวโลกจากมนุษยโลก แล้วให้ถึงพระนิพพาน บัณฑิตพึง
ทราบว่า เปรียบเหมือนกาลที่อำมาตย์นั้นไม่สามารถเพื่อจะรับเครื่อง
บรรณาการอันมากมาย.

กรรมในปฏิสัมภิทามรรค

บัณฑิต ครั้งแสดงกำลังข้อที่ ๒ ด้วยสามารถแห่งพระบาลีด้วยอาการ
อย่างนี้ก่อนแล้ว พึงแสดงโดยนัยแห่งปฏิสัมภิทามรรคนี้ว่า **อโหสิ กัมม**
อโหสิ กัมมวิปาโก ดังนี้. บรรดาคำเหล่านั้น **อโหสิ กัมม** (แปลว่า
กรรมได้มีแล้ว) ได้แก่ กรรมอันสั่งสมแล้วในอดีต ก็ได้มีแล้วในอดีตนั้นแหละ
และคำว่า **อโหสิ กัมมวิปาโก** (แปลว่า กัมมวิบากคือผลของกรรม
ได้มีแล้ว) นี้ ท่านกล่าวไว้หมายเอาวิบากอันให้ผลแล้วในอดีตนั้น ก็บรรดา
กรรมทั้งหลายแม้มาก มีทิฐฐัมมเวทนียกรรมเป็นต้น (กรรมให้ผลใน
ภพปัจจุบัน) กรรมอย่างหนึ่งให้ผลในภพปัจจุบันแล้ว กรรมที่เหลือย่อมไม่
ให้ผล. กรรมอย่างหนึ่งให้ผลเป็นอุปปีชชเวทนียะให้ปฏิสนธิแล้ว กรรมที่
เหลือทั้งหลายย่อมไม่ให้ผล. กรรมอย่างหนึ่งให้เกิดในนรกด้วยอนันตริยกรรม
หนึ่งแล้ว กรรมทั้งหลายที่เหลือย่อมไม่ให้ผล. บรรดาสมบัตติ ๘ สมบัตติหนึ่ง
ให้ผลเกิดในพรหมโลก กรรมที่เหลือย่อมไม่ให้ผล. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า
กัมมวิบากไม่ได้มีแล้ว ซึ่งหมายเอาคำดังกล่าวนี้.

อนึ่ง บุคคลใดทำกรรมอันเป็นกุศลและอกุศลแม้มาก อาศัยกัลยาณ-
มิตรแล้วย่อมบรรลुพระอรหัตได้ ดังนั้น กัมมวิบากนั้น จึงชื่อว่า ไม่ได้มี
แล้วแก่พระอรหันต์นั้น. กรรมใดอันสั่งสมแล้วในอดีต ย่อมให้ผลในภพนี้
กรรมนั้นชื่อว่า ได้มีแล้ว แต่ชื่อว่า กัมมวิบาก ยังมีอยู่. กรรมใดยอมถึงซึ่ง
ความเป็นอวิบาก (คือไม่ให้ผล) โดยนัยก่อนนั้นแหละ กรรมนั้นได้มีแล้ว
ชื่อว่ากัมมวิบากย่อมไม่มี. กรรมใดอันสั่งสมแล้ว ในอดีตจักให้ผลในอนาคต
กรรมนั้นได้มีแล้ว ชื่อว่ากัมมวิบากจักมี. กรรมใดจักปรากฏเป็นอวิบากโดย
นัยก่อนนั้นแหละ กรรมนั้นได้มีแล้ว ชื่อว่ากัมมวิบาก จักไม่มี. กรรมใดอัน

สั่งสมในภพนี้ จะให้ผลในภพนี้นั้นแหละ กรรมนั้นย่อมมีอยู่ ชื่อว่ากัมมวิบาก ก็มีอยู่ กรรมใดย่อมปรากฏเป็นอวิบากโดยนัยก่อนนั้นแหละ กรรมนั้นก็มีอยู่ ชื่อว่ากัมมวิบากย่อมไม่มี. กรรมใดอันสั่งสมแล้วในภพนี้จักให้ผลในอนาคต กรรมนั้นก็มีอยู่ ชื่อว่ากัมมวิบากจักมี. กรรมใดจักถึงความเป็นอวิบากโดยนัยก่อนนั้นแหละ กรรมนั้นก็มีอยู่ ชื่อว่ากัมมวิบากจักไม่มี. กรรมใดแม้ตัวเองเป็นอนาคต แม้วิบากของกรรมนั้นก็ในอนาคต กรรมนั้นจักมีชื่อว่ากัมมวิบากก็จักมี. กรรมใดตัวเองจักมี จักถึงความเป็นอวิบาก (ไม่ให้ผล) โดยนัยก่อนนั้นแหละ กรรมนั้นจักมีชื่อว่ากัมมวิบากจักไม่มี.

คำว่า **อิทั ตถาคตสุต** (แปลว่า นี่เป็นกำลังของพระตถาคต) นี้ บัณฑิตพึงทราบ ญาณเครื่องกำหนดรู้ความแตกต่างแห่งกรรมและวิบากของพระตถาคต โดยอาการแม้ทั้งปวงเหล่านั้นชื่อว่าเป็นกำลังข้อที่ ๒ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว ดังนี้.

นิเทศแห่งกำลังที่สอง จบ

อธิบายญาณอันเป็นกำลังข้อที่ ๓

คำว่า ทาง (มรรค) หรือว่า ปฏิปทา นี้ เป็นชื่อของกรรมนั้นแหละ. พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **นिरยคามินี** (แปลว่า ไปสู่นรก) เป็นต้น ชื่อว่า นรก เพราะอรรถว่าที่เป็นที่ไม่ชอบใจ และเพราะอรรถว่าที่เป็นที่อันหาความยินดีมิได้. ชื่อว่า **เดรัจฉาน** เพราะอรรถว่า เคลื่อนไหวอวดภาพไปตามขวาง ไม่เหยียดตรงขึ้นไป. เดรัจฉานนั้นแหละ ชื่อว่า **กัมเนิดสัตว์เดรัจฉาน**. ชื่อว่า **เปรต** (ปัตติ) เพราะความเป็นผู้ละไปแล้ว อธิบายว่า เพราะความที่ตนละโลกนี้ไปแล้ว. เปรตนั้นแหละ ชื่อว่า **ปัตติวิสัย**.

ชื่อว่า มนุษย์ เพราะความเป็นผู้มีใจสูง. มนุษย์นั้นแหละ ชื่อว่า มนุษย์โลก ชื่อว่า เทวะ (เทพ) เพราะอรรถว่า ย่อมรื่นเริงมีประมาณ มากมายด้วยเบญจกามคุณ หรือว่าด้วย สมบัติเป็นเหตุ. เทวะ (เทพ) นั้นแหละ ชื่อว่า เทวโลก. ตัณหา พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสเรียกว่า วาณะ (เครื่องร้อยรัด) วาณะนั้น ย่อมไม่มีในที่นั้น เพราะเหตุที่นั่น ที่นั้น จึงชื่อว่า นิพพาน. ชื่อว่า (ทาง) ไปสู่่นรก เพราะอรรถว่า ย่อมเคลื่อน ไปสู่่นรก. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาทางนี้. แม้ในบทที่เหลือ ถิ่นนี้.

พระตถาคต ย่อมทรงทราบปฏิบัติแม่ทั้งปวงนี้ อย่างไร. ?

ก็เมื่อชนทั้งหลายอยู่ในบ้านทั้งสิ้น ร่วมกันปลงสุกรตัวหนึ่ง หรือ เนื้อตัวหนึ่งลงจากชีวิต (ฆ่า) เจตนาแม่ของชนทั้งหมด ย่อมมีชีวิตนทริย์ของ สัตว์อื่นเป็นอารมณ์ทุกคน แต่ว่ากรรมนั้น ของบุคคลเหล่านั้นย่อมแตกต่างกัน ในเพราะความพยายามนั้นแหละ. เพราะว่า ในชนเหล่านั้น คนหนึ่ง มีความพอใจเกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำการฆ่าด้วยความเอาใจใส่. คนหนึ่งย่อมกระทำ เพราะถูกผู้อื่นบีบบังคับด้วยคำว่า เธอจงมา เธอจงทำการฆ่า ดังนี้. คน หนึ่งไม่ขัดขวางการฆ่าอยู่ เทียวไป เป็นราวกะว่า มีความพอใจด้วย (เสมอ กัน). ในชนเหล่านั้น คนหนึ่งย่อมเกิดในนรกด้วยกรรมนั้นนั้นแหละ. คนหนึ่ง ย่อมเกิดในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน. คนหนึ่งย่อมเกิดในปิตติวิสัย (กำเนิดเปรต).

พระตถาคต ย่อมทรงทราบว่า ผู้นี้จักเกิดในนรก ผู้นี้จัก เกิดในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน ผู้นี้จักเกิดในปิตติวิสัย เพราะความที่ บุคคลนั้น พยายามแล้วด้วยกิริยาอาการนี้ ในขณะที่แห่งความเพียรนั้น แหละ ดังนี้. ย่อมทรงทราบว่า บรรดาบุคคลทั้งหลายแม่เมื่อจะเกิด ในนรก ผู้นี้จักเกิดในมหานรก ๘ ขุม ผู้นี้จักเกิดในอุสสัททะ (นรก

ที่เบียดเสียดยักเยียด) ๑๖ ขุม ดังนี้ ย่อมทรงทราบว่า แม่บรรดาผู้จะไป
เกิดในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน ผู้นี้จักเป็นสัตว์ไม่มีเท้า ผู้นี้จักเป็นสัตว์
๒ เท้า ผู้นี้จักเป็นสัตว์ ๔ เท้า ผู้นี้จักเป็นสัตว์มีเท้ามาก ดังนี้ ย่อม
ทรงทราบว่า แม่ผู้จะไปเกิดในปิตติวิสัย ผู้นี้จักเป็นนิชฌามตัณหก-
เปรต (เปรตผู้ถูกความอยากเผาผลาญ) ผู้นี้จักเป็นขุปปิปาสิกเปรต
(เปรตผู้หิวกระหาย) ผู้นี้จักเป็นปรทัตตูปชีวีเปรต (เปรตผู้อาศัย
ทานของผู้อื่นเลี้ยงชีวิต) ดังนี้. ย่อมทรงทราบว่า ในบรรดากรรม
เหล่านั้น กรรมนี้จักไม่อาจคร่ามาซึ่งปฏิสนธิ (คือให้ปฏิสนธิ) กรรม
นี้มีกำลังทรมจักมีผลผูกพันเพราะปฏิสนธิอันกรรมอื่นให้แล้ว ดังนี้.

อนึ่ง บรรดาชนทั้งหลาย ผู้อยู่ในบ้านทั้งสิ้น ร่วมกัน ถวายอาหาร
บิณฑบาตก็เหมือนกัน คือว่าเจตนาของชนแม่ทั้งหมดเหล่านั้น ย่อมมีอาหาร
บิณฑบาตเป็นอารมณ์ทั้งนั้น. แต่ว่า กรรมนั้น ของบุคคลเหล่านั้น ย่อม
แตกต่างกันโดยนัยก่อนนั้นแหละ ในขณะที่แห่งความพยายาม. ในชนเหล่านั้น
บางคน (บางพวก) ย่อมเกิดในเทวโลก บางคนย่อมเกิดในมนุษยโลก.

พระตลาคต ย่อมทรงทราบว่า บุคคลผู้นี้จักเกิดในมนุษยโลก
ผู้นี้จักเกิดในเทวโลก เพราะความที่ผู้นั้น พยายามแล้ว ด้วยกิริยา
อาการนี้ ในขณะที่แห่งความเพียรนั้นแหละ ดังนี้.

ย่อมทรงทราบว่า แม่บรรดาผู้ที่จะเกิดในเทวโลก ผู้นี้จักเกิด
ในปรนิมมิตวสวัตติ์ทั้งหลาย (ชั้น ๖) ผู้นี้จักเกิดในนิมมานรดีทั้ง-
หลาย (ชั้น ๖) ผู้นี้จักเกิดในดุสิตทั้งหลาย (ชั้น ๔) ผู้นี้จักเกิดใน
ยามาทั้งหลาย (ชั้น ๓) ผู้นี้จักเกิดในดาวดึงส์ทั้งหลาย (ชั้น ๒) ผู้
นี้จักเกิดในจาตุมหาราชิกาทั้งหลาย (ชั้น ๑) ผู้นี้จักเกิดในภุมมเทพ
ทั้งหลาย ย่อมทรงทราบว่า ผู้นี้จักเกิดเป็นเทวราชผู้ประเสริฐสุด
ผู้นี้จักเกิดเป็นผู้รับใช้มีตำแหน่งที่ ๒ ที่ ๓ ของเทวราชนั้น.

ย่อมทรงทราบว่ แม้บรรดาผู้ที่จะเกิดในมนุษย์ทั้งหลาย ผู้
นี้จักเกิดในชาติตติยตระกูล ผู้นี้จักเกิดในตระกูลพราหมณ์ ...ในตระกูล
พ่อค้า (แพศย์)... ในตระกูลสุทร.

ย่อมทรงทราบว่ บรรดามนุษย์ทั้งหลาย ผู้นี้จักเกิดเป็น
พระราชา ผู้นี้จักเกิดเป็นผู้รับใช้พระราชาซึ่งมีตำแหน่งที่ ๒ หรือ ๓
ดังนี้.

ย่อมทรงทราบว่ บรรดากรรมเหล่านั้น กรรมนี้จักไม่อาจ
เพื่อคร่ำมาซึ่งปฏิสนธิ (ให้กำเนิด) กรรมนี้มีกำลังทรม จักให้ผล
ผูกพัน เพราะปฏิสนธิอันกรรมอื่นให้แล้ว ดังนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลเหล่านั้น เริ่มตั้งวิปัสสนาอยู่นั้นแหละ และมีวิปัสสนา
อันปรารภแล้วโดยกิริยาอาการอันใด

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ ผู้นี้จักบรรลุพระ-
อรหัต ผู้นี้จักไม่อาจเพื่อบรรลุพระอรหัต ผู้นี้จักเป็นพระอนาคามี
เท่านั้น ผู้นี้จักเป็นพระสกทาคามีเท่านั้น ผู้นี้จักเป็นพระโสดาบัน
เท่านั้น แต่บุคคลนี้จักไม่อาจเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งมรรคผล ผู้นี้จัก
ตั้งอยู่ในวิปัสสนาอันมีเพียงลักษณะเป็นอารมณ์ ผู้นี้จักตั้งอยู่ใน
ปัจฉยปริคคหญาณ (ญาณที่กำหนดรู้ซึ่งปัจฉยเท่านั้น) ผู้นี้จักตั้งอยู่
ในนามรูปปริตตญาณ (ญาณที่กำหนดรู้นามและรูป) เท่านั้น ผู้นี้
จักตั้งอยู่ในอรุปริคคหญาณเท่านั้น ผู้นี้จักตั้งอยู่ในรูปปริคคหญาณ
เท่านั้น ผู้นี้จักกำหนดได้เพียงมหาภูตเท่านั้น ผู้นี้ไม่อาจเพื่อกำหนด
อะไร ๆ ได้เลย ดังนี้.

แม้เมื่อพระโยคาวจรทั้งหลาย กระทำกสิณบริกรรมอยู่ พระผู้มี-
พระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ กสิณบริกรรมของผู้นี้ จักเป็นไป

เพียงบริกรรมเท่านั้น จักไม่อาจเพื่อให้นิมิตเกิดขึ้น ผู้นี้จักอาจเพื่อ
ให้นิมิตเกิดขึ้น แต่จักไม่อาจเพื่อให้อุปปนาเกิดขึ้น ผู้นี้จักบรรลु
อุปปนาแล้วกระทำทานให้เป็นบาท เริ่มตั้งวิปัสสนา แล้วจักถือเอา
พระอรหัต ดังนี้ แล.

นิเทศแห่งกำลังที่ ๓ จบ

อธิบายกำลังข้อที่ ๔

คำว่า **ขุณฺณานตฺตํ** (แปลว่า ความเป็นต่าง ๆ แห่งขันธ) อธิบาย
ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบเหตุต่าง ๆ แห่งขันธ ๕ อย่างนี้ว่า นี้
ชื่อว่า รูปขันธ ฯลฯ นี้ ชื่อว่า วิญญาณขันธ ดังนี้. ในบรรดาขันธแม้
เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบความที่ขันธหนึ่ง ๆ แตกต่างกัน
อย่างนี้ คือ รูปขันธมีอย่างเดียว ฯลฯ รูปขันธมี ๑๑ อย่าง เวทนาขันธมี
อย่างเดียว ฯลฯ เวทนาขันธมีมากอย่าง, สัญญาขันธมีอย่างเดียว ฯลฯ สัญญา-
ขันธมีมากอย่าง, สังขารขันธมีอย่างเดียว ฯลฯ สังขารขันธมีมากอย่าง วิญญาณ
ขันธมีอย่างเดียว ฯลฯ วิญญาณขันธมีมากอย่าง ดังนี้.

คำว่า **อายตฺตนาตฺตํ** (แปลว่า ความเป็นต่าง ๆ แห่งอายตนะ) นี้
พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบความแตกต่างกันแห่งอายตนะ อย่างนี้ว่า
นี้ ชื่อว่า จักขวยตนะ ฯลฯ นี้ชื่อว่า รัสมายตนะ ในอายตนะเหล่านั้น
กามาวจรมี ๑๐ อายตนะ อายตนะอันเป็นไปในภุมิ ๔ มี ๒ อายตนะ ดังนี้.

คำว่า **ธาตุนาตฺตํ** (แปลว่า ความเป็นต่างกันแห่งธาตุ) อธิบายว่า
พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบความต่างกันแห่งธาตุ อย่างนี้ว่า นี้ ชื่อว่า
จักขุธาตุ ฯลฯ นี้ ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ. ในธาตุเหล่านั้นกามาวจรธาตุมี
๑๖. ธาตุอันเป็นไปในภุมิ ๔ มี ๒ ธาตุ ดังนี้.

คำว่า อนนทธาตุ นานาธาตุ โลก (แปลว่า โลกธาตุเป็นอนนทธาตุ เป็นนานาธาตุ) อีกนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถือเอาเพื่อแสดงว่า พระตถาคต ย่อมทรงทราบความเป็นต่างกันแห่งโลก คือ อุปาทินนทสังขารนี้เพียงอย่างเดียว เท่านั้นก็หาไม่ ย่อมทรงทราบแม้ความต่างกันแห่งโลก คือ อนุปาทินนทสังขาร ด้วยนั้นแหละ ดังนี้.

ก็พระปัจเจกพุทธะทั้งหลาย และพระอัครสาวกทั้งสองย่อมทรงทราบ ความเป็นต่างกันแม่แห่งโลก คือ อุปาทินนทสังขารโดยเอกเทศ (โดยส่วนหนึ่ง) เท่านั้น ย่อมไม่ทราบโดยพิศดาร (คือ โดยไม่เหลือ) และไม่ทราบความ ต่างกันแห่งอนุปาทินนทสังขาร. ส่วนพระสัมพันธูปุทธะ ย่อมทรงทราบความ เป็นต่างกันแห่งโลก คือ อนุปาทินนทสังขาร อย่างนี้ว่า ลำต้นแห่งต้นไม้นี้ย่อม มีสีขาว เพราะมีธาตุชื่อนี้มาก ลำต้นแห่งต้นไม้นี้มีสีดำ... ลำต้นแห่งต้นไม้ นี้มีเปลือกเกลี้ยง... ลำต้นของต้นไม้ไม่มีเปลือกหนา... ลำต้นของต้นไม้มี เปลือกบาง เพราะมีธาตุชื่อนี้มาก ใบของต้นไม้มีรูปร่างนี้ ด้วยสามารถแห่ง สีสและสัณฐานเป็นต้น เพราะมีธาตุชื่อนี้มาก ผลของต้นไม้มีสีเขียว เพราะมี ธาตุชื่อนี้มาก มีสีเหลือง... มีสีแดง... มีสีขาว... มีกลิ่นหอม... มีกลิ่น เหม็น... มีผลเล็ก... มีผลใหญ่... มีผลยาว... มีผลสั้น ... มีผลกลม... มีสัณฐานดี... มีสัณฐานทราม... มีผลเกลี้ยง... มีผลหยาบ... มีกลิ่นหอม... มีกลิ่นเหม็น... มีรสหวาน... มีรสขม... มีรสเปรี้ยว... มีรสเผ็ด มีรสฝาด เพราะมีธาตุชื่อนี้มาก และหนามของต้นไม้มีแหลม มีหนามไม่ แหลม มีหนามตรง มีหนามคด มีสีแดง มีสีดำ มีสีเขียว มีสีขาว เพราะ มีธาตุชื่อนี้มาก ดังนี้ เพราะว่า ญาณข้อนี้เป็นกำลังแห่งพระสัมพันธูปุทธะ เท่านั้น ไม่เป็นกำลังของชนทั้งหลายเหล่าอื่น ดังนี้ แล.

อธิบายกำลังข้อที่ ๔ จบ

อธิบายกำลังข้อที่ ๕

คำว่า **หีนามิมุตติกา** ได้แก่ อธิษาศัยอันเลวทราม. คำว่า **ปณิตามิมุตติกา** ได้แก่ มีอธิษาศัยอันดี. คำว่า **เสวนุติ** ได้แก่ (ย่อมคบหาสมาคม) ย่อมอาศัย ย่อมคิดใจ. คำว่า **ภขุติ** ได้แก่ การเข้าไปใกล้. คำว่า **ปยิรุปาสุติ** ได้แก่ การเข้าไปหาบ่อย ๆ จริงอยู่ ถ้าว่าพระอาจารย์และอุปัชฌาย์ไม่มีศีล สัทธวิหาริก (ผู้อยู่ร่วม) มีศีล สัทธวิหาริกเหล่านั้นย่อมไม่เข้าไปใกล้แม้ในอาจารย์และอุปัชฌาย์ของตน ย่อมเข้าไปใกล้ในภิกษุผู้สมควรเช่นกับคนเท่านั้น. ถ้าว่าอาจารย์และอุปัชฌาย์คนใดเป็นผู้มีศีล สัทธวิหาริกไม่มีศีล ก็ย่อมไม่เข้าไปใกล้อาจารย์และอุปัชฌาย์ ย่อมเข้าไปใกล้ภิกษุผู้มีอธิษาศัยเลวเช่นกับตนเท่านั้น. ก็การเข้าไปคบหาสมาคมด้วยอาการอย่างนี้ ไม่มีในกาลบัดนี้เท่านั้น เพื่อแสดงว่า มีแล้วแม้แต่ในอดีตกาล และจักมีในอนาคต ดั่งนี้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อดีตมปิอุทธานิ** เป็นต้น. คำนั้นมีอรรถดั่งนี้ทั้งนั้น แล.

ถามว่า บุคคลผู้ทุศีลคบหาสมาคมกับผู้ศีลด้วยกัน บุคคลผู้มีศีลคบหาสมาคมกับผู้มีศีลด้วยกัน ผู้มีปัญญาทรามคบหาสมาคมกับผู้ปัญญาทรามด้วยกัน บุคคลผู้มีปัญญาดีคบหาสมาคมกับผู้ปัญญาดีด้วยกันเท่านั้น. อะไรย่อมกำหนด ?

ตอบว่า อธิษาศัยธาตุ (ความพอใจอันเป็นมูลเดิม) ย่อมกำหนด.

ได้ยินว่า ภิกษุทั้งหลายมีจำนวนมาก ย่อมเที่ยวไปสู่บ้านหนึ่ง เป็นการไปเพื่อศึกษาเป็นคณะ. พวกภิกษุทั้งหลายนำอาหารจำนวนมากใส่บาตรให้เต็มถ้วยแล้ว ก็ส่งไปด้วยคำว่า ขอท่านทั้งหลายจงฉันอาหารตามส่วนของท่านทั้งหลาย ดั่งนี้. แม้ภิกษุทั้งหลายก็กล่าววว่า คุณก่อนผู้มีอายุ พวกภิกษุย่อมประกอบการทำงานอันประกอบพร้อมด้วยธาตุ (ความพอใจ) ดั่งนี้. แม้พระเถระชื่อว่า จูฬภักย

ผู้ทรงพระไตรปิฎก เมื่อไปพร้อมกับภิกษุห้าร้อย เพื่อไหว้พระเจดีย์ในนาค-
ทีปะ ผู้อันมนุษย์ทั้งหลายในบ้านหนึ่งนิมนต์แล้ว ก็ในภิกษุเหล่านั้น รูปหนึ่ง
เป็นผู้ไม่เหมาะสมไปกับพระเถระมีอยู่ และในวิหารใกล้เคียงก็มีภิกษุผู้ไม่เหมาะ
สมรูปหนึ่ง ครั้นเมื่อภิกษุทั้งสองเข้ามาสู่บ้าน ชนเหล่านั้น แม่ทั้งสอง คือ ภิกษุ
ผู้อาศัยอยู่ก่อนกับอาคันตุกภิกษุ ซึ่งไม่เคยเห็นอาคันตุกภิกษุมาก่อน ทั้งอาคัน-
ตุกภิกษุก็ไม่เคยเห็นภิกษุผู้มาก่อน ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น แม้มืออยู่ ภิกษุ
ทั้งสองนั้นก็เข้ากันได้ ต่างคนก็หัวเราะแล้ว หัวเราะแล้ว ได้ยืนคุยกันอยู่ ณ
ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง พระเถระเห็นแล้ว จึงกล่าวว่า ชาติสังยุค (หมายถึง
การประกอบพร้อมด้วยความพอใจอันเป็นมูลเดิม) อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ผู้ทรงทราบ ตรัสไว้แล้ว ดังนี้

ครั้นกล่าวว่า ชาติ คือ อธิษาศัย (ความพอใจ) ย่อมกำหนดอย่างนี้
แล้ว จึงแสดงเนื้อความนี้แน่แท้ด้วยชาติสังยุคต่อไป ว่า

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงบรรทมบนที่นอนสำหรับ ผู้ป่วย ณ ที่ใกล้
ภูเขาคิชฌกูฏ ทอดพระเนตรเห็นภิกษุผู้เป็นหัวหน้าและรูปที่เดินจงกรมกับ
ด้วยบริษัของตน ๆ ในภิกษุทั้งหลายมีพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ
เป็นต้น ผู้แวดล้อมอยู่เพื่อประโยชน์แก่การรักษาพระองค์ จึงตรัสเรียกภิกษุ
ทั้งหลายมาแล้ว ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงดูสารีบุตรของเรา
ผู้กำลังเดินจงกรมกับพวกภิกษุจำนวนมาก ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เป็นอย่าง
นั้น พระพุทธเจ้าข้า. บัณฑิตพึงยังคำที่ฟังว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ
ทั้งปวงเหล่านี้แล มีปัญญามาก เป็นต้น ให้พิสดาร.

อธิบายกำลังข้อที่ ๕ จบ

อธิบายกำลังข้อที่ ๖

สัตว์ทั้งหลาย ย่อมปรารถนา ย่อมอาศัย ในสภาวะใด สภาวะนั้น เป็นที่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย คือ เป็นทกฺขลิตะ (ความเห็นผิด) ก็ตาม เป็น ยถาคตญาณ (ญาณรู้ความตามเป็นจริง) ก็ตาม ชื่อว่า อาสยะ. กิเลสอัน นอนเนื่องในขันธสันดานที่ยังละไม่ได้ ชื่อว่า อนุสัย. กุศลและอกุศล อันมี สังขารทั้งหลายมีกายเป็นต้นปรุงแต่งแล้ว ชื่อว่า จริต. อชยาศัย ชื่อว่า อธิมุตติ.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อปฺปรชฺกฺเข เป็นต้น (แปลว่า มีฐลิต คือ กิเลสน้อย) ชื่อว่า มีฐลิต คือ กิเลสน้อย เพราะว่า ฐลิต คือ รากะ โทสะ โมหะ ในนัยนี้คือ ปัญญาของสัตว์เหล่านั้นมีน้อยคือมีนินทน้อย. ชื่อว่า ฐลิต คือ กิเลสมีมาก เพราะความที่บุคคลนั้นนั้นแหละมีกิเลสหนาแน่น. พระผู้มี พระภาคเจ้า ย่อมทรงแสดงซึ่งความที่สัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสน้อยและมีกิเลสมาก ด้วยบทแม่ทั้งสองนี้. อินทรีย์ทั้งหลาย มีศรัทธา เป็นต้น ของบุคคลใดแก่กล้า บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า มีอินทรีย์แก่กล้า. อินทรีย์เหล่านั้นของบุคคลใดอ่อน บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า มีอินทรีย์อ่อน. โภจฺจฺฐาส (หมวดกรรมเหล่านั้น) มีอาสยะ เป็นต้นของบุคคลใดดี บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า มีอาการดี. โภจฺจฺฐาส เหล่านั้นของบุคคลใดวิปริต (ผิดไปจากความดี) บุคคลนั้น ชื่อว่า มีอาการ ชั่ว. บุคคลเหล่าใด ย่อมกำหนดเหตุ (การณะ) อันเขากล่าวแนะนำแล้ว สามารถเพื่อรู้ได้โดยง่าย บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า แนะนำให้รู้ได้โดยง่าย. วิปริต (ผิดไปจากนี้) ชื่อว่า แนะนำให้รู้ได้โดยยาก. บุคคลใด เป็นผู้สมควร คือเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยธรรมอันเป็นอุปนิสัย เพื่อแทงตลอดมรรคผล บุคคล นั้น ชื่อว่าผู้สมควรแก่การตรัสรู้ วิปริตไปจากนี้ ชื่อว่า ผู้กัฬพะ คือ ผู้ไม่ ควรเพื่อตรัสรู้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงตั้งมาติกา (แม่บท) แห่งญาณเป็นกำลัง ที่ ๖ ด้วยอาการอย่างนี้แล้ว บัดนี้เมื่อจะจำแนกเนื้อความตามลำดับ จึงตรัสคำ

เป็นต้นว่า กตโม จ สุตตานิ อาสโย (แปลว่า ก็อาสยะของสัตว์ทั้งหลาย) เป็นไฉน.

ก็เนื้อความแห่งคำว่า สุตโต โลโก (แปลว่า โลกเที่ยง) เป็นต้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในนิกเขปกัณห์วารรณนา ในหนหลังนั้นแหละ. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อิติ ภวทิกฺขุสนฺนิสฺสิตา วา (แปลว่า อาศัยภวทิกฺขุ) ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยสัตตทิกฺขุ ด้วยอาการอย่างนี้. จริงอยู่ สัตตทิกฺขุ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า ภวทิกฺขุ ในที่นี้. อจฺเจททิกฺขุ ตรัสเรียกว่า วิภวทิกฺขุ. ด้วยว่า สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเห็นผิดทั้งปวงเหล่านั้น ย่อมอาศัยทิกฺขุทั้งสองเหล่านี้เท่านั้น เพราะว่าทิกฺขุทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงสงเคราะห์ไว้ด้วย สัตตทิกฺขุ และอจฺเจททิกฺขุ. แม้คำนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า คุณก่อน กัจจายนะ ก็แลสัตว์โลก อาศัยทิกฺขุทั้งสองนี้โดยมาก คือ เห็นว่า (สิ่งทั้งปวง) มีอยู่ (อตฺถิตํ) และ (สิ่งทั้งปวง) ไม่มีอยู่ (นตฺถิตํ) ดังนี้. ก็ในทิกฺขุทั้งสองนั้น ความเห็นว่าเที่ยง ชื่อว่า อตฺถิตา (ความมีอยู่) ความเห็นว่าขาดสูญ ชื่อว่า นตฺถิตา (ความไม่มี). นี้เป็นอาสยะของสัตว์ทั้งหลาย ผู้เป็นปุถุชน ซึ่งอาศัยวัฏฏะก่อน.

ว่าด้วยอาสยะของสัตว์ผู้ไม่อาศัยวัฏฏะ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อแสดงอาสยะของสัตว์ผู้บริสุทธิ์ ผู้ไม่อาศัยวัฏฏะ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำเป็นต้นว่า เอเต วา ปน อฺโห อนฺเต อนฺุปกฺขม (แปลว่า ก็หรือว่า สัตว์ทั้งหลายไม่เข้าไปอาศัยส่วนสุดทั้ง ๒ นี้)

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เอเต วา ปน ได้แก่ ก็หรือว่า สัตว์เหล่านั้นนั้นแหละ. คำว่า อฺโห อนฺเต ได้แก่ ส่วนสุด ๒ อย่าง กล่าวคือ

สัตตตทิกฺขणीและอุจฺเจตทิกฺขणी. คำว่า **อนุปคฺคม** ได้แก่ ไม่ยึดถือแล้ว. คำว่า **อิทฺตปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ฐมฺเมสุ** (แปลว่า ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นปัจจัยของกันและกัน และอาศัยกันและกันเกิดขึ้น) ได้แก่ ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นปัจจัยของกันและกัน และธรรมทั้งหลายอันอาศัยกันและกันเกิดขึ้น. คำว่า **อนุโลมิกา ขนฺติ** ได้แก่ วิปัสสนาญาณ. คำว่า **ยถาภูตํ วา ญาณํ** ได้แก่ มรรคญาณ. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายไว้ว่า วิปัสสนาอัน พระโยคาวจรไม่อาศัยซึ่งส่วนสุด ๒ คือ สัตตตทิกฺขणीและอุจฺเจตทิกฺขणीเหล่านั้น ใน ปฏิจฺจสมุปฺบาท (คือในการเกิดขึ้นแห่งอวิชชาเป็นต้น) และในธรรมอันอาศัย กันและกันเกิดขึ้น อันใด และมรรคญาณอันยิ่งกว่าวิปัสสนาญาณนั้น อันใด นี้เรียกว่า **อาสยะ** ของสัตว์ทั้งหลาย และข้อนี้แหละเป็นอาสยะของสัตว์ทั้งหลายแม้ทั้งหมดผู้อาศัยวัฏฏะและไม่อาศัยวัฏฏะ จึงชื่อว่า นี่เป็นที่อยู่อาศัยของ สัตว์ทั้งหลาย.

ถ้อยคำของอาจารย์ทั้งหลาย

ก็อาจารย์วิวัฒนทวาทิ (ผู้มีปกติกกล่าวเถาะ) กล่าวว่า **ธรรมดาคำว่า มรรคทำลายที่อยู่ ย่อมไป มิใช่หรือ** เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวว่า มรรค คือ ที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย ดังนี้ ฟังได้อาจารย์นั้นว่า ท่านมีสูตร อันว่าด้วยที่เป็นที่อยู่อันเป็นของพระอริยะหรือไม่ ก็ถ้าว่า อาจารย์วิวัฒนทวาทิ กล่าวว่ามีอยู่ ก็ฟังกล่าวกะอาจารย์วิวัฒนทวาทินั้นว่า ท่านไม่รู้ เพราะสูตร นั้นท่านไม่ท่องไว้ ถ้าอาจารย์วิวัฒนทวาทิกล่าวว่า กระทบสวดอยู่ดังนี้ ฟังกล่าว ว่า ขอท่านจงนำสูตรมา ดังนี้ ถ้าว่าอาจารย์วิวัฒนทวาทินำมา นั่นเป็นการดี ถ้าไม่นำมา ก็ฟังนำมาเองว่า **ทสฺยิเม ภิกฺขเว อริยวสา ยทิริยา อวสึสุ วา อวสฺนฺติ วา อวสึสฺนฺติ วา เป็นต้น** (แปลว่า ก่อน

ภิกษุทั้งหลาย ที่อยู่อันประเสริฐ ๑๐ เหล่านั้น คือ พระอริยะทั้งหลาย อาศัยแล้ว หรือยอมอาศัย หรือว่า จักอาศัย...ใด ดังนี้. จริงอยู่ สูตรนี้ ย่อมต้องซึ่ง ความที่มรรคเป็นที่อยู่อาศัย เพราะฉะนั้น คำนั้น จึงเป็นคำอันพระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วนั้นแหละ.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ ธรรมนี้เป็นอาสยะของ สัตว์ทั้งหลาย และย่อมทรงทราบแม้ในขณะที่แห่งบุคคลผู้มีความเห็นผิดเหล่านั้น ว่า ไม่สามารถเพื่อยังวิปัสสนาญาณและมรรคญาณให้เป็นไปด้วย. แม้คำนี้ ก็ ทรงอธิบายไว้ว่า เมื่อบุคคลเสพอยู่ซึ่งกามนั้นแหละ ก็ย่อมทราบว่ บุคคลนี้ ชื่อว่ มีกามเป็นใหญ่ มีกามเป็นอธยาศัย มีการน้อมไปในกาม ดังนี้ เมื่อ เสพอยู่ซึ่งเนกขัมมะนั้นแหละ ก็ทราบว่ บุคคลนี้มีเนกขัมมะเป็นใหญ่ มีเนก- ขัมมะเป็นอธยาศัย มีการน้อมไปในเนกขัมมะ ดังนี้ เมื่อเสพพยายาม ฯลฯ ความไม่พยายาม ฯลฯ ถีนมิทระ ฯลฯ เมื่อเสพอยู่ซึ่งอาโลกสัญญา นั้นแหละ ย่อมทราบว่ บุคคลนี้ มีอาโลกสัญญาเป็นใหญ่ มีอาโลกสัญญาเป็นอธยาศัย มีการน้อมไปในอาโลกสัญญา ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งอนุสัย

พึงทราบในนิทเทสแห่งอนุสัย ดังนี้. ก็ชื่อว่ กามราคานุสัย เพราะ กามราคะนั้นด้วย เป็นธรรมนอนเนื่องเพราะอรรถว่ายังละไม่ได้ด้วย. แม้ในบท ที่เหลือทั้งหลายก็เช่นนี้. คำว่า ย โลก ปิยรูป ได้แก่ รูปใด อันให้ความ รักเกิดขึ้นในโลกนี้. คำว่า สาครูป ได้แก่ รูปที่ยังความพอใจให้เกิดขึ้นเป็น อารมณ์ที่น่าปรารถนา มีความพอใจเป็นปทัฏฐาน. ราคานุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องในปิยรูปและสาครูปนี้ เพราะเหตุนั้น ราคานุสัยจึงชื่อว่ ย่อม

นอนเนื่องในสัตว์ทั้งหลายในอารมณ์ที่นำปรารถนาเพราะอรรถว่ายังละไม่ได้. เปรียบเหมือน เมื่อสัตว์จมน้ำแล้ว น้ำเท่านั้น ย่อมมีข้างล่าง ข้างบนและ โดยรอบ ชื่อฉันทใด ชื่อว่าความเกิดขึ้นแห่งราคะในอารมณ์ที่นำปรารถนาก็ฉันทนั้นนั่นแหละ ย่อมมีแก่สัตว์ทั้งหลาย เพราะเป็นผู้เคยสั่งสมมาแล้วเป็นนิตย์. ความเกิดขึ้นแห่งปฏิฆะในเพราะอารมณ์อันไม่นำปรารถนา ก็เหมือนกัน. คำว่า อิติ อิมสุ ทฺวิสุ ธมฺเมสุ (แปลว่า ในธรรมทั้ง ๒ นี้ ด้วยอาการอย่างนี้) ได้แก่ บุคคลมีกามราคานุสัยและปฏิฆานุสัยเหล่านั้น มีอภิสฺฐารมณฺ์และอนิฐฺฐารมณฺ์ ด้วยอาการอย่างนี้. คำว่า อวิชชา อนุปตฺติตา (แปลว่า อวิชชาตกไปแล้ว) ได้แก่ อวิชชาเป็นธรรมสัมปยุตด้วยกามราคะและปฏิฆะ จึงชื่อว่า เป็นธรรมตกไปแล้ว ด้วยสามารถแห่งการกระทำซึ่งอารมณ์. คำว่า ตเททฺถกุโร (แปลว่า ตั้งอยู่ในที่แห่งเดียวกัน) ได้แก่ ชื่อว่าตั้งอยู่ในที่แห่งเดียวกันกับ อวิชชานั้น ด้วยสามารถแห่งการตั้งอยู่ในที่แห่งเดียวกัน โดยความเป็นธรรม ที่ประกอบด้วยอวิชชา. คำว่า มาโน จ ทฺวิจฺฉิ จ วิจิจฺฉนา จ ได้แก่ มานะ ๕ อย่าง ทฺวิจฺฉิ ๖๒ อย่าง และวิจิจฺฉนามีวิตฺถุ ๘. ก็ในคำว่า ภวราคานุสัย นี้ บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงสงเคราะห์ไว้ด้วยกามราคานุสัยนั้นแหละ.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งจริต เป็นต้น

ในนิทเทสแห่งจริต ได้แก่ เจตนาอันเป็นปุญญาภิสังขาร ๑๓ อปุญญาภิสังขาร ๑๒ อเนชยาภิสังขาร ๔. ในเจตนาเหล่านั้น กามาวจร เป็นปริตตภูมิ (มีอารมณ์น้อย) นอกนี้เป็นมหาภูมิ (มีอารมณ์ใหญ่).

อีกอย่างหนึ่ง ในสังขารแม้ทั้ง ๑ เหล่านั้น สังขารไร ๆ มีวิบากเล็กน้อย พึงทราบว่าเป็นปริตตภูมิ มีวิบากมากพึงทราบว่าเป็นมหาภูมิ ดังนี้.

ในนิทเทศแห่งอริมุตติ (อริยาศัย) ข้าพเจ้าได้ประกาศไว้แล้วในหนหลัง
นั้นแหละ.

ถามว่า ก่ออริมุตติ (อริยาศัย) นี้ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ใน
หนหลังแล้ว เพราะเหตุไร จึงทรงถือเอาอีกเล่า.

ตอบว่า เพราะอริมุตติ (อริยาศัย) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถือ
เอาโดยแยกออกจากหนหลัง ด้วยสามารถแห่งการแสดงญาณอันเป็นกำลัง.
อริยาศัยในที่นี้ ทรงถือเอาเพื่อแสดงเวลาที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอินทรีย์แก่กล้า
และอินทรีย์อ่อน.

ในนิทเทศแห่งสัตว์ทั้งหลายผู้มีรูป คือกิเลสมากนั้น คำว่า อุตฺตท-
คตานิ (แปลว่า เพิ่มพูนให้มากแล้ว) ได้แก่ ถึงความไพบุลย์. เมื่อว่าด้วย
สามารถแห่งลำดับการประหามแล้ว ในนิทเทศนี้ มิได้ทรงอธิบายไปตามลำดับ.
คำว่า อนุตฺตทคตานิ ได้แก่ ไม่ไพบุลย์.

ชื่อว่า อินทรีย์ คือธรรมอันเป็นอุปนิสัย พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ในนิทเทศแห่งสัตว์ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า และมีอินทรีย์อ่อน. ก็การประกอบ
คำในคำว่า ผู้มีอินทรีย์แก่กล้าและอินทรีย์อ่อน ในที่นี้บัณฑิตพึงทราบโดยนัย
ที่กล่าวแล้ว ในนิทเทศแห่งข้อความอันมิได้เป็นไปตามลำดับนั้นแหละ.

ในนิทเทศแห่งอาการชั่ว เป็นต้น ก็เหมือนกัน. คำว่า ปาปาสยา
(แปลว่า อาสยะชั่ว) ได้แก่ อาสยะ คือ อกุศล. คำว่า ปาปจริตา (แปลว่า
มีจริตชั่ว) ได้แก่ บริบูรณ์ด้วยอุปญญาภิสังขาร. คำว่า ปาปาริมุตติกา (แปล
ว่า มีอริยาศัยชั่ว) ได้แก่ มีอริยาศัยในวิภูฏะยินดียิ่งในสักกายะ (คืออุปาทาน
ชั้น ๕).

ในนิทเทศแห่งอาการดี อนุสัย ชื่อว่าเป็นความดี ข่อมไม่มี เหตุ
ใด เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ตรัสว่า อนุสัยดี ดังนี้ คำที่เหลือ
พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม.

ว่าด้วยนิเทศแห่งภัพบุคคลและอภัพบุคคล

พึงทราบวินิจฉัย ในนิเทศแห่งสัตว์ผู้ควรแก่การตรัสรู้ และ
ไม่ควรแก่การตรัสรู้ ต่อไป คำว่า **กมุฉวารณ** (แปลว่า ด้วยเครื่อง
กั้นคือกรรม) ได้แก่ ด้วยอนันตริยกรรม ๕ อย่าง. คำว่า **กิเลฉวารณ**
(แปลว่า ด้วยเครื่องกั้น คือกิเลส) ได้แก่ ด้วยนิยตมิจฉาทิฎฐิ. คำว่า
วิปากวารณ (แปลว่า ด้วยเครื่องกั้นคือ วิปาก) ได้แก่ ปฏิสนธิด้วย
อเหตุกจิต. ก็เพราะความแทงตลอดอริยมรรค ย่อมไม่มีแก่บุคคลแม้ผู้เป็น
ทุเหตุกบุคคล^๑ ฉะนั้น พึงทราบว่า แม้ทุเหตุกปฏิสนธิ^๒ ก็ชื่อว่า เป็นเครื่อง
กั้นคือวิปากเหมือนกัน. คำว่า **อศรทฐา** (แปลว่า ไม่มีศรทฐา) ได้แก่ เว้น
จากศรทฐาในพระพุทธเจ้าเป็นต้น คำว่า **อจฉนทฐิกา** (แปลว่า ไม่มีฉันทะ)
ได้แก่ เว้นจากฉันทะในกุศลของบุคคลผู้ใคร่เพื่อกระทำ. มนุษย์ทั้งหลายชาว-
อุตตรกुरुทวีป เข้าไปสู่ฐานะของผู้ไม่มีฉันทะ. คำว่า **ทูปปลยญา** (แปลว่า
มีปัญญาทรม) ได้แก่ เป็นผู้เสื่อมจากภวังคปัญญา. ก็เมื่อภวังคปัญญาแม้
บริบูรณ์ ภวังคของบุคคลใดย่อมไม่เป็นบาทแก่โลกุตตระ บุคคลนั้น ก็ชื่อว่า
มีปัญญาทรมนั่นแหละ. คำว่า **อภพฐา นิชาม โอกุมิตฺตุ กุสเลสุ
ชมฺเมสุ สมฺมตฺตํ** (แปลว่า ไม่ควรเพื่อหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรม
ทั้งหลายได้) ได้แก่ ไม่ควรเพื่อก้าวลงสู่มรรค กล่าวคือ สัมมัตตนิยามใน
กุศลธรรมทั้งหลาย. คำว่า **น กมุฉวารณ** เป็นต้น (แปลว่า ไม่ประกอบ
ด้วยเครื่องกั้น คือ กรรม) บัณฑิตพึงทราบ โดยนัยตรงกันข้ามกับที่กล่าว
แล้ว. ข้อนี้ บัณฑิตพึงแยกออกเป็นสองญาณ คือ อินทริยปโรปริยัตติญาณ
และอาสขานุสยญาณ. จริงอยู่ ในข้อนี้ แม้อินทริยปโรปริยัตติญาณ พระผู้มี-

๑. บุคคลผู้เกิดด้วยเหตุสอง คือ อโลภเหตุและอโทสเหตุ.

๒. ปฏิสนธิจิตที่ประกอบด้วยเหตุ ๒.

พระภาคเจ้า ก็ทรงแจกไว้ด้วยอาสยานุสยญาณ เพราะเหตุนี้ ญาณทั้งสอง เหล่านี้ จึงจัดเป็นญาณเดียวกัน ชื่อว่าญาณเป็นกำลังอย่างหนึ่งเกิดแล้ว ดังนี้.

นิเทศแห่งญาณเป็นกำลังข้อที่ ๖ จบ

อธิบายญาณที่กำลังข้อที่ ๗

บุคคลใด ย่อมเพ่ง (เข้าฌาน) เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้นจึงชื่อว่า ฌายี (ผู้เข้าฌาน). ชน ๔ จำพวกผู้เข้าฌาน พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ผู้เจริญฌาน ๔ จำพวก.

ในชนเหล่านั้น ในบุคคล ๔ จำพวกแรก บุคคลที่หนึ่ง ก่อน ได้ สมบัติอยู่นั้นแหละ ย่อมสำคัญว่า เราไม่ได้ฌาน คือสำคัญกรรมฐานที่มีอยู่ ว่าไม่ใช่กรรมฐาน ดังนี้. บุคคลนี้ พึงทราบว่าเป็นผู้ได้ฌานมีคุณน้อย ดังนี้.

บุคคลที่ ๒ ไม่ได้สมบัติเทียบ ย่อมสำคัญว่า เราได้สมบัติ คือ ไม่ใช่กรรมฐานที่มีอยู่ สำคัญว่าเป็นกรรมฐาน ดังนี้. บุคคลนี้ พึงทราบว่าเป็นผู้เข้าฌานหลับ (นิททาฌายี) ครั้นหลับแล้วตื่นขึ้นมา ก็สำคัญ อย่างนั้น.

บุคคลที่ ๓ ได้สมบัติ ย่อมสำคัญว่า เราได้สมบัติ คือ สำคัญ กรรมฐานนั้นแหละว่าเป็นกรรมฐานมีอยู่ ดังนี้ บุคคลนี้ พึงทราบว่าได้ฌาน อันคดองแล้วแล้ว.

บุคคลที่ ๔ ไม่ได้ฌานเลย สำคัญว่า เราได้กรรมฐาน คือสำคัญ สิ่งที่มีใช้กรรมฐานนั้นแหละว่าเป็นกรรมฐาน ดังนี้.

ในที่นี้ ชนสองจำพวกไม่ได้ฌานอย่างนี้นั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ฌายี (ผู้เข้าฌาน) เพราะความที่ชนเหล่านั้นเข้าไปเพ่งภายในเช่นกับผู้ได้ฌานทั้งหลาย.

ในบุคคล ๔ จำพวกที่ ๒ บุคคลเมื่อข่มอยู่ซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึกต่อสมาธิ ด้วยความพากเพียรอันเป็นไปกับด้วยสังขาร ชื่อว่า การเข้าฌานช้า. ผู้ที่นั่งตั้งอยู่ในฌานสิ้นวาระแห่งจิตหนึ่งหรือสองแล้วก็ออกโดยเร็ว ชื่อว่า ข่มออกเร็ว. ก็บุคคลชำระธรรมอันเป็นข้าศึกต่อสมาธิได้โดยง่ายเที่ยว ชื่อว่า เข้าฌานเร็ว. บุคคลไม่ออกจากฌานตามที่กำหนด ให้เวลาผ่านไปนานแล้วจึงออกจากฌาน ชื่อว่า ข่มออกช้า. แม้ชน ๒ จำพวกนอกนี้ ก็พึงทราบโดยนัยนี้แหละ. ชนทั้งหลายแม่ ๔ จำพวกเหล่านี้ เป็นผู้ได้สมบัติเที่ยว.

ในบุคคล ๔ จำพวกที่ ๓ บุคคลผู้ฉลาดในการกำหนดแยกองค์ฌานอย่างนี้ว่า ฌานนี้มีองค์ ๕ ฌานนี้มีองค์ ๔ ดังนี้ ชื่อว่า ผู้ฉลาดกำหนดสมาธิในสมาธิ. บุคคลผู้ไม่ฉลาดเพื่อจะข่มนิวรณ์ทั้งหลายแล้วให้จิตตั้งอยู่ในธรรมเครื่องรักษาจิต ชื่อว่า ผู้ฉลาดกำหนดสมบัติในสมาธิ. ชนสามจำพวกแม่นอกนี้ พึงทราบโดยนัยนี้แหละ บุคคล ๔ จำพวกแม่เหล่านี้ เป็นผู้ได้สมบัติทั้งนั้น.

บัดนี้ ชื่อว่าบุคคลผู้เข้าฌานเหล่านี้ อาศัยฌานเหล่าใด เพื่อแสดงฌานเหล่านั้น อันเกิดขึ้นแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า จตุตตาริ ฌานานิ (แปลว่า ฌาน ๔) เป็นต้น บรรดาคำเหล่านั้น ฌาน ๔ วิโมกข์ ๓ ว่าโดยอรรถ ข้าพเจ้าอธิบายไว้แล้ว ในอรรถกถาแห่งธรรมสังคหะในหนหลังนั้นแหละ. อรรถแห่งวิโมกข์แม่แห่งบทที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในที่นั้นเหมือนกัน อีกอย่างหนึ่ง ในที่นี้ ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะหลุดพ้นพิเศษจากธรรมอันเป็นข้าศึก ในขณะที่จิตแน่วแน่แล้ว ๆ ทั้ง ๗ ขณะโดยลำดับ และการน้อมไปในอารมณ์. ก็วิโมกข์ที่ ๘ ชื่อว่า อปคตวิโมกข์ เพราะหลุดพ้นพิเศษแล้ว ด้วยสัญญาเวทิตนโรธ โดยประการทั้งปวง.

ว่าด้วยสมาธิ ๓

พึงทราบวินิจฉัยในสมาธิทั้งหลายอันเป็นจตุกกนัย และปัญจกนัย ต่อไป ในจตุกกนัย สมาธิในปฐมฌาน ชื่อว่า เป็นไปกับด้วยวิตกและวิจารณ์. ในปัญจกนัย สมาธิในทุติยฌาน ชื่อว่าเป็นสมาธิสักว่าไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์. ในจตุกกนัยก็ดี ในปัญจกนัยก็ดี. สมาธิในฌาน ๓ เบื้องบน ชื่อว่า สมาธิไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์. จริงอยู่ ในสมาบัติทั้งหลาย มีชื่อว่า สมาธิของผู้เข้าสมาบัติ ๘ โดยลำดับ ดังนี้บ้าง มีชื่อว่า สมาบัติ ดังนี้บ้าง.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความพร้อมของเอกัคคตาแห่งจิต.

ความพร้อมของเอกัคคตาแห่งจิตเช่นนั้น ชื่อว่า สมาธิของนโรธ-สมาบัติ ก็หามิได้. คำว่า หานภาคิโย ธมฺโม (แปลว่า เป็นธรรมฝ่ายเสื่อม) อธิบายว่า เมื่อออกจากปฐมฌานเป็นต้น ซึ่งมีคุณอันน้อยแล้วก็เล่นไปตามกามเป็นต้น ของผู้มนสิการด้วยสัญญา. คำว่า วิเสสภาคิโย ธมฺโม (แปลว่า ธรรมฝ่ายดี ธรรมวิเศษ) อธิบายว่า เมื่อออกจากปฐมฌานเป็นต้น. ความผ่องแผ้วของฌานที่คล่องแคล่วแล้ว ชื่อว่า การออกอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยคำว่า แม้ความผ่องแผ้ว ก็ชื่อว่า การออกนี้. จริงอยู่ ฌานอันคล่องแคล่วซึ่งเป็นขั้นต่ำ ๆ ย่อมเป็นปทัฏฐานแก่ฌานในเบื้องบน ๆ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า แม้ความผ่องแผ้ว ก็ชื่อว่า การออก ดังนี้. ชื่อว่า การออกจากภวังค์ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้วด้วยบทว่า แม้การออกจากสมาธินั้น ๆ ก็ชื่อว่า การออก.

จริงอยู่ การออกจากภวนทั้งหมด ย่อมมีด้วยภวังค์. แต่การ
ออกจากนิโรธ ย่อมมีด้วยผลสมาบัติอย่างเดียว.

ข้อนี้ ชื่อว่า การออก อันเป็นปาติมุตตะกะ (คือนอกจากบาลี) ดังนี้ แล.

อธิบายญาณเป็นกำลังข้อที่ ๗ จบ

อธิบายญาณเป็นกำลังข้อที่ ๘

ในนิทเทศญาณเป็นกำลังข้อที่ ๘ คำว่า ปุพฺพเพนิวาตํ (ระลึกชาติ
หนหลัง) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้เป็นอเนก ข้าพเจ้าให้พิสดาร
แล้วในวิสุทธิมรรคนั้นแหละ.

อธิบายญาณเป็นกำลังข้อที่ ๘ จบ

อธิบายญาณเป็นกำลังข้อที่ ๙

แม้ในนิทเทศแห่งญาณเป็นกำลังข้อที่ ๙ คำทั้งปวงว่า ทิพฺพเพน
จกฺขุณา เป็นต้น พิสดารแล้วในวิสุทธิมรรคนั้นแหละ.

อธิบายญาณเป็นกำลังข้อที่ ๙ จบ

อธิบายญาณเป็นกำลังข้อที่ ๑๐

คำว่า เจโตวิมุตฺติ ได้แก่ ผลสมาธิ. คำว่า ปญฺญาวิมุตฺติ ได้แก่
ผลญาณ. คำที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถดั้นทั้งนั้น แล.

นี้เป็นกลาที่เสมอกันของอาจารย์ทั้งหลายในที่นี้ก่อน.

ก็ปรวาทิ กล่าวไว้ ชื่อว่า ทศพลญาณ แยกออกเป็นส่วนหนึ่งไม่มี
นี้เป็นประเภทของสัตตปัญญาญาณ ข้อนั้นมิพึงเห็นอย่างนั้น เพราะว่า ทศพล-

ญาณเป็นอย่างหนึ่ง สัพพัญญุตญาณก็เป็นอย่างหนึ่ง. ก็ทศพลญาณย่อมรู้ซึ่งกิจ (หน้าที่) ของตน ๆ เท่านั้น ส่วนสัพพัญญุตญาณ ย่อมรู้แม้ซึ่งกิจอันทศพลญาณรู้แล้วนั้น และย่อมรู้ซึ่งกิจแม้อันเหลือจากทศพลญาณรู้แล้วนั้นด้วย.

จริงอยู่ ในบรรดาทศพลญาณเหล่านั้น ญาณที่หนึ่งย่อมรู้ซึ่งธรรมอันเป็นเหตุและมีโทษเหตุเท่านั้น.

ญาณที่ ๒ ย่อมรู้ซึ่งความแตกต่างกันแห่งธรรมและวิบากเท่านั้น.

ญาณที่ ๓ ย่อมรู้การกำหนดความเป็นไปแห่งธรรมเท่านั้น.

ญาณที่ ๔ ย่อมรู้เหตุแห่งความเป็นต่าง ๆ กันแห่งธาตุเท่านั้น.

ญาณที่ ๕ ย่อมรู้ซึ่งอชยาตัยและความนุ่มไปแห่งจิตเท่านั้น.

ญาณที่ ๖ ย่อมรู้ซึ่งความที่อินทรีย์ทั้งหลายเป็นธรรมแก่กล้าและอ่อนเท่านั้น.

ญาณที่ ๗ ย่อมรู้ซึ่งความที่แห่งสัตว์ทั้งหลายมีความเศร้าหมองเป็นต้น ด้วยฌานเป็นต้นเท่านั้น.

ญาณที่ ๘ ย่อมรู้ซึ่งความสืบทอดแห่งชั้นธัมมเจตยมาแล้วในกาลก่อนเท่านั้น.

ญาณที่ ๙ ย่อมรู้ซึ่งจุดและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น.

ญาณที่ ๑๐ ย่อมรู้ซึ่งการกำหนดสังขะเท่านั้น

ส่วนสัพพัญญุตญาณ ย่อมรู้ทั่วซึ่งธรรมอันทศพลญาณเหล่านั้นพึงรู้ด้วย ซึ่งธรรมอันยิ่งกว่าทศพลญาณนั้นด้วย. ก็แต่ว่า สัพพัญญุตญาณนั้น ย่อมไม่ทำกิจทั้งปวงของทศพลญาณเหล่านั้นได้

ด้วยว่า สัพพัญญุตญาณนั้น เป็นฌานแต่ไม่อาจเพื่อแน่วแน่ (แนบแน่น) เป็นอิทธิแต่ไม่อาจเพื่อแสดงฤทธิ์ เป็นมรรคแต่ไม่อาจเพื่อยังกิเลสทั้งหลายให้สิ้นไป ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ปรวาทิ พิงถามอย่างนี้ว่า ชื่อว่า ทศพลญาณนี้ เป็นไป กับด้วยวิตกและวิจารณ์ ไม่มีวิตกมีแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เป็นกามาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นโลกิยะ หรือเป็นโลกุตตระ ดังนี้.

ตอบว่า ผู้รู้ก็จกกล่าวว่ ญาณทั้ง ๗ ตามลำดับ คือตั้งแต่ ฐานาฐานญาณเป็นต้น) เป็นไปกับด้วยวิตกและวิจารณ์ ดังนี้ ต่อจากนั้น จกกล่าวว่ ญาณทั้ง ๒ ข้างหน้า (คือบุพเพนิวาสานุสสติญาณ และจตุปปตญาณ) ไม่มีวิตก และวิจารณ์ ดังนี้ ต่อจากนั้น ก็จกกล่าวว่ อาสวัภษญาณพึงเป็นไป กับด้วยวิตกและวิจารณ์ก็มี ไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ก็มี เป็นอวิตกคะและอวิจารณ์คะก็มี ดังนี้ โดยทำนองเดียวกัน ญาณ ๗ โดยลำดับตั้งแต่ฐานาฐานญาณเป็นต้น เป็นกามาวจร ญาณ ๒ จากนั้นเป็นอรูปาวจร ญาณสุดท้ายเป็นโลกุตตระ ดังนี้. แต่สัพพัญญุตญาณ จกกล่าวว่ เป็นไปกับด้วยวิตกและวิจารณ์เท่านั้น เป็นกามาวจรเท่านั้น^๑ เป็นโลกิยะเท่านั้น ดังนี้.

ด้วยประการฉะนี้ ทศพลญาณจึงเป็นอย่างหนึ่ง สัพพัญญุตญาณก็เป็นอย่างหนึ่ง ดังพรรณนามาฉะนี้แล.

อรรถกถาญาณวิภังคินิทเทศ จบ

๑. มหาภิริชาญาณสัมปยุต

๑๗. ขุททกวัตถุวิภังค์

เอกกมาติกา

[๘๔๕] ความมัวเมาในชาติ ความมัวเมาในโคตร ความมัวเมาใน
ความไม่มีโรค ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว ความมัวเมาในชีวิต ความ
มัวเมาในลาภ ความมัวเมาในสักการะ ความมัวเมาในการทำมาหากิน
ความมัวเมาในความเป็นหัวหน้า ความมัวเมาในบริวาร ความมัวเมาในโภค-
สมบัติ ความมัวเมาในวรรณะแห่งสตรีและคุณความดี ความมัวเมาในการ
ศึกษา ความมัวเมาในปฏิภาณ ความมัวเมาในความเป็นผู้รัตตัญญู ความ
มัวเมาในความถือบิดบาปเป็นวัตร ความมัวเมาในความไม่มีใครดูหมิ่น ความ
มัวเมาในอิริยาบถ ความมัวเมาในอิทธิฤทธิ์ ความมัวเมาในยศ ความมัวเมา
ในศีล ความมัวเมาในฉาน ความมัวเมาในศิลปะ ความมัวเมาในความมี
ทรวดทรงสูง ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสันทัด ความมัวเมาในความมี
ทรวดทรงงาม ความมัวเมาในความมีร่างกายบริบูรณ์ ความมัวเมา ความ
ประมาท ความหัวดี ความแข่งดี ความอยากได้เกินประมาณ ความมักมาก
ความปรารถนาลามก การพูดเสียดแทง การพูดเกียดกัน การชอบตักแตง
การประพฤติไม่สมควร ความไม่ยินดี ความโง่งมงาย ความปิดกาย ความ
เมาอาหาร ความข่อยอ่อนแห่งจิต การหลอกลวง การพูดประจบ การแสดง
นิมิต การพูดดีเตียน การแลกเปลี่ยนลาภด้วยลาภ ความสำคัญตนว่าเลิศกว่า
เขา ความสำคัญตนว่าเสมอเขา ความสำคัญตนว่าเร็วกว่าเขา ผู้เลิศกว่าเขา
สำคัญกว่าเลิศกว่าเขา ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญ

ตนว่าเร็วกว่าเขา ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเร็วกว่าเขา ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่า
เสมอเขา ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเร็วกว่าเขา ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่า
เร็วกว่าเขา ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่า
เร็วกว่าเขา ความถือตัว ความคู้หมิ่นผู้อื่น ความเย่อหยิ่ง ความคู้หมิ่นตัวเอง
ความสำคัญว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ ความสำคัญว่ามีอัตตาตัวตน ความถือตัว
ผิด ความคิดถึงญาติ ความคิดถึงชนบท ความคิดไม่ตายตัว ความคิดเกี่ยว
ด้วยความเอ็นดูผู้อื่น ความคิดเกี่ยวข้องด้วยลาภสักการะและชื่อเสียง ความคิดเกี่ยว
ด้วยความไม่มีใครคู้หมิ่น.

ทุกมตিকা

[๘๕๐] โภคะ ความโกรธ อุปนาหะ ความผูกโกรธไว้, มักษะ
ความลบหลู่คุณท่าน ปลาสะ ความดีเสมอ, อีสตา ความริษยา มัจฉริยะ
ความตระหนี่, มายา ความเจ้าเล่ห์ สาถะยะ ความโอ้อวด, อวิชชา ความ
ไม่รู้ ภาวตัณหา ความปรารถนาภพ, ภาวทิฏฐิ ความเห็นว่าเกิด วิภวทิฏฐิ
ความเห็นว่าไม่เกิด, สัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง อจเจตทิฏฐิ ความเห็น
ว่าขาดสูญ, อันตวาทิฏฐิ ความเห็นว่ามีที่สุด อนันตวาทิฏฐิ ความเห็น
ว่าไม่มีที่สุด. ปุพพันตานุทิฏฐิ ความเห็นปรารถส่วนอดีต อปรันตานุทิฏฐิ
ความเห็นปรารถส่วนอนาคต, อหิริกะ ความไม่ละอายต่อการประพฤตินุจริต
อโนตตปปะ ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤตินุจริต โทวจัสสตา ความเป็น
ผู้ว่ายาก ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว, อนาชชวะ ความไม่ซื่อตรง
อัมภทวะ ความไม่อ่อนโยน, อจันติ ความไม่อดทน อโสรัจจะ ความไม่
สงบเสงี่ยม, อสาชัลยะ ความไม่มีวาจาอ่อนหวาน อปปฏิสันถาระ ความไม่มี

การปฏิสังขาร. อินทรีย์อภินิหารตา ความเป็นผู้ไม่สำรวมในอินทรีย์ ๖
โภชนอมัตตัญญูตา ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร, มุฏฐัจจะ ความเป็นผู้ไม่มีสติ อสัมปชัญญะ ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ, สิวปีตติ ความ
วิบัติแห่งศีล ทิฏฐิวีตติ ความวิบัติแห่งทิฏฐิ, อัชฉัตตัญญูชณะ สัญญูชณะ
ภายใน พหิทธาัญญูชณะ สัญญูชณะภายนอก.

ติกมัตติกา

[๘๕๑] อกุศลมูล ๓ อกุศลวิตก ๓ อกุศลสัญญา ๓ อกุศลธาตุ ๓
ทุจจริต ๓ อาสวะ ๓ สัญญูชณะ ๓ ตัณหา ๓ ตัณหา ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง ตัณหา ๓
แม้อีกนัยหนึ่ง เอสนา ๓ วิธา ๓ ภัย ๓ ตมะ ๓ ติตถายตนะ ๓ กิณฺณะ ๓
อังกณะ ๓ มละ ๓ วิสมะ ๓ วิสมะ ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง อคฺคิ ๓ กสวระ ๓ กสวระ ๓
แม้อีกนัยหนึ่ง, อัสนาคุฏฐิตา ความเห็นผิดอันประกอบด้วยความยินดี อัสนา-
ทิฏฐิ ความเห็นผิดว่ามีอัตตาตัวตน มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด, อรติ ความ
ไม่ยินดี วิหเสสา ความเบียดเบียน อหัมมจริยา ความประพฤติธรรม, โท-
วจัสสตา ความเป็นผู้ว่ายาก ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว นานัตตัญญู
สัญญาต่าง ๆ, อุทฺธัจจะ ความฟุ้งซ่าน โกสฺชชะ ความเกียจคร้าน ปมาทะ
ความประมาท, อสันคฺกุฏฐิตา ความไม่สันโดษ อสัมปชัญญูตา ความเป็นผู้
ไม่มีสัมปชัญญะ มหิจฉตา ความมักมาก, อหิริกะ ความไม่ละอายต่อการประ-
พฤติทุจริต อโนตตปปะ ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติทุจริต ปมาทะ
ความประมาท, อนาทริยะ ความไม่เอื้อเฟื้อ โทวจัสสตา ความเป็นผู้ว่ายาก
ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว, อัสนาทริยะ ความไม่เชื่อ อวทัญญูตา
ความเป็นผู้ไม่รู้ถ้อยคำด้วยอำนาจความตระหนี่อันกระด้าง โกสฺชชะ ความ

เกียจคร้าน, อุทัจจะ ความฟุ้งซ่าน อสังวร ความไม่สำรวม ทุสสีละ ความทุศีล อริยอัสสนกัมมตา ความไม่อยากเห็นพระอริยเจ้า สัทธัมมอัสสุกัมมตา ความไม่อยากฟังพระสัทธรรม อุปารัมภจิตตตา ความเป็นผู้มีจิตคิดแข่งดี, มุฏฐัสัจจะ ความเป็นผู้ไม่มีสติ อสัมปชัญญะ ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ เจตโสวิกเขปะ ความฟุ้งซ่านแห่งจิต, อโยนิโสมนสิการ ความทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย กุมมัคคเสวนา การเสพทางชั่ว เจตโสสินัตตะ ความย่อหย่อนแห่งจิต.

จตุกกมัตติกา

[๘๕๒] อาสวะ ๔ คันถะ ๔ โอะมะ ๔ โยคะ ๔ อุปาทาน ๔ ตัณ-
หุปปาทา ๕ อคติมนะ ๔ วิปริยสะ ๔ อนริยโวหาร ๔ อนริยโวหาร ๔ แม้อีกนัยหนึ่ง, ทุจริต ๔ ทุจริต ๔ แม้อีกนัยหนึ่ง, ภัย ๔ ภัย ๔ แม้อีกนัยหนึ่ง, ภัย ๔ แม้อีกนัยหนึ่ง, ภัย ๔ แม้อีกนัยหนึ่ง, ทิฏฐิ ๔.

ปัญจกมัตติกา

[๘๕๓] โอรัมภากิยัญญุชฌ ๕ อุทัมภากิยัญญุชฌ ๕ มัจฉริยะ ๕ ตังคะ ๕ ตัลลละ ๕ เจโตวีละ ๕ เจตโสวินิพันชะ ๕ นิวรรณ ๕ อนันตริยกรรม ๕ ทิฏฐิ ๕ เวร ๕ พยสนะ ๕ ภัย ๕ ทิฏฐัมมนิพพานาวาตะ ๕.

ฉักกมัตติกา

[๘๕๔] วิวาทมูล ๖ เคหสิตนันทราคารธรรม ๖ วิโรชัตถุ ๖ ตัณหา-
กายะ ๖ อकारวะ ๖ ปริหานิชธรรม ๖ ปริหานิชธรรม ๖ แม้อีกนัยหนึ่ง
โสมนัสสุปวิจาร ๖ โทมนัสสุปวิจาร ๖ อุปกชูปวิจาร ๖ เคหสิตโสมนัส ๖
เคหสิตโทมนัส ๖ เคหสิตอุปกชา ๖ ทิฏฐิ ๖.

สัตตกมัตติกา

[๘๕๕] อนุสัย ๗ ปริยภูฐาน ๗ สัณฺเฑาะฐ ๗ อสัทฺถรรม ๗ ทุจฺจิต ๗ มานะ ๗ ทิฏฺฐิ ๗.

อัฐกมัตติกา

[๘๕๖] กิเลสวัตถุ ๘ กุสึตวัตถุ ๘ จิตตปฏิฆาตในโลกขรรม ๘ อนริยโฆหาร ๘ มิจฉัตตะ ๘ ปุริสโทษ ๘ อสัณฺเฑาะฐวาทะ ๘ เนวสัณฺเฑาะฐวาทะ ๘.

นวกมัตติกา

[๘๕๗] อาฆาตวัตถุ ๕ ปุริสมลละ ๕ มานะ ๕ ตัณฺหามูลกขรรม ๕ อิชฺชิตะ ๕ มัณฺเฑาะฐิตะ ๕ พันทิตะ ๕ ปปัญฺจิตะ ๕ สังขิตะ ๕.

ทสกมัตติกา

[๘๕๘] กิเลสวัตถุ ๑๐ อาฆาตวัตถุ ๑๐ อุกุสลกรรรมบถ ๑๐ สัณฺเฑาะฐ ๑๐ มิจฉัตตะ ๑๐ มิจฉาทิฏฺฐิมิวัตถุ ๑๐ อันทคาหิกทิฏฺฐิมิวัตถุ ๑๐.

[๘๕๙] ตัณฺหาวิจฺจิตอาศัยอายตนะภายใน ๑๘ ตัณฺหาวิจฺจิตอาศัยอายตนะภายนอก ๑๘ ประมวลเข้าด้วยกันเป็นตัณฺหาวิจฺจิต ๓๖.

ตัณฺหาวิจฺจิตเป็นอดีต ๓๖ ตัณฺหาวิจฺจิตเป็นอนาคต ๓๖ ตัณฺหาวิจฺจิตเป็นปัจจุบัน ๓๖ ประมวลเข้าด้วยกันเป็นตัณฺหาวิจฺจิต ๑๐๘.

ทิฏฺฐิ ๖๒ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร.

มัตติกา จบ

เอกกนิทเทศ

[๘๖๐] ในเอกกมาติกาเหล่านั้น ความมัวเมาในชาติ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา กิริยาที่มัวเมา สภาพที่มัวเมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดุจธง การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดุจธง เพราะอาศัยชาติ นี้เรียกว่า ความมัวเมาในชาติ.

[๘๖๑] ความมัวเมาในโคตร เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นดุจธง เพราะอาศัยโคตร นี้เรียกว่า ความมัวเมาในโคตร.

ความมัวเมาในความไม่มีโรค เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นดุจธง เพราะอาศัยความไม่มีโรค นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความไม่มีโรค.

ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นดุจธง เพราะอาศัยความเป็นหนุ่มสาว นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว.

ความมัวเมาในชีวิต เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นดุจธง เพราะอาศัยชีวิต นี้เรียกว่า ความมัวเมาในชีวิต.

ความมัวเมาในลาภ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นดุจธง เพราะอาศัยลาภ นี้เรียกว่า ความมัวเมาในลาภ.

ความมัวเมาในสักการะ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยสักการะ นี้เรียกว่า ความมัวเมาในสักการะ.

ความมัวเมาในการทำความเคารพ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยการทำ ความเคารพ นี้เรียกว่า ความมัวเมาในการทำความเคารพ.

ความมัวเมาในความเป็นหัวหน้า เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยความเป็นหัวหน้า นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความเป็นหัวหน้า.

ความมัวเมาในบริวาร เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยบริวาร นี้เรียกว่า ความมัวเมาในบริวาร.

ความมัวเมาในโภคสมบัติ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยโภคสมบัตินี้เรียกว่า ความมัวเมาในโภคสมบัติ.

ความมัวเมาในวรรณะแห่งสตรีและคุณความดี เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยวรรณะแห่งสตรีและคุณความดี นี้เรียกว่า ความมัวเมาในวรรณะแห่งสตรีและคุณความดี.

ความมัวเมาในการศึกษา เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยการศึกษา นี้เรียกว่า ความมัวเมาในการศึกษา.

ความมัวเมาในปฏิภาณ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยปฏิภาณ
นี้เรียกว่า ความมัวเมาในปฏิภาณ.

ความมัวเมาในความเป็นผู้รัตตัญญู เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยความเป็นผู้รัตตัญญู นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความเป็นผู้รัตตัญญู.

ความมัวเมาในความถือบิณฑบาตเป็นวัตร เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยความ
เป็นผู้ถือบิณฑบาตเป็นวัตร นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความถือบิณฑบาต
เป็นวัตร.

ความมัวเมาในความไม่มีใครดูหมิ่น เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยความไม่มี
ใครดูหมิ่น นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความไม่มีใครดูหมิ่น.

ความมัวเมาในอิริยาบถ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยอิริยาบถ
นี้เรียกว่า ความมัวเมาในอิริยาบถ.

ความมัวเมาในอิทธิฤทธิ์ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยอิทธิฤทธิ์
นี้เรียกว่า ความมัวเมาในอิทธิฤทธิ์.

ความมัวเมาในยศ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยยศนี้
เรียกว่า ความมัวเมาในยศ.

ความมัวเมาในศีล เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยศีล นี้
เรียกว่า **ความมัวเมาในศีล.**

ความมัวเมาในฌาน เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยฌาน นี้
เรียกว่า **ความมัวเมาในฌาน.**

ความมัวเมาในศีลปะ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยศีลปะ นี้
เรียกว่า **ความมัวเมาในศีลปะ.**

ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสูง เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยความมี
ทรวดทรงสูง นี้เรียกว่า **ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสูง.**

ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสันทัด เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยความมีทรวด
ทรงสูง นี้เรียกว่า **ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสันทัด.**

ความมัวเมาในความมีทรวดทรงงาม เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยความมี
ทรวดทรงงาม นี้เรียกว่า **ความมัวเมาในความมีทรวดทรงงาม**

ความมัวเมาในความมีร่างกายบริบูรณ์ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา กิริยาที่มัวเมา สภาพที่มัวเมา ความถือตัว กิริยาที่ถือ
ตัวสภาพที่ถือตัว กายยกคน การเกิดคน การเชิดชูคนคุณชง การยกตนขึ้น
ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยความมีร่างกายบริบูรณ์ นี้เรียกว่า
ความมัวเมาในความมีร่างกายบริบูรณ์

[๘๖๒] ความมัวเมา เป็นไฉน ?

ความมัวเมา กิริยาที่มัวเมา สภาพที่มัวเมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนคุณจริง การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง อันใด นี้เรียกว่า ความมัวเมา.

[๘๖๓] ความประมาท เป็นไฉน ?

ความปล่อยจิตไป ความเพิ่มพูนการปล่อยจิตไป ในกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต หรือในกามคุณ ๕ หรือความกระทำโดยไม่เคารพ ความกระทำโดยไม่คิดต่อ ความกระทำไม่มั่นคง ความประพฤดิย่อหย่อน ความทอดทิ้งนันทะ ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เสพาให้มาก ความไม่ทำให้เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งใจจริง ความไม่ประกอบเนื่อง ๆ ความประมาท. ในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย ความประมาท กิริยาที่ประมาท สภาพที่ประมาท สภาพที่ประมาท อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความประมาท.

[๘๖๔] ความหวัคคือ เป็นไฉน ?

ความหวัคคือ กิริยาที่หวัคคือ สภาพที่หวัคคือ ความแข็งกระด้าง ความหยาบคาย ความคือร้อน ความไม่อ่อนโยน อันใด นี้เรียกว่า ความหวัคคือ.

[๘๖๕] ความแข่งดี เป็นไฉน ?

ความแข่งดี ความแข่งขึ้นหน้า กิริยาที่แข่งดี กิริยาที่แข่งขึ้นหน้า สภาพที่แข่งขึ้นหน้า อันใด นี้เรียกว่า ความแข่งดี.

[๘๖๖] ความอยากได้เกินประมาณ เป็นไฉน ?

ความอยากได้มากของภิกษุผู้ ไม่สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉยเภสัชบริวาร หรือด้วยกามคุณ ๕ ความปรารถนา การปรารถนา ความมักมาก ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความกำหนดนักแห่งจิต อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความอยากได้เกินประมาณ.

[๘๖๗] ความมักมาก เป็นไฉน ?

ความอยากได้มากของภิกษุผู้ไม่สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ
กิลานปัจฉยเภสัชบริวาร หรือด้วยกามคุณ ๕ ความปรารถนา การปรารถนา
ความมักมาก ความกำหนด ความกำหนดนั ก ฯลฯ ความกำหนดนั กแห่งจิต
อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความมักมาก.

[๘๖๘] ความปรารถนาลามก เป็นไฉน ?

คนบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ย่อมปรารถนาว่า ขอชนจ
งรู้เราว่า เป็นผู้ที่มีศรัทธา เป็นผู้ที่มีศีล ย่อมปรารถนาว่า ขอชนจ
งรู้เราว่า เป็นผู้ที่มีศีล เป็นผู้มีการศึกษาน้อย ย่อมปรารถนาว่า ขอชนจ
งรู้เราว่า เป็นผู้มีการศึกษามาก เป็นผู้ยินดีในการคลุกคลีด้วยหมู่คณะ ย่อมปรารถนาว่า
ขอชนจ
งรู้เราว่า เป็นผู้ชอบสงัด เป็นผู้เกียจคร้าน ย่อมปรารถนาว่า ขอชน
จ
งรู้เราว่า เป็นผู้ปรารถนาคความเพียร เป็นผู้มีสติหลงลืม ย่อมปรารถนาว่า
ขอชนจ
งรู้เราว่า เป็นผู้ที่มีสติตั้งมั่น เป็นผู้ที่มีจิตไม่ตั้งมั่น ย่อมปรารถนาว่า
ขอชนจ
งรู้เราว่า เป็นผู้ที่มีจิตตั้งมั่น เป็นผู้ที่มีปัญญาทราม ย่อมปรารถนาว่า
ขอชนจ
งรู้เราว่า เป็นผู้ที่มีปัญญา เป็นผู้ยังไม่สิ้นอาสวะ ย่อมปรารถนาว่า ขอ
ชนจ
งรู้เราว่า เป็นผู้สิ้นอาสวะ ความปรารถนา การปรารถนา ความปรารถนา
ลามก ความกำหนด ความกำหนดนั ก ฯลฯ ความกำหนดนั กแห่งจิต อันใด
มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความปรารถนาลามก.

[๘๖๙] การพุดเสียดแทง เป็นไฉน ?

การพุดเสียดแทง สภาพที่พุดเสียดแทง การพุดเป็นสี่เหลี่ยมสี่คม
กิริยาที่พุดเป็นสี่เหลี่ยมสี่คม การพุดมีเหลี่ยมมีคู สภาพที่พุดมีเหลี่ยมมีคู อันใด
นี้เรียกว่า การพุดเสียดแทง.

[๘๗๐] การพุดเกิดขึ้น เป็นไฉน ?

การพุดเกิดขึ้น กิริยาที่พุดเกิดขึ้น สภาพที่พุดเกิดขึ้น ความละโมภ กิริยาที่ละโมภ สภาพที่ละโมภ ความถ่อมตนเพื่อจะได้ ความต้องการสิ่งที่ประณีต อันใด นี้เรียกว่า การพุดเกิดขึ้น.

[๘๗๑] การชอบตกแต่ง เป็นไฉน ?

การตกแต่งจิวร การตกแต่งบาตร การตกแต่งเสนาสนะ การตกแต่งกายอันเปื่อยเน่า หรือการตกแต่งบริหารภายนอก การประเทืองผิว การเล่นหัว การร่าเริง ความกำหนัดยินดี สภาพที่กำหนัดยินดี ความตกแต่ง กิริยาที่ตกแต่ง อันใด นี้เรียกว่า การชอบตกแต่ง.

[๘๗๒] ความประพฤติไม่สมควร เป็นไฉน ?

ความไม่ประพฤติตาม ความประพฤติขัดขึ้น ความไม่เอื้อเฟื้อ สภาพที่ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่เชื่อฟัง ในบุคคลใดบุคคลหนึ่งผู้ควรเคารพ คือ บิดามารดา พี่ชาย พี่สาว อาจารย์ อุปัชฌายะ พระพุทธเจ้า หรือสาวกของพระพุทธเจ้า นี้เรียกว่า ความประพฤติไม่สมควร.

[๘๗๓] ความไม่ยินดี เป็นไฉน ?

ความไม่ยินดี กิริยาที่ไม่ยินดี ความไม่ยินดียิ่ง กิริยาที่ไม่ยินดียิ่ง ความรำคาญ ความกระวนกระวายใจ ในเสนาสนะที่สงัด หรือในอิริยสละธรรมคือสมณะและวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า ความไม่ยินดี.

[๘๗๔] ความโง่งง เป็นไฉน ?

ความง่วงงุน กิริยาที่ง่วงงุน สภาพที่โง่งงงุน ความเกียจคร้าน กิริยาที่เกียจคร้าน สภาพที่เกียจคร้าน อันใด นี้เรียกว่า ความโง่งง.

[๘๗๕] ความบิดกาย เป็นไฉน ?

ความเหยียดกาย การเหยียดกาย ความโน้มกายไปข้างหน้า ความโน้มกายไปข้างหลัง ความโน้มกายไปรอบ ๆ ความตั้งตัวตรง ความไม่สบายกาย อันใด นี้เรียกว่า ความบิดกาย.

[๘๗๖] ความเมาอาหาร เป็นไฉน ?

ความมีเมาเพราะอาหาร ความอืดอืดเพราะอาหาร ความร้อนกระวนกระวายเพราะอาหาร ความหนักเนื้อหนักตัวเพราะอาหาร อันใด ของผู้บริโภคอาหารแล้ว นี้เรียกว่า ความเมาอาหาร.

[๘๗๗] ความย่อหย่อนแห่งจิต เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบแห่งจิต ความไม่ควรแก่การงานแห่งจิต ความท้อแท้ ความถดถอย การย่อหย่อน กิริยาที่ย่อหย่อน สภาพที่ย่อหย่อน การหุดหู่ กิริยาที่หุดหู่ สภาพที่หุดหู่ แห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ความย่อหย่อนแห่งจิต.

[๘๗๘] การหลอกลวง เป็นไฉน ?

การหลอกลวงเกี่ยวข้องด้วยการเสพปัจจัย การหลอกลวงด้วยการพูดเสียเปรียบ หรือการดำรงอิริยาบถ กิริยาที่ดำรงอิริยาบถ ความดำรงอิริยาบถด้วยดี ความสยิวหน้า สภาพที่สยิวหน้า การหลอกลวง กิริยาที่หลอกลวง สภาพที่หลอกลวงของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า การหลอกลวง.

[๘๗๙] การพูดประจบ เป็นไฉน ?

การทักทายคนอื่น การแนะนำตนเอง การพูดปลอบโยน การพูดยกย่อง การพูดเขินขอ การพูดอ้อมค้อม การพูดชมเชย การพูดสรรเสริญ

การพูดสรรเสริญบ่อยๆ การพูดเอาใจให้คนรัก การพูดยกย่องเพื่อต้องการให้เขารัก การพูดที่จริงที่เล่นเสมอด้วยแกงถั่ว การเป็นผู้รับเลี้ยงเด็ก ของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ อันใด นี้เรียกว่า การพูดประจบ.

[๘๘๐] การแสดงนิมิต เป็นไฉน ?

การทำนิมิต ความฉลาดในการทำนิมิต การพูดเกี่ยวข้องกับปัจจัย การพูดเป็นเลศนัย การกระซิบใกล้ๆ การพูดเลียบเคียง แก่ชนเหล่าอื่น อันใด ของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า การแสดงนิมิต.

[๘๘๑] การพูดติเตียน เป็นไฉน ?

การด่า การพูดข่ม การนินทา การพูดคำหยาบ การกล่าวโทษ การพูดติเตียน การพูดเหยียดหยาม การพูดให้เสียชื่อเสียง การพูดให้เสียชื่อเสียงอย่างร้ายแรง การนำเรื่องไปเที่ยวติเตียน การพูดไพเราะต่อหน้านินทาลับหลังแก่ชนเหล่าอื่น อันใด ของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า การพูดติเตียน.

[๘๘๒] การแลกเปลี่ยนลาภด้วยลาภ เป็นไฉน ?

ภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นำอามิสที่ได้จากข้างนี้ไปให้ข้างโน้น นำอามิสที่ได้จากข้างโน้นมาให้ข้างนี้ การปรารถนา การเสาะหา การแสวงหา กิริยาที่เที่ยวหา กิริยาที่แสวงหา ซึ่งอามิสด้วยอามิส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า การแลกเปลี่ยนลาภด้วยลาภ.

[๘๘๓] ความสำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมถือตัวโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษาหรือโดยปฏิภาณ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความสำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา.

[๘๘๔] ความสำคัญตนว่าเสมอเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมถือตัวโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือ โดยปฏิภาณ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความสำคัญตนว่าเสมอเขา.

[๘๘๕] ความสำคัญตนว่าเลวกว่าเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมดูหมิ่นตนเองโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือโดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือโดยปฏิภาณ ความดูหมิ่นตน กิริยาที่ดูหมิ่นตน สภาพที่ดูหมิ่นตน ความเกลียดตน ความเกลียดตนยิ่ง สภาพที่เกลียดตนยิ่ง ความดูถูกตน ความดูถูกตนว่าต่ำช้า ความดูแคลนตน อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าความสำคัญตนว่าเลวกว่าเขา.

[๘๘๖] ผู้เลศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลศกว่าเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เลศกว่าเขา ถือตนว่าเลศกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือโดยปฏิภาณ เขาอาศัยการถือตนว่าเลศกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้น แล้วถือตัว ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจริง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจริงอันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ผู้เลศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลศกว่าเขา.

[๘๘๗] ผู้เลศกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เลศกว่าเขา ถือตนว่าเสมอกับคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือโดยปฏิภาณ เขาอาศัยการถือตนว่าเสมอกับคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจริง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจริงอันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ผู้เลศกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา.

[๘๘๘] ผู้เลศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เลศกว่าเขา ถือตนว่าเลวกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน

โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือโดยปฏิภาณ เขาอาศัยการถือ
ตนว่าเลวกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วดูหมิ่นตน ความดูหมิ่นตน กิริยาที่ดูหมิ่น
ตน ความเกลียดตน กิริยาที่เกลียดตนยิ่ง สภาพที่เกลียดตนอย่างยิ่ง ความดู
ถูกตน ความดูถูกตนว่าต่ำช้า ความดูแคลนตน อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้
นี้เรียกว่า ผู้เลศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา.

[๘๘๕] ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเลศกว่าเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเลศกว่าคนอื่น ๆ โดย
เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล ฯลฯ
เขาอาศัยการถือตนว่า เลศกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว ความถือตัว กิริยา
ที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง ความยก
ตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า
ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเลศกว่าเขา.

[๘๘๖] ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เสมอเขา ถือกันว่าเสมอกับคนอื่น ๆ
โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล
 ฯลฯ เขาอาศัยการถือตนว่าเสมอกับคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว ความถือตัว
 กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง
 ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้
 เรียกว่า ผู้เสมอเขา สำคัญ นี้ว่าเสมอเขา.

[๘๘๗] ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เสมอเขา ถือกันว่าเลวกว่าคนอื่น ๆ
 โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล

ฯลฯ เขาอาศัยการถือคนว่าเร็วกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วดูหมิ่นตน ความดูหมิ่นตน กิริยาที่ดูหมิ่นตน สภาพที่ดูหมิ่นตน ความเกลียดตน กิริยาที่เกลียดตนยิ่ง สภาพที่ดูหมิ่นตน ความดูถูกตน ความดูถูกตนว่าต่ำช้า ความดูแคลนตน อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเร็วกว่าเขา.

[๘๕๒] ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขาเป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นคนเร็วกว่าเขา ถือคนว่าเลิศกว่าคนอื่น ๆ โดยอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล ฯลฯ เขาอาศัยการถือคนว่าเร็วกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว การถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง ความยกขึ้นขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา.

[๘๕๓] ผู้เร็วกว่าเขาสำคัญตนว่าเสมอเขาเป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เร็วกว่าเขา ถือคนว่าเสมอกับคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล ฯลฯ เขาอาศัยการถือคนว่าเสมอกับคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา.

[๘๕๔] ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่าเร็วกว่าเขาเป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ถือคนว่าเร็วกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล ฯลฯ เขา

อาศัยการถือตนว่าเลวกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วคูหมั่นตน ความคูหมั่นตน กิริยาที่คูหมั่นตน สภาพที่คูหมั่นตน ความเกลียดตน กิริยาที่เกลียดตน สภาพที่เกลียดตนยิ่ง ความคูถูกตน ความคูถูกตนว่าต่ำช้า ความคูแกลนตน อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ผู้เลวกว่าเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา.

[๘๕๕] ความถือตัว เป็นไฉน ?

ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง การเชิดชูตนคุณจริง การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง อันใด นี้เรียกว่า ความถือตัว.

[๘๕๖] ความคูหมั่นผู้อื่น เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ คูหมั่นคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล ฯลฯ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนคุณจริง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความคูหมั่นผู้อื่น.

[๘๕๗] ความเย่อหยิ่ง เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เบื้องต้นถือตนว่าเสมอกับคนอื่น ๆ ต่อมา ภายหลังถือตนว่าเลิศกว่าคนอื่น ๆ ไม่ลดตนให้ต่ำกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล ฯลฯ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนคุณจริง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง อันใด มีลักษณะเช่นนี้ว่านี้ นี้เรียกว่า ความเย่อหยิ่ง.

[๘๘๘] ความดูหมิ่นตนเอง เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ดูหมิ่นตนเอง โดยเหตุอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปงาม โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษารหัสหรือโดยปฏิภาณ ความดูหมิ่นตน กิริยาที่ดูหมิ่นตน สภาพที่ดูหมิ่นตน ความเกลียดตน ความดูถูกตน ความดูถูกตนว่าต่ำช้า ความดูแคลนตน อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความดูหมิ่นตนเอง.

[๘๘๙] ความสำคัญว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ เป็นไฉน ?

ความสำคัญว่าถึงแล้วในธรรมที่ตนยังไม่ถึง ความสำคัญว่าทำแล้วในกิจที่ตนยังไม่ได้ทำ ความสำคัญว่าบรรลุแล้วในธรรมที่ตนยังไม่บรรลุ ความสำคัญว่าได้ทำให้แจ้งแล้ว ในธรรมที่ตนยังไม่ได้ทำให้แจ้ง ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนคฺจฺจ ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคฺจฺจ อันใดมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความสำคัญว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ.

[๘๙๐] ความสำคัญว่ามีอัตตาตัวตน เป็นไฉน ?

ความสำคัญในรูปว่าเป็นตัวเรา ความพอใจในรูปว่าเป็นตัวเรา ความเข้าใจรูปว่าเป็นตัวเรา ความสำคัญในเวทนาว่าเป็นตัวเรา ฯลฯ ความสำคัญในสัญญาว่าเป็นตัวเรา ฯลฯ ความสำคัญในสังขารว่าเป็นตัวเรา ฯลฯ ความสำคัญในวิญญาณว่าเป็นตัวเรา ความพอใจในวิญญาณว่าเป็นตัวเรา ความเข้าใจในวิญญาณว่าเป็นตัวเรา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนคฺจฺจ ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคฺจฺจ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความสำคัญว่า มีอัตตาตัวตน.

[๕๐๑] ความถือตัวผิด เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ถือตนโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือโดยหน้าที่การงานอันลามก โดยศิลปะอันลามก โดยวิทยฐานะอันลามก โดยการศึกษาอันลามก โดยปฏิภาณอันลามก โดยศีลอันลามก โดยวัตรอันลามก โดยศีลแล้ววัตรอันลามก หรือโดยทิวฐิอันลามก ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความถือตัวผิด.

[๕๐๒] ความคิดถึงญาติ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันอิงอาศัย กามคุณ ประารถถึงหมู่ญาติ นี้เรียกว่า ความคิดถึงญาติ.

[๕๐๓] ความคิดถึงชนบท เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันอิงอาศัย กามคุณ ประารถถึงชนบท นี้เรียกว่า ความคิดถึงชนบท.

[๕๐๔] ความคิดไม่ตายตัว เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันอิงอาศัย กามคุณ ประกอบด้วยทุกกรกิริยา หรือประกอบด้วยทิวฐิ นี้เรียกว่า ความคิดไม่ตายตัว.

[๒๐๕] ความคิดเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น เป็นไฉน ?

สมณพราหมณ์บางคนในโลกนี้ คลุกคลีกับคฤหัสถ์อยู่ มีความรื่นเริง ร่วมกัน มีความโศกเศร้าร่วมกัน ถึงคราวสุข สุขด้วย ถึงคราวทุกข์ ทุกข์ด้วย เมื่อมีกิจที่จะพึงทำเกิดขึ้น ก็พยายามช่วยทำด้วยตนเอง ความตริก ความตริก

อย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิดอันอิงอาศัยกามคุณ ในการคลุกคลีกับภคุหส์ต์ เหล่านั้น นี้เรียกว่า ความคิดเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น.

[๕๐๖] ความคิดเกี่ยวกับลาภสักการะและชื่อเสียง เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันอิงอาศัย กามคุณ ปรารถนาลาภสักการะและชื่อเสียง นี้เรียกว่า ความคิดเกี่ยวกับลาภสักการะและชื่อเสียง.

[๕๐๗] ความคิดเกี่ยวกับความไม่ยอมให้ใครดูหมิ่น เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ราพึงว่า คนเหล่านี้อย่าได้ดูหมิ่นเรา โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา โดยปฏิภาณ ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันอิงอาศัยกามคุณ ในความไม่ยอมให้ใครดูหมิ่นนั้น นี้เรียกว่า ความคิดที่เกี่ยวกับความไม่ยอมให้ใครดูหมิ่น.

ทุกนิทเทส

[๕๐๘] ในทุกมตिकाเหล่านั้น โภชะ ความโกรธ เป็นไฉน ?

ความโกรธ กิริยาที่โกรธ สภาพที่โกรธ ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย สภาพที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย สภาพที่คิดปองร้าย ความยินร้าย ความยินร้ายอย่างร้าย ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า โภชะ ความโกรธ.

อุปนาหะ ความผูกโกรธไว้ เป็นไฉน ?

ความโกรธครั้งแรก ชื่อว่า ความโกรธ ความโกรธในเวลาต่อมา
ชื่อว่า ความผูกโกรธไว้ ความผูกโกรธไว้แบบนี้ กิริยาที่ผูกโกรธไว้ สภาพที่
ผูกโกรธไว้ ความตั้งไว้ ความทรงไว้ ความดำรงไว้ ความสั่งสมไว้ ความ
ผูกพันไว้ ความยึดมั่นไว้ซึ่งความโกรธ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า
อุปนาหะ ความผูกโกรธไว้.

[๕๐๘] มักจะ ความลบหลู่คุณท่าน เป็นไฉน ?

ความลบหลู่คุณท่าน กิริยาที่ลบหลู่คุณท่าน สภาพที่ลบหลู่คุณท่าน
กิริยาที่ดูหมิ่นผู้มีบุญคุณ การดูหมิ่นผู้มีบุญคุณ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้
เรียกว่า มักจะ ความลบหลู่คุณท่าน.

ปลาสะ ความตีเสมอ เป็นไฉน ?

ความตีเสมอ กิริยาที่ตีเสมอ สภาพที่ตีเสมอ ความตีตัวเสมอ โดย
นำความชนะของตนมาอ้าง เหตุแห่งความวิวาท ความแข่งดี ความไม่ลดละ
อันใด นี้เรียกว่า ปลาสะ ความตีเสมอ.

[๕๐๙] อิสสา ความริษยา เป็นไฉน ?

ความริษยา กิริยาที่ริษยา สภาพที่ริษยา ความเกียดกัน กิริยาเกียดกัน
สภาพที่เกียดกัน ในลาภ สักการะ การทำความเคารพ ความนับถือ การ
กราบไหว้ และการบูชา ของผู้อื่น อันใด นี้เรียกว่า อิสสา ความริษยา.

มัจฉริยะ ความตระหนี่ เป็นไฉน ?

มัจฉริยะ ความตระหนี่ ๕ อย่าง คือ ความตระหนี่ที่อยู่ ความตระหนี่
ตระกูล ความตระหนี่ลาภ ความตระหนี่วรรณะและความตระหนี่ธรรม ความ
ตระหนี่ กิริยาที่ตระหนี่ สภาพที่ตระหนี่ ความหวงแหน ความเหนียวแน่น
ความปกปิด ความไม่เอาใจใส่ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า มัจ-
ฉริยะ ความตระหนี่.

[๕๑๑] **มายา ความเจ้าเล่ห์ เป็นไฉน ?**

บุคคลบางคนในโลกนี้ ประพฤติทุจริตด้วยกาย วาจา ใจ แล้วตั้ง
ความปรารถนาลามกไว้ เพราะมีความต้องการปกปิดทุจริตนั้นเป็นเหตุ คือ
ปรารถนาว่าใครอย่ารู้ทันเราเลย คำริว่าใครอย่ารู้ทันเราเลย พูดว่าใครอย่ารู้
ทันเราเลย พยายามด้วยกายว่าใครอย่ารู้ทันเราเลย ความเจ้าเล่ห์ ความเป็นคน
เจ้าเล่ห์ กิริยาที่ทำให้หลง ความลวง ความโกง ความกลบเกลื่อน ความ
หลีกเลียง ความซ่อน ความซ่อนบัง ความปกปิด ความปิดบัง ความไม่เปิด
เผย ความไม่ทำให้แจ้ง ความปิดมิดชิด การกระทำที่ชั่ว อันใด มีลักษณะ
เช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **มายา ความเจ้าเล่ห์**.

สาถะยยะ ความโง่เขลา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้โง่เขลา เป็นผู้โง่เขลามาก การโง่เขลา
สภาพที่โง่เขลา ความโง่เขลา ความกระด้าง สภาพที่กระด้าง การพูดเป็น
เหลี่ยมเป็นคู้ สภาพที่พูดเป็นเหลี่ยมเป็นคู้ ของบุคคลนั้น อันใด นี้เรียกว่า
สาถะยยะ ความโง่เขลา.

[๕๑๒] **อวิชา ความไม่รู้ เป็นไฉน ?**

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อุกุศลมูล คือ โมหะ
อันใด นี้เรียกว่า **อวิชา ความไม่รู้**.

ภวตัณหา ความปรารถนาภพ เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ความยินดีในภพ ความเพติดเพลินในภพ ความ
ปรารถนาในภพ ความเชื่อใจในภพ ความเร่าร้อนในภพ ความสขบในภพ
ความหมกมุ่นในภพ อันใด นี้เรียกว่า **ภวตัณหา ความปรารถนาภพ**.

[๕๑๓] ภวทฤษฎี ความเห็นว่าเกิด เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า อตตตาและโลกจักมี ดังนี้ ทฤษฎี ความเห็นไปข้างทฤษฎี ฯลฯ การถือเอาโดยวิปัสสนา อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ภวทฤษฎี ความเห็นว่าเกิด.

วิภวทฤษฎี ความเห็นว่าไม่เกิด เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า อตตตจักไม่มีและโลกจักไม่มี ดังนี้ ทฤษฎี ความเห็นไปข้างทฤษฎี ฯลฯ การถือเอาโดยวิปัสสนา อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า วิภวทฤษฎี ความเห็นว่าไม่เกิด.

[๕๑๔] สัสสตทฤษฎี ความเห็นว่าเที่ยง เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า อตตตาเที่ยงและโลกเที่ยง ดังนี้ ทฤษฎี ความเห็นไปข้างทฤษฎี ฯลฯ การถือเอาโดยวิปัสสนา อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า สัสสตทฤษฎี ความเห็นว่าเที่ยง.

อุจเฉททฤษฎี ความเห็นว่าขาดสูญ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า อตตตจักขาดสูญและโลกจักขาดสูญ ดังนี้ ทฤษฎี ความเห็นไปข้างทฤษฎี ฯลฯ การถือเอาโดยวิปัสสนา อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อุจเฉททฤษฎี ความเห็นว่าขาดสูญ.

[๕๑๕] อันตวาทฤษฎี ความเห็นว่าไม่มีที่สุด เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า อตตตามีที่สุด และโลกมีที่สุด ดังนี้ ทฤษฎี ความเห็นไปข้างทฤษฎี ฯลฯ การถือเอาโดยวิปัสสนา ความเห็นว่าไม่มีที่สุด อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อันตวาทฤษฎี ความเห็นว่าไม่มีที่สุด.

อนันตวาทฤษฎี ความเห็นว่าไม่มีที่สุด เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นอรรถาภิธานะ ไม่มีที่สุด และโลกไม่มีที่สุด ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาธ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อนันตวาทีทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นอรรถาภิธานะ ไม่มีที่สุด.

[๕๑๖] ปุพพันตานุทิฏฐิ ความเห็นปรารภส่วนอดีต เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาธ อันใด ปรารภส่วนอดีตเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ปุพพันตานุทิฏฐิ ความเห็นปรารภส่วนอดีต.

อปรัณตานุทิฏฐิ ความเห็นปรารภส่วนอนาคต เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาธ อันใด ปรารภส่วนอนาคตเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อปรัณตานุทิฏฐิ ความเห็นปรารภส่วนอนาคต.

[๕๑๗] อหิริกะ ความไม่ละอายต่อการประพฤติกุจจริต เป็นไฉน ?

ความไม่ละอายต่อการประพฤติกุจจริตอันเป็นสิ่งที่ควรละอาย ความไม่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อหิริกะ ความไม่ละอายต่อการประพฤติกุจจริต.

อโนตตัมปะ ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุจจริต เป็นไฉน ?

ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุจจริตอันเป็นสิ่งที่ควรเกรงกลัว ความไม่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อโนตตัมปะ ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุจจริต.

[๕๑๘] โทวจัสตตา ความเป็นผู้ว่ายาก เป็นไฉน ?

กิริยาที่เป็นผู้ว่ายาก ความเป็นผู้ว่ายาก สภาพที่เป็นผู้ว่ายาก ความยึดถือข้างข้างขึ้น ความพอใจทางโต้แย้ง กิริยาที่ไม่เอื้อเพื่อ ความไม่เอื้อเพื่อ ความไม่เคารพ ความไม่เชื่อฟัง ในเมื่อถูกว่ากล่าวโดยสหธรรม นี้เรียกว่า โทวจัสตตา ความเป็นผู้ว่ายาก.

ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว เป็นไฉน ?

บุคคลเหล่าใด ไม่มีศรัทธา ไม่มีศีล มีการศึกษาน้อย มีความตระหนี่ มีปัญญาทรม การเสพ การเสพเป็นนิตย์ การเสพด้วยดี การคบ การคบด้วยดี ความภักดี ความจงรักภักดีแก่บุคคลเหล่านั้น ความเป็นผู้โน้มน้ำหนักไปตามบุคคลเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว.

[๕๑๙] อนาขชวะ ความไม่ซื่อตรง เป็นไฉน ?

ความไม่ตรง สภาพที่ไม่ตรง ความคด ความโค้ง ความงอ อันใด นี้เรียกว่า อนาขชวะ ความไม่ซื่อตรง.

อัมัททวะ ความไม่อ่อนโยน เป็นไฉน ?

ความไม่อ่อนนุ่ม สภาพที่ไม่อ่อนนุ่ม ความกระด้าง ความหยาบคาย สภาพที่กระด้าง ความแข็งกระด้าง ความถึ้อร้อน ความไม่อ่อนนุ่ม อันใด นี้เรียกว่า อัมัททวะ ความไม่อ่อนโยน.

[๕๒๐] อัจฉนติ ความไม่อดทน เป็นไฉน ?

ความไม่อดทน สภาพที่ไม่อดทน ความไม่อดกลั้น ความครู่ร้าย ความปวดร้าว ความไม่เข้มแข็งแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า อัจฉนติ ความไม่อดทน.

อโสรจจะ ความไม่สงบเสงี่ยม เป็นไฉน ?

ความล่วงละเมิดทางกาย ความล่วงละเมิดทางวาจา ความล่วงละเมิด ทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า อโสรจจะ ความไม่สงบเสงี่ยม ความ เป็นผู้ทุศีลแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า อโสรจจะ ความไม่สงบเสงี่ยม.

[๕๒๑] อสัจฉริยะ ความเป็นผู้มีวาจาไม่อ่อนหวาน เป็นไฉน ?

วาจาใด เป็นปม หยาบคาย เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น กระทบผู้อื่น ยั่ว ให้โกรธ ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ บุคคลพูดวาจาเช่นนั้น ความเป็นผู้มีวาจาไม่ อ่อนหวาน ความเป็นผู้มีวาจาไม่สละสลวย ความเป็นผู้มีวาจาหยาบในลักษณะ ดังกล่าวนั้น อันใด นี้เรียกว่า อสัจฉริยะ ความเป็นผู้มีวาจาไม่อ่อน หวาน.

อัปปฏิสันถาระ ความไม่มีการปฏิสันถาร เป็นไฉน ?

ปฏิสันถาร ๒ คือ อามิสปฏิสันถาร ๑ รัชมปฏิสันถาร ๑ บุคคล บางคนในโลกนี้ ไม่ทำการปฏิสันถาร ด้วยอามิสปฏิสันถาร หรือด้วยรัชม- ปฏิสันถาร นี้เรียกว่า อัปปฏิสันถาระ ความไม่มีการปฏิสันถาร.

[๕๒๒] อินทรีย์ออคุตตทวารตา ความเป็นผู้ไม่สำรวมใน อินทรีย์ ๖ เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว เป็นผู้ถืออนิมิต เป็นผู้ ถืออนุพยัญชนะ บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ อภิชฌาและโทมนัส พึง ครอบงำบุคคลนั้น ผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ เพราะการไม่สำรวมจักขุนทรีย์ ใดเป็นเหตุ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น ไม่รักษาจักขุนทรีย์นั้น ไม่สำเร็จการสำรวมในจักขุนทรีย์นั้น พึงเสียดด้วยโสตะแล้ว ฯลฯ สูดกลิ่น ด้วยฆานะแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยชีวาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย แล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว เป็นผู้ถืออนิมิต เป็นผู้ถืออนุพยัญชนะ บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ อภิชฌาและโทมนัส พึงครอบงำบุคคลนั้น

ผู้ไม่สำรวมมโนทริยอยู่ เพราะการไม่สำรวมมโนทริยใดเป็นเหตุ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทริยนั้น ไม่รักษามโนทริยนั้น ไม่สำเร็จการสำรวมในมโนทริยนั้น.

การไม่คุ้มครอง กิริยาที่ไม่คุ้มครอง การไม่รักษา การไม่สำรวม ซึ่งอินทริย์ ๖ เหล่านี้ อันใด นี้เรียกว่า อินทริยอคุตตวารตา ความเป็นผู้ไม่สำรวมในอินทริย์ ๖.

โภชนอมัตตัญญตา ความไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่พิจารณาโดยแยกคาย บริโภคอาหารเพื่อเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อให้ผิวพรรณสวยงาม เพื่อความอ้วนพี ความไม่สันโดษ ความไม่รู้ประมาณ ความไม่พิจารณา ในโภชนาหารนั้น อันใด นี้เรียกว่า โภชนอมัตตัญญตา ความไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร.

[๕๒๓] มุฏฐัสัจจะ ความเป็นผู้ไม่มีสติ เป็นไฉน ?

ความระลึกไม่ได้ ความตามระลึกไม่ได้ ความหวนระลึกไม่ได้ ความระลึกไม่ได้ สภาพที่ระลึกไม่ได้ สภาพที่ทรงจำ ความเลือนลอย ความหลงลืม อันใด นี้เรียกว่า มุฏฐัสัจจะ ความเป็นผู้ไม่มีสติ.

อสัมปชัญญะ ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ อันใด นี้เรียกว่า อสัมปชัญญะ ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ.

[๕๒๔] สิลวิปัตติ ความวิบัติแห่งศีล เป็นไฉน ?

ความล่วงละเมิดทางกาย ความล่วงละเมิดทางวาจา ความล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า สิลวิปัตติ ความวิบัติแห่งศีล. ความความทุศีลแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า สิลวิปัตติ ความวิบัติแห่งศีล.

ทฤษฎีวิปัสสนา ความวิปัสสนาแห่งทฤษฎี เป็นไฉน ?

ความเห็นที่ว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ฯลฯ สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ ไม่มีในโลก ดังนี้ ทฤษฎี ความเห็นไปข้างทฤษฎี ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ทฤษฎีวิปัสสนา ความวิปัสสนาแห่งทฤษฎี. มิฉะทิวทฤษฎีแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า ทฤษฎีวิปัสสนา ความวิปัสสนาแห่งทฤษฎี.

[๕๒๕] อัชฌัตตสัญญาโยชนะ สัญญาโยชนํภายใน เป็นไฉน ?

สัญญาโยชนํเบื้องต้น ๕ จัดเป็นอัชฌัตตสัญญาโยชนะ สัญญาโยชนํภายใน สัญญาโยชนํเบื้องสูง ๕ จัดเป็นพหิททาสัญญาโยชนะ สัญญาโยชนํภายนอก.

ติกนิทเทส

[๕๒๖] ในติกมาติกาเหล่านั้น อกุศลมูล ๓ เป็นไฉน ?

โลภะ โทสะ โมหะ.

บรรดาอกุศลมูล ๓ นั้น โลภะ เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความเพติดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรักใคร่ ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ธรรมชาติผู้คร่ำไป ธรรมชาติผู้หลอกลวง ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิด ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติอันรื้อยรัด ธรรมชาติอันมีข้าย ธรรมชาติอันกำซาบใจ ธรรมชาติอันชานไป ธรรมชาติเหมือนเส้นด้าย ธรรมชาติอันแผ่ไป ธรรมชาติผู้ประมวลมา ธรรมชาติเป็น

เพื่อนสอง ปณิธิ (การตั้งความปรารถนา) ธรรมชาตินำไปสู่ภพ ตัณหาเหมือนป่า
ตัณหาเหมือนดง ความเกี่ยวข้อง ความเยื่อใย ความหวังใย ความผูกพัน การหวัง
กิริยาที่หวัง สภาพที่หวัง ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวังกลิ่น ความ
หวังรส ความหวังโณภูฐัพพะ ความหวังลาภ ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร
ความหวังชีวิต ธรรมชาติผู้กระชับ ธรรมชาติผู้กระชับทั่ว ธรรมชาติผู้กระชับ
ยิ่ง การกระชับ กิริยาที่กระชับ สภาพที่กระชับ การละโมภ กิริยาที่ละโมภ
สภาพที่ละโมภ ธรรมชาติที่เป็นเหตุชมชานไป ความใคร่ในอารมณ์ดี ๆ ความ
กำหนดในฐานะอันไม่ควร ความโลภเกินขนาด ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ
ความปรารถนา ความกระหึ่มใจ ความปรารถนานัก กามตัณหา ภวตัณหา
วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปภพ ตัณหาในนิโรธ (คือ รากะ
ที่สหระคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ) รูปตัณหา สัตถตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โณภูฐัพพตัณหา ชัมมตัณหา โอชะ โยชะ คันถะ อุปาทาน อวารณ
นิวรณ เครื่องปิดบัง เครื่องผูก อุปกิเลส อนุสัย ปริยภูฐาน ตัณหาเหมือน
เถาวัลย์ ความปรารถนาวัตถุมืออย่างต่าง ๆ รากเหง้าแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์
แดนเกิดแห่งทุกข์ บ่วงแห่งมาร เบ็ดแห่งมาร แคนแห่งมาร ตัณหาเหมือน
แม่น้ำ ตัณหาเหมือนขำย ตัณหาเหมือนเชือกผูก ตัณหาเหมือนสมุทร อภิชฌา
อกุศลมูลคือโลภะ อันใด นี้เรียกว่า โลภะ.

โทสะ เป็นไฉน ?

ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา
แล้ว ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา
ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา, ความอาฆาต
ข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา

แล้ว, ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา, ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา, ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเราแล้ว, ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเจริญแก่ผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรือความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นในฐานะอันมิใช่เหตุ, ความอาฆาตแห่งจิต การกระทบกระทั่ง ความกระทบกระทั่ง ความยินร้าย ความขุ่นเคือง การขุ่นเคือง ความขุ่นเคืองอย่างแรง ความคิดประทุษร้าย การมุ่งคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย ความพยายามแห่งจิต ความคิดประทุษร้ายทางใจ ความโกรธ กิริยาที่โกรธ สภาพที่โกรธ ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย สภาพที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย สภาพที่คิดปองร้าย การยินร้าย ความยินร้าย ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิตอันใด มีลักษณะเช่นว่า นี้เรียกว่า โทสะ.

โมหะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกข์สมุทัย ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในธรรมอันเป็นปัจจัยของกันและกันและอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความ

ไม่พินิจ ความไม่พิจารณา การไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรมปัญญา
ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชา
โอมะคืออวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปริยภูฐานคืออวิชา ลิม
คืออวิชา อกุศลมูลคือโอมะ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า โอมะ.

เหล่านี้เรียกว่า อกุศลมูล ๓

[๕๒๗] อกุศลวิตก ๓ เป็นไฉน ?

กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก

บรรดาวิตก ๓ นั้น กามวิตก เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันเกี่ยวข้องกับ
กามนี้เรียกว่า กามวิตก.

พยาบาทวิตก เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันเกี่ยวข้องกับ
ความพยาบาท นี้เรียกว่า พยาบาทวิตก.

วิหิงสาวิตก เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันเกี่ยวข้องกับ
ความเบียดเบียน นี้เรียกว่า วิหิงสาวิตก.

เหล่านี้เรียกว่า อกุศลวิตก ๓.

[๕๒๘] อกุศลสัญญา ๓ เป็นไฉน ?

กามสัญญา พยาบาทสัญญา วิหิงสาสัญญา

บรรดาสัญญา ๓ นั้น กามสัญญา เป็นไฉน ?

ความจำ กิริยาที่จำ สภาพที่จำ อันเกี่ยวข้องกับกาม นี้เรียกว่า กาม
สัญญา.

พยาบาทสัญญา เป็นไฉน ?

ความจำ กิริยาที่จำ สภาพที่จำ เกี่ยวด้วยพยาบาท นี้เรียกว่า พยาบาทสัญญา.

วิหิงสาสัญญา เป็นไฉน ?

ความจำ กิริยาที่จำ สภาพที่จำ อันเกี่ยวข้องกับความเป็นอื่น นี้เรียกว่า วิหิงสาสัญญา.

เหล่านั้นเรียกว่า อกุศลสัญญา ๓.

[๕๒๕] อกุศลธาตุ ๓ เป็นไฉน ?

กามธาตุ พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ

บรรดาอกุศลธาตุ ๓ นั้น กามธาตุ เป็นไฉน ?

กามวิตก จัดเป็นกามธาตุ พยาบาทวิตก จัดเป็นพยาบาทธาตุ
วิหิงสาวิตก จัดเป็นวิหิงสาธาตุ.

บรรดาวิตก ๓ นั้น กามวิตก เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด, อันเกี่ยวข้องกับกามนี้เรียกว่า กามวิตก.

พยาบาทวิตก เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันเกี่ยวข้องกับพยาบาท นี้เรียกว่า พยาบาทวิตก.

วิหิงสาวิตก เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันเกี่ยวข้องกับความเป็นอื่น นี้เรียกว่า วิหิงสาวิตก.

เหล่านี้เรียกว่า อกุศลธาตุ ๓.

[๕๓๐] ทุจริต ๓ เป็นไฉน ?

กายทุจริต วจิตุจริต มโนทุจริต

บรรดาทุจริต ๓ นั้น กายทุจริต เป็นไฉน ?

ปาณาติบาต อทินนาทาน กามเมสุมิถาจาร นี้เรียกว่า กายทุจริต.

วจิตุจริต เป็นไฉน ?

มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา สัมผัสปลาทปะ นี้เรียกว่า วจิตุจริต

มโนทุจริต เป็นไฉน ?

อภิขมา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ นี้เรียกว่า มโนทุจริต.

กายทุจริต เป็นไฉน ?

กายกรรมฝ่ายอกุศล ชื่อว่า กายทุจริต

วจีกรรมฝ่ายอกุศล ชื่อว่า วจิตุจริต

มโนกรรมฝ่ายอกุศล ชื่อว่า มโนทุจริต

บรรดาทุจริต ๓ นั้น กายกรรมฝ่ายอกุศล เป็นไฉน ?

กายสังขเจตนาฝ่ายอกุศล ชื่อว่า กายกรรมฝ่ายอกุศล

วจีสัญเจตนาฝ่ายอกุศล ชื่อว่า วจิตุจริต

มโนสังขเจตนาฝ่ายอกุศล ชื่อว่า มโนกรรมฝ่ายอกุศล

เหล่านั้นเรียกว่า ทุจริต ๓.

[๕๓๑] อาสวะ ๓ เป็นไฉน ?

กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ

บรรดาอาสวะ ๓ นั้น กามาสวะ เป็นไฉน ?

ความพอใจในกาม ฯลฯ ความหมกมุ่นในกาม อันใด นี้เรียกว่า

กามาสวะ.

ภวาสวะ เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ฯลฯ ความหมกมุ่นในภพ อันใด นี้เรียกว่า
ภวาสวะ.

อวิชาสวะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ลืมคืออวิชา อकुศลมูลคือ โมหะ นี้เรียก
ว่า อวิชาสวะ.

เหล่านี้เรียกว่า อาสวะ ๓.

[๕๓๒] สัตถุโณชน์ ๓ เป็นไฉน ?

สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลพทตปราคาส

บรรดาสัตถุโณชน์ ๓ เหล่านี้ สักกายทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดใน
ธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้
เห็นสัปปุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัปปุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของ
สัปปุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นคนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป
ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นสัญญาเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นสังขาร
เป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นวิญญูณเป็นตน หรือเห็นคนมีวิญญูณ เห็นวิญญูณ
ในตน เห็นตนในวิญญูณ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอา
โดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า สักกายทิฏฐิ.

วิจิกิจฉา เป็นไฉน ?

ปุถุชนเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา เคลือบแคลงสงสัยในพระ-
ธรรม เคลือบแคลงสงสัยในพระสงฆ์ เคลือบแคลงสงสัยในสิกขา เคลือบ-
แคลงสงสัยในส่วนอดีต เคลือบแคลงสงสัยในส่วนอนาคต เคลือบแคลงสงสัย

ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต เคลือบแคลงสงสัยในธรรมอันเป็นปัจจัยของกัน
และกัน และอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ความเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง
สภาพที่เคลือบแคลง ฯลฯ ความกระด้างแห่งจิต ความลังเลใจ อันใด มี
ลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า วิจิกิจฉา.

สีลัพพตปรามาส เป็นไฉน ?

สมณพราหมณ์ภายนอกศาสนานี้ มีความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ย่อม
มิได้ด้วยศีล ด้วยวัตร ด้วยทั้งศีลและวัตร ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้าง
ทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า
สีลัพพตปรามาส.

เหล่านั้นเรียกว่า **สัตถุโณชน์ ๑.**

[๕๑๓] **ตัณหา ๓ เป็นไฉน?**

กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

บรรดาตัณหา ๓ นั้น **ภวตัณหา เป็นไฉน ?**

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิตอัน
สหระกตด้วยภวทิฏฐิ นี้เรียกว่า **ภวตัณหา.**

วิภวตัณหา เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิตอัน
สหระกตด้วยอจเจททิฏฐิ นี้เรียกว่า **วิภวตัณหา.**

ตัณหาที่เหลือนอกนั้น เรียกว่า **กามตัณหา.**

บรรดาตัณหา ๓ นั้น **กามตัณหา เป็นไฉน ?**

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิตอัน
ประกอบด้วยกามธาตุ นี้เรียกว่า **กามตัณหา.**

ความกำหนด ความกำหนดนิกแห่งจิต ฯลฯ อันประกอบด้วยรูปธาตุ และอรูปธาตุ นี้เรียกว่า กวตัตถา.

ความกำหนด ความกำหนดนิก ฯลฯ ความกำหนดนิกแห่งจิตอัน สหระคด้วยอุจเฉททิฏฐิ นี้เรียกว่า วิกวตัตถา.

เหล่านี้เรียกว่า ตัตถา ๓.

[๕๓๔] ตัตถา ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

กามตัตถา รูปตัตถา อรูปตัตถา

บรรดาตัตถา ๓ นั้น กามตัตถา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนิก ฯลฯ ความกำหนดนิกแห่งจิตอัน ประกอบด้วยกามธาตุ นี้เรียกว่า กามตัตถา.

รูปตัตถา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนิก ฯลฯ ความกำหนดนิกแห่งจิตอัน ประกอบด้วยรูปธาตุ นี้เรียกว่า รูปตัตถา.

อรูปตัตถา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนิก ฯลฯ ความกำหนดนิกแห่งจิตอัน ประกอบด้วยอรูปธาตุ นี้เรียกว่า อรูปตัตถา.

เหล่านี้เรียกว่า ตัตถา ๓.

[๕๓๕] ตัตถา ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

รูปตัตถา อรูปตัตถา นิโรธตัตถา

บรรดาตัตถา ๓ นั้น รูปตัตถา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนิก ฯลฯ ความกำหนดนิกแห่งจิตอัน ประกอบด้วยรูปธาตุ นี้เรียกว่า รูปตัตถา.

อรุปัตถมา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนัย ฯลฯ ความกำหนดนัยแห่งจิตอันประกอบด้วยรูปธาตุ นี้เรียกว่า อรุปัตถมา.

นิโรธัตถมา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนัย ฯลฯ ความกำหนดนัยแห่งจิตอันสหระศ ด้วยอจุเจตทิกฺขุ นี้เรียกว่า นิโรธัตถมา.

เหล่านี้เรียกว่า ตัตถมา ๓.

[๕๓๖] **เอสนา ๓ เป็นไฉน ?**

กามสนา ภเวสนา พรหมจริเยสนา

บรรดาเอสนา ๓ นั้น กามสนา เป็นไฉน ?

ความพอใจในกาม ฯลฯ ความหมกมุ่นในกาม อันใด นี้เรียกว่า กามสนา.

ภเวสนา เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ฯลฯ ความหมกมุ่นในภพ อันใด นี้เรียกว่า ภเวสนา.

พรหมจริเยสนา เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยง หรือความเห็นว่าเป็นโลกไม่เที่ยง ฯลฯ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตาย จะเกิดอีกก็หาไม่ได้ จะไม่เกิดอีกก็หาไม่ได้ ดังนี้ ทิกฺขุ ความเห็นไปข้างทิกฺขุ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า พรหมจริเยสนา.

บรรดาเอสนา ๓ นั้น กามสนา เป็นไฉน ?

ความกำหนดในกาม กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันเป็นอกุศลตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับความกำหนดในกามนั้น นี้เรียกว่า กามสนา.

ภเวสนา เป็นไฉน ?

ความกำหนดในภพ กายกรรม วชิกรรม มโนกรรม อันเป็นอกุศล ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับความกำหนด ในภพนั้น นี้เรียกว่า **ภเวสนา**.

ความเห็นว่โลกมีที่สุด กายกรรม วชิกรรม มโนกรรม อันเป็น อกุศลตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับความเห็นว่โลกมีที่สุดนั้น นี้เรียกว่า **พรหม- จริเยสนา**.

เหล่านี้เรียกว่า **เอสนา ๓**.

[๕๓๗] **วิชา ๓** เป็นไฉน ?

ความถือตัวว่าประเสริฐกว่าเขา ความถือตัวว่าเสมอเขา ความถือตัว ว่าเลวกว่าเขา เหล่านี้เรียกว่า **วิชา ๓**.

[๕๓๘] **ภัย ๓** เป็นไฉน ?

ชาติภัย ชราภัย มรณภัย

บรรดาภัย ๓ นั้น **ชาติภัย** เป็นไฉน ?

ความกลัว ความขลาด ความหวาดเสียว ความชูชันแห่งชน ความ สะดุ้งแห่งจิต เพราะอาศัยความเกิด นี้เรียกว่า **ชาติภัย**.

ชราภัย เป็นไฉน ?

ความกลัว ความขลาด ความหวาดเสียว ความชูชันแห่งชน ความ สะดุ้งแห่งจิต เพราะอาศัยชรา นี้เรียกว่า **ชราภัย**.

มรณภัย เป็นไฉน ?

ความกลัว ความขลาด ความหวาดเสียว ความชูชันแห่งชน ความ สะดุ้งแห่งจิต เพราะอาศัยความตาย นี้เรียกว่า **มรณภัย**.

เหล่านี้เรียกว่า **ภัย ๓**

[๕๓๕] **ตมะ ๓** เป็นไฉน ?

๑. บุคคลย่อมเคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อไม่เลื่อมใส ปรารภอดีตกาล
 ๒. ย่อมเคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ปรารภอนาคตกาล
 ๓. ย่อมเคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ปรารภปัจจุบันกาล
- เหล่านี้เรียกว่า **ตมะ ๓**.

[๕๔๐] **ติตถายตนะ ๓** เป็นไฉน ?

๑. สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เป็นผู้มิวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า คนเรานี้ย่อมได้เสวยสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมได้เสวยสุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ทั้งหมดนั้น เพราะได้ทำเหตุไว้ในปางก่อน.

๒. สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เป็นผู้มิวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า คนเรานี้ย่อมได้เสวยสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมได้เสวยสุขทุกข์หรือไม่สุขทุกข์ทั้งหมดนั้น เพราะเหตุคือมีผู้เป็นไ้สร้างให้.

๓. สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เป็นผู้มิวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า คนเรานี้ย่อมได้เสวยสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมได้เสวยสุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ทั้งหมดนั้น โดยไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย.

เหล่านี้เรียกว่า **ติตถายตนะ ๓**.

[๕๔๑] **กิญจนะ ๓** เป็นไฉน ?

กิเลสเครื่องกังวลคือราคะ กิเลสเครื่องกังวลคือโทสะ กิเลสเครื่องกังวลคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า **กิญจนะ ๓**.

[๕๔๒] อังคะ ๓ เป็นไฉน ?

กิเลสเพียงดั่งเนินคือราคะ กิเลสเพียงดั่งเนินคือโทสะ กิเลสเพียงดั่งเนินคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า อังคะ ๓.

[๕๔๓] มละ ๓ เป็นไฉน ?

มลทินคือราคะ มลทินคือโทสะ มลทินคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า มละ ๓.

[๕๔๔] วิสมะ ๓ เป็นไฉน ?

ความไม่สม่ำเสมอคือราคะ ความไม่สม่ำเสมอคือโทสะ ความไม่สม่ำเสมอคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า วิสมะ ๓.

[๕๔๕] วิสมะ ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

ความประพฤติน่าสมอทางกาย ความประพฤติน่าสมอทางวาจา ความประพฤติน่าสมอทางใจ เหล่านี้เรียกว่า วิสมะ ๓.

[๕๔๖] อัคคิ ๓ เป็นไฉน ?

ไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า อัคคิ ๓.

[๕๔๗] กสภาวะ ๓ เป็นไฉน ?

น้ำฝาดคือราคะ น้ำฝาดคือโทสะ น้ำฝาดคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า กสภาวะ ๓.

[๕๔๘] กสภาวะ ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

น้ำฝาดทางกาย น้ำฝาดทางวาจา น้ำฝาดทางใจ เหล่านี้เรียกว่า

กสภาวะ ๓.

[๕๔๙] อัศสาทิฎฐิ ความเห็นผิดอันประกอบด้วยความ

ยินดี เป็นไฉน ?

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เป็นผู้มีความเห็นอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า กามทั้งหลายไม่มีโทษ ดังนี้ เขาจึงบริโภคกาม นี้เรียกว่า **อัสสาททิฏฐิ** ความเห็นผิดอันประกอบด้วยความยินดี.

อัตตานุทิฏฐิ ความตามเห็นว่ามีอัตตาตัวตน เป็นไฉน ?

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไร้อารยศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้เห็นสัปปุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัปปุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัปปุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นสัญญาเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นสังขารเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นวิญญูณเป็นตน หรือเห็นตนมีวิญญูณ เห็นวิญญูณในตน เห็นตนในวิญญูณ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปัสสัณโธ มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **อัตตานุทิฏฐิ** ความตามเห็นว่ามีอัตตาตัวตน.

มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ฯลฯ สมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ยังเห็นจริงประจักษ์ซึ่งโลกนี้และโลกหน้าด้วยตนเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ ไม่มีในโลกนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปัสสัณโธ มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **มิจฉาทิฏฐิ**.

สัสสตทิฏฐิ จัดเป็น**อัสสาททิฏฐิ** สักกายทิฏฐิ จัดเป็น**อัตตานุทิฏฐิ**
อุจเฉททิฏฐิ จัดเป็น**มิจฉาทิฏฐิ**.

[๕๕๐] อรติ ความไม่ยินดี เป็นไฉน ?

ความไม่ยินดี กิริยาที่ไม่ยินดี ความไม่ยินดียิ่ง กิริยาที่ไม่ยินดียิ่ง ความกระสัน ความคั่นรน ในเสนาสนะอันสังัด หรือในอิทกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า อรติ ความไม่ยินดี.

วิหเสา ความเบียดเบียน เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ข่มเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายด้วยฝ่ามือบ้าง ก้อนดินบ้าง ท่อนไม้บ้าง ศาสตราบ้าง เชือกบ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ความบีบคั้น ความบีบคั้นยิ่ง ความเบียดเบียน ความเบียดเบียนยิ่ง ความทำให้เดือดร้อน ความทำให้เดือดร้อนยิ่ง ความทำร้ายสัตว์อื่น อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า วิหเสา ความเบียดเบียน.

อธัมมจริยา ความประพฤติไม่เป็นธรรม เป็นไฉน ?

ความประพฤติไม่เป็นธรรมทางกาย ความประพฤติไม่สมำเสมอทางกาย ความประพฤติไม่เป็นธรรมทางวาจา ความประพฤติไม่สมำเสมอทางวาจา ความประพฤติไม่เป็นธรรมทางใจ ความประพฤติไม่สมำเสมอทางใจ นี้เรียกว่า อธัมมจริยา ความประพฤติไม่เป็นธรรม.

[๕๕๑] โทวจัสตตา ความเป็นผู้ว่ายาก เป็นไฉน ?

กิริยาที่เป็นผู้ว่ายาก ความเป็นผู้ว่ายาก สภาพที่เป็นผู้ว่ายาก ความยึดถือข้างข้างขึ้น ความพอใจทางโต้แย้ง กิริยาที่ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่เชื่อฟัง ในเมื่อถูกว่ากล่าวโดยสหธรรม นี้เรียกว่า โทวจัสตตา ความเป็นผู้ว่ายาก.

ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว เป็นไฉน ?

บุคคลเหล่านี้ไม่มีศรัทธา ไม่มีศีล มีการศึกษาน้อย มีความตระหนี่ มีปัญญาทราม การเสพ การเสพเป็นนิตย์ การเสพด้วยดี การคบ การคบด้วยดี ความรักดี ความจงรักภักดีแก่บุคคลเหล่านั้น ความเป็นผู้น้อมน้าวไปตามบุคคลเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว.

นानัตตสัญญา สัญญาต่างๆ เป็นไฉน ?

สัญญาที่เกี่ยวข้องด้วยกาม สัญญาที่เกี่ยวข้องด้วยพยาบาท สัญญาที่เกี่ยวข้องด้วยความเบียดเบียน นี้เรียกว่า นานัตตสัญญา สัญญาต่างๆ อกุศลสัญญา แม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า นานัตตสัญญา.

[๕๕๒] อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความกวัดแกว่งแห่งจิต ความพล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน.

โกสัชชะ ความเกียจคร้าน เป็นไฉน ?

การปล่อยจิต ความเพิ่มพูนการปล่อยจิตไปในกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต หรือในกามคุณ ๕ หรือความไม่เคารพ ความทำโดยไม่คิดต่อ ความทำโดยไม่มั่นคง ความประพฤดิย่อหย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เสพให้มาก ความไม่ทำให้เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งมั่น ความไม่ประกอบเนื่องๆ ความประมาทในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่า โกสัชชะ ความเกียจคร้าน.

ปมาทะ ความประมาท เป็นไฉน ?

การปล่อยจิต ความเพิ่มพูนการปล่อยจิตไปในกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต หรือในกามคุณ ๕ หรือความทำโดยความไม่เคารพ ความทำโดย

ไม่ติดต่อ ความทำโดยไม่มั่นคง ความประพฤดิย่อหย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เซพให้มาก ความไม่ทำให้เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งมั่น ความไม่ประกอบเนื่อง ๆ ความประมาทในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย ความประมาท กิริยาที่ประมาท สภาพที่ประมาท อันใด มีลักษณะ เช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **ปมาทะ ความประมาท**.

[๕๕๓] **อสังตฺกฺฎฐิตา ความไม่สันโดษ เป็นไฉน ?**

ความอยากได้มากยิ่งขึ้น ของบุคคลผู้ไม่สันโดษด้วยจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ กิลานปัจฉยเภสัชบริหารตามที่ได้ ตามใจตามใจ หรือด้วยกามคุณ ๕ ความปรารถนา การปรารถนา ความไม่สันโดษ ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความกำหนดนักแห่งจิตอันใดมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **อสังตฺกฺฎฐิตา ความไม่สันโดษ**.

อธัมปชฺชญฺญาตา ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชฺชญฺญะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า **อธัมปชฺชญฺญาตา ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชฺชญฺญะ**.

มหิจจตา ความมักมาก เป็นไฉน ?

ความอยากได้มากยิ่งขึ้นของบุคคลผู้ไม่สันโดษด้วยจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ กิลานปัจฉยเภสัชบริหาร ตามใจตามใจ หรือด้วยกามคุณ ๕ ความปรารถนา การปรารถนา ความมักมาก ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความกำหนดนักแห่งจิต อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **มหิจจตา ความมักมาก**.

[๕๕๔] **อิหริกะ ความไม่ละอายต่อการประพฤติทุจริต เป็นไฉน ?**

ความไม่ละอายต่อการประพฤตินั้นเป็นสิ่งที่ควรละอาย ความไม่
ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อหิริกะ
ความไม่ละอายต่อการประพฤตินุจริต.

อโนตตปปะ ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤตินุจริต เป็น
ไฉน ?

ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤตินุจริตอันเป็นสิ่งที่ควรเกรงกลัว
ความไม่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า
อโนตตปปะ ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤตินุจริต.

ปมาทะ ความประมาท เป็นไฉน ?

การปล่อยจิต ความเพิ่มพูน การปล่อยจิตไปในกายทุจริต วาจิทุจริต
มโนทุจริต หรือในกามคุณ ๕ หรือความทำโดยความไม่เคารพ ความทำโดย
ไม่ติดต่อกัน ความไม่มั่นคง ความประพฤติด้อย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ
ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เสพให้มาก ความไม่ทำให้เจริญ ความไม่ทำให้มาก
ความไม่ตั้งมั่น ความไม่ประกอบเนื่อง ๆ ความประมาทในการเจริญกุศลธรรม
ทั้งหลาย ความประมาท กิริยาที่ประมาท สภาพที่ประมาท อันใด มีลักษณะ
เช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ปมาทะ ความประมาท.

[๕๕๕] อนาทรียะ ความไม่เอื้อเฟื้อ เป็นไฉน ?

ความไม่เอื้อเฟื้อ สภาพที่ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่เชื่อฟัง
ความไม่ถือเอา กิริยาที่ไม่ถือเอา สภาพที่ไม่ถือเอา ความไม่มีศีล ความไม่
ยำเกรงอันใด นี้เรียกว่า อนาทรียะ ความเอื้อเฟื้อ.

โทวจัสสตา ความเป็นผู้ว่ายาก เป็นไฉน ?

กิริยาที่เป็นผู้ว่ายาก ความเป็นผู้ว่ายาก สภาพที่เป็นผู้ว่ายาก ความ
ยึดถือข้างข้างขึ้น ความพอใจทางโต้แย้ง ความไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ

ความไม่เชื่อฟัง ในเมื่อถูกว่ากล่าวโดยสหธรรมิก นี้เรียกว่า โทวจัสสตา
ความเป็นผู้ว่ายาก.

ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว เป็นไฉน ?

บุคคลเหล่าใด ไม่มีศรัทธา ทุศีล มีการศึกษาน้อย มีความตระหนี่
มีปัญหาทรมาน การเสพ การเสพเป็นนิตย์ การเสพด้วยดี การคบ การคบ
ด้วยดี ความรักดี ความจงรักภักดีแก่บุคคลเหล่านั้น ความเป็นผู้นิ่มน้าวไป
ตามบุคคลเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว.

[๕๕๖] อัธสัทธิยะ ความไม่มีศรัทธา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่มีศรัทธา ไม่เชื่อพระพุทธเจ้า พระธรรม
พระสงฆ์ ความไม่มีศรัทธา กิริยาที่ไม่เชื่อ กิริยาที่ไม่ปลงใจเชื่อ ความไม่
เลื่อมใสยัง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อัธสัทธิยะ ความไม่มี
ศรัทธา.

อวตัณณุตตา ความเป็นผู้ไม่รู้ถ้อยคำ เป็นไฉน ?

มัจฉริยะ ความตระหนี่ ๕ คือ อาวาสมัจฉริยะ ความตระหนี่ที่อยู่,
กุลมัจฉริยะ ความตระหนี่ตระกูล, ลากมัจฉริยะ ความตระหนี่ลาก, วัฒน-
มัจฉริยะ ความตระหนี่วรรณะ, ชัมมมัจฉริยะ ความตระหนี่ธรรม, ความ
ตระหนี่ กิริยาที่ตระหนี่ สภาพที่ตระหนี่ ความหวงแหน ความเหนียวแน่น
ความปกปิด ความไม่เอาใจใส่ อันใด ลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อวตัณณุตตา
ความเป็นผู้ไม่รู้ถ้อยคำ.

โกสัชชะ ความเกียจคร้าน เป็นไฉน ?

การปล่อยจิต ความเพิ่มพูนการปล่อยจิตไปในกายทุจริต วิจิทุจริต
มโนทุจริต หรือในกามคุณ ๕ หรือความทำโดยความไม่เคารพ ความไม่ทำโดย

ติดต่อกัน ความไม่ทำให้มันคง ความประพฤติย่อหย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ. ความไม่เสพาให้มาก ความไม่ทำให้เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งมั่น ความไม่ประกอบเนื่องๆ ความประมาทในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่า โกสัชชะ ความเกียจคร้าน.

[๕๕๗] อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความกวัดแกว่งแห่งจิต ความพล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน.

อสังวร ความไม่สำรวม เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว เป็นผู้ถืออนิมิต เป็นผู้ถืออนุพยัญชนะ บำปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ อภิขมาและโทมนัส ฟังกรอบงำบุคคลนั้น ผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ เพราะการไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น ไม่รักษาจักขุนทรีย์นั้น ไม่สำเร็จการสำรวมในจักขุนทรีย์นั้น ฟังเสียงด้วยโสตแล้ว ฯลฯ สูดกลิ่นด้วยฆานะแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยชีวหาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโศภณด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว เป็นผู้ถืออนิมิต เป็นผู้ถืออนุพยัญชนะ บำปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ อภิขมาและโทมนัส ฟังกรอบงำบุคคลนั้น ผู้ไม่สำรวมมโนทริย์อยู่ เพราะการไม่สำรวมมโนทริย์ใดเป็นเหตุ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทริย์นั้น ไม่รักษามโนทริย์นั้น ไม่สำเร็จการสำรวมมโนทริย์นั้น นี้เรียกว่า อสังวร ความไม่สำรวม.

ทุสสีละ ความเป็นผู้ทุศีล เป็นไฉน ?

ความล่วงละเมิดทางกาย ความล่วงละเมิดทางวาจา ความล่วงละเมิดทั้งทางกายและวาจา นี้เรียกว่า ทุสสีละ ความเป็นผู้ทุศีล.

[๕๕๘] อริยอัสสณกัมมตา ความไม่อยากจะเห็นพระอริยเจ้า

เป็นไฉน ?

บรรดาบทเหล่านั้น พระอริยเจ้า เป็นไฉน พระพุทธเจ้าและพระสาวกของพระพุทธเจ้า เรียกว่า พระอริยเจ้า. ความไม่ต้องการจะพบ ความไม่ต้องการจะเห็น ความไม่ต้องการจะเข้าไปใกล้ ความไม่ต้องการจะสมาคมกับพระอริยเจ้า เหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า อริยอัสสณกัมมตา ความไม่อยากจะเห็นพระอริยเจ้า.

สัทธัมมอโสตุกัมมตา ความไม่อยากจะฟังพระสัทธรรม เป็นไฉน ?

บรรดาบทเหล่านั้น พระสัทธรรม เป็นไฉน สติปัญญา ๔ สัมมัตถิปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เรียกว่า พระสัทธรรม. ความไม่ต้องการจะฟัง ความไม่ต้องการจะสดับ ความไม่ต้องการจะเรียน ความไม่ต้องการจะทรงจำซึ่งพระสัทธรรมนี้ อันใด นี้เรียกว่า สัทธัมมอโสตุกัมมตา ความไม่อยากจะฟังพระสัทธรรม.

อุปารัมภจิตตตา ความเป็นผู้มีจิตคิดแข่งดี เป็นไฉน ?

บรรดาบทเหล่านั้น ความคิดแข่งดี เป็นไฉน ความคิดแข่งดี ความคิดแข่งดีเนื่อง ๆ กิริยาที่คิดแข่งดี กิริยาที่คิดแข่งดีเนื่อง ๆ สภาพที่คิดแข่งดีเนื่อง ๆ ความดูถูก ความดูหมิ่น ความดูแคลน ความคอยแสวงหาโทษ อันใด นี้เรียกว่า อุปารัมภจิตตตา ความเป็นผู้มีจิตคิดแข่งดี.

[๕๕๙] มุฏฐัสจจะ ความเป็นผู้ไม่มีสติ เป็นไฉน ?

ความระลึกไม่ได้ ความตามระลึกไม่ได้ ความหวนระลึกไม่ได้ ความระลึกไม่ได้ สภาพที่ระลึกไม่ได้ ความทรงจำไม่ได้ ความเลื่อยล่อย ความหลงลืม อันใด นี้เรียกว่า มุฏฐัสจจะ ความเป็นผู้ไม่มีสติ.

อสัมปชัญญะ ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือ โมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อสัมปชัญญะ ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ.

เจตโสวิกเขปะ ความฟุ้งซ่านแห่งจิต เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความกวัดแกว่งแห่งจิต
ความพล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า เจตโสวิกเขปะ ความฟุ้งซ่าน
แห่งจิต.

[๕๖๐] **อโยนิโสมนสิการ ความทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย
เป็นไฉน ?**

ความทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง ความทำไว้
ในใจโดยไม่แยบคาย ในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าสุข ความทำไว้ในใจโดยไม่
แยบคาย ในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาตัวตนว่าเป็นอัตตาตัวตน ความทำไว้ในใจโดยไม่
แยบคาย ในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม หรือความนึก ความนึกเนื่องๆ ความคิด
ความพิจารณา ความทำไว้ในใจแห่งจิต โดยผิดจากความจริง นี้เรียกว่า
อโยนิโสมนสิการ ความทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย.

กุ่มมัคคเสวนา การเสพทางผิด เป็นไฉน ?

บรรดาบทเหล่านั้น ทางผิด เป็นไฉน มิจฉาทิฎฐิ มิจฉาสังกัปปะ
มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ
นี้เรียกว่า ทางผิด การเสพ การเสพเป็นนิตย์ การเสพด้วยดี การคบ การ
คบด้วยดี การชอบใจ ความชอบใจ ซึ่งทางผิดนี้ ความเป็นผู้โน้มน้าวไป
ตามทางผิดนี้ อันใด นี้เรียกว่า กุ่มมัคคเสวนา การเสพทางผิด.

เจตโสสินัตตะ ความย่อหย่อนแห่งจิต เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบแห่งจิต ความไม่ครบแก่การงานแห่งจิต ความ
ท้อแท้ ความถดถอย ความย่อหย่อน กิริยาที่ย่อหย่อน สภาพที่ย่อหย่อน
ความซบเซา กิริยาที่ซบเซา สภาพที่ซบเซาแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า เจตโส-
ลีนัตตะ ความย่อหย่อนแห่งจิต.

จตุกกนิทเทศ

[๘๖๑] ในจตุกกมาติกาเหล่านั้น อาสวะ ๔ เป็นไฉน ?

กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ.

บรรดาอาสวะ ๔ นั้น กามาสวะ เป็นไฉน ?

ความพอใจในกาม ฯลฯ ความหมกมุ่นในกาม อันใด นี้เรียกว่า
กามาสวะ.

ภวาสวะ เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ฯลฯ ความหมกมุ่นในภพ อันใด นี้เรียกว่า
ภวาสวะ.

ทิฏฐาสวะ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยง ฯลฯ ความเห็นว่าเป็นสัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว
จะเกิดอีกก็หาไม่ได้ จะไม่เกิดอีกก็หาไม่ได้ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ
 ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ทิฏฐาสวะ
มิจฉาทิฏฐิ แม้ทั้งหมดก็เรียกว่า ทิฏฐุอาสวะ.

อวิชชาสวะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ นี้เรียกว่า
อวิชชาสวะ

เหล่านี้เรียกว่า อาสวะ ๔.

[๕๖๒] คันถะ ๔ เป็นไฉน ?

อภิขฌากายคันถะ พยาปาทากายคันถะ สีสัพพตปรามาสกายคันถะ
อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ.

บรรดาคันถะ ๔ นั้น อภิขฌากายคันถะ เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนัย ฯลฯ ความเพ่งเล็งก็จะเอาทรัพย์
สมบัติของผู้อื่น อกุศลมูลคือโลภะ อังได นี้เรียกว่า อภิขฌากายคันถะ.

พยาปาทากายคันถะ เป็นไฉน ?

ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสียแก่เราแล้ว
ฯลฯ ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่เข้มแข็งแห่งจิต อังได นี้เรียกว่า
พยาปาทากายคันถะ.

สีสัพพตปรามาสกายคันถะ เป็นไฉน ?

สมณพราหมณ์ภายนอกศาสนานี้ มีความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ ย่อม
มิได้ด้วยศีล ด้วยวัตร ด้วยศีลและวัตร ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ
ฯลฯ การถือเอาโดยวิปلاส อังได มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า สีสัพพต-
ปรามาสกายคันถะ.

อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าโลกเที่ยง นี้แหละจริง อย่างอื่นไม่จริง ความเห็นว่า
โลกไม่เที่ยง นี้แหละจริง อย่างอื่นไม่จริง ฯลฯ ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้า
แต่ตายแล้วจะเกิดอีกก็หาไม่ได้ จะไม่เกิดอีกก็หาไม่ได้ นี้แหละจริง อย่างอื่น
ไม่จริง ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อังได
มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ ยกเว้นสีสัพพต-
ปรามาสกายคันถะ มิจฉาทิฏฐิแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า อิทังสัจจาภินิเวสกาย-
คันถะ.

เหล่านี้เรียกว่า **คันถะ ๔.**

[๕๖๑] โอฆะ ๔ ฯลฯ โยคะ ๔ ฯลฯ อุปาทาน ๔ เป็นไฉน ?

กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีสัพพตูปาทาน อัตตวาทูปาทาน.

บรรดาอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทาน เป็นไฉน ?

ความพอใจในกาม ฯลฯ ความหมกมุ่นในกาม อันใด นี้เรียกว่า **กามุปาทาน.**

ทิฏฐุปาทาน เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล การบูชาพระรัตนตรัยไม่มีผล ฯลฯ สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดี ผู้ปฏิบัติชอบ รู้ยังเห็นแจ้งประจักษ์ซึ่งโลกนี้และโลกหน้าด้วยตนเองแล้ว ประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ไม่มีในโลก ทิฏฐิความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **ทิฏฐุปาทาน.** ยกเว้น สีสัพพตูปาทาน และ อัตตวาทูปาทาน มิฉะ ทิฏฐิแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า **ทิฏฐุปาทาน.**

สีสัพพตูปาทาน เป็นไฉน ?

สมณพราหมณ์ภายนอกศาสนานี้ มีความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมิได้ด้วยศีล ด้วยวัตร ด้วยศีลและวัตร ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **สีสัพพตูปาทาน.**

อัตตวาทูปาทาน เป็นไฉน ?

บุรุษในโลกนี้ ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้เห็นสัปบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรม

ของสัปบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตน
ในรูป ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นสัญญาเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็น
สังขารเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นวิญญาณเป็นตน หรือเห็นตนมีวิญญาณ เห็น
วิญญาณในตน เห็นตนในวิญญาณ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การ
ถือเอาโคขวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **อัตตวาทุปาทาน**

เหล่านี้เรียกว่า **อุปาทาน ๔.**

[๕๖๔] **ตัณหุปาทา ๔** เป็นไฉน ?

ตัณหาเมื่อจะเกิดขึ้นแก่ภิกขุ ย่อมเกิดเพราะจิวรเป็นเหตุบัง ตัณหา
เมื่อจะเกิดแก่ภิกขุ ย่อมเกิดเพราะบิณฑบาตเป็นเหตุบัง ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่
ภิกขุ ย่อมเกิดเพราะเสนาสนะเป็นเหตุบัง ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกขุ ย่อม
เกิดเพราะปัจฉักังกล่าวมานี้อันประณีตและประณีตยังเป็นเหตุบัง

เหล่านี้เรียกว่า **ตัณหุปาทา ๔.**

[๕๖๕] **อกตคมนะ ๔** เป็นไฉน ?

บุคคลย่อมลำเอียงเพราะรักใคร่กัน ย่อมลำเอียงเพราะไม่ชอบกัน ย่อม
ลำเอียงเพราะเขลา ย่อมลำเอียงเพราะกลัว ความลำเอียง การถึงความลำเอียง
การลำเอียงเพราะรักใคร่กัน การลำเอียงเพราะเป็นพวกพ้องกัน ความหันเห
ไปเหมือนน้ำไหล อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้

เหล่านี้เรียกว่า **อกตคมนะ ๔.**

[๕๖๖] **วิปริยสะ ๔** เป็นไฉน ?

ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจสัญญา ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจจิต ความ
เข้าใจผิดด้วยอำนาจทิฏฐิ ในสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยิ่ง ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจ
สัญญา ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจจิต ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจทิฏฐิ ในสิ่งที่

เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจสัญญา ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจจิต ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจทัญญู ในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาตัวตนว่าเป็นอัตตาตัวตน ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจสัญญา ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจจิต ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจทัญญูในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

เหล่านี้เรียกว่า วิปริยสะ ๔.

[๕๖๗] อนริยโฆหาร ๔ เป็นไฉน ?

เมื่อไม่เห็น พุคว่าเห็น เมื่อไม่ได้ยิน พุคว่าได้ยิน เมื่อไม่รู้ พุคว่ารู้ เมื่อไม่รู้แจ้ง พุคว่ารู้แจ้ง

เหล่านี้เรียกว่า อนริยโฆหาร ๔.

[๕๖๘] อนริยโฆหาร ๔ อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

เมื่อเห็น พุคว่าไม่เห็น เมื่อได้ยิน พุคว่าไม่ได้ยิน เมื่อรู้ พุคว่าไม่รู้ เมื่อรู้แจ้ง พุคว่าไม่รู้แจ้ง

เหล่านี้เรียกว่า อนริยโฆหาร ๔.

[๕๖๙] ทุจริต ๔ เป็นไฉน ?

ปาณาติบาต อทินนาทาน กามสุมิจฉาจาร มุสาวาท

เหล่านี้เรียกว่า ทุจริต ๔.

[๕๗๐] ทุจริต ๔ อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา สัมผัสป์ปลาปะ

เหล่านี้ เรียกว่า ทุจริต ๔.

[๕๗๑] ภัย ๔ เป็นไฉน ?

ชาติภัย ชราภัย พยาธิภัย มรณภัย

เหล่านี้เรียกว่า ภัย ๔.

[๕๗๒] ภัย ๔ อีกภัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

ราชภัย โจรภัย อุทกภัย อัคคีภัย

เหล่านี้เรียกว่า ภัย ๔.

[๕๗๓] ภัย ๔ อีกภัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

ภัยเกิดแต่คลื่น ภัยเกิดแต่จรเข้ ภัยเกิดแต่วังวน ภัยเกิดแต่ปลาร้าย

เหล่านี้เรียกว่า ภัย ๔.

[๕๗๔] ภัย ๔ อีกภัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

ภัยเกิดแต่การก่อนขอตนเอง ภัยเกิดแต่การก่อนขอผู้อื่น ภัยเกิดแต่อาชญา ภัยเกิดแต่อบาย

เหล่านี้เรียกว่า ภัย ๔.

[๕๗๕] ทิฏฐิ ๔ เป็นไฉน

ทิฏฐิเกิดขึ้นโดยแน่แท้มั่นคงว่า สุขทุกข์ตนเอง ทิฏฐิเกิดขึ้นโดยแน่แท้มั่นคงว่า สุขทุกข์คนอื่นกระทำให้ ทิฏฐิเกิดขึ้นโดยแน่แท้มั่นคงว่า สุขทุกข์ตนเองด้วย คนอื่นทำให้ด้วย ทิฏฐิเกิดขึ้นโดยแน่แท้มั่นคงว่า สุขทุกข์ตนเองไม่ได้ทำเองด้วย คนอื่นไม่ได้ทำให้ด้วย แต่เกิดขึ้นเองโดยเฉพาะ

เหล่านี้เรียกว่า ทิฏฐิ ๔.

ปัญจนิทเทศ

[๕๗๖] ในปัญจกมัตติกาเหล่านั้น โอรัมภาคิยสัจจโชนัน ๕ เป็นไฉน ?

โอรัมภาคิยสัจจโชนัน ๕ คือ

๑. สักกายทิฏฐิ

๒. วิจิกิจฉา

๓. สีสัพพตปรามาต

๔. กามฉันทะ

๕. พยาบาท

เหล่านี้เรียกว่า โอรัมภากิยสัณฺโณชน์ ๕.

[๕๗๗] อุทัมภากิยสัณฺโณชน์ ๕ เป็นไฉน ?

อุทัมภากิยสัณฺโณชน์ ๕ คือ

๑. รูปปราคะ

๒. อรูปปราคะ

๓. มานะ

๔. อุทัจจะ

๕. อวิชา

เหล่านี้เรียกว่า อุทัมภากิยสัณฺโณชน์ ๕.

[๕๗๘] มัจฉริยะ ๕ เป็นไฉน ?

มัจฉริยะ ๕ คือ

๑. อาวาสมัจฉริยะ ความตระหนี่ที่อยู่.

๒. กุลมัจฉริยะ ความตระหนี่ตระกูล

๓. ลากมัจฉริยะ ความตระหนี่ลาก

๔. วัฒนมัจฉริยะ ความตระหนี่วรรณะ

๕. ชัมมมัจฉริยะ ความตระหนี่ธรรม

เหล่านี้เรียกว่า มัจฉริยะ ๕.

[๕๗๕] สังกะ ๕ เป็นไฉน ?

สังกะ ๕ คือ

๑. รากสังกะ เครื่องข่องคือรากะ
๒. โทสสังกะ เครื่องข่องคือโทสะ
๓. โมหสังกะ เครื่องข่องคือโมหะ
๔. มานสังกะ เครื่องข่องคือมานะ
๕. ทิฏฐิสังกะ เครื่องข่องคือทิฏฐิ

เหล่านี้เรียกว่า สังกะ ๕.

[๕๗๖] สัตถะ ๕ เป็นไฉน ?

สัตถะ ๕ คือ

๑. รากสัตถะ ลูกศรคือรากะ
๒. โทสสัตถะ ลูกศรคือโทสะ
๓. โมหสัตถะ ลูกศรคือโมหะ
๔. มานสัตถะ ลูกศรคือมานะ
๕. ทิฏฐิสัตถะ ลูกศรคือทิฏฐิ

เหล่านี้เรียกว่า สัตถะ ๕.

[๕๗๗] เจโตชีละ ๕ เป็นไฉน ?

เจโตชีละ ๕ คือ

๑. บุคคลย่อมเคลือบแคลง สงสัย ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสใน

พระพุทธรเจ้า

๒. ย่อมเคลือบแคลง สงสัย ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระธรรม

๓. ย่อมเคลือบแคลง สงสัย ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระสงฆ์

๔. ย่อมเคลือบแคลง สงสัย ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในสิกขา

๕. เป็นผู้มีจิตขุ่นเคือง ไม่ชอบใจ มีจิตกระทบกระทั่ง กระด้าง กระเดื่องในเพื่อนพรหมจารีบุคคลทั้งหลาย

เหล่านี้เรียกว่า เจโตชิละ ๕.

[๕๘๒] เจโตวินิพันชะ ๕ เป็นไฉน ?

เจโตวินิพันชะ ๕ คือ

๑. บุคคลเป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัด ยังไม่ปราศจากความพอใจ ยังไม่ปราศจากความรักใคร่ ยังไม่ปราศจากความกระหาย ยังไม่ปราศจากความเร่าร้อน ยังไม่ปราศจากความอยากในกาม

๒. เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัด ยังไม่ปราศจากความพอใจ ยังไม่ปราศจากความรักใคร่ ยังไม่ปราศจากความกระหาย ยังไม่ปราศจากความเร่าร้อน ยังไม่ปราศจากความอยากในกาย

๓. เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัด ยังไม่ปราศจากความพอใจ ยังไม่ปราศจากความรักใคร่ ยังไม่ปราศจากความกระหาย ยังไม่ปราศจากความเร่าร้อน ยังไม่ปราศจากความอยากในรูป

๔. บริโภคอาหารเต็มท้องตามความต้องการแล้ว หากความสุขในการนอน หากความสุขในการพลิกไปมา หากความสุขในการหลับอยู่

๕. ประารถนาเป็นเทวดาตนใดตนหนึ่ง แล้วประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยศุกใจว่า เราจักเป็นเทวดาผู้มีศักดิ์ใหญ่ หรือเทวดาผู้มีศักดิ์น้อยตนใดตนหนึ่งด้วยศีลนี้ หรือด้วยตะบะนี้ หรือด้วยพรหมจรรย์นี้

เหล่านี้เรียกว่า เจโตวินิพันชะ ๕.

[๕๘๓] นีวรณ์ ๕ เป็นไฉน ?

นีวรณ์ ๕ คือ

๑. กามฉันทนีวรณ์ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ กามฉันทะ
๒. พยาบาทนีวรณ์ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ พยาบาท
๓. ถีนมิตชนีวรณ์ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ ถีนมิตะ
๔. อุทธัจจกุกกัจจนีวรณ์ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คืออุทธัจจกุกกัจจะ
๕. วิจิกิจฉานนีวรณ์ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ วิจิกิจฉา

เหล่านี้เรียกว่า นีวรณ์ ๕.

[๕๘๔] อนันตริยกรรม ๕ เป็นไฉน ?

อนันตริยกรรม ๕ คือ

๑. มาตุฆาต ฆ่ามารดา
๒. ปิตุฆาต ฆ่าบิดา
๓. อรหันตฆาต ฆ่าพระอรหันต์
๔. โลหิตุปบาท ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงยังพระโลหิตให้ห้อขึ้น
๕. สังฆเภท ยังสงฆ์ให้แตกจากกัน

เหล่านี้เรียกว่า อนันตริยกรรม ๕.

[๔๘๕] ทิฏฐิ ๕ เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ๕ คือ

๑. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง กล่าวยืนยันดังนี้ว่า อัตตามีสัญญา
เบื้องต้นแต่ตายไม่แปรผัน

๒. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง กล่าวยืนยันดังนี้ว่า อัตตาไม่มี
สัญญา เบื้องหน้าแต่ตายไม่แปรผัน

๓. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งกล่าวยืนยันดังนี้ว่า อัตตามีสัญญา
ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เบื้องหน้าแต่ตายไม่แปรผัน

๔. ก็หรือว่า สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติความขาด
สูญ ความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ซึ่งปรากฏมีอยู่

๕. ก็หรือว่า สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง กล่าวยืนยันทิฏฐิฉม-
นิพพาน

เหล่านี้เรียกว่า ทิฏฐิ ๕.

[๔๘๖] เวร ๕ เป็นไฉน ?

เวร ๕ คือ

๑. ปาณาติบาต ฆ่าสัตว์

๒. อทินนาทาน ลักทรัพย์

๓. กามสุมิจฉาจาร ประพฤติผิดในกาม

๔. มุสาวาท พูดเท็จ

๕. สุราเมรัยมัชฌมาทัญฐาน คึมน้ำเมาคือสุราและ
เมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท

เหล่านี้เรียกว่า เวร ๕.

[๕๘๓] พยสนะ ๕ เป็นไฉน ?

พยสนะ ๕ คือ

๑. ญาติพยสนะ ความพินาศแห่งชาติ
๒. โภคพยสนะ ความพินาศแห่งทรัพย์
๓. โรคพยสนะ ความพินาศเพราะโรค
๔. สีสพยสนะ ความพินาศแห่งสี
๕. ทิฏฐิพยสนะ ความพินาศแห่งทิฏฐิ

เหล่านี้เรียกว่า พยสนะ ๕.

[๕๘๔] โทษแห่งความไม่อดทน ๕ เป็นไฉน ?

โทษแห่งความไม่อดทน ๕ คือ

๑. ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของชนมาก
๒. มีเวรมาก
๓. มีโทษมาก
๔. ตายโดยความหลงลืม
๕. เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ

วินิบาต นรก

เหล่านี้เรียกว่า โทษแห่งความไม่อดทน ๕.

[๕๘๕] ภย ๕ เป็นไฉน ?

ภย ๕ คือ

๑. ภยเกิดแต่การเล็งชีพ
๒. ภยเกิดแต่การตีเตียน
๓. ภยคือความขลาดกลัว เมื่อเข้าสู่ที่ประชุม

๔. กัณฑ์เกิดแต่ภรรยา

๕. กัณฑ์เกิดแต่อบาย

เหล่านี้เรียกว่า กัณฑ์ ๕.

[๕๕๐] ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ ๕ เป็นไฉน ?

ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ ๕ คือ

๑. สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ มีวาตะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ เมื่อใดแล อัตตานิเทียบพร้อม พรังพร้อม บำรุงบำเรอ ด้วยกามคุณ ๕ อยู่ ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อัตตานิจึงชื่อว่า ได้บรรลุทิฏฐธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติทิฏฐธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยมของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้

๒. สมณะหรือพราหมณ์อื่น กล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอัตตาใด อัตตานิมีอยู่แล เราจะได้กล่าวว่า อัตตานิไม่มีก็ห้ามมิได้ ท่านผู้เจริญ แต่อัตตานิจะชื่อว่าได้บรรลุทิฏฐธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นก็ห้ามมิได้ ข้อนั้นมีอะไรเป็นเหตุ ท่านผู้เจริญ เพราะกามทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ความเศร้าโศก ความรำไห่ ความทุกข์ ความโทมนัส ความคับแค้นใจ ย่อมเกิดขึ้น เพราะกามเหล่านั้นแปรปรวนเป็นอย่างอื่น ท่านผู้เจริญ เมื่อใดแล อัตตานิสังคจากกาม สังคจากอกุศลธรรมแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อัตตานิจึงชื่อว่า ได้บรรลุทิฏฐธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติทิฏฐธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยมของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้

๓. สมณะหรือพราหมณ์อื่น กล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอิตตาไค อิตตานี้มีอยู่ เราจะได้กล่าวว่า อิตตานั้นไม่มีก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อิตตานี้จะชื่อว่าได้บรรลุทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ก็หาไม่ได้ ข้อนั้นมีอะไรเป็นเหตุ วิตก วิจารโค มีอยู่ในปฐมภวนั้น ปฐมภวนี้ย่อมปรากฏเป็นของหายเพราะวิตกและวิจARNนั้น ท่านผู้เจริญ เมื่อใดแล อิตตานี้บรรลุทุกขนิพพาน อันเป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจARNสงบ ฯลฯ อยู่ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อิตตานี้จึงชื่อว่า ได้บรรลุทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้

๔. สมณะหรือพราหมณ์อื่น กล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอิตตาไค อิตตานี้มีอยู่แล เราจะได้กล่าวว่า อิตตานั้นไม่มีก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อิตตานี้จะว่าได้บรรลุทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ก็หาไม่ได้ ข้อนั้นมีอะไรเป็นเหตุ ปิติ ความลำพองใจใด มีอยู่ในทุกขนิพพานนั้น ทุกขนิพพานี้ย่อมปรากฏเป็นของหายเพราะปิติและความลำพองใจนั้น ท่านผู้เจริญ เมื่อใดแล เพราะคลายปิติได้อีกด้วย อิตตานี้บรรลุทุกขนิพพาน ฯลฯ อยู่ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อิตตานี้จึงชื่อว่าได้บรรลุทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยมของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้

๕. สมณะหรือพราหมณ์อื่น กล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอิตตาไค อิตตานี้มีอยู่แล เราจะได้กล่าวว่า อิตตานั้นไม่มีก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อิตตานี้จะชื่อว่าได้บรรลุทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม ด้วย

เหตุเพียงเท่านี้ก็หาไม่ได้ ข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุ สุขและความนึกคิดทางใจใด มีอยู่ในตติยภวานั้น ตติยภวานี้ ย่อมปรากฏเป็นของหายาบเพราะสุขและความนึกคิดทางใจนั้น เมื่อใดแล อัตตานิบรรลุดุตถภวาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อัตตานิจึงชื่อว่าได้บรรลุตถิภูมิมิพพานอันยอดเยี่ยม สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติตถิภูมิมิพพานอันยอดเยี่ยมของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้

เหล่านี้เรียกว่า **ตถิภูมิมิพพานวาทะ ๕.**

ฉกนิเทศ

[๕๕๑] ในฉกนิเทศเหล่านี้ **วิวาตมูล ๖** เป็นไฉน ?

ความโกรธ ความลบหลู่คุณท่าน ความริษยา ความโอ้อวด ความปรารถนาลามก ความยึดถือแต่ความเห็นของตน

เหล่านี้เรียกว่า **วิวาตมูล ๖.**

[๕๕๒] ฉันทราคเคหลิตธรรม ๖ เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อันอิงอาศัยกามคุณ ในรูปที่น่าชอบใจ ฯลฯ ในเสียงที่น่าชอบใจ ฯลฯ ในกลิ่นที่น่าชอบใจ ฯลฯ ในรสที่น่าชอบใจ ฯลฯ ในโณภูมัพพะที่น่าชอบใจ ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิตอันอิงอาศัยกามคุณ ในธรรมารมณ์ที่น่าชอบใจ

เหล่านี้เรียกว่า **ฉันทราคเคหลิตธรรม ๖.**

[๕๕๓] วิโรธัตถ ๖ เป็นไฉน ?

ความอาฆาต ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ฯลฯ ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต ในรูปที่ไม่น่าชอบใจ ฯลฯ ในเสียงที่ไม่

น่าชอบใจ ฯลฯ ในกลิ่นที่ไม่น่าชอบใจ ฯลฯ ในรสที่ไม่น่าชอบใจ ฯลฯ
ในโณภูฏัพพะที่ไม่น่าชอบใจ ความอาฆาต ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ฯลฯ
ความดุร้าย ความปากร้าย ความไม่เข้มแข็งแห่งจิต ในธรรมารมณ์ที่ไม่น่า
ชอบใจ

เหล่านี้เรียกว่า **วิโรธวัตถุ**.

[๕๕๔] **ตัณหากายะ ๖** เป็นไฉน ?

รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โณภูฏัพพตัณหา รัมม-
ตัณหา

เหล่านี้เรียกว่า **ตัณหากายะ ๖**.

[๕๕๕] **อकारวะ ๖** เป็นไฉน ?

บุคคลไม่เคารพ ไม่เชื่อฟังในพระศาสดา ประพฤติเป็นไปอยู่ ฯลฯ
ในพระธรรม ประพฤติเป็นไปอยู่ ฯลฯ ในพระสงฆ์ ประพฤติเป็นไปอยู่
 ฯลฯ ในสิกขา ประพฤติเป็นไปอยู่ ฯลฯ ในความไม่ประมาท ประพฤติ
เป็นไปอยู่ บุคคลไม่เคารพ ไม่เชื่อฟังในการปฏิสังขาร ประพฤติเป็นไปอยู่

เหล่านี้เรียกว่า **อकारวะ ๖**.

[๕๕๖] **ปริหานิยธรรม ๖** เป็นไฉน ?

ความยินดีในการก่อสร้าง ความยินดีในการสนทนา ความยินดีในการ
หลับนอน ความยินดีในการคลุกคลีด้วยหมู่ ความยินดีในการอยู่ร่วมกัน ความ
ยินดีในธรรมเป็นเหตุให้แน่นซำ

เหล่านี้เรียกว่า **ปริหานิยธรรม ๖**.

[๕๕๗] **ปริหานิยธรรม ๖ อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?**

ความยินดีในการก่อสร้าง ความยินดีในการสนทนา ความยินดีในการ
หลับนอน ความยินดีในการคลุกคลีด้วยหมู่ ความเป็นผู้ว่ายาก ความเป็นผู้มี
มิตรชั่ว

เหล่านี้เรียกว่า **ปริหานิยธรรม ๖.**

[๕๕๘] **โสมนัสสุปฏิวาร ๖ เป็นไฉน ?**

เห็นรูปด้วยตาแล้ว ครุ่นคิดถึงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ฟังเสียง
ด้วยหูแล้ว ฯลฯ คมกลิ่นด้วยจมูกแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว ฯลฯ ถูกต้อง
โผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว ครุ่นคิดถึงธรรมารมณ
อันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส

เหล่านี้เรียกว่า **โสมนัสสุปฏิวาร ๖.**

[๕๕๙] **โทมนัสสุปฏิวาร ๖ เป็นไฉน ?**

เห็นรูปด้วยตาแล้ว ครุ่นคิดถึงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส ฟังเสียง
ด้วยหูแล้ว ฯลฯ คมกลิ่นด้วยจมูกแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว ฯลฯ ถูกต้อง
โผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว ครุ่นคิดถึงธรรมารมณ
อันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส

เหล่านี้เรียกว่า **โทมนัสสุปฏิวาร ๖.**

[๑๐๐๐] **อุปกงฺขปฏิวาร ๖ เป็นไฉน ?**

เห็นรูปด้วยตาแล้ว ครุ่นคิดถึงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฟังเสียง
ด้วยหูแล้ว ฯลฯ คมกลิ่นด้วยจมูกแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว ฯลฯ ถูกต้อง
โผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว ครุ่นคิดถึงธรรมารมณ
อันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา

เหล่านี้เรียกว่า **อุปกฆุปิจาร ๖.**

[๑๐๐๑] **เคหสิตโสมนัส ๖** เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันอิง อาศัยกามคุณ ในรูปอันเป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในเสียงอันเป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในกลิ่นอันเป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในรสอันเป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในโณภูฏัพพะอันเป็นที่ชอบใจ ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัสอันอิงอาศัยกามคุณ ในธรรมารมณ์อันเป็นที่ชอบใจ

เหล่านี้เรียกว่า **เคหสิตโสมนัส ๖.**

[๑๐๐๒] **เคหสิตโทมนัส ๖** เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันอิงอาศัยกามคุณ ในรูปอันไม่เป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในเสียงอันไม่เป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในกลิ่นอันไม่เป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในรสอันไม่เป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในโณภูฏัพพะอันไม่เป็นที่ชอบใจ ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันอิงอาศัยกามคุณ ในธรรมารมณ์อันไม่เป็นที่ชอบใจ

เหล่านี้เรียกว่า **เคหสิตโทมนัส ๖.**

[๑๐๐๓] **เคหสิตอุปกขา ๖** เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข

อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันอิงอาศัยกามคุณ ในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฯลฯ ในเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฯลฯ ในกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฯลฯ ในรสอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฯลฯ ในโผฏฐัพพะอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันอิงอาศัยกามคุณ ในธรรมอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา

เหล่านี้เรียกว่า **เคหสิตอุเบกขา ๖.**

[๑๐๐๔] **ทิวฐิ ๖** เป็นไฉน ?

ความเห็นเกิดขึ้นแก่ผู้นี้โดยแน่แท้มั่นคงว่า อัตตาของเรามีอยู่ ดังนี้บ้าง
ความเห็นเกิดขึ้นแก่ผู้นี้โดยแน่แท้มั่นคงว่า อัตตาของเราไม่มี ดังนี้บ้าง
ความเห็นเกิดขึ้นแก่ผู้นี้โดยแน่แท้มั่นคงว่า เราจักอัตตาคด้วยอัตตา ดังนี้บ้าง
ความเห็นเกิดขึ้นแก่ผู้นี้โดยแน่แท้มั่นคงว่า เราจักอนัตตาคด้วยอัตตา ดังนี้บ้าง
ความเห็นเกิดขึ้นแก่ผู้นี้โดยแน่แท้มั่นคงว่า เราจักอัตตาคด้วยอนัตตา ดังนี้บ้าง
ความเห็นเกิดขึ้นแก่ผู้นี้โดยแน่แท้มั่นคงว่า อัตตาของเรานั้นนั้นเป็นผู้กล่าว เป็นผู้เสวย ย่อมเสวยผลแห่งความดีและความชั่วในภพนั้น ๆ สิ้นกาลนาน
อัตตานั้นไม่เกิด ไม่ได้มีมาแล้วในอดีต อัตตานั้นไม่เกิด จักไม่มีในอนาคต
อัตตาเป็นของเที่ยง ยั่งยืนมั่นคง ไม่แปรผัน ดังนี้บ้าง

เหล่านี้เรียกว่า **ทิวฐิ ๖.**

สัตตกนิทเทศ

[๑๐๐๕] ในสัตตกมาติกาเหล่านี้ อนุสัย ๗ เป็นไฉน ?

กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิวฐานุสัย วิจิกิจจานุสัย
ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย

เหล่านี้เรียกว่า **อนุสัย ๗.**

[๑๐๐๖] **ปริยฎฐาน ๗** เป็นไฉน ?

กามราคปริยฎฐาน ปฏิมปริยฎฐาน มานปริยฎฐาน ทิฎฐิปริยฎฐาน
วิจิกิจฉาปริยฎฐาน ภวราคปริยฎฐาน อวิชชาปริยฎฐาน

เหล่านี้เรียกว่า **ปริยฎฐาน ๗.**

[๑๐๐๗] **สตัณโณชน ๗** เป็นไฉน ?

กามราคสตัณโณชน ปฏิมสตัณโณชน มานสตัณโณชน ทิฎฐิสตัณโณชน
วิจิกิจฉาสตัณโณชน ภวราคสตัณโณชน อวิชชาสตัณโณชน

เหล่านี้เรียกว่า **สตัณโณชน ๗.**

[๑๐๐๘] **อสังกรรม ๗** เป็นไฉน ?

บุคคลเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีhiri ไม่มีโอดตปปะ มีการศึกษาน้อย
เกียจคร้าน หลงลืมสติ ปัญญาทราวม

เหล่านี้เรียกว่า **อสังกรรม ๗.**

[๑๐๐๙] **ทุจริต ๗** เป็นไฉน ?

ปาณาติบาต อทินนาทาน กามเมสุมิฉณาจาร มุสาวาท ปิสุณาวาจา
ผรุสวาจา สัมผัสปลลาปะ

เหล่านี้เรียกว่า **ทุจริต ๗.**

[๑๐๑๐] **มานะ ๗** เป็นไฉน ?

มานะ อติมานะ มานาติมานะ โอมานะ อธิมานะ อัสมิมานะ มิฉณา-
มานะ

เหล่านี้เรียกว่า **มานะ ๗.**

[๑๐๑๑] ทิฏฐิ ๗ เป็นไฉน ?

๑. สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ มีวาตะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ เพราะอัตตานิมีรูป สำเร็จด้วยมหาภูตรูป ๔ เกิดโดยมีมารดา และบิดา เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ. ย่อมไม่มี ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อัตตานิจึงได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาดสูญ ความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

๒. สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอัตตาใด อัตตานั้นมีอยู่แล้ว เราจะได้กล่าว ว่า อัตตานั้นไม่มี ก็หามิได้ ท่านผู้เจริญ แต่อัตตานิจะได้ชื่อว่าขาดสูญด้วยดี ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ก็หามิได้ ท่านผู้เจริญ อัตตาอื่นเป็นทิพย์มีรูป ท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ มีอาหารคือค้ำข้าวเป็นภักษา มีอยู่แล ท่านย่อมไม่รู้ไม่เห็นอัตตานั้น เราย่อมรู้เห็นอัตตานั้น ท่านผู้เจริญ เพราะอัตตานั้นแล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มี ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อัตตานิจึงได้ชื่อว่าขาดสูญด้วยดี สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาดสูญ ความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

๓. สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอัตตาใด อัตตานั้นมีอยู่แล เราจะได้กล่าว ว่า อัตตานั้นไม่มี ก็หามิได้ ท่านผู้เจริญ แต่อัตตานิจะได้ชื่อว่าขาดสูญด้วยดี ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ก็หามิได้ ท่านผู้เจริญ อัตตาอื่นเป็นทิพย์มีรูป สำเร็จแล้วด้วยใจ มีอวัยวะน้อยใหญ่ครบทุกส่วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง มีอยู่แล ท่านย่อมไม่รู้

ไม่เห็นอัตตานั้น เราย่อมรู้เห็นอัตตานั้น ท่านผู้เจริญ เพราะอัตตานั้นแลเบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตกย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มี ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อัตตานี้จึงได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาดสูญความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

๔. สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอัตตาใด อัตตานั้นมีอยู่แล เราจะได้กล่าวว่า อัตตานั้นไม่มีก็ห้ามมิได้ ท่านผู้เจริญ แต่อัตตานี้จะได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ก็ห้ามมิได้ ท่านผู้เจริญ อัตตาอื่นที่เข้าถึงอากาศัญญาจนตณมาน โดยปริกรรมว่า อากาศไม่มีที่สุด เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิขสัญญา เพราะไม่มนสิการซึ่งนันทตสัญญา มีอยู่แล ท่านย่อมไม่รู้ไม่เห็นอัตตานั้น เราย่อมรู้เห็นอัตตานั้น ท่านผู้เจริญ เพราะอัตตานั้นแล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มี ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อัตตานี้จึงได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาดสูญ ความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

๕. สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้น อย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอัตตาใด อัตตานั้นมีอยู่แล เราจะได้กล่าวว่า อัตตานั้นไม่มี ก็ห้ามมิได้ ท่านผู้เจริญ แต่อัตตานี้จะได้ชื่อว่าขาดสูญด้วยดี ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ก็ห้ามมิได้ ท่านผู้เจริญ อัตตาอื่นที่เข้าถึงวิญญาณัญญาจนตณมาน โดยปริกรรมว่า วิญญาณไม่มีที่สุด ดังนี้ เพราะก้าวล่วงอากาศัญญาจนตณะ โดยประการทั้งปวง มีอยู่แล ท่านย่อมไม่รู้ไม่เห็นอัตตานั้น เราย่อมรู้เห็น

อัตรานัน ท่านผู้เจริญ เพราะอัตรานันแล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก
ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มี ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อัตรานัน
นี้จึงได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาด
สูญ ความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

๖. สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นอย่างนี้ว่า
ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอัตรานัน อัตรานันมีอยู่แล เราจะได้กล่าวว่า อัตรานัน
นั้นไม่มี ก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อัตรานันจะได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี ด้วย
เหตุเพียงเท่านี้ ก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ อัตรานันที่เข้าถึงอากิญจัญญายตนฌาน
โดยปริกรรมว่า อะไร ๆ น้อยหนึ่งไม่มี ดังนี้ เพราะกล่าววงวิญญาณัญญาชย-
ตนะโดยประการทั้งปวง มีอยู่แล ท่านย่อมไม่รู้ไม่เห็นอัตรานัน เราย่อมรู้
เห็นอัตรานัน ท่านผู้เจริญเพราะอัตรานันแล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก
ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มี ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อัตรานัน
นี้จึงได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาด
สูญ ความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

๗. สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้น อย่างนี้ว่า
ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอัตรานัน อัตรานันมีอยู่แล เราจะได้กล่าวว่า อัตรานัน
นั้นไม่มี ก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อัตรานันจะได้ชื่อว่าขาดสูญด้วยดี ด้วย
เหตุเพียงเท่านี้ ก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ อัตรานันที่เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญา
ยตนฌาน เพราะกล่าววงอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง มีอยู่แล ท่าน
ย่อมไม่รู้ไม่เห็นอัตรานัน เราย่อมรู้เห็นอัตรานัน ท่านผู้เจริญ เพราะอัตรานัน
แล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มี
ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อัตรานันจึงได้ชื่อว่าขาดสูญด้วยดี สมณะ

หรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาดสูญ ความพินาศ ความไม่มี ของ สัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

เหล่านี้เรียกว่า **ทิฏฐิ ๗.**

อัญจนิกทเทศ

[๑๐๑๒] ในอัญจนิกทเทศเหล่านั้น กิเลสวัตถุ ๘ เป็นไฉน ?

โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ.

เหล่านี้เรียกว่า **กิเลสวัตถุ ๘.**

[๑๐๑๓] กุสืตวัตถุ ๘ เป็นไฉน ?

กุสืตวัตถุ ๘ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ มีกิจการที่ต้องทำ เธอเกิดความคิดอย่างนี้ว่า เราจักต้องทำการงานแล แต่เมื่อเราทำการงานอยู่ จักลำบากกาย อย่างกระนั้นเลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลुकุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้ จักเป็นกุสืตวัตถุข้อที่ ๑.

๒. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุทำการงานแล้ว เธอเกิดความคิดอย่างนี้ว่า เราได้ทำการงานแล้ว เมื่อเรากำลังทำการงานอยู่ ลำบากกาย อย่างกระนั้นเลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลुकุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้ จักเป็นกุสืตวัตถุข้อที่ ๒.

๓. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุต้องเดินทาง เธอเกิดความคิดอย่างนี้ว่า เราจักต้องเดินทางแล แต่เมื่อเราเดินทางไป จักลำบากกาย อย่างกระนั้นเลย

เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุคุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้จัดเป็น กุสิตวัตตข้อที่ ๓.

๔. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุเดินทางแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราได้เดินทางแล้ว เมื่อเรากำลังเดินทางอยู่ ลำบากกาย อย่างนั้นเลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุคุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้จัดเป็น กุสิตวัตตข้อที่ ๔.

๕. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุเที่ยวไปในบ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ไม่ได้โภชนะอันเส้าหมองหรือประณีตพอแก่ความต้องการ เธอคิดอย่างนี้ว่า เมื่อเราเที่ยวไปตามบ้านหรือนิคม ก็ไม่ได้โภชนะอันเส้าหมองหรือประณีตพอแก่ความต้องการ ภายของเรานั้นลำบาก ไม่ควรแก่การงาน อย่างกระนั้นเลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุคุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้จัดเป็น กุสิตวัตตข้อที่ ๕.

๖. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุเที่ยวไปตามบ้านเรือนหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ได้โภชนะอันเส้าหมอง หรือประณีตพอแก่ความต้องการแล้ว เธอคิดอย่างนี้ว่า เมื่อเราเที่ยวไปตามบ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ได้โภชนะอันเส้าหมองหรือประณีตพอแก่ความต้องการแล้ว ภายของเรานั้นหนัก ไม่ควรแก่การงาน จะเป็นเหมือนถั่วหมัก อย่างกระนั้นเลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุคุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้จัดเป็น กุสิตวัตตข้อที่ ๖.

๗. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุเกิดอาพาธขึ้นเล็กน้อย เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราเกิดอาพาธขึ้นเล็กน้อย ความดำริเพื่อจะนอนมีอยู่ อย่างกระนั้นเลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลुकคุณที่ยังไม่บรรลुक เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้จัดเป็นกุสิตวัตตุดข้อที่ ๗.

๘. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุหายไข้แล้ว แต่ยังไม่นาน เธอคิดอย่างนี้ว่า เราหายได้แล้ว แต่ยังไม่นาน ภายของเราอ่อนเพลีย ไม่ควรแก่การงานอย่างกระนั้นเลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลुकคุณที่ยังไม่บรรลुक เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้จัดเป็นกุสิตวัตตุดข้อที่ ๘.

เหล่านี้เรียกว่า กุสิตวัตตุด ๘.

[๑๐๑๔] จิตตปฏิฆาตในโลกธรรม ๘ เป็นไฉน ?

จิตตปฏิฆาตในโลกธรรม ๘ คือ

๑. ความยินดีในลาภ
๒. ความยินดีร้ายในความเสื่อมลาภ
๓. ความยินดีในยศ
๔. ความยินดีร้ายในความเสื่อมยศ
๕. ความยินดีในความสรรเสริญ
๖. ความยินดีร้ายในความนินทา
๗. ความยินดีในสุข
๘. ความยินดีร้ายในทุกข์

นี้เรียกว่า จิตตปฏิฆาตในโลกธรรม ๘.

[๑๐๑๕] อนริยโฆหาร ๘ เป็นไฉน ?

อนริยโฆหาร ๘ คือ

๑. เมื่อไม่เห็น พุคว่าเห็น
๒. เมื่อไม่ได้ยิน พุคว่าได้ยิน
๓. เมื่อไม่รู้ พุควารู้
๔. เมื่อไม่รู้แจ้ง พุควารู้แจ้ง
๕. เมื่อเห็น พุคว่าไม่เห็น
๖. เมื่อได้ยิน พุคว่าไม่ได้ยิน
๗. เมื่อรู้ พุคว่าไม่รู้
๘. เมื่อรู้แจ้ง พุคว่าไม่รู้แจ้ง

เหล่านั้นเรียกว่า อนริยโฆหาร ๘.

[๑๐๑๖] มิจฉัตตะ ๘ เป็นไฉน ?

มิจฉัตตะ ๘ คือ

มิจฉาทิฎฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ
มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ

เหล่านั้นเรียกว่า มิจฉัตตะ ๘.

[๑๐๑๗] ปุริสโทษ ๘ เป็นไฉน ?

ปุริสโทษ ๘ คือ

๑. ภิกขุในศาสนานี้ โจทภิกขุด้วยอาบัติ ภิกขุที่ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น
แก้ตัวด้วยความไม่มีสติว่า เราละสิกไม่ได้ ๆ ดังนี้ นี่จัดเป็นปุริสโทษ
ข้อที่ ๑

๒. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกขุในศาสนานี้ โจทภิกขุด้วยอาบัติ ภิกขุที่ถูก
โจทด้วยอาบัตินั้น ได้โต้ตอบผู้โจทว่า ประโยชน์อะไรหนอ ด้วยการกล่าว

สำหรับท่านผู้โง่เขลา ผู้ไม่ฉลาด แม้ท่านยังสำคัญผิดที่จะกล่าวกะเรา ดังนี้
นี้จัดเป็น **ปฐิสโทษข้อที่ ๒.**

๓. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุที่
ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น กลับปรับอาบัติแก่ภิกษุผู้โจทนั้นแหละว่า ท่านนั้นแหละ
ต้องอาบัติชื่อนี้ ท่านจงแสดงอาบัตินั้นเสียก่อน ดังนี้ นี้จัดเป็น**ปฐิสโทษ**
ข้อที่ ๓.

๔. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุ
ที่ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น ยกเหตุอื่น ๆ มาพูดกลบเกลื่อน พูดชักให้เขวไปนอก
เรื่อง ทำเคื่อง ทำโกรธ ทำอาการไม่พอใจ นี้จัดเป็น**ปฐิสโทษข้อที่ ๔.**

๕. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุ
ที่ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น โบกมือปฏิเสธในท่ามกลางสงฆ์ นี้จัดเป็น**ปฐิสโทษ**
ข้อที่ ๕.

๖. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุที่
ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น นิ่งเสีย ทรมานสงฆ์ให้ลำบาก นี้จัดเป็น**ปฐิสโทษข้อ**
ที่ ๖.

๗. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุ
ที่ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น ไม่เอื้อเพื่อต่อสงฆ์ ไม่เอื้อเพื่อต่อโจท หลีกไปเสีย
ตามชอบใจทั้งที่ยังต้องอาบัติอยู่ นี้จัดเป็น**ปฐิสโทษข้อที่ ๗.**

๘. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุที่
ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น พูดอย่างนี้ว่า ทำไมหนอท่านจึงชวนขวยในเรานัก บัดนี้
เราจะลาสิกขาสิกไปเป็นคฤหัสถ์ เรอนั้นก็ลาสิกขาสิกไปเป็นคฤหัสถ์แล้วกล่าว
อย่างนี้ว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บัดนี้แลท่านทั้งหลายจงยินดีเข้มข้มเถิด ดังนี้
นี้จัดเป็น**ปฐิสโทษข้อที่ ๘.**

[๑๐๑๘] อัสัญญิวาทะ ๘ เป็นไฉน ?

อัสัญญิวาทะ ๘ คือ

๑. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาที่มีรูป เบื้องหน้าแต่ตายย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัญญา

๒. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาที่ไม่มีรูป เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัญญา

๓. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาทั้งที่มีรูปและไม่มีรูป เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัญญา.

๔. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาที่มีรูปก็ไม่ใช่ ที่หารูปมิได้ก็มิใช่ เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัญญา.

๕. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาที่มีที่สุด เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัญญา.

๖. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาที่หาที่สุดมิได้ เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัญญา.

๗. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาทั้งที่มีที่สุดและไม่มีที่สุด เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัญญา.

๘. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาที่มีที่สุดก็ไม่ใช่ ที่หาที่สุดมิได้ก็ไม่ใช่ เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัญญา.

เหล่านี้เรียกว่า อัสัญญิวาทะ ๘.

[๑๐๑๕] เหนวสัญญินาสัญญิวาทะ ๘ เป็นไฉน ?

เหนวสัญญินาสัญญิวาทะ ๘ คือ

๑. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาทที่มีรูป เบื้องหน้าแต่ตายย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

๒. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาทที่ไม่มีรูป เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

๓. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาททั้งที่มีรูปและไม่มีรูป เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

๔. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาทมีรูปก็ไม่ใช่ ไม่มีรูปก็ไม่ใช่ เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

๕. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาทที่มีที่สุด เบื้องหน้าแต่ตายย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

๖. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาทที่ไม่มีที่สุด เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

๗. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาททั้งที่มีที่สุดและไม่มีที่สุด เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

๘. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อัตตามีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุด ก็ไม่ใช่ เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัญญา ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา ก็ไม่ใช่

เหล่านี้เรียกว่า เนวสัญญานาสัญญิวาทะ ๘.

นวกนิทเทศ

[๑๐๒๐] ในนวกมาติกาเหล่านั้น อาฆาตวัตตุธ เป็นไฉน ?

อาฆาตวัตตุธ คือ

๑. ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เราแล้ว
๒. ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา
๓. ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักกระทำความเสื่อมเสียแก่เรา
๔. ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเราแล้ว
๕. ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา
๖. ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักกระทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา
๗. ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเราแล้ว

๘. ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำประโยชน์แก่คน
ผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา

๙. ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำประโยชน์แก่คนผู้ไม่
เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา

เหล่านี้เรียกว่า อาฆาตวัตถุ ๘.

[๑๐๒๑] ปุริสมละ ๘ เป็นไฉน ?

ปุริสมละ ๘ คือ

๑. โภคะ ความโกรธ
๒. มกฺขะ ความลบหลู่คุณท่าน
๓. อิสฺสา ความริษยา
๔. มัจฉริยะ ความตระหนี่
๕. มายา ความเจ้าเล่ห์
๖. สาทะยยะ ความโอ้อวด
๗. มุสาวาท พุดเท็จ
๘. ปาปิงฉา ความปรารถนาลามก
๙. มิจฺฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด

เหล่านี้เรียกว่า ปุริสมละ ๘.

[๑๐๒๒] มานะ ๘ เป็นไฉน ?

มานะ ๘ คือ

๑. ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา
๒. ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา
๓. ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา

๔. ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา
 ๕. ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา
 ๖. ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา
 ๗. ผู้เลวกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา
 ๘. ผู้เลวกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา
 ๙. ผู้เลวกว่าเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา
- เหล่านี้เรียกว่า **มานะ ๕.**

[๑๐๒๓] **ตัณhamูลกกรรม ๕** เป็นไฉน ?

ตัณhamูลกกรรม ๕ คือ

๑. เพราะอาศัยตัณหา จึงเกิดการแสวงหา
 ๒. เพราะอาศัยการแสวงหา จึงเกิดการได้
 ๓. เพราะอาศัยการได้ จึงเกิดการวินิจฉัย
 ๔. เพราะอาศัยการวินิจฉัย จึงเกิดฉันทราคะ
 ๕. เพราะอาศัยฉันทราคะ จึงเกิดความยึดถือ
 ๖. เพราะอาศัยความยึดถือ จึงเกิดการหวงแหน
 ๗. เพราะอาศัยการหวงแหน จึงเกิดความตระหนี่
 ๘. เพราะอาศัยความตระหนี่ จึงเกิดการรักษา
 ๙. เพราะอาศัยการรักษา จึงเกิดบาปอกุศลกรรม หลายประการ คือ
- การจับท่อนไม้ การจับศาสตรา การทะเลาะ การโต้เถียง การวิวาท การ
พุดขึ้นมิ่งกู การพุดต่อเสียด การพุดเท็จ
- เหล่านี้เรียกว่า **ตัณhamูลกกรรม ๕.**

[๑๐๒๔] อัญชิตะ ๕ เป็นไฉน ?

อัญชิตะ ๕ คือ

๑. ความหวั่นไหวว่า มีเรา
๒. ความหวั่นไหวว่า เป็นเรา
๓. ความหวั่นไหวว่า นี่เป็นเรา
๔. ความหวั่นไหวว่า เราจักมี
๕. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์มีรูป
๖. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์ไม่มีรูป
๗. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์มีสัญญา
๘. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา
๙. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา

ก็ไม่ใช่

เหล่านี้เรียกว่า อัญชิตะ ๕.

[๑๐๒๕] มัญญุตะ ๕ คันทิตะ ๕ ปปัญจิตะ ๕ สังขตะ ๕ เป็น
ไฉน ?

สังขตะ ๕ คือ

๑. ความปรุ้งแต่ว่า เรามี
๒. ความปรุ้งแต่ว่า เป็นเรา
๓. ความปรุ้งแต่ว่า นี่เป็นเรา
๔. ความปรุ้งแต่ว่า เราจักมี
๕. ความปรุ้งแต่ว่า เราจักเป็นสัตว์มีรูป
๖. ความปรุ้งแต่ว่า เราจักเป็นสัตว์ไม่มีรูป

๑. ความปรุ้งแต่ว่า เราจักเป็นสัตว์มีสัญญา
๒. ความปรุ้งแต่ว่า เราจักเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา
๓. ความปรุ้งแต่ว่า เราจักเป็นสัตว์มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

เหล่านี้เรียกว่า สังขตะ ๕.

ทสกนิตเทศ

[๑๐๒๖] ในทสกมาติกาเหล่านั้น กิเลสวัตถุ ๑๐ เป็นไฉน ?

กิเลสวัตถุ ๑๐ คือ

โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ
อนอตตัปปะ

เหล่านี้เรียกว่า กิเลสวัตถุ ๑๐.

[๑๐๒๗] อาฆาตวัตถุ ๑๐ เป็นไฉน ?

อาฆาตวัตถุ ๑๐ คือ

๑. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสียแก่เราแล้ว
๒. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา
๓. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา
๔. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเราแล้ว
๕. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา
๖. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา

๓. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเราแล้ว
๔. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา
๕. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา
๑๐. ความอาฆาตเกิดขึ้นในฐานะอันไม่ควร
เหล่านี้เรียกว่า อาฆาตวัตถุ ๑๐.
- [๑๐๒๘] อกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นไฉน ?
- อกุศลกรรมบถ ๑๐ คือ
๑. ปาณาติบาต ฆ่าสัตว์
 ๒. อทินนาทาน ลักทรัพย์
 ๓. กามสุมิฉฉาจาร ประพฤติผิดในกาม
 ๔. มุสาวาท พูดเท็จ
 ๕. ปิสุณาวาจา พูดต่อเสียด
 ๖. ผรุสวาจา พูดคำหยาบ
 ๗. สัมผัสปลาปะ พูดเพ้อเจ้อ
 ๘. อภิขณา โลกอยากได้ของเขา
 ๙. พยาบาท ปองร้ายเขา
 ๑๐. มิจฉาทิฏฐิ เห็นผิดจากคลองธรรม
- เหล่านี้เรียกว่า อกุศลกรรมบถ.

[๑๐๒๕] สัตถุญญาน์ ๑๐ เป็นไฉน ?

สัตถุญญาน์ ๑๐ คือ

๑. กามราคสัตถุญญาน์
๒. ปฏิฆสัตถุญญาน์
๓. มานสัตถุญญาน์
๔. ทิฏฐิสัตถุญญาน์
๕. วิจิกิจฉาสัตถุญญาน์
๖. สีสัพพตปรามาตสัตถุญญาน์
๗. ภวราคสัตถุญญาน์
๘. อิตถาสัตถุญญาน์
๙. มัจฉริยสัตถุญญาน์
๑๐. อวิชาสัตถุญญาน์

เหล่านี้เรียกว่า สัตถุญญาน์ ๑๐.

[๑๐๓๐] มิจฉัตตะ ๑๐ เป็นไฉน ?

มิจฉัตตะ ๑๐ คือ

๑. มิจฉาทิฏฐิ
๒. มิจฉาสังกัปปะ
๓. มิจฉาวาจา
๔. มิจฉากัมมันตะ
๕. มิจฉาอาชีวะ
๖. มิจฉาวายามะ
๗. มิจฉาสติ

๘. มิจจาสมาธิ

๙. มิจจายาน

๑๐. มิจจาวิมุตติ

เหล่านี้เรียกว่า มิจฉัตตะ ๑๐

[๑๐๓๑] มิจฉาทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ เป็นไฉน ?

มิจฉาทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ คือ

๑. ความเห็นว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล

๒. ความเห็นว่า การบูชาพระรัตนตรัยไม่มีผล

๓. ความเห็นว่า การบูชาเทวดาไม่มีผล

๔. ความเห็นว่า ผลวิบากของกรรมดีและกรรมชั่วไม่มี

๕. ความเห็นว่า โลกนี้ไม่มี

๖. ความเห็นว่า โลกหน้าไม่มี

๗. ความเห็นว่า มารดาไม่มี

๘. ความเห็นว่า บิดาไม่มี

๙. ความเห็นว่า สัตว์ที่จุติและเกิดไม่มี

๑๐. ความเห็นว่า สมณพราหมณ์ ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ รู้ยังเห็น
แจ้งประจักษ์ซึ่งโลกนี้และโลกหน้าด้วยตนเองแล้ว ประกาศให้ผู้รู้ได้ไม่มีใน
โลก

เหล่านี้เรียกว่า มิจฉาทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐.

[๑๐๓๒] อันตคาหิกทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ เป็นไฉน ?

อันตคาหิกทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ คือ

๑. ความเห็นว่า โลกเที่ยง

๒. ความเห็นว่า โลกไม่เที่ยง

๓. ความเห็นว่า โลกมีที่สุด
 ๔. ความเห็นว่า โลกไม่มีที่สุด
 ๕. ความเห็นว่า ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น
 ๖. ความเห็นว่า ชีพเป็นอื่น สรีระก็เป็นอื่น
 ๗. ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีก
 ๘. ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เกิดอีก
 ๙. ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็มี ย่อมไม่เกิดอีกก็มี
 ๑๐. ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเกิดอีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เกิดอีกก็หาไม่ได้
- นี้เรียกว่า **अन्तकाहिकत्तु** ๑๐.

अणुसारसकित्त

[๑๐๓๓] ในมาติกานั้น **ตัณหาวิจริต ๑๘ อาศัยเบญจขันธ์ภายใน**

ใน เป็นไฉน ?

ตัณหาว่าเรามี ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราเป็นโดยประการนี้ ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราเป็นอย่างนั้น ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราเป็นโดยประการอื่น ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราจักเป็น ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราจักเป็นโดยประการนี้ ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราจักเป็นอย่างนั้น ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราจักเป็นโดยประการอื่น ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราแน่นอน ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราไม่แน่นอน ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราพึงเป็น ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราพึงเป็นโดยประการนี้ ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราพึงเป็นอย่างนั้น ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราพึงเป็นโดยประการอื่น ดังนี้

ก็มี ตัณหาว่าเราพึงเป็นบ้าง ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราพึงเป็นโดยประการนี้บ้าง
ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราพึงเป็นอย่างนั้นบ้าง ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราพึงเป็น
โดยประการอื่นบ้าง ดังนี้ ก็มี.

[๑๐๓๔] ก็ตัณหาว่า เรามี คืออย่างไร ?

คือ ไม่แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ ออกจากกันแล้ว ได้ตั้งตระว่า เรามี ได้มานะว่า เรามี ได้ทิฏฐิว่า
เรามี เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้น มีอยู่ ธรรมเป็นเครื่องเน้นย้ำเหล่านี้ว่า เราเป็นโดย
ประการนี้ หรือเราเป็นอย่างนั้น หรือเราเป็นโดยประการอื่น ก็ย่อมมี.

[๑๐๓๕] ก็ตัณหาว่า เราเป็นโดยประการนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาว่า เราเป็นกษัตริย์ หรือเป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ หรือ
เป็นศูทร เป็นคฤหบดี หรือเป็นบรรพชิต เป็นเทวดา หรือเป็นมนุษย์ มีรูป
หรือไม่มีรูปมีสัญญา หรือไม่มีสัญญา หรือมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า เราเป็นโดยประการนี้.

[๑๐๓๖] ก็ตัณหาว่า เราเป็นอย่างนั้น คืออย่างไร

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราก็เป็นกษัตริย์เหมือนกัน หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็เป็นพราหมณ์เหมือน
กัน หรือเขาเป็นแพศย์ เราก็เป็นแพศย์เหมือนกัน หรือเขาเป็นศูทร เราก็
เป็นศูทรเหมือนกัน หรือเขาเป็นคฤหบดี เราก็เป็นคฤหบดีเหมือนกัน หรือ
เขาเป็นบรรพชิต เราก็เป็นบรรพชิตเหมือนกัน หรือเขาเป็นเทวดา เราก็เป็น
เทวดาเหมือนกัน หรือเขาเป็นมนุษย์ เราก็เป็นมนุษย์เหมือนกัน หรือเขามี
รูป เราก็มีรูปเหมือนกัน หรือเขาไม่มีรูป เราก็ไม่มีรูปเหมือนกัน หรือเขา
มีสัญญา เราก็มีสัญญาเหมือนกัน หรือเขาไม่มีสัญญา เราก็ไม่มีสัญญาเหมือน

กัน หรือเขามีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เราก็มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่เหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า เราเป็นอย่างนั้น.

[๑๐๓๗] ก็ตัณหาว่าเราเป็นโดยประการอื่น คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์ เราไม่ได้เป็นกษัตริย์เหมือนเขา หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราไม่ได้เป็นพราหมณ์เหมือนเขา หรือเขาเป็นแพศย์ เราไม่ได้เป็นแพศย์เหมือนเขา หรือเขาเป็นศูทร เราไม่ได้เป็นศูทรเหมือนเขา หรือเขาเป็นคฤหบดี เราไม่ได้เป็นคฤหบดีเหมือนเขา หรือเขาเป็นบรรพชิต เราไม่ได้เป็นบรรพชิตเหมือนเขา หรือเขาเป็นเทวดา เราไม่ได้เป็นเทวดาเหมือนเขา หรือเขาเป็นมนุษย์ เราไม่ได้เป็นมนุษย์เหมือนเขา หรือเขามีรูป เราไม่มีรูปเหมือนเขา หรือเขาไม่มีรูป เราไม่มีรูปเหมือนเขา หรือเขามีสัญญา เราไม่ใช่มีสัญญาเหมือนเขา หรือเขาไม่มีสัญญา เราไม่ใช่มีสัญญาเหมือนเขา หรือเขามีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เราไม่ใช่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่เหมือนเขา อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า เราเป็นโดยประการอื่น.

[๑๐๓๘] ก็ตัณหาว่า เราจักเป็น คืออย่างไร ?

คือ ไม่แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณออกจากกันแล้ว ได้ันั้นทะว่า เราจักเป็น ได้มานะว่า เราจักเป็น ได้ทิวฐิวว่า เราจักเป็น เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำเหล่านี้ว่า เราจักเป็นโดยประการนี้ หรือเราจักเป็นอย่างนั้น หรือเราจักเป็นโดยประการอื่น ก็ย่อมมี.

[๑๐๓๙] ก็ตัณหาว่า เราจักเป็นโดยประการนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาว่า เราจักเป็นกษัตริย์ หรือจักเป็นพราหมณ์ จักเป็นแพศย์ หรือจักเป็นศูทร จักเป็นคฤหบดี หรือจักเป็นบรรพชิต จักเป็นเทวดา

หรือจักเป็นมนุษย์ จักมีรูป หรือจักไม่มีรูป จักมีสัญญา หรือจักไม่มีสัญญา หรือจักมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ อย่างนี้ชื่อว่า **ตัณหาว่า เรจักเป็นโดยประการนี้.**

[๑๐๔๐] ก็ตัณหาว่า เรจักเป็นอย่างนั้น คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์ เราก็จักเป็นกษัตริย์เหมือนกัน หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็จักเป็นพราหมณ์เหมือนกัน ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราก็จักมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า **ตัณหาที่เรจักเป็นอย่างนั้น.**

[๑๐๔๑] ก็ตัณหาว่า เรจักเป็นโดยประการอื่น คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับบุคคลอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์ เรจักไม่ได้เป็นกษัตริย์เหมือนเขา หรือเขาเป็นพราหมณ์ เรจักไม่ได้เป็นพราหมณ์เหมือนเขา ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เรจักไม่เป็นผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เหมือนเขา อย่างนี้ชื่อว่า **ตัณหาว่าเรจักเป็นโดยประการอื่น.**

[๑๐๔๒] ก็ตัณหาว่า เรแน่นอน คืออย่างไร ?

คือ ไม่แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณออกจากกันแล้ว มีตัณหาว่า เราเที่ยง เรายั่งยืน เรแน่นอน เราไม่มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา อย่างนี้ชื่อว่า **ตัณหาว่า เรแน่นอน.**

[๑๐๔๓] ก็ตัณหาว่า เราไม่แน่นอน คืออย่างไร ?

คือ ไม่แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณออกจากกันแล้ว มีตัณหาว่า เรจักขาดสูญ เรจักพินาศ เรจักไม่มี อย่างนี้ชื่อว่า **ตัณหาว่า เราไม่แน่นอน.**

[๑๐๔๔] ก็คัตถหาว่า เราพึงเป็น คืออย่างไร ?

คือ ไม่แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณออกจากกันแล้ว ได้ฉันทะว่า เราพึงเป็น ได้มานะว่า เราพึงเป็น
ได้ทัญญูว่า เราพึงเป็น เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำเหล่านี้ว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ หรือเราพึงเป็นอย่างนั้น หรือเราพึง
เป็นไปโดยประการอื่น ก็ย่อมมี.

[๑๐๔๕] ก็คัตถหาว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ คืออย่างไร ?

คือ คัตถหาว่า เราพึงเป็นกษัตริย์ หรือพึงเป็นพราหมณ์ พึงเป็น
แพศย์ หรือพึงเป็นศูทร พึงเป็นคฤหบดี หรือพึงเป็นบรรพชิต พึงเป็นเทวดา
หรือพึงเป็นมนุษย์ พึงมีรูป หรือพึงไม่มีรูป พึงมีสัญญา หรือพึงไม่มีสัญญา
หรือพึงมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ อย่างนี้ชื่อว่า คัตถหาว่า เราพึง
เป็นโดยประการนี้.

[๑๐๔๖] ก็คัตถหาว่า เราพึงเป็นอย่างนั้น คืออย่างไร ?

คือ คัตถหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราก็พึงเป็นกษัตริย์เหมือนกัน หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็พึงเป็นพราหมณ์
เหมือนกัน ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราก็พึงมีสัญญา
ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า คัตถหาว่า เราพึงเป็น
อย่างนั้น.

[๑๐๔๗] ก็คัตถหาว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่น คืออย่างไร ?

คือ คัตถหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราไม่พึงเป็นกษัตริย์เหมือนเขา หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราไม่พึงเป็น
พราหมณ์เหมือนเขา ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราไม่

พึงมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เหมือนเขา อย่างนี้ชื่อว่า **ตัดหาว่า** เราพึงเป็นโดยประการอื่น.

[๑๐๔๘] ก็ตัดหาว่า เราพึงเป็นบ้าง คืออย่างไร ?

คือ ไม่แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณออกจากกันแล้ว ได้ฉันทะว่า เราก็จึงเป็นบ้าง ได้มานะว่า เราก็จึงเป็นบ้าง ได้ทักขณินว่า เราก็จึงเป็นบ้าง เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรมเป็นเครื่องเน้นช้ำเหล่านั้นว่า เราก็จึงเป็นโดยประการนี้บ้าง หรือพึงเป็นอย่างนั้นบ้าง หรือพึงเป็นโดยประการอื่นบ้าง ก็ย่อมมี.

[๑๐๔๙] ก็ตัดหาว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้บ้าง คืออย่างไร ?

คือ ตัดหาว่า เราก็จึงเป็นกษัตริย์บ้าง หรือพึงเป็นพราหมณ์บ้าง พึงเป็นแพศย์บ้าง หรือพึงเป็นศูทรบ้าง พึงเป็นคฤหบดีบ้าง หรือพึงเป็นบรรพชิตบ้าง พึงเป็นเทวดาบ้าง หรือพึงเป็นมนุษย์บ้าง พึงมีรูปบ้าง หรือพึงไม่มีรูปบ้าง พึงมีสัญญาบ้าง หรือพึงไม่มีสัญญาบ้าง หรือพึงมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่บ้าง อย่างนี้ชื่อว่า **ตัดหาว่า** เราพึงเป็นโดยประการนี้บ้าง.

[๑๐๕๐] ก็ตัดหาว่า เราพึงเป็นอย่างนั้นบ้าง คืออย่างไร ?

คือ ตัดหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์ เราก็จึงเป็นกษัตริย์เหมือนเขาบ้าง หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็จึงเป็นพราหมณ์เหมือนเขาบ้าง ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราพึงมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เหมือนเขาบ้าง อย่างนี้ชื่อว่า **ตัดหาว่า** เราพึงเป็นอย่างนั้นบ้าง.

[๑๐๕๑] ก็ตันทว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นบ้าง คือ
อย่างไร ?

คือ ตันทาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราก็พึงเป็นกษัตริย์เหมือนเขาบ้างก็หาไม่ หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็พึงเป็น
พราหมณ์เหมือนเขาบ้างก็หาไม่ ฯลฯ หรือเขามีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่
ใช่ เราก็พึงมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่เหมือนเขาบ้างก็หาไม่อย่าง
นี้ชื่อว่า ตันทว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นบ้าง.

เหล่านี้ชื่อว่า ตันทาวิจริต ๑๘ อาศัยเบญจขันธ์ภายใน.

[๑๐๕๒] ตันทาวิจริต ๑๘ อาศัยเบญจขันธ์ภายนอก เป็นไฉน ?

ตันทว่า เรามีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ตันทว่า เราเป็นโดย
ประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ตันทว่า เราเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญาณนี้ ตันทว่า เราเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้
ตันทว่า เราจักเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ตันทว่า เราจักเป็นโดย
ประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ตันทว่า เราจัก เป็นอย่างนั้นด้วยรูป
 ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ตันทว่า เราจักเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ ตันทว่า เราแน่นอนด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ตันทว่า เรา
ไม่แน่นอนด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ตันทว่า เราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญาณนี้ตันทว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณ
นี้ ตันทว่า เราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ตันทว่า เรา
พึงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ตันทว่า เราพึงเป็นด้วย
รูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง ตันทว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป. ฯลฯ
หรือวิญญาณนี้บ้าง ตันทว่าเราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้
บ้างตันทว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง.

[๑๐๕๓] ก็ตั้งหาว่า เรามีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ คือ
อย่างไร ?

คือ แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
ออกจากกันแล้ว ได้ฉันทะว่า เรามีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ได้มานะว่า
เรามีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ได้ทิฏฐิว่า เรามีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณ
นี้ เมื่อธรรมทั้ง ๑ นั้นมีอยู่ ธรรมเครื่องเน้นย้ำเหล่านี้ว่า เรามีด้วยประการ
นี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือเราเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณ
นี้ หรือเราเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ก็ย่อมมี.

[๑๐๕๔] ก็ตั้งหาว่า เราเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตั้งหาว่า เราเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือ
เป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ เป็นแพศย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ หรือเป็นศูทรด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ เป็นคฤหัตถ์ด้วยรูป
 ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือเป็นบรรพชิตด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ เป็น
เทวดาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือเป็นมนุษย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณ
นี้ มีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือไม่มีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้
มีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือไม่มีสัญญาดูด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ หรือมีสัญญาดูก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาดูก็ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ อย่างนี้ชื่อว่า ตั้งหาว่า เราเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญาณนี้.

[๑๐๕๕] ก็ตั้งหาว่า เราเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราก็เป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน หรือเขาเป็นพราหมณ์
เราก็เป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน ฯลฯ เขามีสัญญา
ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราก็มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ด้วยรูป
 ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า เราเป็นอย่างนั้น
ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๕๖] ก็ตัณหาว่า เราเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราไม่เป็นกษัตริย์เหมือนเขา ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือเขาเป็น
พราหมณ์ เราไม่เป็นพราหมณ์เหมือนเขา ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้
 ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เรามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มี
สัญญาก็ไม่ใช่เหมือนเขา ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ก็หาไม่ได้ อย่างนี้ชื่อ
ว่า ตัณหาว่า เราเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๕๗] ก็ตัณหาว่า เราจักเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณ
นี้ คืออย่างไร ?

คือ แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญูณออกจากกันแล้ว ได้ฉันทะว่า เราจักเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้
ได้มานะว่า เราจักเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ได้ทิฏฐิวา เราจักเป็น
ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรมเป็นเครื่อง
เน้นซ้ำเหล่านี้ว่า เราจักเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือ
เราจักเป็นอย่างนั้น ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือเราจักเป็นโดยประการ
อื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ก็ย่อมมี.

[๑๐๕๔] ก็ตั้งหาว่า เราจักเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ

หรือวิญญูณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตั้งหาว่า เราจักเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือจักเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ จักเป็นแพศย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือจักเป็นศูทรด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ จักเป็นคฤหบดีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือจักเป็นบรรพชิตด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ จักเป็นเทวดาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือจักเป็นมนุษย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือจักมีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือจักไม่มีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ จักมีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือจักไม่มีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือจักมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ อย่างนี้ชื่อว่า ตั้งหาว่า เราจักเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๕๕] ก็ตั้งหาว่า เราจักเป็นอย่างนั้น ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตั้งหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์ เราก็จักเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณที่เหมือนกัน หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็จักเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราก็จักมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า ตั้งหาว่า เราจักเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๖๐] ก็ตั้งหาว่า เราจักเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เร้าก็ไม่มีกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้เหมือนเขา หรือเขาเป็น
พราหมณ์ เร้าก็ไม่มีพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้เหมือนเขา
 ฯลฯ หรือเขามีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เร้าก็มีสัญญาที่ไม่ใช่
 ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้เหมือนเขาก็ห้ามได้ อย่างนี้
ชื่อว่า ตัณหาว่า เร้าก็เป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญานนี้.

[๑๐๖๑] ก็ตัณหาว่า เร้าแน่นอนด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาน
นี้ คืออย่างไร ?

คือ แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาน ออกจากกันแล้ว มีตัณหาว่า เร้าเที่ยง เร้ายังยืน เร้าแน่นอน
เร้าไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้ อย่างนี้
ชื่อว่า ตัณหาว่า เร้าแน่นอนด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้.

[๑๐๖๒] ก็ตัณหาว่า เร้าไม่แน่นอนด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญานนี้ คืออย่างไร ?

คือ แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาน ออกจากกันแล้ว มีตัณหาว่า เร้าจักขาดสูญ เร้าจักพินาศ เร้าก็
ไม่มี ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้ อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า เร้าไม่แน่
นอนด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้.

[๑๐๖๓] ก็ตัณหาว่า เร้าพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาน
นี้ คืออย่างไร ?

คือ แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ ออกจากกันแล้ว ได้ฉันทะว่า เราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ ได้มานะว่า เราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ได้ทิฏฐิ
ว่าเราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรม
เครื่องเน้นช้ำเหล่านี้ว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้
หรือเราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือเราพึงเป็นโดย
ประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ก็ย่อมมี.

[๑๐๖๔] ก็ตัตถว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญาณนี้ ก็อย่างไร ?

คือ ตัตถว่า เราพึงเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือ
พึงเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ พึงเป็นแพศย์ด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญาณนี้ หรือพึงเป็นศูทรด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ พึงเป็นคฤหัตถ์
ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือพึงเป็นบรรพชิตด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ พึงเป็นเทวดาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือพึงเป็นมนุษย์
ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ พึงเป็นผู้มีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้
หรือพึงเป็นผู้ไม่มีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ พึงเป็นผู้มีสัญญาด้วยรูป
 ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือพึงเป็นผู้ไม่มีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณ
นี้ หรือพึงเป็นผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ อย่างนี้ชื่อว่า ตัตถว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป
 ฯลฯ หรือวิญญาณนี้.

[๑๐๖๕] ก็ตัตถว่า เราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ ก็อย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้น เพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์ เราก็อิงเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้เหมือนกัน หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็อิงเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้เหมือนกัน ฯลฯ หรือเขามีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เราก็อิงมีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้เหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า เราอิงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้.

[๑๐๖๖] ก็ตัณหาว่าเราอิงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์ เราไม่อิงเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานเหมือนเขา หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราไม่อิงเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้เหมือนเขา ฯลฯ หรือเขามีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เราไม่อิงมีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้เหมือนเขา อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า เราอิงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้.

[๑๐๖๗] ก็ตัณหาว่าเราอิงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้บ้าง คืออย่างไร ?

คือ แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ออกจากกันแล้ว ได้ฉันทะว่า เราอิงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้บ้าง ได้มานะว่า เราอิงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้บ้าง ได้ทิฐิวาเราอิงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้บ้าง เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรมเครื่องเน้นชื่อว่า เราอิงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้บ้าง หรือเราอิงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้บ้าง หรือเราอิงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญานนี้บ้าง ก็ย่อมมี.

[๑๐๖๘] ตัณหาว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ

หรือวิญญาณนี้บ้าง คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาว่า เราพึงเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง หรือพึงเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง เราพึงเป็นแพศย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง หรือพึงเป็นศูทรด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง เราพึงเป็นคฤหบดีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง หรือพึงเป็นบรรพชิตด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง เราพึงเป็นเทวดาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง หรือพึงเป็นมนุษย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง เราพึงมีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง หรือพึงไม่มีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง เราพึงมีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง หรือพึงไม่มีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง หรือพึงมีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้.

[๑๐๖๙] ก็ตัณหาว่า เราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์ เราก็จึงเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้างเหมือนกัน หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็จึงเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้างเหมือนกัน ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราก็จึงมีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้างเหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า เราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง.

[๑๐๗๐] ก็ตัณหาว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราไม่พึงเป็นกษัตริย์เหมือนเขา ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง หรือเขา
เป็นพราหมณ์เราไม่พึงเป็นพราหมณ์เหมือนเขาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้
บ้าง ฯลฯ หรือเขามีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เราไม่พึงมีสัญญาที่ไม่
ใช่ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่เหมือนเขา ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้างอย่างนี้
ชื่อว่า ตัณหาว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญู
ณนี้บ้าง.

เหล่านี้ชื่อว่า ตัณหาวิจิริต ๑๘ อาศัยเบญจขันธ์ภายนอก.

[๑๐๗๑] ตัณหาวิจิริตอาศัยเบญจขันธ์ภายใน ๑๘ เหล่านี้ ตัณหา-
วิจิริตอาศัยเบญจขันธ์ภายนอก ๑๘ เหล่านี้ ประมวลเข้าด้วยกันเป็นตัณหา-
วิจิริต ๓๖.

ตัณหาวิจิริตดังกล่าวนี้เป็นอดีตกาล ๓๖ เป็นอนาคตกาล ๓๖ เป็น
ปัจจุบันกาล ๓๖ ประมวลเข้ากันเป็นตัณหาวิจิริต ๑๐๘.

[๑๐๗๒] ในมติกานัน ทิฏฐิ ๖๒ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
ในพรหมชาลสูตร เป็นไฉน ?

คือ สัสตวาทะ ๔ เอกัจจัสตตติกวาทะ ๔ อันตานั้นตติกวาทะ ๔
อมราวิกเขปิกวาทะ ๔ อธิจสมุปป็นิกวาทะ ๒ สัตถุญิวาทะ ๑๖ อสัตถุญิวาทะ
๘ เนวสัตถุญินาสัตถุญิวาทะ ๘ อจุเจทวาทะ ๗ ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ ๕ ทิฏฐิ
๖๒ เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร ด้วยประการฉะนี้.

ขุททกวัตถุวิภังค์ จบ

อรรถกถาขุททกัตถุวิภังค์

การกำหนดบทมาติกา

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งปฐมมาติกาแม่ในขุททกัตถุวิภังค์ อันเป็นลำดับแห่งญาณวิภังค์นั้น แล้วทรงทำคำอธิบาย โดยลำดับแห่งบทที่ พระองค์ทรงตั้งไว้.

กำหนดแม่บท (มาติกา) ในขุททกวิภังค์

ธรรมหมวดที่หนึ่ง (เอกกมาติกา) พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตั้งไว้ ๑๓ บท มีคำว่า ความมัวเมาในชาติ เป็นต้นก่อน ต่อจากนั้น ทรงตั้ง ธรรมหมวดสอง (ทุกมาติกา) ๑๘ บท มีคำว่า ความโกรธ และความ ผูกโกรธ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดสาม (ตีกมาติกา) ๓๕ บท มีคำว่า อุกุศลมูล ๓ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดสี่ (จตุกกมาติกา) ๑๔ บท มี อาสวะ ๔ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดห้า (ปัญจกมาติกา) ๑๕ บท มีคำว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดหก (ฉกกมาติกา) ๑๔ บท มีคำว่า วิวาทมุล ๖ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดเจ็ด (สัตตกมาติกา) ๗ บท มีอนุสัย ๗ เป็นต้น ทรงตั้งธรรมหมวดแปด (อัฏฐกมาติกา) ๘ บท มีกิเลสวัตถุ ๘ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดเก้า (นวกมาติกา) ๕ บท มี อาฆาตวัตถุ ๕ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดสิบ (ทสกมาติกา) ๗ บท มี กิเลสวัตถุ ๑๐ เป็นต้น. และพึงทราบทั่วว่า ทรงตั้งคัมภีร์ทวิวิภังค์ ๑๘ มีคำว่า คัมภีร์ทวิวิภังค์* อาศัยอายตนะภายใน ๑๘ และอาศัยอายตนะภายนอก ๑๘ ประมวลเข้าด้วยกันเป็น ๓๖ เป็นต้น (คัมภีร์ ๓๖ * กาล ๓ = ๑๐๘) ดังนี้. นี่เป็นการกำหนดบทมาติกา ก่อน.

* ในบาลีนิเทศ กล่าวว่า คัมภีร์ทวิวิภังค์อาศัยอายตนะภายใน ๑๘ ภายนอก ๑๘...

อรรถกถาเอกกนิทเทศ

อธิบายมาติกาหมวดหนึ่ง

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบนิทเทศวาระ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารภไว้ในบทมาติกาที่ทรงตั้งไว้ในเอกกมาติกาเหล่านั้น โดยนัยว่า กตโม ชาติ-มโท (แปลว่า ความมัวเมาในชาติ เป็นไฉน?) เป็นต้น.

ว่าด้วยความมัวเมาในชาติ เป็นต้น

คำว่า ชาติ ปฏิจจ ได้แก่ เพราะอาศัยชาติ. ก็ในเอกกมาติกานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า ชื่อว่า การอาศัยมีอยู่ เพราะฉะนั้น พึงทราบเนื้อความในมาติกาเห็นว่า ได้แก่ เมื่อชาติมีอยู่ ดังนี้. แม้ในคำว่า เพราะอาศัยโคตร เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ ชื่อว่า มัวเมา ด้วยสามารถแห่งความมัวเมา. อาการแห่งความมัวเมา คือกิริยาที่มัวเมา. ความเป็นแห่งกิริยาที่มัวเมา คือ สภาพที่มัวเมา. คำว่า ความถือตัว (มานะ) กิริยาที่ถือตัว (มถุนา) เป็นต้น มีเนื้อความดังที่กล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งธัมมสังคหะในหนหลัง. คำว่า อัย วุจฺจติ (แปลว่า บุคคลนี้เรียกว่า) ได้แก่ บุคคลนี้นั้นแหละ เมื่อชาติมีอยู่ อาศัยชาตินั้นแล้วมีมานะ (มีความถือตัว) อันถึงซึ่งกิริยาอันมัวเมา อันเกิดขึ้นแล้วนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า มีความมัวเมาในชาติ ดังนี้. บรรดาบรรณะ แม้ทั้ง ๔ เหล่า มีกษัตริย์ เป็นต้น (กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ คูทร) ชื่อว่า ความมัวเมานั้นแหละ ย่อมเกิดขึ้น. จริงอยู่ กษัตริย์ผู้สมบูรณ์ด้วยชาติ ย่อมทำมานะ (ความถือตัว) ว่า บุคคลอื่นเช่นเราย่อมไม่มี กษัตริย์ที่เหลือ (เว้นเรา) ตั้งขึ้นมาในภายหลัง ส่วนเราเป็นกษัตริย์สืบสันตติวงศ์ ดังนี้. แม้พราหมณ์เป็นต้น ก็นัยนี้.

แม้ในนิเทศแห่งความมัวเมาในโคตรเป็นต้น ก็พึงทราบเนื้อความ
โดยนัยนี้เช่นกัน. เพราะว่าแม่กษัตริย์ ก็ทำมานะ (ถือตัว) ว่า เราเป็นกษัตริย์
โกณฑัญญโคตร เป็นกษัตริย์อาทิตย์โคตร ดังนี้. แม้พราหมณ์ ก็ทำมานะว่า
เราเป็นพราหมณ์กัสสปโคตร เราเป็นพราหมณ์ภารทวาชโคตร ดังนี้. แม้
แพศย์ แม่ศูทร ก็อาศัยตระกูลวงศ์ของตน แล้วทำมานะ. คนทั้งหลายผู้เป็น
หัวหน้าคณะแม่ทั้ง ๑๘ คณะ ก็ย่อมทำมานะว่า หัวหน้าหมู่นั้นแตกแยกกัน
เราไม่แตกแยกกัน ดังนี้เป็นต้น.

ว่าด้วยความมัวเมาในความไม่มีโรค เป็นต้น

ในบรรดาความมัวเมาทั้งหลาย มีความมัวเมาในความไม่มีโรคเป็นต้น
มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความที่มัวเมาว่า เราไม่มีโรค คนทั้งหลายที่
เหลือ (เว้นเรา) มีโรคมามาก ขึ้นชื่อว่า พยาธิแม่เพียงจะผ่านผิวของเราก็ไม่มี
ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความไม่มีโรค.

ว่าด้วยความมัวเมาโดยความเป็นหนุ่มสาว

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า เรายังเป็นหนุ่มสาว
อติภาพของสัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) เป็นเช่นกับต้นไม้ตั้งอยู่ริมเงื้อมผา
ส่วนเราตั้งอยู่ในปฐมวัย ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว.

ว่าด้วยความมัวเมาในชีวิต

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า เราเป็นอยู่นาน เราจะ
เป็นอยู่นาน เราจักเป็นอยู่นาน เราเป็นสุข เราจะเป็นสุข เราจักเป็นสุข
ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในชีวิต.

ว่าด้วยความมัวเมาในลาภ

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า เรามีลาภมากสัตว์ทั้งหลาย
ที่เหลือ (นอกจากเรา) มีลาภน้อย ก็ลาภทั้งหลายของเราประมาณไม่ได้ ดังนี้
ชื่อว่า ความมัวเมาในลาภ.

ว่าด้วยความมัวเมาในสักการะ

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายยอมได้ปัจจัย
ใด ๆ เราเท่านั้นที่ได้ปัจจัยมีจีวรเป็นต้นอันประณีตที่เขากระทำดีแล้ว ดังนี้
ชื่อว่า ความมัวเมาในสักการะ.

ว่าด้วยความมัวเมาในความทำความเคารพ

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า ชนทั้งหลายเดินตามไป
ข้างหลังของภิกษุทั้งหลาย ย่อมไม่ไหว้ภิกษุนั้น ด้วยคิดว่า ผู้นี้เป็นสมณะ
ดังนี้บ้าง แต่พวกเขาเหล่านั้นเห็นเราแล้วยอมไหว้ทีเดียว กระทำความเคารพเรา
เสมือนว่าเป็นจักรที่ปักติดอยู่เราในหิน ย่อมกระทำความสำคัญเราว่าเป็นผู้เข้า
ไปหาได้ยากราวกะก่องไฟฉะนั้น ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความทำ
ความเคารพ.

ว่าด้วยความมัวเมาในความเป็นหัวหน้า

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า ปัญหาที่เกิดขึ้นแล้ว
ยอมตัดสินใจได้ด้วยปากของเราเท่านั้น แม้เมื่อไปภิกษาจาร ก็ทำเราเท่านั้น
ให้ไปข้างหน้า แล้วจึงห้อมล้อมตามไป ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาใน
ความเป็นหัวหน้า.

ว่าด้วยความมัวเมาในบิรवार

มานะที่เกิดขึ้นแก่ผู้ครองเรือนผู้มีบิรवारมาก่อน ด้วยอำนาจความมัวเมาว่า "บุรุษร้อยหนึ่งบ้าง บุรุษพันหนึ่งบ้าง ย่อมแวดล้อมเรา" ดังนี้ ส่วนที่เกิดขึ้นแก่ผู้ไม่ครองเรือน (คือสมณะ) ด้วยอำนาจความมัวเมาว่า "สมณะ ร้อยหนึ่งบ้าง สมณะพันหนึ่งบ้าง ย่อมแวดล้อมเรา สมณะที่เหลือนับบิรวารน้อย เรามีบิรवारมากด้วย มีบิรวารดีด้วย" ดังนี้ **ชื่อว่า ความมัวเมาในบิรवार.**

ว่าด้วยความมัวเมาในโลกสมบัติ

ก็โลกสมบัติ ท่านถือเอาด้วย ลากะ ศัพท์ นั้นแหละแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็ถือเอากองแห่งโลกะอันตั้งไว้ในที่นี้อีก เพราะฉะนั้น มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (นอกจากเรา) แล้ว ย่อมไม่ได้แม้แต่การใช้สอยเพื่อตน ส่วนเรามีทรัพย์เก็บไว้นับไม่ได้ ดังนี้ **ชื่อว่า ความมัวเมาในโลกสมบัติ.**

ว่าด้วยความมัวเมาในวรรณะ

คำว่า **วณฺณ ปฏิจฺจ** ได้แก่อาศัยวรรณะคือ ศิวพรรณแห่งสตรีะบ้าง วรรณะคือ คุณความดีบ้าง มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) มีศิวพรรณไม่ดี มีรูปไม่งาม ส่วนเรามีรูปงามน่าเลื่อมใส สัตว์ทั้งหลายที่เหลือไม่มีคุณงามความดี ไม่เป็นที่สรรเสริญ ส่วนเรามีกิตติศัพท์ที่ฟุ้งปรากฏไปในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายว่า แม้เพราะเหตุนี้ๆ เราเป็นพระเถระผู้เป็นพหูสูต แม้เพราะเหตุนี้เราเป็นผู้มีศีล แม้เพราะเหตุนี้เราเป็นผู้ประกอบดีของกัลป์คุณแห่งตถุรงค์ ดังนี้ เป็นต้น **ชื่อว่า ความมัวเมาในวรรณะ**

ว่าด้วยความมัวเมาในการศึกษา

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือมีการศึกษาน้อย แต่เรามีการศึกษามาก ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในการศึกษา.

ว่าด้วยความมัวเมาในปฏิภาณ

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) ไม่มีปฏิภาณ ส่วนเรามีปฏิภาณมากจนนับไม่ได้ ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในปฏิภาณ.

ว่าด้วยความมัวเมาในรัตตัญญู

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า เราเป็นผู้รู้ราตรินาน เรา ย่อมรู้วงศ์ของพระพุทธเจ้าพระองค์โน้น ย่อมรู้วงศ์แห่งพระราชอาพระองค์โน้น รู้วงศ์แห่งชนบทโน้น รู้วงศ์แห่งบ้านโน้น ย่อมรู้ซึ่งการกำหนดทั้งกลางคืนและกลางวัน ย่อมรู้ซึ่งการประกอบอุกฤษ์และการทำงาน ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในรัตตัญญู.

ว่าด้วยความมัวเมาในการถือบิณฑบาตเป็นวัตร

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า ภิกษุทั้งหลายถือบิณฑบาตเป็นวัตรเพียงเล็กน้อย แต่เราถือบิณฑบาตเป็นวัตรตั้งแต่บวช ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในการถือบิณฑบาตเป็นวัตร.

ว่าด้วยความมัวเมาในความไม่มีใครดูหมิ่น

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือเป็นผู้ถูกดูหมิ่นดูแคลน เราไม่มีใครดูหมิ่นดูแคลน ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความไม่มีใครดูหมิ่น.

ว่าด้วยความมัวเมาในอิริยาบถ

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า อิริยาบถของสัตว์ทั้งหลายไม่น่าเลื่อมใส ส่วนของเราน่าเลื่อมใส ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในอิริยาบถ.

ว่าด้วยความมัวเมาในอิทธิฤทธิ์

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือเช่น กบ้นกกาปีกหักบินไม่ได้ ส่วนเรามีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก หรือว่าเราจะทำอะไร ๆ ก็ย่อมสำเร็จ ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในอิทธิฤทธิ์.

ว่าด้วยความมัวเมาในยศ

ยศ ท่านถือเอาด้วย ปรีวาระ ศัพทนั้นแหละ แต่ในที่นี้ท่านถือเอาความเป็นผู้มัวเมาในอุปภูฏาก ความมัวเมานั้น บัณฑิตพึงแสดงด้วยบุคคลผู้ครองเรือนบ้าง ผู้ไม่ครองเรือนบ้าง ก็บรรดาประชุมชน ๑๘ พวก ผู้ครองเรือนพวกหนึ่งก็มีหัวหน้าคนหนึ่ง มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่าเราจักแต่งตั้งคนผู้บำรุงเรา เราจักเที่ยวไป แม้ผู้ไม่ครองเรือน (สมณะ) เป็นหัวหน้าคณะมีอยู่ ก็มีความสำคัญตนด้วยสามารถแห่งความมัวเมาว่า เราเป็นหัวหน้า ภิกษุทั้งหลายเป็นไปในโอวาทของเรา เป็นต้น ชื่อว่า ความมัวเมาในยศ.

ว่าด้วยความมัวเมาในศีล

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) เป็นผู้ทุศีล ส่วนเราเป็นผู้มีศีล ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในศีล.

ว่าด้วยความมัวเมาในฉาน

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) ไม่มีเอกัคคตาจิต (สมาธิ) ในกาลแม้สักว่าเพียงการค้ำน้ำของไก่ ส่วนเราได้อุปจารสมาธิหรืออัปปนาฉาน ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในฉาน.

ว่าด้วยความมัวเมาในศีลปะ

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (นอกจากเรา). ไม่มีศีลปะ แต่เรามีศีลปะ ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในศีลปะ.

ว่าด้วยความมัวเมาในความมีทรวดทรงสูง

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) มีทรวดทรงเตี้ย แต่เรามีทรวดทรงสูง ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสูง.

ว่าด้วยความมัวเมาในความมีทรวดทรงสันทัด

มานะที่อันเกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) มีทรวดทรงเตี้ยไป สูงไป แต่เรามีทรวดทรงเรียบร้อยพอดีจุดันนิโครธ ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสันทัด.

ว่าด้วยความมัวเมาในความมีทรวดทรงงาม

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า รูปร่างทรวดทรงของสัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) มีรูปร่างแปลก ไม่น่าชม แต่เรามีรูปร่างน่าปลื้มใจ น่าเลื่อมใส ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความมีทรวดทรงงาม.

ว่าด้วยความมัวเมาในความมีร่างกายบริบูรณ์

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) มีโทษมาก แต่ของเราไม่มีโทษแม้สักเท่าปลายเส้นผม ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความมีร่างกายบริบูรณ์.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสมานะ (ความถือตัว) อันเป็นไปกับด้วยวัตถุ (สวัตตุกะ) ด้วยฐานะนี้มีประมาณเท่านี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงมานะอันไม่มีวัตถุ (อวัตตุกะ) อันกำลังเกิดขึ้นนั้นแหละ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า ตตุถ กตุโม มโท (แปลว่า ในคำเหล่านั้น ความมัวเมา เป็น โจน) คำนั้น มีอรรถคตินั้นนั้น แล.

ปมาทนิทเทส

อธิบายความประมาท

คำว่า จิตตสุส โวสุสกุโค (แปลว่า การปล่อยจิต) ได้แก่ การปล่อยจิต เพราะความไม่ข่มไว้ด้วยสติ ในฐานะทั้งหลายเหล่านี้ มีประมาณเท่านี้ อธิบายว่า เว้นจากสติ. คำว่า โวสุสกุคานุปุพานัน แปลว่า การเพิ่มพูนการปล่อยจิตไป คือ การปล่อยจิตไปบ่อยๆ. คำว่า อสกุทจุกิริยตา

(แปลว่า ความกระทำโดยไม่เคารพ) ได้แก่ ชื่อว่า ความกระทำโดยไม่เคารพ ด้วยสามารถแห่งการไม่ทำด้วยความเคารพ คือ การเจริญกุศล ธรรมทั้งหลาย มีการให้ทานเป็นต้น หรือว่า ด้วยสามารถแห่งการไม่ทำความเคารพต่อบุคคล หรือว่า ต่อไทยธรรม. ความเป็นแห่งการกระทำโดยติดต่อกันไป ชื่อว่า สาดัจจะ. ความไม่ทำโดยติดต่อกัน ชื่อว่า อสาดัจจะ. อาการที่ทำโดยไม่ติดต่อกัน ชื่อว่า อสาดัจจกิริยา. ความกระทำโดยไม่มั่นคง ชื่อว่า อนัญญัติกิริยา. ในข้อนี้ เปรียบเหมือนตัวกิ้งก่า วิ่งไปหน่อยหนึ่งแล้วหยุดหน่อยหนึ่ง ย่อมไม่วิ่งไปติดต่อกัน ฉนั้นใด ข้อนี้ ก็ฉนั้นนั้นนั่นแหละ บุคคลใด ให้ทานครั้งหนึ่ง (วันหนึ่ง) หรือทำการบูชาครั้งหนึ่ง หรือว่าฟังธรรมครั้งหนึ่ง ก็หรือว่าทำสมณธรรมครั้งหนึ่งแล้ว ย่อมไม่ทำต่อไป ย่อมไม่ให้กุศลนั้น ๆ เป็นไปติดต่อกัน การทำนั้นของบุคคลนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ความกระทำไม่มั่นคง ดังนี้. คำว่า โอลินวัตติตา (แปลว่า ความประพฤดิย่อหย่อน) ได้แก่ ชื่อว่า ความประพฤดิย่อหย่อน เพราะไม่มีความประพฤดิแผ่ออกไป กล่าวคือการกระทำไม่ให้ขาดระยะ. คำว่า นิภุชิตฺตฉนฺนทา (แปลว่า ความทอดทิ้งฉันทะ) ได้แก่ ความที่วิริยะฉันทะ ในการทำกุศลเป็นสภาพอันเขาทิ้งเสียแล้ว. คำว่า นิภุชิตฺตชฺฐริ (แปลว่า ความทอดทิ้งชฺฐระ) ได้แก่ การตัดชฺฐระ คือ ตัดความเพียรออกไป อธิบายว่า ความที่บุคคลนั้น มีฉันทะอันมีในใจ ทอดทิ้งเสียแล้ว. คำว่า อนธิญฺฐาน (แปลว่า ความไม่ตั้งใจจริง) ได้แก่ ความไม่มีความตั้งใจเฉพาะในการกุศล.

คำว่า อนนฺนุโยโค ได้แก่การไม่ประกอบความเพียรเนื่อง ๆ. ความผลอสติ ชื่อว่า ความประมาท. ก็คำว่า โย เอวรูป ปมาโท (แปลว่า ความประมาท .. อันใด มีลักษณะเช่นนี้) นี้ เป็นการแสดงอาการโดยความไม่มี

ขอบเขตแห่งปริยายโดยอรรถ และโดยพยัญชนะ. คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอธิบายไว้ว่า ความประมาทนี้ใด ที่แสดงแล้วแต่ต้น ความประมาทอันใด แม้อื่นก็มีอาการอย่างนี้ มีชาติอย่างนี้ กิริยาที่ประมาทด้วยสามารถแห่งอาการ ที่มีวมา (กัฏฐิ) สภาพที่ประมาทด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้ปล่อยปละละเลย (กัฏฐิ) ก็มีอาการอย่างนี้ มีชาติอย่างนี้ บุคคลนี้ ชื่อว่า มีความประมาท. แต่เมื่อว่าโดยลักษณะ ความประมาทนี้ มีการสละสติในเพราะกามคุณ ๕ เป็น ลักษณะ (เป็นเหตุ). บัณฑิต พึงทราบความประมาทนั้นนั่นแหละว่า เป็น อาการสละสติ ดังนี้.

ถัมภนิตเทศ

อธิบายความหวัคือ

ชื่อว่า ความหวัคือ เพราะอรรถว่า กระจ่าง. ความกระจ่างของจิต ราวกะฝ้าน้ำเนื้อหยาบแข็งกระจ่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในที่นี้ อาการแห่ง ความหวัคือ เรียกว่า กิริยาที่หวัคือ. ความเป็นสภาพที่หวัคือแล้ว ชื่อว่า สภาพ หวัคือ. ความเป็นแห่งบุคคลผู้กักขะ ชื่อว่า กกุขลีย (แปลว่า แข็งกระจ่าง). ความเป็นแห่งบุคคลผู้หยาบช้า ชื่อว่า ฆารุลีย (แปลว่า ความหยาบคาย) ความเป็นแห่งจิตอันถือมั่นนั่นแหละด้วยสามารถแห่งการไม่ทำความอ่อนน้อม นั้น แก่บุคคลผู้ควรอ่อนน้อมมีการอภิวาทเป็นต้น ชื่อว่า อุชุกิตตฺตา ความ เป็นผู้มีจิตถือมั่น. ความเป็นแห่งความกระจ่าง ไม่เป็นธรรมดาดีอ่อน ชื่อว่า อมฺฤตฺตา ความเป็นผู้ไม่อ่อนโยน. คำว่า อโย วุจฺจติ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ถมฺภ ความหวัคือ. อธิบายว่า บุคคลประกอบด้วยความหวัคือ อันใด ผู้เป็นเช่นกับงูเหลือมซึ่งกินเหยื่อแล้วก็นอนงอศีรษะคั่งงอนไถ ฉะนั้น.

ครั้นเห็นพระเจดีย์ หรือบุคคลผู้เจริญกว่า ก็ไม่นอบน้อม ย่อมประพาศติ
เครื่องครัด เป็นราวกะถุงลมอันเต็มด้วยลม บุคคลนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบว่ามี
ความพองขึ้นแห่งจิตเป็นลักษณะ.

สารัมภนิทเทศ

อธิบายความแข่งดี

ชื่อว่า ความแข่งดี (สารัมภะ) ด้วยสามารถแห่งการฉุนเฉียว. ความ
แข่งดีแผ่ออกไป ชื่อว่า ความแข่งขึ้นหน้า (ปฏิสารัมภะ). อาการที่แข่งดี
ชื่อว่า กิริยาที่แข่งดี. กิริยาที่แข่งดีแผ่ออกไป ชื่อว่า กิริยาที่แข่งดีขึ้นหน้า
ความเป็นแห่งบุคคลแข่งดีแผ่ไปแล้ว ชื่อว่า สภาพความแข่งดีขึ้นหน้า คำว่า
อัย วุจฺจติ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า บุคคลนี้ ชื่อว่า มีความแข่งดี
ว่าโดยลักษณะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกบุคคลนั้นว่า มีสิ่งเปรียบด้วยการ
การทำเกินเป็นลักษณะ. คือว่า บุคคลใดประกอบด้วยสิ่งใด บุคคลผู้แข่งดีนั้น
ย่อมกระทำสิ่งนั้น ๆ ให้เป็นสองเท่า. เช่น ผู้ครองเรือน บุคคลอื่นตกแต่ง
หรือตระเตรียมสิ่งของภายในบ้านด้วยวัตถุเพียงหนึ่งอย่าง บุคคลผู้แข่งดียอม
จัดแจงสิ่งนี้นัยสองอย่าง ผู้แข่งดีคนอื่นอีกยอมจัดแจงสิ่งนั้นเป็นสี่ ผู้อื่นอีกยอม
จัดแจงเป็นแปด ผู้แข่งดีอื่นอีกยอมจัดแจงเป็น ๑๖.

ผู้ไม่ครองเรือน (สมณะ) ผู้มีการแข่งดีมีอยู่ เมื่อผู้หนึ่งเรียนพระพุทฺธ-
พจน์นิกายหนึ่งด้วยสูตรหนึ่ง ผู้แข่งดีคนอื่นยอมคิดว่า เราจักเป็นผู้ล่าหลังผู้
นี้ จึงเรียน ๒ นิกาย ผู้แข่งดีอื่นอีกยอมเรียนเอา ๓ นิกาย ผู้แข่งดีอื่นอีก
ยอมเรียน ๔ นิกาย ผู้แข่งดีอื่นอีกยอมเรียนพระพุทฺธพจน์ ๕ นิกาย. ก็การเรียน
พระพุทฺธพจน์นั้น ไม่ควรด้วยสามารถแห่งความแข่งดี. เพราะว่าความแข่งดี

นั้นเป็นฝักฝ่ายแห่งกุศล เป็นทางยังสัตว์ให้ถึงนรก. แต่ว่า ว่าด้วยสามารถแห่งฝักฝ่ายในกุศล เมื่อบุคคลถวายสลากภัตเพียงหนึ่งอย่าง บุคคลอื่นควรให้เพิ่มเป็นสอง เมื่อบุคคลถวายสองอย่าง บุคคลอื่นควรถวายเพิ่มเป็นสี่อย่าง อย่างนี้สมควร. ก็ครั้นเมื่อภิกษุเรียนพระพุทธรพจน์นิกายหนึ่ง ภิกษุอื่นเรียนเอาสองนิกายด้วยคิดว่า เมื่อเราสาธยายพระพุทธรพจน์อยู่ ความผาสุกย่อมมี ดังนี้ ก็ควร ฉะนั้น การเรียนพุทธรพจน์ให้ยิ่งกว่านั้น เพราะมันอยู่ในฝักฝ่ายแห่งกุศลอันเป็นวิวิฎฐะ ก็ควร.

อรรถจินตานิเทศ

อธิบายความอยากได้เกินประมาณ

อรรถแห่งความชั่วช้าลามกที่กล่าวไว้ใน อริยวังสสูตร ฉันได อรรถแห่งความเป็นผู้อยากได้เกินประมาณ ก็ฉันนั้น. ในบรรดาปัจจัยทั้งหลายมี จิวรเป็นต้น ภิกษุได้สิ่งใด ๆ มา ก็ไม่ยินดีสิ่งนั้น ๆ ก็หรือว่า เป็นคฤหัสถ์ ย่อมได้สิ่งใด ๆ ในบรรดารูป เสียง กลิ่น รส และโศภณูปะ ก็ไม่ยินดีด้วยสิ่งนั้น ๆ. คำว่า ภิกฺขุโยกมฺยุตา (ความปรารถนาให้วิเศษขึ้นไป.) ชื่อว่า ความอยาก เพราะอำนาจแห่งความปรารถนา. หรือว่า อาการแห่งความอยากนั้นแหละ ชื่อว่า กิริยาที่ปรารถนา. สภาพแห่งความอยากเกินการได้ของตน ชื่อว่า ความมักมาก. คำว่า รากะเป็นต้น มีอรรถตามที่กล่าวแล้วในหนหลัง แล. คำว่า อัย วุจฺจติ ได้แก่ ผู้นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกชื่อว่า ความมักมาก แม้ความอยากเกินประมาณนี้ ก็เป็นชื่อของความมักมากนั้นแหละ. แต่เมื่อว่าโดยลักษณะ ความอยากได้เกินประมาณนี้ ได้แก่ ความไม่สันโดษในลาภของตน และความปรารถนาในลาภของผู้อื่น

ข้อนี้ มีการอยากได้เกินประมาณเป็นลักษณะ (เป็นเครื่องกำหนด). จริงอยู่ แม้วัตถุอันประณีต อันบุคคลผู้มีความอยากเกินประมาณนั้น ได้แล้ว ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าของลามก (ต่ำช้า). แม้วัตถุอันลามกอันบุคคลอื่นได้แล้ว ย่อมปรากฏราวกะว่าเป็นของประณีต. ข้ายาคูอันสุขแล้วในภพขณะหนึ่ง หรือว่าภักดิ์ หรือว่าขนมที่เขาใส่ไว้ในบาตรของตน เป็นราวกะว่าเป็นของลามก. ในบาตรของผู้อื่น ย่อมปรากฏราวกะว่า เป็นของประณีต. อนึ่งความอยากเกินประมาณนี้ ย่อมมีแม่แก่บรรพชิตทั้งหลาย ย่อมมีแม่แก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย ย่อมมีแม่แก่สัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย. ในข้อนี้พึงทราบเรื่องทั้งหลายเหล่านั้นเป็นอุทาหรณ์ต่อไป.

เรื่องของผู้มีความโลภเกินประมาณ

ได้ยืมว่า กุฎุมพีคนหนึ่ง นิมนต์ภิกษุณี ๓๐ รูป ได้ถวายภัต กับขนม พระสังฆเถรียังขนมในบาตรของภิกษุณีทั้งปวงให้เปลี่ยนแปลงแล้ว (เข้าใจว่าแบ่งขนมในบาตรอื่น) แล้วจึงได้เคี้ยวกินขมนั้นอันตนได้แล้วในภายหลัง.

แม้พระเจ้าพาราณสี ก็ทรงพระดำริว่า เราจักเสวยเนื้อสุกด้วยถ่านไฟ ดังนี้จึงทรงพาพระเทวีเสด็จเข้าไปประพาสป่า ทอดพระเนตรเห็นกนิรินนางหนึ่ง ทรงทึ่งพระเทวีเสด็จตามนางกนิรินนั้นไป. พระเทวีจึงเสด็จไปสู่อาศรมบท (บวชเป็นดาปสินี) แล้วกระทำสัจฉริกรรม บรรลุสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ นั่งอยู่ เห็นพระราชากำลังเสด็จมา จึงเหาะขึ้นไปในอากาศได้เสด็จไปแล้ว. เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้ ทราบเหตุการณ์นั้นแล้ว ได้กล่าวคาถา นี้ ว่า

อตุริจัน อติโลเภน อติโลภมเทน จ
เอว โส หายติตตานิ จนุท ว อติธากุยา

แปลว่า

พระองค์นั้น ทรงปรารถนานาง
จันทกินนรีอยู่ ทรงละทิ้งพระราชบิดา
อติธากุเสื่อมแล้ว จันใด พระองค์ยอมยัง
พระสรีระให้เสื่อมโทรมไป เพราะความ
โลภมากและเพราะความมัวเมาในความ
โลกเกินไปจันนั้น ดังนี้.

เทวดา ได้ทำการเยาะเย้ยพระราชว่า พระองค์ เมื่อปรารถนา
นางจันทกินนรี ทรงละทิ้งพระราชบิดาอติธากุ จึงเสื่อมจากนางทั้งสอง เมื่อ
โลกเกินไปอย่างนี้ ย่อมทำตนให้เสื่อมไป ดังนี้.

เรื่องบุตรเศรษฐี

แม้ในกาลแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่ากัสสป บุตรเศรษฐี
คนหนึ่งชื่อว่า มิตตวินทุกะ ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ผู้
อันมารดาอ้อนวอนอยู่ว่า พ่อ เจ้าจงรักษาอุโบสถศีล จงฟังธรรมในวันนี้ตลอด
ราตรีในวิหารแล้ว แม่จักให้ทรัพย์แก่เจ้าพินหนึ่ง ดังนี้ เพราะความโลภใน
ทรัพย์ จึงไปสู่วิหารสมათานองค์แห่งอุโบสถศีล ครั้นแล้วก็กำหนดสถานที่
ว่า ที่นี้ไม่มีภัย (คือ ไม่มีใครเห็น) แล้วนอนภายในธรรมาสน์ ครั้นนอน
ตลอดคืนแล้ว ก็ลุกขึ้นไปบ้าน. มารดาของเขาหุงข้าวยาสูบให้แต่เช้าตรู่. นาย
मितตวินทุกะนั้น ขอรับทรัพย์พินหนึ่งก่อนนั้นแหละ แล้วจึงดื่มข้าวยาสูบ.

ลำดับนั้น เขาได้มีปริวิตกว่า เราจะรวบรวมทรัพย์ให้มาก ด้วยทุนทรัพย์นี้ ดังนี้ จึงปรารถนาจะขึ้นเรือไปสู่สมุทรเพื่อไปค้าขาย. ที่นั้นมารดาของเขาได้กล่าวห้ามว่า พ่อ ในตระกูลของเรามีทรัพย์อยู่ ๕๐ โกฏิ เจ้าอย่าไปเลย ดังนี้ เขาไม่เชื่อฟังถ้อยคำของมารดา เดินไปอยู่นั้นแหละ. มารดาจึงไปยืนขวางข้างหน้า ในขณะนั้นแหละ เขาโกรธแล้ว จึงใช้เท้าประหารมารดาให้ล้มลง ด้วยคิดว่า หญิงนี้ มายืนขวางหน้าเรา ดังนี้ ได้ทำมารดาให้อยู่ในระหว่าง (ข้ามไป) ไปแล้ว มารดาลุกขึ้นแล้ว กล่าวว่า พ่อเจ้าอย่าได้สำคัญอย่างนี้ว่า เมื่อเราทำกรรมเห็นปานนี้ในมารดาผู้เช่นกับด้วยเรา ไปแล้วจักมีความสุข ดังนี้.

เมื่อนายมิตตวินทูกะนั้น ก้าวขึ้นเรือไปอยู่ เรือแล่นไปถึงวันที่ ๗ ก็หยุด. ลำดับนั้น มนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น กล่าวว่า บุรุษผู้ลามกต้องมีอยู่ในเรือนนี้แน่แท้ ท่านทั้งหลายจงจับสลากกัน ดังนี้ สลากที่พวกเขาให้จับอยู่ ก็ตกแก่นายมิตตวินทูกะนั้นนั้นแหละถึง ๓ ครั้ง. มนุษย์เหล่านั้นจึงจับนายมิตตวินทูกะนั้นลอยแพ แล้วจึงแล่นเรือไปในสมุทร. แพของนายมิตตวินทูกะนั้นลอยไปถึงเกาะหนึ่ง เขาสวยสมบัติอยู่กับด้วยนางเวมานิกเปรตทั้งหลาย แม้ผู้อันนางเวมานิกเปรตทั้งหลายกล่าวอ้อนวอนว่า ขอท่านอย่าไป ดังนี้ เมื่อเขาไปอยู่เห็นสมบัติสองเท่าของสมบัตินั้นก็สวยอยู่ๆ เป็นไปโดยลำดับในที่สุดได้เห็นบุรุษคนหนึ่งมีงจักรคมกล้าหมุนอยู่ที่ศิระษะ จักรนั้นปรากฏราวจะว่าดอกปทุม. นายมิตตวินทูกะนั้น จึงกล่าวกะบุรุษผู้นั้นว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงให้ดอกปทุมที่ท่านประดับไว้นี้แก่ข้าพเจ้า ดังนี้. บุรุษนั้นกล่าวว่า ข้าแต่นาย นิมิใช่ดอกปทุม นี่เป็นงจักรอันคมกล้า ดังนี้. นายมิตตวินทูกะกล่าวว่า ขอท่านอย่าได้ลวงข้าพเจ้า ดอกปทุมเป็นอย่างไร ข้าพเจ้ามิเคยเห็น

หรือ ดังนี้ แล้วกล่าวว่า ก็ท่านฉาบทาด้วยจันทร์แดง จึงไม่ต้องการให้ดอก
ปทุมอันเป็นเครื่องประดับนั้นแก่เรา ดังนี้. บุรุษนั้น คิดว่า แม้ชนนี้ จัก
เป็นผู้ทำกรรมเช่นเรานั้นแหละ จึงใคร่จะเสวยผลของกรรมนั้น ดังนี้ ลำดับ
นั้น บุรุษผู้มีกัจจกรอันพัดผ่นอยู่ที่ศิระะนั้น จึงกล่าวว่า เอาเถิด เราจักให้
ดังนี้แล้วเอากัจจกรใส่ให้บนศิระะของนายमितตวินทุกะแล้วไป.

พระศาสดาทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ ว่า

จตุพริ อฏฺฐชฺฌคมา อฏฺฐาภิปิ จ โสพส
โสพสภิก จ พาคุตีส อตุริจฺฉิ จกุกมาสโท
อิจฺฉาหตสฺส โปสสฺส จกุกิ ภมฺติ มตฺถก
แปลว่า

บุรุษนั้น (นายमितตวินทุกะ) ละจาก
นางเวมานิกเปรต ๔ นาง เสวยสมบัติกับ
นางเวมานิกเปรต ๘ นาง ละจากนางเวมานิก
เปรต ๘ นาง เสวยสมบัติอยู่กับนางเวมานิก
เปรต ๑๖ นาง ละจากนางเวมานิกเปรต ๑๖
นางแล้วเสวยสมบัติอยู่กับนางเวมานิกเปรต ๓๒
นาง เป็นผู้มีความอยากเกินประมาณเข้าถึงจักร
อยู่ จักรนั้นย่อมหมนุไปบนศิระะของบุรุษผู้
ความอยากนำมาแล้ว ดังนี้.

เรื่องอำมาตย์

อำมาตย์คนหนึ่ง มีความอยากเกินประมาณแม้คนอื่นอีก ก้าวล่วงเขตแดน
ของตนเข้าไปสู่แดนของผู้อื่น ถูกโบยตีแล้วในที่นั้น จึงหนีไปสู่ที่เป็นที่อยู่

ของดาบสองคมหนึ่ง อธิษฐานองค์อุโบสถแล้วนอน. อำมาตย์นั้นถูกดาบสถามว่า
ท่านทำกรรมอะไรมา เขาจึงได้กล่าวคาถาเหล่านี้ว่า

**ตถ์ นิเกตฺตํ อติเพพฺยาโน ฯลฯ อตุริจฺจตมา ปุณฺรคามาลิ
คังนึ**

แปลว่า ข้าพเจ้าเกลียดชังที่อยู่ของข้าพเจ้า ได้ไปสู่สถานที่อันเป็น
มลทิน ด้วยความโลภมาก ลำดับนั้น ชนทั้งหลายออกจากบ้านพากันมาโบยตี
ข้าพเจ้าด้วยเกาทัณฑ์ ข้าพเจ้านั้นมีศีรษะแตกแล้ว มีโลหิตโชยตัว จึงหนี
ออกมา เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงรักษาอุโบสถ ขอความปรารถนาอันเลวทราม
อย่าได้กลับมามีข้าพเจ้าอีกเลย ดังนี้.

มหิจฉตานิทเทศ

อธิบาย ความมักมาก หรือความหิวกระหาย

บุคคลใด ปรารถนาวัตถุทั้งหลายเกินประมาณ ก็หรือว่า ความอยาก
ของผู้นั้นมีอยู่ เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้มีความมักมาก (มี
ความหิวกระหาย). ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีความมักมากนั้น ชื่อว่า สภาพ
ความมักมาก. ก็เมื่อว่าโดยลักษณะได้แก่ การไม่รู้จักประมาณในการรับ ใน
การบริโภค ก็เพราะการเจริญคุณอันไม่มีอยู่ นี้ชื่อว่า มีความอยากมากเป็น
ลักษณะ. จริงอยู่ บุคคลผู้อยากมาก (อยากใหญ่) มีความหิวกระหายเปรียบ
เหมือน พ่อค้าหาบเร่ (กจฺจปฺปฏฺฐวาณิซฺช) ถือสินค้า เครื่องประดับด้วยมือ
และห้อยสิ่งที่ควรขายไว้ที่หน้าตัก แล้วกล่าวโฆษณาเชิญชวนมหาชนที่เห็นอยู่
นั้นแหละว่า แม่ จงถือเอาสิ่งชื่อนั้น ชื่อนั้น ดังนี้ ชื่อนั้นใด ชื่อนี้ก็ฉัน
นั้นนั่นแหละ คุณคือ สีล หรือการศึกษาพระพุทธพจน์ หรือธุดงค์คุณ โดยที่

สุดแม้สักว่าการอยู่ป่าเป็นวัตรของตน แม้มีประมานน้อย แต่เป็นผู้ใคร่เพื่อ
ยังมหาชน ผู้รู้ผู้นั้นให้ส่งเสริมตน. ก็แลบุคคลเช่นนี้ ครั้นเมื่อมหาชน
ส่งเสริมตน น้อมปัจจัยทั้งหลายแม้มั่งเล่มเกวียนมาให้ ก็ไม่พอ ไม่กล่าวห้าม
ว่า อย่าเลย ย่อมถือเอาเทียว. จริงอยู่ ใคร ๆ ก็ไม่อาจเพื่อยังสิ่งทั้ง ๓ ให้
อิ่ม ให้เต็ม คือ ไฟ ย่อมไม่อิ่มด้วยเชื้อ สมุทร ย่อมไม่อิ่มเต็มด้วยน้ำ
บุคคลผู้มีความอยากใหญ่ ผู้หิวกระหาย ย่อมไม่อิ่มไม่พอด้วยปัจจัยทั้งหลาย
ดังนี้.

อภิกขุขณโธ สมุทโท จ มหิจฺโจ จาปิ ปุคฺคโล

พหุเก ปจฺเจย เทนฺเต ตโยเปเต น ปฺรเย.

แปลว่า

สิ่งทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ กองไฟ ๑ มหาสมุทร ๑

บุคคลผู้มักมาก ๑ เมื่อใคร ๆ ให้ปัจจัยทั้งหลายแม้มากมาย
ก็ไม่พึงให้อิ่มให้เต็มได้.

จริงอยู่บุคคลผู้มักมาก แมแต่มารดาผู้ให้กำเนิด ก็ไม่อาจเพื่อย่อ
เอาใจของเขาไว้ได้ จะป่วยกล่าวไปไยถึงบุคคลผู้เป็นอุปัฏฐากเล่า ในข้อนี้ มี
เรื่องเหล่านี้เป็นอุทาหรณ์:-

เรื่องภิกษุหนุ่ม

ได้ยินว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง ย่อมคิดใจในขนมทำด้วยแป้ง ลำดับนั้น
มารดาของภิกษุนั้น เมื่อจะทดลองข้อปฏิบัติของบุตรควา ถ้าว่า บุตรของเรา
ย่อมรู้ประมาณในการรับไซ้ เราจักบำรุงด้วยขนมทั้งหลายตลอดไตรมาส

ดังนี้ จึงเริ่มทดลองในวันโกธฤตศุณ ครั้งแรกได้ถวายขนมจีนหนึ่ง เมื่อขนมจีนนั้นหมดแล้ว จึงถวายจีนที่ ๒ เมื่อขนมจีนที่ ๒ หมดแล้ว จึงถวายขนมจีนที่ ๓ ภิกษุหนุ่มไม่ห้ามว่า พอละ ก็ยอกินอยู่นั้นแหละ มารดาทราบซึ่งความที่ภิกษุลูกชายนั้นไม่รู้จักประมาณ จึงกล่าวว่า ขนมของไตรมาศทั้งสิ้น บุตรของเราเคี้ยวกินหมดแล้วในวันนี้แหละ ดังนี้ ตั้งแต่วันนั้นมาไม่ได้ถวายอีกแม้สักจีนหนึ่ง.

แม้พระเจ้าติสสมหาราช เมื่อถวายทานแก่ภิกษุสงฆ์ที่เจตียบรรพต ทุก ๆ วัน ผู้อันชาวชนบทกราบทูลว่า ข้าแต่มหาราช พระองค์ย่อมเสพเฉพาะที่แห่งเดียวเท่านั้นหรือ (ถวายทานแห่งเดียว) การถวายทานในที่อื่น ย่อมไม่สมควรแก่พระองค์หรือ ดังนี้ ในวันที่ ๒ แต่วันนั้น จึงให้ถวายมหาทานในเมืองอนูราชบุรี. ในภิกษุเหล่านั้น ภิกษุแม่รูปหนึ่ง ไม่รู้จักประมาณในการรับ ชนทั้งหลาย ๒-๓ คน ทิ้งขว้างซึ่งขาทนียะ โภชนียะที่ภิกษุรูปหนึ่ง ๆ รับประทานแล้ว. พระราชาให้นิมนต์ภิกษุสงฆ์ที่เจตียบรรพตในวันที่สอง แล้วตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงให้บาตรในเวลาที่ท่านทั้งหลายมาสู่พระราชวัง ดังนี้ แม่ภิกษุรูปหนึ่ง ก็มีได้ให้บาตร ด้วยคำว่า อย่าเลยมหาราช ภิกษุทั้งหลายจักรับภิกษาโดยประมาณของตนเท่านั้น ดังนี้. ภิกษุทั้งปวงรับซึ่งภิกษาอันสมควรแก่ประมาณของตนนั้นแหละ. ลำดับนั้น พระราชาตรัสว่า ท่านทั้งหลาย จงดูภิกษุเหล่านี้ ในบรรดาภิกษุทั้งหลาย แม่รูปหนึ่ง ก็รู้ประมาณของตน. เมื่อวันวาน วัตถุอะไร ๆ ก็มีได้เหลือ แต่วันนี้ ภิกษุถือเอาน้อยพอประมาณแก่ตน ของจึงเหลือมากมาย ดังนี้. บรรดาภิกษุเหล่านั้น ผู้มีใจเป็นของ ๆ ตน เพราะรู้จักประมาณ ส่วนภิกษุนอกนี้ ไม่มีใจเป็นของ ๆ ตน เพราะความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณ.

ปาปิจตตานิทเทศ

อธิบายความปรารถنالามก

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า บางคนในโลกนี้ เป็นผู้ไม่มีศรัทธา เมื่อปรารถนาอย่างนี้ว่า ขอชนจงรู้ว่า เราเป็นผู้มีศรัทธา เป็นต้น ย่อมทำอาการอย่างไร คือ บุคคลนั้น ไม่มีศรัทธา ย่อมแสดงอาการว่ามีศรัทธา ผู้ที่คิด เป็นต้น ย่อมแสดงอาการของผู้มีศรัทธา เป็นต้น.

ถามว่า ย่อมแสดงอาการอย่างไร ?

ตอบว่า ผู้ไม่มีศรัทธาก่อน ในวันมีมหรสพ เธอจะถือเอาไม่กวาด ปิดกวาดวิหารและทำการเทหยากเชื้อในเวลาที่พักคนนุชย์มาสู่วิหาร ครั้นทราบว่าการกระทำของเธอ นุชย์ทั้งหลายรู้แล้ว จึงไปสู่ลานพระเจดีย์ ย่อมเทหยากเชื้อ ย่อมเกลี่ยทรายทำพื้นให้เสมอกัน ย่อมล้างอาสนะทั้งหลาย ย่อมรดน้ำที่ต้นโพธิ์. นุชย์ทั้งหลายเห็นเธอแล้วก็สำคัญว่า ภิกษุอื่นที่ปฏิบัติวิหารเห็นจะไม่มี ภิกษุนี้เท่านั้นเป็นพระเถระผู้มีศรัทธาปฏิบัติวิหารนี้อยู่ ดังนี้ จึงนิมนต์ภิกษุนั้น เพื่อฉันอาหาร.

แม้ผู้ทุศีล ก็เข้าไปหาพระวินัยธร ย่อมถามในที่พร้อมหน้าแห่งอุปัฏฐากทั้งหลายว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ครั้นเมื่อกระผมเดินไป โคตกใจแล้วเมื่อกระผมปิดกวาดโคกก็วิ่งเตลิดไป ทำให้หญ้าทั้งหลายขาดแล้ว เมื่อกระผมจงกรมอยู่หญ้าทั้งหลายย่อมอับเฉา เมื่อกระผมบ้วนน้ำลายให้ตกไปตัวแมลงเล็ก ๆ ย่อมตาย การให้น้ำลายตกไปที่หญ้าโดยไม่มีสติ โทษอะไรย่อมมีในที่นั้น ขอรับ ดังนี้. เมื่อพระวินัยธรกล่าวว่า คุณก่อนผู้มีอายุ เมื่อเราไม่รู้ ไม่แกล้ง ไม่เจตนาฆ่าสัตว์ อาบัติย่อมไม่มี ดังนี้ แล้วกล่าวยกย่องพระวินัยธรว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ สิ่งนี้ย่อมปรากฏแก่กระผม ราวกะว่าเป็นของหนัก ท่าน

ยอมพิจารณาชอบแล้ว ดังนี้. มนุษย์ทั้งหลายพึงถ้อยค้ำนั้นแล้วเลื่อมใสว่า พระผู้เป็นเจ้าของพวกเรา ย่อมรังเกียจแม้ในเหตุมีประมาณเท่านี้ ท่านจัก กระทำกรรมหยาบอื่นได้อย่างไร ภิกษุผู้มีศีลเช่นกับภิกษุนี้ ย่อมไม่มี ดังนี้ แล้วทำสักการะ.

แม้ผู้ศึกษาน้อย ก็จะนั่งในท่ามกลางแห่งอุปัฏฐาก ย่อมกล่าวว่า ภิกษุโน้นทรงพระไตรปิฎก ภิกษุโน้นทรงนิกาย ๔ เป็นอันเตวาสิกของเรา ภิกษุเหล่านั้น เรียนธรรมในสำนักของเรา ดังนี้ พวกมนุษย์เลื่อมใสว่า ภิกษุ ผู้เป็นพหูสูตเช่นกับด้วยพระผู้เป็นเจ้าของเราไม่มี ได้ยินว่า ภิกษุรูปโน้น ๆ เรียนธรรมในสำนักของพระผู้เป็นเจ้าของเรา ดังนี้ จึงทำสักการะ.

แม้ผู้ยินดีด้วยหมู่คณะ ในวันที่มีมหรสพ ยังบุคคลให้ถือเอาตั้ง คือที่นั่งยาวและหมอนข้าง ย่อมนั่งพักอยู่ในที่พักเวลากลางวันที่โคนไม้สุดเขต แคนแห่งวิหาร. มนุษย์ทั้งหลายมาแล้ว ย่อมถามว่า พระเถระไปไหน ดังนี้ ชื่อว่าบุตรของคณฐิกะ ผู้กล่าวคำอันคลุมเคลือนั้นแหละมีอยู่ ย่อมกล่าวด้วย เหตุนั้นนั่นแหละว่า พระเถระย่อมไม่นั่งในกาลเห็นปานนี้ ย่อมอยู่ในที่จงกรม อันมีระยะทางยาว อยู่ ณ ที่สุดแห่งวิหาร ดังนี้. แม้ภิกษุนั้น ก็ยังกาลให้ ล่วงไปครึ่งวัน แล้วยังโยแห่งแมลงมุมที่ติดไว้ที่หน้าผา แล้วก็ให้บุคคลถือ เอาตั้งมานั่งที่ประตูแห่งบริเวณ. มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้ เจริญ ท่านไปที่ไหน พวกกระผมมาไม่เห็นท่าน ดังนี้. ภิกษุนั้น ย่อมยัง มนุษย์ให้รู้ซึ่งความที่ตนเป็นผู้ชอบความสงบด้วยคำว่า ดูก่อนอุบาสกทั้งหลาย ภายในวิหารนี้เคลื่อนกล่น ที่นี้เป็นที่ที่เขยเดินและยืนของภิกษุหนุ่มและสามเณร ทั้งหมด อาตมานั่งในที่พักในเวลากลางวันซึ่งมีที่จงกรม ๖๐ ศอก ดังนี้.

แม่ภิกษุผู้เกียจคร้าน ก็นั่งในท่ามกลางแห่งอุปัฏฐาก ย่อมกล่าวว่า
ดูก่อนอุบาสนทั้งหลาย พวกท่านเห็นอุกาบาต (การตกลงของคอบเพลิง) แล้ว
หรือ ดังนี้ ถูกพวกภิกษุถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกกระผมย่อมไม่เห็น
อุกาบาตได้มีในเวลาไหนขอรับ ดังนี้ จึงกล่าวว่า ในเวลาเป็นที่จึงกรมของ
พวกเรา แล้วจึงถามว่า พวกท่านได้ยินเสียงสันสะเทือนของแผ่นดิน หรือ
ดังนี้ เมื่อเขากล่าวว่า พวกกระผมย่อมไม่ได้ยิน ก็เสียงสันสะเทือนของแผ่นดิน
ย่อมมีในเวลาไหนขอรับ ดังนี้ ก็กล่าวว่า ในเวลามัชฌิมยาม คือในเวลา
ที่เราเย็นพึงแผ่นดิน กระดานกำหนดอารมณ์ โอภาสใหญ่ได้มีแล้ว แล้วถาม
ว่า โอภาสใหญ่นั้น พวกเธอเห็นแล้วหรือ ดังนี้ เมื่อภิกษุถามว่า โอภาส
ใหญ่ได้มีเวลาไหนขอรับ ดังนี้ จึงกล่าวว่า ในเวลาเป็นที่ยังลงแต่การ
จึงกรมของอาตมา ดังนี้. ภิกษุทั้งหลายเลื่อมใสว่า พระเถระของเราทั้งหลาย
ย่อมจงกรมตลอดยามทั้งสามเที่ยว ภิกษุผู้ปรารถนาความเพียรเช่นกับด้วยพระผู้
เป็นเจ้าของย่อมไม่มี ดังนี้ จึงทำสักการะ.

แม่ผู้หลงลืมสติ ก็นั่งในท่ามกลางแห่งอุปัฏฐาก ย่อมกล่าวว่า เรา
เรียนพระสูตรที่มกนิคายในกาลชื่อนั้น เรียนมัชฌิมนิกายในกาลนั้น สังขุตต-
นิกาย อังคุตตรนิกายในกาลนั้น ชื่อว่าการแลดูอย่างอื่นในระหว่างย่อมไม่มี
แบบแผนเป็นราวกะเกิดขึ้นในปากของเรา และย่อมมาในที่แห่งเราปรารถนา
แล้ว ๆ ส่วนภิกษุอื่น ยังปากให้ส่ายไป (เพื่อถามปัญหา) เป็นราวกะแพะ
ดังนี้. ภิกษุทั้งหลายเลื่อมใสแล้ว ด้วยคิดว่า บุคคลอื่นจักปฏิบัติเช่นกับ
พระคุณเจ้าของเราย่อมไม่มี ดังนี้ แล้วทำสักการะ.

แม่ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น ก็ย่อมถามปัญหาในพระอรธกถาจารย์ ในที่
พร้อมหน้าแห่งอุปัฏฐากทั้งหลาย คือ ย่อมถามว่า ชื่อว่า กสิณ ย่อมเจริญ

อย่างไร ชื่อว่านิมิตที่เกิดขึ้นมีประมาณเท่าไร อุปจาระย่อมมีประมาณเท่าไร
อัปนาย่อมมีประมาณเท่าไร องค์ของปฐมฌานมีประมาณเท่าไร องค์ของทุติย-
ฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน มีประมาณเท่าไร ดังนี้ เมื่อพระอรธกถาจารย์
กล่าวว่า คุณก่อนอาวโส ประโยชน์อะไรด้วยคำเหล่านี้ คำอะไร ๆ อย่างนี้ไม่
มีหรือ และกระทำการขี้มในเวลาทีกล่าวถ้อยคำอันเหมาะแก่การศึกษา ดังนี้
จึงแสดงการได้สมบัติของตนด้วยคำว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอนี้ย่อมถูกต้อง
ดังนี้ มนุษย์ทั้งหลายพากันเลื่อมใสว่า พระผู้เป็นเจ้าของพวกเราได้สมบัติ
แล้ว ย่อมทำสักการะ.

แม่ผู้มีปัญญาทราวม ก็จะนั่งในท่ามกลางแห่งอุปัฏฐากทั้งหลาย กล่าว
อยู่ว่า เราย่อมสละปริยัติ ดังนี้เป็นต้น ด้วยคำว่า เมื่อเราตรวจดูหมวดสาม
แห่งธรรมอันยังสัตว์ให้เนิ่นช้าในมัชฌิมนิกายอยู่ มรรคนั้นแหละมาแล้วพร้อม
ด้วยฤทธิ์ ชื่อว่าปริยัติ ไม่เป็นสิ่งที่กระทำได้โดยยากสำหรับพวกเรา การ
สนใจในปริยัติ ย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ ดังนี้ ย่อมแสดงซึ่งความที่ตนเป็นคน
มีปัญญามาก. ก็เมื่อภิกษุเหล่านั้นกล่าวอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมทำลายพระศาสนา.
ชื่อว่า มหาโจรเช่นกับบุคคลนี้ ย่อมไม่มี เพราะวา บุคคลผู้ทรงพระปริยัติ
ชื่อว่า ย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ หามีไม่.

แม่ผู้ยังไม่สิ้นอาสวะ เห็นทารกในบ้านแล้ว ถามว่า มารดาบิดาของ
พวกเธอย่อมกล่าวว่าเราเป็นอะไร. พวกทารกกล่าวว่า มารดาบิดาของกรรม
กล่าวว่า ท่านเป็นพระอรหันต์ ขอรับ. ภิกษุเหล่านั้น ย่อมแสดงซึ่งความที่ตน
เป็นผู้มีอาสวะสิ้นแล้วด้วยคำว่า คุณก่อนบุตรคบหบดีผู้ฉลาด ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อ
จะล่วงท่านได้ ดังนี้ ก็ในทีนี้บัณฑิตพึงทราบซึ่งภิกษุแม่อื่นอีกทีแสดงตนเป็น
พระอรหันต์ มีพระอรหันต์คุ่มน้ำและพระอรหันต์ย่านไทร เป็นต้น.

เรื่องพระอรหันต์ตม่น้ำ (จาฏิอรหันต์)

ได้ยืมว่า ภิกษุโกหก (ผู้หลอกลวง) รูปหนึ่งฝังตม่น้ำใบใหญ่ไว้ ภายในห้องของตน ย่อมเข้าไปในตม่น้ำในเวลาที่พักนอน มนุษย์ทั้งหลาย จึงถามกันว่า พระเถระไปไหน ดังนี้ ก็เมื่อภิกษุนั้นกล่าวว่า พระเถระ อยู่ในห้อง ดังนี้ พวกมนุษย์แม่เข้าไปค้นหาอยู่ เมื่อไม่เห็นจึงออกมาแล้ว กล่าวว่า พระเถระไม่มี ดังนี้ ก็เมื่อภิกษุนั้นกล่าวว่า พระเถระอยู่ในห้องนั้นแหละ ดังนี้ พวกมนุษย์จึงเข้าไปอีก พระเถระนั้นออกจากตม่น้ำแล้วมานั่งอยู่ที่ตม่น้ำ ลำดับนั้น เมื่อมนุษย์ทั้งหลายกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกกระผมไม่เห็นท่านเมื่อเขามาครั้งแรกจึงออกไป ท่านไปอยู่ที่ไหน ดังนี้ ภิกษุนั้น ย่อมแสดงซึ่งความที่ตนเป็นผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว ด้วยคำว่า ชื่อว่า สมณะทั้งหลายย่อมไปสู่ที่อันตนปรารถนาแล้ว ๆ ดังนี้.

เรื่องพระอรหันต์ย่านไทร (ปาโรหอรหันต์)

ภิกษุโกหก (ผู้หลอกลวง) อีกรูปหนึ่ง อาศัยอยู่ที่บรรณศาลาใกล้ภูเขา ลูกหนึ่ง ก็ต้นไทรต้นหนึ่งมีอยู่ที่เงื่อมเขา (เหว) ข้างหลังแห่งบรรณศาลา รากของต้นไทรนั้น ไปปรากฏอยู่ที่พื้นดินส่วนหนึ่ง. มนุษย์ทั้งหลายเดินมาตามทางแล้ว ย่อมนิมนต์ภิกษุนั้นเพื่อภัตตาหาร. ภิกษุนั้นถือบาตรและจีวรแล้ว โหนลงมาตามรากของต้นไทรนั้น แล้วมาปรากฏตัวใกล้ประตูบ้าน. ลำดับนั้น ผู้อันมนุษย์ทั้งหลายผู้มาถึงที่ล้งถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญท่านมาทางไหน ดังนี้ ภิกษุนั้น ย่อมแสดงซึ่งความที่ตนเป็นผู้มีอาสวะสิ้นแล้วด้วยคำว่า ชื่อว่า ทางอันสมณะทั้งหลายมาแล้ว ไม่สมควรถาม สมณะทั้งหลาย ย่อมมาโดยที่อันตนปรารถนาแล้ว ๆ. ดังนี้. ก็บุรุษผู้ฉลาดคนหนึ่งฟังเรื่องโดยตลอด ทราบแล้ว

คิดว่า เราจักเฝ้าจับคูภิกขุนี้ ดังนี้ ในวันหนึ่ง เขาเห็นที่เป็นที่ภิกขุอยู่นั้นอยู่
ดังนี้ ในวันหนึ่ง เขาเห็นที่เป็นที่ภิกขุอยู่นั้น ก้าวลงตามรากต้นไม้ ไทร จึงตัด
รากไทรนั้นข้างหลัง เหลือไว้เล็กน้อย. ภิกขุผู้หลอกลวงนั้น คิดว่า เราจัก
จับรากไทรที่ก้าวลงไป จึงจับรากไทรนั้น ที่นั้น ก็หล่นลงไปที่ดินเหนียว
บอบช้ำแล้ว เธอทราบว่ใคร ๆ ทราบเรื่องของตนแล้ว จึงหนีออกไป ดังนี้.

ความเป็นแห่งบุคคลผู้ปรารถนาลามก ชื่อว่า สภาพลามก ก็เมื่อว่า
โดยลักษณะแล้ว บัณฑิตพึงทราบว่า ความที่บุคคลนั้น ยังบุคคลอื่นให้สรร
เสริญความดีอันไม่มีอยู่และความที่ตนเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการรับ ข้อนี
เป็นลักษณะของความเป็นผู้มีมีความปรารถนาลามก ดังนี้.

ถึงคนิทเทศ

อธิบาย การพูดทิ่มแทง

ชื่อว่า **สิงคะ** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องทิ่มแทง. เครื่องทิ่มแทงนี้
เป็นชื่อของการทิ่มแทงเพราะกิเลส กล่าวคือ ความที่วาจานั้นเป็นเครื่องทิ่มแทง
ของชาวเมือง. ความเป็นแห่งวาจาเป็นเครื่องทิ่มแทง ชื่อว่าสภาพแห่งวาจาเป็น
เครื่องทิ่มแทง อีกอย่างหนึ่ง อาการเป็นเครื่องพูดทิ่มแทง ก็ชื่อว่า สภาพที่พูด
ทิ่มแทง. ความเป็นแห่งบุคคลผู้พูดเป็นสีเหลี่ยม ชื่อว่า การพูดเป็นสีเหลี่ยม.
การพูดเป็นสีคมก็อย่างนั้น. ความเป็นแห่งบุคคลผู้พูดเป็นเหลี่ยมเป็นคู่ ชื่อว่า
สภาพที่พูดมีเหลี่ยมมีคู่. คำนี้ เป็นชื่อของความเป็นของบุคคลผู้ชำนาญการ
พูดทิ่มแทง ซึ่งเตรียมไว้ก่อนนั้นแหละ (เช่นกับขุดบ่อต่อปลา) คำนอก
นี้เป็นไวพจน์ของคำพูดทิ่มแทงทั้งนั้น. การพูดทิ่มแทงด้วยอำนาจแห่งกิเลส
ท่านกล่าวไว้ด้วยบทแม่ทั้งหมด ด้วยอาการอย่างนี้.

ตินตฺถินิทเทส

อธิบาย การพูดเกียดกัน

คำว่า **ตินตฺถิณ** ได้แก่ การพูดติเตียน หรือพูดเกียดกัน. อาการแห่งความประทุติเกียดกัน เรียกว่ากิริยาที่พูดเกียดกัน. ความเป็นแห่งบุคคลผู้พร้อมด้วยความเกียดกันของผู้พูดด้วยความเกียดกัน ชื่อว่าสภาพที่เกียดกัน. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ละโมบ ชื่อว่า สภาพที่ละโมบ. คำนอกจากนี้เป็นคำอธิบายความเป็นแห่งกิริยาอาการของคำพูดเกียดกัน. คำว่า **ปฺจฺจนฺณชิกตา** ได้แก่ ความห้วนไหวของการเสวยอารมณ์ในฐานะแห่งประโยชน์ที่ควรได้ หรือไม่ควรได้ ท่านเรียกว่า ความประทุติถ่อมตน. คำว่า **สาธุกมฺยตา** ได้แก่ ความปรารถนาที่จะได้สิ่งอันประณีตยิ่งขึ้นไป. ท่านกล่าวอาการเกียดกันไว้ ด้วยสามารถแห่งกิลีสด้วยบททั้งปวง โดยหมายเอาว่า วัตถุของผู้อื่นเป็นราวกะว่าเป็นของตน เช่นกับการเห่าของสุนัขที่กำลังดื่มน้ำข้าวที่รวงน้ำข้าว เพราะเห็นสุนัขอื่นมา ดังนี้.

จาปัลลยนิทเทส

อธิบาย การชอบตกแต่ง

การตกแต่งจิวร ด้วยวัตถุทั้งหลายมีการทำให้เรียบร้อยเป็นกลีบเป็นต้น ชื่อว่า การตกแต่งจิวร. การตกแต่งบาตร ด้วยวัตถุทั้งหลายมีการกระทำให้มีผิวหมดจดดั่งสีแห่งแก้วมณี ชื่อว่า การตกแต่งบาตร. การตกแต่งเสนาสนะอันเป็นของเฉพาะบุคคล ด้วยจิตรกรรมเป็นต้น ชื่อว่า การตกแต่งเสนาสนะ. คำว่า **อิมสฺส วา ปุติกายสฺส** (แปลว่าการตกแต่งกายอันเปื่อยเน่า) ได้แก่ การตกแต่งกายของมนุษย์นี้ เหมือนอย่างว่า สุนัขจิ้งจอก แม้เกิดในวันนั้น ถึงกระดูกายังอ่อนอยู่ก็ตาม เขาก็เรียกกันว่า สุนัขจิ้งจอกแก่นั่นแหละ และ

๑. บาลีว่า ปฺจฺจนฺณชิกตา, ม. ปฺจฺจนฺณชิกตา

ต้นเครื่องเถาที่เป็นยา มีต้นบรเพ็ด เถาหัวค้วน ย่อมถึงซึ่งการนับว่าเถาวัลย์
เน่านั้นแหละ ฉันทไค กายมนุษย์แม้มีสติเพียงดั่งสี่แห่งของพระผู้มีพระภาคเจ้า
ย่อมตรัสเรียกว่า กายอันเปื่อยเน่านั้น ด้วยเครื่องอาภรณ์มีเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น
อันมีสติแดงสี่เหลืองเป็นต้น **ชื่อว่า การตกแต่ง. คำว่า พาหิรานัม วา ปริก-**
ขาริ (แปลว่า หรือว่าการตกแต่งบริวารภายนอก) ได้แก่ การตกแต่งบริวาร
ที่เหลือนอกจากบาตรและจีวร.

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในนี้ อย่างนี้ว่า การตก-
แต่งจีวร การตกแต่งบาตร นี้ฉันทไค การตกแต่งกายด้วยบริวารเหล่านั้น หรือ
ว่า การตกแต่งบริวารภายนอกจากกาย ก็เรียกว่าการตกแต่ง ด้วยสามารถแห่ง
ชื่อตามที่ตั้งไว้สำหรับเรียก. ในคำว่า **มณฑนา วิภูสนา** นี้ พึงทราบว่าเป็น **ชื่อว่า**
มณฑนา (การแต่งกาย) ด้วยสามารถแห่งการยังที่อันบกพร่องให้เต็ม **ชื่อว่า**
วิภูสนา (การประดับ) ด้วยสามารถแห่งการประเทืองผิว เป็นต้น. คำว่า
เกพนา ได้แก่การเล่นที่รำริง. คำว่า **ปรีกพนา** ได้แก่การรำริง. ความ
เป็นแห่งจิตที่ห้วนไหว **ชื่อว่า** สภาพที่ห้วนไหว. ความเป็นแห่งบุคคล
ผู้ชอบตกแต่ง ก็อย่างนั้น. คำว่า **อิทํ วุจฺจติ** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสเรียกว่า ความเป็นผู้ห้วนไหวไปเพราะชอบตกแต่ง. บุคคลผู้ประกอบด้วยการ
ตกแต่งใด บุคคลนั้นแม้มีอายุตั้งร้อยปี ก็ย่อมเป็นราวกะทกรกผู้เกิดใน
วันนั้น ดังนี้.

อสภากวุตตินิทเทศ

อธิบาย ความประพฤตินิสมคฺว

ความประพฤตินิสมคฺวตามพระพุทธพจน์ **ชื่อว่า ความประพฤตินิ-**
สมคฺว. วิถีทางแห่งความสุข โดยการกระทำให้ขัดแย้งอันเป็นข้าศึกต่าง ๆ

ชื่อว่า ความประพฤดิซัดขิ้น. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ชื่อว่า สภาพ
ที่ไม่เอื้อเฟื้อ กิริยาที่ไม่เอื้อเฟื้อก็เหมือนกัน. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่เคารพ
ชื่อว่า ความไม่เคารพ. ความเป็นผู้ไม่ทำตามคำของผู้เจริญ (หัวหน้า) ชื่อว่า
ความไม่เชื่อฟัง. คำว่า **อัย วุจฺจติ** ความว่า บุคคลนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสเรียก ชื่อว่า ผู้มีความประพฤดิไม่สมควร อธิบายว่า ความเป็นผู้มีชีวิตอันไม่
เหมาะสมคั้งนี้. บุคคลผู้ประกอบด้วยความเป็นผู้มีชีวิตอยู่อันไม่สมควรใด คือ
ยอมไม่ปฏิบัติเหลียวแลเลี้ยงดูมารดาหรือบิดาผู้ป่วยไข้ ย่อมทำการทะเลาะกับ
บิดามารดาเพราะทรัพย์สมบัติ ย่อมทะเลาะกับพี่ชาย น้องชาย พี่สาว น้องสาว
เพราะเหตุแห่งทรัพย์ของมารดาบิดา ย่อมกล่าววาจาหมดยางอายุ (หน้าด้าน)
ยอมไม่ทำวัตรและวัตรอาศัยต่ออาจารย์ ต่ออุปัชฌาย์ ไม่อุปัฏฐากภิกษุผู้อาพาธ
ยอมถ้อยอุจจาระ ถ่ายปัสสาวะในสถานที่เป็นที่เคารพแห่งพระเจดีย์ของพระผู้มี
พระภาคผู้เป็นพระพุทฺธเจ้า ย่อมถ่มขะบ้าง สั่งน้ำมูกบ้าง ย่อมกัันรุ่ม
ยอมเดินใส่รองเท้าเข้าไป ย่อมไม่ละอายในพระสาวกของพระพุทฺธเจ้า ย่อมไม่
เคารพยำเกรงในสงฆ์ ย่อมไม่ยังหิริโอดตบปะให้ตั้งขึ้นในที่อันควรเคารพใน
บุคคลทั้งหลายมีมารดาและบิดาเป็นต้น. การทำอย่างนี้แม้ทั้งปวงในวัตถุ
ทั้งหลายและในบุคคลมีมารดาเป็นต้น ของผู้ประพฤดิอยู่อย่างนี้ ย่อมชื่อว่า
ความประพฤดิไม่สมควร.

อรคินิทเทศ

อธิบาย ความไม่ยินดี

คำว่า **ปนฺเตสุ** แปลว่า ในเสนาสนะอันสงัด อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่
เสนาสนะอันสงัดอันอยู่ในที่ไกล. คำว่า **อภิกุสเลสุ** ได้แก่ สมณะและ

วิปัสสนา. คำว่า **อริ** เป็นคำปฏิเสธความยินดี. อาการแห่งความไม่ยินดี
ชื่อว่า กิริยาที่ไม่ยินดี. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่ยินดียิ่ง ชื่อว่า สภาพที่ไม่
ยินดียิ่ง. อาการแห่งความไม่ยินดียิ่ง ชื่อว่า กิริยาที่ไม่ยินดียิ่ง. อาการแห่ง
บุคคลผู้กระวนกระวาย ชื่อว่า ความกระวนกระวายใจ. คำว่า **ปริตสฺสูตา** ได้
แก่ ความเป็นผู้สะดุ้งด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้กระวนกระวายใจ.

ตันทีนิตเทศ

อธิบาย ความโง่งง

ความเกียจคร้านชนิดหนึ่ง ชื่อว่า **ตันที** (คือความง่วง หรือความ
ประมาท). อาการแห่งความเป็นผู้โง่งง ชื่อว่า กิริยาที่โง่งง. คำว่า
ตฺนุทิมนฺกตา ได้แก่ความเป็นผู้มีจิตอันความเกียจคร้านครอบงำแล้ว. ความ
เป็นแห่งบุคคลผู้เกียจคร้าน ชื่อว่า สภาพที่จิตโง่งง. อาการแห่งบุคคลผู้
เกียจคร้าน ชื่อว่า กิริยาแห่งความโง่งง. ความเป็นแห่งบุคคลผู้เกียจคร้าน
ทางกายด้วยสามารถแห่งกิเลส พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยบทเหล่านี้แม้
ทั้งหมด ดังนี้.

วิหัมภิตานิตเทศ

อธิบาย ความบิดกาย

ความให้กายไหวเอี้ยวไป ชื่อว่า **ความบิดกาย**. ความบิดกายบ่อยๆ
(ในท่าต่างๆ) เรียกว่าความเหยียดกาย. คำว่า **อานมฺนา** (แปลว่า ความ
โน้มกาย) ได้แก่ ความโน้มกายไปข้างหน้า. คำว่า **วิมมฺนา** (แปลว่า ความ
โน้มกายไปข้างหลัง) ได้แก่ความเอนกายไปข้างหลัง. คำว่า **สนฺนมฺนา** ได้แก่

ความโน้มกายไปรอบๆ. ในคำว่า ความโน้มกายให้ตรง นี้ เหมือนอย่างว่า ช่างหูกผู้ขยัน จับถือซึ่งอะไร ๆ นั้นแหละแต่เส้นด้าย แล้วก็ตั้งกายให้ตรง ฉันทใด การยกกายขึ้นเบื้องบน ก็ฉันทนั้น. คำว่า พยาธิยก (แปลว่า ความไม่สบายกาย) ได้แก่ ความที่บุคคลนั้นมีพยาธิเกิดขึ้นแล้ว. ความบิดกายนั้นแหละด้วยสามารถแห่งกิเลส พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยบทเหล่านี้แม้ทั้งหมดด้วยประการฉะนี้.

ภัตตสัมมทนิทเทศ

อธิบายความเมาอาหาร

คำว่า ภูตฺตาวิสฺส ได้แก่ ของผู้บริโภคอาหาร. ความไม่สบายเนื่อง จากกินอาหาร ชื่อว่า ความอืดอืดเพราะอาหาร. จริงอยู่ บุคคลย่อมเป็นราวกะ ว่าถึงความชบเซาเพราะอาหารมีกำลัง (มาก). ความเป็นแห่งผู้ลำบากเพราะอาหาร ชื่อว่า ความเป็นผู้กระวนกระวายเพราะอาหาร. ความกระวนกระวาย เพราะอาหาร ชื่อว่า ความเร่าร้อนเพราะอาหาร. จริงอยู่ ในสมัยนี้ บุคคลนั้น ย่อมเป็นผู้ซึ่งว่ามีอินทรีย์อันอาหารขจัดแล้ว โดยให้ความเร่าร้อนเกิดขึ้น คือ ย่อมทำให้ร่างกายทรุดโทรม. คำว่า กายทุญฺจุลฺล (แปลว่า ความเป็นผู้หนัก เนื้อหนักตัวเพราะอาหาร) ได้แก่ ความเป็นผู้มีร่างกายอันไม่ควรแก่การงาน (คือ ไม่คล่องแคล่ว) เพราะอาศัยอาหาร.

นิทเทศแห่งความเป็นผู้ย่อหย่อนแห่งจิต มีเนื้อความดังกล่าวไว้ใน อรรถกถาแห่งขัมมสังคหะในหนหลังนั้นแหละ. และพึงทราบอาการแห่งความป่วยไข้ด้วยสามารถแห่งกิเลส ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้แล้วด้วยบทเหล่านี้แม้ทั้งหมด ดังนี้.

กุหนานิทเทศ

อธิบาย ความหลอกลวง

คำว่า **ลาภสกุการสิโลกสนุสิตตสฺส** (แปลว่า สภาพที่หลอกลวงของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง) อธิบายว่า ภิกษุผู้หลอกลวงนั้นต้องการลาภ สักการะ และสรรเสริญ จึงปรารถนาเช่นนั้น . คำว่า **ปาปิจฺจตสฺส** (แปลว่า ผู้ปรารถนาลามก) ได้แก่ ภิกษุผู้ใคร่แสดงความคิดอันคนไม่มีอยู่. คำว่า **อิจฺฉापคตสฺส** (แปลว่า ถูกความอยากครอบงำแล้ว) อธิบายว่า ภิกษุนั้นถูกความอยากอันมิใช่ธรรมคาทำให้เดือดร้อนแล้ว.

เบื้องหน้าแต่นี้ไป ฟังทราบ กุหนวัตถุ (เรื่องความหลอกลวง) ๓ อย่าง อันมาในมหานิทเทศ ด้วยสามารถแห่งภิกษุผู้หลอกลวงโดยมุ่งเสพปัจจัย ๑ ความหลอกลวงด้วยการพูดเลียบเคียง ๑ และความหลอกลวงด้วยการอาศัยซึ่งอิริยาบถ ๑ เพราะฉะนั้นเพื่อแสดงความหลอกลวงแม้ทั้ง ๓ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเริ่มคำว่า **ปจฺจยปฏิเสวนสงฺฆาเตน วา** (แปลว่า ด้วยการช่องเสพปัจจัย) เป็นต้น ดังนี้.

ในข้อนั้น ฟังทราบเรื่องความหลอกลวง (กุหนวัตถุ) กล่าวด้วยการช่องเสพปัจจัยทำอุบายเป็นเหตุให้ทายกน้อมปัจจัยมาแม้ตั้งเล่มเกวียน จำเดิมแต่การปฏิเสธ เพราะอาศัยความปรารถนาลามกของภิกษุผู้อันความอยากครอบงำผู้อันทายกนิมนต์ด้วยจิวรเป็นต้นเมื่อทายกนั้นน้อมถวายจิวรเป็นต้น อันประณีต ด้วยวิธีต่างๆ ว่า โอ พระผู้เป็นเจ้า มีความปรารถนาน้อย ย่อมไม่ต้องการเพื่อจะรับอะไร ๆ ก็ถ้าท่านพึงรับอะไร ๆ แม้สักเล็กน้อย นั้นเป็นการที่พวกเราได้ดีแล้วหนอ ดังนี้ เพราะเธอรู้ว่าคบดีเหล่านั้นเป็นผู้มีศรัทธาตั้งมั่นดีแล้วในตน จึงกระทำให้แจ้งเพื่อประสงค์จะอนุเคราะห์คบดีนั้น ดังนี้.

สมจริง ดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ในมหานิทเทส ว่า

เรื่องความหลงลง กล่าวด้วยการชั่งเสพปัจจัย เป็นไฉน.

พวกคหบดีในโลกนี้ ย่อมนิมนต์ภิกษุด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ภิกษุนั้น มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำ มีความต้องการด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร อาศัยความเป็นผู้อยากได้มาก เธอย่อมบอกคินจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ย่อมพูดอย่างนี้ว่า ประโยชน์อะไรแก่สมณะด้วยจีวร มีค่ามาก สมณะควรเที่ยวเลือกเก็บผ้าเก่าจากป่าช้า จากกองหยากเขื่อหรือจากตลาด แล้วทำสังฆาฏิใช้ ซื่อนั้นเป็นการสมควร ประโยชน์อะไรแก่สมณะด้วยบิณฑบาตอันมีค่ามาก สมณะควรสำเร็จความเป็นอยู่ด้วยก้อนข้าวที่ได้มาด้วยป्लीแข็ง โดยความประพฤติแสวงหา ซื่อนั้นเป็นการสมควร เป็นประโยชน์อะไรแก่สมณะด้วยเสนาสนะมีค่ามาก สมณะควรอยู่ที่โคนต้นไม้ อยู่ที่ป่าช้า หรืออยู่ในที่แจ้ง ซื่อนั้นเป็นการสมควร ประโยชน์อะไรแก่สมณะด้วยคิลาน-ปัจจัยเภสัชบริขารมีค่ามาก สมณะพึงทำยาด้วยน้ำมูตรนำหรือขึ้นลูกสมอ ซื่อนั้นเป็นการสมควร เธออาศัยความเป็นผู้อยากได้มากนั้น จึงทรงจีวรที่เศร้าหมอง ฉันทบิณฑบาตที่เศร้าหมอง ชั่งเสพเสนาสนะที่เศร้าหมอง และฉันทคิลานปัจจัยเภสัชบริขารที่เศร้าหมอง.

พวกคหบดีเห็นภิกษุนั้นแล้ว ย่อมทราบอย่างนี้ว่า สมณะนี้มีความปรารถนาลามก เป็นผู้สันโดษ สัจจ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ ปรารถนากวามเพียร มีวาตะกำจัดกิเลส ก็ยังนิมนต์เธอด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร เธอก็กล่าวอย่างนี้ว่า เพราะประจวบด้วยเหตุ ๓ ประการ กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมประสพบุญมาก คือเพราะประจวบด้วยศรัทธา กุลบุตร

ผู้มีศรัทธาก็ประสบบุญมาก เพราะประจวบด้วยไทยธรรม กุลบุตรผู้มีศรัทธา
ย่อมประสบบุญมากก็เพราะประจวบด้วยพระทักษิณบุคคล กุลบุตรผู้มีศรัทธา
ย่อมประสบบุญมาก พวกท่านมีศรัทธานี้อยู่ มีไทยธรรมนี้อยู่ ทั้งอาตมาก็เป็น
ปฏิคาหก ถ้าอาตมาจักไม่รับ พวกท่านก็จักเสื่อมจากบุญไป อาตมาไม่มีความ
ต้องการด้วยปัจจัยนี้ แต่อาตมาจะรับด้วยความอนุเคราะห์พวกท่าน จำเดิมแต่
นั้น เธอก็รับจีวรมาก รับเสนาสนะมาก รับคิลานปัจจัยเภสัชบริขารมาก
ความทำหน้าที่สัวย ความเป็นผู้มีหน้าสัวย ความหลอกลวง กิริยาที่หลอกลวง
ความเป็นผู้หลอกลวงเห็นปานนี้ นี้เรียกว่า เรื่องความหลอกลวงกล่าวด้วยการ
ช่องเสพปัจจัย.

ก็บุคคล ผู้มีความปรารถนาลามกมากนั้นแหละ แม้มืออยู่ บัณฑิตพึง
ทราบว่าเป็นเรื่องความหลอกลวง กล่าวด้วยการพูดเลียบเคียงอันเป็นอุบาย
โดยทำนองนั้น ๆ ด้วยวาจาอันแสดงถึงการบรรลุดุตตริมนุสสธรรม เหมือน
อย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า

เรื่องความหลอกลวง กล่าวด้วยการพูดเลียบเคียง เป็นไฉน

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำ
มีความประสงค์ให้เขายกย่อง คิดว่า ประชุมชนจักยกย่องเราด้วยอุบายอย่างนี้
จึงกล่าววาจาอิงอริยธรรม คือ พูดว่า สมณะใด ทรงจีวรอย่างนี้ สมณะนั้น
มีศักดิ์มาก สมณะใดทรงบาตรอย่างนี้ สมณะนั้นมีศักดิ์มาก สมณะใดทรง
ภาชนะโลหะ ทรงธัมมกรก ทรงผ้าสำหรับกรองน้ำ ถือลูกกุญแจ สวมรองเท้า
ใช้ประคดเอว ใช้สายโยคบาตรอย่างนี้ สมณะนั้นมีศักดิ์มาก พูดว่า สมณะใด
มีอุปัชฌายะอย่างนี้ มีอาจารย์อย่างนี้ มีพวกร่วมอุปัชฌายะอย่างนี้ มีพวกร่วม
อาจารย์อย่างนี้ มีมิตรอย่างนี้ มีพวกอย่างนี้ มีพวกที่คบกันมาอย่างนี้ สมณะ

นั่นมีศักดิ์มาก พุคว่าสมณะใดอยู่ในวิหารเช่นนี้ สมณะนั่นมีศักดิ์มาก สมณะ
ใดอยู่ในเรือมีหลังคาแถบเดียวอย่างนี้ อยู่ในปราสาทอย่างนี้ อยู่ในเรือนมี
หลังคาโล้นอย่างนี้ อยู่ในถ้ำอย่างนี้ อยู่ในที่หลีกเร้นอย่างนี้ อยู่ในกุฏิอย่างนี้
อยู่ในเรือนยอดอย่างนี้ อยู่ในป้อมอย่างนี้ อยู่ในโรงกลมอย่างนี้ อยู่ในเรือน
ที่พักอย่างนี้ อยู่ในศาลาที่ประชุมอย่างนี้ อยู่ในมณฑปอย่างนี้ อยู่ที่โคน
ต้นไม้อย่างนี้ สมณะนั่นมีศักดิ์มาก ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้วางหน้าเฉยเมย ทำหน้าสยิว หลอกหลวง
ปลิ้นปล้อนตลบเตลลง อันผู้อื่นสรรเสริญด้วยความที่ตนวางหน้าว่า สมณะนี้
ได้วิหารสมบัติ อันมีอยู่เห็นปานนี้ ภิกษุนั้นยอมกล่าวถ้อยคำเช่นนั้น อัน
ปฏิสังขตด้วยโลกุตรธรรมและนิพพานอันลึกลับ สุขุม ละเอียด ปิดบัง ความ
ทำหน้าสยิว ความเป็นผู้มีหน้าสยิว ความหลอกหลวง กิริยาที่หลอกหลวง ความ
เป็นผู้หลอกหลวงเห็นปานนี้ นี้เรียกว่า เรื่องความหลอกหลวงอันกล่าวด้วยการ
พูดเลียบเคียง ดังนี้.

ก็เมื่อภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั้นแหละ มีอยู่ บัณฑิตพึง
ทราบ เรื่องหลอกหลวง อาศัยอิริยาบถอันเป็นอุบาย ด้วยอิริยาบถอันตน
กระทำเพื่อประสงค์ให้ผู้อื่นสรรเสริญตน เหมือนอย่างที่ว่าพระผู้มีพระภาค-
เจ้า ตรัสไว้ว่า

เรื่องความหลอกหลวง กล่าวด้วยอิริยาบถ เป็นไฉน. ภิกษุบาง
รูปในธรรมวินัยนี้ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำ มีความ
ประสงค์ในการยกย่อง คิดว่า ประชุมชนจักยกย่องเราด้วยอุบายอย่างนี้ จึง
ลำรวมการขึ้น ลำรวมการนั่ง ลำรวมการนอน ย่อมตั้งสติเดิน ตั้งสติขึ้น ตั้ง
สตินั่ง ตั้งสตินอน ทำเหมือนภิกษุมีสมาธิเดิน ทำเหมือนภิกษุมีสมาธิขึ้น ทำ

เหมือนภิกขุมีสมาธิ นั่ง ทำเหมือนภิกขุมีสมาธินอน และทำเหมือนภิกขุที่เจริญ
อาปาถกถา (เหมือนผู้เจริญมานอันประกอบด้วยมรรควิถิ) การตั้งใจ การ
ดำรงอิริยาบถ ความทำหน้าสยิว ความเป็นผู้มีหน้าสยิว ความหลอกลวง
กิริยาที่หลอกลวง ความเป็นผู้หลอกลวงเห็นปานนี้ นี้เรียกว่า เรื่องความ
หลอกลวง กล่าวคือด้วยอิริยาบถ ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า การช่องเสพปัจฉัย ในคำว่า **ปจฺจยปฏิเสวน-**
สงฺขาเตน ได้แก่ด้วยการช่องเสพปัจฉัยอันกล่าวอย่างนี้. คำว่า **สามนฺตชฺช-**
ปีเตน ได้แก่ ด้วยการพูดในที่ใกล้. คำว่า **อิริยาปถสฺส** ได้แก่ อิริยาบถ
ทั้ง ๔. คำว่า **อภฺจฺรปนา** ได้แก่ การเริ่มยกอิริยาบถ หรือการตั้งอิริยาบถ
ด้วยความเอาใจใส่ (ตั้งใจ). คำว่า **รปนา** ได้แก่ อาการที่ตั้งอิริยาบถ. คำว่า
สณฺุรปนา ได้แก่ การเตรียมอิริยาบถ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบาย
คำนี้ไว้ว่า การทำให้ผู้อื่นเสื่อมใส. คำว่า **ภากฺกฺกิกา** ได้แก่ การสยิวหน้า
ด้วยสามารถแห่งการแสดงความเป็นใหญ่ หรือความเป็นผู้เคยดำรงอยู่ก่อน คำ
นี้ ตรัสอธิบายว่า เป็นผู้แสดงความไม่พอใจ ดังนี้. ที่ชื่อว่า สยิวหน้าเพราะว่า
การสยิวหน้าของผู้นั้นมีอยู่เป็นปกติ. ความเป็นแห่งบุคคลผู้สยิวหน้า ชื่อว่า
สภาพที่สยิวหน้า. คำพูดอันเป็นอุบายให้เขาเชื่อ ชื่อว่า ความหลอกลวง.
วิถีทางของผู้หลอกลวง ชื่อว่า อุบายเป็นเครื่องหลอกลวง. ความเป็นแห่ง
บุคคลผู้หลอกลวง ชื่อว่า สภาพที่หลอกลวง ดังนี้.

ลปนานิเทศ

อธิบาย การพูดประจบ

การพูด ตั้งแต่ต้น อย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านทั้งหลายมา
เพื่อประโยชน์อะไร หรือเพื่อนิมนต์ภิกขุทั้งหลาย ถ้าว่า ท่านมาด้วยความ

ประสงค์อย่างนี้ไซ้ อาตมาจักจัดภิกษุให้ไปภายหลัง ดังนี้ เพราะเห็นพวก มนุษย์มาสู่วิหารนี้ ชื่อว่า การพูดทักทาย.

อีกอย่างหนึ่ง การพูดแนะนำตนเอง ว่า อาตมา ชื่อว่า ติสสะ พระ- ราชาทรงเลื่อมใสในอาตมา มหาอำมาตย์ของพระราชานั่น ๆ ก็เลื่อมใส ดังนี้ เพราะการแนะนำตนอย่างนี้ ก็ชื่อว่า การพูดทักทาย. เมื่อบุคคลผู้ถามมีอยู่ การพูดได้ตอบ มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ชื่อว่า การพูดสนทนา. การพูดด้วยดี เพราะให้โอกาสแก่ผู้หาคถาแล้ว ในเพราะการพูดไม่คล่องของ คหบดีทั้งหลาย ชื่อว่า การพูดปลอบโยน การพูดยกตนให้สูง อย่างนี้ว่า เราเป็นกุฎุมพีใหญ่ เป็นทานบดีใหญ่ ดังนี้ ชื่อว่า การพูดยกย่อง. การพูด โดยการกระทำให้สูงโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า การพูดเยินยอ. การพูดทำให้ ชอบใจว่า คุณก่อนอุบาสกทั้งหลาย ในครั้งก่อน ท่านย่อมถวายทานในกาลเช่นนี้ บัดนี้ ท่านไม่ถวายทานหรือ. เขาตอบว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมยังไม่ได้ โอกาส เป็นต้น โดยทำให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ชื่อว่า การพูดอ้อมค้อม. อธิบายว่า ได้แก่ การพูดเกลี้ยกล่อม.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเห็นบุคคลถืออ้อยมา จึงถามว่า คุณก่อนอุบาสก อ้อยนี้ท่านได้มาจากไหน. เขาตอบว่า จากไร่อ้อยขอรับ ภิกษุถามว่า อ้อย ในไร่นั้น มีรสหวานไหม. อุบาสกกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านเคี้ยวกิน แล้วพึงทราบ. ภิกษุกล่าวว่า คุณก่อนอุบาสก ถ้าว่าอาตมาพูดว่า ขอท่านทั้งหลายจงถวายอ้อยแก่ภิกษุ ดังนี้ ย่อมไม่ควร การพูดชมเชยของภิกษุผู้ประจบ เห็นปานนี้ อันใด การพูดอ้อมค้อมก็อันนั้น. การพูดอ้อมค้อมบ่อย ๆ โดย ส่วนทั้งปวง ชื่อว่า การพูดประจบ. คำว่า การพูดชมเชย ได้แก่ว่าจาเป็น

เครื่องยังจิตให้หวั่นไหว ซึ่งยกขึ้นอย่างนี้ว่า ตระกูลนี้ ย่อมรู้จักเรดิทีเดียว ถ้าเขาจะถวายไทยธรรมไซร้ก็จักถวายแก่เราเท่านั้น ดังนี้ชื่อว่า การสรรเสริญ คือ การยกย่อง. ในข้อนั้นพึงกล่าวถึงเรื่องอุปัฏฐากผู้บำรุงภิกษุ ดังนี้.

ได้อีกว่า ภิกษุ ๒ รูป เข้าไปสู่วานหนึ่ง นั่งที่โรงภัตตาคาร เห็น กุมาริกาคนหนึ่ง จึงเรียกมา ลำดับนั้น ภิกษุรูปหนึ่ง จึงถามภิกษุรูปหนึ่งว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กุมาริกานี้เป็นลูกใคร. ภิกษุนั้น จึงยกย่องสรรเสริญ ด้วย คำว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุ เป็นลูกสาวอุปัฏฐากผู้บำรุงของกระผม มารดาของ หญิงนี้ เมื่อกระผมไปบ้านแล้ว เมื่อจะถวายเนยใส ย่อมถวายทั้งหม้อทีเดียว แม้กุมาริกานี้ ก็ย่อมถวายเนยใสทั้งหม้อเหมือนมารดานั้นแหละ ดังนี้.

การพูดสรรเสริญซ้ำๆ ชื่อว่า การพูดสรรเสริญบ่อย. คำว่า **อนุ-**
ปิยภาณิตา ได้แก่ การกล่าววาจาอันเป็นที่รักบ่อยๆ ไม่สนใจคำอันเหมาะสม
แก่สัจจะ หรือเหมาะสมกับธรรมเลย. คำว่า **ปาตุกมุขตา** ได้แก่ ความประ-
พฤติตั้งตนไว้ต่ำให้เป็นไป. คำว่า **มุกคตูปยตา** ได้แก่ วาจาเช่นกับแกง
ถั่วเขียว. เหมือนอย่างว่า ครั้นเมื่อถั่วเขียวทั้งหลายอันบุคคลต้มอยู่ ถั่วเขียว
อะไรๆ บางอย่างย่อมไม่สุก ถั่วเขียวที่เหลือย่อมสุกฉันใด คำพูดสัจจะใดๆ มี
อยู่ คำพูดอันเหลวไหล ก็มีอยู่ในถ้อยคำของบุคคลนั้นนั่นแหละ บุคคลนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า **ผู้มีวาจาเช่นแกงถั่วเขียว** ดังนี้. ความ
เป็นแห่งบุคคลผู้มีวาจาที่เล่นที่จริงเช่นแกงถั่วเขียวนั้น ชื่อว่า สภาพวาจาเช่น
แกงถั่วเขียว. ความเป็นแห่งบุคคลผู้รับเลี้ยงคูเด็ก ชื่อว่า สภาพความเป็นผู้
เลี้ยงคูเด็ก จริงอยู่ บุคคลใดย่อมเลี้ยงคูทารกในตระกูล ด้วยสะเວ หรือ
ด้วยบ่า เหมือนแม่นม อธิบายว่า ย่อมเลี้ยงคูเด็กในตระกูลโดยให้ทรงอยู่.
การทำงานของเลี้ยงคูเด็กนั้น ชื่อว่า การรับเลี้ยงเด็ก. ความเป็นแห่งบุคคลผู้
เลี้ยงคูเด็ก ชื่อว่า สภาพการรับเลี้ยงเด็ก ดังนี้.

เนमितติกทานิเทศ

อธิบาย การแสดงนิमित

คำว่า **นิमितต์** ได้แก่ กายกรรม วจีกรรม อันประกอบพร้อมด้วย การให้ปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งแก่ชนเหล่าอื่น. คำว่า **นิमितตกมมัม** ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในการทำนิमित. ในข้อนี้ มีเรื่องดังนี้

ได้ยินว่า ภิกษุรูปหนึ่ง ถือบิณฑบาตเป็นวัตรไปถึงประตูบ้านนาย ช่างทองผู้อุปัฏฐาก ผู้อันช่างทองถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านต้องการอะไร ดังนี้ เธอจึงนำมือออกจากภายในระหว่างจีวร แล้วได้แสดงอาการ คือการนำ นิมิตไป. ช่างทอง ทราบลักษณะอาการนั้น แล้วเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ นั้นนิมิตของกระผม ดังนี้ แล้วได้ถวายนิมิตไป. คำว่า **โภาโส** ได้แก่ กล่าว ถ้อยคำอันเกี่ยวข้องกับปัจจัย. คำว่า **โภาสกมมัม** อธิบายว่า ภิกษุเห็นบุคคล ผู้เลี้ยงลูกโค จึงถามว่า ลูกโคเหล่านี้ เป็นลูกโคนม หรือเป็นลูกโคเปรียง (ตักกโควิจลา) เมื่อเด็กเหล่านั้นกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เป็นลูกโคนม ดังนี้ เธอก็จะพูดเป็นนัย อันยังมารดาบิดาของเด็กเลี้ยงโคนั้นให้ทราบ อันเป็นเหตุ ให้เขาถวายนมเป็นต้น โดยนัยว่า พิวา พึงเป็นลูกโคนม แม้ภิกษุทั้งหลาย ก็พึงได้น้ำนม ดังนี้. คำว่า **สามนุตชปปา** ได้แก่ การกระชับ คือพูด ใกล้เคียง. ในข้อนี้ บัณฑิตพึงกล่าวถึงเรื่อง พระเถระผู้เรียนชาดก.

ได้ยินว่า พระเถระผู้เรียนชาดกรูปหนึ่ง เป็นผู้ใคร่จะฉันอาหาร เข้า ไปสู่บ้านอุปัฏฐายิกา แล้วนั่งอยู่. อุปัฏฐายิกานั้น ไม่ประสงค์จะถวายอะไร จึงกล่าวว่า ข้าวสารไม่มี ดังนี้แล้วไปสู่นบ้านของเพื่อนบ้าน เป็นราวกะว่า ต้องการจะนำข้าวสารมา. ที่นั้นภิกษุก็เข้าไปภายในห้อง แลดูอยู่ เห็นอ้อยพึง

อยู่ที่มุมประตูหน้าต่าง เห็นน้ำอ้อยบที่ภาชนะ เห็นปลาเค็มในกระเจาด เห็นข้าวสารในหม้อใหญ่ เห็นจอกน้ำในหม้อน้ำ แล้วก็ออกมาตั้ง.

หญิงแม่เรือนมาแล้วก็กล่าวว่า เราไม่ได้ข้าวสาร ดังนี้. พระเถระกล่าวว่า คุณก่อนอุบาสิกาวันนี้ ภิกษาเห็นจักไม่ถึงพร้อม แล้วกล่าวว่า อาตมาได้เห็นนิมิตก่อนนั้นแหละ. หญิงนั้นถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ นิมิตเป็นอย่างไร ดังนี้.

พระเถระกล่าวว่า อาตมาแลดูอยู่ด้วยคิดว่า เราจักประหารงูอันเห็นแล้วนั้น ซึ่งเป็นราวกะว่าอ้อยที่วางไว้ที่มุมใกล้หน้าต่าง เห็นแผ่นดิน ราวกะก่อนน้ำอ้อยบที่วางไว้ในภาชนะ เห็นพังพานงูแผ่ออกแล้ว เพราะถูกขี้วางป่าด้วยก้อนดิน เช่นกับการผ่าปลาใส่เกลือวางไว้ในกระเจาด เห็นฟันของงูนั้นผู้ไล่กัดก้อนดินนั้น เช่นกับข้าวสารในหม้อ ลำดับนั้น เห็นเขพะอันเจ็ดด้วยพิษออกไปจากปากงูผู้โกรธแล้วนั้น เช่นกับจอกน้ำที่ในหม้อน้ำ ดังนี้. หญิงแม่บ้านนั้น ถวายอ้อยแล้ว ด้วยคิดว่า เราไม่อาจเพื่อลวงสมณะโล้นได้ ดังนี้ แล้วหุงข้าวถวายพร้อมทั้งน้ำอ้อยบในหม้อและปลา ดังนี้

บัณฑิตพึงทราบการพูดด้วยอาการอย่างนี้ว่า เป็นการพูดใกล้ ๆ ดังนี้. คำว่า การพูดแวดล้อม หว่านล้อมโดยประการที่ตนจะได้ อย่างนั้นแล.

นิปเปลิกทานิทเทศ

อธิบาย การพูดดีเตือน

คำว่า การดำ ได้แก่ การดำด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ ประการ. คำว่า การข่ม ได้แก่การกล่าวเย้ยหยัน. คำว่า การนิินทา ได้แก่ การพูดยกโทษขึ้น

โดยนัยว่า เขาไม่มีศรัทธา ไม่น่าเลื่อมใส. คำว่า การพูดคำหิโทษ ได้แก่ การยกวาจาขึ้นว่า ท่านอย่าได้กล่าววาจาเช่นนี้ ในที่นี้. การพูดคำหิโทษ อันเป็นไปกับด้วยวัตถุ เป็นไปกับด้วยเหตุ โดยส่วนทั้งปวง เรียกว่า การพูดเหยียดหยาม.

อีกอย่างหนึ่ง การพูดยกโทษขึ้นอย่างนี้ว่า โอ ท่านทานบดี ไม่ให้อะไร ๆ ชื่อว่า ทิเตียน. การพูดด้วยคืออย่างนี้ว่า ท่านทานบดีใหญ่ ดังนี้ เรียกว่า การพูดเหยียดหยาม. คำว่า การพูดเหยียดหยาม ได้แก่การพูดเยาะเย้ยอย่างนี้ว่า ชีวิต (ความเป็นอยู่) ของท่านผู้นี้ กินพืชเป็นอาหารมิใช่หรือ ดังนี้ ชื่อว่า การพูดเยาะเย้ย. ย่อมพูดให้ยิ่งกว่านี้ว่า ท่านทั้งหลายยอมกล่าวว่าบุคคลนี้มีไซ้ทายก เป็นต้น บุคคลใด ย่อมให้วาจาแก่บุคคลทั้งปวงตลอดกาลเป็นนิจว่า ไม่มี ดังนี้ บุคคลนั้นชื่อว่า พูดเยาะเย้ย หรือเหยียดหยามให้เสียชื่อเสียง. การพูดว่า ทานบดีไม่ให้ หรือคำหิโทษให้เสียชื่อเสียง โดยอาการทั้งปวง ชื่อว่า การพูดให้เสียชื่อเสียงอย่างแรง. การนำเรื่องไปติเตียนจากบ้านโน้นไปสู่บ้านนี้ จากชนบทโน้นไปสู่ชนบทนี้ว่า บุคคลยอมประสพ แม้ความกลัวแต่การติเตียนของเรา อย่างนี้ชื่อว่า การนำเรื่องไปเที่ยวติเตียน การพูดวาจาไพเราะต่อหน้า ในภายหลังพูดนินทา ชื่อว่า การพูดไพเราะต่อหน้านินทาลับหลัง. จริงอยู่ บุคคลผู้พูดอย่างนี้ เมื่อไม่อาจแสดงเฉพาะหน้า ย่อมเป็นราวกะการเคี้ยวกินเนื้อในที่ลับหลัง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเรียกบุคคลเช่นนี้ว่า พูดไพเราะต่อหน้าลับหลังนินทา ดังนี้. คำว่า อัย วุจฺจติ นิปุเปตฺติกา ได้แก่บุคคลนี้ ย่อมไม่น่า คือยอมไม่กล่าวคุณของผู้อื่นอันมีอยู่ในภายในราวกะบุคคลคันธชาติ คือบดขยี้คุณของผู้อื่นให้แหลกเป็นจุณ ย่อมเป็นราวกะการแสวงหากันธชาติ นั้น วาจาเช่นนี้ ย่อมเป็น

วาทาแสวงหาโลก เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า พุคฺคิเตยฺยน (อุบายโงง) ดังนี้.

ลาเภณลาภังนิชิจิงสนตานิทเทส

อธิบาย การแลกเปลี่ยนลาภด้วยลาภ

การแสวงหา (ด้วยอำนาจแห่งความอยาก) ชื่อว่า การมุ่งลาภสักการะ และชื่อเสียง. คำว่า **อิโต ลภุञ्** ได้แก่ลาภ สักการะ ชื่อเสียง อันตนได้ แล้วจากบ้านนี้. คำว่า **อมตุรา** ได้แก่ ในบ้านชื่อนั้น. คำว่า **เอญฺจ** ได้แก่ การปรารถนา. คำว่า **คเวญฺจ** ได้แก่ การเสาะหา. คำว่า **ปริเยญฺจ** ได้แก่ การแสวงหาบ่อย ๆ. ก็ในเรื่องนี้ บัณฑิตพึงกล่าว เรื่องของภิกษุผู้ให้ ภิกษาอันตนได้แล้ว ๆ จำเดิมแต่ต้น แก่ทารกในตระกูล ในที่นั้น ๆ แล้วจึง ได้น้ำนมและข้าวยาคุในที่สุด แล้วจึงไป. คำว่า **เอสนา** เป็นต้น เป็นคำ ไหวพจน์ของคำว่าความปรารถนา เป็นต้น เพราะฉะนั้นในที่นี้พึงทราบการประกอบ อย่างนี้ว่า คำว่า **เอญฺจ** ได้แก่ กิริยาที่หา. คำว่า **คเวญฺจ** ได้แก่ กิริยาที่เฝ้าหา. คำว่า **ปริเยญฺจ** ได้แก่ กิริยาที่เฝ้าแสวงหาดังนี้.

เสยฺยมานนิทเทส

อธิบาย ความสำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา

คำว่า **ชาติยา** (แปลว่า โดยชาติ) ได้แก่ ถึงพร้อมด้วยชาติมีความ เป็นกษัตริย์ เป็นต้น. คำว่า **โคตฺเตน** (โดยโคตร) ได้แก่ ด้วยโคตรอัน สูงสุด มีโคตมโคตร เป็นต้น. คำว่า **โกลปฺตุเตยฺยน** (โดยความเป็นผู้มีสกุล) ได้แก่ ด้วยความเป็นตระกูลใหญ่ คำว่า **วณฺณโปกฺขรตาย** (โดยความเป็น

ผู้มีรูปงาม) ได้แก่ โดยความเป็นผู้มีสรีระอันถึงพร้อมด้วยวรรณะ จริ่งอยู่ สรีระ พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสเรียกว่า โปกขระ. อธิบายว่า เพราะ ความที่บุคคลนั้นเป็นผู้มีรูปงามด้วยวรรณสมบัติ. คำว่า **ชเนน** เป็นต้น (คือ โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิษยฐานะ เป็นต้น) มีเนื้อความตั้นทั้งนั้น. ในคำว่า **มานิ ชปะเปติ** (ย่อมถือตัว คือ ย่อมยังมานะให้เกิด) เหล่านั้น อธิบายว่า ในบรรดาวัตถุเหล่านั้น ย่อมให้ มานะเป็นไปว่าเราเลิศกว่าเขา คือย่อมกระทำด้วยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนี้.

สทิสมานนิตเทศ

อธิบาย ความสำคัญตนว่าเสมอเขา

ในคำว่า **มานิ ชปะเปติ** นี้แหละ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมให้ มานะ (ความสำคัญตน) ว่า เราเป็นผู้เช่นเดียวกับเขา ด้วยวัตถุ (เหตุ) อย่างไม่ อย่างหนึ่ง. ก็ในนิตเทศแห่งความสำคัญตนว่าเสมอเขา นี้ มีเนื้อความแปลกกัน โดยอรรถ แต่ในพระบาลีไม่มีการกระทำที่แตกต่างกัน.

หีนมานนิตเทศ

อธิบาย ความสำคัญตนว่าเลวกว่าเขา

คำว่า **โอมานิ ชปะเปติ** ได้แก่ ยังมานะให้เป็นไปในฝ่ายต่ำ. มานะ อันลามก อันต่ำช้า ชื่อว่า โอมานะ. คำว่า **โอมณฺณิตตฺตํ** ได้แก่ การ แสดงความเป็นไปแห่งอาการ. คำว่า **หิพฺพนา** ได้แก่ การดูหมิ่นตนเอง (การรังเกียจตนเอง) โดยฐานะทั้งหลาย มีโดยชาติ เป็นต้น. คำว่า **โอหิพฺพนา** ได้แก่ การดูถูกอย่างยิ่งเกินเปรียบ. คำว่า **โอหิพตตฺตํ** ได้แก่ เป็นการ

แสดงออกแห่งความเป็นไปของบุคคลนั้นนั่นแหละ. คำว่า **อตฺตญฺญา** ได้แก่ ความเข้าใจตนเองว่า ต่ำช้า (ดูถูกตนเอง). คำว่า **อตฺตาวญฺญา** ได้แก่ การเหยียดหยามตน. คำว่า **อตฺตปริภโว** ได้แก่ ความเย้ยหยันตน (การดูแคลน) โดยสำคัญว่า พวกเรต่ำกว่าเขาโดยสมบัติ มีชาติเป็นต้น. มานะ ๓ เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งวัตถุ มีชาติเป็นต้น มิได้อาศัยบุคคล ดังพรรณนามาจะนี่.

ในมานะ ๓ เหล่านี้ มานะหนึ่ง ๆ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ มีความสำคัญตนว่าดีกว่าเขา เสมอเขา ต่ำกว่าเขา แม้ทั้ง ๓. ใน มานะเหล่านี้ มานะว่า เราเป็นผู้เลิศกว่าเขา เป็นมานะแท้จริง ของบุคคลผู้เลิศกว่าเขา ส่วนมานะที่เหลือไม่ใช่. มานะว่า เราเสมอ เขา เป็นมานะแท้จริงของบุคคลผู้เสมอกับผู้อื่นนั่นแหละ ที่เหลือ ไม่ใช่. มานะว่า เราเป็นผู้เร็วกว่าเขา เป็นมานะของบุคคลผู้เร็วนั้นแหละ ที่เหลือไม่ใช่.

บรรดามานะเหล่านี้ ก็คำว่า **กตโม เสยฺยสุตฺต เสยฺโยหฺมสุมิ** (แปลว่า ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา เป็นไฉน?) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสมานะ ๘ อย่าง โดยอาศัยบุคคล. ในมานะเหล่านี้ มานะอย่างละ ๓ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้หนึ่ง. บรรดาคำเหล่านี้ คำว่า **ทหติ** (แปลว่า ย่อมถือตัว) ได้แก่ ย่อมตั้งไว้. คำว่า **ตํ นิสฺสาย** ได้แก่ อาศัยการถือตัว โดยความเป็นผู้เลิศกว่าเขานั้น.

ก็มานะในชื่อว่า **ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา** ดังนี้ มานะนี้ย่อมเกิดแก่พระราชาทั้งหลาย และบรรพชิตทั้งหลาย. จริงอยู่ พระราชา ย่อมทำมานะนี้ว่า ใคร ๆ เสมอเรา ด้วยแว่นแคว้น หรือด้วยทรัพย์

หรือด้วยพาหนะ มีอยู่หรือ ดังนี้. แม้บรรพชิต ก็ย่อมทำมานะนี้ว่า ใคร ๆ เช่นกับเรา ด้วยศีล และชุดงค์เป็นต้นมีหรือ ดังนี้.

แม้มานะว่า ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา ดังนี้ ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นนั่นแหละ. จริงอยู่ พระราชา ย่อมทำมานะนี้ว่า อะไร ๆ เป็นการกระทำที่ต่างกันของเรา กับด้วยพระราชาเหล่าอื่น โดยแวนแคว้น หรือโดยทรัพย์ หรือโดยพาหนะมีหรือ ดังนี้. แม้บรรพชิตก็ย่อมทำมานะนี้ว่า อะไร ๆ เป็นการกระทำที่ต่างกันของเรากับด้วยภิกษุอื่น ด้วยคุณทั้งหลายมีศีล และชุดงค์เป็นต้น หรือ ดังนี้.

แม้มานะในชื่อว่า ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าต่ำกว่าเขา ก็ย่อมเกิดแก่บุคคลเหล่านั้นนั่นแหละ. จริงอยู่ แวนแคว้น หรือทรัพย์ หรือพาหนะ เป็นต้น ย่อมไม่สมบูรณ์แก่พระราชาใด พระราชานั้น ย่อมทำเหตุสักว่าอาศัยความสุขอันเป็นไฉนว่าเป็นราชาของเรา ดังนี้ ให้เป็นมานะว่า เราชื่อว่า เป็นราชาได้อย่างไร ดังนี้. แม้บรรพชิต ผู้มีลาภสักการะน้อย ย่อมทำมานะอันสักว่าถ้อยคำว่า เป็นพระธรรมกถึก เป็นพหูสูต เป็นมหาเถระ นั่นแหละ ให้เป็นมานะนี้ว่า เราชื่อว่าเป็นพระธรรมกถึก หรือเป็นพหูสูต หรือเป็นมหาเถระอย่างไร เพราะลาภสักการะไม่มีแก่เรา ดังนี้.

มานะว่า ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลทั้งหลาย มีอำมาตย์ เป็นต้น. จริงอยู่ อำมาตย์ย่อมทำมานะทั้งหลายเหล่านั้นว่า ราชบุรุษอื่น (อำมาตย์) เช่นกับเรา ด้วยแวนแคว้น หรือโดยโภคะ ยานพาหนะ เป็นต้น มีอยู่หรือ ดังนี้. หรือทำมานะว่า การกระทำอันแตกต่างของเรากับอำมาตย์เหล่าอื่น มีอยู่หรือ ดังนี้ หรือทำมานะว่า สักว่า ชื่อว่า อำมาตย์นั่นแหละแม้สักว่ารสนิยมนในการเคี้ยวกินอาหาร ย่อมไม่มีแก่เรา หรือว่า เราชื่อว่าเป็นอำมาตย์ได้อย่างไร ดังนี้.

มานะในคำว่า ผู้เลวกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา เป็นต้น
ย่อมเกิดแก่ทาสทั้งหลาย. จริยังอยู่ ทาสย่อมทำมานะทั้งหลายเหล่านี้ว่า เราเป็น
ทาสเพราะมารดาบิดา ชื่อว่าทาสอื่นเสมอเรา มีหรือ คนอื่นไม่สามารถเพื่อ
เป็นอยู่เพราะอาศัยต้องเป็นเหตุ จึงเป็นทาส ส่วนเราเชื่อว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่า
เพราะมาตามประเพณี หรือว่าทำมานะว่า การทำที่แตกต่างกันของเรากับทาส
ผู้นั้น ผู้เป็นทาสมาตามประเพณี ผู้เป็นทาสบริสุทธฺิโดยส่วนสอง ดังนี้
หรือว่า ทำมานะว่า เราเข้าถึงความเป็นทาส ด้วยสามารถแห่งปากท้อง แต่
ตำแหน่งทาสของเราไม่มีตั้งแต่มารดาบิดา เราเชื่อว่าเป็นทาสได้อย่างไร ดังนี้.
ก็ทาส ย่อมทำมานะ จันใด แม้คนเทษยะ และคนจัญทาล เป็นต้น ก็ย่อม
ทำมานะทั้งหลายเหล่านี้ จันนั้นนั่นแหละ.

อนึ่ง มานะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ในชื่อว่า ผู้เลิศกว่าเขา
สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา เป็นของบุคคลผู้เลิศกว่าเขาเท่านั้น มานะ ๒ นอก
นี้ ไม่ใช่. มานะว่า ผู้เสมอเขา มีความสำคัญตนว่าเสมอเขา ดังนี้ ก็เหมือน
กัน มานะ ๒ นอกนี้ไม่ใช่. มานะว่า ผู้เลวกว่าเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา
ก็เกิดแก่บุคคลผู้เลวนั้นนั่นแหละ มานะ ๒ นอกนี้ไม่ใช่.

ในมานะเหล่านั้น มานะอันเกิดขึ้นตามความเป็นจริง เป็นธรรม
อันพระอรหัตมรรคพึงฆ่า มานะอันไม่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง เป็นธรรม
อันโสดาปัตติมรรคพึงฆ่า.

พระศาสดา ครั้นตรัสมานะทั้งหลาย อันเป็นไปกับด้วยวัตถุอย่างนี้
แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงมานะซึ่งเกิดขึ้นอันไม่มีวัตถุ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า ตตฺถ
กตโม มาโน (แปลว่า บรรดาคำเหล่านั้น มานะ (ความถือตัว) เป็นไฉน ?)
เป็นต้น.

ในนิทเทศแห่งอติมานะ (ความดูหมิ่น) พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ทรงถือเอาบุคคลด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้เลิศเป็นต้น แต่ทรงชี้แจงด้วยสามารถแห่งวัตถุมีชาติเป็นต้นนั้นแหละ. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อติมณฺญติ** (แปลว่า ย่อมดูหมิ่น) ได้แก่ ย่อมสำคัญตนเลยไปว่า ผู้อื่นเช่นกับเราโดยชาติเป็นต้น ย่อมไม่มี ดังนี้.

มานาติมานนิทเทศ

อธิบาย ความถือตัว ความเย่อหยิ่ง

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า โย เอวรูปุ โย อย่านี่ เพื่อแสดงว่า มานะอันเกิดขึ้นในเบื้องต้นว่า บุคคลใดเป็นผู้เช่นกับเรา แต่มาบัดนี้ เราเป็นผู้ประเสริฐกว่า ผู้นี้ต่ำกว่า ดังนี้ ชื่อว่า ความถือตัวและความเย่อหยิ่ง โดยอาศัยมานะว่าผู้อื่นเช่นกับตนในกาลก่อนนั้น บุคคลนี้ ย่อมเป็นราวกะบุคคล มีภาระหนักยิ่งกว่าภาระหนัก ดังนี้.

นิทเทศแห่งโอมานะ (มานะอันลามก) เช่นกับนิทเทศแห่งมานะ อันเลว (เห็นมานะ) นั้นแหละ. แต่เมื่อว่าโดยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์ (สัตว์ผู้พอแนะนำได้) ชื่อว่ามานะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ผู้มีความสำคัญว่าเราเป็นคนเลว ดังนี้ มานะนี้ ชื่อว่า **โอมานะ**. อีกอย่างหนึ่ง ในมานะนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า มานะนี้ชื่อว่า **โอมานะ** ด้วยสามารถแห่งความเป็นไป โดยกระทำตนให้ต่ำอย่างนี้ว่า ท่านมีชาติ แต่ชาติของท่านเหมือนชาติของกา ท่านมีโคตร แต่โคตรของท่านเหมือนโคตรของคนจัณฑาล เสียงของท่านมีอยู่ แต่เสียงของท่านเหมือนเสียงของกา ดังนี้.

อธิมานนิตเทศ

อธิบาย ความสำคัญว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ

คำว่า **อุปฺปุตฺเต ปตฺตสฺสณฺญิตา** (แปลว่า ความสำคัญว่าถึงแล้วในธรรมที่ตนยังไม่ถึง) ได้แก่ มีความสำคัญว่าถึงสัจจะ ๔ อันตนยังไม่บรรลุว่าบรรลุแล้ว. คำว่า **อกเต** (แปลว่า ในกิจที่ยังไม่ได้ทำ) ได้แก่ มีความสำคัญในกิจที่ตนพึงกระทำ อันมรรค ๔ ยังมีได้กระทำ. ว่า **อนริคเต** (แปลว่า... ในธรรมที่ตนยังไม่บรรลุ) ได้แก่ยังไม่บรรลุสัจธรรมทั้ง ๔. คำว่า **อสจฺจิกเต** (แปลว่า ในธรรมที่ตนยังไม่ได้กระทำให้แจ้ง) ได้แก่ ธรรมอันอรหัตมรรคยังมีได้กระทำให้แจ้ง. คำว่า **อโย วุจฺจติ อธิมาโน** ได้แก่ บุคคลนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ผู้มีความสำคัญว่าตนได้บรรลุธรรมวิเศษ.

ถามว่า ก็ความสำคัญตนว่าได้บรรลุธรรมวิเศษนี้ ย่อมเกิดแก่ใคร ย่อมไม่เกิดแก่ใคร.

ตอบว่า ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวก ก่อน. จริงอยู่ พระอริยสาวกนั้น มีโสมนัส (ความพอใจ) อันเกิดขึ้นดีแล้วในขณะแห่งการพิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลส ที่ท่านละแล้วและยังมีได้ละทีเดียว ไม่มีการสงสัยในการแทงตลอด (ในปฏิเวธ) ซึ่งเป็นอริยคุณ เพราะฉะนั้น ความสำคัญตนว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ ย่อมไม่เกิดแก่พระโสดาบันเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งความสำคัญว่า เราเป็นพระสกทาคามี เป็นต้น.

ความสำคัญตนว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้ทุศีล. จริงอยู่ บุคคลผู้ทุศีลนั้นไม่มีความปรารถนาในการบรรลุอริยคุณเลย. ความสำคัญตน ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้มี

**ศีล ผู้มีกรรมฐานอันสละแล้ว ผู้ประกอบเนื่องๆ ในความเป็นผู้
ยินดี ในการนอน เป็นต้น.**

ก็แต่ว่า ความสำคัญคนว่าได้บรรลุธรรมวิเศษนั้น ย่อมเกิดแก่ผู้มีศีล
บริสุทธิ์ ผู้ไม่ประมาทในกรรมฐาน ผู้กำหนดนามรูป ข้ามความสงสัยได้ด้วย
การกำหนดปัจจัย ผู้ยกนามรูปขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้วพิจารณาสังขารทั้งหลาย ผู้
มีความเห็นแจ้ง มีความเพียร. อนึ่ง เมื่อมีความสำคัญว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ
เกิดขึ้นแล้ว บุคคลผู้ได้สมณะอย่างเดียว (สุทธสมถลาภี) หรือผู้ได้วิปัสสนา
อย่างเดียว (วิปัสสนาลาภี) ย่อมพักกรรมฐานไว้ในระหว่าง เพราะว่า เมื่อ
บุคคลนั้นไม่เห็นความปรากฏเกิดขึ้นแห่งกิเลสในสิ้นเวลา ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง
๓๐ ปีบ้าง จึงเกิดความสำคัญคนว่า เราเป็นพระโสดาบัน หรือเป็นพระสกทา-
คามิ หรือพระอนาคามี ดังนี้. ส่วนพระโยคีผู้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา เมื่อ
มีความสำคัญว่าได้บรรลุพระอรหัตต์เท่านั้น จึงพักกรรมฐานเสีย เพราะว่า
กิเลสทั้งหลายอันบุคคลนั้นข่มไว้แล้วด้วยกำลังแห่งสมาธิ สังขารทั้งหลาย อัน
เธอกำหนดดีแล้วด้วยกำลังแห่งวิปัสสนา ฉะนั้น กิเลสทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดขึ้น
สิ้น ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง. ความไม่สงสัย (คือไม่มีความสำคัญคน)
ย่อมมีแก่พระชินาสพเท่านั้น. พระโยคีผู้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนานั้น เมื่อไม่
เห็นความเกิดขึ้นแห่งกิเลสสิ้นกาลนานอย่างนี้ จึงพักกรรมฐานไว้ในระหว่าง
เทียว ย่อมสำคัญว่า เราบรรลุพระอรหัตต์ ดังนี้ เหมือนพระมหานาคเถระ
ผู้อยู่ในอุจจตลังกะ เหมือนพระมหาทัตตเถระ ผู้อยู่ใน หังกนกะ และ
เหมือนพระจุพสุเมเถระ ผู้อยู่ในเรือนเป็นที่กระทำความเพียร ชื่อว่า นิงก-
โปณะ โกลัญญาชื่อจิตตลบรรพต. ในข้อนั้น พึงทราบการชี้แจงสักเรื่อง
หนึ่ง ดังนี้.

เรื่องพระมหานาคเถระ

ได้ยืมว่า พระธัมมทินนเถระ ผู้อาศัยอยู่ในคลังกะ รูปหนึ่ง เป็นพระจีณาสพผู้มีปัญญาแตกฉานในปฏิสัมภิทา ได้เป็นผู้ให้โอวาทแก่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ในวันหนึ่ง ท่านนั่งพักในที่พักในเวลากลางวันของตน นึกถึงอาจารย์ของท่านว่า กิจแห่งสมณะของพระมหานาคเถระผู้อาศัยอยู่ในอุจจตคลังกะ อาจารย์ของเราถึงที่สุดแล้ว หรือไม่หนอ ดังนี้ เห็นแล้วซึ่งความที่อาจารย์ของคนนั้นยังเป็นปุถุชน และทราบว่ เมื่อเราไม่ไปอยู่อาจารย์ของเราจักกระทำกาลกิริยา ด้วยความเป็นปุถุชนนั้นแหละ ดังนี้ จึงเหาะขึ้นไปสู่เวหาส ด้วยฤทธิ์ หยั่งลงแล้วในที่ใกล้พระมหานาคเถระซึ่งนั่งพักอยู่ในที่เป็นที่นั่งพักในเวลากลางวัน ไขว้แล้ว แสดงวัตรแล้วนั่ง ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง. ก็เมื่ออาจารย์ถามว่า คุณก่อนธัมมทินนนะผู้มีอายุ เพราะเหตุไร เธอจึงมาในเวลาอันไม่สมควร ดังนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมมาเพื่อจะถามปัญหาขอรับ ดังนี้. ลำดับนั้น เมื่ออาจารย์กล่าวว่า คุณก่อนผู้มีอายุ เธอจงถาม เมื่อผมทราบก็จักตอบ ดังนี้ จึงถามปัญหาพันข้อ. พระเถระผู้อาจารย์ไม่คิดอยู่ซึ่งปัญหานั้นอันพระธัมมทินนนะถามแล้ว ๆ ก็กล่าวแก้แล้ว ๆ. ที่นั่นครั้นเมื่อคำอันพระธัมมทินนนะกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ญาณของท่านคมยิ่งนัก ธรรมนี้ ท่านบรรลุในกาลไร ดังนี้ ท่านก็กล่าวว่า ผู้มีอายุ ในกาลแห่งพรรษา ๖๐ แต่กาลนี้ ดังนี้. พระธัมมทินนนะกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านยังใช้สมาธิอยู่หรือ ดังนี้ พระเถระอาจารย์ตอบว่า ผู้มีอายุ ข้อนี้ ไม่หนักใจเลย ดังนี้.

พระธัมมทินนนะ จึงกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น ขอท่านจงนิรมิตข้างเขือกหนึ่ง ดังนี้. ท่านก็นิรมิตข้างเขือกแล้ว. พระธัมมทินนนะกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ บัดนี้ ข้างนี้ มีหูกาง (ฝั่ง) ออกแล้ว มีหาง

เหยียดออกแล้ว เองวางใส่ในปาก ส่งเสียงร้องโกญจนาท (เสียงกึกก้อง) มุ่งหน้าเฉพาะต่อท่านมาอยู่ โดยอาการที่ท่านสร้างมันขึ้นมา อย่างนั้น ดังนี้. พระเถระผู้อาจารย์ ครั้นนิรมิตอย่างนั้นแล้ว เห็นแล้วซึ่งอาการกิริยาเสียงร้องของช้างมาโดยเร็ว ท่านก็ลุกขึ้นเริ่มเพื่อจะหนีไป. พระชัมมทินนะผู้เป็นพระชีณาสพ จึงเหยียดมือออกไปจับชายจีวรของพระอาจารย์แล้วกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ความกลัวย่อมมีแก่พระชีณาสพด้วยหรือ ดังนี้. พระอาจารย์จึงทราบความที่ตนยังเป็นปุลุชนอยู่ในกาลนั้น จึงกล่าวว่า คุณก่อนชัมมทินนะผู้มีอายุ ท่านจงเป็นที่พึ่งแก่กระผม ดังนี้ แล้วนั่งกระโห่งงอไหล่เท้าของพระชัมมทินนะ. พระชัมมทินนะเถระกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมมาด้วยประสงค์ว่าจักเป็นที่พึ่งแก่ท่าน ขอท่านอย่าได้วิตก ดังนี้ แล้วบอกกรรมฐาน. พระเถระผู้อาจารย์ เรียบกรรมฐานแล้วก็ก้าวขึ้นสู่ที่เป็นที่จงกรม ในก้าวที่สามก็บรรลुพระอรหัตผลอันเลิศ ได้ยินว่า พระเถระนี้เดิมท่านเป็นผู้มีโทสจริต.

อัสมิมานนิทเทศ

อธิบาย ความสำคัญว่า มีอิตตา

คำว่า รูป อสุมิติ มาโน (แปลว่า ความสำคัญในรูป ว่าเป็นตัวเรา) ได้แก่ มีความสำคัญเกิดขึ้นว่า รูปเป็นเรา ดังนี้. คำว่า ฌนุโท (แปลว่า ความพอใจ) ได้แก่ เป็นผู้มั่นคงจะไปตามมานะ ... (มานะ คือความสำคัญว่ามีอิตตา) นั้นแหละ. ความเข้าใจพอใจอันนอนเนื่องอยู่ในรูปว่าเป็นตัวเราก็เหมือนกัน แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็เช่นนี้แหละ.

มิจฉามานนิตเทศ

อธิบาย ความถือตัวผิด

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปาปเกน วา กมฺมายตเนน** เป็นต้น การงานของพรานเบ็ด ชาวประมง และผู้ฆ่าสัตว์ เป็นต้น ชื่อว่า **หน้าที่การงานอันลามก**. ความฉลาดเฉียบแหลมในการทำแหและชุดดักปลา และทำหลาวแทงปลา เป็นต้น ชื่อว่า **ศิลปะอันลามก**. วิชา ในการทำร้ายสัตว์อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิทยฐานะอันลามก**. การประกอบพร้อมเฉพาะด้วยเรื่องเล่า มีเรื่องภารตยุทธและเรื่องชิงนางสีดา เป็นต้น ชื่อว่า **การศึกษาอันลามก**. ความเฉียบแหลมในกาพย์กลอน การพ้อนรา การรำพัน เป็นต้น อันประกอบด้วยทพุภายิต ชื่อว่า **ปฏิภาณอันลามก**. อัจฉศิลป์ (มีความประพุดตัวอย่างแพะ) โคศิลป์ (การประพุดตัวอย่างโค) ชื่อว่า **ศิลป์อันลามก**. ทิฏฐิ ๖๒ อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ทิฏฐิอันลามก**.

ในนิตเทศแห่ง**ความวิตกถึงญาติ** (ความคิดถึงญาติ) เป็นต้น ชื่อว่า **คิดถึงญาติ** คือ มีวิตกอันเกิดขึ้นปรารภญาติทั้งหลาย ด้วยความรักใคร่อันเกี่ยวข้องกันในบ้าน อาศัยกามคุณ ๕ อย่างนี้ว่า ญาติทั้งหลายของเราเป็นอยู่สบาย มีทรัพย์สมบัติ ดังนี้. แต่ว่าบุคคลนั้น มีความตรึกเป็นไปอย่างนี้ว่า ญาติทั้งหลายของเรามีศรัทธา มีความเลื่อมใส ถึงความสิ้นไปถึงความเสื่อมไปแล้ว ดังนี้ **ไม่ชื่อว่า ตรึกถึงญาติ**.

ความตรึกอันเกิดขึ้นแก่ผู้อื่นคือชื่อว่า **ชนบท**ของเราทั้งหลาย มีภิกษาหาได้โดยง่าย มีข้าวกล้าสมบูรณ์ ดังนี้ ด้วยสามารถแห่งความรักอันอาศัยเรือน (เคหสิตเปม) ชื่อว่า **ความตรึกถึงชนบท**. แต่ว่า บุคคลมีความตรึกเป็น

ไปอย่างนี้ว่า มนุษย์ทั้งหลายในชนบทของพวกเรา มีศรัทธา มีความเลื่อมใส ถึงความสิ้นไป ถึงความเสื่อมไปแล้ว ดังนี้ ย่อมไม่ชื่อว่า ความตริกถึง **ชนบท.**

ความตริกเพื่อความต้องการไม่ให้ตาย หรือว่าความตริกอันไม่ตาย ชื่อว่า **อมรตริก** ความตริกอันไม่ตายตัว. ในข้อนี้ ความตริกอันเกี่ยวข้องกับ ความพอใจในการทำสิ่งที่ทำได้โดยยากของผู้ทำทุกรกิริยาโดยตริกกว่า เมื่อความ ทุกข์เกิดขึ้นด้วยความเพียรมีการนั่งกระโห้งเป็นต้น ซึ่งทำจนหมดแรงแล้ว อุตตา ย่อมเกิดเป็นสุข ย่อมไม่ตายในภพเบื้องหน้า ดังนี้ ชื่อว่า **ความตริก เพื่อความต้องการไม่ให้ตายตัว.** ก็บุคคลผู้มีทิฏฐิอย่างนั้น ถูกผู้อื่นถามปัญหา ว่า ท่านย่อมกล่าววว่า อุตตาและโลกเที่ยงเป็นต้น ท่านก็จะกล่าววว่าจาคิดินได้ ไม่ตายตัวว่า สิ่งนี้ย่อมปรากฏแก่เราว่า.

เอวนุติปิ เม โน แปลว่า แม้อย่างนี้ ก็ไม่ใช่

ตลาติปิ เม โน แปลว่า แม้อย่างนั้น ก็ไม่ใช่

อญญตลาติปิ เม โน แปลว่า แม้อย่างอื่น ก็ไม่ใช่

โนติปิ เม โน แปลว่า แม้สิ่งที่ไม่ใช่ ก็ไม่ใช่

โน โนติปิ เม โน แปลว่า แม้สิ่งที่ไม่ใช่ไม่ใช่ ก็ไม่ใช่ ดังนี้

ย่อมถึงความสับสน. ความตริกอันประกอบด้วยทิฏฐิทัศนะของบุคคลนั้น เปรียบ เหมือนปลาไหลโจนลงน้ำไปแล้ว ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อให้ตาย บุคคลผู้จับปลา ไหลนั้น ย่อมวิ่งไป ข้างนี้ ๆ ก็ไม่สามารถเคลื่อนไปจับมันได้ฉนั้นใด ชื่อ นี้ ก็ฉนั้นนั้นนั่นแหละ. ชื่อว่า **ความตริกไม่ตายตัว** เพราะอรรถว่าไม่คงที่และ เพราะไม่ตั้งมั่นอยู่ในฝ่ายหนึ่ง. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสความตริกอันไม่ตาย ตัวนี้ โดยรวมเอาความตริกแม่ทั้งสองชนิดนั้น.

คำว่า **ปรานุทฺทตฺตปฏฺฐิตํ ยุตฺโต** (แปลว่า ความคิดเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น) ได้แก่ ความตริภคประกอบด้วยความรักอาศัยเรือนอันเหมาะสมกับความเอ็นดู. คำว่า **สทฺทนนฺท** เป็นต้น (แปลว่า มีความรื่นเริงร่วมกัน) ได้แก่ ครั้นเมื่ออุปัฏฐากทั้งหลาย มีความยินดีร่าเริง หรือมีความเศร้าโศก เธอก็ย่อมร่าเริงเป็นทวิคุณ หรือย่อมเศร้าโศกทวิคุณร่วมกับด้วยอุปัฏฐากเหล่านั้น. เมื่ออุปัฏฐากเหล่านั้น มีความสุข หรือทุกข์ เธอก็จะเป็นผู้มีความสุข ทวิคุณ หรือมีทุกข์ทวิคุณ ร่วมกับอุปัฏฐากเหล่านั้น. คำว่า **อุปฺปนฺนเสตุ กิจฺจกรณฺเณเสตุ** (แปลว่า เมื่อมีกิจที่พึงทำเกิดขึ้น) ได้แก่ เมื่อบุคคลอื่นเหล่านั้นมีกรงานใหญ่่น้อยเกิดขึ้นแล้ว. คำว่า **อดตฺตนา วา โยคํ อาปชฺชติ** (แปลว่า พยายามทำด้วยตนเอง) ได้แก่ เมื่อภิกษุยังกิจเหล่านั้น ๆ ให้สำเร็จอยู่ ย่อมก้าวล่วงพระบัญญัติ (วินัย) ย่อมละเมิดธรรมอันเป็นเครื่องขัดเกลาภิเลส. คำว่า **โย ตตฺถ** (แปลว่า ในการคลุกคลีกับภคหัตถ์เหล่านั้น) ได้แก่ ความตริภคใด อันเป็นเคหสิตมีอยู่ในวิหารอันคลุกคลีกันนั้น หรือว่า ในการละเลยความเพียรเป็นเครื่องเผาภิเลส. ความตริภคนี้ ชื่อว่า ความคิดเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น.

คำว่า **ลาภสทฺทการสิโลกปฏฺฐิตํ ยุตฺโต** (แปลว่า ความคิดเกี่ยวกับลาภสักการะและชื่อเสียง) ได้แก่ ความตริภคอันประกอบด้วยความสามารถแห่งการกระทำให้เป็นอารมณ์ กับการได้ปัจจัย มีการได้จิวร เป็นต้น กับการสักการะ กับการด้วยกิตติศัพท์ (ชื่อเสียง).

คำว่า **อนวณฺณตฺตปฏฺฐิตํ ยุตฺโต** (แปลว่า ความคิดด้วยความไม่อยาก ให้ใครดูหมิ่น) ได้แก่ ความตริภคอันเกิดขึ้นพร้อมกับความปรารถนาไม่ให้ใครดูหมิ่นอย่างนี้ว่า โอหนอ บุคคลอื่น ๆ ไม่พึงดูหมิ่นเรา ไม่กล่าวร้ายเรา ไม่

ฟังพูดเบียดเบียนเรา. คำว่า โย ตตฺถ เกลหิติโต ได้แก่ เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า บุคคลเหล่านี้อย่าดูถูกเรา ดังนี้ ย่อมเป็นผู้อาศัยเรือน กล่าวคือ กามคุณ ๕ ชื่อว่า มีวิตกอย่างนั้นเกิดขึ้นแล้ว. คำที่เหลือในบททั้งปวง ปรากฏชัดแจ้งแล้วแล.

เอกกนิทเทส จบ

อรรถกถาทุกนิทเทส

อธิบาย มาติกาหมวดสอง

ในทุกมาติกาทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบนิทเทสแห่งความโกรธเป็นต้น โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ. ก็ในนิทเทสแห่งความผูกโกรธเป็นต้น อันเป็นอนาคต คือ บุคคลใดย่อมผูกโกรธไว้ในกาลก่อน ภายหลังความโกรธเกิดขึ้นอีก ดังนี้ ก็ชื่อว่า อุปนาหะ ความผูกโกรธ. อาการแห่งความผูกโกรธ ชื่อว่า กิริยาที่ผูกโกรธ. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ผูกโกรธ ชื่อว่า สภาพที่ผูกโกรธ. คำว่า อฏฺฐปนา (ความตั้งไว้) ได้แก่ การตั้งความโกรธไว้ติดต่อกันของความโกรธอันเกิดขึ้นครั้งแรก. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ โดยการกำหนดเขตแดนของความโกรธอันเกิดขึ้นครั้งแรก. การตั้งความโกรธไว้ตามปกติ เรียกว่า การทรงไว้ซึ่งความโกรธ. การตั้งความโกรธบ่อย ๆ โดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า ความดำรงความโกรธไว้. การไม่แสดงความแตกต่างกันแห่งความโกรธหลังกับความโกรธอันเกิดขึ้นก่อนแล้วทำไว้โดยความเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่า ความสังสมความโกรธไว้. ความสืบต่อความโกรธครั้งหลังกับด้วยความโกรธครั้งแรก ชื่อว่า ความผูกพันความ

โกรธไว้. คำว่า ความยึดมั่นความโกรธ ได้แก่ การทำความโกรธให้
มั่นคง. คำว่า อยู่ วุจฺจติ ความว่า ลักษณะนี้ มีความเข้าไปผูกไว้เป็นลักษณะ
มีความไม่สละคืนซึ่งเวรเป็นรส พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกลักษณะนี้ว่า
อุปนาหะ ความผูกโกรธ ดังนี้ อธิบายว่า บุคคลผู้ประกอบความโกรธด้วย
ลักษณะใด ย่อมไม่อาจเพื่อสละเวร ชื่อเห็นปานนี้ บุคคลนี้ ย่อมติดตามซึ่ง
ความโกรธอื่น ๆ อีก ด้วยลักษณะว่า บุคคลนี้ ไม่สมควรพูดกะเราอย่างนี้
ดังนี้ ความโกรธของเขา ย่อมถูกโพลงที่เดียว รวากะฟีนไม่สนอันไฟติดทั่ว
แล้ว ความโกรธนั้นย่อมไม่สะอาด เป็นราวกะหนังหมีอันบุคคลทำความสะอาด
อยู่ และเป็นราวกะผ้าเก่าอันเปื้อนด้วยไขมันหรือน้ำมัน.

ชื่อว่า มักฺขะ ความลบหลู่คุณท่าน ด้วยสามารถแห่งความเป็นของ
เปราะเปื้อน คือว่า บุคคลแม้ประพฤติด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้ลบหลู่คุณ
ของผู้อื่นนั้น ย่อมเปราะเปื้อนโทษนั้นก่อน เหมือนคูอันเป็นของตนเองย่อม
เปราะเปื้อนตนก่อนกว่า. สองบทจากนั้น เป็นคำอธิบายสภาพแห่งกิริยาอาการ.
ความเป็นแห่งบุคคลผู้แข็งกระด้างหยาบช้า ชื่อว่า สภาพที่ลบหลู่. อธิบายว่า
คุณแม้มีประมาณน้อย ย่อมไม่มีเพราะอาศัยความลบหลู่คูหมีน เพราะฉะนั้น
สภาพนั้น จึงชื่อว่า เป็นการพูดเปลื้องน้ำลาย. การกระทำแห่งบุคคลผู้ลบหลู่
คุณของผู้อื่น ชื่อว่า กระทำความลบหลู่. จริงอยู่ เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม
เป็นภิกษุก็ตาม เมื่ออาศัยภิกษุอยู่ โกรธแล้ว ด้วยเหตุมีประมาณเล็กน้อยเท่านั้น
ย่อมคูหมีน และคุณ คือความที่บุคคลนั้นอาศัยผู้อื่นอยู่ ย่อมไม่มีแก่เขา
เพราะเหตุแห่งความโกรธนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พูดไปให้เปลื้องน้ำลาย
(การพูดให้น้ำลายตกไปเปล่า ๆ) จึงชื่อว่า เป็นการกระทำซึ่งความเป็นผู้ลบหลู่
คูหมีน และเป็นราวกะว่าเหยียบย่ำความดีของผู้อื่นไว้ด้วยเท้า. การกระทำอัน

นั้นของผู้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสเรียกว่า **มักขะ ความลบลบลู่คุณท่าน**. ก็เมื่อว่าโดยลักษณะ มักขะนี้มีการลบลู่คุณของผู้อื่นเป็นลักษณะ มีการยังคุณของผู้อื่นให้พินาศไปเป็นรส มีการตัดทำลายกิริยาอาการอันบุคคลอื่นทำดีแล้วเป็นปัจจุปัจฐาน (เป็นเหตุใกล้ให้เกิดขึ้น).

บุคคลใด ย่อมตีเสมอเขา เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้น จึงชื่อว่า **ปลาสะ ผู้ตีเสมอเขา**. อธิบายว่า แสดงคุณของผู้อื่น ย่อมทำคุณทั้งหลาย คล้ายกับเป็นคุณของตน ๆ. วิถีทางของบุคคลผู้ตีเสมอกับผู้อื่น ชื่อว่า **ปลาสะ**. ปลาสะ ความตีเสมอนั้นด้วย เป็นอาหารเพราะการนำมาซึ่งความชนะของตนด้วย ชื่อว่า **ปลาสะ**. คำว่า **วิวาทฐาน** ได้แก่ เหตุแห่งความวิวาทกัน. การถือเอาฐานะ (หน้าที่การงาน) เสมอกัน ชื่อว่า **การแข่งดี**. การไม่สละฐานะอันตนถือเอาแล้ว ชื่อว่า **การไม่ลดละ**. ก็เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น ปลาสะนั้น มีการแข่งดีเป็นลักษณะ มีการกระทำคุณทั้งหลายของตนให้เสมอกันกับคุณของบุคคลอื่นเป็นรส มีการเอาใจใส่โดยกำหนดยึดถือคุณของผู้อื่นเป็นปัจจุปัจฐาน. จริงอยู่ บุคคลผู้ตีเสมอ ย่อมไม่ให้ฐานะ (การงาน) แก่บุคคลที่สอง ย่อมยังคุณของตนให้แผ่ออกไปเสมอ ๆ คือว่า ครั้นเมื่อพระสูตรทั้งหลาย หรือการณะทั้งหลายจำนวนมาก อันภิกษุอื่นเมื่อนำมาแล้วในโรงสนทนาธรรม ย่อมจะกล่าวขยายความออกไปซึ่งคุณของตนให้เสมอ ๆ กับผู้อื่นว่า ในวาตะของท่าน และวาตะของเรา เหตุอันแตกต่างกัน ชื่อว่ามีอยู่หรือ ถ้อยคำของพวกเราก็เป็นเช่นเดียวกับท่านนั้นแหละ เปรียบเหมือนแท่งทองคำอันบุคคลผ่าออกแล้วก็ยังเป็นทองคำนั้นแหละ มิใช่หรือดังนี้.

นิทเทศแห่งอิสสา ความริษยา และมัจฉริยะ ความตระหนี่ มี
เนื้อความอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วทั้งนั้นแล.

มายนิทเทศ

อธิบายมยา ความเจ้าเล่ห์

คำว่า วาจ ภาสติ ได้แก่ ภิกษุผู้กล่าววาทพระบัญญัติอันรู้ผู้นั้นแหละ
ทำให้เป็นภาระหนัก ข่อมพูดราวจะว่าตนเป็นผู้เข้าไปสงบ ด้วยประสงค์จะให้
ผู้นั้นรู้ว่า ชื่อว่า ฐานะคือ การกล่าวพระบัญญัติ ข่อมไม่มีแก่ตัวเอง ดังนี้.
คำว่า กายเนน ปรกุกมติ ได้แก่ ภิกษุนั้น ข่อมทำวัตรปฏิบัติด้วยกาย โดย
คิดว่า ใคร ๆ ย่ำได้รู้ซึ่งบาปกรรมนี้ อันเราทำแล้ว ดังนี้. ลักษณะนี้ ชื่อว่า
มยา ความเจ้าเล่ห์ เป็นราวจะว่าการเล่นกล (จักขุโมหนมยา) เพราะการ
ปกปิดไว้ซึ่งโทษอันตนรู้อยู่. ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีมยา ชื่อว่า มยาวิตา.
สัตว์ทั้งหลาย ทำบาปแล้ว ก็ยังลวงละเมิดคือทำบาปอีก เพราะความเป็นผู้
ปกปิดไว้ ด้วยสภาวะใด สภาวะนั้น ชื่อว่า ความเจ้าเล่ห์. ชื่อว่า ลวง
เพราะข่อมลวงโดยให้เห็นเป็นไปโดยประการอื่น ด้วยการกระทำทางกายและ
วาจาฯ สัตว์ทั้งหลาย ข่อมทำซึ่งความน้อโงง ด้วยสภาวะใด สภาวะนั้น
ชื่อว่า ความน้อโงงฯ อธิบายว่า ข่อมทำให้เปล่าประโยชน์. ชื่อว่า ความ
กลบเกลื่อน เพราะยังบาปทั้งหลายให้เกิดสับสนกันไป ด้วยกล่าวคำว่า เราข่อม
ไม่ทำอย่างนี้ ดังนี้. ชื่อว่า ความหลีกเลียง เพราะการเว้นด้วยคำพูดว่า เรา
ข่อมไม่ทำอย่างนี้. ชื่อว่า ความซ่อน เพราะความไม่สำรวมด้วยกายเป็นต้น.
การซ่อนโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า การซ่อนบัง. ชื่อว่า การปกปิด เพราะ
ข่อมปกปิดบาปด้วยกายกรรม วาจกรรม ราวจะลวง อันบุคคลปกปิดไว้ด้วย

หญ้าและใบไม้ทั้งหลาย. การปกปิดโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า ความปิดบัง
ชื่อว่า ความไม่เปิดเผย เพราะข่อมไม่ทำให้แจ้ง. ชื่อว่า ความปิดบังมิดชิด
เพราะไม่แสดงให้ปรากฏ. การปกปิดด้วยดี ชื่อว่า ความปกปิดมิดชิด ชื่อว่า
การกระทำที่ชั่ว เพราะทำบาปแม้ก็ด้วยสามารถแห่งการช้อนเร้นอันตนทำแล้ว.
คำว่า **อัย วุจฺจติ** ความว่า ลักษณะนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า
มายา อันมีการช้อนปิดไว้อันตนทำแล้วเป็นลักษณะ. บุคคล ประกอบด้วย
ลักษณะนี้ได้ ข่อมเป็นราวกะถ่านเพลิง อันปิดไว้ด้วยจีเฝ้า ข่อมเป็นราวกะ
ต่อไม้อันน้ำปกปิดไว้ ข่อมเป็นราวกะว่าศัสตราอันบุคคลพันไว้ด้วยเศษผ้า.

สาถยยนิทเทศ

อธิบาย สาถยยะ ความโอ้อวด

การไม่กล่าวโดยชอบ เพราะแสดงคุณอันตนไม่มีอยู่ ชื่อว่า เป็นผู้
โอ้อวด. ความโอ้อวดโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า เป็นผู้โอ้อวดมาก. คำว่า
ยิ ตตฺถ ได้แก่ ความโอ้อวดอันใด ในบุคคลนั้น. ความคดโกง คือ
การแสดงคุณอันไม่มีอยู่ ชื่อว่า การโอ้อวด. อาการแห่งความโอ้อวด ชื่อว่า
ความเป็นแห่งบุคคลผู้โอ้อวด. คำว่า **กกุขรตา** ได้แก่ ความเป็นแห่งความ
กระด้าง มีความไม่อดทนต่อสิ่งอันไม่เป็นภัยราวกะความหยาบกระด้างของก้าน
ปทุม. แม้คำว่า สภาพที่กระด้าง ก็เป็นไวพจน์ของความโอ้อวดนั้นนั่นแหละ
ความคดโกงอันมั่นคง ราวกะเสาเขื่อน อันบุคคลขุดหลุมฝังตั้งไว้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยบททั้งสอง คือ การพูดเป็นเหลี่ยมเป็นคู่ สภาพที่พูด
เป็นเหลี่ยมเป็นคู่. คำว่า **อิท วุจฺจติ** ความว่า ความโอ้อวด มีการประกาศ
คุณอัน ไม่มีอยู่ของตนเป็นลักษณะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า สาถยยะ

ความโอ้อวด. ความโอ้อวดนั้น อันใคร ๆ ไม่อาจเพ็ฐซึ่งการกล่าวดวงของผู้
ประกอบด้วยอาการใด อาการนั้นย่อมเป็นเช่นกับสุกรยักษ ที่กล่าวไว้ดังนี้ว่า

ยักษนั้น ย่อมแปลงเพศเป็นสุกรอยู่

ข้างซ้าย เป็นแพะอยู่ข้างขวา เป็นโคแกมี

เขายาว เป็นละมั่งส่งเสียงร้อง ดังนี้.

นิทเทศแห่งอวิชาเป็นต้น มีเนื้อความดังที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ.

อนาชนิทเทศ

อธิบาย อนาชวะ ความไม่ซื่อตรง

อาการแห่งความเป็นผู้คดโกง ชื่อว่า **อนาชวะ** คือ ความไม่ซื่อ
ตรง. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่ซื่อตรง ชื่อว่า **สภาพไม่ซื่อตรง**. ความคด
โค้งแห่งดวงจันทร์ ชื่อว่า **ชิมุหตา** คือ ความไม่ตรง. คำว่า **วงกตา**
ได้แก่ ความคดโค้งโคมูตร (เขี้ยวโค). คำว่า **กูฏิลตา** (แปลว่า ความโค้ง)
ได้แก่ ความโค้งคดปลายงอนของไถ. ความคดแห่งกายวาจาและจิตนั้นแหละ
พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยบทแม่ทั้งปวงเหล่านี้.

อัมททวนิทเทศ

อธิบาย อัมททวะ ความไม่อ่อนโยน

ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่อ่อนโยน ชื่อว่า **อุมุทตา**. อาการแห่งความ
ไม่อ่อนโยน ชื่อว่า **อัมททตา**. ความเป็นแห่งบุคคลผู้กระด้าง ชื่อว่า
กักขพิยะ. ความเป็นแห่งบุคคลผู้หยาบคาย ชื่อว่า **ผารุติยะ**. ความเป็น
แห่งจิตอันแข็งกระด้าง เพราะความไม่ประพฤดิอ่อนน้อม ชื่อว่า **อุชุกิตฺตตา**.

ศัพท์ว่า อมฤตาทา ท่านแสดงเนื้อความแห่งผู้ไม่อ่อนน้อมนั้นให้วิเศษขึ้นอีก.
คำว่า อชฺฐจิตตตทา ความเป็นผู้มีจิตठीร้อน ไม่ใช่ความเป็นจิตชื้อตรง. นิต-
เทศแห่งอชันติ ความไม่อดทนเป็นต้น บัณทิตพึงทราบเนื้อความตรงกันข้าม
กับนิตเทศแห่งชันติความอดทนเป็นต้น.

สัณฺโณชนนิตเทศ

อธิบาย สัณฺโณชน์ กิเลสเครื่องผูกไว้

กามภพ ชื่อว่า (สัณฺโณชน์) ภายใน. รูปภพและอรุภพ
ชื่อว่า (สัณฺโณชน์) ภายนอก. จริ่งอยู่ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมอาศัย
อยู่ในกามภพสันกาลเล็กน้อย ก็อาศัยอยู่ในสันกาลอันเป็นส่วนที่ ๔
(๑/๔) แห่งกัปเท่านั้น ในส่วนแห่งกัปทั้งสามที่เหลือนอกนี้ กามภพ
ย่อมว่างเปล่า.

สัตว์ทั้งหลาย ย่อมอาศัยอยู่ในรูปภพและอรุภพตลอดกาลเป็นอัน
มาก แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะจุดิและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น
มีมากในกามภพ ส่วนในรูปภพและอรุภพมีน้อย ก็จุดิและปฏิสนธิในที่
ใดมีมาก ความอาลัยก็ดี ความปรารถนาดีดี ความอยากก็ดี ย่อมมีมาก
ในที่นั้น จุดิและปฏิสนธิในที่ใดมีน้อย ในภพนั้นก็มิมีกิเลสเครื่องผูกน้อย
เพราะฉะนั้น กามภพจึงชื่อว่า เป็นอชฺฉัตตะภายใน ส่วนรูปภพและอรุภพ-
ภพ ชื่อว่า เป็นพหิตธาภายนอก. เครื่องผูกในกามภพ กล่าวคือภายใน
ชื่อว่า สัณฺโณชน์ภายใน เครื่องผูกในรูปภพและอรุภพกล่าวคือภายนอก
ชื่อว่า สัณฺโณชน์ภายนอก.

บรรดาสัตถุโณชนเหล่านั้น ทั้งภายในและภายนอก มีอย่างละ ๕ ด้วย
เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า สัตถุโณชนอันเป็นส่วนเบื้องต่ำมี ๕
สัตถุโณชนอันเป็นส่วนเบื้องบนมี ๕ ดังนี้.

ในข้อนี้ ฟังทราบจนตเถ ดังนี้

กามชาตุ พระผู้มีพระภาคเจ้า ให้ชื่อว่า โอร (แปลว่า เบื้องต่ำ)
สัตถุโณชนใด ย่อมเสพซึ่งกรรมเบื้องต่ำนั้น โดยอาศัยความเกิดขึ้นและความ
สำเร็จในกามชาตุนั้น เพราะเหตุนี้ สัตถุโณชนนั้น จึงชื่อว่า โอรัมภาคิยะ
อันเป็นไปในส่วนเบื้องต่ำ. รูปชาตุและอรุปชาตุ พระผู้มีพระภาคเจ้า ให้ชื่อว่า
อุทฺธ (แปลว่า เบื้องบน) สัตถุโณชนใด ย่อมเสพซึ่งกรรมเบื้องบนนั้น
โดยความเกิดขึ้นและความสำเร็จในรูปชาตุและอรุปชาตุนั้น เพราะเหตุนี้
สัตถุโณชนนั้น จึงชื่อว่า อุทฺธัมภาคิยะ อันเป็นไปในส่วนเบื้องบน.

ทุกนิกเทศ จบ

อรรถกถาทิกนิกเทศ

อธิบาย มาติกาหมวด ๓

ความปรากฏแห่งวิภูมุต ๓ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยยอกุศล
มูล ๓. วิตกในธรรมทั้งหลาย มียอกุศลวิตก เป็นต้น ฟังทราบว่า ตรัสไว้
ด้วยสามารถแห่งการตรีก. สัตถุญา ฟังทราบว่า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่ง
สัตถุขานนะความจำได้. ฟังทราบว่า ชื่อว่า ชาตุ เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะ.

ทวจจริตนิตเทศ

อธิบาย ทวจจริต

ทวจจริต นัยที่หนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงจำแนกไว้ด้วยสามารถแห่งกรรมบถ. นัยที่สอง ทรงจำแนกไว้ด้วยสามารถแห่งกรรมอันสงเคราะห์ในอกุศลทั้งหมด. นัยที่สาม ทรงจำแนกไว้ด้วยสามารถแห่งเจตนาอันเกิดขึ้นแล้ว.

ในนิตเทศแห่งอาสวะ โดยปริยายแห่งสุดตันตะ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสอาสวะ ๓ เท่านั้น.

เอสนานิตเทศ

อธิบาย เอสนา การแสวงหา

ในเอสนานิตเทศนั้น ว่าโดยสังเขป ความยินดีด้วยการแสวงหากามที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้โดยนัยว่า บรรดาเอสนา ๓ นั้น กามเอสนา เป็นใจน เป็นตัน พึงทราบว่ ชื่อว่า กามเอสนา. ความยินดีโดยการแสวงหากภ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้โดยนัยว่า ความพอใจในภพ ๓ อันใด เป็นตัน พึงทราบว่ ชื่อว่า ภเวสนา. ความเห็นผิดที่แสวงหาพรหมจรรย์อันเห็นชอบตามอชฌาสัยแห่งทักขณิ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า โลกเที่ยง เป็นตัน พึงทราบว่ ชื่อว่า พรหมจริเยสนา. ก็เพราะราคะและทักขณิมิได้ชื่อว่าเอสนาอย่างเดียวกันนั้น แม้กรรมอันตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับราคะและทักขณินั้น ก็ชื่อว่า เอสนา การแสวงหา นั่นแหละ ฉะนั้น เพื่อแสดงซึ่งเอสนา การแสวงหาเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงจำแนกนัยที่ ๒ ไว้. บรรดา คำเหล่านั้น คำว่า ตเททกฺขณิ (แปลว่า ตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน) พึงทราบว่

เป็นธรรมที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน กับธรรมที่สัมปยุตด้วยราคะและทิฏฐินั้น คือ ธรรมที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับกามราคะ ย่อมเป็นไปแก่สัตว์ผู้ท่องเที่ยวไปในกามภพทั้งหลายเท่านั้น ส่วนธรรมที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับภวราคะ ย่อมเป็นไปแก่มหาพรหมทั้งหลาย. ในกาลเมื่อพระโยคาวจรออกแล้วจากสมาบัติ ยินดีซึ่งองค์มานจนกรมอยู่ อกุศลกายกรรมย่อมเกิด. ในกาลเมื่อยินดีเพราะเปล่งวาจาว่า โอ! สุขจริง, โอ! สุขจริง ดังนี้ อกุศลวจีกรรมย่อมเกิด. ในกาลเมื่อยินดีด้วยใจเท่านั้น เพราะยังไม่ทำองค์แห่งกายและองค์วาจาให้ไหวไป อกุศลมนกรรมย่อมเกิด. อกุศลธรรมเหล่านั้น ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ไปตามทิฏฐิ แม้ทั้งหมดด้วยอำนาจอันตักคาคหิกทิฏฐิเท่านั้น เพราะอำนาจการเดินจนกรม เป็นต้น.

วิชานิทเทศ

อธิบาย วิชา° คือ การถือตัว

การดำรงอยู่แห่งอาการ ในคำว่า ชนทั้งหลาย ย่อมกล่าวยกย่องตนว่ามีศีลชนิดไร มีปัญญาชนิดไร เป็นต้น ชื่อว่า วิชา. การดำรงอยู่แห่งอาการ ในคำว่า ญาณวัตถุมีอย่างเดียว (คือไม่แปลกกัน) เป็นต้น ชื่อว่า โภจฺจฺฐาส. การดำรงอยู่แห่งอาการ ในคำว่า บุคคล ย่อมไม่กำหนด ในวิชา คือการถือตัวทั้งหลาย เป็นต้น ชื่อว่า มานะ. แม้ในที่นี้ มานะนั้นแหละ ชื่อว่า วิชา. จริงอยู่ มานะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า วิชาเพราะการจัดแจงปรับแต่ง ด้วยสามารถแห่งการถือตนว่าเป็นผู้ประเสริฐ เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง

๑. คำว่า วิชา หมายถึงกิเลสมีประการมาก คือ มานะ หรือ อหังการ หรือยึดถือเป็นส่วน ๆ เรียกว่า โภจฺจฺฐาส

ชื่อว่า วิชา เพราะอรรถว่า การดำรงไว้ซึ่งการถือตัว. เพราะฉะนั้นคำว่า เสโย โห้ นี้ บัณฑิตพึงทราบว่่า ชื่อว่า วิชา เพราะดำรงไว้ซึ่งมานะอันมีประการมากอย่าง ซึ่งเกิดขึ้นอย่างนี้ ว่า เราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขา เป็นต้น. แม้ในสองบทที่เหลือ ก็นัยนี้.

ภยนิทเทส

อธิบาย ภย คือ ความกลัว

คำว่า **ชาติ ปฏิจฺจ ภย** ได้แก่ ภยที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยความเกิด (ชาติ) เป็นปัจจัย. คำว่า **ภยานกั** (แปลว่า ภยอันน่ากลัว) นี้เป็นนิทเทสแห่งอาการ. คำว่า **ฉมฺภิตตฺต** (แปลว่า ความสะดุ้งแห่งจิต) ได้แก่ ความหวั่นไหวแห่งตน เพราะอำนาจแห่งภย. คำว่า **โลมหํ โส** (แปลว่า ความชูชันแห่งชน) ได้แก่ ความที่ชนทั้งหลายเป็นของชูชันขึ้นไปเบื้องบน. พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงความกลัวโดยกิจด้วยบททั้งสองนี้แล้ว ก็ทรงแสดงความกลัวโดยสภาวะ คือ ความสะดุ้งหวาดเสียวแห่งจิตอีก.

ตมฺนิทเทส

อธิบาย ตมะ คือ อวิชา

อวิชา พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ ด้วยความมีวิจิตรเป็น สีสะ. จริงอยู่เพราะพระบาลีว่า **ความมีตมฺ ความหลงลืม โอะมะ** คือ **อวิชา** เป็นภยใหญ่ ดังนี้ เพราะเหตุนี้ อวิชา จึงชื่อว่า **ตมะ**. **ตมะ** พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า **มีวิจิตร** (ความเคลือบแคลงสงสัย) เป็น **สีสะ** เป็นการแสดงโดยง่ายด้วยอำนาจแห่งกาลอันยาวนานทั้ง ๓ (คือ อติ-

อัทธานะ อนาคตอัทธานะ ปัจจุบันนอัทธานะ). ในกาลเหล่านั้น เมื่อบุคคล สงสัยว่า ในอดีตกาล เราได้เป็นกษัตริย์หรือหนอ หรือว่าเป็นพราหมณ์ เป็น แพศย์ เป็นศูทร เป็นคนดำ เป็นคนขาว เป็นคนเตี้ย คนสูง ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมสงสัยปรารถนาคืออัทธานะ (อดีตกาลอันยาวนาน). เมื่อสงสัยอยู่ว่า ใน อนาคตกาล เราจักเป็นกษัตริย์หรือหนอ หรือว่า จักเป็นพราหมณ์ เป็น แพศย์ เป็นศูทร ฯลฯ เป็นคนสูง ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมสงสัยปรารถนาอนาคตอัทธานะ (อนาคตกาลอันยาวนาน) เมื่อสงสัยอยู่ว่า ในบัดนี้ (ปัจจุบัน) เราเป็นกษัตริย์ หรือหนอ หรือว่าเป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ เป็นศูทร หรือสงสัยว่า เรามีรูป เป็นอย่างไร หรือว่ามีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอย่างไร ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมสงสัยปรารถนปัจจุบันอัทธานะ (ปัจจุบันกาลอันยาวนาน).

ในत्मนิตเทศนั้น บุคคลผู้เป็นกษัตริย์ ฯลฯ หรือว่า ผู้เป็นศูทร ชื่อว่า ไม่รู้ซึ่งความที่แห่งตนเป็นกษัตริย์ ฯลฯ หรือว่า ไม่รู้ซึ่งความที่แห่ง ตนเป็นศูทร ย่อมไม่มีแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ผู้ถือลัทธินี้ว่า ชีวะมีอยู่โดยประ- การทั้งปวง ฟังการแบ่งชั้นวรรณะแห่งชีวะของกษัตริย์เป็นต้น เมื่อเคลือบแคลง สงสัย ชื่อว่า ย่อมสงสัยอย่างนี้ว่า ชีวะในภายในของเราทั้งหลาย เป็นอย่างไร หนอ เป็นสีเขียวหรือหนอ หรือว่าสีเหลือง หรือว่าสีแดง หรือว่าสีขาว หรือ เป็น ๔ ส่วน หรือเป็น ๖ ส่วน เป็น ๘ ส่วน อยากรู้หนอ ดังนี้.

คำว่า **ติตถายตนานิ** ได้แก่ อายตนะ คือ คำสั่งสอนอันเป็นลัทธิต่าง ๆ. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ อายตนะ คือ คำสั่งสอนของเดียรถีย์ทั้งหลาย. ในอายตนะเหล่านั้น **ทิกฺขุ ๖๒** ชื่อว่า **ติตถะ** คือทำเป็นที่ข้าม. **ทิกฺขุ** เหล่านั้น ย่อมควร ย่อมชอบใจแก่ชนเหล่าใด ชนเหล่านั้นชื่อว่า เป็นเดียรถีย์. อรรถแห่งอายตนะท่านกล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแหละ. ก็เพราะอายตนะเหล่า

นั่น กติแห่งทัญญูแม่ทั้งปวง เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นในฐานะทั้ง ๓ เหล่านี้
เท่านั้น แม่เมื่อประชุม ก็ย่อมประชุมประมวลมาในฐานะเหล่านี้แหละ
ด้วยว่า อายุตนะ คือคำสอนของเดียรถีย์เหล่านั้นเท่านั้น เป็นมูลเหตุในความ
เป็นทางดำเนินไปแห่งทัญญู ฉะนั้น ติตถะอันเป็นเหตุเหล่านั้นจึง ชื่อว่า อายุตนะ
และเพราะอรรถมีคำว่า ทัญญูเหล่านั้น เป็นสภาวะเกิดขึ้นเองด้วย จึงชื่อว่า
ติตถายตนะ. ด้วยอรรถนั้นแหละ แม้คำว่า อายุตนะของเดียรถีย์ทั้งหลาย
ดังนี้ ก็ชื่อว่า ติตถายตนะ. คำว่า **ปฐิสบุคคโล** ได้แก่ สัตว์. อนึ่งแม่ใครๆ
เรียกว่า บุรุษก็ดี บุคคลก็ดี ย่อมกล่าวได้ว่า เป็นสัตว์นั้นแหละโดยแท้.
ภคินี ชื่อว่า **สมมติกถา**. บุคคลใด ย่อมรู้สมมติกถานี้ได้โดยประการใด
พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสคำนั้นโดยประการนั้น. คำว่า **ปฐิส เวเทติ**
(แปลว่า ย่อมเสวยเวทนา) ได้แก่ ย่อมรู้สิ่งอันเกิดขึ้นในสันดานของตน ทั้ง
ย่อมกระทำ หรือย่อมเสวยเวทนาที่ตนรู้แล้วนั้น. คำว่า **ปพฺพเพ กตเหตุ**
(แปลว่า เพราะทำเหตุไว้ในปางก่อน) ได้แก่ เพราะเหตุอันตนกระทำแล้วใน
กาลก่อน อธิบายว่า เขาย่อมเสวยเวทนาด้วยกัมมปัจจัยอันตนทำแล้วในกาล
ก่อนนั้น.

นิคัณฐสมัย

ลัทธิแห่งนิครนถ์ หรือชีเปลือย

ก็พวกนิครนถ์เหล่านั้น มีปกติกกล่าวอย่างนี้ คือกล่าวปฏิเสธการเสวย
กรรม และการเสวยกิริยา แต่ย่อมรับรองการเสวยวิบาก (ผลของกรรม) อย่าง

๑. คำว่า ในฐานะทั้ง ๓ คือ
๑. วาพะว่า เพราะได้ทำเหตุไว้ในปางก่อน
๒. วาพะว่า เพราะเหตุคือมีผู้เป็นใหญ่สร้างให้
๓. วาพะว่า โดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย

เดียวเท่านั้น. ทั้งในบรรดาอาพาธ ๘ อย่าง มีอาพาธอันเกิดแต่น้ำดีเป็นสมุฏฐานเป็นต้น เขาปฏิเสธอาพาธ ๗ อย่าง ย่อมรับรองอาพาธที่ ๘ เท่านั้น. ในกรรม ๓^๒ มีทิวฐัมมเวทนียกรรม เป็นต้น ปฏิเสธกรรม ๒ อย่าง ย่อมรับรองอุปปราปรเวทนียกรรมอย่างเดียวนั้น. ในเจตนา ๔ อย่าง กล่าวคือ กุศล อกุศล วิบาก และกิริยา ย่อมรับรองเฉพาะเจตนาอันเป็นวิบากเท่านั้น.

คำว่า อิสฺสรนิมฺมานเหตุ ได้แก่ ชื่อว่า มีพระผู้เป็นใหญ่สร้าง ให้เป็นเหตุ อธิบายว่า ผู้เป็นใหญ่ คือ พระพรหม หรือปชาบดี นิमितลิ่ง นั้น ๆ ขึ้น จึงเสวยได้.

พราหมณสมัย

ลัทธิแห่งพราหมณ์

จริงอยู่ ลัทธิของพราหมณ์นี้ เป็นการประกอบฐานะทั้ง ๓ เหล่านี้ว่า ดังนี้

เวทนา ๓ เหล่านี้ อันใคร ๆ ชื่อว่า ไม่อาจเพื่อเสวยเวทนาได้ เพราะเหตุอันตนเองกระทำไว้แล้ว หรือเพราะเหตุอันบุคคลอื่นทำให้ในปัจจุบัน หรือว่า เพราะเหตุอันตนทำไว้แล้วในปางก่อน หรือว่า เพราะไม่มีเหตุ ไม่มี

๑. อาพาธ ๘ อย่าง คือ
 ๑. ปิตติสมุฏฐานา เกิดจากน้ำดีเป็นสมุฏฐาน
 ๒. วาตสมุฏฐานา เกิดจากลมเป็นสมุฏฐาน
 ๓. เสมหสมุฏฐานา เกิดจากเสมหะเป็นสมุฏฐาน
 ๔. สมนุปีปาทิกา เกิดจากใช้สันนิบาตเป็นสมุฏฐาน
 ๕. อุดุปริณามชา เกิดจากความเปลี่ยนแปลงของอตุเป็นสมุฏฐาน
 ๖. วิสมปรีหารชา เกิดจากการบริหารร่างกายไม่เหมาะสมเป็นสมุฏฐาน
 ๗. โอปกุกมิกา เกิดจากการทำความเพียรแก่กล้าเป็นสมุฏฐาน
 ๘. กมฺมวิปากชา เกิดจากผลของกรรมเป็นสมุฏฐาน
๒. กรรม ๓ คือ ทิวฐัมมเวทนียะ อุปปัชชเวทนียะ และอุปปราปรเวทนียกรรม.

ปัจจัย ก็แต่ว่า บุคคลย่อมเสวยเวทนาเหล่านี้ได้ เพราะเหตุที่ผู้เป็นใหญ่มีมติให้เท่านั้น ดังนี้.

อนึ่ง พวกพราหมณ์เหล่านั้น มีปกติก้าวอย่างนี้ คือไม่กล่าวรับรอง. ในอาพาธ ๘ อย่างที่กล่าวมาแล้วแม้สักอย่างเดียว ทั้งย่อมกล่าวห้ามอาพาธแม้ทั้งหมด. ในโกกฐาส (คือธรรมที่เป็นส่วนหนึ่ง ๆ) แม้ทั้งปวง มีทิวฐัมม-เวทนิยกรรมเป็นต้น ก็เหมือนกัน ไม่กล่าวรับรองแม้สักอย่าง ย่อมปฏิเสธโกกฐาสทั้งหมด.

คำว่า **อเหตุอุปจฺจยา** อธิบายว่า เพราะเว้นเหตุและปัจจัย ย่อมเสวยเวทนาโดยปฏิเสธเหตุ

อาชีวกสมัย

ลัทธิของอาชีวก

เมื่ออาชีวกเหล่านั้น ก็มีปกติก้าวอย่างนี้ คือ ไม่กล่าวรับรองในเหตุทั้งหลายตามที่กล่าวแล้ว และในอาพาธทั้งหลายมีพยาธิเป็นต้น แม้สักอย่าง ย่อมปฏิเสธสิ่งทั้งหมดนั้น.

ปลิวโพรทั้งหลาย ชื่อว่า ธรรมเป็นเครื่องกังวล. คำว่า กิเลสเครื่องกังวลคือราคะ ได้แก่ ราคะเมื่อกำลังเกิดขึ้น ย่อมผูกพัน ย่อมให้สัตว์กังวล เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกราคะว่า กิเลสเป็นเครื่องกังวล. แม้ในโทสะและโมหะก็เช่นนี้แหละ.

พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า **องฺคณานิ** แปลว่า เนินนั้น ดังนี้.

ภูมิประเทศใด ในพระบาลีอันมาแล้วอย่างนี้ว่า บุคคล ย่อมไม่พบน้ำในที่อันเป็นเนินนั้น ที่นั้น จึงชื่อว่า เนิน. กิเลสไร ๆ มาในพระบาลีว่า บุคคลย่อมพยายาม เพื่อละกิเลสที่นั้นนั้นแหละ อันเป็นเพียงดังฐลี หรือว่าเป็น

เพียงดั่งเนิน ดังนี้ เพราะเหตุนั้น กิเลสนั้น ๆ จึงชื่อว่า น้ำตม หรือ เปี้ยกตม. กิเลสมีประการต่าง ๆ ในอาคตสถานว่า สงฺคโณว สมานฺ ดังนี้ กิเลสนั้น ชื่อว่า ติพพกิเลส คือกิเลสที่มีกำลังหนาแน่น. ในที่เมื่อนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์เอา คำว่า กิเลสเพียงดั่งเนิน ด้วยเหตุที่นั้นนั้นแหละ จึงตรัสว่า กิเลสเพียงดั่งเนิน คือ รากะ เป็นต้น.

คำว่า มลทินได้แก่กิเลสเป็นเหตุแห่งความเศร้าหมอง. คำว่า มลทิน คือ รากะ อธิบายว่า รากะเมื่อเกิดขึ้น ย่อมทำให้จิตเศร้าหมอง ย่อมให้ถือเอาซึ่งความขุ่นมัว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกรากะว่า มลทิน. แม้กิเลสทั้งสองที่เหลือนอกนี้ก็นับนี้แหละ.

วิสมนิตเทศ

อธิบาย ความทำให้ไม่สม่าเสมอ คือ กิเลส

ก็เพราะ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมสะดุดในกิเลสทั้งหลาย มีรากะ เป็นต้น และในทัจจรีตทั้งหลาย มีกายทัจจรีต เป็นต้น ก็แล สัตว์ทั้งหลายสะดุดพลาดไปแล้ว ย่อมตกไปจากพระพุทธานุชาตบ้าง จากสุคติบ้าง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ความไม่สม่าเสมอ คือ รากะ เป็นต้น เพราะการสะดุดแล้วก็ตกไปเป็นเหตุ.

อัคคินิตเทศ

อธิบาย อัคคิ คือ ไฟ

คำว่า อคฺคิ คือ ไฟ ชื่อว่า อัคคิ เพราะอรรถว่า เผาผลาญ. คำว่า รากคฺคิ (แปลว่า ไฟ คือ รากะ) อธิบายว่า รากะเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเผาผลาญยังสัตว์ให้ไหม้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า อัคคิ (ไฟ คือ

ราคะ) แม้โทสะและโมหะ ก็เช่นนี้. ในอัคคินิทเทศนั้น มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์
ดังนี้.

เรื่องการเผาผลาญของไฟ คือ ราคะ

ได้ยินว่า ภิกษุณีสาวรูปหนึ่ง ไปสู่โรงอุโบสถ ในวิหารชื่อว่า
จิตตลบรรพต แล้วขึ้นคอรูปรของบุคคลผู้รักษาประตูอยู่ ลำดับนั้น ราคะคือ
ความกำหนัดในภายในของเธอจึงเกิดขึ้น เธอถูกไฟ คือราคะนั้นนั่นแหละไหม้
แล้วทำกาละ. พวกภิกษุณีทั้งหลายผู้เดินไป กล่าวว่า ภิกษุณีสาวรูปนี้ขึ้นอยู่
เธองงเรียกมา ดังนี้ ภิกษุณีรูปหนึ่งเดินไปจับมือของภิกษุณีสาวนั้น พร้อม
กับการกล่าวว่า เพราะเหตุไร เธอจึงยืนอยู่เล่า ดังนี้ ภิกษุณีสาวรูปนั้น พอ
มือของภิกษุณีอีกรูปหนึ่งถูกต้องแล้วเท่านั้นก็ล้มลง.

นี้เป็นเรื่องแห่งการเผาไหม้ของราคะก่อน.

ส่วนไฟ คือ โทสะ บัณฑิตพึงทราบดังเช่น เทพพวกหนึ่งที่ชื่อว่า
มโนปโทลิกะ เพราะความเผาผลาญของโทสะ จึงต้องจติ. และไฟ คือ
โมहनัน พึงทราบ ดังเช่น เทพพวกหนึ่งที่ชื่อว่า จิตทาปโทลิกะ เพราะ
ความเผาผลาญของโมหะก็ต้องจติ จริงอยู่ ความหลงลืมไม่ได้สติ ย่อมมีแก่
เทพชื่อว่า จิตทาปโทลิกะ ด้วยอำนาจแห่งโมหะ เพราะฉะนั้น เมื่อเทพ
เหล่านั้น ยังเวลาบริโภคอาหารให้เลยไปแล้ว เธอก็ยอมทำกาละด้วยอำนาจ
แห่งความสนุกสนานรำเริงนั้น.

คำว่า น้ำฝน ได้แก่ น้ำที่ไร้ค่า ไม่มีรส. ธรรมอันประณีต อัน
มีโอชะแม้สักอย่างหนึ่ง ในกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้นด้วย ในทุกจริตทั้งหลาย

มีกายทวจจริตเป็นต้นด้วย หามิได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า น้ำฝน คือ รากะ เป็นต้น.

ทัญญู (ความเห็นผิด) อันสัมปยุตด้วยความยินดี ชื่อว่า **อัสสาททัญญู**. คำว่า **กามทั้งหลายไม่มีโทษ** ได้แก่สมณพราหมณ์ภายนอก ย่อมกล่าวว่ามีโทษในการชองเสพวัตถุกามทั้งหลาย ย่อมไม่มีด้วยกิเลสกาม ดังนี้. คำว่า ปาตพยุต ได้แก่ การดื่ม การบริโภค คือการกลืนกิน. จริงอยู่ สมณพราหมณ์นั้น มีปกติกล่าวอย่างนี้ จึงบริโภคกิเลสกามในวัตถุกามทั้งหลาย รวากะบุคคลดื่มอยู่ กลืนกินอยู่ (ซึ่งอาหาร). ความเห็นผิดว่ามีอัตตา (ความเห็นผิดเป็นไปตามอัตตา) ชื่อว่า **อัตตานุทัญญู** (เช่น เห็นรูปเป็นตน หรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป เป็นต้น).

ทัญญูอันลามก ชื่อว่า **มิจฉาทัญญู** (เช่น เห็นว่า ทานที่บุคคลให้แล้ว ไม่มีผล การบูชาไม่มีผล เป็นต้น).

บัดนี้ เพื่อแสดงเนื้อความใน**อัสสาทนิทเทศ**นั้น ตามลำดับ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เพราะสัตตทัญญูเป็นที่ ๑ คือเป็นอัสสาททัญญู สักกายทัญญูเป็นทัญญูที่ ๒ คือเป็น อัตตานุทัญญู และอุจเฉททัญญูเป็นทัญญูที่ ๓ คือ มิจฉาทัญญู ฉะนั้น จึงตรัสคำว่า **สัตตทัญญู อัสสาททัญญู** เป็นต้น.

นิทเทศแห่งอโรติ คือความไม่ยินดี และ**นิทเทศแห่งวิหเสสา** คือ ความเบียดเบียน มีอรรถาธิบายตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ความประพฤตินี้ไม่เป็นธรรม ชื่อว่า **อธัมมจริยา**. อธิบายว่า การกระทำ ความผิด. ความประพฤตินี้ไม่สมควร ชื่อว่า **วิสมจริยา**. อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า **วิสมจริยา** เพราะความประพฤติกระทำความอื่นไม่สมควร.

นิทเทศแห่งความเป็นผู้ว่ายาก และนิทเทศแห่งความเป็นผู้มีมิตรชั่ว มีอธิบายตามที่กล่าวมาแล้ว. สัญญาทั้งหลายที่เป็นไปในความต่าง ๆ กัน ชื่อว่า **นानัตตสัญญา** เพราะความเป็นไปในนิมิตตารมณ์แห่งปุถุชน. อีกอย่างหนึ่ง เพราะกามสัญญาเป็นอย่างหนึ่งทีเดียว ทั้งพยาบาท-สัญญาเป็นต้นก็เป็นอย่างหนึ่ง ฉะนั้น แม้คำว่า สัญญาอันเป็นสภาวะต่าง ๆ กัน ดังนี้ จึงชื่อว่า นานัตตสัญญา.

โกสัชชนิทเทศ

ความประพฤติย่อหย่อน ความไม่สามารถประกอบความเพียร ด้วยการเจริญกุศลธรรม ของผู้มีจิตคุ้นเคยในกามคุณ ๕ ชื่อว่า **โกสัชชะ** (คือ ความเกียจคร้าน). บัณฑิตพึงทราบ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ประมาทแล้ว ด้วยการสามารถแห่งความมัวเมา ชื่อว่า **ปมาทะ** (คือ ความประมาท).

นิทเทศแห่งอสังตฤทธิ (คือ ความไม่สันโดษ) มีเนื้อความตามที่กล่าวมาแล้ว.

อนาทริยนิทเทศ

ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ด้วยสามารถแห่งความไม่เอื้อเฟื้อต่อโอวาท (การกล่าวสอน) ชื่อว่า **อนาทริยะ** (คือ ความไม่เอื้อเฟื้อ). อาการแห่งความไม่เอื้อเฟื้อ ชื่อว่า **สภาพที่ไม่เอื้อเฟื้อ**. ความเป็นผู้ไม่เคารพ ชื่อว่า **อการวตา** เพราะอรรถว่าไม่อาศัยอยู่ร่วมกับผู้ควรเคารพ. ชื่อว่า **ความไม่เชื่อฟัง** เพราะอรรถว่า ไม่อยู่อาศัยร่วมกับผู้เป็นหัวหน้า. คำว่า **อนททา** ความไม่ถือเอา ได้แก่การไม่รับเอาโอวาท. คำว่า **อนททายนนา** ได้แก่ อาการ

ที่ไม่เอื้อเฟื้อ. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ดำเนินไปด้วยความไม่เอื้อเฟื้อ ชื่อว่า **อนททายิตตุตติ** ความพอใจทางโต้แย้ง. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่มีศีล ชื่อว่า **อสีลย** (ทุศีล). คำว่า **อจิตติกาโร** ได้แก่ การไม่ทำความเคารพยำเกรง.

ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่มีศรัทธา ชื่อว่า **ความไม่ศรัทธา**. อาการแห่งความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ชื่อว่า **กิริยาที่ไม่เชื่อฟัง**. การไม่ถือเอาเพราะไม่ไว้ใจ ไม่เข้าไปใกล้ ชื่อว่า **กิริยาที่ไม่ปลงใจเชื่อ**. ชื่อว่า **ความไม่เลื่อมใสยิ่ง** เพราะอรรถว่าไม่เลื่อมใสยิ่ง.

คำว่า **อวทญญตา** (แปลว่า ความไม่เผื่อแผ่) ได้แก่ ผู้ไม่รู้ถึงถ้อยคำว่า ขอท่านจงให้ทาน ท่านจงกระทำบุญ เพราะอำนาจแห่งความตระหนี่อันกระด้าง.

ในชื่อว่า **พุทธา จ สวกา จ** พระพุทธเจ้าและพระสาวกของพระพุทธเจ้านี้ แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าท่านก็ถือเอา ด้วยศัพท์ว่า **พุทธะ** นั้นแหละ. ความเป็นผู้ไม่ต้องการไปสู่ที่ใกล้แห่งพระอริยะเหล่านั้น ชื่อว่า **อสมตูกามตา** ความไม่ต้องการจะสมาคมกับพระอริยะทั้งหลาย. คำว่า ความไม่ต้องการจะฟัง...ซึ่งพระสัทธรรม ได้แก่ โพรปิกขัยธรรม ๓๗ ชื่อว่า **พระสัทธรรม** ความเป็นผู้ไม่ต้องการเพื่อจะฟังซึ่งพระธรรมนั้น. ความเป็นผู้ไม่ศึกษาพระธรรม ชื่อว่า **อนุคฺคเหตุกามตา** ความไม่ต้องการจะเรียน. ความเป็นผู้คิดคัดค้านแข่งดี ชื่อว่า ความไม่ต้องการจะทรงพระธรรมไว้. ก็เมื่อว่าโดยอรรถความเป็นผู้มีจิตคิดแข่งดีนั้น ย่อมมี เหตุใด เพราะเหตุนี้เพื่อแสดงอรรถนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **บรรดาบทเหล่านั้นความคิดแข่งดีเป็นไฉน เป็นต้น**. ในข้อนั้น ชื่อว่า ความแข่งดี ย่อมมีด้วยสามารถ

แห่งความดำหนิตติเตียน ความแข่งดีเกิดขึ้นบ่อย ๆ ชื่อว่า ความคิดแข่งดีเนื่อง ๆ
ความเป็นแห่งบุคคลผู้คิดแข่งดีเนื่อง ๆ ชื่อว่าสภาพที่คิดแข่งดีเนื่อง ๆ.

คำว่า ความดูถูก ได้แก่ การหยาบหยาม. คำว่า ความดูหมิ่น
ได้แก่ การเหยียดหยาม. ความเขี่ยหยัน ชื่อว่า ความดูแคลน. ความเป็น
ผู้แสวงหาข้อบกพร่อง ชื่อว่า ความคอยแสวงหาโทษ. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใด
ยอมแสวงหาซึ่งความผิด เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า ผู้คอยแสวงหา
โทษ. ความเป็นแห่งบุคคลผู้คอยแสวงหาโทษนั้น ชื่อว่า สภาพที่คอยแสวงหา
โทษ คำว่า อัย วุจฺจติ ความว่า ก็ความเป็นผู้มีจิตคิดแข่งดีนี้ มีการคอย
ติดตามดูโทษของผู้อื่นเป็นลักษณะ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า ความ
เป็นผู้มีจิตคิดแข่งดี. บุคคลใด ประกอบแล้วด้วยลักษณะ คือคอยติดตามดู
โทษของผู้อื่นใต้นั้น เปรียบเหมือน ช่างชุนผ้า คลี่ผ้าออกแล้ว ก็ตรวจดูผ้า
ทะลุที่นั่นแหละ ฉนั้นใด บุคคลผู้มีจิตคิดแข่งดี ก็ฉนั้นนั่นแหละ ลบลูกุณ
แม้ทั้งปวงของผู้อื่นแล้วดำรงอยู่ในสิ่งที่ไม่เป็นคุณทั้งหลายเท่านั้น.

คำว่า อโยนิโส มนสิกาโร ได้แก่ การทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่
แยบคาย. คำว่า อนิจฺเจ นิจฺจํ อธิบายว่า มนสิการอย่างนี้ คือมนสิการ
ในวัตถุอันไม่เที่ยงแท้ว่า สิ่งนี้เป็นของเที่ยงแท้. แม้ในคำว่า ทุกฺเข สฺขํ
เป็นต้น ก็ฉนี้. คำว่า สจฺจวิปฺปฏิญฺเณ วา ได้แก่ มนสิการโดยไม่
คล้อยตามสัจจะทั้ง ๔. คำว่า จิตฺตสฺส อวฏฺฏนา เป็นต้น แม้ทั้งปวงเป็น
ไวยากรณ์ของอาวัชชนจิตนั้นแหละ. จริงอยู่ อาวัชชนะ ชื่อว่า อาวัฏฏนาแห่ง
จิต เพราะยังภวังคจิตให้เปลี่ยนหมุนไป. ชื่อว่า การเปลี่ยนหมุนไป เพราะ
ยอมหมุนไปในภายหลัง (ภวังค์). จิตใด ย่อมคำนึงถึงอารมณ์ เพราะเหตุนี้
จิตนั้น จึงชื่อว่า อาโภคะ. จิตใดยอมประมวลมาซึ่งอารมณ์อื่นนอกจาก
อารมณ์ของภวังค์ เหตุนี้ จิตนั้น จึงชื่อว่า สมันนาหาระ.

เมื่ออวิชชาจิตเกิดขึ้น ทำตนให้ผูกพันแล้ว ๆ ซึ่งอารมณ์นั้นนั้นแหละไว้ในใจ เพราะเหตุที่อวิชชาจิตนั้น จึงชื่อว่า มนสิการ. คำว่า ย่อมทำไว้ในใจ ได้แก่ ย่อมตั้งไว้ในใจ. คำว่า อัย วุจฺจติ อธิบายว่า กระทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยบคาย คือมนสิการผิดทางเป็นลักษณะ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า อโยนิโสมนสิการ. บุคคลย่อมไม่อาจเพื่อพิจารณาสิ่งทั้งหลายมีทุกขสิ่งจะเป็นต้น ตามความเป็นจริงได้ด้วย อโยนิโสมนสิการนั้น.

อุมัคคเสวนานิทเทศ

อธิบายการเสพทางผิด

ชื่อว่า การเสพ ด้วยสามารถแห่งการเสพทางอันผิด อันใด ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การเสพทางผิด ดังนี้ เพื่อแสดงทางผิดอันนั้น จึงทรงทำทุกขปุจฉาว่า บรรดาบทเหล่านั้น ทางผิดเป็นไฉน ดังนี้. คำที่เหลือในบททั้งปวง มีอรรถตีความดังนี้ แล

ติกนิตเทศ จบ

อรรถถาตุกกนิตเทศ

ในนิตเทศแห่งมาติกามวด ๔

คำว่า ตัณหา เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดเพราะเหตุแห่งจิวร เป็นต้น อธิบายว่าตัณหา ย่อมเกิดขึ้นเพราะจิวรเป็นเหตุอย่างนี้ว่า เราจักได้จิวร อันชอบใจในที่ไหน ๆ เป็นต้น. อิติ ศัพท์ ในคำว่า อิติ ภาวภวเหตุ นี้เป็นนิบาต ลงในอรรถแห่งนิตัสสนะ (คือ อุทาหรณ์) อธิบายว่า ตัณหาเมื่อจะ

เกิด ย่อมเกิดเพราะจิรวรเป็นเหตุฉนั้นใด ตัณหานั้น แม้เมื่อจะเกิด ก็ย่อมเกิด เพราะวัตถุอื่น ๆ อันประณีต และประณีตยิ่งกว่าเป็นเหตุฉนั้นนั้น. ก็วัตถุทั้งหลาย มีน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยเป็นต้น อันประณีตและประณีตยิ่งกว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์เอาในคำว่า ภาวโถ นี้. อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่ามีพระภาคเจ้าทรงแสดงอริขวงส์ ๔ ตามลำดับ เพื่อประโยชน์แก่การละความเกิดขึ้นแห่งตัณหา ๔ (ตัณหุปาทา ๔) เหล่านี้.

อกตคมณะ

คำว่า **ฉนุทาคตี คฉนุติ** อธิบายว่า บุคคลย่อมล้าเอียง คือย่อมกระทำให้สิ่งที่ไม่ควรกระทำ เพราะฉนั้นทะ คือเพราะความรัก. แม้ในบทอื่น ๆ ก็นัยนี้. ในอกติเหล่านี้ บุคคลใด ย่อมกระทำวัตถุอันไม่ใช่เจ้าของ ให้เป็นเจ้าของ ด้วยสามารถแห่งความพอใจรักใคร่ว่า บุคคลนี้เป็นมิตรของข้าพเจ้า หรือว่าเป็นเพื่อน (สนุทฎุโฐ) หรือว่าเป็น ผู้ร่วมกินร่วมนอน (สมภัตตะ) หรือว่าเป็นญาติของข้าพเจ้า ก็หรือว่า บุคคลนี้ย่อมให้สินบนแก่ข้าพเจ้า ดังนี้ บุคคลนี้ ชื่อว่า ย่อมล้าเอียงเพราะรักใคร่ (**ฉนุทาคติ**).

บุคคลใด ย่อมกระทำวัตถุอันเป็นของมีเจ้าของให้เป็นของไม่ใช่เจ้าของ ด้วยสามารถแห่งปกติเวร (คือ การไม่ชอบพอกันมาก่อน) หรือว่า ด้วยสามารถแห่งความโกรธอันเกิดขึ้นในขณะนั้นนั้นแหละว่า ผู้นี้เป็นศัตรูของเรา ดังนี้ บุคคลนี้ ชื่อว่า ย่อมล้าเอียงเพราะความไม่ชอบกัน (**โทสาคติ**).

บุคคลใด กล่าวคำใด ย่อมทำวัตถุอันเป็นของมีเจ้าของ ให้ไม่ใช่เจ้าของ เพราะความโง่เขลา เพราะเป็นคนทึบ บุคคลนี้ ชื่อว่า ย่อมล้าเอียงเพราะหลง (**โหมหาคติ**).

บุคคลใด มีความกลัวว่า ผู้นี้ เป็นราชวัลลภ หรือว่าผู้ที่มีความ
ประพฤติน่าเลื่อมใส หรือว่า บุคคลนี้ จะพึงทำความฉิบหายให้แก่เรา ดังนี้
ย่อมทำบุคคลผู้มีใจเจ้าของทรัพย์ ให้เป็นเจ้าของทรัพย์ ผู้นี้ ชื่อว่า ย่อมล่าเอียง
เพราะความกลัว (ภยากติ).

ก็อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใด เมื่อแบ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่งในฐานะที่ควรแบ่ง
ย่อมให้มากกว่าผู้อื่น ด้วยอำนาจแห่งความรักว่า ผู้นี้ เป็นมิตรของเรา หรือ
ว่าเป็นเพื่อน หรือว่าเป็นผู้ร่วมกินร่วมนอน ดังนี้ ย่อมให้น้อยด้วยอำนาจ
แห่งโทสะว่า ผู้นี้ เป็นศัตรูของเรา ดังนี้ เมื่อไม่รู้ว่า สิ่งนี้อันเราให้แล้ว
หรือว่ายังมีให้ เพราะความที่ตนเป็นคนเขลา ย่อมให้สิ่งของมากแก่คนบางคน
ย่อมให้น้อยแก่คนบางคน ดังนี้ เป็นผู้กลัวว่า เมื่อเราไม่ให้สิ่งนี้ ผู้นี้ พึงทำ
ความฉิบหายแก่เรา ดังนี้ ย่อมให้สิ่งของแก่คนบางคน. บุคคลแม้ทั้ง ๔
จำพวกนี้ ชื่อว่า ย่อมดำเนินไปสู่จันทาคติเป็นต้น ตามลำดับ. พระอริยะทั้ง
หลาย ย่อมไม่ดำเนินไปเพราะธรรมมีฉันทะเป็นต้นนี้ เพราะเหตุนี้ ธรรมนี้
จึงชื่อว่า อคติ. คนทั้งหลายมิใช่พระอริยะ ย่อมดำเนินไปสู่อคติ ด้วยธรรม
มีฉันทะเป็นต้นนี้ เพราะเหตุนี้. อคตินี้ จึงชื่อว่า อคติคมนะ บททั้ง ๒
แห่งธรรมทั้ง ๔ มีฉันทะเป็นต้นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยอำนาจ
แห่งความเป็นธรรมสาธุการะ. การล่าเอียง (คมนิ หมายถึงการเป็นไป) เพราะ
ฉันทะ ชื่อว่า จันทาคมนะ (แปลว่า ความล่าเอียงเพราะความรักใคร่). จันทา-
คมนะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการไม่สาธุการะแก่ธรรม
ทั้งหลายมิใช่โทสะ เป็นต้น. การล่าเอียง เพราะทำราคาอันเป็นฝ่ายของตน และ
โทสะอันเป็นฝ่ายของผู้อื่นไว้เฉพาะหน้า ด้วยความเป็นผู้ไม่รวมเป็นพวกเดียวกัน
กัน ชื่อว่า ความล่าเอียงเพราะเป็นพวกพ้องกัน. ชื่อว่า ความล่าเอียงเพราะ

ความหันเหไปเหมือนน้ำไหล ก็เพราะเป็นราวกระน้ำที่ไหลไปสู่ที่ลุ่ม ฉะนั้น การลำเอียงนี้ ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการเป็นธรรมสาธารณะแม้แก่การลำเอียง ทั้ง ๔.

วิปริยสะ

ความเข้าใจผิด

สภาวะใด ย่อมแสวงหาสิ่งตรงกันข้าม โดยนัยว่า สิ่งทั้งหลายมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ว่าเป็นของเที่ยง เป็นต้น สภาวะนั้น จึงชื่อว่า วิปริยสะ (ความเข้าใจผิด). ความเข้าใจผิด เพราะสัญญา ชื่อว่า สัญญาวิปริยสะ. ในวิปริยสะทั้ง ๒ แม้นอกนี้ก็นัยนี้. วิปริยสะทั้ง ๔ เหล่านั้น ย่อมมีด้วยสามารถแห่งวัตถุ ๔ (คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ และอสุภะ) จึงเป็นวิปริยสะ ๑๒ ด้วยสามารถแห่งสัญญาเป็นต้น. ในวัตถุเหล่าใด วิปริยสะ ๘ ในวิปริยสะ เหล่านั้น ย่อมละได้ด้วยโสคาปัตติมรรค. ในคำว่า อสุภะ สุกฺกํ นี้ บัณฑิตพึงทราบว่ สัญญาและจิตตวิปลาส ย่อมเบาบางไป ด้วยสกทาคามิมรรค และย่อมละได้ด้วยอนาคามิมรรค. ในคำว่า ทุกฺขะ สุกฺกํ นี้ พึงทราบว่ ย่อมละได้ด้วยอรหัตมรรค.

อริยโฆหาร

คำว่า อริยโฆหารา ได้แก่ โฆหารคือถ้อยคำทั้งหลาย อันมิใช่ของ พระอริยะเป็นถ้อยคำลามก. คำว่า ทิฏฐวาทิตา (แปลว่า พูดว่าเห็น) ได้แก่ เป็นผู้มีปกติกถาวงนี้ว่า สิ่งนี้ ข้าพเจ้าเห็นแล้ว. ก็ในคำนี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความ ด้วยสามารถแห่งเจตนาอันยังวาจานั้น ๆ ให้ตั้งขึ้น. แม้คำว่า

เจตนาที่บุคคลนั้นกล่าวพร้อมกับเสียง ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ตรัสไว้แล้วนั้นแหละ. ในหมวด ๔ แห่งอริยโฆหารที่ ๒ ก็นัยนี้. จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่า พระอริยะ ไม่เห็นแล้ว กล่าวว่ เราเห็นแล้ว หรือว่า เห็นแล้ว กล่าวว่ เราไม่เห็น ย่อมไม่มี. บุคคลผู้มีใจพระอริยะเท่านั้น ย่อมกล่าวอย่างนี้. เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลกล่าวอยู่อย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ เจตนา ๘ กับ อริยโฆหาร ๘ เหล่านี้ เกิดพร้อมกับเสียง.

หมวด ๔ ที่หนึ่งในทุจจริตทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งเจตนา อันเป็นบาป (เป็นเวร) หมวด ๔ ที่สอง ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งวจีทุจจริต.

ในภยทั้งหลาย ภยอันเกิดขึ้น เพราะอาศัยความเกิด (ชาติ) ชื่อว่ ชาติภย ในหมวด ๔ ที่หนึ่ง. แม้ในภยที่เหลือ ก็นัยนี้แหละ. ภยอันเกิดขึ้นแต่พระราชา ชื่อว่ ราชภย ในหมวด ๔ ที่สอง. แม้ในภยที่เหลือ ก็นัยนี้. ภย ๔ ในหมวด ๔ ที่สาม เมื่อบุคคลหยั่งลงสู่่น้ำในมหาสมุทร จึงชื่อว่ เป็นภยตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสนั้น.

ไดยินว่ ในมหาสมุทร คลื่นชื่อว่ มหันทวีจ ตั้งขึ้นไปในเบื้องบน ๖๐ โยชน์. คลื่นชื่อว่ คังคาวีจ ตั้งขึ้นไปในเบื้องบน ๕๐ โยชน์. คลื่นชื่อว่ โรหนวีจ ตั้งขึ้นไปในเบื้องบน ๔๐ โยชน์ ภยอันเกิดขึ้นเพราะอาศัยลูกคลื่นทั้งหลายเห็นปานนี้ ชื่อว่ อุมิภย ภยเกิดขึ้นแต่คลื่น. ภยเกิดแต่จระเข้ ชื่อว่ กุมภิลภย. ภยเกิดแต่วังน่าน ชื่อว่ อาวัฏฏภย. สู้ สุกา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่ปลาร้ายภยแต่ปลาร้ายนั้น ชื่อว่ สุงสุกาภย. คำว่ ภยเกิดแต่การค่อนขอดตัวเอง ในหมวด ๔ ที่สี่ได้แก่ ภยอันเกิด

ขึ้นแก่บุคคลผู้มีบาปกรรมดีเทียบตนเอง. คำว่า กัณฑ์เกิดแต่การก่อนขอผู้อื่น
ได้แก่ กัณฑ์ที่เกิดขึ้นแต่การดีเทียบบุคคลอื่น. คำว่า กัณฑ์เกิดแต่อาชญา ได้แก่
กัณฑ์อันเกิดขึ้น เพราะอาศัยอาชญาอันพระราชทำให้เป็นไปแก่บุคคลผู้ครองเรือน
(อาคาริกบุคคล) และเพราะอาชญา คือพระวินัยของผู้ไม่ครองเรือน. คำว่า
กัณฑ์เกิดแต่อบาย ได้แก่ กัณฑ์อันเกิดขึ้นเพราะอาศัยอบายภูมิ ๔. ชื่อว่า มหากัณฑ์
๑๖ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้วด้วยกัณฑ์ ๔ หมวด ๆ ละ ๔ เหล่านั้น ด้วย
ประการฉะนี้.

ชื่อว่า **ติมพुरुสกทกัณฐิ**^๑ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ในทกัณฐิจุตตะกะ.
บรรดาทกัณฐิเหล่านั้น. คำว่า **สุขทุกข์ตนทำเอง**^๒ ดังนี้ ได้แก่ เมื่อบุคคลเห็น
เวทนา โดยความเป็นอัตตาตัวตนอยู่ ความเห็นผิดก็เกิดขึ้นว่า เวทนา อัน
เวทนานั้นเองทำไว้แล้ว ดังนี้. ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น ก็จะปรากฏว่า
เวทนาที่เกิดขึ้นในกาลก่อนนั้นยังมีอยู่ เพราะฉะนั้น ทกัณฐิ คือความเห็นผิดนี้
จึงชื่อว่า **สัสสตทกัณฐิ**. คำว่า **สจฺจโต เถตโต** ได้แก่ (ทกัณฐิเกิดขึ้น) โดย
สัจจะ โดยถาวร. คำว่า **สุขทุกข์อันคนอื่นทำให้**^๓ ดังนี้ อธิบายว่า เมื่อ
เสวยเวทนาอันเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ก็เห็นว่า ตนมีเวทนา คือ มีเวทนาอื่นกระทำ
ให้ ทกัณฐิความเห็นผิด ก็จะเกิดขึ้นว่า เวทนานี้ อันเวทนาอื่นทำให้ ดังนี้.
ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนี้ ความขาดสูญแห่งเวทนาอันเกิดขึ้นก่อนย่อมปรากฏ

๑. **ติมพुरुสกทกัณฐิ** ได้แก่ ทกัณฐิที่หุ้มอยู่ด้วยราคะ ท่านผู้รู้ให้คำอธิบายว่า เป็นทกัณฐิที่เกิดจาก
การเวียนมากแล้วมีมานะมาก ฉะนั้นเป็นผู้คงแก่เรียน (สัสสต, อจฺเจท, อเหตุกทกัณฐิ)

๒. ในสักกายทกัณฐิว่า เวทนํ อตฺตโต สมฺนุปลสฺสตี แปลว่า เห็นเวทนา โดยความเป็นตน โดย
เข้าใจว่าเวทนาเป็นอันเดียวกับตน

๓. ในสักกายทกัณฐิว่า เวทนานุนฺตํ วา อตฺตานํ แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง เห็นตนมีเวทนา โดย
เข้าใจว่าตนกับเวทนาเป็นคนละอย่าง

ว่า เพราะเวทนาเป็นผู้กระทำเวทนา ฉะนั้น ทิฏฐินี้ จึงชื่อว่า อัจเจททิฏฐิ.
คำว่า สุขทุกข์ตนทำเองด้วย คนอื่นทำให้ด้วย ดังนี้ ได้แก่ทิฏฐิความ
เห็นผิดที่เกิดขึ้นแก่ผู้ยึดถือว่า สุขทุกข์ตนทำเองครั้งหนึ่ง ผู้อื่นทำให้ครั้งหนึ่ง
โดยอรรถตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. นี้ ชื่อว่า สัสตัจเจททิฏฐิ. ทิฏฐิความ
เห็นผิดข้อที่ ๔ เกิดขึ้นแก่ผู้ยึดถือว่า สุขทุกข์ไม่มีเหตุเลย ดังนี้ ครั้นเมื่อ
ความเป็นอย่างนั้น ทิฏฐินี้ จึงชื่อว่า อเหตุทิฏฐิ. บทที่เหลือในที่นี้ มี
อรรถดั้นทั้งนั้น เพราะมีนัยตามที่กล่าวในหนหลังแล.

จตุกกนิทเทส จบ

อรรถถาบัญญัติจตุกกนิทเทส

อธิบายมาติกาหมวด ๕

สัญญาชนทั้งหลาย มีสัkkายทิฏฐิเป็นต้น อันบุคคลใดยังมิได้ละ
สัญญาชนเหล่านี้ก็จะคร่าบุคคลเหล่านั้นผู้เกิดอยู่แม่ในภวักกภูมิ (ขอดภูมิ) ให้
ไปในกามภพนั้นแหละ เหตุใด เพราะเหตุนั้น สัญญาชนเหล่านี้ พระผู้มี
พระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า โอรัมภาคิยะ^๑ (เบื่องต่ำ). ด้วยเหตุนี้ สัญญาชน
๕ เหล่านี้ จึงมิได้ห้ามผู้ไปสูภวักกภูมิ ก็แต่ยอมนำไปแล้วนั้นให้กลับมาสู่
ภพนี้อีก. สัญญาชนเบื่องบน^๒ มีราคะเป็นต้น ชื่อว่า สังคะ เพราะอรรถว่า
เป็นเครื่องข้อง และชื่อว่า สัลละ (ลูกศร) เพราะอรรถว่า เข้าไปเสียบแทง

๑. สัญญาชนเบื่องต่ำ ๕ คือ สัkkายทิฏฐิ วิจิจจนา สิลัพพตปราคาส กามฉันทะ พยาบาท

๒. อุทรมภาคิยสัญญาชน ๕ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจจะ วิชชา

คำว่า **เจโตฉิลา** ได้แก่ ความที่จิตเป็นธรรมชาติกระด้าง ความที่จิตเป็นดุจกองหยากเชื้อ ความที่จิตเป็นดุจดอกไม้. คำว่า **สตถุริ กงฺขติ** ได้แก่ ความสงสัยในพระสรีระร่างกายของพระศาสดา หรือในพระคุณของพระศาสดา คือว่า เมื่อบุคคลสงสัยในพระสรีระของพระศาสดา ย่อมสงสัยว่าพระสรีระของพระศาสดา ชื่อว่าประดับด้วยลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการนั้น มีจริงหรือ ดังนี้ เมื่อสงสัยในพระคุณของพระศาสดา ย่อมสงสัยว่าพระสัพพัญญุตญาณ ที่สามารถรู้อดีต อนาคต และปัจจุบัน มีอยู่หรือ ดังนี้. คำว่า **วิจิกจฺจติ** ได้แก่ เมื่อบุคคลคิดอยู่ ย่อมลำบาก ย่อมประสพความทุกข์ ย่อมไม่อาจเพื่อตัดสินได้. คำว่า **นาริมุจฺจติ** ได้แก่ ย่อมไม่ได้เฉพาะซึ่งการน้อมใจเชื่อว่า พระคุณของพระศาสดานั้น เป็นอย่างนี้ ดังนี้. คำว่า **น สมฺปสึทฺติ** ได้แก่ บุคคลหยั่งลงสู่พระคุณของพระศาสดาแล้ว ย่อมไม่อาจเพื่อเป็นผู้ไม่มัวหมอง เพราะความยินดี และเพราะความเป็นผู้หมดความสงสัย.

คำว่า **ธมฺเม** ได้แก่ ย่อมสงสัยในพระปริยัติธรรม ในพระปฏิเวธธรรม. อธิบายว่า เมื่อสงสัยในพระปริยัติธรรม ย่อมสงสัยว่า ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า พระไตรปิฎก คือพระพุทฺธพจน์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมจันท์ นั้น มีอยู่หรือหนอ ดังนี้ เมื่อสงสัยในพระปฏิเวธธรรม ย่อมสงสัยว่า ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ชื่อว่า มรรค เพราะการไหลออกแห่งวิปัสสนา ชื่อว่า ผลเพราะ

การไหลออกแห่งมรรค และชื่อว่า พระนิพพาน เพราะเป็นการสละคืนแห่ง
สังขารทั้งหลาย ดังนี้ นั่น มีอยู่หรือ ดังนี้ คำว่า **สงฺฆ** **กฺขติ** ได้แก่
ข้อมสงฆ์ว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ผล ๔ ผู้ดำเนินไปสู่ปฏิบัติ ด้วย
สามารถแห่งการดำเนินไปมีคำว่า **อุชฺฐุปฺปิโน** เป็นต้น เห็นปานนี้ ชื่อว่า
สงฆ์อันหมู่แห่งพระอริยบุคคล ๘ มีอยู่หรือหนอ ดังนี้ เมื่อสงฆ์ในสิกขา ข้อม
สงฆ์ว่า บุคคลทั้งหลายข้อมกล่าวว่า อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา
ดังนี้ คำนี้ มีอยู่หรือหนอ ดังนี้

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เจโต วินิพฺนธา** ชื่อว่า เจโตวินิพฺนธะ
(เครื่องผูกพันจิต) เพราะเครื่องผูกทั้งหลายข้อมผูกจิตไว้ เหมือนบุคคลกำ
วัตถุด้วยมือแล้วก็ถือเอา คำว่า **กาม** ได้แก่ ในวัตถุกำบ้าง ในกิเลสกำ
บ้าง คำว่า **กาย** ได้แก่ ในกายของตน คำว่า **รูป** ได้แก่ ในรูป
ภายนอก คำว่า **ยาวทตฺถิ** แปลว่า ตามความต้องการ คำว่า **อุทราวเทหํ**
ได้แก่ เต็มกระเพาะอาหาร จริงอยู่อาหารเต็มกระเพาะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสเรียกว่า **อุทราวเทหะ** เพราะการบริโภคอาหารจนเต็มอ้อม คำว่า
เสยฺยสุขํ ได้แก่ หากความสุขบนเตียงและตั้ง หรือว่า ความสุขเกี่ยวกับอุณหภูมิจึง
คำว่า **ปฺตฺตฺสุขํ** ได้แก่ ความสุขของบุคคลผู้นอนพลิกไปมาข้างขวา หรือ
ข้างซ้ายข้อมมีฉันใด ความสุขอันเกิดขึ้นแล้วในที่นี้ก็ฉันนั้น คำว่า **มิทฺตฺสุขํ**
ได้แก่ ความสุขในการหลับ คำว่า **อนฺนฺตฺโต** ได้แก่ ประกอบแล้วชวนขวย
แล้วอยู่ คำว่า **ผูกฺโข** ได้แก่ ปรารถนาแล้ว คำว่า **ด้วยศีล** ในคำว่า **ศีเลน**

เป็นต้น ได้แก่ จตุปาริสุทธิศีล. คำว่า วตฺตํ ได้แก่ สมาทานวัตร คือ การประพฤติ. คำว่า ตโป ได้แก่ การประพฤติตน. คำว่า พุรหมฺจริยํ ได้แก่ ย่อมเว้นเมถุนธรรม. คำว่า เทโว วา ภวิสฺสามิ แปลว่า เราจักเป็นเทวดาผู้มีศักดิ์ใหญ่. คำว่า เทวณฺยตโร วา ได้แก่ หรือว่า เป็นเทวดาผู้มีศักดิ์ค่าน้อยตนใดตนหนึ่ง ดังนี้.

ธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่า นิ वर्ณ เพราะย่อมปิด ย่อมกั้นกุศลธรรมทั้งหลาย. คำว่า มาตา ชีวิตา โวโรปิตา โหติ ได้แก่ มนุษย์เท่านั้นฆาตมารดาของตนผู้เป็นมนุษย์ แม้บิดาก็เป็นบิดามนุษย์อย่างนั้นแหละ. พระอรหันต์ก็เป็นจะพระอรหันต์มนุษย์นั้นแหละ. คำว่า คฺวํจิตฺตํอันประทุษร้าย ได้แก่ คฺวํจิตฺตํจะฆ่า.

คำว่า สณฺณิ ได้แก่ พรั่งพร้อมด้วยสัญญา. คำว่า อโรโค ได้แก่ เทียงแท้ไม่แปรผัน. คำว่า อิตฺตฺเตเก อภิวทฺติ ได้แก่ สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมกล่าวอย่างนี้ คือ ย่อมกล่าวด้วยประการฉะนี้. สันฺณิวาทะ ๑๖ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้. คำว่า อสณฺณิ ได้แก่ เว้นจากสัญญา. อสันฺณิวาทะ ๑๖ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยบทว่า อสณฺณิ นี้. เนวสันฺณินาสันฺณิวาทะ ๘ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยบทที่ ๓. คำว่า สโต วา ปน สตฺตสฺส ได้แก่ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อสัตว์มีอยู่นั้นแหละ. คำว่า อจฺเจทํ ได้แก่ ความขาดสูญ. คำว่า วินาสํ ได้แก่ ความพินาศ. คำว่า วิภวํ ได้แก่ ความไม่มี. คำเหล่านี้ทั้งหมดเป็นไวพจน์ของกันและกัน.

ในข้อนั้น คน ๒ คน คือ ผู้ได้ฌานคนหนึ่ง ไม่ได้ฌาน
คนหนึ่ง ย่อมถือเอาอุจเฉททิฏฐิ.

ในสองคนนั้น ฌานลาภบุคคลเห็นสัตว์จู่ที่อยู่ด้วยจักขุเพียง
ดังทิพย์ตามความเหมาะสม ไม่เห็นอยู่ซึ่งความเกิดขึ้น ก็หรือว่า
บุคคลใด ย่อมไม่อาจเพื่อเห็นซึ่งจุดนั้นแหละด้วย ไม่อาจเพื่ออัน
เห็นความเกิดขึ้นด้วย บุคคลนั้น ก็ย่อมถือเอาซึ่งอุจเฉททิฏฐิ.

ผู้ไม่ได้ฌานเพราะความมักมากในกามคุณ ย่อมคิดว่า ใครหนอจะรู้
ซึ่งปรโลก ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนใบไม้หล่นไปจากต้นไม้แล้ว ย่อม
ไม่งอกงามขึ้น ฉนั้นใด บุคคลผู้ไม่ได้ฌานถือเอาซึ่งอุจเฉททิฏฐิ เพราะวิตก
เป็นต้นว่า สัตว์ทั้งหลาย ก็ฉนั้นนั่น. อุจเฉทวาระ ๗ อันเกิดขึ้นแล้วเพราะการ
กำหนดเหมือนอย่างนั้นด้วย โดยประการอื่นด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัส
ไว้ ด้วยสามารถแห่งตณหาทิฏฐิต่างหลาย. จริงอยู่ ทิฏฐินี้ เป็นคำสงเคราะห์
ของตณหาทิฏฐิเหล่านั้น. ปัจจกขธรรม (ธรรมที่ประจักษ์) พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ทิฏฐธรรม ในคำว่า ทิฏฐธมฺมนิพพานํ วา ปเนเก
(แปลว่า ก็หรือว่า สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมกล่าวยืนยันทิฏฐธมฺมนิพพาน).
คำที่กล่าวนี้เป็นชื่อของความที่บุคคลนั้นได้เฉพาะธรรมนั้น ๆ. นิพพานใน
ทิฏฐธรรม ชื่อว่า ทิฏฐธมฺมนิพพาน. อธิบายว่า ความเข้าไปสงบแห่งทุกข์
ในอรรถาพินิตานั้น. นี้เป็นคำสงเคราะห์ว่า ทิฏฐธมฺมนิพพาน.

คำว่า เวรา (เวร ๕) ได้แก่ เจตนาอันเป็นบาป.

คำว่า พุยสนา ได้แก่ ความพินาศทั้งหลาย.

โทษแห่งความไม่อดทน ๕

๑. ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจ
๒. มีเวรมาก
๓. มีโทษมาก
๔. ตายโดยความหลงลืมสติ
๕. ตายแล้วเข้าถึงอบายภูมิ ๔ ภูมิใดภูมิหนึ่ง

คำว่า อุกุขนุตติยา ได้แก่ แห่งความไม่อดทน. คำว่า อปฺปิโย ได้แก่ ไม่พึงเป็นที่รัก เพราะเป็นสิ่งปฏิกูลในการเห็น ในการฟัง. ชื่อว่า ไม่เป็นที่ชอบใจ เพราะแม้เมื่อคิดจิตย่อมไม่แนบแน่น. คำว่า เวรพหุโล ได้แก่ มีเวรมาก. คำว่า วชฺชพหุโล ได้แก่ มีโทษมาก.

ภยอันเกิดขึ้น เพราะอาศัยอาชีพอันยังชีวิตให้เป็นไป ชื่อว่า อาชีวก-
ภย. อาชีวกภยนั้น ย่อมมีแก่ผู้ครองเรือนบ้าง แก่ผู้ไม่ครองเรือนบ้าง, ใน
บุคคลเหล่านั้น ผู้ครองเรือน ย่อมกระทำความอันเป็นอกุศลเป็นอันมาก เพราะ
เหตุแห่งอาชีวก่อน และต่อจากนั้นภยนั้นก็เกิดแก่เขาจนกระทั่งมรณสมัย หรือ
จนกระทั่งนรกปรากฏ. แม้ผู้ไม่ครองเรือนแล้ว เมื่อทำอาเนสนา คือการแสวงหา
เลี้ยงชีพในทางอันไม่ควรเป็นอันมาก ภยนั้นย่อมเกิดแก่เขาจนกระทั่งมรณสมัย
หรือนรกปรากฏ นี้ ชื่อว่า อาชีวกภย. คำว่า อสิโลกภย ได้แก่ ภย คือ
การดิเตียน. คำว่า ปริสตาชฺชภย ได้แก่ ภย กล่าวคือ ความกำหนัด
ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มีบาปอันทำไว้แล้ว และเข้าไปสู่ที่ประชุมแห่งบริษัท นี้

ชื่อว่า กัณฑ์เกิดแก่ความขลาดกลัวเมื่อเข้าสู่ที่ประชุม. กัณฑ์ทั้งสองนอกนี้ คือ มรณกัณฑ์ อบายกัณฑ์ ปรากฏชัดแจ้งแล้ว แล.

ในทฤษฎีธรรมนิพพานวาทะ คำว่า **ปญฺจหิ กามคุณฺเหหิ** ได้แก่ ด้วย ความผูกพัน อันเป็นส่วนแห่งกามคุณ ๕ มีรูปอันเป็นที่ชอบใจเป็นต้น. คำว่า **สมฺปิโต** ได้แก่ ติดแน่นแล้ว แนบแน่นแล้วด้วยดี. คำว่า **สมฺกฺกฺโกโต** ได้แก่ ประกอบแล้ว. คำว่า **ปริจาเรติ** (แปลว่า ย่อมบำเรอ) ได้แก่ ยัง อินทรีย์ทั้งหลายให้เป็นไป ให้เป็นไปพร้อม ย่อมน้อมเข้าไปข้างนี้ด้วย ตาม ความสุขในกามคุณทั้งหลายนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ย่อมสมมาคม ย่อมรื่นรมย์ ย่อมเล่นในกามเหล่านั้น. ก็กามคุณทั้งสองในที่นี้ ท่านประสงค์เอากามคุณอัน เป็นของมนุษย์ และเป็นของทิพย์. กามคุณอันเป็นของมนุษย์ บัณฑิตพึง เห็นเช่นกับกามคุณของพระเจ้ามันธราคราช กามคุณอันเป็นทิพย์ พึงเห็นเช่น กับกามคุณของเทวราชในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี. ก็สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมกล่าวบุคคลผู้เข้าถึงกามเห็นปานนี้ว่า เป็นผู้บรรลุทฤษฎีธรรมนิพพานอันยอดเยี่ยม ดังนี้. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ปรมทฤษฎีธรรมนิพพาน** ได้แก่ ทฤษฎีธรรมนิพพาน อันยอดเยี่ยม คือ สูงสุด.

ในวาระที่ ๒ (ข้อที่ ๒) กามทั้งหลาย ที่ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะ ธรรมดา มีแล้ว กลับไม่มี ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะธรรมดา บีบคั้นและพึง ทราบว่า ชื่อว่า มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เพราะธรรมดาจะปกติ- ภาวะ. คำว่า **เตสํ วิปริณามญฺยตาภาวา** (แปลว่า เพราะความแปรปรวน เป็นอย่างอื่น) อธิบายว่า เพราะความที่กามเหล่านั้นเป็นอย่างอื่นกล่าวคือ มีความแปรปรวนไป. โสกะคือความเศร้าโศก ปรีทเวคือความรำไรให้ ทุกขะคือความทุกข์ โทมนัสสะคือความโทมนัส อุปายาสะคือความคับแค้นใจ

ย่อมเกิดขึ้น โดยนัยที่กล่าวไว้ว่า **ยมปิ เม อโหสิ ตมปิ เม นตุติ** แม้เราได้มีสิ่งใดแล้ว แม้เราก็กลับไม่มีสิ่งนั้นดังนี้. บรรดาคำเหล่านั้น ความเศร้าโศก มีการเผาผลาญภายในเป็นลักษณะ. ความรำไห่ มีการบ่นเพื่ออาศัยซึ่งความโกรธนั้นเป็นลักษณะ. ทุกข์มีการบีบคั้นกายเป็นลักษณะ โทมนัสมีการพิฆาตใจเป็นลักษณะ. ความคับแค้นใจมีความเศร้าใจเป็นลักษณะ. คำว่า **วิตกุกิต** ได้แก่ วิตกอันเป็นไปด้วยสามารถแห่งการยกขึ้น. คำว่า **วิจารณ์ติ** ได้แก่ วิจารณ์อันเป็นไปด้วยสามารถแห่งการประคอง. คำว่า **เอเตน เอต** ได้แก่ ปฐมฉานนี้ ย่อมปรากฏราวจะเป็นหนามอันใหญ่ ด้วยวิตกและด้วยวิจารณ์. คำว่า **ปีติคต** ได้แก่ ปีตินั้นแหละ. คำว่า **เจตโส อุพพิลาวิต** (แปลว่า ความลำพองใจ) ได้แก่ การทำจิตให้เบิกบาน คำว่า **เจตโส อาภโต** ได้แก่ ออกจากฉานแล้ว ก็มนสิการให้จิตหวนระลึกถึงความสุข. บ่อย ๆ. บทที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถดั้นทั้งนั้นและ.

ปัญจกนิทเทศ จบ

อรรถกถาฉกนิทเทศ

อธิบายมติกามหวด ๖

บุคคลผู้โกรธแล้ว ย่อมถึงการทะเลาะ การวิวาท การโต้เถียงกัน ด้วยอำนาจแห่งความโกรธ หรือว่า บุคคลผู้ยึดถือแต่ความเห็นของตน ก็ย่อมถึงการทะเลาะ การวิวาท การโต้เถียงกันเพราะความยึดถือแต่ความเห็นของตน เหตุใด เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า วิวาทมูลมีความโกรธ เป็นต้น.

ฉันทราคนิทเทศ

อธิบาย ฉันทราคะ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้โดยย่อว่า ธรรมทั้งหลายอาศัยเรื่อน ชื่อว่า ฉันทราคะ เพราะอาศัยเรื่อน คือ กาม ดังนี้ แล้ว เพื่อจะทรงแสดงธรรม นั้น โดยประเภทอีก จึงตรัสว่า มนapiยเหตุ รูปเหตุ เป็นต้น. บรรดาคำ เหล่านั้น คำว่า มนapiยเหตุ ได้แก่ ความชอบใจ อันยังใจให้เจริญ.

วิโรชวัตถุ คือ ความพิโรธ (ความอาฆาต).

คำว่า อकारโว ในอการวาททั้งหลาย ได้แก่ เว้นจากความเคารพ.

คำว่า อุปปติสโต ได้แก่ ผู้ไม่เชื่อฟัง ไม่ประพฤติตามถ้อยคำ. ก็ข้อนี้ ครั้นเมื่อพระศาสดายังทรงพระชนม์อยู่ ภิกษุใด ย่อมไม่ไปสู่วิหารในกาลทั้ง ๓ เมื่อพระศาสดาไม่สวมรองเท้าทรงบาตรอยู่ ภิกษุใดสวมรองเท้าทรงบาตรอยู่ เมื่อพระศาสดาจงกรมอยู่ในที่ต่ำ ภิกษุใดย่อมจงกรมในที่จงกรมสูง เมื่อพระศาสดาประทับอยู่ในที่ต่ำ ภิกษุใดย่อมอยู่ในที่สูง ภิกษุใด ย่อมห่มคลุมไหล่ ทั้งสอง ย่อมกั้นร่ม ย่อมสวมรองเท้า ย่อมอาบน้ำ ย่อมถ้ายอุจจาระปัสสาวะ ในที่อันเห็นพระศาสดา ก็หรือว่า เมื่อพระศาสดาปรินิพพานแล้ว ภิกษุใด ย่อมไม่ไปเพื่อจะไหว้พระเจดีย์ ย่อมทำการงานทั้งปวง อันกล่าวแล้ว ในที่ อันมองเห็นพระเจดีย์ ภิกษุนี้ ชื่อว่า ไม่เคารพในพระศาสดา.

ก็ภิกษุใด ไปฟังธรรมที่สงฆ์ประกาศแล้ว โดยไม่เคารพ. ย่อมไม่ ฟังโดยเคารพ ย่อมนั่งสนทนากัน. ย่อมเรียนโดยไม่เคารพ. ย่อมกล่าวสอน โดยไม่เคารพ ภิกษุนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ไม่เคารพในพระธรรม.

ก็ภิกษุใด ไม่ได้รับการเชื่อเชิญจากภิกษุเถระให้แสดงธรรม ย่อม แสดงธรรม ย่อมแก้ปัญหายุ่งยาก ย่อมเดิน ยืน นั่ง กระทบกระทั้งภิกษุผู้แก้กว่า หรือว่านั่งเอาผ้ารัดเข่า เขามีหรือรัดเข่า ย่อมห่มคลุมไหล่ทั้งสองในท่ามกลางสงฆ์

ย่อมกันร่วมและสวมรองเท้า **ภิกษุนี้** ชื่อว่า **ไม่เคารพในสงฆ์** จริงอยู่
ภิกษุแม้กระทำความไม่เคารพในเรื่องที่กล่าวแล้วเพียงอย่างเดียวในสงฆ์ก็ชื่อว่า
ไม่เคารพในสงฆ์เหมือนกัน.

ก็ภิกษุใดยังไม่กระทำสิกขา ๓ ให้บริบูรณ์ **ภิกษุนั้น** ชื่อว่า **ไม่
เคารพในสิกขา.**

เมื่อภิกษุใดไม่เจริญลักษณะแห่งความไม่ประมาทเนื่อง ๆ **ภิกษุนั้น**
ชื่อว่า **ไม่เคารพในความไม่ประมาท.** เมื่อไม่กระทำปฏิสังขาร ๒ อย่าง^๑
ชื่อว่า **ไม่เคารพในปฏิสังขาร.**

คำว่า **ปริหานิยา ธมฺมา** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายอันกระทำซึ่งความ
เสื่อม. คำว่า **กมฺมารมตา** ได้แก่ เป็นผู้ประกอบแล้ว ขวนขวายแล้วด้วย
ความยินดียิ่งในนวัตรกรรม (การก่อสร้าง) หรือว่า ในการทำงานทั้งหลาย มีการ
ใคร่ครวญคิดถึงจิ๋วเป็นต้น. คำว่า **ภสฺสธารมตา** ได้แก่ ประกอบแล้ว
ขวนขวายแล้วในการสนทนาด้วยสามารถแห่งคำอันเป็นดิรัจฉานถลา. คำว่า
นิทุฏฐารมตา ได้แก่ ประกอบแล้วขวนขวายแล้วในการหลับนอน. คำว่า
สฺกฺคณิการมตา ได้แก่ ประกอบแล้วขวนขวายแล้วในการคลุกคลีด้วยหมู่.
คำว่า **สฺสฺสคารมตา** ได้แก่ ประกอบแล้วขวนขวายแล้วในการอยู่ร่วมกัน
๕ อย่าง คือในการอยู่ร่วมกันด้วยการฟัง อยู่ร่วมกันด้วยการดู อยู่ร่วมกัน
ด้วยการสนทนา อยู่ร่วมกันด้วยการบริโภค อยู่ร่วมกันด้วยกาย. คำว่า **ปฺปญฺ-**
จารมตา ได้แก่ ประกอบแล้วขวนขวายแล้วในธรรมอันยังสัตว์ให้เนิ่นช้า
คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **โสมนัสสุปฺปีจาร** เป็นต้น. ธรรมทั้งหลาย
ชื่อว่า โสมนัสสุปฺปีจาร เพราะอรรถว่าย่อมครุ่นคิดถึงซึ่งการเกิดขึ้นร่วมกับ
๑. ปฏิสังขาร ๒ คือ อามิสปฏิสังขาร รัम्मปฏิสังขาร

โสมนัส. คำว่า จกขุหา รูป ทิสฺวา ได้แก่ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ. คำว่า โสมนสฺสุฏฺฐานนํ ได้แก่ เป็นเหตุแห่งโสมนัส ด้วยสามารถแห่งอารมณ์. ในคำว่า อุปฺวิจฺจติ นั้น ได้แก่ ย่อมครุ่นคิดถึง โดยความเป็นไปแห่งวิจารณ์. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในหมวด ๖ แม้ทั้ง ๗ คือ โสมนัสสุปฺวิจฺจาร โทมนัสสุปฺวิจฺจาร และอุเปกขุปฺวิจฺจาร โดยนัยนี้ว่า วิตฺกโก ปน ตํ สมํ ปยุตฺโต วาดังนี้ (แปลว่า วิตกเป็นธรรมสัมปยุตกับด้วยวิจารณ์นั้น)

คำว่า เกลหิตานิ ได้แก่ อิงอาศัยกามคุณ. คำว่า โสมนสฺสุตฺตานิ ได้แก่ ความสุขทางใจ. คำว่า โทมนสฺสุตฺตานิ ได้แก่ ความทุกข์ทางใจ. คำว่า อุเปกฺขุหา ได้แก่ อุเบกขาเวทนาอันสัมปยุตด้วยอัญญาณ (คือ โมหะ). แม้คำว่า อญฺญาณูปฺเปกฺขุหา ดังนี้ ก็เป็นชื่อของอุเบกขาอันสัมปยุตด้วยอัญญาณ นั้นแหละ.

ทิกฺขุณี ๖

วา ศัพท์ในบททั้งปวง ในคำว่า อตฺถิ เม อตฺตฺตาติ วา นี้ เป็นนิบาตกำหนดเนื้อความ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอธิบายว่า ความเห็นผิด ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ก็ดี. ก็สัตสตทิกฺขุณี ย่อมถือเอาซึ่งความที่ตนมีอยู่ในกาลทั้งปวง ในคำว่า อตฺถิ เม อตฺตฺตา นี้. คำว่า สจฺจโต เถตฺโต ได้แก่ โดยแท้จริง โดยมั่นคง. คำว่า อิทํ สจฺจํ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสอธิบายว่า โดยความเป็นสิ่งมั่นคงด้วยดี. คำว่า นตฺถิ เม อตฺตฺตา (แปลว่า อัตตาของเราไม่มี) อธิบายว่า ทิกฺขุณีนี้ ชื่อว่า อูจฺเจททิกฺขุณี เพราะถือเอาความไม่มีแห่งสัตว์ผู้ปรากฏอยู่ในที่นั้น ๆ.

อีกอย่างหนึ่ง ทิฏฐินี้ ชื่อว่า **สัสสตทิฏฐิ** เพราะถือเอาอัตตาในกาล
ทั้ง ๓ แม้เกิดก่อนว่า มีอยู่. อัจเฉททิฏฐิ ถือเอาอัตตาอันเป็นปัจจุบันเท่านั้น
ว่า มีอยู่. ชื่อว่า **อัจเฉททิฏฐิ** เพราะการถือว่า อัตตาในอดีตและ
อนาคต แม้เกิดภายหลังว่า ไม่มีอยู่. ดังนี้ ราวกะทิฏฐิของบุคคลผู้มีความ
เห็นว่า ของบุรุษชาย อันเป็นเถาธุลี. สัสสตทิฏฐิของบุคคลผู้มีความเห็นว่า
อัตตาเกิดขึ้นลอย ๆ เทียว จึงยึดถือว่า อัตตาในอดีตเท่านั้นไม่มี. ดังนี้. คำว่า
อตุตนา วา **อตุตทานิ** **สญฺขานามิ** (แปลว่า ย่อมรู้จักอัตตาด้วยอัตตา
ดังนี้ ก็ดี) อธิบายว่า ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า เราชื่อว่า ย่อมรู้จักอัตตา
นี้ด้วยอัตตานี้ เพราะถือว่า อัตตาในขันธ โดยมีสัญญาขันธเป็นสัสเสแล้วรู้
ขันธที่เหลือด้วยสัญญา. ดังนี้. คำว่า **อนตุตนา** วา **อนตุตทานิ** (แปลว่า
รู้จักอนัตตาด้วยอัตตา) อธิบายว่า ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า เพราะรู้อัตตา
เหล่านั้น โดยการถือเอาสัญญาขันธนั้นแหละว่าเป็นอัตตา แล้วก็ถือเอาขันธ ๔
ที่เหลือว่าเป็นอนัตตา. คำว่า **อนตุตนา** วา **อตุตทานิ** (แปลว่า รู้จัก
อัตตาด้วยอนัตตา) ได้แก่ ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า เพราะถือเอา สัญญาขันธ
ว่าเป็นอนัตตา แล้วถือขันธ ๔ นอกนี้เป็นอัตตา เพราะรู้อัตตาเหล่านั้นด้วย
สัญญา. การยึดถืออัตตาแม้ทั้งปวงเป็นสัสสตทิฏฐิและอัจเฉททิฏฐิ ดังกล่าวมา
แล้วนั้นแหละ. ก็คำว่า **วโท เวทโย** (แปลว่า ผู้กล่าวผู้เสวย) นี้ เป็นคำ
กล่าวทำสัสสตทิฏฐิและอัจเฉททิฏฐิให้มั่นคงทีเดียว. พึงทราบวินิจฉัยในคำ
เหล่านั้น ดังนี้. ที่ชื่อว่า ผู้กล่าว (วโท) เพราะย่อมกล่าว อธิบายว่า ผู้กระทำ
วชิกรรม. ชื่อว่า **เวทโย** เพราะอันบุคคลพึงเสวย อธิบายว่า อัตตาย่อม
รู้จึงชื่อว่าย่อมเสวย. บัดนี้ อุตตานัน ย่อมรู้ซึ่งกรรมใด เพื่อแสดงกรรมนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ตตฺร ตตฺร** ได้แก่ ในโยนิ ในคติ ในฐิติ ใน

นิवास และนิกายทั้งหลาย หรือว่าในอารมณ์ทั้งหลายนั้น ๆ. คำว่า **ทิมรุต** ได้แก่ สิ้นกาลนาน. คำว่า **ปจฺจนุโภติ** ได้แก่ ย่อมเสวย. คำว่า **น โส ชาโต นาโหติ** ได้แก่ อุตตานันชื่อว่า ไม่เกิด เพราะการไม่เกิดเป็นธรรมดา อธิบายว่า อุตตานันมีอยู่ในกาลทุกเมื่อทีเดียว. ด้วยเหตุนี้แหละจึงว่า อุตตา ไม่ได้มีแล้วในอดีต จักไม่มีแม้ในอนาคต เพราะว่า อุตตาใดเกิดขึ้นแล้ว อุตตานันได้มีแล้ว แต่อุตตาใดจักเกิด อุตตานันก็จักมี ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **น โส ชาโต นาโหติ** อธิบายว่า อุตตานัน ไม่เกิด ไม่ได้มีแล้ว แม้ในอดีต แม้ในอนาคต ก็จะไม่เกิดจักไม่มี เพราะความที่อุตตานันมีอยู่ในกาลทุกเมื่อ. คำว่า **นิจุใจ** ได้แก่ เว้นจากการเกิด และการดับ คำว่า **ฐโว** (ยังยืน) ได้แก่ เป็นสภาพมั่นคง เป็นสิ่งมีสาระ. คำว่า **สตุสโต** ได้แก่ ประกอบด้วยกาลทั้งปวง. คำว่า **อวิปริณามธมโม** (ไม่แปรผัน) ได้แก่ ธรรมที่ไม่ละความเป็นปกติของตน คือ ย่อมไม่ถึงซึ่งความเป็นไปโดยประการอื่น เหมือนกิ่งก่า ไม่ละอยู่ซึ่งความเป็นปกติของตน ฉะนั้น. ชื่อว่าทิลฺลิตฺติ อันเป็นไปกับอาสวะทั้งปวงนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้วด้วยประการฉะนี้ คำที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถดั้นทั้งนั้น แล.

นักกนิทเทส จบ

อรรถกถาสัตตกนิทเทศ

อธิบายมาติกาหมวด ๗

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ย่อมนอนเนื่อง เพราะอรรถว่าเป็นสภาพ ที่มีกำลังและเพราะอรรถว่าเป็นสภาพที่ยังละไม่ได้ เพราะเหตุนี้ สภาวะธรรม เหล่านี้ จึงชื่อว่า อนุสัย คือกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน.^๑

สภาวะธรรมเหล่านี้ ย่อมประกอบสัตว์ไว้ ย่อมให้สัตว์สืบต่ออยู่ใน วัฏฏะ เพราะเหตุนี้ สภาวะธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่า สัตถุโยชน์ คือกิเลส เครื่องประกอบสัตว์ไว้ในวัฏฏะ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ ย่อมเกิดกลุ่มมรุมจิต โดยกระทำให้กำเริบ เพราะ เหตุนี้ สภาวะธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่า ปริยภูฐาน คือ กิเลสที่ประทุษร้าย จิต. ปริยภูฐาน คือ กามราคะ ชื่อว่า กามราคปริยภูฐาน. แม้ในคำที่ เหลือก็นัยนี้แหละ.

ธรรมทั้งหลายอันมิใช่ของสัตว์บุรุษ หรือว่า ธรรมทั้งหลายอันไม่สงบ เพราะอรรถว่าเป็นธรรมลามก เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่า อสัต- ธรรม.

จิตทั้งหลาย อันโทษทั้งหลายมีรากะเป็นต้น ประทุษร้ายแล้ว เพราะ เหตุนี้ จิตเหล่านี้ จึงชื่อว่า พุจฉจิต. ธรรมเหล่านี้ ย่อมสำคัญว่าตนมีอยู่ โดยอาการนั้น ๆ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่ามานะ.

๑. องค์ธรรมของอนุสัยกิเลส สัตถุโยชน์ และปริยภูฐาน อย่างเดียวกัน คือ กามราคะ ปฏิมะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ภวราคะ อวิชา ส่วนที่ต่างกันนั้น คือ อนุสัย จัดเป็นกิเลส อย่างละเอียดได้ปัจจัยแล้วจึงเกิดขึ้น สัตถุโยชน์และปริยภูฐาน จัดเป็นกิเลสอย่างกลาง เพราะ เกิดสัมปยุตกับจิต กิเลสทั้งหมดล่วงมโนทวารไปสู่กายทวาร วจิตวาร เรียกว่า กิเลสอย่าง หยาบ.

ทิวณินิทเทศ

คำว่า **รูปี** ได้แก่ มีรูป. คำว่า **จาคุมหาภูติโก** ความว่า สำเร็จด้วยมหาภูตรูป ๔. คำว่า **มาตาปิตูน** **เอต** ได้แก่รูปอันเป็นของมารดาและบิดา. ถามว่ารูปอะไร ตอบว่า รูปคือ น้ำสุกกะและโลหิต (น้ำสุกกะอันเป็นของบิดาและโลหิตของมารดา) ชื่อว่ามาตาเปตติกสัมภวะ เพราะเกิดขึ้นแต่น้ำสมภพของมารดาและบิดา. สมณพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ย่อมกล่าวซึ่งความเป็นแห่งมนุษย์ด้วยรูปกายอันเป็นประธานนั้นว่านี่เป็นอตตา. ในวาระที่ ๒ สมณพราหมณ์บางคนปฏิเสธรูปกายอันเกิดแต่มารดาบิดานั้น แต่ย่อมกล่าวรับรองซึ่งความเป็นอตตาอันเป็นทิพย์. คำว่า **ทิพฺโพ** ได้แก่ อตตาที่ยังเกิดขึ้นในเทวโลก. คำว่า **กามาวจโร** ได้แก่ อตตาอันนับเนื่องด้วยสวรรค์ ๖ ชั้น. คำว่า **กพพิงฺการ** **ภุกฺขยติ** ได้แก่ มีก้อนข้าวเป็นอาหาร. คำว่า **มโนมโย** ได้แก่ อตตาที่เกิดขึ้นแล้วด้วยใจซึ่งเกิดแต่ฌาน. คำว่า **สพฺพญฺกปจฺจฺจติ** ได้แก่ ประกอบด้วยอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งปวง. คำว่า **อหิณฺนุทฺริโย** ได้แก่ มีอินทรีย์บริบูรณ์ไม่บกพร่อง. รูปเหล่าใด มีอยู่ในพรหมโลก พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสซึ่งรูปนั้น ด้วยสามารถแห่งรูปของพรหมด้วย และด้วยสามารถแห่งสัณฐานแห่งรูปนอกจากนี้ด้วย. คำว่า **อากาสาณญฺจายตฺนุปโก** ได้แก่ เป็นผู้เข้าถึงซึ่งความเป็นแห่งอากาสาณญฺจายตนะ. ในคำทั้งหลายเมื่อนอกนี้ ก็นัยนี้แหละ. บทที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถดั้นทั้งนั้น แล.

สัตตกนิทเทศ จบ

๑. บาลีว่า ภุกฺโข.

อรรถกถาอัฐกนิเทศ

อธิบายมาติกาหมวด ๘

กิลสวัตถุ คือ กิลสทั้งหลายนั้นแหละ. คำว่า กุสत्वตฺตุนิ ได้แก่ วัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเกียจคร้าน คือความขี้เกียจ อธิบายว่าเป็นเหตุแห่งความเกียจคร้าน. คำว่า กมฺม กตฺตพฺพ โหติ (แปลว่า เราจักต้องทำการงาน) ได้แก่ การงานที่ต้องทำมีการพิจารณาปัจจัย ๔ มีจิวรเป็นต้น. คำว่า น วิริย อารภติ (แปลว่า ไม่ปรารถนาคความเพียร) ได้แก่ ไม่ปรารถนาคความเพียร แม้ทั้ง ๒ อย่าง. คำว่า ออุปฺตฺตสฺส ได้แก่ เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง มีฌาน วิปัสสนา มรรคและ ผล. คำว่า อนธคตฺตสฺส ได้แก่ เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ อันนั้นนั้นแหละ. คำว่า อสจฺจิกตฺตสฺส ได้แก่ เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งฌาน วิปัสสนา มรรคและผลนั้นนั้นแหละที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง. คำว่า อิทํ ปฐมํ อธิบายว่า การจมลงอย่างนี้ว่า เจริญท่านเถิด เราจะนอน ดังนี้ นี้เป็นกุสิตวัตถุข้อที่หนึ่ง. ฟังทราบเนื้อความในบททั้งปวงโดยนัยนี้.

ก็ในคำว่า มาสัจจํ มณฺเฏ (แปลว่า เป็นเหมือนถั่วหมัก) ได้แก่ ถั่ว อันบุคคลให้เปียกชุ่มแล้วด้วยน้ำ ชื่อว่า ถั่วหมัก. อธิบายว่า ถั่วหมักเปียกชุ่มแล้วย่อมเป็นของหนัก ฉนฺได ภายของผู้เกียจคร้านนั้นย่อมหนัก ฉนฺได นั้น.

คำว่า คิลานา วุฏฺฐิต โหติ ได้แก่ ภิกษุเพ็งจะหายป่วย.

๑. กิลสวัตถุ ๘ คือ โลกะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ

จิตตปฏิฆาตในโลกธรรม

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อฏฐสุ โลกธมฺเมสุ** ดังนี้ ที่ชื่อว่า
โลกธรรม เพราะเป็นธรรมของชาวโลก. สัตว์โลกทั้งหลาย ชื่อว่า พ้นจาก
โลกธรรมเหล่านี้ย่อมไม่มีเลย. โลกธรรมเหล่านี้ ย่อมมีแม้แก่พระพุทธเจ้าทั้ง
หลายเทียว เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า โลกธรรม ดังนี้.
บทว่า **ปฏิฆาโต** ได้แก่อาการคือ การกระทบจิต. คำว่า **ลาเภ สาราโค**
(แปลว่า ความยินดีในลาภ) ได้แก่ ความยินดี อันเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่ง
โสมนัสอันอิงอาศัยเรือนอย่างนี้ว่า เราข้อมได้ลาภ ดังนี้. ความยินดีนั้นจึง
ชื่อว่า กระทบจิต. คำว่า **อลาเภน ปฏิวิโรธ** (แปลว่า ความยินดีร้ายใน
ความเสื่อมลาภ) ได้แก่ ความยินดีร้ายอันเกิดขึ้นแล้วด้วยสามารถแห่งโสมนัส
ว่า เราข้อมไม่ได้ลาภ ดังนี้. ความยินดียินดีร้ายเมื่อนั้น ย่อมกระทบจิต เพราะ
ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า ปฏิฆาตตะ. แม้ในคำว่า ความ
ยินดีในยศเป็นต้น. บัณฑิตพึงทราบความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น อย่างนี้ว่า
เรามีบริวารมาก. เรามีบริวารน้อย. เราได้รับความสรรเสริญ. เราได้รับการ
นิินทา. เราถึงสุข. เราถึงทุกข์. ดังนี้. คำว่า **อนริยโวหารา** ได้แก่ โวหาร
(คำพูด) ของบุคคลผู้มีใจพระอริยะ.

โทษทั้งหลายของบุรุษ ชื่อว่า **ปฐิสโทส**. คำว่า **น สรามิ** ได้แก่
ข้อมแก่ตัว. ข้อมให้คนหลุดพ้น. โดยความเป็นผู้ไม่มีสติอย่างนี้ว่า. เราระลึก
ไม่ได้. กำหนดไม่ได้ซึ่งฐานะแห่งกรรมอันเราทำแล้ว. คำว่า **โจทกํ** **เยว**
ปฏิบัติ ได้แก่ เป็นผู้ขัดแย้งกันแผ่ไป. คือข้อมตั้งอยู่ด้วยความ เป็น ผู้โต้-
เถียงกัน. คำว่า **กิณฺหุ โข ตฺยฺหํ** ความว่า ประโยชน์อะไรหนอ ด้วยการ
กล่าวของท่านผู้โง่เขลา. ไม่ฉลาด. คือ ข้อมแสดงว่า ท่านข้อมไม่รู้เรื่องวัตถุ

แห่งอาบัติ ย่อมไม่รู้จักรการตำหนิ. อธิบายว่า แม้ท่านเองก็ไม่รู้จักอาบัติ ท่านจึงสำคัญค่าอะไร ๆ อันบุคคลพึงกล่าวอย่างนี้ ดังนั้น โทษนั้นย่อมครอบงำ ท่าน. คำว่า **ปัจจาโรเปติ** ความว่า ย่อมกล่าวยกอาบัติขึ้นว่า ท่านนั้นแหละ ต้องอาบัติ เป็นต้น. คำว่า **ปฎิกโรหิ** ได้แก่ ย่อมแสดงว่า ท่านจงแสดง เทศนาคามินี (คือการแสดงอาบัติตั้งแต่อุลลัจจัย จนถึงอาบัติต่ำสุด) จงออกจากภูฐานคามินี (คือ ออกจากอาบัติสังฆาทิเสส) เมื่อตั้งมั่นอยู่ในความบริสุทธิ์จากอาบัติเหล่านั้น จึงควรทักท้วงผู้อื่น ดังนี้. คำว่า **อญฺเณญญ์ ปฎิจจติ** ได้แก่ ย่อมกลบเคลื่อนซึ่งเหตุอย่างอื่นด้วยเหตุอื่น หรือว่า กลบเคลื่อนซึ่งถ้อยคำด้วยถ้อยคำ. คำว่า **อาปตฺตี อาปนฺโนสึ** ได้แก่ ย่อมกล่าวว่า ใครพูดว่าเราต้องอาบัติ เราต้องอาบัติอะไร ต้องอาบัติอย่างไร ต้องอาบัติที่ไหน ย่อมพูดอะไร ๆ อย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อสงฆ์กล่าวว่า อาบัติอะไร ๆ เห็นปานนี้ ท่านเห็น หรือ ดังนี้ ภิกษุหนึ่ง ย่อมไม่ฟัง ย่อมไม่น้อมโศดเข้าไป. คำว่า **พหิทฺธา ถล อปฺนามเต** ได้แก่ ถูกสงฆ์ถามว่า ท่านต้องอาบัติชื่อนี้หรือ. ภิกษุผู้ถูกถามนั้น ก็จะพูดเป็นอย่างอื่นว่า ธรรมดาจะไปเมืองปาฏลีบุตร. เมื่อสงฆ์ถามอีกว่า พวกเราย่อมไม่ถามการไปเมืองปาฏลีบุตรของเธอ ดังนี้. ภิกษุนั้นก็จะพูดต่อไปว่า เราไปสู่เมืองราชคฤห์. สงฆ์กล่าวว่า ท่านจะไปเมืองราชคฤห์ หรือไปบ้านพราหมณ์ก็ตาม เธอก็ต้องอาบัติ ดังนี้. บรรดาคำพูดนอกเรื่องเหล่านั้น เมื่อภิกษุกล่าวคำว่า เนื้อสุกรอันเราได้แล้ว เป็นต้น ชื่อว่า ย่อมพูดสับสน. คำว่า **โกปี** ได้แก่ ความเป็นผู้โกรธแล้ว. คำว่า **โทส** ได้แก่ เป็นผู้ประทุษร้ายแล้ว. คำแม่ทั้งสองนี้ ก็เป็นชื่อของความโกรธนั้นแหละ. คำว่า **อปฺปจฺจย** ได้แก่ กิริยาที่ไม่สันโดษ. คำนี้เป็นชื่อของโทมนัส. คำว่า

ปาตุกโรติ ได้แก่ ย่อมแสดง ย่อมประกาศ. คำว่า พหาวิกุเขปกั ภณติ ได้แก่ แกร่งแขนพูดด้อยคำอันไม่มียางอาย. คำว่า วิหเสติ ได้แก่ ย่อมเบียดเบียน ย่อมเสียดสี. คำว่า อนาทยิตฺวา ได้แก่ ไม่ถือเอาด้วยความเคารพยำเกรง คือ ดูหมิ่น และไม่เอื้อเฟื้อ. คำว่า อติพาพฺหิ ได้แก่ แน่วแน่วยิ่งเกินประมาณ. คำว่า มยิ พุยาवฺฐา ได้แก่ ถึงการชวนชวนในเรา. คำว่า หินายาวตฺติตฺวา อธิบายว่า ลาเพศมาเป็นคฤหัสถ์ เพื่อต้องการเป็นคนเลว. คำว่า อตฺตมฺนา โหถ ได้แก่ ย่อมกล่าวโดยประสงคว่า ท่านทั้งหลาย จงมีจิตยินดี จงได้สิ่งอันเราพึงได้ จงอยู่ในที่อันเราพึงอยู่ จงอยู่อย่างผาสุกอันเราทำแล้วเพื่อท่านทั้งหลาย ดังนี้.

วาทะอันเป็นไปในคำว่า อตฺตาไม่มีสัญญา ชื่อว่า อสฺสญฺญิวาทะ. อสฺสญฺญิวาทะนั้น มีอยู่แก่บุคคลเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่า อสฺสญฺญิวาทะ. ความเห็นผิดว่า อตฺตามีรูป ในคำว่า รูปี อตฺตา เป็นต้น ความว่า ทิฏฐิวา อตฺตามีรูป ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ได้ฉาน เพราะยึดถือลักษณะรูปว่าเป็นอตฺตา. ส่วนความเห็นผิดของผู้ไม่ได้ฉานย่อมมีด้วยสักว่าการตริกเท่านั้น เหมือนความเห็นผิดของอาชีวกทั้งหลาย. ก็แล ความเห็นผิดว่า อตฺตาไม่มีรูป ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ได้ฉานเท่านั้น เพราะถือเอานิมิตในอรุปสมาบัติว่าเป็นอตฺตา. ความเห็นผิดของผู้ไม่ได้ฉาน ย่อมมีเพียงความตริกอย่างเดียว เหมือนความเห็นผิดของพวกนิกฺรณถ์. ก็ในที่นี้ บัณฑิตพึงสอบสวนถึงเหตุให้แน่นอนในความเป็นแห่งอตฺตาอันไม่มีสัญญาทีเดียว. เพราะว่า บุคคลผู้มีความเห็นผิด ยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้น ย่อมเป็นราวกะคนบ้า. คำว่าอตฺตาทั้งที่มีรูป และไม่มีรูป ได้แก่ ความเห็นผิดที่ท่านกล่าวไว้ ด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้ยึดถือเอารูปฉานและอรุปฉานปะปนกัน. ทิฏฐินี้ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ได้รูปาวจร และอรุปาวจรสมาบัติบ้าง แก่ผู้ตริกเอาเองบ้าง.

ก็คำว่า **อัตรามีรูปก็มิใช่ ไม่มีรูปก็มิใช่** เป็นทิวฏฐิของผู้ชอบ
ตริกโดยส่วนเดียวเท่านั้น. คำว่า **อนุตวา** (แปลว่า อัตรามีที่สุด) ได้แก่
ทิวฏฐิของบุคคลผู้ถือปริตตกสณ (กสณมีอารมณ์เล็กน้อย) โดยความเป็นอัตรตา.
คำว่า **อนนุตวา** ได้แก่ ทิวฏฐิของผู้ถือกสณมีอารมณ์ไม่มีประมาณ. คำว่า
อนุตวา จ อนนุตวา จ (แปลว่า อัตรตาทั้งที่มีที่สุดและหาที่สุดมิได้) ได้แก่
ทิวฏฐิอันเกิดขึ้น เพราะถือเอากสณในเบื้องต้นและเบื้องต่ำที่มีที่สุด และถือ
เอากสณในเบื้องขวางที่ไม่มีที่สุดว่าเป็นอัตรตา. คำว่า **เนวนุตวา นานนุตวา**
(แปลว่า อัตรามีที่สุดก็มีใช่ หาที่สุดมิได้ก็มีใช่) ได้แก่ทิวฏฐิของพวกเขาชอบคิด
เท่านั้น. บทที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถคั้นทั้งนั้น แล.

อัฐฐกนิทเทศ จบ

อรรถกถานวกนิทเทศ

อธิบาย มาติกาหมวด ๕

คำว่า **อาฆาตวัตถุ ๕** นี้ เป็นธรรมที่เกิดขึ้นในสัตว์ทั้งหลาย. ธรรม
ทั้งหลายที่ชื่อว่า ปุริสมละ เพราะเป็นมลทินต่อบุรุษ. คำว่า **นวิชา** ได้แก่
มลทิน ๕ อย่าง หรือว่า ๕ ประเภท.

ตัณหามูลธรรม

คำว่า **ตณฺหํ ปฏิจฺจ** ได้แก่ เพราะอาศัยตัณหา คำว่า **ปริเยสนา**
ได้แก่ การแสวงหาอารมณ์มีรูปเป็นต้น. จริงอยู่ เมื่อตัณหายังมีอยู่ อารมณ์
มีรูปเป็นต้นนั้นก็มีอยู่. คำว่า **ลาโภ** ได้แก่ การได้อารมณ์มีรูปเป็นต้น.
จริงอยู่ เมื่อการแสวงหา ยังมีอยู่ อารมณ์มีรูปเป็นต้น ก็มีอยู่.

ก็วินิจฉัยมี ๔ ด้วยอำนาจแห่ง ญาณ ตัณหา ทิฏฐิ และวิตก.

ในคำเหล่านั้น ปัญญาใดที่พึงรู้การวินิจฉัย (การตัดสินใจ) ได้โดยง่าย ครั้นรู้การวินิจฉัยดีแล้ว ก็ประกอบความสุขเนื่อง ๆ ในภายใน นี้ชื่อว่า ญาณวินิจฉัย. วินิจฉัย ๒ คือ ตัณหาวินิจฉัย ทิฏฐิวินิจฉัย อันมาแล้วในพระบาลีนั้น ตัณหาวิจริต ๑๐๘ ชื่อว่า ตัณหาวินิจฉัย. ทิฏฐิ ๖๒ ชื่อว่า ทิฏฐิวินิจฉัย. ก็ความตริกนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า วินิจฉัยในวิภังค์นี้ มาในพระสูตรนี้ว่า ดูก่อนจอมเทพ ฉันทะ (ความพอใจ) แล เป็นเหตุแห่งความตริก ดังนี้.

จริงอยู่ บุคคลใดได้ลาภแล้ว ย่อมวินิจฉัยซึ่งสิ่งนั้น ๆ ว่า สิ่งนี้เป็นของชอบใจ สิ่งนี้ไม่ชอบใจ หรือว่าสิ่งนี้ดี สิ่งนี้ไม่ดีด้วยความตริกนั้นแหละ คือ โดยตริกว่า สิ่งของมีประมาณเท่านี้ จักมีแก่เรา เพื่อความเจริญแห่งรูปารมณ์ สิ่งของมีประมาณเท่านี้ จักมีแก่เรา เพื่อความเจริญแห่งสัททารมณ์ เป็นต้น สิ่งของมีประมาณเท่านี้สมควรแก่เรา สิ่งของมีประมาณเท่านี้สมควรแก่ผู้อื่น เราจักบริโภคมิประมาณเท่านี้ จักเก็บไว้มีประมาณเท่านี้ ดังนี้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า เพราะอาศัยการได้ จึงเกิดการวินิจฉัย ดังนี้.

คำว่า **ฉนุทธาโค** ได้แก่ รากะ คือ ความยินดี อันมีกำลังทราม ด้วย อันมีกำลังมากด้วย ย่อมเกิดในวัตถุอันตริกด้วยอกุศลวิตก อย่างนี้. ก็คำว่า **ฉนุโท** ในวิภังค์นี้ เป็นชื่อของรากะมีกำลังทราม. คำว่า **อชฺโณ** หมายความว่า ได้แก่ ความยึดถืออันมีกำลังว่า เป็นเรา เป็นของของเรา ดังนี้. คำว่า **ปริคฺคโ** แปลว่า ความหวงแหน ได้แก่ การทำความหวงแหนด้วยอำนาจแห่งตัณหาและทิฏฐิ. คำว่า **มจฺจริย** ความตระหนี่ ได้แก่ ความไม่อดทน

เพื่อให้เป็นของสาธารณะแต่คนเหล่านี้. ด้วยเหตุที่นั่นนั่นแหละ อาจารย์ในปางก่อน จึงกล่าวความหมายแห่งคัมภีร์และทฎฐินั้นไว้ว่า ความอัศจรรย์นี้จะมีแก่เราเท่านั้น จงอย่ามีแก่บุคคลอื่น เป็นต้น เพราะความเป็นไปแห่งคัมภีร์และทฎฐินั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกธรรมนี้ว่า ความตระหนี่ ดังนี้. คำว่า อารกฺโข แปลว่า การรักษา ได้แก่ การรักษาด้วยดี ด้วยอำนาจแห่งการคุ้มครองป้องกันสิ่งของนั้น ๆ โดยการปิดประตูและเก็บไว้ในหีบ เป็นต้น. คำว่า อธิโร ได้แก่ อธิกรณ์ คือเรื่องที่เกิดขึ้น. คำว่า อธิกรณ์นี้ เป็นชื่อของเหตุ.^๑ คำว่า อารกฺขาธิกรณ์ นี้ เป็นศัพท์นุปสงฺกิลฺก ในความมี ความเป็น อธิบายว่า เป็นเหตุแห่งการรักษา.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคัมภีร์มูลกธรรม ๘ เพื่อห้ามอกุศลธรรมอื่น ๆ ในเพราะการเบียดเบียนสัตว์มีการจับท่อนไม้ เป็นต้น. การจับถือท่อนไม้ ท่านเรียกว่า ทถฺฆาทานะ. การจับถือศาสตราคมข้างเดียว เป็นต้น ชื่อว่า สัตถาทานะ. การทะเลาะด้วยกายก็ตาม การทะเลาะด้วยวาจาก็ตาม ชื่อว่า การทะเลาะ. ความพิโรธ การโต้เถียงเกิดขึ้นก่อน การวิวาทเกิดขึ้นทีหลัง. คำว่า ตฺวั ตฺวั^๒ เป็นถ้อยคำที่ไม่เคารพ ท่านแก้ศัพท์นี้เป็น ตฺวั ตฺวั ดังนี้.

การสันตะเทือน การห้วนไหว ชื่อว่า อิญฺจิตะ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสมานะนั่นแหละไว้ในคำว่า อสุมิ (แปลว่า เป็นเรา) ไว้ด้วยบททั้งปวง ซึ่งมีคำว่า อิญฺจิตเมตฺตํ เป็นต้น. จริงอยู่ มานะ แม้เป็นไปแล้วในคำว่า เป็นเรา ดังนี้ ก็ชื่อว่า อิญฺจิตะนั่นแหละ. เนวสัจฺญฺญินาสัจฺญฺญินํ^๓ อันเป็นไป

๑. เหตุ ได้แก่ การทะเลาะ การแก่งแย่ง การพุดขึ้นมิ่งกู เป็นต้น
๒. หมายถึงการพุดเร็ว ๆ ว่า ท่าน ๆ
๓. เราจักเป็นสัตว์ มีสัจฺญฺญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจฺญฺญาก็ไม่ใช่

ในคำว่า นี่เป็นเรา ก็ดี หรือเราจักเป็นไปก็ดี ก็ชื่อว่า อัญชิตะ. มานะ นั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้แม้ด้วยหมวดเก้าที่เหลือ.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสว่า ชื่อว่า มานะ เพราะความห้วน-
ไหว. ชื่อว่า ความห้วนไหวเพราะความสำคัญตน. ชื่อว่า ความสำคัญตน
เพราะความคั่นรณ. ชื่อว่า ความคั่นรณ เพราะเป็นธรรมยังสัตว์ให้เนิ่นช้า.
ธรรมที่ยังสัตว์ให้เนิ่นช้า ชื่อว่า สังขตะ เพราะการปรุงแต่ง ด้วยเหตุนี้ ๆ
ดังนี้. บทที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถดั้นทั้งนั้น แล.

นวกนิตเทศ จบ

อรรถกถาทสกนิตเทศ

อธิบาย มาติกาหมวด ๑๐

กิลสวัตถุ ๑๐ คือ กิลส ๑๐ นั้นแหละ. ก็ในนิตเทศนี้ กิลสวัตถุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรื่องนี้กับด้วยอาฆาตอันเกิดขึ้นในอฐานะ. ซึ่งเป็นดัง
กระทบตอไม้และหนามเป็นต้น อันบุคคลไม่พึงให้กำเริบ ด้วยสามารถแห่ง
บททั้งหลายมีคำว่า อนตฺถิ เม อจริ เป็นต้น แปลว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อม
เสียแก่เรา. คำว่า มิจฺฉาณานิ ในมิจฉัตตะ ๑๐ ได้แก่ โมหะอันเกิดขึ้น
โดยกิริยาที่พิจารณาว่า บรรดาการทำบาปทั้งหลาย เราขจัดได้แล้ว ขจัดดี
แล้ว ด้วยสามารถแห่งความคิดโดยอุบาย. คำว่า มิจฺฉาวิมุตติ ได้แก่
ธรรมที่เป็นชื่อของวิมุตติ ของบุคคลผู้ยังไม่หลุดพ้นอยู่นั้นแหละ. บทที่เหลือ
ในที่ทั้งปวง มีอรรถดั้นทั้งนั้น แล.

ทสกนิตเทศ จบ

อรรถกถาตัณหาวิจริตนิเทศ

อธิบาย ตัณหาวิจริต

คำว่า ตณฺหาวิจริตานิ ได้แก่ ความปรากฏแห่งตัณหา ความเป็นไปทั่วแห่งตัณหา. คำว่า อหฺมตฺตํ อูปาทาย แปลว่า อาศัยเบญจขันธ์ภายใน. ก็คำว่า อหฺมตฺตํ นี้ เป็นจัญญีวิภังคิตลงในอรรถแห่งทุตฺติยา-วิภังคิต. คำว่า อสฺมิติ โหติ แปลว่า ตัณหาว่า เรามี ดังนี้ ก็มี ได้แก่ คำว่า เรามี ดังนี้ก็มี เพราะอาศัยขันธ์ปัญจะภายใน นี้ใด แล้วถือเอาการประชุมแห่งปัญจขันธ์นั้น ด้วยสามารถแห่งตัณหา มานะ ทิฏฺฐิ. อธิบายว่า ครั้นเมื่อการประชุมแห่งปัญจขันธ์นั้น ยังมีอยู่ การยึดถือว่าเรามีอยู่ จึงมี. ในคำว่า อิตฺตสฺมิติ โหติ แปลว่า เราเป็นโดยประการนี้ ดังนี้ ก็มีเป็นต้น ฟังทราบว่ เมื่อการยึดถือเอา โดยการประชุมกันว่ เรามีอยู่อย่างนี้ มีอยู่ การยึดถือ ๒ อย่าง ย่อมมี คือ ความยึดถือเอา โดยการไม่เปรียบเทียบ (อนุปนิชาย) และการถือเอาโดยการเปรียบเทียบ (อุปนิชาย)๑ ใน ๒ อย่างนั้น คำว่า อนุปนิชาย ได้แก่การไม่อาศัยอาการอย่างอื่นว่ เรามีอยู่โดยประการนี้ เพราะทำภาวะของตนเท่านั้นให้เป็นอารมณ์. อธิบายว่ การยึดถือเอา ด้วยสามารถแห่งตัณหา มานะ ทิฏฺฐิ อย่างนี้ ว่ บรรดาชนทั้งหลายมี กษัตริย์เป็นต้น เราเป็นอย่างนี้ ดังนี้ เรียกว่ การยึดถือเอาโดยอนุปนิชายะก่อน.

ส่วนการยึดถือเอา โดยอุปนิชายะ มี ๒ อย่าง คือ โดยความเปรียบเทียบเสมอกับตน และไม่เสมอกับตน. เพื่อแสดงการยึดถืออัน พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่ เหวสฺมิติ และว่ อญฺญตฺตสฺมิติ ด้วย. บรรดาคำเหล่านั้น

คำว่า **เอวสุมิ** นี้ เป็นการยึดถือโดยเปรียบเทียบเสมอกับตน. อธิบายว่า กษัตริย์นี้ฉันใด พราหมณ์นี้ฉันใด แม่ตัวเราก็จึ้นนั้น ดังนี้. คำว่า **อณุลลสุมิ** นี้ เป็นการยึดถือเปรียบเทียบโดยความไม่เสมอกับตน อธิบายว่า กษัตริย์นี้ ฉันใด พราหมณ์นี้ ฉันใด เราเป็นอย่างอื่น คือเร็วกว่า หรือว่า ยิ่งกว่าชนเหล่านั้น ดังนี้. ตัณหาวิจริต ๔ เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัส ด้วยสามารถแห่งปัจจุบันก่อนนั้นแหละ. ส่วนตัณหาวิจริต ๔ เหล่านี้มีซึ่งจัก เกิดเป็นต้น ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอนาคต. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่ง ตัณหาเหล่านั้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในหมวด ๔ ดังที่กล่าวไว้ก่อนนั้นแหละ.

คำว่า **อสุมิ** ได้แก่ เราเที่ยง. คำว่า **สาดสุมิ** ได้แก่ เราไม่เที่ยง. อีกอย่างหนึ่ง พระบาลีว่า **อสุมิ สดสุมิ** ดังนี้ก็มี. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อตุถิ** เป็นอสธาตุ. คำว่า **อตุถิ** นี้เป็นชื่อของคำว่าเที่ยง. คำว่า **สิตติ** เป็นสธาตุ. คำว่า **สิตติ** นี้ เป็นชื่อของคำว่า ไม่เที่ยง. เพราะเหตุนี้ บัณฑิตพึงทราบบททั้ง ๒ เหล่านี้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่ง สัสสตะและอุจเฉทะ. บททั้ง ๔ ข้างหน้าแต่นี้ มีคำว่า **สียิ** ° เป็นต้น พึง ทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งความสงสัยและความกังวล ใจ. บทเหล่านั้น พึงทราบเนื้อความโดยนัยที่กล่าวไว้ในหมวด ๔ แรกนั้น แหละ. กับบททั้ง ๔^๒ มีคำว่า **อปาหิ สียิ** เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัส ไว้ด้วยสามารถแห่งอาการปรารณา อย่างนี้ว่า ชื่อว่า เราพึงมีโดยประการ นั้น ๆ ข้าง. บททั้ง ๔ เหล่านี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในหมวด ๔ แรก นั้นแหละ.

๑. เราพึงเป็น เราพึงเป็นโดยประการนี้ เราพึงเป็นอย่างนั้น เราพึงเป็นโดยประการอื่น

๒. เราพึงเป็นข้าง เราพึงเป็นโดยประการนี้ข้าง เราพึงเป็นอย่างนั้นข้าง เราพึงเป็นประการอื่นข้าง

ในบทเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้.

เทว ทิฏฐิสีสา จตุตถาโร สุทฺธสึสา สีสุมลกา
ตโย ตโยติ เอตาน อฏฺฐารส วิภาวเย.

แปลว่า

บัณฑิตพึงชี้แจงคัมภาวิจริตธรรม

๑๘ เหล่านี้ คือ ๒ บท ชื่อว่า ทิฏฐิสีสะ
(มีทิฏฐิเป็นประธาน) ๔ บทเป็นสุทฺธสึสะ
บทละสาม รวม ๑๒ บท เป็นสี่สมุลกะ ดังนี้.

จริงอยู่ ในบทเหล่านั้น สองบทที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วย
สามารถแห่ง สัสตตะ และอุจเฉทะ ชื่อว่า ทิฏฐิสีสะ. สิบบทเหล่านี้ คือ
อสุมิ (แปลว่า คัมภาวาเราเป็น) ภวิสฺส (คัมภาวาเราจักเป็น) สिय (คัมภ
าวาเราพึงเป็น) อปาหิ สिय (คัมภาวาเราพึงเป็นบ้าง) ชื่อว่า สุทฺธสึสะ
เท่านั้น. สิบสองบท คืออย่างละ ๓ มีคำว่า อิตฺถสุมิ เป็นต้น (คัมภาวา
เราเป็นโดยประการนี้) ชื่อว่า สีสุมลกะ เพราะฉะนั้นพึงทราบ คัมภาวิจริต
ธรรมเหล่านั้น อย่างนี้ว่า สองบท ชื่อว่า ทิฏฐิสีสะ สิบบท ชื่อว่า สุทฺธสึสะ
สิบสองบท ชื่อว่า สีสุมลกะ ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงจำแนกแสดงธรรมเหล่านั้น (คัมภ
าวิจริต) โดยลำดับเทียว จึงเริ่มคำว่า กถญฺจ อสุมิติ โหติ เป็นอาทิ
(แปลว่า ก็คัมภาวา เรามี คือ อย่างไร). บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า กิณฺจ
ิชมุมํ อนวการี กริตฺวา (แปลว่า ไม่ทำการแยกธรรมอันใดอันหนึ่ง)
อธิบายว่า ไม่ทำการแยกธรรมอะไร ๆ แม้สักอย่างหนึ่ง คือไม่ถือเอาแต่ละ
อย่างในบรรดาธรรมทั้งหลายมีรูป เวทนา เป็นต้น โดยถือเอารวมกันนั้นแหละ.

คำว่า **อสุเมตี ฉนฺทํ ปฏิลลทติ** (แปลว่า ย่อมได้ฉันทะ คือ ความพอใจ
ว่าเรามี ดังนี้) อธิบายว่า ถ้อยคำเบญจขันธ์รวมกันทั้งหมด แล้วย่อมได้ค้นหา
ว่าเรายังนี้. แม้ในคำว่า มานะ ทิฏฐิ ก็นัยนี้. ในธรรมเหล่านั้น (คือ ค้นหา
มานะ ทิฏฐิ) นิเทศนี้ เป็นค้นหาวิจริตนิเทศ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น
มานะ ทิฏฐิก็ไม่เว้นจากค้นหา. เพราะฉะนั้น ในค้นหาวิจริตนิเทศนี้ พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสมานะและทิฏฐิไว้ ด้วยสามารถแห่งอรรถอย่างเดียวกัน
กับค้นหาวิจริตนั้น. อีกอย่างหนึ่งแม้ธรรมทั้งสาม คือ ค้นหา มานะ ทิฏฐิ
ซึ่งเป็นธรรมทำสัตว์ให้เนิ่นช้านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกขึ้นแสดงโดย
ค้นหาสี่สละ (คือ มีค้นหาเป็นประธาน). ส่วนมานะทิฏฐิ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงถ้อยเอา เพื่ออธิบายค้นหาโดยสมควรแก่ธรรมที่ยกขึ้นแสดงเท่านั้น. อีก
อย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงธรรมเครื่องเนิ่นช้า คือ ค้นหา
จึงตรัสไว้แบบนี้ เพื่อแสดงแม้ธรรมเครื่องเนิ่นช้าที่เหลือ (คือ มานะทิฏฐิ)
กับค้นหาที่นั่นแหละ. คำว่า **ตสมิ สติ อิมานิ ปปลยจิตานิ** (แปลว่า
เมื่อธรรมทั้ง ๓ มีอยู่ ธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้าเหล่านั้น) อธิบายว่า ครั้นเมื่อ
ธรรมเครื่องเนิ่นช้า ๓ อย่าง ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้โดยนัยว่า **ตสมิ**
อสุเมตี ฉนฺทํ ปฏิลลทติ เป็นต้น มีอยู่ ธรรมเหล่านี้ มีคำว่า **อิคฺคตสมิตี วา**
(แปลว่า เราเป็นโดยประการนั้น) เป็นต้น ย่อมเป็นธรรมเครื่องให้เนิ่นช้า
แล้ว ดังนี้.

ในคำทั้งหลายมีคำว่า **ขคฺคตโยสุมิ** (แปลว่า ค้นหาว่า เราเป็นกษัตริย์
เป็นต้น) บัณฑิตพึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้ว่า เราชื่อว่า เป็นกษัตริย์ ด้วย
เสนาอำมาตย์เป็นต้นอภิเชก (แต่งตั้ง) เราชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ด้วยความเป็น
ปุโรหิต โดยการเรียนมนต์เป็นต้น เราชื่อว่าเป็นแพศย์ ด้วยการรักษานาและ

โคเป็นต้น เราชื่อว่า เป็นเช่นชาติศูทร ด้วยความเป็นผู้แสวงหาอาหาร เรา
ชื่อว่า เป็นผู้ครองเรือน ด้วยลักษณะของคฤหัสถ์ ดังนี้ คำว่า เอว อิตถสูมีติ
โหติ (แปลว่า ตัณหาว่า เราเป็นอย่างนั้น) อธิบายว่า ตัณหา ย่อมยังวิธี
การแห่งกษัตริย์เป็นต้นในชนทั้งหลายมีกษัตริย์เป็นต้น ให้เกิดขึ้นในตนอย่าง
นี้แล้ว จึงพอใจวิธีการโดยประการอย่างนี้ว่า เป็นเรา ดังนี้. ในคำว่า ยถา
โส ขตุติโย เป็นต้น ฟังทราบเนื้อความโดยนัยนี้ว่า ชนนั้นเป็นกษัตริย์
ด้วยเสนาอำมาตย์เป็นต้นอภิเษก ฉันทใด แม้เราก็เป็นกษัตริย์ ฉันทนั้น.

ในนัยที่ ๒ ฟังทราบความโดยนัยนี้ว่า บุคคลนั้นเป็นกษัตริย์ โดยเสนา
อำมาตย์เป็นต้นอภิเษก ฉันทใด แต่เราหากษัตริย์เช่นนั้นไม่ ก็ชื่อว่า เป็น
คนเลวกว่าคนนั้น หรือว่าประเสริฐกว่า ดังนี้. แม้ในนิทเทศแห่งคำว่า ภวิสฺถ
เป็นต้นกัณฺธิ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกตัณหาวิจริตอาศัยเบญจจันท์ภายใน
ในอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงจำแนกตัณหาวิจริตอาศัยเบญจจันท์ภายนอก.
จึงตรัสคำว่า ตตฺถ กตฺมานิ เป็นอาทิ. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า พาหิรสฺส
อุปาทาย ได้แก่ อาศัยเบญจจันท์ภายนอก. จริงอยู่ แม้คำว่า พาหิรสฺส
อุปาทาย นี้ ก็เป็นจัญญวิภังคตฺถิงในอรรถแห่งทุตติยวิภังคตฺถิง. คำว่า อิมินา
ได้แก่ ด้วยรูปนี้ ฯลฯ หรือว่า ด้วยวิญญาณนี้. ก็คำที่เหลือ บัณฺฑิตพิง
ทราบเนื้อความ โดยนัยที่กล่าวแล้วในอุทเทสวาระก่อนนั้นแหละ. ในนิทเทศ-
วาระ คำว่า อวการี กริตฺวา ได้แก่ ทำการแยกเบญจจันท์. ในคำทั้งหลาย
มีคำว่า อิมินา อสุมีติ ฉนฺทํ ปฏฺฐลฺลิตฺติ เป็นต้น บัณฺฑิตพิงทราบเนื้อความ
อย่างนี้ว่า บุคคลถือเอาเบญจจันท์ อย่างนี้ว่า อิมินา รูเปน วา ฯลฯ
วิญญาณน วา ดังนี้ โดยเอกเทศ ย่อมได้ฉันทะว่า เรามีด้วยรูปนี้ เป็นต้น.

ในคำทั้งหลายมีคำว่า **อิมินา ขตุติโยสุมิ** เป็นต้น ฟังทราบเนื้อความโดยนัยก่อนนั้นแหละ. อย่างนี้ว่า เราเป็นกษัตริย์ด้วยฉัตร หรือว่าด้วยพระขรรค์ หรือว่าด้วยเสนาอำมาตย์อภิเชก ดังนี้. จริงอยู่ บทว่า **อิมินา** เป็นสักว่าบทเท่านั้น คือเป็นคำวิเศษ ในข้อนี้. บทที่ท่านกล่าวว่า **อิมินา** ดังนี้แหละ แม้ในคำว่า **ยथा โส ขตุติโย** เป็นต้น ก็เป็นบทวิเศษ. เพราะฉะนั้น บัณฑิตครั้งประกอบท่อนี้ว่า เป็นกษัตริย์ด้วยสามารถแห่งรูปนั้น ฉันทิใด แม้เราก็นั้นนั่น หรือว่าเป็นกษัตริย์ด้วยพระขรรค์ หรือว่าด้วยฉัตร หรือว่าด้วยเสนาอำมาตย์อภิเชกนี้ ฉันทิใด เราก็นั้นนั่น ดังนี้ ฟังทราบเนื้อความในบททั้งปวงโดยนัยนี้. คำว่า **อิมินา นิจุโจสุมิ** (แปลว่าเราเที่ยงด้วยรูปนี้) อธิบายว่า ครั้นทำการแยกเบญจขันธ์แล้วก็ถือเอาธรรมอย่างหนึ่งในรูปเป็นต้นนั้นแหละว่าเป็นเรา แล้วย่อมสำคัญว่า เราเที่ยง เรายั่งยืนด้วยพระขรรค์นี้ หรือว่าด้วยฉัตร ดังนี้. แม้ในคำว่า **อูจเฉททิฏฐิ** ก็นัยนี้. คำที่เหลือในบททั้งปวง ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว.

คำว่า **อิติ เอวรูปานิ อตตินิ จตุตีส** ได้แก่ ตัณหาวิจิริตในอดีต ของแต่ละบุคคล มี ๓๖. คำว่า **อนาคทานิ จตุตีส** ได้แก่ ตัณหาวิจิริต ในอนาคต ของแต่ละบุคคลนั้นแหละ มี ๓๖. คำว่า **ปจจุปปนุนานิ จตุตีส** ได้แก่ ตัณหาวิจิริตในปัจจุบัน ๓๖ ของบุคคลคนหนึ่ง ๆ หรือว่ามากคนด้วยสามารถแห่งตัณหาตามที่ได้. ก็บัณฑิตฟังทราบตัณหาวิจิริตของสัตว์ทั้งปวงในอดีตโดยส่วนเดียวเท่านั้นมี ๓๖ ในอนาคต ๓๖ ในปัจจุบัน ๓๖ ดังนี้. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายชนิดที่มีตัณหา มานะ ทิฏฐิ มิใช่เช่นเดียวกัน มีมากมายหาที่สุดมิได้. อนึ่ง ในข้อว่า **อฏฐสตี ตณฺหาวิจิริตี โหตี** นี้

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๒ - หน้าที่ 968
บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในที่นี้ อย่างนี้ว่า ตัณหาวิจริต กล่าวคือ ตัณหา
๑๐๘ ดังนี้นั่นแหละ. บทที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถตั้งที่นั่น แล.

ตัณหาวิจริตนิเทศ จบ

ในทิฏฐิตนิเทศ

คำว่า พรหมชาเล เวยุยากรณ ได้แก่ พระสูตรที่หนึ่งแห่ง
คัมภีร์ที่ฌนิกาย อันเป็นคำไวยากรณ์ ชื่อว่า พรหมชาละ. คำว่า วุตตานิ
ภควตา ได้แก่ ภาษิตที่พระศาสดา ตรัสโดยพระองค์เอง. ในคำว่า จตุตาโร
สสุตตวาทา เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบประเภท และเนื้อความแห่งทิฏฐิ
โดยนัยที่กล่าวในพรหมชาลสูตร มีคำว่า เตจ โภญโต สมณพราหมณา
กิมาคมม กิมารพุก สสุตตวาทา สสุตตํ อุตตานญจ โลกญจ ปญญ-
เปนฺติ จตุหิ วตฺตุนฺหิ เป็นต้น นั้นแหละ (แปลว่า ก็สมณพราหมณ์ ผู้
เจริญ ซึ่งมีวาตะว่าเที่ยงเหล่านั้น อาศัยอะไร ปราบกอะไร จึงบัญญัติว่า
อตฺตา และโลกเที่ยง ด้วยเหตุ ๔ ประการ) ดังนี้.

วรรณนาขุททกวัตถุวิภังค์ในอรรถกถาวิภังค์ ชื่อสัมโมหวิโนทนี จบ

๑๘. ธรรมทวิภังค์

สัพพัตถคาถิกวาระ

[๑๐๗๓] ชั้นนี้มีเท่าไร ? อายตนะมีเท่าไร ? ธาตุมีเท่าไร ?
สัจจะมีเท่าไร ? อินทรีย์มีเท่าไร ? เหตุมีเท่าไร ? อาหารมีเท่าไร ?
ผัสสะมีเท่าไร ? เวทนามีเท่าไร ? สัญญามีเท่าไร ? เจตนามีเท่าไร ?
จิตมีเท่าไร ?

[๑๐๗๔] ชั้นนี้มี ๕ อายตนะมี ๑๒ ธาตุมี ๑๘ สัจจะมี ๔ อินทรีย์มี
๒๒ เหตุมี ๘ อาหารมี ๔ ผัสสะมี ๗ เวทนามี ๗ สัญญามี ๗ เจตนามี ๗
จิตมี ๗.

[๑๐๗๕] ในธรรมเหล่านั้น ชั้น ๕ เป็นไฉน ?

คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น
เหล่านี้เรียกว่า ชั้น ๕.

[๑๐๗๖] อายตนะ ๑๒ เป็นไฉน ?

คือ จักขายตนะ รูปลายตนะ โสตตยตนะ สัททตยตนะ ฆานายตนะ
คันธตยตนะ ชิวหายตนะ รสยตนะ กายตนะ โสภณัฐพยตนะ มนยตนะ
ชัมมยตนะ.

เหล่านี้เรียกว่า อายตนะ ๑๒.

[๑๐๗๗] ธาตุ ๑๘ เป็นไฉน ?

คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสต-
วิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ

ชีวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โภกฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ
ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ.

เหล่านี้เรียกว่า ธาตุ ๑๘.

[๑๐๗๘] สัจจะ ๔ เป็นไฉน ?

คือ ทุกขสัจจะ สมุทขสัจจะ มัคคสัจจะ นิโรธสัจจะ

เหล่านั้นเรียกว่า สัจจะ ๔.

[๑๐๗๙] อินทริย์ ๒๒ เป็นไฉน ?

คือ จักขุนทริย์ โสติดินทริย์ ฆานินทริย์ ชิวหินทริย์ กายินทริย์
มโนมินทริย์ อิตถินทริย์ บุริสสินทริย์ ชิวิตินทริย์ สุจินทริย์ ทุกจินทริย์
โสมนัสสินทริย์ โทมนัสสินทริย์ อุเปกจินทริย์ สัทธินทริย์ วิริอินทริย์
สตินทริย์ สมาธินทริย์ ปัญญินทริย์ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทริย์^๑ อัญญินทริย์
อัญญาตาวินทริย์.

เหล่านั้นเรียกว่า อินทริย์ ๒๒.

[๑๐๘๐] เหตุ ๕ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ อัปยาคตเหตุ ๓

ในเหตุ ๕ เหล่านี้ กุศลเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุ คือ โลภะ กุศลเหตุ คือ โทสะ กุศลเหตุ คือ โมหะ
เหล่านี้เรียกว่า กุศลเหตุ ๓.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

คือ อกุศลเหตุ คือ โลภะ อกุศลเหตุ คือ โทสะ อกุศลเหตุ คือ โมหะ

เหล่านี้เรียกว่า อกุศลเหตุ ๓.

อัปยาคตเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

๑. ม. อนัญญัตถัญญัสสามิตินทริย์

คือ อโลละ อโทสะ อโมหะ ฝ่ายวิบากแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย
หรือในกิริยาอัปยาคธรรมทั้งหลาย.

เหล่านั้นเรียกว่า อัปยาคเหตุ.

[๑๐๘๑] อาหาร ๔ เป็นไฉน ?

คือ กพพิงการาหาร ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญาณาหาร
เหล่านี้เรียกว่า อาหาร ๔.

[๑๐๘๒] ผัสสะ ๗ เป็นไฉน ?

คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส
มโนธาตุสัมผัส มโนวิญญาณธาตุสัมผัส.

เหล่านี้เรียกว่า ผัสสะ ๗

[๑๐๘๓] เวทนา ๗ เป็นไฉน ?

คือ เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส เวทนาเกิดแต่โสตสัมผัส เวทนาเกิด
แต่ฆานสัมผัส เวทนาเกิดแต่ชิวหาสัมผัส เวทนาเกิดแต่กายสัมผัส เวทนา
เกิดแต่มโนธาตุสัมผัส เวทนาเกิดแต่มโนวิญญาณธาตุสัมผัส.

เหล่านี้เรียกว่า เวทนา ๗.

[๑๐๘๔] สัญญา ๗ เป็นไฉน ?

คือ สัญญาเกิดแต่จักขุสัมผัส สัญญาเกิดแต่โสตสัมผัส สัญญาเกิด
แต่ฆานสัมผัส สัญญาเกิดแต่ชิวหาสัมผัส สัญญาเกิดแต่กายสัมผัส สัญญาเกิด
แต่มโนธาตุสัมผัส สัญญาเกิดแต่มโนวิญญาณธาตุสัมผัส.

เหล่านี้เรียกว่า สัญญา ๗.

[๑๐๘๕] เจตนา ๗ เป็นไฉน ?

คือ เจตนาเกิดแต่จักขุสัมผัส เจตนาเกิดแต่โสตสัมผัส เจตนาเกิดแต่ฆานสัมผัส เจตนาเกิดแต่ชีวหาสัมผัส เจตนาเกิดแต่กายสัมผัส เจตนาเกิดแต่มนธาคูสัมผัส เจตนาเกิดแต่มนวิญญาณธาคูสัมผัส

เหล่านี้เรียกว่า เจตนา ๗.

[๑๐๘๖] จิต ๗ เป็นไฉน ?

คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มนธาคู มนวิญญาณธาคู.

เหล่านี้เรียกว่า จิต ๗.

อุปปัตตานุปัตตติวาระ

กามธาคู

[๑๐๘๗] ในกามธาคูมีขันธเท่าไร ฯลฯ มีจิตเท่าไร ?

ในกามธาคู มีขันธ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาคู ๑๘ สัจจะ ๓ อินทรีย์ ๒๒ เหตุ ๕ อาหาร ๔ ผัสสะ ๗ เวทนา ๗ สัญญา ๗ เจตนา ๗ จิต ๗

บรรดาธรรมเหล่านั้น ขันธ ๕ ในกามธาคู เป็นไฉน ?

คือ รูปขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ เหล่านี้เรียกว่า ขันธ ๕ ในกามธาคู.

อายตนะ ๑๒ ในกามธาคู เป็นไฉน ?

คือ จักขายตนะ รูปลายตนะ ฯลฯ ฆานายตนะ รัมมายตนะ เหล่านี้เรียกว่า อายตนะ ๑๒ ในกามธาคู.

ธาคู ๑๘ ในกามธาคู เป็นไฉน ?

คือ จักขุชาตุ จักขุวิญญาณาตุ ฯลฯ มโนชาตุ ฐัมมชาตุ มโนวิญญาณา-
ชาตุ เหล่านี้เรียกว่า **ชาตุ ๑๘ ในกามชาตุ.**

สัจจะ ๓ ในกามชาตุ เป็นไฉน ?

คือ ทุกขสัจจะ สมุทยสัจจะ มัคคสัจจะ เหล่านี้เรียกว่า **สัจจะ ๓
ในกามชาตุ.**

อินทริย์ ๒๒ ในกามชาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุนทริย์ ฯลฯ อัญญาตาวิณฑริย์ เหล่านี้เรียกว่า **อินทริย์
๒๒ ในกามชาตุ.**

เหตุ ๕ ในกามชาตุ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ อัพยากตเหตุ ๓ เหล่านี้เรียกว่า **เหตุ
๕ ในกามชาตุ.**

อาหาร ๔ ในกามชาตุ เป็นไฉน ?

คือ กพพิงการาหาร ผัสสาหาร มโนสัทธเจตนาหาร วิญญาณาหาร
เหล่านี้เรียกว่า **อาหาร ๔ ในกามชาตุ.**

ผัสสะ ๗ ในกามชาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุสัมผัส ฯลฯ มโนวิญญาณาตุสัมผัส เหล่านี้เรียกว่า **ผัสสะ
๗ ในกามชาตุ.**

เวทนา ๗ สัตถุญา ๗ เจตนา ๗ จิต ๗ ในกามชาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุวิญญาณา ฯลฯ มโนชาตุ มโนวิญญาณาตุ เหล่านี้เรียกว่า
จิต ๗ ในกามชาตุ.

รูปธาตุ

[๑๐๘๘] ในรูปธาตุ มีขั้นเท่าไร ฯลฯ มีจิตเท่าไร

ในรูปธาตุ มีขั้น ๕ อายุตนะ ๖ ธาตุ ๕ สัจจะ ๓ อินทรีย์ ๑๔ เหตุ
๘ อาหาร ๓ ผัสสะ ๔ เวทนา ๔ สัญญา ๔ เจตนา ๔ จิต ๔.

ขั้น ๕ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ รูปขั้น ฯลฯ วิญญาณขั้น เหล่านี้เรียกว่า ขั้น ๕ ในรูป
ธาตุ.

อายุตนะ ๖ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ มนายตนะ
ธัมมายตนะ เหล่านี้เรียกว่า อายุตนะ ๖ ในรูปธาตุ.

ธาตุ ๕ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสต-
วิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ เหล่านี้เรียกว่า ธาตุ ๕
ในรูปธาตุ.

สัจจะ ๓ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ ทุกขสัจจะ สมุทขสัจจะ มัคคสัจจะ เหล่านี้เรียกว่า สัจจะ ๓
ในรูปธาตุ.

อินทรีย์ ๑๔ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุอินทรีย์ โสตอินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์
อุปกจินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์
อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ อัญญาอินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ เหล่านี้เรียกว่า
อินทรีย์ ๑๔ ในรูปธาตุ.

เหตุ ๘ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุ ๑ อกุศลเหตุ ๒ อัปยาคตเหตุ ๑.

บรรดาเหตุ ๘ ในรูปธาตุนั้น กุศลเหตุ ๑ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุคืออโลภะ กุศลเหตุคืออโทสะ กุศลเหตุคืออโมหะ
เหล่านี้เรียกว่า กุศลเหตุ ๑.

อกุศลเหตุ ๒ เป็นไฉน ?

คือ อกุศลเหตุคืออโลภะ อกุศลเหตุคืออโมหะ เหล่านี้เรียกว่า อกุศล-
เหตุ ๒.

อัปยาคตเหตุ ๑ เป็นไฉน ?

คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฝ่ายวิบากแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย หรือ
ในกิริยาอัปยาคตธรรมทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อัปยาคตเหตุ ๑.

เหล่านี้เรียกว่า เหตุ ๘ ในรูปธาตุ.

อาหาร ๓ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ ผัสสอาหาร มโนสัญญาเจตนาอาหาร วิญญาณอาหาร เหล่านี้เรียกว่า
อาหาร ๓ ในรูปธาตุ.

ผัสสะ ๔ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส มโนธาตุสัมผัส มโนวิญญาณธาตุสัมผัส
เหล่านี้เรียกว่า ผัสสะ ๔ ในรูปธาตุ.

เวทนา ๔ สัญญา ๔ เจตนา ๔ จิต ๔ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ เหล่านี้
เรียกว่า จิต ๔ ในรูปธาตุ.

อรุปรชาตุ

[๑๐๘๕] ในอรุปรชาตุ มีชั้นเท่าไร ฯลฯ มีจิตเท่าไร.

ในอรุปรชาตุ มีชั้น ๔ อายุตนะ ๒ ชาติ ๒ สัจจะ ๓ อินทรีย์ ๑๑
เหตุ ๘ อาหาร ๓ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑.

บรรดาธรรมเหล่านั้น ชั้น ๔ ในอรุปรชาตุ เป็นไฉน ?

คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น เหล่านี้
เรียกว่า ชั้น ๔ ในอรุปรชาตุ.

อายุตนะ ๒ ในอรุปรชาตุ เป็นไฉน ?

คือ มนาคตนะ ธรรมายตนะ เหล่านี้เรียกว่า อายุตนะ ๒ ในอรุปร-
ชาตุ.

ชาติ ๒ ในอรุปรชาตุ เป็นไฉน ?

คือ มโนวิญญาณชาต ธรรมชาต เหล่านี้เรียกว่า ชาติ ๒ ในอรุปรชาตุ

สัจจะ ๓ ในอรุปรชาตุ เป็นไฉน ?

คือ ทุกขสัจจะ สมุทขสัจจะ มัคคสัจจะ เหล่านี้เรียกว่า สัจจะ ๓
ในอรุปรชาตุ.

อินทรีย์ ๑๑ ในอรุปรชาตุ เป็นไฉน ?

คือ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสตินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัท-
ทินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อัญญินทรีย์
อัญญาตาวินทรีย์ เหล่านี้เรียกว่า อินทรีย์ ๑๑ ในอรุปรชาตุ.

เหตุ ๘ ในอรุปรชาตุ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๒ อัปยาคตเหตุ ๓ เหล่านี้เรียกว่า
เหตุ ๘ ในอรุปรชาตุ.

อาหาร ๓ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญาณาหาร เหล่านี้เรียกว่า
อาหาร ๓ ในรูปธาตุ.

ผัสสะ ๑ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ มโนวิญญาณธาตุสัมผัส นี้เรียกว่า ผัสสะ ๑ ในรูปธาตุ.

เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ในรูปธาตุ เป็นไฉน

คือ มโนวิญญาณธาตุ นี้เรียกว่า จิต ๑ ในรูปธาตุ.

โลกุตตระ

[๑๐๕๐] ในโลกุตตระ มีขั้นเท่าไร ๆ ล ๆ มีจิตเท่าไร.

ในโลกุตตระ มีขั้น ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ สัจจะ ๒ อินทรีย์ ๑๒
เหตุ ๖ อาหาร ๓ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑.

บรรดาธรรมเหล่านั้น ขั้น ๔ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น เหล่านี้
เรียกว่า ขั้น ๔ ในโลกุตตระ.

อายุตนะ ๒ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มนยตนะ ธรรมายตนะ เหล่านี้เรียกว่า อายุตนะ ๒ ใน
โลกุตตระ.

ธาตุ ๒ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มโนวิญญาณธาตุ ธรรมธาตุ เหล่านี้เรียกว่า ธาตุ ๒ ในโลกุตตระ.

สัจจะ ๒ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มัคคสัจจะ นิโรธสัจจะ เหล่านี้เรียกว่า สัจจะ ๒ ในโลกุตตระ.

อินทรีย์ ๑๒ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสตินทรีย์ อุปกจินทรีย์ สัทธินทรีย์
วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญัตตัญญูสามีดินทรีย์
อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ เหล่านี้เรียกว่า อินทรีย์ ๑๒ ในโลกุตตระ.

เหตุ ๖ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุ ๓ อภัยกตเหตุ ๓.

บรรดาเหตุ ๖ เหล่านี้ กุศลเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุคืออโลกะ กุศลเหตุคืออโทสะ กุศลเหตุคืออโมหะ.
เหล่านี้เรียกว่า กุศลเหตุ ๓.

อภัยกตเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ ฝัยวิบากแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย
เหล่านี้เรียกว่า อภัยกตเหตุ ๓

เหล่านี้เรียกว่า เหตุ ๖ ในโลกุตตระ.

อาหาร ๓ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญาณาหาร เหล่านี้เรียกว่า
อาหาร ๓ ในโลกุตตระ.

ผัสสะ ๑ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มโนวิญญาณาธาตุสัมผัส นี้เรียกว่า ผัสสะ ๑ ในโลกุตตระ.

เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มโนวิญญาณาธาตุ นี้เรียกว่า จิต ๑ ในโลกุตตระ.

ปริยาปันนาปริยาปันนวาระ

[๑๐๕๑] บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหน นับเนื่องในกามธาตุ
ชั้นไหน ไม่นับเนื่องในกามธาตุ ฯลฯ บรรดาจิต จิตไหน นับ
เนื่องในกามธาตุ จิตไหน ไม่นับเนื่องในกามธาตุ ?

รูปชั้น นับเนื่องในกามธาตุ ชั้น ๔ นับเนื่องในกามธาตุก็มี
ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

อายตนะ ๑๐ นับเนื่องในกามธาตุ อายตนะ ๒ นับเนื่องในกาม-
ธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

ธาตุ ๑๖ นับเนื่องในกามธาตุ ธาตุ ๒ นับเนื่องในกามธาตุก็มี ไม่
นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

สมุทยสังจะ นับเนื่องในกามธาตุ สังจะ ๒ ไม่นับเนื่องในกาม-
ธาตุ ทุกขสังจะ นับเนื่องในกามธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

อินทรีย์ ๑๐ นับเนื่องในกามธาตุ อินทรีย์ ๓ ไม่นับเนื่องในกาม-
ธาตุ อินทรีย์ ๕ นับเนื่องในกามธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ นับเนื่องในกามธาตุ เหตุ ๖ นับเนื่องในกามธาตุ
ก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

กพพิงการอาหาร นับเนื่องในกามธาตุ อาหาร ๓ นับเนื่องใน
กามธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

ผัสสะ ๖ นับเนื่องในกามธาตุ มโนวิญญานธาตุสัมผัส นับเนื่อง
ในกามธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ นับเนื่องในกามธาตุ
มโนวิญญานธาตุ นับเนื่องในกามธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

[๑๐๕๒] บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหน นับเนื่องในรูปธาตุ ชั้นไหน
ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน นับเนื่องในรูปธาตุ จิต
ไหน ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ.

รูปชั้น ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ ชั้น ๔ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี
ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

อายตนะ ๑๐ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ อายตนะ ๒ นับเนื่องในรูป
ธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

ธาตุ ๑๖ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ ธาตุ ๒ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี
ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

สัจจะ ๓ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. ทุกขสัจจะ นับเนื่องในรูปธาตุ
ก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

อินทรีย์ ๑๓ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ อินทรีย์ ๕ นับเนื่องในรูปธาตุ
ก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ เหตุ ๖ นับเนื่องในรูปธาตุ
ก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

กพพิงการอาหาร ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ อาหาร ๓ นับเนื่องใน
รูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

ผัสสะ ๖ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ มโนวิญญูณธาตุสัมผัส นับ
เนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ
มโนวิญญูณธาตุ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

[๑๐๕๓] บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหน นับเนื่องในรูปธาตุ ชั้นไหน
ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน นับเนื่องในรูปธาตุ
จิตไหน ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ ?

รูปขันธ์ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ ขันธ์ ๔ นับเนื่องในรูปธาตุ
ก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

อายตนะ ๑๐ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ อายตนะ ๒ นับเนื่องใน
รูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

ธาตุ ๑๖ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. ธาตุ ๒ นับเนื่องในรูปธาตุ
สังขะ ๓ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. ทุกขสังขะ นับเนื่องในรูป-
ธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

อินทรีย์ ๑๔ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. อินทรีย์ ๘ นับเนื่องใน
รูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. เหตุ ๖ นับเนื่องในรูป-
ธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

กพพิงการอาหาร ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. อาหาร ๓ นับเนื่อง
ในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

ผัสสะ ๖ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. มโนวิญญาณธาตุสัมผัส นับ
เนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ.
มโนวิญญาณธาตุ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

[๑๐๕๔] บรรดาขันธ์ ๕ ขันธ์ไหน เป็นโลกิยะ ขันธ์ไหน เป็น
โลกุตตระ ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นโลกิยะ จิตไหน เป็นโลกุตตระ.

รูปขันธ์ เป็นโลกิยะ ขันธ์ ๔ เป็นโลกิยะก็มี เป็นโลกุตตระก็มี.

อายตนะ ๑๐ เป็นโลกิยะ. อายตนะ ๒ เป็นโลกิยะก็มี เป็น-
โลกุตตระก็มี.

ธาตุ ๑๖ เป็นโลกิยะ. ธาตุ ๒ เป็นโลกิยะก็มี เป็นโลกุตตระก็มี.
สังขะ ๒ เป็นโลกิยะ. สังขะ ๒ เป็นโลกุตตระ.

อินทรีย์ ๑๐. เป็นโลกิยะ. อินทรีย์ ๓ เป็นโลกุตตระ. อินทรีย์ ๕
เป็นโลกิยะก็มี เป็นโลกุตตระก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นโลกิยะ เหตุ ๖ เป็นโลกิยะก็มี เป็นโลกุตตระก็มี.
กพพิงการอาหาร เป็นโลกิยะ. อาหาร ๓ เป็นโลกิยะก็มี เป็นโลกุต-
ตระก็มี.

ผัสสะ ๖ เป็นโลกิยะ. มโนวิญญูณธาตุสัมผัส เป็นโลกิยะก็มี
เป็นโลกุตตระก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ เป็นโลกิยะ. มโนวิญ-
ญูณธาตุ เป็นโลกิยะก็มี เป็นโลกุตตระก็มี.

วิขมานาวิขมานวาระ

กามธาตุ

[๑๐๕๕] ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้นเท่าไร ย่อมเกิด
ปรากฏ ฯลฯ จิตเท่าไร ย่อมเกิดปรากฏ.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้น ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.
อายตนะ ๑๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อายตนะ ๑๐ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อายตนะ ๑๐ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
บางพวก อายตนะ ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อายตนะ ๓ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก.

ธาตุ ๑๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก ธาตุ ๑๐ ย่อมเกิดปรากฏ
แก่สัตว์บางพวก ธาตุ ๑๐ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก ธาตุ ๕
ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก.

สัจจะ ๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

อินทรีย์ ๑๔ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๑๓ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๑๓ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๑๒ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๑๐
ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก
อินทรีย์ ๕ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๘ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๘ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
บางพวก อินทรีย์ ๗ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๕ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๔ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก.

เหตุ ๓ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก เหตุ ๒ ย่อมเกิดปรากฏ
แก่สัตว์บางพวก สัตว์ที่ไม่มีเหตุ (อเหตุกสัตว์) บางเหล่า ย่อมเกิดปรากฏ.

อาหาร ๔ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

ผัสสะ ๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
ทุกจำพวก.

[๑๐๕๖] ในกามธาตุในขณะที่เกิด ชั้น ๕ เหล่าไหน ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก ?

คือ รูปขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ขันธ์ ๕ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่ สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๑ คือ จักขายตนะ รูปลายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โสภณัฐัพพายตนะ มนายตนะ ฐัมมายตนะ ย่อมเกิดปรากฏแก่กามาวจรเทวดา มนุษย์สมัยปฐมกัป เปเรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปปาติกสัตว์ ซึ่งมีอายุตนะ บริบูรณ์ ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๑ เหล่านี้ ย่อมเกิด ปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๐ ย่อมเกิดปรากฏแก่ สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๐ คือ รูปลายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โสภณัฐัพพายตนะ มนายตนะ ฐัมมายตนะ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปเรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปปาติกสัตว์ ซึ่งตาบอดมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ ในขณะที่ เกิด อายุตนะ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๐ เหล่าอื่นอีก ย่อม เกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๐ คือ จักขายตนะ รูปลายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โสภณัฐัพพายตนะ มนายตนะ ฐัมมายตนะ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปเรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก

ที่เป็นอุปาทกสัตว์ ซึ่งหุหนวกมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ ในขณะที่เกิดอายตนะ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายตนะ ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อายตนะ ๕ คือ รูปายตนะ ฆานายตนะ คันชายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ชัมมายตนะ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปาทกสัตว์ ซึ่งตาบอดและหุหนวกมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายตนะ ๕ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายตนะ ๗ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อายตนะ ๗ คือ รูปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ชัมมายตนะ ย่อมเกิดปรากฏแก่คัพภุสยอกสัตว์ ในกามธาตุ, ในขณะที่เกิด อายตนะ ๗ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๑ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ คันชธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ มโนวิญญานธาตุ ชัมมธาตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่กามาวจรเทวดา มนุษย์สมัยปฐมกัป เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปาทกสัตว์ ซึ่งมีอายตนะ

บริบูรณ์ในกามธาตุ, ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๑ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๐ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๐ คือ รูปธาตุ โสถธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ โสภณธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ฐัมมธาตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปปาติกสัตว์ซึ่งตาบอดมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๐ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๐ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ โสภณธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ฐัมมธาตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรกที่เป็นอุปปาติกสัตว์ซึ่งหูหนวกมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด ธาตุ ๕ คือ รูปธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ โสภณธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ฐัมมธาตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปปาติกสัตว์ ซึ่งตาบอด

และหุหนวกมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ, ในขณะที่เกิด ธาตุ ๕ เหล่านี้
ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๗ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด ธาตุ ๗ คือ รูปธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ กายธาตุ
โผฏฐัพพธาตุ มโนวิญญาณธาตุ รัम्मธาตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ในกามธาตุ
ในขณะที่เกิด ธาตุ ๗ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด สัจจะ ๑ อย่งไหน ย่อมเกิด
ปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

คือ ทุกขสัจจะ ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด สัจจะ ๑ นี้ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๔ ย่อมเกิดปรากฏ
แก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๔ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์
ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์หรือปริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
โสมนัสสินทรีย์หรืออุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สสมา
ธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่กามาวจรเทวดา ผู้เป็นสหเหตุก
ญาณสัมปยุต ในกามธาตุ, ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๔ เหล่านี้ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๓ ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๓ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์
ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์หรือปริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
โสมนัสสินทรีย์หรืออุปกจินทรีย์ สัทชินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาชินทรีย์
ย่อมเกิดปรากฏแก่กามาวจรเทวดา ผู้เป็นสเหตุกญาณวิปยุต ในกาม
ธาตุ. ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๓ เหล่าอื่นอีก ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๓ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์
ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โมนัสสินทรีย์หรืออุปกจินทรีย์
สัทชินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาชินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏ
แก่ มนุษย์สมัยปฐมกับผู้เป็นสเหตุกญาณสัมปยุต ในกามธาตุ, ใน
ขณะที่เกิดอินทรีย์ ๑๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๒ ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์
ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์หรืออุปกจินทรีย์
สัทชินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาชินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่มนุษย์
สมัยปฐมกับ ผู้เป็นสเหตุกญาณวิปยุต ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด
อินทรีย์ ๑๒ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๐ ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๐ คือ กายอินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์ หรือปุริสอินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสอินทรีย์หรืออุเปกจินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่คัพภ-
ไสยกัตถ์ ผู้เป็นสเหตุกณฺฑณฺฑสํปยุต ในกามชาตฺถ ในขณะที่เกิด
อินทรีย์ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่คัตถ์เหล่านี้.

ในกามชาตฺถ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่
คัตถ์จําพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ คือ กายอินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์
หรือปุริสอินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสอินทรีย์หรืออุเปกจินทรีย์ สัทธินทรีย์
วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่คัพภไสยกัตถ์ ผู้
เป็นสเหตุกณฺฑณฺฑวิปยุต ในกามชาตฺถ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ เหล่า
นี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่คัตถ์เหล่านี้.

ในกามชาตฺถ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิด
ปรากฏแก่คัตถ์จําพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ คือ จักขุนทรีย์ โสถินทรีย์ ฉานินทรีย์
ชีวหินทรีย์ กายอินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์หรือปุริสอินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
อุเปกจินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย คัตถ์ดิรัจจณฺณ คัตถ์
นรกที่เป็นอุปปาตคัตถ์ ซึ่งมีอายตนะบริบูรณฺณในกามชาตฺถ ในขณะ
ที่เกิดอินทรีย์ ๕ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่คัตถ์เหล่านี้.

ในกามชาตฺถ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ ย่อมเกิดปรากฏแก่
คัตถ์จําพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ คือ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์หรือปุริสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปปาติกสัตว์ซึ่ง تابอดมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ. ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ เหล่านี้อีก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ คือ จักขุนทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์หรือปุริสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปปาติกสัตว์ ซึ่งหุหนวกมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ. ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๗ คือ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์หรือปุริสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรกที่เป็นอุปปาติกสัตว์ ซึ่ง تابอดและหุหนวกมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ. ในขณะที่เกิดอินทรีย์ ๗ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ คือ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตตินทรีย์ หรือปุริสอินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่คัพภไสยก-
สัตว์ ในกามธาตุ, ในขณะที่เกิด อินทรีย์ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ
แก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๔ ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๔ คือ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
อุเปกขินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่คัพภไสยกสัตว์ ผู้เป็นอเหตุกนปุงสก-
สัตว์ ในกามธาตุ, ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๔ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ
แก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิดเหตุ ๓ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด เหตุ ๓ คือ อโลภะที่เป็นวิปากเหตุ อโทสะที่เป็น
วิปากเหตุ อโมหะที่เป็นวิปากเหตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่กามาวจรเทวดา
มนุษย์สมัยปฐมกัป คัพภไสยกสัตว์ ผู้เป็นสเหตุกญาณสัมปยุต ใน
กามธาตุ, ในขณะที่เกิด เหตุ ๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด เหตุ ๒ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด เหตุ ๒ คือ อโลภะที่เป็นวิปากเหตุ อโทสะที่เป็น
วิปากเหตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่กามาวจรเทวดา มนุษย์สมัยปฐมกัป คัพภ-

ไปยถาสัตว์ ผู้เป็นสเหตุกณฺหาณวิปฺปยุต ในกามชาตฺถ ในขณะที่เกิด
เหตุ ๒ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

อเหตุกวิบาก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์นอกรนี้.

ในกามชาตฺถ ในขณะที่เกิด อาหาร ๔ เหล่าไหน ย่อมเกิด
ปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก ?

คือ กวพิงการาหาร ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญาณาหาร
ในกามชาตฺถ ในขณะที่เกิด อาหาร ๔ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
ทุกจำพวก.

ในกามชาตฺถ ในขณะที่เกิด ผัสสละ ๑ อย่างไหน ย่อมเกิด
ปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก ?

คือ มโนวิญญาณชาตฺถสัมผัส ในกามชาตฺถ ในขณะที่เกิด ผัสสละ
๑ นี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

ในกามชาตฺถ ในขณะที่เกิด เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต
๑ อย่างไหน ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก ?

คือ มโนวิญญาณชาตฺถ ในกามชาตฺถ ในขณะที่เกิด จิต ๑ นี้ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

รูปชาตฺถ

[๑๐๕๗] ในรูปชาตฺถ ในขณะที่เกิด ชั้นเท่าไร ย่อมเกิด
ปรากฏ ฯลฯ จิตเท่าไร ย่อมเกิดปรากฏ ?

ในรูปชาตฺถ ในขณะที่เกิด ชั้น ๕ आयตนะ ๕ ชาติ ๕ สัจจะ ๑
อินทรีย์ ๑๐ เหตุ ๓ อาหาร ๓ ผัสสละ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑
ย่อมเกิดปรากฏแก่เทวดาทั้งหลาย เว้นแต่พวกอัสสัญญสัตว์.

[๑๐๕๘] ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้นที่ ๕ เหล่าไหน ย่อม

เกิดปรากฏ ?

คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ในรูปธาตุ
ในขณะที่เกิด ชั้นที่ ๕ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๕ เหล่าไหน ย่อมเกิด
ปรากฏ ?

คือ จักขยตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ มนายตนะ ชัมมยตนะ
ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๕ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๕ เหล่าไหน ย่อมเกิด
ปรากฏ ?

คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ โสตธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ชัมมธาตุ ใน
รูปธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๕ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด สัจจะ ๑ อย่างไหน ย่อมเกิด
ปรากฏ ?

คือ ทุกขสัจจะ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด สัจจะ ๑ นี้ ย่อมเกิด
ปรากฏ ?

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๐ เหล่าไหน ย่อมเกิด
ปรากฏ ?

คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์
หรืออุpekอินทรีย์ สัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาอินทรีย์ ปัญฺอินทรีย์
ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิดเหตุ ๓ เหล่าไหน ย่อมเกิดปรากฏ ?

คือ อโกละ ที่เป็นวิปากเหตุ อโทสะ ที่เป็นวิปากเหตุ อโมหะ ที่เป็นวิปากเหตุ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด เหตุ ๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อาหาร ๓ เหล่าไหน ย่อมเกิดปรากฏ ?

ผัสสอาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญาณาหาร ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อาหาร ๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด ผัสสะ ๑ อย่างไหน ย่อมเกิดปรากฏ ?

คือ มโนวิญญาณธาตุสัมผัส ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด ผัสสะ ๑ นี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ อย่างไหน ย่อมเกิดปรากฏ ?

คือ มโนวิญญาณธาตุ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด จิต ๑ นี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

[๑๐๕๕] ในขณะที่เกิด ชั้นไหน ย่อมเกิดปรากฏ ฯลฯ
จิตเท่าไร ย่อมปรากฏ แก่เหล่าเทวดาสัตว์ ?

ในขณะที่เกิด ชั้นไหน คือ รูปชั้นไหน ย่อมเกิดปรากฏแก่เหล่าเทวดาสัตว์.

อายตนะ ๒ คือ รูปอายตนะ ธรรมายตนะ ย่อมเกิดปรากฏ.

ธาตุ ๒ คือ รูปธาตุ ธรรมธาตุ ย่อมเกิดปรากฏ.

สัจจะ ๑ คือ ทุกขสัจจะ ย่อมเกิดปรากฏ.

อินทรีย์ ๑ คือ รูปชีวิตินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏ.

เหล่าทเวดาอสังขยัตว์ ไม่มีเหตุ ไม่มีอาหาร ไม่มีผัสสะ ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีเจตนา ไม่มีจิต ย่อมเกิดปรากฏ.

อรูปรธาตุ

[๑๑๐๐] ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้นเท่าไร ฯลฯ จิต

เท่าไร ย่อมเกิดปรากฏ ?

ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้น ๔ ย่อมเกิดปรากฏ อายุตนะ ๒ ย่อมเกิดปรากฏ ธาตุ ๒ ย่อมเกิดปรากฏ สัจจะ ๑ ย่อมเกิดปรากฏ อินทรีย์ ๘ ย่อมเกิดปรากฏ เหตุ ๓ ย่อมเกิดปรากฏ อาหาร ๓ ย่อมเกิดปรากฏ ผัสสะ ๑ ย่อมเกิดปรากฏ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ย่อมเกิดปรากฏ.

[๑๑๐๑] ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้น ๔ เหล่าไหน

ย่อมเกิดปรากฏ ?

คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้น ๔ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๒ เหล่าไหน ย่อมเกิดปรากฏ ?

คือ มนายตนะ รัมมายตนะ ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิดอายุตนะ ๒ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๒ เหล่าไหน ย่อมเกิดปรากฏ ?

คือ มโนวิญญาณธาตุ รัมมธาตุ ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๒ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด สัจจะ ๑ อย่างไหน ย่อมเกิด

ปรากฏ ?

คือ ทุกขสัจจะ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด สัจจะ ๑ นี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ เหล่าไหน ย่อมเกิด

ปรากฏ ?

คือ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุปกจินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด เหตุ ๓ เหล่าไหน ย่อมเกิด

ปรากฏ ?

คือ อโลภะที่เป็นวิปากเหตุ อโทสะที่เป็นวิปากเหตุ อโมหะที่เป็นวิปากเหตุ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด เหตุ ๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อาหาร ๓ เหล่าไหน ย่อมเกิด

ปรากฏ ?

คือ ผัสสาหาร มโนสัจจะเจตนาหาร วิญญาณาหาร ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อาหาร ๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด ผัสสะ ๑ อย่างไหน ย่อมเกิด

ปรากฏ ?

คือ มโนวิญญาณธาตุสัมผัส ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด ผัสสะ ๑ นี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑
อย่างไรหน ย่อมเกิดปรากฏ ?

คือ มโนวิญญาณธาตุ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด จิต ๑ นี้
ย่อมเกิดปรากฏ.

ภุมันตรวาระ

[๑๑๐๒] ธรรมที่เป็นกามาวจร ธรรมที่ไม่ใช่กามาวจร ธรรม
ที่เป็นรูปาวจร ธรรมที่ไม่ใช่รูปาวจร ธรรมที่เป็นอรุปาวจร ธรรม
ที่ไม่ใช่อรุปาวจร ธรรมที่เป็นโลกิยะ ธรรมที่เป็นโลกุตตระ.

กามาวจรภูมิ

[๑๑๐๓] ธรรมที่เป็นกามาวจร เป็นไฉน ?

คือ ขันธ ๓ ธาตุ आयตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
อันใด อันท่องเที่ยวอยู่ในระหว่างภูมินี้ อันนับเนื่องอยู่ในระหว่างภูมินี้ คือ
เบื้องต่ำกำหนดเอาอเวจिनรกเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดเอาเทวดาชั้นปรนิมมิต-
วสวัตดีเป็นที่สุด เหล่านั้นชื่อว่า ธรรมที่เป็นกามาวจร.

ธรรมที่ไม่ใช่กามาวจร เป็นไฉน ?

คือ ธรรมที่เป็นรูปาวจร ธรรมที่เป็นอรุปาวจร ธรรมที่เป็นโลกุตตระ
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่ไม่ใช่กามาวจร.

รูปาวจรภูมิ

ธรรมที่เป็นรูปาวจร เป็นไฉน ?

คือ จิตและเจตสิกธรรม ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ หรือผู้เกิดแล้ว
หรือผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม อันท่องเที่ยวอยู่ในระหว่างภูมินี้ อันนับเนื่องอยู่

ในระหว่างภุมินี คือ เบื้องต่ำกำหนดเอาพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดเอาเหล่าเทวดาชั้นนอกนิฏฐาเป็นที่สุด เหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมที่เป็นรูปาวจร.**

ธรรมที่ไม่ใช่รูปาวจร เป็นไฉน ?

คือ ธรรมที่เป็นกามาวจร ธรรมที่เป็นอรูปาจร ธรรมที่เป็นโลกุตตระ เหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมที่ไม่ใช่รูปาวจร.**

อรูปาจรภุมิ

ธรรมที่เป็นอรูปาจร เป็นไฉน ?

คือ จิตและเจตสิกธรรม ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ หรือผู้เกิดแล้ว หรือผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐุธรรม อันท่องเที่ยวอยู่ในระหว่างภุมินี อันนับเนื่องอยู่ในระหว่างภุมินี คือ เบื้องต่ำกำหนดเอาเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงอากาศาสนัญจา-ยตนภพเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดเอาเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพเป็นที่สุด เหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมที่เป็นอรูปาจร.**

ธรรมที่ไม่ใช่อรูปาจร เป็นไฉน ?

คือ ธรรมที่เป็นกามาวจร ธรรมที่เป็นรูปาวจร ธรรมที่เป็นโลกุตตระ เหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมที่ไม่ใช่อรูปาจร.**

ธรรมที่เป็นโลกิยะ เป็นไฉน ?

คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัปยาคตธรรม ที่เป็นอารมณ์ของ อาสวะ อันเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาจร ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมที่เป็นโลกิยะ.**

ธรรมที่เป็นโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มรรค ผลแห่งมรรค และอสังขตธาตุ (คือนิพพาน) เหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมที่เป็นโลกุตตระ.**

อุปาทกัมมอายุปมณวาระ

[๑๑๐๔] คำว่า เทวดา ได้แก่ เทวดา ๑ จำพวก คือ สมมติเทวดา

อุปปัตติเทวดา วิสุทธิเทวดา.

พระราชชา พระเทวี พระราชกุมาร เรียกว่า สมมติเทวดา.

เหล่าเทวดาชั้นบน นับแต่เหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราชขึ้นไป เรียกว่า
อุปปัตติเทวดา. พระอรหันต์ทั้งหลาย เรียกว่า วิสุทธิเทวดา.

กรรมที่เป็นเหตุให้เกิดเป็นมนุษย์และเทวดา

[๑๑๐๕] คนทั้งหลาย ให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรม

แล้ว เกิดที่ไหน ?

คนทั้งหลาย ให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรมแล้ว บางคน
เข้าถึงความเป็นพวกแห่งกษัตริย์ผู้มหาศาล บางคนเข้าถึงความเป็นพวกแห่ง
พราหมณ์ผู้มหาศาล บางคนเข้าถึงความเป็นพวกแห่งคหบดีผู้มหาศาล บางคน
เข้าถึงความเป็นพวกแห่งเหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราช บางคนเข้าถึงความเป็น
พวกแห่งเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ บางคนเข้าถึงความเป็นพวกแห่งเหล่าเทวดา
ชั้นยามา บางคนเข้าถึงความเป็นพวกแห่งเหล่าเทวดาชั้นดุสิต บางคนเข้าถึง
ความเป็นพวกแห่งเหล่าเทวดาชั้นนิมมานรดี บางคนเข้าถึงความเป็นพวกแห่ง
เหล่าเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี.

ประมาณแห่งอายุของมนุษย์

[๑๑๐๖] อายุของเหล่ามนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

คือ ประมาณ ๑๐๐ ปี ต่ำกว่าบ้าง เกินกว่าบ้างก็มี.

ประมาณแห่งอายุของเทวดาเทียบกับมนุษย์

อายุของเหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราช มีประมาณเท่าไร ?

คือ ๕๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งและคืนหนึ่งของเหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราช, ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้นเป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้นเป็น ๑ ปี. ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นกำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราช.

นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๕ ล้านปี.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ มีประมาณเท่าไร ?

คือ ๑๐๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งและคืนหนึ่งของเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์, ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้นเป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้นเป็น ๑ ปี. ๑,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นกำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์.

นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นยามา มีประมาณเท่าไร ?

คือ ๒๐๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งและคืนหนึ่งของเหล่าเทวดาชั้นยามา, ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้นเป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้นเป็น ๑ ปี. ๒,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นกำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นยามา.

นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปี.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นดุสิต มีประมาณเท่าไร ?

คือ ๔๐๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งและคืนหนึ่งของเหล่าเทวดาชั้นดุสิต, ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี, ๔,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นกำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นดุสิต.

นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปี.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นนิมมานรดี มีประมาณเท่าไร ?

คือ ๘๐๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งและคืนหนึ่งของเหล่าเทวดาชั้นนิมมานรดี, ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี, ๘,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นกำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นนิมมานรดี.

นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๒๓๐ โกฎิ ๔ ล้านปี.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตติ มีประมาณเท่าไร ?

คือ ๑,๖๐๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งและคืนหนึ่งของเหล่าเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตติ, ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี, ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นกำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตติ.

นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๘๒๑ โกฎิ ๖ ล้านปี.

พวกเทวดากามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น เพียบพร้อมไปด้วยกามคุณทั้งปวง อายุของพวกเทวดากามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น นับรวมกันทั้งหมดเป็นเท่าไร เป็น ๑,๒๒๘ โกฎิ ๕ ล้านปี โดยนับอย่างปีมนุษย์.

ประมาณแห่งอายุของรูปพรหม

[๑๑๐๗] ผู้เจริญปฐมฌานได้อย่างสามัญ ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญปฐมฌานได้อย่างสามัญ ไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นพรหม
ปารีสัชชา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณเท่าส่วนที่ ๓ ที่ ๔ แห่งกัป [คือ ๑ ใน ๓ หรือ ๑ ใน ๔
แห่งกัป].

ผู้เจริญปฐมฌานได้อย่างกลาง ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญปฐมฌานได้อย่างกลาง ไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นพรหม
ปุโรหิตา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณกึ่งกัป.

ผู้เจริญปฐมฌานได้อย่างประณีต ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญปฐมฌานได้อย่างประณีต ไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นมหา
พรหมา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๑ กัป.

ผู้เจริญทุติยฌานได้อย่างสามัญ ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญทุติยฌานได้อย่างสามัญ ไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นปริตตภา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๒ กัป.

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างกลาง ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างกลาง ไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นอัปมา-
ณาภา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๔ กัป.

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างประณีต ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างประณีต ไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นอภัส-
สรา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๘ กัป.

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างสามัญ ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างสามัญไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นปริตตสุภา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๑๖ กัป.

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างกลาง ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างกลาง ไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นอัป-
มาณสุภา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๓๒ กัป.

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างประณีต ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างประณีต ไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นสุภ-

กัณหา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๖๔ กัป.

ผู้เจริญจตุตถฌาน บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาเหล่าอัสถุญสัตว์
บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นเวหัพผลา บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดา
ชั้นอวิหา บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นอตปปา บางคนไปเกิดพวก
เทวดาชั้นสุทัสสา บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นสุทัสสี บางคนไป
เกิดเป็นพวกเทวดาชั้นนอกนิฏฐา บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาผู้เข้าถึง
อาณาจักรายตนภพ บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาผู้เข้าถึงวิญญูญายตน-
ภพ บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาผู้เข้าถึงอาณาจักรายตนภพ
บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพ เพราะ
อารมณ์ต่างกัน เพราะมณฑิการต่างกัน เพราะฉันทะต่างกัน เพราะปณิธิต่าง
กัน เพราะอธิโมกษ์ต่างกัน เพราะอภินิหารต่างกัน เพราะปัญญาต่างกัน.

อายุของเหล่าเทวดาอัสถุญสัตว์ และเหล่าเทวดาชั้นเวหัพผลา
มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๕๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นอวิหา มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๑,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นอตปปา มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๒,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นสุทัสสา มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๔,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นสุทัสสี มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๘,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นอกนิฏฐา มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๑๖,๐๐๐ กัป.

ประมาณแห่งอายุของอรุปรหม

อายุของเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงอากาศานัญญาตนภพ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๒๐,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงวิญญานัญญาตนภพ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๔๐,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงอภิญญาตนภพ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๖๐,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงเนวตัณญานาตัณญาตนภพ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๘๔,๐๐๐ กัป.

เหล่าสัตว์ที่มีอำนาจแห่งบุญส่งเสริม ไปแล้วสู่กามภพ และรูปภพ หรือแม้ไปสู่ภวคพรหม ย่อมกลับสู่ทุกคติอีกได้ เหล่าสัตว์มีอายุยืนถึงเพียงนั้น ก็ยังจุติเพราะสิ้นอายุ ภพไหน ๆ ชื่อว่า เทียงไม่มี สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ได้ตรัส

ไว้แบบนี้ เพราะฉะนั้นแล เหล่านี้ที่ปราศจากผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาด
รอบคอบ คำนึงถึงความจริงข้อนี้ จึงเจริญมรรคอันอุดมเพื่อพ้นจาก
ชรามรณะ ครั้นเจริญมรรคอันบริสุทธิสะอาด ซึ่งมีปกติยังสัตว์ให้
หยั่งถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่มีอาสวะปรินิพพาน เพราะ
กำหนดรู้อาสวะทั้งปวงขณะนี้แล.

อภิญาญยาทีวาระ

[๑๑๐๘] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นอภิญาญยธรรม,
ขั้นไหน เป็นปริญาญยธรรม, ขั้นไหนเป็นปหัตตัพพธรรม,
ขั้นไหน เป็นภาเวตตัพพธรรม, ขั้นไหน เป็นสัจฉิกัตตัพพธรรม,
ขั้นไหน ไม่ใช่ปหัตตัพพธรรม, ขั้นไหน ไม่ใช่ภาเวตตัพพธรรม,
ขั้นไหน ไม่ใช่สัจฉิกัตตัพพธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็น
อภิญาญยธรรม, จิตไหน เป็นปริญาญยธรรม, จิตไหน เป็น
ปหัตตัพพธรรม, จิตไหน เป็นภาเวตตัพพธรรม, จิตไหน เป็น
สัจฉิกัตตัพพธรรม, จิตไหน ไม่ใช่ปหัตตัพพธรรม, จิตไหน ไม่
ใช่ภาเวตตัพพธรรม, จิตไหน ไม่ใช่สัจฉิกัตตัพพธรรม ?

รูปขั้น เป็นอภิญาญยธรรม เป็นปริญาญยธรรม ไม่ใช่ปหา-
ตัพพธรรม ไม่ใช่ภาเวตตัพพธรรม ไม่ใช่สัจฉิกัตตัพพธรรม.

ขั้น ๔ เป็นอภิญาญยธรรม เป็นปริญาญยธรรม เป็นปหัตตัพ-
พธรรมก็มี เป็นภาเวตตัพพธรรมก็มี เป็นสัจฉิกัตตัพพธรรมก็มี ไม่ใช่ปหา-
ตัพพธรรม ไม่ใช่ภาเวตตัพพธรรม ไม่ใช่สัจฉิกัตตัพพธรรม ก็มี.

อายตนะ ๑๐ เป็นอภิญญาขรรคม เป็นปริญาญาขรรคม ไม่ใช่ปหาตัพพขรรคม ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรคม ไม่ใช่สัจฉิกาทัพพขรรคม.

อายตนะ ๒ เป็นอภิญญาขรรคม เป็นปริญาญาขรรคม เป็นปหาตัพพขรรคมก็มี เป็นภาเวตัพพขรรคมก็มี เป็นสัจฉิกาทัพพขรรคมก็มี ไม่ใช่ปหาตัพพขรรคม ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรคม ไม่ใช่สัจฉิกาทัพพขรรคมก็มี.

ธาตุ ๑๖ เป็นอภิญญาขรรคม เป็นปริญาญาขรรคม ไม่ใช่ปหาตัพพขรรคม ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรคม ไม่ใช่สัจฉิกาทัพพขรรคม.

ธาตุ ๒ เป็นอภิญญาขรรคม เป็นปริญาญาขรรคม เป็นปหาตัพพขรรคม เป็นภาเวตัพพขรรคมก็มี เป็นสัจฉิกาทัพพขรรคมก็มี ไม่ใช่ปหาตัพพขรรคม ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรคม ไม่ใช่สัจฉิกาทัพพขรรคม ก็มี.

สมุทตัญญู เป็นอภิญญาขรรคม เป็นปริญาญาขรรคม เป็นปหาตัพพขรรคม ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรคม ไม่ใช่สัจฉิกาทัพพขรรคม.

มัตถคตัญญู เป็นอภิญญาขรรคม เป็นปริญาญาขรรคม ไม่ใช่ปหาตัพพขรรคม เป็นภาเวตัพพขรรคม ไม่ใช่สัจฉิกาทัพพขรรคม.

นิโรจตัญญู เป็นอภิญญาขรรคม เป็นปริญาญาขรรคม ไม่ใช่ปหาตัพพขรรคม เป็นภาเวตัพพขรรคม เป็นสัจฉิกาทัพพขรรคม.

ทุกขตัญญู เป็นอภิญญาขรรคม เป็นปริญาญาขรรคม เป็นปหาตัพพขรรคม ก็มี ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรคม ไม่ใช่สัจฉิกาทัพพขรรคม ไม่ใช่ปหาตัพพขรรคม ก็มี.

อินทริยัญญู เป็นอภิญญาขรรคม เป็นปริญาญาขรรคม ไม่ใช่ปหาตัพพขรรคม ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรคม ไม่ใช่สัจฉิกาทัพพขรรคม.

โทมนัสสินทริย์ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญเญยชธรรม เป็น
ปหาดัตถัพพชธรรม ไม่ใช่ภเวตถัพพชธรรม ไม่ใช่สัจฉิกาทถัพพชธรรม.

อนัญญุตัญญุตสวามีตินทริย์ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญเญยช-
ชธรรม ไม่ใช่ปหาดัตถัพพชธรรม เป็นภเวตถัพพชธรรม ไม่ใช่สัจฉิกาทถัพพชธรรม.

อัญญินทริย์ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญเญยชธรรม ไม่ใช่
ปหาดัตถัพพชธรรม เป็นภเวตถัพพชธรรมก็มี เป็นสัจฉิกาทถัพพชธรรมก็มี.

อัญญวาทินทริย์ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญเญยชธรรม ไม่
ใช่ปหาดัตถัพพชธรรม ไม่ใช่ภเวตถัพพชธรรม เป็นสัจฉิกาทถัพพชธรรม.

อินทริย์ ๓ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญเญยชธรรม ไม่ใช่ปหา-
ดัตถัพพชธรรม เป็นภเวตถัพพชธรรมก็มี เป็นสัจฉิกาทถัพพชธรรมก็มี ไม่ใช่ภเว-
ดัตถัพพชธรรม ไม่ใช่สัจฉิกาทถัพพชธรรมก็มี.

อินทริย์ ๖ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญเญยชธรรม เป็นปหา-
ดัตถัพพชธรรมก็มี เป็นภเวตถัพพชธรรมก็มี เป็นสัจฉิกาทถัพพชธรรมก็มี ไม่ใช่
ปหาดัตถัพพชธรรม ไม่ใช่ภเวตถัพพชธรรม ไม่ใช่สัจฉิกาทถัพพชธรรม ก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญเญยชธรรม เป็น
ปหาดัตถัพพชธรรม ไม่ใช่ภเวตถัพพชธรรม ไม่ใช่สัจฉิกาทถัพพชธรรม.

กุศลเหตุ ๓ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญเญยชธรรม ไม่ใช่
ปหาดัตถัพพชธรรม เป็นภเวตถัพพชธรรม มีใช่สัจฉิกาทถัพพชธรรมก็มี ไม่ใช่ภเว-
ดัตถัพพชธรรม ก็มี.

อัพยากตเหตุ ๓ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญเญยชธรรม ไม่ใช่
ปหาดัตถัพพชธรรม ไม่ใช่ภเวตถัพพชธรรม เป็นสัจฉิกาทถัพพชธรรมก็มี ไม่ใช่
สัจฉิกาทถัพพชธรรมก็มี.

กพพิงการอาหาร เป็นอภิญญาธรรม เป็นปริญาธรรม ไม่ใช่
ปหัตถ์ธรรม ไม่ใช่ภาเวตถ์ธรรม ไม่ใช่สัจฉิกาทถ์ธรรม อาหาร ๓
เป็นอภิญญาธรรม เป็นปริญาธรรม เป็นปหัตถ์ธรรมก็มี เป็นภาเว-
ตถ์ธรรมก็มี เป็นสัจฉิกาทถ์ธรรมก็มี ไม่ใช่ปหัตถ์ธรรม ไม่ใช่ภาเว-
ตถ์ธรรม ไม่ใช่สัจฉิกาทถ์ธรรม ก็มี.

ผัสสะ ๖ เป็นอภิญญาธรรม เป็นปริญาธรรม ไม่ใช่ปห-
ตถ์ธรรม ไม่ใช่ภาเวตถ์ธรรม ไม่ใช่สัจฉิกาทถ์ธรรม.

มโนวิญญาณธาตุสัมผัส เป็นอภิญญาธรรม เป็นปริญาธรรม
ธรรม เป็นปหัตถ์ธรรมก็มี เป็นภาเวตถ์ธรรมก็มี เป็นสัจฉิกาทถ์ธรรม
ไม่ใช่ปหัตถ์ธรรม ไม่ใช่ภาเวตถ์ธรรม ไม่ใช่สัจฉิกาทถ์ธรรม ก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ เป็นอภิญญาธรรม เป็น
ปริญาธรรม ไม่ใช่ปหัตถ์ธรรม ไม่ใช่ภาเวตถ์ธรรม ไม่ใช่สัจฉิกา-
ตถ์ธรรม.

มโนวิญญาณธาตุ เป็นอภิญญาธรรม เป็นปริญาธรรม เป็น
ปหัตถ์ธรรมก็มี เป็นภาเวตถ์ธรรมก็มี เป็นสัจฉิกาทถ์ธรรมก็มี ไม่ใช่
ปหัตถ์ธรรม ไม่ใช่ภาเวตถ์ธรรม ไม่ใช่สัจฉิกาทถ์ธรรม ก็มี.

อารัมมณวาระ

[๑๑๐๕] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นสารัมมณธรรม, ขั้น
ไหน เป็นอนารัมมณธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นสารัมมณ-
ธรรม, จิตไหน เป็นอนารัมมณธรรม ?

รูปชั้น เป็นอนารัมมณธรรม ชั้น ๔ เป็นสารัมมณธรรม.

อายตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณธรรม มนายตนะ เป็นสารัมมณธรรม
ธัมมายตนะ เป็นสารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณธรรมก็มี.

ธาตุ ๑๐ เป็นอนารัมมณธรรม. ธาตุ ๗ เป็นสารัมมณธรรม ธัมม-
ธาตุ เป็นสารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

สัจจะ ๒ เป็นสารัมมณธรรม. นิโรธสัจ เป็นอนารัมมณธรรม
ทุกขสัจ เป็นสารัมมณธรรมก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

อินทรี ๗ เป็นอนารัมมณธรรม.

อินทรี ๑๔ เป็นสารัมมณธรรม. ชีวิตินทรี เป็นสารัมมณธรรม
ก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

เหตุ ๕ เป็นสารัมมณธรรม.

กพพิงการอาหาร เป็นอนารัมมณธรรม อาหาร ๓ เป็นสารัมม-
ณธรรม.

ผัสสะ ๗ เวทนา ๗ สัญญา ๗ เจตนา ๗ จิต ๗ เป็นสารัมมณ-
ธรรม.

[๑๑๑๐] บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหน เป็นสารัมมณารัมมณธรรม
ชั้นไหนเป็นอนารัมมณารัมมณธรรม ชั้นไหน เป็นอนารัมมณ-
ธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นสารัมมณารัมมณธรรม จิตไหน
เป็นอนารัมมณารัมมณธรรม จิตไหน เป็นอนารัมมณธรรม ?

รูปชั้น เป็นอนารัมมณธรรม.

ชั้น ๔ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี.

อายตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณธรรม.

มหายตนะ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี.

อัมมายตนะ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

ธาตุ ๑๐ เป็นอนารัมมณธรรม.

ธาตุ ๖ เป็นอนารัมมณารัมมณธรรม.

มนโณวัญญาธาตุ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณา-
รัมมณธรรม ก็มี.

อัมมธาตุ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

นิโรธสัจ เป็นอนารัมมณธรรม.

มัลลสัจ เป็นอนารัมมณารัมมณธรรม.

สมุทยสัจ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี.

ทุกขสัจ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

อินทรีย์ ๗ เป็นอนารัมมณธรรม.

อินทรีย์ ๕ เป็นอนารัมมณารัมมณธรรม.

อินทรีย์ ๘ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี.

ชีวิตินทรีย์ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

เหตุ ๕ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณธรรม
ก็มี.

กพพิงการอาหาร เป็นอนารัมมณธรรม.

อาหาร ๓ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี.

ผัสสะ ๖ เป็นอนารัมมณารัมมณธรรม.

มนโณวิญญาตธาตุสัมผัส เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็น
อนารัมมณารัมมณธรรม ก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม.

มนโณวิญญาตธาตุ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณา-
รัมมณธรรม ก็มี.

ทฤษฎาทิวาระ

[๑๑๑๑] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นทฤษฎธรรม, ขั้นไหน
เป็นสุตธรรม เป็นมุตธรรม เป็นวิญญาตธรรม, ขั้นไหน ไม่ใช่
ทฤษฎธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม ไม่ใช่วิญญาตธรรม ฯลฯ
บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นทฤษฎธรรม เป็นสุตธรรม เป็นมุตธรรม
เป็นวิญญาตธรรม, จิตไหน ไม่ใช่ทฤษฎธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่
ใช่มุตธรรม ไม่ใช่วิญญาตธรรม ?

รูปขั้น เป็นทฤษฎธรรม ก็มี เป็นสุตธรรม ก็มี เป็นมุตธรรมก็มี
ไม่ใช่ทฤษฎธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็นวิญญาตธรรม ก็มี.

ชั้น ๔ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

รูปายตนะ เป็นทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

สัททายตนะ ไม่ใช่ทิวฐธรรม เป็นสุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ไม่ใช่ทิวฐธรรม
ไม่ใช่สุตธรรม เป็นมุตธรรม เป็นวิญญาตธรรม.

อายตนะ ๗ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

รูปธาตุ เป็นทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็นวิญญาต-
ธรรม.

สัทธาธาตุ ไม่ใช่ทิวฐธรรม เป็นสุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม
เป็นมุตธรรม เป็นวิญญาตธรรม.

ธาตุ ๑๓ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

สัจจะ ๓ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

ทุกขสัจ เป็นทิวฐธรรมก็มี เป็นสุตธรรมก็มี เป็นมุตธรรมก็มี
ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรมก็มี เป็นวิญญาตธรรม.

อินทรี ๒๒ ไม่ใช่ทิวฏฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม
เป็นวิญญาตธรรม.

เหตุ ๕ ไม่ใช่ทิวฏฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็นวิญญาต-
ธรรม.

อาหาร ๔ ไม่ใช่ทิวฏฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

ผัสสะ ๗ ไม่ใช่ทิวฏฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

เวทนา ๗ สัญญา ๗ เจตนา ๗ จิต ๗ ไม่ใช่ทิวฏฐธรรม ไม่
ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็นวิญญาตธรรม.

กุสลติกาทิวาระ

[๑๑๑๒] บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหน เป็นกุสล ชั้นไหน
เป็นอกุสล ชั้นไหน เป็นอภัยกตะ ฯลฯ บรรดาจิต จิตไหน
เป็นกุสล จิตไหน เป็นอกุสล จิตไหน เป็นอภัยกตะ ?

รูปชั้น เป็นอภัยกตะ ชั้น ๔ เป็นกุสลก็มี เป็นอกุสลก็มี
เป็นอภัยกตะก็มี.

อายตนะ ๑๐ เป็นอภัยกตะ.

อายตนะ ๒ เป็นกุสลก็มี เป็นอกุสลก็มี เป็นอภัยกตะก็มี.

ธาตุ ๑๖ เป็นอภัยกตะ.

ธาตุ ๒ เป็นกุสลก็มี เป็นอกุสลก็มี เป็นอภัยกตะก็มี.

สมุทยัจจ เป็นอกุสล.

มัลลคัจฉ เป็นกุศล.

นิโรธคัจฉ เป็นอัปยาคตะ.

ทูกขคัจฉ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัปยาคตะก็มี.

อินทริย์ ๑๐ เป็นอัปยาคตะ.

โทมนัสสินทริย์ เป็นอกุศล.

อัญญุตัญญุตสามิตินทริย์ เป็นกุศล.

อินทริย์ ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอัปยาคตะก็มี.

อินทริย์ ๖ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัปยาคตะก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นอกุศล.

กุศลเหตุ ๓ เป็นกุศล.

อัปยาคเหตุ ๓ เป็นอัปยาคตะ.

กพพิงการาหาร เป็นอัปยาคตะ

อาหาร ๓ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัปยาคตะก็มี.

สัมผัส ๖ เป็นอัปยาคตะ.

มโนวิญญาณธาตุสัมผัส เป็นกุศลก็มีเป็นอกุศลก็มีเป็นอัปยาคตะก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ เป็นอัปยาคตะ.

มโนวิญญาณธาตุ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัปยาคตะก็มี.

เวทนาติกวาระ

[๑๑๑๓] บรรดาขันธ ๕ ขันธไหน สัมปยุตด้วยสุขเวทนา
ขันธไหน สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา ขันธไหน สัมปยุตด้วยอทุกขม-
สุขเวทนา ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน สัมปยุตด้วยสุขเวทนา จิต

ไปไหน สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา จิตไปไหน สัมปยุตด้วยขอกุขมสุข-
เวทนา ?

ขั้นที่ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุตด้วย
ทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนา.

ขั้นที่ ๓ สัมปยุตด้วยสุขเวทนา ก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนามี สัม-
ปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนามี.

อายตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุต
ด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนา.

มนายตนะ สัมปยุตด้วยสุขเวทนามี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนามี
สัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนามี.

ธัมมายตนะ สัมปยุตด้วยสุขเวทนามี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนามี
สัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนามี กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือ
สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนามี.

ธาตุ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุตด้วย
ทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนา.

ธาตุ ๕ สัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนา.

กายวิญญูณธาตุ สัมปยุตด้วยสุขเวทนามี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา
ก็มี.

มนวิญญูณธาตุ สัมปยุตด้วยสุขเวทนามี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา
ก็มี สัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนามี.

ธัมมธาตุ สัมปยุตด้วยสุขเวทนามี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนามี
สัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนามี กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือ
สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนามี.

ธัจจะ ๒ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนา
ก็มี.

นิโรธสัง กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุตด้วย
ทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนา.

ทุกขสัง สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี
สัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนาก็มี กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือ
สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนาก็มี.

อินทรีย์ ๑๒ กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุต
ด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนา.

อินทรีย์ ๖ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนา
ก็มี.

อินทรีย์ ๓ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี
สัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนาก็มี.

ชีวิตินทรีย์ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี
สัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนาก็มี กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนาหรือ
สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนาก็มี.

โทสะที่เป็นอกุศลเหตุ สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา.

เหตุ ๗ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนาก็มี.

โมหะที่เป็นอกุศลเหตุ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วย
ทุกขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนาก็มี.

กพพิงการอาหาร กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุต
ด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยขอกุขมสุขเวทนา.

อาหาร ๓ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี
สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

ผัสสะ ๕ สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

กายสัมผัส สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี.

มโนวิญญาณธาตุสัมผัส สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วย
ทุกขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

เวทนา ๗ กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุตด้วย
ทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

สัญญา ๕ เจตนา ๕ จิต ๕ สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา กาย
วิญญาณ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี.

มโนวิญญาณธาตุ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา
ก็มี สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

วิปากติกวาระ

[๑๑๑๔] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นวิปากธรรม ขั้น
ไหน เป็นวิปากมัชฌมธรรม ขั้นไหน เป็นเนววิปากนวิปากมัชฌมธรรม
๗๗ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นวิปากธรรม จิตไหน เป็นวิปาก-
มัชฌมธรรม จิตไหน เป็นเนววิปากนวิปากมัชฌมธรรม ?

รูปขั้น เป็นเนววิปากนวิปากมัชฌมธรรม. ขั้น ๔ เป็นวิปากธรรม
ก็มี เป็นวิปากมัชฌมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากมัชฌมธรรมก็มี.

อายตนะ ๑๐ เป็นเนววิปากนวิปากมัชฌมธรรม.

อายตนะ ๒ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากสัมมธรรมก็มี เป็น
เนววิปากนวิปากสัมมธรรมก็มี.

ธาตุ ๑๐ เป็นเนววิปากนวิปากสัมมธรรม.

ธาตุ ๕ เป็นวิปากธรรม. มโนธาตุ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็น
เนววิปากนวิปากสัมมธรรมก็มี

ธาตุ ๒ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากสัมมธรรมก็มี เป็น
เนววิปากนวิปากสัมมธรรมก็มี.

สังขะ ๒ เป็นวิปากสัมมธรรม.

นิโรธสังขะ เป็นเนววิปากนวิปากสัมมธรรม.

ทุกขสังขะ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากสัมมธรรมก็มี เป็นเนว-
วิปากนวิปากสัมมธรรมก็มี.

อินทรีย์ ๗ เป็นเนววิปากนวิปากสัมมธรรม.

อินทรีย์ ๓ เป็นวิปากธรรม.

อินทรีย์ ๒ เป็นวิปากสัมมธรรม.

อัญญินทรีย์ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากสัมมธรรมก็มี.

อินทรีย์ ๕ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากสัมมธรรมก็มี เป็นเนว-
วิปากนวิปากสัมมธรรมก็มี.

เหตุ ๖ เป็นวิปากสัมมธรรม.

อพยากตเหตุ ๓ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากสัมม-
ธรรมก็มี.

กพพิงการอาหาร เป็นเนววิปากนวิปากสัมมธรรม.

อาหาร ๓ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากสัมมธรรมก็มี เป็นเนว-
วิปากนวิปากสัมมธรรมก็มี.

ผัสสะ ๕ เป็นวิปากธรรม.

มโนธาตุสัมผัส เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากัมม-
ธรรมก็มี.

มโนวิญญาณธาตุสัมผัส เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากัมมธรรม
ก็มี เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี.

เวทนา ๕ สัญญา ๕ เจตนา ๕ จิต ๕ เป็นวิปากธรรม.

มโนธาตุ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี.

มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี
เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี.

อุปาทินนุปาทานิยติกวาระ

[๑๑๑๕] ชั้น ๕ ชั้นไหน เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรม
ชั้นไหน เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรม ชั้นไหน เป็นอุปาทิน-
นุปาทานิยธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นอุปาทิน-
นุปาทานิยธรรม จิตไหน เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรม จิตไหน
เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรม ?

รูปชั้น เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอุปาทินนุปาทา-
นิยธรรมก็มี.

ชั้น ๔ เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอุปาทินนุปาทา-
นิยธรรมก็มี เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรมก็มี.

อายตนะ ๕ เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรม.

สัททายตนะ เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรม.

อายตนะ ๔ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี.

อายตนะ ๒ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรมก็มี.

ธาตุ ๑๐ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรม.

สัทธาธาตุ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรม.

ธาตุ ๕ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี.

ธาตุ ๒ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรมก็มี.

สมุทยสัง เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรม.

สังจะ ๒ เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรม.

ทุกขสัง เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี.

อินทรีย์ ๕ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรม.

โทมนัสสินทรีย์ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรม.

อินทรีย์ ๓ เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรม.

อินทรีย์ ๘ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรมก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรม.

กุศลเหตุ ๓ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรมก็มี.

อัพยาทเหตุ ๓ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุ-
ปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรมก็มี.

กพพิงการอาหาร เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุ-
ปาทานิยธรรมก็มี.

อาหาร ๓ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทา
นิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรมก็มี.

ผัสสะ ๕ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรม.

มโนธาตุสัมผัส เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุ-
ปาทานิยธรรมก็มี.

มโนวิญญูณธาตุสัมผัส เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็น
อนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรมก็มี.

เวทนา ๕ สัญญา ๕ เจตนา ๕ จิต ๕ เป็นอนุปาตินุปาทานิย-
ธรรม.

มโนธาตุ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทา
นิยธรรมก็มี.

มโนวิญญูณธาตุ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาติ
นุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรมก็มี.

วิตักกติกวาระ

[๑๑๑๖] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นสวิตักกสวิจารณ์
ขั้นไหน เป็นอวิตักกวิจารณ์ัตตธรรม ขั้นไหน เป็นอวิตักกา-
วิจารณ์ธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นสวิตักกสวิจารณ์

จิตไหนด เป็นอวิตกกถาจารมัตตธรรม **จิตไหนด** เป็นอวิตกกถาจาร-
ธรรม.

รูปชั้น เป็นอวิตกกถาจารธรรม.

ชั้น ๓ เป็นสวิตกกถาจารธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาจารมัตตธรรมก็มี
เป็นอวิตกกถาจารธรรมก็มี.

สังขารชั้น เป็นสวิตกกถาจารธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาจารมัตต-
ธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาจารธรรมก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสวิตกกถาจารธรรม
หรืออวิตกกถาจารมัตตธรรม หรืออวิตกกถาจารธรรมก็มี.

อายตนะ ๑๐ เป็นอวิตกกถาจารธรรม.

มนายตนะ เป็นสวิตกกถาจารธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาจารธรรมก็มี.

สัมมาตนะ เป็นสวิตกกถาจารธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาจารมัตต-
ธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาจารธรรมก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสวิตกกถาจารธรรม
หรือเป็นอวิตกกถาจารมัตตธรรม หรือเป็นอวิตกกถาจารธรรมก็มี.

ธาตุ ๑๕ เป็นอวิตกกถาจารธรรม.

มโนธาตุ เป็นสวิตกกถาจารธรรม.

มโนวิญญานธาตุ เป็นสวิตกกถาจารธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาจาร-
มัตตธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาจารธรรมก็มี.

สัมมธาตุ เป็นสวิตกกถาจารธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาจารมัตตธรรม
ก็มี เป็นอวิตกกถาจารธรรมก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสวิตกกถาจารธรรม
หรือเป็นอวิตกกถาจารมัตตธรรม หรือเป็นอวิตกกถาจารธรรมก็มี.

สมุทยสัง เป็นสวิตกกถาจารธรรม.

นิโรธสัง เป็นอวิตกกถาจารธรรม.

มัลลสัจ เป็นสวิตักกสัจจารธรรมก็มี เป็นอวิตักกจิจามัตตธรรมก็มี เป็นอวิตักกาวิจารธรรมก็มี.

ทุกขสัจ เป็นสวิตักกสัจจารธรรมก็มี เป็นอวิตักกจิจามัตตธรรมก็มี เป็นอวิตักกาวิจารธรรมก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสวิตักกสัจจารธรรม หรือ เป็นอวิตักกจิจามัตตธรรม หรือเป็นอวิตักกาวิจารธรรมก็มี.

อินทริย์ ๕ เป็นอวิตักกาวิจารธรรม.

โทมนัสสินทริย์ เป็นสวิตักกสัจจารธรรม.

อุเปกจินทริย์ เป็นสวิตักกสัจจารธรรมก็มี เป็นอวิตักกาวิจารธรรมก็มี.

อินทริย์ ๑๑ เป็นสวิตักกสัจจารธรรมก็มี เป็นอวิตักกจิจามัตตธรรมก็มี เป็นอวิตักกาวิจารธรรมก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นสวิตักกสัจจารธรรม.

เหตุ ๖ เป็นสวิตักกสัจจารธรรมก็มี เป็นอวิตักกจิจามัตตธรรมก็มี เป็นอวิตักกาวิจารธรรมก็มี.

กพพิงการาหาร เป็นอวิตักกาวิจารธรรม.

อาหาร ๓ เป็นสวิตักกสัจจารธรรมก็มี เป็นอวิตักกจิจามัตตธรรมก็มี เป็นอวิตักกาวิจารธรรมก็มี.

ผัสสะ ๕ เป็นอวิตักกาวิจารธรรม. **มโนธาตุสัมผัส** เป็นสวิตักก-
วจารธรรม.

มโนธาตุสัมผัส เป็นสวิตักกสัจจารธรรม.

มโนวิญญาณธาตุสัมผัส เป็นสวิตักกสัจจารธรรมก็มี เป็นอวิตักก-
จิจามัตตธรรมก็มี เป็นอวิตักกาวิจารธรรมก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๕ เจตนา ๕ จิต ๕ เป็นอวิตกกาวจรธรรม.

มโนธาตุ เป็นสวิตกกาวจรธรรม.

มโนวิญญาณธาตุ เป็นสวิตกกาวจรธรรมก็มี เป็นอวิตกกาวจร-
มัตตธรรมก็มี เป็นอวิตกกาวจรธรรมก็มี.

รูปทวาระ

[๑๑๑๗] บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหน เป็นรูปธรรม ชั้นไหน
เป็นรูปธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นรูปธรรม จิตไหน
เป็นรูปธรรม ?

รูปชั้น เป็นรูปธรรม.

ชั้น ๔ เป็นรูปธรรม.

อายตนะ ๑๐ เป็นรูปธรรม.

มนายตนะ เป็นรูปธรรม.

สัมมายตนะ เป็นรูปธรรมก็มี เป็นรูปธรรมก็มี.

ธาตุ ๑๐ เป็นรูปธรรม.

ธาตุ ๗ เป็นรูปธรรม.

สัมมธาตุ เป็นรูปธรรมก็มี เป็นรูปธรรมก็มี.

สัจจะ ๓ เป็นรูปธรรม.

ทุกขสัจ เป็นรูปธรรมก็มี เป็นรูปธรรมก็มี.

อินทรี ๗ เป็นรูปธรรม.

อินทรี ๑๔ เป็นรูปธรรม.

ชีวิตินทรี เป็นรูปธรรมก็มี เป็นรูปธรรมก็มี.

เหตุ ๕ เป็นรูปธรรม.

กวางฬิงการอาหาร เป็นรูปธรรม.

อาหาร ๓ เป็นรูปธรรม.

ผัสสะ ๗ เป็นรูปธรรม.

เวทนา ๗ สัญญา ๗ เจตนา ๗ จิต ๗ เป็นรูปธรรม.

โลกียทุกวาระ

[๑๑๑๘] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นโลกิยธรรม ขั้นไหน เป็นโลกุตตรธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นโลกิยธรรม จิตไหน เป็นโลกุตตรธรรม ?

รูปขั้น เป็นโลกิยธรรม.

ขั้น ๔ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี

อายตนะ ๑๐ เป็นโลกิยธรรม.

อายตนะ ๒ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี

ธาตุ ๑๖ เป็นโลกิยธรรม.

ธาตุ ๒ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี.

สัจจะ ๒ เป็นโลกิยธรรม.

สัจจะ ๒ เป็นโลกุตตรธรรม.

อินทรีย์ ๑๐ เป็นโลกิยธรรม.

อินทรีย์ ๓ เป็นโลกุตตรธรรม.

อินทรีย์ ๕ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นโลกิยธรรม.

เหตุ ๖ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี.

กพพิงการอาหาร เป็นโลกิยธรรม.

อาหาร ๓ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี.

ผัสสะ ๖ เป็นโลกิยธรรม.

มโนวิญญูณธาตุสัมผัส เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ เป็นโลกิยธรรม.

มโนวิญญูณธาตุ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี.

หัวข้อธรรมที่แสดงมาคือ อภิญญา อารัมมณะ ๒ ทิฏฐะ กุศล

เวทนา วิปาก อุปาทินนะ วิตก รูป โลภิยะ ฉะนีแล.

ธัมมทวิภังค์ จบบริบูรณ์

วิภังคปกรณ์จบ

อรรถกถาธัมมทวิภังค์

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบการกำหนด พระบาลีใน ธัมมทวิภังค์ อันเป็นอันดับต่อจาก ขุททกวัตถุวิภังค์ ดังต่อไปนี้ก่อน.

ก็ในวาระนี้ ชื่อว่า สัพพสังคาหิกวาระ คือ วาระว่าด้วยการรวบรวมธรรมทั้งปวงที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งหมวดธรรมทั้งหลาย ๑๒ หมวด เริ่มตั้งแต่ขั้นเป็นต้นไป.

วาระที่ ๒ ชื่อว่า อุปปัตตานุปัตติทัตสนวาระ คือ วาระว่าด้วยการแสดงความเกิดขึ้นและความไม่เกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละในกามธาตุเป็นต้น.

วาระที่ ๓ ชื่อว่า ปริยาป็นนาปริยาป็นนทัตสนวาระ คือ วาระว่าด้วยการแสดงธรรมที่นับเนื่องกันและไม่นับเนื่องกัน ในกามธาตุเหล่านั้นนั้นแหละ.

วาระที่ ๔ ชื่อว่า วิชขมานวิชขมานธัมมทัตสนวาระ คือ วาระว่าด้วยการแสดงธรรมอันมีและไม่มีอยู่ ในขณะแห่งความเกิดขึ้นในภุมิทั้ง ๓.

วาระที่ ๕ ชื่อว่า ทตสนวาระ คือ วาระว่าด้วยการแสดงธรรมเหล่านั้น ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปในระหว่างภุมิ.

วาระที่ ๖ ชื่อว่า อุบาทกัมมอายุปปมาณทัตสนวาระ คือ วาระว่าด้วยการแสดงประมาณแห่งอายุที่เกิดขึ้นเพราะกรรม ในคติทั้งหลาย.

วาระที่ ๗ ชื่อว่า อภิญญูญยาทิวาระ คือ วาระว่าด้วยธรรมที่พึงรู้อย่างเป็นต้น.

วาระที่ ๘ ชื่อว่า สารัมมณารัมมณาทิวาระ คือ วาระว่าด้วยสารัมมณธรรม และอนารัมมณธรรมเป็นต้น.

วาระที่ ๙ ชื่อว่า ทตสนวาระ เพราะสงเคราะห์ธรรมมีขั้นเป็นต้นเหล่านั้นด้วยสามารถแห่ง ทิฏฐะ และสุตะ เป็นต้น.

วาระที่ ๑๐ ชื่อว่า ทตสนวาระ เพราะสงเคราะห์ธรรมเหล่านั้นด้วยสามารถแห่งคิกมาติกามีกุศลคิกะเป็นต้น.

อธิบายศัพท์สังคาคิกวาระที่ ๑

บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในวาระที่หนึ่ง ชื่อว่า ศัพท์สังคาคิกวาระก่อน โดยพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดไว้ด้วยวาระทั้ง ๑๐ อย่างนี้ คือ เมื่อตรัสมิได้ตรัสว่า ขั้นหนึ่ง ฯลฯ หรือว่าขั้น ๔ หรือว่าขั้น ๖

(ชั้นหฺร พวคเดยรติยฺบญฺจติขีน) แต่ตรัสถามว่า ชั้นหฺรทั้งหลาย มีเทำไรในควม เป็นไปนระหว่ำงแห่งภุมิจำเคมตั้งแต่เวจิมหำนรจนถึง ภวคคภุมิ คนอื่น ชื่อว่า สำนรเพื่อจะกล่ำวว่าชั้นหฺร ๕ ดั่งนี้ มีได้มี เพราะฉะนั้นเพื่อแสดงกำล่งแห่ง พระญำนของพระองค์ จึงตรัสคำวิสัชนำอันสมควรแก่คำถามว่า **ปลญจขุขุข** ดั่งนี้ ก็บัตติชย้อมเรียกคำวิสัชนำตามคำถามในพระกำล่งแห่งญำนนี้ว่า ชื่อว่า สัพพญญพยำนรณฺ์ ดั่งนี้. ในคำหฺรทั้งหลาย แม้มิคำว่ำ อายตนะ ๑๒ เป็นด้นกั้นยนี้. บัตติชย้อมพมประภทแห่งชรรมหฺรทั้งหลายมีรูปชั้นหฺรเป็นด้น โดยนัยที่กล่ำวแล้วในชั้นหฺรวิภังค์เป็นด้น.

อธิบายอุปตตานุปตติทสสนวาระที่ ๒

ในวาระที่ ๒ ชรรมเหล่าใด ชย้อมเกิดแก่สัคว์หฺรหลายผู้เกิดแล้วใน กำนรชตุในกำนภพ พระผู้มีพระภำคเจ้า ทรงสงเคราะหฺรชรรมหฺรทั้งหลายอันนับ เนืองกัน และมิ่นับเนืองกันนในกำนรชตุเหล่านั้นแล้ว ตรัสคำว่ำ **กำนรชตุย** **ปลญจขุขุข** เป็นด้น. แม้นในรูปรชตุเป็นด้น กั้นยนี้แหละ. ก็เพราะอายตนะ หฺรทั้งหลายมีกันชยตนะเป็นด้น ชย้อมมิทำกิจแห่งอายตนะเป็นด้น เพราะควมไม่ มีภำนายตนะเป็นด้น ของพรหมหฺรหลายผู้นับเนืองนในรูปรชตุ ฉะนั้น พระผู้มี พระภำคเจ้า จึงตรัสคำว่ำ **รูปรชตุย** **ฉ** **อายตนะ** **นิ** **ห** **รชตุโย** ดั่งนี้ เป็นด้น. อนึ่ง ชี้นชื่อว่ำ **รชตุ** ที่มิ่นับเนืองด้วยสำนรแห่งโอกำส หรือว่ำ ด้วยสำนรแห่งควมเกิดขึ้นแห่งสัคว์ ชย้อมมิมี เหตุใดเพราะเหตุฉนั้น พระ- ผู้มีพระภำคเจ้า จึงมิตรัสคำว่ำ **อปரியปนุขรชตุย** ดั่งนี้ เพื่อแสดงซึ่ง รชตุใด ๆ อันมิ่นับเนืองแล้วนั้น ๆ ฉนั้นแหละ จึงตรัสว่ำ **อปரியปนุ** **กติ** **ขุขุข** เป็นด้น (แปลว่ำ ชั้นหฺรไหนด มิ่นับเนือง).

อธิบายปริยาป็นหาปริยาป็นนทสสนวาระที่ ๓

ในวาระที่ ๓ คำว่า กามธาตุปริยาป็นหา อธิบายว่า ชื่อว่า ปริยาป็นหา เพราะอรรถว่า การเสพซึ่งกามธาตุ อาศัยกามธาตุ อยู่ภายใน กามธาตุนั้น หยั่งลงสู่กามธาตุนั้น จึงถึงซึ่งการนับว่า เป็นกามธาตุนั้นแหละ. แม้ในบทที่เหลือ ถิ่นนี้. คำว่า ปริยาป็นหา ได้แก่ เป็นคำกำหนด ธรรมเหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งภพ และด้วยสามารถแห่งโอกาส หรือว่าด้วย สามารถแห่งการเกิดขึ้นแห่งสัตว์. คำว่า อปริยาป็นหา ได้แก่ เป็นคำไม่ กำหนด เหมือนอย่างนั้น.

อธิบายวิชขมานาวิชขมานธัมมทสสนวาระที่ ๔

ในวาระที่ ๔ คำว่า เอกาทสยตนาณี ได้แก่ อายุตนะ ๑๑ เว้นสัททายตนะ. จริงอยู่ สัททายตนะนั้น ย่อมไม่บังเกิดขึ้นในขณะปฏิสนธิ แน่แท้. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในบททั้งปวงโดยนัยนี้. ในที่นี้พระผู้มี พระภาคเจ้า มิได้ตรัสคดีแห่งเทพและอสูร ในหมวดทั้ง ๗ ในวาระนี้ แต่ตรัส คดีแห่งคัพภเสยยะทั้งหลายไว้โดยไม่แปลกกัน. เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า คัพภเสยยะทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นที่ใด ๆ อายุตนะของเทพและอสูรทั้งหลาย เหล่านั้นย่อมเกิดในที่นั้น ๆ. ธาตุทั้งหลาย ก็อย่างนั้น. คำที่เหลือในที่นี้ มีอรรถคตินั้นนั้น แล.

อธิบายทสสนวาระที่ ๕

คำใด ที่จะพึงกล่าวในวาระที่ ๕ คำนั้น ข้าพเจ้ากล่าวแล้วใน อรรถกถาแห่งธัมมสังคหะนั้นแหละ.

อธิบายอุปาทกัมมอายุปปมาณทัสสนวาระที่ ๖

ในวาระที่ ๖ ชื่อว่า เทพ (เทวดา) เพราะข้อมันเทิง ด้วยเบญจ-
กามคุณมีประการต่าง ๆ อันวิเศษด้วยฤทธิ์. คำว่า สมมุติเทวา ได้แก่ เทพ
โดยสมมติของชาวโลก อย่างนี้ คือ พระราชา พระเทวี. คำว่า อุปปตฺติเทวา
ได้แก่เป็นเทพโดยอุปบัติ เพราะความบังเกิดขึ้นในเทวโลก. คำว่า วิสุทฺธิเทวา
ได้แก่ เป็นเทพโดยความหมดจดจากกิเลสทั้งปวง ควรแก่การบูชาของเทพ
ทั้งหมด. คำว่า ราชาโน ได้แก่ กษัตริย์ผู้มูรธาภิเษกแล้ว. คำว่า เทวियो
ได้แก่เป็นมเหสีของพระราชาเหล่านั้น. คำว่า กุมารา ได้แก่ พระกุมารที่
เกิดขึ้นในพระครรภ์ของพระเทวี ของพระราชาผู้อภิเษกแล้ว.

คำว่า อุโปสถกมฺม กิริตฺวา ได้แก่ เข้าจำอุโบสถอันประกอบ
ด้วยองค์ ๘ ในวัน ๑๔ คำ เป็นต้น.

บัดนี้ เพราะบุญกรรมมีการให้ทานเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นต้น ข้อม
เป็นปัจจัยแก่ความเป็นมนุษย์มีรูปงาม. คือว่า บุญกรรมอันตนกระทำแล้วน้อย
ข้อมเป็นปัจจัยแก่ความเป็นมนุษย์มีรูปงาม. ฉะนั้นบุญกรรมอันตนกระทำมากยิ่งขึ้น
ก็ข้อมเป็นปัจจัยแก่ความเป็นกษัตริย์มหาศาล เป็นต้น มีประการต่าง ๆ อัน
เป็นส่วนน่านับการในเพราะบุญกรรมอันยิ่ง เหตุใด เพราะเหตุนี้ พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงความต่างกันแห่งความบังเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่ง
บุญกรรมนั้น จึงตรัสคำว่า อปฺเปกฺกเจ คหปติมหาศาลานํ (แปลว่า
บางคนเข้าถึงความเป็นคหบดีมหาศาล) เป็นต้น. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า
มหนฺโต สारो เอเตสํ พิงฺทราบวินิจฺฉยวํ สาระ (ความมั่งคั่ง) อันใหญ่
ของบุคคลเหล่านั้นมีอยู่เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่ามหาสาระ (ผู้
มั่งคั่ง). ก็คำว่า มหาสาระ นี้ ท่านเปลี่ยน ร อักษรให้เป็น ล อักษรจึงเป็น

มหาศาล. อีกอย่างหนึ่ง คหบดีทั้งหลายนั้นแหละเป็นผู้มหาศาล หรือว่า ความมหาศาลทั้งหลาย มีอยู่ในคหบดีทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ คหบดีเหล่านั้น จึงชื่อว่า คหบดีมหาศาล. แม้ในคำที่เหลือทั้งหลายก็นัยนี้แหละ.

คหบดีมหาศาล

ในบุคคลเหล่านั้น ในบ้านของบุคคลเหล่าใด มีทรัพย์ต้นทุนเก็บไว้ อย่างต่ำสุด ๔๐ โกลี และยอมใช้จ่ายหยาบณะทั้งหลายปรุงอาหารประจำวันละ ๕ อัมพะณะ ผู้นี้ ชื่อว่า คหบดีมหาศาล.

พราหมณ์มหาศาล

ก็ในบ้านของบุคคลใด มีทรัพย์ต้นทุนอย่างต่ำสุด ๘๐ โกลี และยอม ใช้จ่ายหยาบณะทั้งหลายปรุงอาหารวันละ ๑๐ อัมพะณะ บุคคลนี้ ชื่อว่า พราหมณ์ มหาศาล.

กษัตริย์มหาศาล

ในพระราชมณเฑียรของพระราชองค์ใด มีพระราชทรัพย์คงพระคลัง อย่างต่ำสุด ๑๐๐ โกลี และยอมใช้จ่ายหยาบณะทั้งหลายปรุงอาหารวันละ ๒๐ อัมพะณะ พระราชานี้ชื่อว่า กษัตริย์มหาศาล.

คำว่า สหพยุค ได้แก่ ความเป็นผู้อยู่ร่วมกัน (เป็นสหายน).

อธิบายว่า เกิดเสมอกัน.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า จาคุมหาราชิกานํ เป็นต้น เทวดาทั้งหลาย
ชื่อว่า จาคุมหาราชิกา ย่อมมี ณ ท่วมกลางแห่งภูเขา ชื่อ สิเนรุ. ในเทวดา
เหล่านั้นบางพวกดำรงอยู่ที่ภูเขา บางพวกดำรงอยู่ที่อากาศ. ลำดับแห่งเทวดา
เหล่านั้นถึงภูเขาจักรวาล. เทวดาเหล่านั้น คือ ชื่อว่าจิตทาปโทลิกะ ชื่อว่า
มโนปโทลิกะ ชื่อว่าสัตวลาหะ ชื่อว่าอุณหวลาหะ ชื่อว่าจันทิมเทวบุตร ชื่อ
ว่าสุริยเทวบุตร แม้ทั้งปวงดำรงอยู่ในเทวโลกชั้นจาคุมหาราชิกาเท่านั้น.

ชนทั้งหลาย ๓๓ คน บังเกิดแล้วในเทวโลกนั้น เพราะเหตุนี้
เทวโลกนั้น จึงชื่อว่า ดาวดึงส์ (แปลว่า เทวโลกเป็นที่อยู่ของเทวดา ๓๓ คน).
ก็เทวดาแม้เหล่านั้นดำรงอยู่ที่ภูเขาก็มียัง ดำรงอยู่ที่อากาศก็มี. อันดับแห่งเทวดา
เหล่านั้น ก็ถึงภูเขาจักรวาล. อันดับของเทวดายามาเป็นต้น ก็เหมือนกัน จจริง
อยู่ แม้ในเทวโลกเดียว อันดับของเทวดาทั้งหลาย ชื่อว่าไม่ถึงภูเขาจักรวาล
ย่อมไม่มี.

ในเทวดาเหล่านั้น เทวดาเหล่าใด ยังชีวิตให้ดำเนินไป ยังชีวิตให้
เป็นไปทั่ว ยังชีวิตให้ถึงพร้อมซึ่งความสุขอันเป็นทิพย์ เพราะเหตุนี้ เทวดา
เหล่านั้น จึงชื่อว่า ยามา.

เทวดาเหล่าใดเป็นผู้ยินดีแล้ว ร่าเริงแล้ว เพราะเหตุนี้ เทวดาเหล่า
นั้น จึงชื่อว่า ดุสิต.

เทวดาเหล่าใดเนรมิตแล้ว ๆ ย่อมยินดีในการบริโภคนาม (กามโภค)
ตามชอบใจในเวลาทีปรารถนาเพื่อยินดีอันยิ่ง โดยความเป็นอารมณ์อันตงแต่ง
ตามปกติ เพราะเหตุนี้ เทวดาเหล่านั้น จึงชื่อว่า นิมมานรดี.

เทวดาเหล่าใด ทราบซึ่งอาจารย์แห่งจิตแล้วยังอำนาจให้เข้าไปอยู่ใน
โภคะทั้งหลายอันผู้อื่นเนรมิตให้แล้ว เพราะเหตุนี้ เทวดาเหล่านั้น จึง
ชื่อว่า ปรมิหมิตวสวัตดี.

อธิบายอายุของมนุษย์และเทวดา

คำว่า **อปปี** วา ภัยโย อธิบายว่า อายุของเหล่ามนุษย์นั้น ไม่ถึง ๒๐๐ ปี คือว่ามีอายุร้อยปี เกิน ๒๐ ปี หรือว่า ๓๐, ๔๐, ๕๐, ปี หรือว่า ๖๐ ปี เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **อปปี** (อายุน้อย) ดังนี้ เพราะไม่ถึง ๒๐๐ ปี.

พึงทราบ **วินิจฉัยในพรหมปารีสัชชา** เป็นต้น พรหมทั้งหลาย เป็นผู้แวดล้อมคือ เพราะเป็นบริวารผู้บำเรอมหาพรหม. เหตุนี้ ชื่อว่า **พรหมปารีสัชชา**. ชื่อว่า **พรหมปุโรหิตา** เพราะตั้งอยู่ในความเป็นปุโรหิต (อาจารย์) ของพรหมเหล่านั้น. ชื่อว่า **มหาพรหมา** เพราะเป็นพรหมใหญ่ โดยความเป็นผู้มีวรรณะงามและความเป็นผู้มีอายุยืน. คนแม่ทั้ง ๓ เหล่านี้ ย่อมอยู่ในปฐมฉนกันเป็นพื้นเดียวกัน. ก็แต่ว่าอายุแห่งพรหมเหล่านั้น ต่างกัน.

พรหมที่ชื่อว่า **ปริตตภา** เพราะมีรัศมีน้อย. ชื่อว่า **อัปปมาณภา** เพราะมีรัศมีหาประมาณมิได้. ที่ชื่อว่า **อาภัสสรา** เพราะรัศมีจากสรีระของพรหมเหล่านั้นเป็นราวกะเปลวไฟจากประทีปมีด้ามชานไป ชานออกไปสู่ที่ต่าง ๆ ราวจะถึงการเจาะทะลุไป. คนทั้ง ๓ แม่เหล่านี้ ย่อมอยู่ระดับเดียวกัน ในทุติยฉนกัน. ก็แต่ว่าการกำหนดอายุของพรหมเหล่านั้นต่างกัน.

พรหมที่ชื่อว่า **ปริตตสุภา** เพราะความงามของพรหมเหล่านั้นน้อย. ชื่อว่า **อัปปมาณสุภา** เพราะความงามของพรหมเหล่านั้นไม่มีประมาณ. ชื่อว่า **สุภกัณหา** เพราะพรหมเหล่านั้น มีความงามเดี่ยวดาษกว้างขวาง มีรัศมีแห่งสรีระงดงาม มีสีแห่งกายเป็นอันเดียวกัน มีสิริคุณแห่งทองคำรุ่งเรืองสุกใส ตั้งอยู่ในหีบทองคำฉะนั้น. คนเหล่านี้แม่ทั้ง ๓ ย่อมอยู่ในตติยฉนกันเป็นระดับเดียวกัน. แต่ว่าการกำหนดอายุของพรหมเหล่านั้นต่างกัน.

ว่า อารมมณานัตตตา (แปลว่า เพราะอารมณ์ที่ต่างกัน) ได้

แก่ความเป็นผู้มีอารมณ์ต่างกัน. ในคำว่า มนสิการานัตตตา เป็นต้น (แปลว่า เพราะมนสิการที่ต่างกัน) ก็นัยนี้. บัณฑิตพึงทราบในการต่างกัน แห่งอารมณ์นั้นดังนี้ คือ ปฐวิกสิณ ย่อมเป็นอารมณ์ของบุคคลคนหนึ่ง ฯลฯ โอทาทกสิณเป็นอารมณ์ของบุคคลคนหนึ่ง ดังนี้ ชื่อว่า อารมมณานัตตตะ ซึ่ง แปลว่า มีอารมณ์ต่างกัน. คำว่าบุคคลหนึ่งมีฉันทะในปฐวิกสิณ ฯลฯ บุคคล หนึ่งมีฉันทะในโอทาทกสิณ นี้ ชื่อว่า ความเป็นผู้มีฉันทะต่างกัน คำว่า บุคคลผู้หนึ่ง ย่อมกระทำการปรารถนาในปฐวิกสิณ ฯลฯ ผู้หนึ่งย่อมกระทำ ความปรารถนาในโอทาทกสิณ นี้ ชื่อว่า ความเป็นผู้มีปณิธิต่างกัน. คำว่า ผู้หนึ่งย่อมโน้มใจไปด้วยสามารถแห่งปฐวิกสิณ ฯลฯ ผู้หนึ่งย่อมโน้มใจไปใน โอทาทกสิณ นี้ ชื่อว่า ความเป็นผู้มีใจความโน้มใจเชื่อต่างกัน. คำว่า บุคคลผู้ หนึ่งย่อมยังจิตให้มุ่งไปด้วยสามารถแห่งปฐวิกสิณ ฯลฯ ผู้หนึ่ง ย่อมให้จิตมุ่งไป ด้วยสามารถแห่งโอทาทกสิณ นี้ ชื่อว่า ความเป็นผู้มีอภินิหารต่างกัน. คำว่า บุคคลผู้หนึ่งมีปัญหาสามารถกำหนดคปถวิกสิณ ฯลฯ คนหนึ่งมีปัญหาสามารถ กำหนดโอทาทกสิณ นี้ ชื่อว่า ความเป็นผู้มีปัญญาต่างกัน.

ในอธิการนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสอารมณ์และมนสิการไว้โดย ส่วนเบื้องต้น. ฉันทะ ปณิธิ ใจความโน้มใจเชื่อ และอภินิหาร ย่อมเป็นไปใน อัปปนบ้าง ในอุปะจาระบ้าง. ส่วนปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็น มิสสกะ คือ เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ.

คำว่า อสณฺณสตฺตทานํ ได้แก่ สัตว์ที่เว้นจากสัญญา. จริงอยู่ สมณะ พราหมณ์บางพวกบวชในลัทธิต่าง ๆ เห็นโทษในจิตว่า เพราะอาศัยจิต ชื่อว่า ความยินดี ความยินร้าย และความหลงใหล จึงมี ดังนี้ แล้วจึงยัง สัญญา-

วิราคะ (ความหมกความยินดีในสัญญา) ให้เกิด มนสิการว่า ชื่อว่า ความเป็นผู้ไม่มีจิต เป็นสิ่งที่พอใจ และนั่นเป็นทิวฐฐัมมนิพพาน ดังนี้ แล้วเจริญสมาบัติเข้าถึงสัญญาวิราคะนั้น จึงเกิดขึ้นในภพที่ไม่มีสัญญานั้น. ในขณะแห่งการเกิดของอสังขยัตตพรหมเหล่านั้น รูปชั้นธออย่างเดียวกันนั้น ย่อมเกิดขึ้น. พรหมเหล่านั้นเมื่อขึ้นเกิด ก็ย่อมขึ้นอยู่นั้นแหละ เมื่อนั่งเกิด ก็ย่อมนั่งอยู่นั้นแหละ เมื่อนอนเกิด ก็ย่อมนอนอยู่นั้นแหละ เป็นดังเช่นรูปจิตรกรรม (รูปวาด) ดำรงอยู่ในภพนั้นตลอด ๕๐๐ กัป ในที่สุดแห่งพรหมเหล่านั้น รูปภพนั้น ย่อมอันตรธานไป กามาวจรสัญญา ย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ เทวดาเหล่านั้นย่อมปรากฏว่า เคลื่อนแล้วจากภพนั้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งสัญญาในโลกนี้ดังนี้.

พรหมเหล่านั้น ที่ชื่อว่า เวหัพผลา เพราะผลของเขาเหล่านั้นไปบุญลย์. ชื่อว่า อวิหา เพราะย่อมไม่เสื่อม ไม่สูญไปจากสมาบัติของตน. ชื่อว่า อตปปา เพราะย่อมไม่ยังสัตว์ไร ๆ ให้เดือนร้อน. ชื่อว่า สุทสสา เพราะอรรถว่า เห็นดี มีรูปงามน่าเลื่อมใส. ชื่อว่า สุทสสี เพราะเทวดาเหล่านั้น ย่อมเห็นด้วยดี หรือว่า การเห็นของเทวดาเหล่านั้นดี. ชื่อว่า อภินิฐฐา เพราะเป็นผู้เจริญที่สุด ด้วยคุณทั้งหมดทีเดียว และด้วยภวสมบัติ สำหรับผู้ที่มีคุณธรรมน้อย ย่อมไม่มีในที่นี้.

คำว่า อากาसानุจายตนํ อุปคตา ได้แก่ เข้าถึงอากาसानุจายตนะ. ในคำแก่นอกนี้ก็นัยนี้แหละ.

ภูมิคือ กามาวจร ๖ พรหมโลก ๕ สุทธาวาส ๕ อรูป ๔ อสังขยัตตดา ๑ และเวหัพผลา ๑ รวมเป็นเทวโลก ๒๖ ภูมิ และมนุษย์โลกอีกหนึ่ง จึงเป็น ๒๗ ภูมิด้วยประการฉะนี้. บรรดาภูมิทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงกำหนดอายุของมนุษย์และเทวดา มิได้ทรงกำหนดอายุสัตว์ในอบายภูมิ ๔ และในภุมมเทวดาทั้งหลาย.

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงมิได้ทรงกำหนดอายุในอบาย ๔ และ
ภุมมเทวดาเหล่านั้น.

ตอบว่า ในนรกก่อน กรรมเท่านั้น เป็นประมาณ คือว่า กรรมยังไม่สิ้นไปตราบใด ก็ย่อมไหม้อยู่ในนรกตราบนั้น ในอบายที่เหลือก็เหมือนกัน. กรรมนั้นแหละเป็นประมาณแม้ของภุมมเทวดาทั้งหลาย. จริงอยู่ เทวดาบางพวกเกิดแล้วในภุมินั้น ย่อมตั้งอยู่เพียง ๗ วัน บางพวกตั้งอยู่ถึงเดือน บางพวกตั้งอยู่หนึ่งเดือน แม้ตั้งอยู่ถึงหนึ่งกัปก็มี. ในเทวดาและมนุษย์เหล่านั้น พระโศดาบันผู้ดำรงอยู่ในความเป็นคฤหัสถ์ในมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมบรรลุซึ่ง สกทาคามีผลบ้าง อนาคามีผลบ้าง อรหัตผลบ้าง. บรรดาพระอริยะเหล่านั้น พระโศดาบันเป็นต้น ย่อมดำรงอยู่ตลอดชีวิต พระจีณาสพทั้งหลายเท่านั้น ย่อมปรินิพพาน หรือว่า ย่อมบวช. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะว่า ธรรมดว่าพระอรหัตมีคุณอันประเสริฐที่สุด แต่เพศคฤหัสถ์เป็นเพศต่ำ. เพศแห่งคฤหัสถ์จึงไม่อาจเพื่อทรงคุณอันสูงสุดนั้น เพราะความเป็นเพศต่ำ. เพราะฉะนั้น พระจีณาสพเหล่านั้น จึงใคร่เพื่อจะปรินิพพาน หรือว่าเพื่อจะบวช.

ส่วนภุมมเทวดา แม้บรรลุพระอรหัต แล้วย่อมดำรงอยู่ตลอดชีวิต. พระโศดาบันและพระสกทาคามีนั้นแหละ ในเทวดากามาวจร ๖ ชั้น ย่อมดำรงอยู่ตลอดกาลแห่งชีวิต. พระอนาคามีควรไปสู่รูปภพ. แต่พระจีณาสพ ควรเพื่อปรินิพพาน.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความไม่มีโอกาส (ที่ว่าง) เพื่อหลีกเร้น. พระอริยะแม้ทั้งหมดในรูปาวจร และอรูปาวจร ย่อมดำรงอยู่ตลอดชีวิต. พระโศดาบันพระสกทาคามี ผู้บังเกิดในรูปาวจรนั้น ย่อมไม่กลับมาในโลกนี้อีก ย่อมปริ-

นิพพานในภพนั้นนั่นแหละ. เพราะว่า พระโศดาบันและพระสกทาคามีเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นผู้ไม่กลับมาเพราะฉานลาภี (หมายถึงพระโศดาบัน พระสกทาคามีในรูปภพมีชื่อว่า ฉานลาภีอนาคามีผู้ไม่กลับมาเพราะได้ฉาน)

ถามว่า ก็อะไร ย่อมกำหนดการได้สมบัติ ๘ ?

ตอบว่า ฉานอันคล่องแคล่ว ย่อมกำหนด คือว่า ฉานใดของบุคคลนั้นคล่องแคล่ว เพราะความที่ฉานคล่องแคล่วนั้น สมบัติ ๘ จึงเกิดขึ้น.

ถามว่า ก็อะไร ย่อมกำหนดฉานทั้งหลายทั้งปวงอันคล่องแคล่ว ?

ตอบว่า ความปรารถนากำหนด คือบุคคลใด ย่อมปรารถนาการเกิดขึ้นในที่ใด ย่อมทำฉานแล้วเกิดขึ้นในที่นั้นนั่นแหละ.

ถามว่า เมื่อความปรารถนาไม่มี อะไร ย่อมกำหนด ?

ตอบว่า สมบัติอันผู้นั้นเข้าถึงแล้วในสมัยใกล้มีระย่อมกำหนด.

ถามว่า สมบัติที่ถึงพร้อมแล้วในสมัยใกล้มีระไม่มี อะไร ย่อมกำหนดเล่า ?

ตอบว่า เนวสัจญานาสัจญายตนสมบัติ. จริงอยู่ บุคคลนั้น ย่อมบังเกิดขึ้นในเนวสัจญานาสัจญายตนภพโดยส่วนเดียว. ความบังเกิดขึ้นในที่นั้นนั่นแหละก็ดี การเกิดขึ้นในเบื้องบนก็ดี ย่อมมีแก่พระอริยสาวกผู้บังเกิดในพรหมโลก ๕ ห้ามการเกิดขึ้นในภพเบื้องต่ำไม่. ส่วนการเกิดในภพนั้นก็ดี การเกิดในภพที่สูงขึ้นไปก็ดี การเกิดในภพเบื้องต่ำก็ดี ย่อมมีแก่ปุถุชนทั้งหลาย ความเกิดขึ้นในภพนั้นก็ดี การเกิดขึ้นในภพที่สูงขึ้นไปก็ดี ย่อมมีแก่พระอริยสาวกในสัทธาवास ๕ และในรูปภพ ๔. พระอนาคามีผู้บังเกิดในปฐมฉานภูมิชำระพรหมโลก ๕ ดำรงอยู่ในพรหมโลกชั้นสูงสุดแล้ว จึงปรินิพพาน-เทวโลกทั้ง ๓ เหล่านั้น คือ เวหัพผลา อกนิฏฐา เนวสัจญานาสัจญายตนะ

ชื่อว่า ภพอันประเสริฐที่สุด. พระอนาคามีในภพทั้ง ๓ เหล่านี้ ย่อมไม่ไปสู่ภพ เบื้องบนและไม่ลงมาสู่ภพเบื้องต่ำ ย่อมปรินิพพานในภพนั้น ๆ นั้นแหละ ดังนี้ เป็นปกิณฑกะในวาระที่ ๖ แล.

อภิถุญญยาทิวาระที่ ๗

ในวาระที่ ๗ บัณฑิตพึงทราบความเป็นแห่งอภิถุญญะ (ธรรม ที่พึงรู้ยิ่ง หรือธรรมที่ควรรู้ยิ่ง) ด้วยสามารถแห่งการรู้ยิ่งซึ่งการกำหนดธรรม อันเป็นไปกับด้วยลักษณะ. ความเป็นแห่งปริถุญญะ (แปลว่าธรรมควร กำหนดรู้) พึงทราบด้วยสามารถแห่งปริถุญญาทั้งหลาย คือ ญาตปริถุญญา ตีรณปริถุญญา ปหานปริถุญญา. ก็ในข้อนั้น บัณฑิตพึงทราบด้วยสามารถแห่ง ญาตปริถุญญาและตีรณปริถุญญาเท่านั้น. ในคำว่า รูปขันธเป็นอภิถุญญะ เป็นปริถุญญะ ไม่ใช่ปหัตตพะ เป็นต้น นั้นแหละ.

สมุทยัจจะ บัณฑิตพึงทราบด้วยสามารถแห่งปหานปริถุญญา ในคำว่า สมุทยัจจะ เป็นอภิถุญญะ เป็นปริถุญญะ เป็นปหัตตพะ เป็นต้น.

อธิบายสารัมมณารัมมณาทิวาระที่ ๘

ในวาระที่ ๘ บัณฑิตพึงทราบ ความไม่มีอารมณ์ (อนารัมมณะ) และมีอารมณ์ (อารัมมณะ) ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น และแห่งวิญญูณทั้งหลายมีจักขุวิญญูณเป็นต้น.

อธิบายทัตสนวาระที่ ๙

ในวาระที่ ๙ มีเนื้อความดังนี้ทั้งนั้น.

อธิบายทัตสนวาระที่ ๑๐

แม้ในวาระที่ ๑๐ คำใด ที่ข้าพเจ้าฟังกล่าว คำนั้น ทั้งหมด ข้าพเจ้า
กล่าวแล้วในวาระว่าด้วยปัญหาปุจฉานั้น ๆ นั้นแล.

วรรณานัชมหทยวิภังค์ในสัมโมหวิในทนีอรรถถาวิภังค์

จบเพียงเท่านี้

นิกมคคาถา

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเคารพ
ธรรม ทรงมีหมู่ทวยเทพนับพันห้อมล้อม
แล้วทรงแสดงพระอภิธรรมแก่เทพทั้งหลาย
เคารพธรรม ในเทพนคร.

ทรงเป็นนาถะพระองค์เดียวไม่มีบุรุษ
เป็นสหาย ตรัสวิภังคปกรณ์อันเป็นปกรณ์ที่
๒ มีคุณบริสุทธิประดับด้วยวิภังค์ ๑๘ วิภังค์
อันใดไว้

เพื่อประกาศอรรถแห่งปกรณ์นั้น
ข้าพเจ้าผู้ชื่อว่า พุทธโฆสะ ผู้อันพระสงฆ์-
เถระนิมนต์แล้ว ด้วยคุณอันตั้งอยู่ คือ
มีอินทรีย์อันสำรวมแล้ว มีคติไม่ชักช้า มี
ความรู้ดี ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงถือเอา
อรรถกถาเริ่มรจนานในอรรถอันละเอียดอ่อน
ด้วยดี ชื่อว่า สัมโมหวิโนทนี เพื่อบรรเทา
โมหะความหลงมาอธิบาย สัมโมหวิโนทนีนี้
รวมเอาสาระแห่งอรรถกถาของอาจารย์ใน
ปางก่อนไว้ บัดนี้ปกรณ์นี้ถึงที่สุดแล้วด้วย
พระบาลี ๔๐ ภาณวาร ปราศจากอันตรายแล้ว
ฉันใด ขอมโนรตแม่ทั้งปวงของสรรพสัตว์

ทั้งหลาย จงปราศจากมลทินทั้งหลาย จง
สำเร็จสมปณิธานความปรารถนาอันนั้น เถิด.

ก็บุญใดที่ข้าพเจ้ารจนาปรารถนาให้
สำเร็จแล้ว เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสัท-
ธรรม ด้วยอาณูภาพแห่งบุญนั้น ขอสัตว์
โลกพร้อมทั้งเทวโลก จงได้รับบุญนั้นด้วย.

ขอพระสัทธรรมจงตั้งอยู่ดีตลอด
กาลนาน ขอสัตว์โลกผู้ยินดียิ่งในพระธรรม
จงเจริญทุกเมื่อ และขอชนบททั้งหลาย
จงถึงพร้อมด้วยความสุขมีความเกษมสำราญ
มีภิกษาหาได้ง่ายเป็นต้น ตลอดกาลเป็น
นิตย์.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ อรรถกถาวิภังคปกรณ์ ชื่อว่าสัมโมหวิโนทนี
นี้ อันพระเถระผู้อันครุทั้งหลายเรียกว่า พุทธโมสะ ผู้ประดับด้วยศรัทธา
พุทธิ (ความรู้) และวิริยะอันหมั่นจดจ่ออย่างยิ่ง ผู้ยังเหตุแห่งคุณมีศีล อาจารย์
อชชวะ (ความซื่อตรง) และมัททวะ (ความอ่อนโยน) เป็นต้นให้ตั้งขึ้นแล้ว
ผู้สามารถในการสางความรกชฎ (คือวินิจฉัยข้อความที่ยุ่งยาก) ในความแตก
ต่างกันแห่งลัทธิของตนและผู้อื่น ผู้ประกอบด้วยความสว่างแห่งปัญญา ผู้มี
กำลังแห่งญาณอันไม่ข้องขัดในสัตตสุสาน สามารถแยกแยะการศึกษาพระไตร-
ปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา ผู้เป็นมหาไวยากรณ์ (คือเป็นผู้อธิบายอันกว้างขวาง)
ผู้ประกอบด้วยความงามแห่งถ้อยคำอัน ไพเราะเป็นเลิศทั้งเปล่งออกไปได้คล่อง
ซึ่งเกิดแก่กรรมสมบัติ เป็นนักพูดชั้นเยี่ยมโดยพูดได้ทั้งผูกและแก้ ผู้เป็นกวี-

ใหญ่ ผู้เป็นอสังการแห่งวงศ์ของเหล่าพระเถระผู้อยู่ในมหาวิหาร ซึ่งเป็นประ-
ทีปแห่งเถรวังศ์ มีความรู้อันตั้งมั่นด้วยดีในอุตตริมนุชยธรรม อันประดับ
ด้วยคุณมีอภิญญา ๖ เป็นต้น แดกฉานในปฏิสัมภิทาเวคลอมแล้ว ผู้มีความ
รู้หมดจดไพบูลย์เป็นผู้กระทำปกรณนี้ไว้.

ขอปกรณ อันแสดงนัยแห่งปัญญา

วิสุทธินี้ จงตั้งอยู่ในโลก เพื่ออุบลบุตรทั้งหลาย

ผู้แสวงหาธรรมเครื่องสลัดตนออกจากโลก

ตราบเท่าที่พระนามว่า พุทโธ ขององค์

พระโลกเชษฐมหาฤาษีเจ้า ผู้มีจิตบริสุทธิ์

ผู้คงที่ ยังเป็นไปในโลก เทอญ.

ขุนเขายังดำรงอยู่ตราบไค พระจันทร์ยังส่องแสงอยู่เพียงใด ขอ
พระสักขรรมของพระโคตม ผู้ทรงมีพระยศใหญ่ จงดำรงอยู่เพียงนั้น
เทอญ.

จบบริบูรณ์

๑. ตั้งแต่ คำว่า ซึ่งเป็นประทีปแห่งเถรวังศ์... ฯลฯ...ปฏิสัมภิทาแดกฉาน เป็นคำขยายความ
แสดงคุณสมบัติของพระเถระผู้อยู่ในมหาวิหาร มิใช่ของผู้รจนาคัมภีร์นี้.